

152 477

NEDERLANDSE SPRAAKKUNST

DOOR

Dr. C. G. N. DE VOOYS

HERZIEN DOOR

DR. M. SCHÖNFELD

INSTITUUT voor
ITALIAANSE TAAL- en LETTERKUNDE
te UTRECHT

overgeplaatst uit
instituten collectie

ZEVENDE DRUK

J. B. WOLTERS — GRONINGEN

1967

VOORBERICHT

Het boek van De Vooy is de vrucht van vele jaren studie. Tijdens zijn leraarschap te Assen deed zijn medewerking aan een hoofdaktecursus hem zien, hoe nodig een nieuwe spraakkunst was, en toen hij in 1907, in de eerste jaargang van de Nieuwe Taalgids, een scherpe aanval richtte tegen de halfheid van de meeste Nederlandse spraakkunsten, met name tegen Den Hertog, was daarmee de kiem gelegd voor het nieuwe werk, daar zijn constructieve aard zich nimmer tot afbreken beperkte. Een definitieve grondslag werd gelegd, toen hij, in 1915 benoemd tot hoogleraar te Utrecht, colleges over grammatica ging geven. Nadat De Vooy en ik samen enige jaren voor M.O. Nederlands hadden opgeleid en in 1921 mijn „Historische Grammatica” was verschenen, vroeg hij mij, met hem een Nederlandse spraakkunst samen te stellen. Aarzelend en slechts voorwaardelijk stemde ik toe; wij zouden beginnen met de woordsoorten, hij met de interjecties, ik met de werkwoorden, en intussen zouden wij voor elk onderdeel zoveel mogelijk stof verzamelen. De samenwerking verliep prettig en vruchtbaar, maar drukke werkzaamheden noopten mij tot terugtreden. Toen bleef hijzelf de eerstvolgende twintig jaar bij tussenpozen zijn taak vervolgen, niet zonder telkens met mij overleg te plegen. Nadat ik in 1945 leeftijdshalve was gepensioneerd, legde hij mij de gehele stof voor, met verzoek om op- en aanmerkingen en aanvullingen. Hij wist, dat zijn als studieboek bedoelde spraakkunst allerlei leemten en andere tekortkomingen vertoonde, maar hij was overtuigd, dat het werk in een behoefte zou voorzien. Dit bleek juist; in 1947 verscheen de eerste druk, in 1949 reeds gevolgd door de tweede, in 1953 door de derde. In september 1955 spraken wij nog samen over de aantekeningen, hem door verschillende gebruikers gezonden, maar twee maanden later volgde zijn onverwacht verscheiden.

Wanneer ik hierboven wat lang heb stilgestaan bij onze samenwerking, dan is dat om mij te verontschuldigen over het feit, dat ik de bezorging van de nieuwe druk op mij heb genomen. Immers, het lijkt vreemd, dat een auteur die zijn eigen grammatica aan een jongere heeft overgedragen, thans de spraakkunst van een ander voor zijn rekening neemt. Ik heb dan ook gestreefd naar een andere oplossing, maar toen die op korte termijn niet was te vinden, meende ik het aan de nagedachtenis van mijn vriend verplicht te zijn, overeenkomstig zijn wens voor de vierde druk zorg te dragen, zoveel mogelijk in de geest als hij het zelf zou hebben gedaan. Ik heb dus alleen kleine onjuistheden verbeterd, hier en daar wat aangevuld of geschrapt, maar geen belangrijke veranderingen aangebracht. Dankbaar heb ik daarbij gebruik ge-

maakt van de aantekeningen van anderen; o.a. van de heer H. J. Mijjir, wiens kanttekeningen bij de 2de druk niet meer voor de 3de druk gebruikt konden worden, maar thans goede diensten hebben bewezen; van Dr. F. de Tollenaere te Leiden, van Dr. J. Naarding te Assen en van de heer J. van der Baan te Groningen; verder van de Zuidafrikaner H. Weigert. De tekst is afgesloten half oktober 1956; wat nadien is verschenen, is buiten beschouwing gebleven.

Het is dus wel tijdrovend, maar klein werk gebleven, en daarom wil ik de hoop uitspreken, dat bij een eventueel volgende druk een andere, jongere bewerker het boek zal vernieuwen, met name door dat uitgebreide apparaat van bewijsplaatsen te geven, dat De Vooy's zelf als een ideaal voor ogen zweefde.

Hilversum, 9 februari 1957.

M. SCHÖNFELD.

In de zevende druk zijn geen wijzigingen aangebracht.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

INLEIDING.

	Blz.
§ 1. Het wezen van taal	1
§ 2. Psychologische en sociologische taalbeschouwing	1
§ 3. Dialektgeografie	3
§ 4. Ontstaan en bestaan van de Nederlandse taaleenheid	6
§ 5. De beoefening van grammatika	8
§ 6. Indeling van deze grammatika	11

HOOFDSTUK II.

KLANKLEER.

FONETIEK EN FONOLOGIE, TAAL EN TEKEN.

§ 7. Tweeërlei opvatting van klankleer	15
§ 8. Fonetiek	17
§ 9. Accent, ritme, intonatie, tempo	22
§ 10. Fonologie	25
§ 11. Beginselen en praktijk van de Nederlandse spelling	30
§ 12. Spellinguitspraak	34
§ 13. Ritme-aanduiding en interpunctie	35

HOOFDSTUK III.

WOORDLEER.

HOOFDSTUK IIIA.

WOORDSOORTEN.

I. Interjektivies (§ 14—18)	37
§ 14. Klanken en woorden rondom de grenzen van taal	37
§ 15. De interjektivie als gevoelsontlading	37
§ 16. Imperatieve interjektivies	40
§ 17. Verblekende interjektivies	41
§ 18. Interjektivies bij klanknabootsing of klankexpressie	42
II. Zelfstandige naamwoorden (§ 19—24)	44
§ 19. Algemene opmerkingen	44
§ 20. Genus en Sekse	46
§ 21. Numerus	50
§ 22. Meervoudsvorming in hedendaags Nederlands	51
§ 23. Hoe de hedendaagse toestand uit het oudere Nederlands ontstaan is	53
§ 24. Casus	58
III. Bijvoeglijke naamwoorden (§ 25—27)	60
§ 25. Algemene opmerkingen	60
§ 26. Flexie	62
§ 27. Trappen van vergelijking	66
IV. Lidwoorden (§ 28—29)	70
§ 28. Algemene opmerkingen	70
§ 29. Buigingsvormen in oudere taal en nog in bijzondere taalkringen	71

	Blz.
V. Voornaamwoorden (§ 30—43)	73
§ 30. Algemene opmerkingen	73
§ 31. Persoonlijke voornaamwoorden 1e persoon	74
§ 32. " " 2e " "	77
§ 33. " " 3e " "	82
§ 34. De funktie van de voornaamwoorden: hij, zij, het	83
§ 35. Meervoud 3e persoon	87
§ 36. Het wederkerige voornaamwoord	89
§ 37. Het wederzijdse voornaamwoord	91
§ 38. Het bezittelijk voornaamwoord	91
§ 39. Het aanwijzend voornaamwoord	94
§ 40. Het betrekkelijk voornaamwoord	99
§ 41. Het vragende voornaamwoord	102
§ 42. Het uitroepende voornaamwoord	104
§ 43. Het onbepaalde voornaamwoord	104
VI. Telwoorden (§ 44—48)	108
§ 44. Algemene opmerkingen	108
§ 45. Hoofdtelwoorden	108
§ 46. Hedendaagse en oudere vormen van de hoofdtelwoorden	109
§ 47. Rangschikkende telwoorden	111
§ 48. Onbepaalde telwoorden	112
VII. Werkwoorden (§ 49—69)	113
§ 49. Algemene opmerkingen	113
Vervoeqing	
(Vorming van het praeteritum en het participium perfecti)	115
§ 50. De zwakke werkwoorden	115
§ 51. De sterke werkwoorden	117
§ 52. Verschuivingen van sterke werkwoorden naar een andere klasse	121
§ 53. Gehele of gedeeltelijke overgang van sterke werkwoorden tot zwakke	121
§ 54. Gehele of gedeeltelijke overgang van zwakke werkwoorden tot sterke	123
§ 55. Betekenisovergang en vermenging bij sterke en zwakke werkwoorden	125
§ 56. „Grammatischer Wechsel”	125
§ 57. De praeterito-praesentia en <i>willen</i>	126
§ 58. Defektieve werkwoorden	128
§ 59. Werkwoordelijke categorieën. Algemene opmerkingen	129
§ 60. Persoon en getal	130
§ 61. Aspekt en Aktionsart	137
§ 62. Tempus	144
§ 63. Modus. Algemene opmerkingen	148
§ 64. Indicatief	150
§ 65. Conjunctief	152
§ 66. Imperatief	157
§ 67. Genus	158
§ 68. De infinitieve vormen. Infinitivus en gerundium	161
§ 69. De participia	164
VIII. Bijwoorden	168
§ 70. Karakter en soorten	168
§ 71. Voornaamwoordelijke bijwoorden	171
IX. Voorzetsels	172
§ 72. Karakter en soorten	172

X. Voegwoorden	Blz. 175
§ 73. Karakter en soorten	175
§ 74. Kongruerende voegwoorden	175

HOOFDSTUK IIIB.

WOORDVORMING.

I. Samenvoeging (samenkoppeling en samenstelling) (§ 75—95)	177
§ 75. Algemene opmerkingen	177
Samenstelling van substantieven (§ 76—82)	180
§ 76. Substantief als eerste lid	180
§ 77. Adjektief als eerste lid	183
§ 78. Verbale stam als eerste lid	185
§ 79. Adverbia als eerste lid	186
§ 80. Possessieve samenstellingen	186
§ 81. Zinwoorden (imperatieve samenstellingen)	187
§ 82. Samenstellingen met een bepalend tweede lid	188
Samenstelling van adjektieven (§ 83)	189
Samenstelling van werkwoorden (§ 84—90)	190
§ 84. Kopulatieve samenstelling	190
§ 85. Bepalende samenstelling	191
§ 86. Werkwoord met substantief, dat op een of andere wijze bepalend is	191
§ 87. Werkwoord met voorzetselbepaling	192
§ 88. Werkwoord met een adjektief als praedikatief attriboot	192
§ 89. Werkwoord met adverbium	193
§ 90. Werkwoordelijke stam, gevolgd door een bepalend substantief	194
Samenstelling van voornaamwoorden (§ 91)	194
Samenstelling van bijwoorden (§ 92)	195
Samenstelling van telwoorden (§ 93)	196
Samenstelling van voorzetsels (§ 94)	197
Samenstelling van voegwoorden (§ 95)	198
II. Afleiding van substantieven (§ 96—107)	199
§ 96. Algemene opmerkingen	199
§ 97. Afleiding door suffixen: verkleinwoorden	200
§ 98. Mannelijke persoonsnamen	203
§ 99. Vrouwelijke persoonsnamen	209
§ 100. Voorwerps- en stofnamen	212
§ 101. Kollektieven	214
§ 102. Abstracta	214
§ 103. Hybridische vorming	219
§ 104. Afleiding door praefixen	222
§ 105. Verouderde praefixen	223
§ 106. Hybridische praefixen	224
§ 107. Praefixen in wording, uit samenstellingen	226
Afleiding van adjektieven (§ 108—118)	226
§ 108. Algemene opmerkingen	226
Afleiding door suffixen (§ 109—113)	227
§ 109. Het suffix <i>-en</i>	227
§ 110. Het suffix <i>-ig</i>	227
§ 111. De suffixen <i>-s</i> en <i>-er</i>	231

		Blz.
§	112. De suffixen <i>-zaam, -baar, -lijk</i>	232
§	113. De suffixen <i>-loos, -vol, -rijk, -ziek</i>	236
	Afleiding door praefixen (§ 114—118)	238
§	114. Ontkennende en pejorative praefixen	238
§	115. Echte en schijnbare participia (participia praeverbalia)	239
§	116. Versterkende praefixen	240
§	117. Hybridische praefixen	242
§	118. Afleiding door praefixen, uit verbleekte substantieven ontstaan	242
Afleiding van werkwoorden (§ 119—125)		244
§	119. Denominativa	244
§	120. Deverbatieven	246
§	121. Frequentieven, Iteratieven	247
§	122. Werkwoorden van andere woordsoorten afgeleid	248
§	123. Werkwoorden met praefixen gevormd: <i>be-, ge-, ont-, ver-, veront-</i>	249
§	124. Werkwoorden met praefixen gevormd: <i>er-, her-, en wan-</i>	253
§	125. Werkwoorden met praefixen gevormd: <i>vol-, weg- en af-</i>	255
Afleiding van pronomina (§ 126)		255
Afleiding van telwoorden (§ 127)		256
Afleiding van bijwoorden (§ 128)		256
Afleiding van voorzetsels (§ 129)		260

HOOFDSTUK IIIC.

WOORDBETEKENIS.

§	130. Het woord bij spreker en hoorder. Bemiddelde en onbemiddelde betekenis	262
§	131. Het woord en de taalsfeer	263
§	132. De gevoelswaarde van het woord	265
§	133. Klank en betekenis	266
§	134. Overschatting van de etymologie	267
§	135. Verbleking en verlevendiging van de etymologie	268
§	136. Betekenisontlening	269

Naamgeving.

§	137. Klanknabootsing en klanksymboliek	270
§	138. De naamgeving berust op een onderdeel van de voorstelling	273
§	139. Naamgeving naar een opvallende eigenschap	274
§	140. Naamgeving naar de stof waarvan een voorwerp gemaakt is	275
§	141. Eigenschappen benoemd naar substanties	275
§	142. Naamgeving van een produkt naar de plaats van afkomst	276
§	143. Naamgeving van een produkt naar de uitvinder of de fabrikant	277
§	144. Willekeurige naamgeving met reclamebedoeling	277
§	145. Geleerde naamgeving voor internationaal gebruik	278
§	146. Naamgeving op grond van gelijkenis	278

Verandering van betekenis.

§	147. Woorden handhaven zich, terwijl de zaken veranderen	280
§	148. Verdichting van betekenis door ellips	282
§	149. Verdichting van betekenis door veelvuldig voorkomen in bepaalde omgeving of taalkring	284
§	150. Betekenisovergang ten gevolge van associaties	286
§	151. Associaties op grond van tijdsverband	287
§	152. Associaties tussen plaats, tijd en causaliteit	287

	Blz.
§ 153. Associaties op grond van causaliteit	288
§ 154. Associaties tussen abstracte begrippen en concrete voor- stellingen	288
§ 155. Wisseling van betekenis op grond van bijwaarneming (synaesthesie)	289
§ 156. Overdracht van bewegingswoorden op innerlijke gevoelens en funkties van het verstand	290
§ 157. Verandering van betekenis door verbleking van metaforen	292
§ 158. Verschuivingen van de gevoelswaarde	294
§ 159. Betekenisontwikkeling in gunstige of in ongunstige zin	295
§ 160. Reactie op eufemisme	296
§ 161. Reactie op ironie en scherts	297
§ 162. Reactie op hyperbolen en krachttermen	298
§ 163. Invloed van emfatisch gebruik	299
§ 164. Betekenisverzwakking door deklassering	300
§ 165. Differentiëring van betekenis	300
§ 166. Betekenisverandering door klank- en begripsassociatie	301

Synonymiek.

§ 167. De beschouwing van synoniemen	303
§ 168. Verschil van begripsinhoud	304
§ 169. Verschil van taalkring	304
§ 170. Verschil van gevoelswaarde	306
§ 171. Individuele en usuële betekenis	307

HOOFDSTUK IV.

DE WOORDGROEP.

§ 172. Algemene opmerkingen	309
I. Het substantief als kern van een groep (§ 173—183)	309
§ 173. Artikel + substantief	309
§ 174. Substantief + substantief	310
§ 175. Groepering van twee substantieven door middel van flexie (genitief)	313
§ 176. Substantieven verbonden door praeposities	315
§ 177. Verbinding van twee substantieven door het vergelijkende voegwoord <i>als</i> , en door <i>gelijk</i>	317
§ 178. Verbinding van twee substantieven door het verzwakte possessieve pronomen <i>z'n</i> , <i>d'r</i>	317
§ 179. Verbinding van substantief en adjektief	318
§ 180. Verbinding van het substantief met voorafgaande of vol- gende verbale nomina: participia en infinitieven + <i>te</i>	320
§ 181. Verbinding van het substantief met andere adjektivische woorden: voornaamwoorden, telwoorden	321
§ 182. Verbinding van substantief met adverbium	321
§ 183. Verbinding van een substantief met een zin	322
II. Het adjektief als kern van een groep (§ 184—192)	323
§ 184. Algemene opmerkingen	323
§ 185. Verbinding van een adjektief met een adverbium	323
§ 186. Verbinding van een adjektief met een voorafgaand onver- bogen substantief	324
§ 187. Verbinding van een adjektief met een substantief of voor- naamwoord, dat oudtijds in de genitief stond, maar nu on- verbogen toegevoegd wordt	325

	Blz.
§ 188. Verbinding van een adjektief met een substantief of voor- naamwoord, in dezelfde verhouding als een verbum tot een indirekt voorwerp, dus uit een oude datief ontstaan . . .	326
§ 189. Verbinding van een adjektief met voorzetsel-bepalingen . . .	326
§ 190. Verbinding van een adjektief met een infinitief + (om) te	327
§ 191. Verbinding van een adjektief in comparatiefvorm met een substantief door middel van <i>als</i> of <i>dan</i>	327
§ 192. Verbinding van een adjektivisch gebruikt participium prae- teriti met een ander adjektief of adverb.	328
III. Het verbum als kern van een groep (§ 193—206)	328
§ 193. Algemene opmerkingen	328
§ 194. Het verbum dat aanvulling behoeft, verbonden met substan- tief, substantiefgroep of adjektief	329
§ 195. Het transitieve verbum verbonden met een substantief als direkt objekt	329
§ 196. Het verbum dat geen aanvulling behoeft, verbonden met een substantief als bepaling	331
§ 197. Het verbum verbonden met een substantief of persoonlijk voornaamwoord als indirekt objekt	332
§ 198. Het verbum verbonden met een substantief door middel van een praepositie	334
§ 199. Het verbum rechtstreeks verbonden met een infinitief . . .	335
§ 200. Het verbum door middel van een praepositie (meestal <i>te</i> of <i>om te</i>) verbonden met een infinitief	335
§ 201. Het verbum verbonden met een adjektief	336
§ 202. Het verbum verbonden met een participium praesentis . . .	337
§ 203. Het verbum verbonden met een participium praeteriti . . .	337
§ 204. Het verbum verbonden met een adverbium	337
§ 205. Onscheidbare verbinding van een verbum met een voor- naamwoordelijk-adverbiale groep, of met <i>het</i> als schijnbare bepaling	337
§ 206. Het verbum verbonden met een adverbiale bepaling in zinsvorm	338
IV. De andere groepen (§ 207—212)	338
§ 207. Het zelfstandig pronomen als kern van een groep	338
§ 208. Groepvorming bij de telwoorden	340
§ 209. Groepvorming bij het adverbium	342
§ 210. Groepvorming bij het voorzetsel	343
§ 211. Groepvorming bij het voegwoord	344
§ 212. Groepvorming bij interjekties	344

HOOFDSTUK V.

DE ZIN.

§ 213. Definitie van de zin	347
§ 214. Eenledige zinnen	348
§ 215. Zinsaequivalenten: ja en nee (n)	350
§ 216. Imperatieve zinnen	351
§ 217. Schijnbaar eenledige zinnen	353
§ 218. Schijnbaar tweeledige zinnen: impersonalia	355
§ 219. Tweeledige zinnen	360
§ 220. Kongruentie tussen subjekt en praedikaat	361
§ 221. De vorm van de enkelvoudige zin	363
§ 222. De mededelende zin: de woordorde	366
§ 223. De mededelende zin: de ritmische en melodische vorm . . .	371
§ 224. De vragende zin: algemene opmerkingen	371
§ 225. De vragende zin: de woordorde	372

	Blz.
§ 226. De vragende zin: de melodische vorm	373
§ 227. De uitroepende zin: de woordorde	374
§ 228. De uitroepende zin: de ritmische en melodische vorm . . .	376
§ 229. Nevenschikking van zinnen	376
§ 230. Van nevenschikking tot samenstelling	378
§ 231. De infinitief met bepalingen als schijnbare ondergeschikte zin, de zogenaamde „beknopte bijzin”	382
§ 232. Onderschikking: hoofdzin en bijzin	383
§ 233. Indeling van de bijzinnen naar de functie	385
§ 234. Indeling van de bijzinnen naar de betekenis	388
§ 235. De vorm van de afhankelijke zin	393
§ 236. Ontstaan van onderschikking uit nevenschikking en de middelen ter aanduiding	394
§ 237. De plaats van de bijzin	398
§ 238. Zinsverkorting	400
§ 239. Zinsvermenging	400
§ 240. De relatieve bijzin	402
§ 241. Relatieve participium-konstrukties	405
§ 242. Absolute konstrukties	407
§ 243. De „accusativus cum infinitivo”	411
§ 244. Bijzinnen ingeleid door dat	412
§ 245. Bijzinnen ingeleid door of	415
§ 246. Ingewikkelder zinsbouw; de periode	416

Lijst van meermalen aangehaalde geschriften en afkortingen 421

Zaakregister 423

I. INLEIDING.

1 Het wezen van taal.

In de ruimste zin genomen is taal een middel tot uiting van gevoelens, gewaarwordingen, gedachten, ter verstandhouding met anderen. Deels kan dat geschieden door zichtbare signalen (b.v. vlaggen, lichten), vooral lichaamsbewegingen en gelaatsuitdrukking. Men spreekt dan van gebarentaal¹⁾, een soort van taal die niet alleen spontaan is, maar ook op traditie en conventie kan berusten: men denke b.v. aan het knikken of schudden van het hoofd, als teken van goedkeuring of instemming (ja) en afkeuring of weigering (neen). Geheel conventioneel is de doofstommentaal.

Gebruikelijker zijn hoorbare tekens, in het bijzonder die door levende wezens voortgebracht worden. Immers ook de dieren beschikken soms over taal: het geblaf van een hond, het gehinnik van het paard, de waarschuwingsgeluiden, de lokroep van vogels enz.²⁾, doch de mens beschikt over een verfijnd instrument: zijn spraakorganen. Maar niet alle geluiden, door de mens opzettelijk voortgebracht zijn als taal in engere zin te beschouwen. Een schreeuw, een gil, gefluit kunnen uitingen zijn van onrust, smart, stemming, maar dat zijn meestal uitingen die niet dienen ter verstandhouding. In engere zin rekent men tot de taal alleen de geartikuleerde geluiden, door de spraakorganen voortgebracht.

2 Psychologische en sociologische taalbeschouwing.

Sedert de *Prinzipien der Sprachgeschichte* van H. Paul (1886) en *Die Sprache* van W. Wundt (1900)³⁾ is iedere taalkundige er van overtuigd dat taal een psychische functie is, waarvan wezen en uitwerking bij het individu bestudeerd dienen te worden. De daaruit voortkomende leuze: „taal is individueel” is juist, maar eenzijdig, want taal is eveneens een sociaal verschijnsel. Taal is niet alleen uiting, maar ook mededeling; onderstelt gemeenschap; ontstaat en bestaat, in en ter wille van de gemeenschap, binnen bepaalde kringen van taalgenoten, die behoefte hebben elkaar te verstaan.

De taalkundige zal dus rekening te houden hebben met wat

¹⁾ Daaraan wijdde Wundt (*Die Sprache* I) een uitvoerig en belangrijk hoofdstuk. Vgl. ook Van Ginneken: *Gelaat, gebaar en klankeffressie* (1919). Een interessante studie over *Le langage par signes chez les moines* schreef Van Rijnberk (1954).

²⁾ Zie Wundt t.a.p. I Cap. 3.

³⁾ Tweede druk in 1903. Leerzaam is de parallel tussen deze beide werken en de toelichting van hun standpunt in B. Delbrück's *Grundfragen der Sprachforschung* (1901), door Wundt beantwoord in *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie* (1901).

Van Ginneken de „sociologische structuur” genoemd heeft. In zijn Groningse Kongresrede van 1913 onderscheidde hij lokale, familiale en sociale taalkringen.¹⁾ Deze opzet werd breder uitgewerkt in zijn *Handboek der Nederlandsche taal* (deel I, 1913 en het onvoltooide deel II, 1914). Voorop gaan de lokale taalkringen: Fries en West-Fries, West-Nedersaksisch en het Frankisch, verdeeld in Hollands-, Brabants- en Limburgs-Frankisch. Dan volgen de spruiten van het Nederlands buiten Europa, met vreemde bestanddelen gemengd. Een tweede boek behandelt de „familiale taalkringen”: kindertaal, jongens- en meisjestaal, vrouwentaal, oudere-mensentaal. Dit zijn „kringen” in andere zin als de plaatselijke, die naast elkaar blijven bestaan, terwijl de taal van verschillende leeftijd zich in één individu geleidelijk ontwikkelt. In het derde boek vindt men achtereenvolgens besproken: Jodentaal, Bargoens, Handelstaal, Rechts-taal, Jagerstaal, Lagere vaktalen, Socialistische-arbeiderstaal, Soldatentaal, Zeemanstaal. Achterwege gebleven zijn de „hogere vaktalen, tendenz- en liefhebberij-talen, geestelijke stroming- en beddingtalen.” Het is duidelijk dat bij al deze laatste groepen eigenlijk niet van „talen” gesproken kan worden: ze onderscheiden zich alleen door een speciale woordvoorraad, niet door een eigen grammatische structuur, of een eigen klankstelsel, gelijk de lokale taalgroepen. Ze kunnen natuurlijk dialektisch geschakeerd zijn. Bovendien heeft elke Nederlander door zijn stand, zijn ambt, zijn beroep, zijn tijdelijke werkkring (b.v. als militair of als student), zijn godsdienst, zijn liefhebberijen, een groter of kleiner aandeel in de woordvoorraad van bovengenoemde „talen”, waarbij dan nog te letten is op het onderscheid van een volledig eigen gebruik en een — soms gedeeltematig — verstaan van de daartoe behorende woorden. Het belang is dus meer van lexicologische dan van grammatische aard.

Een nadere beschouwing van de Nederlandse dialekten zou misplaatst zijn in een inleiding tot een grammatika van het algemene Nederlands. Wij beperken ons dus tot enkele principiële opmerkingen over dialektstudie, en tot verwijzingen naar litteratuur. Dat de taalkundigen van de 18de eeuw en voor een groot deel van de 19de weinig belangstelling toonden voor dialekt, is begrijpelijk: men zag daarin slechts „platte” uitspraak of verbastering van de behoorlijke taal. In de loop van de 19de eeuw openbaart zich belangstelling in twee verschillende kampen: bij dilettanten uit lokaal-patriotisme, onder invloed van de romantiek: er verschijnen gedichten en schetsen

¹⁾ Hermann Hirt: *Etymologie der Neuhochdeutschen Sprache* (1909), was hem daarin voorgegaan door de „Sondersprachen” in te delen in vier groepen: 1°. *Frauen und Männersprache*; 2°. *Die Sprache der Altersklassen*; 3°. *Standes-sprachen allgemeiner Art*; 4°. *Die Sprache der einzelnen Berufe*.

in provinciale almanakken en elders. Daarnaast bij taalbeoefenaars tijdens de opkomende linguïstiek, eveneens romantisch getint, die in het dialect onvermengde, onvervalste volkstaal meenden te vinden. Zo gaf Johan Winkler zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* uit (1874), waarin de tekst van de gelijkenis van de Verloren Zoon in allerlei dialecten overgebracht werd, met toelichting. Intussen was Zuid-Nederland al voorgegaan met het *Algemeen Vlaamsch Idioticon* van Schuermans (1865—'70) en L. de Bo's *Westvlaamsch Idioticon* (1873). Sedert dien volgen een lange reeks Idiotica, vooral in het Zuiden, en tal van studies, woordenlijsten en klankleer over afzonderlijke dialecten¹⁾. In navolging van Firmenich's *Germaniens Völkerstimmen* verscheen, met vrije bijdragen in verzen en proza, de bundel van de Leopold's *Van de Schelde tot de Weichsel* (1882). In 1884 werd voor dialectstudie een afzonderlijk tijdschrift gesticht, *Onze Volkstaal*, dat echter maar drie jaargangen beleefde. Door samenwerking van Noord- en Zuidnederlandse geleerden is in 1949 opnieuw een tijdschrift voor dialectstudie, *Taal en tongval*, ontstaan. Het tijdschrift *Driemaandelijke Bladen* (1902—1930) dat zich met de oostelijke dialecten bezighield, herrees in 1949.

3 Dialectgeografie.

Op nieuwe banen kwam de dialectstudie door de dialectgeografische methode, die ongeveer gelijktijdig in Duitsland en in Frankrijk toegepast werd, nl. door Georg Wenker, sedert 1876, en door Gilliéron en Edmont. Hun einddoel was een uitgebreide *Taalatlas*, berustend op de inzameling van een zo groot mogelijk aantal gegevens omtrent woorden en klanken over het gehele taalgebied. In ons land had H. Kern reeds in 1879 een begin gemaakt door een enquête in Noord-Nederland, later voortgezet door J. te Winkel, die op grond daarvan twee kaarten bewerkte in: *De Noordnederlandsche tongvallen* met bijbehorende tekst (1899). Maar eerst in de twintigste eeuw werd dit onderzoek hervat. Het initiatief voor een Nederlandse Dialektatlas werd reeds in 1922 genomen door G. G. Kloeke, verwerkelijkt in *De Leidse Taalatlas*, aanvankelijk verschenen als deel I van Grootaers en Kloeke's *Dialekt-bibliotheek*. Deze *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* wordt thans voortgezet als een gezamenlijke onderneming van hem en het *Dialectbureau* van de *Koninklijke Nederlandse Akademie*, onder leiding van een commissie, waarvan eerst J. H. Kern voorzitter was, daarna achtereenvolgens Jac. van Ginneken, Kloeke en Van Haeringen.

¹⁾ Voor een volledige opsomming tot 1943 verwijzen we naar Van Ginneken's *Studie der Nederlandsche Streektalen* (1943) II: De ontwikkeling der oudere dialectstudie.

met P. J. Meertens als sekretaris, en sedert kort Mej. Daan als leidster. Een taalAtlas van Oost-Nederland en het aangrenzende Westduitse gebied wordt door Heeroma voorbereid.

Ook in Zuid-Nederland werd op dit gebied verdienstelijk werk verricht, te Leuven door L. Grootaers, die reeds vroeg met Kloeke samenwerkte, te Gent door E. Blancquaert, uitgever van zeer belangrijke dialektatlassen, die reeds een groot gebied bestrijken en op weg zijn naar voltooiing.

De belangrijkste uitkomst van dit hernieuwde onderzoek is, dat men niet meer duidelijk begrensd dialekten beschrijft, maar afzonderlijke woorden, verschijnselen of klanken in kaart brengt over een groot taalgebied. De begrenzende lijnen heten isoglossen. Daarbij komt aan het licht, dat zonder uitzondering werkende klankwetten veelal niet te konstateren zijn, evenmin als scherp begrensde dialektgebieden, al is er soms een kern omgeven door bundels isoglossen.¹⁾ De op grond van de vragenlijsten samengestelde kaarten zijn evenwel geen einddoel: hoofdzaak blijft de interpretatie, die vaak tot velerlei en zeer merkwaardige uitkomsten leidt, b.v. bij de *Vlindernamen in Z.O. Nederland*, door Jos. Schrijnen toegelicht²⁾, en bij Kloeke's *muis*-kaart, waarop hij een uitvoerige studie baseerde.³⁾

Dergelijk onderzoek biedt wijde perspectieven: men leest van de kaart af hoe verschillende taallagen over elkaar geschoven zijn, hoe van kulturele centra uitstraling plaats gehad heeft, b.v. oudtijds van Keulen over Zuid-Oost-Limburg, of diftongering van de *ij* vanuit Brabant naar Holland, vanuit Holland naar het Oosten; dat uitzonderingen op de klankregels verklaarbaar zijn als relicten; dat er samenhang is tussen hedendaagse isoglossen en geografische grenzen, oude politieke of kerkelijke grenzen. Daardoor ontstaat verband met andere wetenschappen: geschiedenis, geografie, sociologie, volkskunde.⁴⁾ Ook de samenstelling van de bevolking kan soms ter verklaring dienen.⁵⁾ Een proeve van sociologische dialektstudie gaf ook Overdiep, in zijn boek over *De volkstaal van Katwijk aan Zee* (1940). Verband tussen het dialekt en de cultuur komt ook uit in de studie over *Het eiland Urk*, waarin het taalkundige gedeelte bewerkt is door Mej. Jo Daan (1942)⁶⁾, die in 1950 promoveerde op een zeer uitvoerig

1) Zie b.v. de Brabantse dialektkaartjes bij Weijnen (zie noot 6).

2) In *De Beiaard II* (Maart 1917).

3) Zie zijn *Hollandse Expansie* (1927).

4) Een aardig voorbeeld van samenwerking tussen een taalkundige, een historicus en een folklorist is de studie over *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden* door H. Aubin, Th. Frings en Jos. Müller (Bonn, 1926).

5) Zie b.v. Van Ginneken's opstel over *De schoondochters in de taalgeschiedenis (N. Taalgids X)*.

6) Voor een algemene oriëntering in de moderne dialektstudie kan men twee degelijke, voor een breder publiek bedoelde boeken raadplegen, nl.

proefschrift over *Wieringerland en leven in de taal*, waarvan het vierde hoofdstuk *Klank- en vormleer, syntactische en fonologische opmerkingen* bevat. Datzelfde geldt van Van Ginneken's postume, breed opgezette studie *Drie Waterlandse dialecten* (2 bundels) (1954).

Het verband van de dialectologie met allerlei andere wetenschappen is door een reeks van deskundigen behandeld als bijdragen voor een *Album*, aangeboden aan Prof. Dr. L. Grootaers (1950) waar men bij elk artikel literatuuropgaven en aantekeningen vindt, als wegwijzing voor verdere studie. Ter algemene oriëntering betreffende „Het dialectonderzoek in Verleden en Toekomst” raadpleegt men het beste de dus geheten opstellen van Grootaers en Heeroma (Bijdr. en Med. Dial. comm. XVI [1956]).

De dialectgeografische methode heeft er toe geleid, de indeling van onze dialecten met scherpe begrenzing (door verschillende kleur) te verwerpen¹⁾ en in plaats daarvan dialectlandschappen af te bakenen door bundels isoglossen. Al komen daarbij ook wel oude stamgrenzen te voorschijn, een dialect van heden is geen rechtstreekse voortzetting van overoude streektaal. De oorspronkelijke taal onderging soms zelfs diepgaande veranderingen,²⁾ of werd door andersoortige taal overwoekerd. De sterkste voorbeelden bieden het Noordhollands benoorden het IJ en het Gronings, die niet meer tot het Fries behoren, maar waarin de taalkundige met meer of minder moeite nog een Fries substraat herkent. De zgn. Saksische dialecten zijn niet zonder meer Saksisch, want ze ondergingen invloeden van verschillende zijden, b.v. oudtijds van het bisdom Utrecht, later van het Algemeen Beschaafd vanuit Holland, waardoor klanken en woordvoorraad ingrijpend veranderd werden. Toch moet men zich wachten voor overdrijving: ondanks de kulturele en politieke invloeden, de uitstraling van beschavingscentra (de steden!), immigratie en kolonisatie blijft in de regel veel van het oude gehandhaafd. Het moet aan toekomstige onderzoekingen worden overgelaten, een eindoordeel te vellen over indelingen als Ingwaeoons (met Fries als onderdeel), Frankisch en Saksisch. Maar het staat vast, dat de oude grondslag van het zo afwijkende kust-Nederlands

A. Weijnen *De Nederlandse dialecten* (1941) gevolgd door zijn verhandeling over *Taalgeografie en interne taalkunde* (1951) en Jac. van Ginneken: *De studie der Nederlandse streektalen* (1943). Met het Nederlands heeft zich ook veel beziggehouden de Duitse dialectgeograaf Th. Frings, van wie wij in dit verband alleen noemen: *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen* (1944). Vgl. verder voor het Duits: Bach, *Deutsche Mundartforschung*²⁾ (1950).

¹⁾ Vgl. Weijnen, *De Nederlandse dialecten* (blz. 172 vlg.) en zijn kaart bij blz. 174.

²⁾ Vgl. b.v. de taal van Maerlant met het hedendaagse Westvlaams of de taal van de Limburgse Sermoenen met de tegenwoordige Limburgse dialecten.

een eigen karakter heeft gegeven aan onze taal, die een middenpositie inneemt tussen het Duits en het Engels ¹⁾). Deze oriënterende gegevens over Nederlandse dialectstudie meenden wij in onze Inleiding te moeten opnemen, omdat deze studie op zich zelf van groot belang blijft en op allerlei punten voeling houdt met de studie van het algemene Nederlands, gelijk uit de volgende paragraaf zal blijken. De maatschappelijke betekenis van de streektaalen is achteruitgaande, door de toenemende verbreiding van het Algemeen Beschaafd, in horizontale, maar vooral in vertikale zin, doordat steeds bredere volksgroepen er deel aan nemen. Een bloeiend bestaan heeft het dialect alleen nog in de periferie, voornamelijk in Brabant en Limburg en in de Zuidnederlandse gewesten. De oostelijke dialecten hebben in het tijdsverloop van een halve eeuw veel terrein verloren. Voor waarnemers is dat b.v. in steden als Zwolle, Deventer en Groningen duidelijk op te merken. Wie nu beschaafd-Gronings spreekt, zal niet meer, als eertijds, *ge-* in het verleden deelwoord weglaten, maar wel nog de nasale sonanten laten horen.

4 Ontstaan en bestaan van de Nederlandse taaleenheid. ²⁾

Een beschouwing en verklaring van het ontstaan van een algemeen beschaafd-gesproken Nederlands hoort thuis in de taalgeschiedenis. De wording van die eenheid hangt nauw samen met de politieke en de economische geschiedenis. Het is een produkt van de geleidelijke aanpassing van de streektaalen aan die van een gewest, dat zich een politiek, economisch en cultureel overwicht verworven heeft. Voor de Nederlanden was dit proces ingewikkelder dan b.v. voor het Frans en het Engels, waar van ouds Parijs en Londen de toon aangaven, doordat in de zestiende eeuw het overwicht van Vlaanderen en vooral van Brabant naar Holland verplaatst werd. De langdurige nawerking van het oude gezag van oorspronkelijk Zuidnederlandse taal (b.v. *gij*) is ook nu nog in bepaalde taalkringen, kerkelijk, ambtelijk, letterkundig, officieel, zowel geschreven als gesproken, merkbaar.

Intussen kan ook de wording van een Algemeen Beschaafd bij een beschouwing van de hedendaagse taaltoestand niet geheel ter zijde gelaten worden, omdat het proces van de aanpassing nog steeds voortgaat. Er is weliswaar een steeds verminderend aantal Nederlanders die uitsluitend hun dialect spreken en de

¹⁾ Vgl. de boeiende lezing van C. B. v. Haeringen, *Nederlands tussen Duits en Engels*, waarin hij erop wijst, dat het Nederlands in de morfologie iets dichter staat bij het Engels, maar in de lexicologie veel nader aansluit bij het Duits.

²⁾ Vgl. De Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*⁶ (1952).

algemene taal moeielijk verstaan; het onderwijs, de prediking, de lektuur van dagbladen en boeken, de radio en het verenigingsleven, de omgang met meer ontwikkelden maken ook de dialekt-sprekers min of meer tweetalig, terwijl door bevolkingsmenging in de grote steden en hun naaste omgeving velen hun dialekt voorgoed prijsgegeven hebben voor de taal die ze als voornamer hebben leren beschouwen en die als norm voor het onderwijs geldt. In de Zuidnederlandse gewesten is het gezag van een Algemeen Beschaafd van betrekkelijk jonge datum en eerst in de twintigste eeuw toenemend.

Er zijn taalkundigen, o.a. Overdiep, die het bestaan van een Algemeen Beschaafd ontkennen, omdat ze daarin teveel verscheidenheid opmerken. Er bestaat echter ook eenheid-in-verscheidenheid. Ook het „Standard English” en de Duitse „Gemeinsprache” is niet geheel uniform. Al kan men aan de uitspraak van een beschaafde Nederlander horen of hij Limburger, Groninger, Fries of Hollander is, de verschillen zijn niet te zeer opvallend of storend. De indruk blijft toch dat allen dezelfde taal gebruiken en dat het streven naar een ongeschakeerde kultuurtaal veld wint. Terecht heeft Van Haeringen, in een opstel *Eenheid en nuance in beschaafd-nederlandse uitspraak* ¹⁾ opgemerkt dat men bij de nuances dient te onderscheiden: de niet storende dialektische, en de niet toelaatbare vulgaire, uit de volksbuurten van onze grote steden, waartegen het onderwijs moet waarschuwen en optreden. In de zogenaamde „platte uitspraak” van de Hollandse steden hoort men b.v. een duidelijke tweeklank *see*^l (*sei*) = zee, met een *s* in plaats van *z* en evenzo *lō*^u*pe*(*n*) (*loupe*) = lopen. Het is niet gemakkelijk uit te maken of dit wijst op invloed van een oorspronkelijk dialekt dan wel op degeneratie van het Algemeen Beschaafd. De *s* voor *z* kan berusten op Fries-Amsterdams substraat; dat de *ou* daarentegen een rest zou zijn van een oorspronkelijke *au* is minder waarschijnlijk. Is het huidige Amsterdams een eigen dialekt dan wel een verwording van de kultuurtaal? ²⁾

Dat de norm voor beschaafde uitspraak in ons land rekbaarder is dan in de andere landen, is begrijpelijk. In Frankrijk b.v. bestaat op grond van een oude traditie een streng gehandhaafde norm. Leerzaam is een vergelijking met het Duits, waar W. Henzen in zijn boek *Schriftsprache und Mundarten*² (1954) uitvoerig deze zaak heeft behandeld: „Unsere Schriftsprache bleibt . . . das oberste, weiteste und zuverlässigste Korrektiv der Hochsprache in ihren Abschattungen”; de termen *Gemeinsprache*

¹⁾ N. Tg. XVIII, 65. Vgl. verder *De school tussen dialect en kultuurtaal* door Entjes en Van Haeringen, twee lezingen verschenen in de Bijdr. dial. comm. XIII (1954); daarbij Kuitert N. Tg. XLVIII, 28 v.v.

²⁾ Vgl. Daan, *De Amsterdamse olievlek* (T.e. T. 7, 120 vlg.).

en *Einheitssprache* worden minder geschikt geacht. Weer anders is de toestand in Nederland, niet alleen als uitvloeisel van onze particularistische aard, maar ook omdat onze taal zelden onderwezen wordt aan vreemdelingen, die de „juiste” uitspraak verlangen te kennen. In een tweetalig land als de Zuidelijke Nederlanden zal dus de neiging bestaan om strengere voorschriften te geven. Dat blijkt b.v. uit E. Blancquaert's *Practische Uitspraakleer van de Nederlandse taal* (1934). ¹⁾

Het probleem van het beschaafde taalgebruik is opnieuw aan de orde gesteld en van verschillende zijden belicht door G. G. Kloeke in een afzonderlijk uitgegeven brochure over *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands* (1951). ²⁾

Een eigenaardige faktor die invloed kan krijgen op de norm, is de neiging in hogere kringen om zich te onderscheiden, b.v. door de *ā* te doen overhellen naar de gerekte *ê* (*Hêgs* < *Haags*), door de *ō* voor *r eu*-achtig te maken (*veur* < *voor*), door voorkeur te tonen voor de velare *r* boven de dentale. ³⁾

5 De beoefening van grammatika.

Bij de beoefening van grammatika kan men zich op tweeërlei standpunt plaatsen. De grammaticus kan 1°. op grond van nauwkeurige waarneming een bepaalde taal *beschrijven*, 2°. met verwaarlozing van de werkelijk gesproken taal *voorschrijven* hoe men behóórt te spreken en te schrijven. De zuiver deskriptieve methode zal steeds toegepast worden in een dialektgrammatika of in een beschrijving van het taalgebruik van bepaalde auteurs (b.v. Vondel's taal zoals Van Helten die beschreven heeft) of de syntaxis van zeventiende-eeuwse schrijvers, die Overdiep als onderwerp koos, of van een duidelijk aangegeven verleden periode, berustend op oude teksten (b.v. een Middelnederlandse spraakkunst).

Een streng doorgevoerde normatieve methode treft men aan bij de renaissance-grammatici, die zich als „taalbouwers” beschouwden, en vooral bij classicistisch gevormde taalkundigen als Arnold Moonen en Balthasar Huydecoper, bij wie

¹⁾ Vgl. voor dit probleem in Zuid-Nederland ook het degelijke boekje van A. van Loey: *Algemeen Beschaafd Nederlands in Vlaamsch België* (1945) en Willem Pêe: *Standaarduitspraak van het Nederlands in België* (1948)

²⁾ Vergelijk daarmee Van Haeringen's beoordeling van dit geschrift in *N. Tg.* XLIV: *Standaard-Nederlands* en mijn beoordeling in *Ts.* LXIX, waarin ook Kloeke zijn opvatting over *Beschaafdentaal* nader toelicht. Daarbij Kloeke's lezing in de VI. Acad. over *Verzorgd Nederlands* (Versl. en Med. 1954 blz. 809 vlg.); voorts P. C. Paardekooper blz. 258 vlg.

³⁾ Zie daarover het artikel van Van Haeringen: *Gedistingeerdheid in taal* (*N. Tg.* XLII) en vergelijk de *Inleiding* bij W. G. Hellinga's proefschrift over *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands* (1938) blz. 5—18.

„het gebruik in kleine achtig was". Het gezag van een dergelijke, voor een groot deel willekeurig gereguleerde „schrijftaal" is in de negentiende eeuw in toenemende mate verzwakt, al vond het nog lang steun in de opvatting dat een afzonderlijke, van de „spreektaal" duidelijk onderscheiden „schrijftaal" niet alleen bestond, maar ook behoorde te bestaan. ¹⁾

Nawerking van deze opvatting vindt men bij de toonevende grammatici van de negentiende eeuw, bij Brill en Terwey, die hun materiaal en hun voorbeelden niet voornamelijk zochten in beschaafd-gesproken taal, maar bij toen reeds als klassiek of voorbeeldig beschouwde schrijvers: Van der Palm, Geel, Potgieter, Beets, e.a. Den Hertog neemt een halfslachtig standpunt in, al meent hij moderner te zijn, en het „hedendaags Nederlands" te beschrijven, door zich niet bij voorkeur op letterkundig taalgebruik te beroepen. ²⁾

In tegenstelling met de gereguleerde achttiende-eeuwse grammatica is die van Terwey wetenschappelijk verantwoord, als in hoofdzaak deskriptief.

Het denkbeeld om daarnaast een beschrijving te geven van de beschaafd gesproken omgangstaal kwam voor het eerst op bij de voorgangers van *Taal en Letteren*.

Als proeve van zulk een zuiver beschrijvende spraakkunst van een duidelijk begrensde taalgebruik stelden J. G. Talen, R. A. Kolléwijn en F. Buitenrust Hettema hun *Nederlandse Taal. Proeve van een Nederlandse Spraakleer* (1908) samen. De bedoeling was duidelijk: tegenover de geringschatting voor de „spreektaal" in behoudende onderwijskringen wilden ze het goed recht van een wetenschappelijk-nauwkeurige studie van levend taalgebruik aantonen. Toch zal een voor het onderwijs bestemde grammatika van de levende hedendaagse beschaafde taal in zekere zin weer normatief zijn. Dat hangt samen met de reeds besproken schakeringen in het Algemeen Beschaafd. Niet alleen zullen dialektische verscheidenheden als al of niet toelaatbaar vermeld dienen te worden, maar ook onderscheid tussen meer of minder familiaar, vormelijk-beschaafd en letterkundig taalgebruik zal aandacht vragen.

Een spraakkunst als de bovengenoemde kan ook niet gelden als een volledige grammatika van de thans gangbare taal. Er

¹⁾ Dat deze termen veel verwarring gesticht hebben en de onderscheiding van slechts tweeërlei taal met de werkelijkheid in strijd is, willen wij hier niet opnieuw betogen. Zie daarvoor mijn artikels over „schrijftaal" en „spreektaal" in *Verzamelde Taalkundige Opstellen* Deel I, Afdeling I; daarbij N.T.g. XLVIII, 147 vlg. Anders ligt de zaak in Duitsland, waar Henzen de term *Schriftsprache* verdedigt; hij stelt die tegenover „Mundart" en legt er de nadruk op, dat *Schriftsprache* niet identiek is met *papierene Sprache*.

²⁾ Vgl. mijn „Kanttekeningen" bij zijn werk in *N. T.g.* I, blz. 69, 212 vlg.

zijn immers — gelijk reeds opgemerkt werd — allerlei taal-kringen, die soms vrij sterk afwijken van het algemene taal-gebruik; enerzijds traditioneel en conventioneel afwijkende taal, gekenmerkt door archaïsmen, de taal van de kansel, de recht-bank, het stadhuis; anderzijds de taal van de letterkunde met zeer uiteenlopende individuele kenmerken, vooral in de dicht-kunst. Slechts ten dele is dat een „papieren” taal: in poëzie is immers de klank van het hoogste belang. Eenzijdig zou het zijn, al deze taalsoorten bij een beschrijving van het „hedendaagse” Nederlands ter zijde te laten. Dit in het oog gehouden te hebben is de verdienste van G. S. Overdiep, die in zijn *Moderne Nederlandsche Grammatica* (1928), later omgewerkt tot een *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* (1937), tot grondslag van zijn onderzoek geschreven teksten koos uit allerlei sfeer: realistische beschrijvingskunst, dagbladaal, ambte-lijke taal, artistiek proza en poëzie, en daarbij vooral op de syn-taktische bouw de nadruk legde¹⁾. Nadien zijn door G. A. van Es, die in 1949 van dit werk een nieuwe uitgave bezorgde, de principes en de toepassing van de stilistische grammatika op voor-treffelijke wijze uiteengezet (Ts. LXX [1952], 207 vlg.).

Een uitstekend waarnemer van de levende taal was E. Kruisinga, die daarvan het bewijs leverde in zijn aanbevelens-waardige studie over Het Nederlands van nu (1938)²⁾. Belang-rijke bijdragen tot de opbouw van een moderne contemporaine grammatica leverden Gerlach Royen en C. B. van Haeringen, in een reeks van studies, gedeeltelijk reeds gebundeld.³⁾

Er is hierbij nog een andere tegenstelling, namelijk tussen louter hedendaagse en historische beschouwing. Men kan een-voudig konstateren wat nu op te merken valt, of het heden uit het verleden willen verklaren. De „diachronische” beschouwing is bij de wetenschappelijke taalstudie lang overheersend geweest; als reactie bestaat nu een neiging om de „synchronische” op de voorgrond te brengen en zelfs als de enig aanbevelenswaardige te beschouwen. Een warm voorstander van laatstgenoemde be-schouwing toont zich ten onzent P. C. Paardekooper in zijn nieuwe boek *Syntaxis Spraakkunst en Taalkunde* (1955); diachronie is volgens hem „op z'n minst secundair”; men zou de

¹⁾ Mijn bezwaren tegen zijn taalindeling en zijn methode heb ik uiteengezet in *N. Tg.* XXIII, 48—54 en XXXII, 136—139.

²⁾ In de herziene en uitgebreide tweede druk, bewerkt door H. Godthelp (1951) is het karakter van dit werk, door toegevoegde geleerdheid enigszins veranderd.

³⁾ Gerlach Royen: *Buigingsverschijnselen in het Nederlands I—IV* (1947—1954). C. B. van Haeringen: *Neerlandica. Verspreide Opstellen* (1949). Vergelijk ook, in populaire trant, A. A. Verdenius: *In de Neder-landse taaltuin* (1946).

woorden synchronie en diachronie ook kunnen vervangen door taaltoestand en taalmenging.

Mijns inziens zijn beide uitsluitende standpunten eenzijdig. Juist bij het opmerken van grillige „uitzonderingen”, bij opvallende archaïsmen zal de behoefte aan verklaring niet te onderdrukken zijn, en die verklaring is alleen te vinden in het taalverleden. Ook bij de waarneming van hedendaagse taal heeft men behalve op de statische ook te letten op de dynamische verschijnselen: absolute stilstand bestaat er niet in levend taalgebruik ¹⁾).

6 Indeling van deze grammatika.

Grammatika is de systematische beschrijving en verklaring van de uitdrukkingsmiddelen waarover een taal beschikt. Aangezien een taal in werkelijkheid uit zinnen of zinsaequivalenten bestaat, gaat die beschrijving veelal uit van de zin, die dan gesplitst wordt in woorden, op hun beurt ontleedbaar in klanken. Men kan echter ook, gelijk in dit boek geschieden zal, opklimmen van de eenvoudigste tot de ingewikkeldste taalbestanddelen en dus achtereenvolgens behandelen: *Klankleer*, *Woordleer*, *Zinsleer*.

Bij de klankleer (fonetiek en fonologie; accent en ritme) sluit zich dan aan: de verhouding van klank en teken, d.w.z. de spelling, en de aanduiding van het ritme door interpunctie.

De woordleer stelt ons allereerst voor de vraag wat een woord is, waarbij wij al dadelijk stuiten op de moeilijkheid van een definitie.²⁾

Het al- of niet aaneenschrijven levert natuurlijk geen beslissing of we met één of met meer woorden te maken hebben. Dat berust op conventie of willekeur. Vgl. b.v. *plaatsgrijpen* met *plaats vinden*, *goedkeuren* met *goed vinden*; *in staat zijn* of *tot stand komen* met *teleurstellen*, en denk daarbij aan de afstandscomposita, die afwisselend vaneen of aaneen geschreven worden (zie § 75). Vergelijk ook *van de*, *van het* met *des* en *der* (of in het Frans *du* en *au* met *de la*, *à la*).

De definitie: „een woord is aanduiding-in-taal voor een begrip” gaat niet altijd op, want de drie woorden „driezijdige rechtlijnige figuur” geven het enkele begrip „driehoek” aan. Bezwaar bestaat eveneens tegen de definitie: „een woord is een onafhankelijke, naar vorm en betekenis ondeelbare eenheid”, want dan ontstaat weer moeilijkheid bij woordverbindingen, die

¹⁾ Vgl. C. B. van Haeringen: *Spanningen in hedendaags Nederlands* (1946); Kloeke *N. Tg.* XLVII, 1 vlg.

²⁾ Zie daarvoor de heldere uiteenzetting in Jespersen's *Philosophy of grammar*, blz. 92: „What is a word?” en de kritiek op de bestaande definities bij Noreen, *Vårt Språk* VII, 36 vlg.; verder de diepgaande taalpsychologische beschouwing in het proefschrift van A. Reichling over *Het Woord* (1935).

geleidelijk in „ondeelbare” woorden overgaan. Voor onze taal lijkt mij het aannemelijkst de formulering van Van Wijk: „een woord is een isoleerbaar deel van de zin, dat voor ons taalgevoel niet verder ontleedbaar is.”¹⁾

De indeling in woordsoorten, schijnbaar eenvoudig, levert ook moeilijkheden. De op Grieks-Latijnse traditie berustende groepering in tien soorten, door de traditie lang gehandhaafd, mist een redelijke grondslag.²⁾ Bovendien zijn er soms geen scherpe grenzen. Substantief en adjektief gaan licht in elkaar over: het adjektief kan gesubstantiveerd worden, en omgekeerd wordt het substantief soms tot adjektief, b.v. dat is *jammer*, iets *meester* worden. Vgl. b.v. „hij is meer geleerde dan artist” en „hij is meer geleerd dan artistiek”. Stofnamen als *purper*, *platina* kunnen als adjektieven dienst doen. Infinitieven zijn tevens substantieven: het *leven*, een *schrijven*; deelwoorden zijn tevens adjektieven (*geleerd*). Adverbia kunnen overgaan in adjektieven (de deur is toe). Praeposities en conjuncties wisselen en zijn in betekenis en functie vaak nauw verwant. Vergelijk b.v. *om* (in: om te komen) met *opdat* (in: opdat hij kwam). Tussen pronomina en pronominale adverbia (*waartoe*, *ermee*) bestaat een nauwe betrekking.

Op zulke overgangen te letten is van meer belang dan te pogen tot een door definities bepaalde, nauwkeurige indeling te geraken. Dat blijkt vooral bij de groep van de zogenaamde interjekties; bij de oude indeling een soort rommelgroep, waarin samengebracht werd dat waar men eigenlijk bij logische indeling geen raad mee wist. Dat zal ook blijken bij de behandeling van de telwoorden.

Het meest praktisch is, in hoofdzaak uit te gaan van een indeling in drieën: twee buigbare soorten: *Nomina* en *Verba*, een onbuigbare: de *Partikels*. De eerste groep kan dan onderverdeeld worden in *Substantieven* en *Adjektieven*, de derde in *Eigenlijke partikels* en *Bindwoorden*. Dan komen we tot een schema dat niet al te veel van het gebruikelijke afwijkt.

¹⁾ Vendryes (*Le Langage*) tracht verheldering te brengen door de onderscheiding van *semantèmes* en *morphèmes* (vgl. bij Sweet de splitsing in *full words* en *half words*; bij Sütterlin in *Vollwort* en *Formwort*). Noreen maakt een onderscheiding in drieën (om „woord” niet in tweeërlei betekenis te gebruiken), nl. *Phoneem* (= klankgroep), *Semeem* (= betekenisgroep) en *Morpheem* (= vorm). Vendryes verstaat dan onder *morphème* niet alleen klanken van buigingsvormen of suffixen, maar ook „inwendige flexie” (b.v. *draag* — *droeg*), accent (*morphème zéro*) en zelfs woordorde, maar dan zou b.v. het Franse pronomen *je*, dat nooit zelfstandig voorkomt, in *je lis* evengoed *morphème* zijn als de *o* van *lego* in het Latijn, en de proclitische *k* in het Nederlandse *'klees*.

²⁾ Zie het hoofdstuk „Scheiding der Redeteile” in de *Prinzipien* van H. Paul, die aantoonde dat er daarbij geen vast kenmerk is, maar dat het wisselend is, naar betekenis, functie en vorm. Vergelijk ook Kalepky: *Neuaufbau der Grammatik* blz. 66—67.

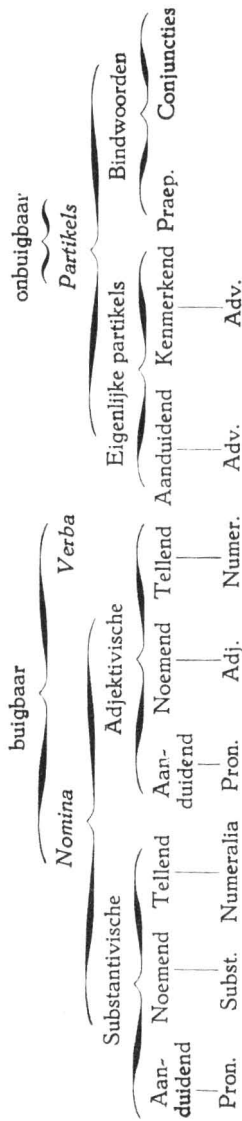
Tot de woordleer behoort in de tweede plaats de woordvorming, d.w.z. samenstelling en afleiding, een belangrijk onderwerp, ook in de levende taal, maar waarbij historische toelichting moeilijk gemist kan worden.

Over de vraag of in een grammatika onder de woordleer ook de woordbetekenis thuis hoort, bestaat geen algemene overeenstemming. Veelal wordt de semantiek uitgeschakeld, m.i. ten onrechte. Immers ook bij de buiging van nomina en verba, bij syntaktische verbinding wordt niet alleen op de vorm, maar ook op de betekenis gelet.

Daarom hebben wij als derde onderdeel van de woordleer het vroeger afzonderlijk uitgegeven overzicht van de woordbetekenis ingelast.

Voordat wij tot behandeling van de zin overgaan, volgt dan de samenstelling van allerlei woordgroepen, als overgang tot de zinsleer. Daarbij zal blijken dat de zin eenledig kan zijn, bestaande uit een woord of een woordgroep, maar dat uit woorden of woordgroepen ook tweeledige zinnen opgebouwd kunnen worden, bestaande uit subjekt en praedikaat. Ten slotte kunnen twee of meer zinnen, nevensgeschikt of ondergeschikt, weer tot één geheel verbonden worden, terwijl ingewikkelde zinsbouw aanleiding kan geven tot meer of minder kunstig samengestelde perioden.

Indeling van de woorden.

In dit schema vindt men dus van de oude woordsoorten terug: de substantieven, adjectieven, verba, pronomina, numeralia, praeposities en conjunctions, terwijl de interjekties als groep ontbreken. Bij onze behandeling bespreken wij ze vooraf, omdat ze voor een groot deel eigenlijk nog geen taal zijn, en als ze over de grens komen of afleidingen vormen, onder een van de andere woordsoorten ondergebracht kunnen worden. Om praktische redenen vatten wij de zelfstandige en de bijvoegelijke voornaamwoorden in één hoofdstuk samen; evenzo de zelfstandige en de bijvoegelijke telwoorden. De lidwoorden hebben zich losgemaakt uit aanwijzend voornaamwoord en telwoord. De woordsoorten rangschikken wij dus als volgt: 1°. zelfstandige naamwoorden; 2°. bijvoegelijke naamwoorden; 3°. lidwoorden; 4°. voornaamwoorden; 5°. telwoorden; 6°. werkwoorden; 7°. bijwoorden; 8°. bindwoorden (voorzetsels en voegwoorden).

II. KLANKLEER.

FONETIEK EN FONOLOGIE. — TAAL EN TEKEN.

7 Tweeërlei opvatting van Klankleer

Studie van taalklanken is een onmisbare grondslag voor taalstudie. Door dit te beseffen hebben de vooraanstaande taalkundigen in het laatste kwart van de negentiende eeuw ons verlost van de heerschappij van de letter. Onder de leuze „taal is klank” — d.w.z. *primaire* is taal: klank; geschreven taal is *secundaire* — werd de fonetiek beoefend, de wetenschap die naging hoe de klanken door de spraakorganen werden voortgebracht en wat de aard was van die verschillende geluiden, hun toonhoogte, hun ritmische opeenvolging en wisselwerking. Deze wetenschap lag dus voor een goed deel op het gebied van de fysiologie en van de natuurkunde (de geluidsleer). Bij de steeds nauwkeuriger bestudering werd gebruik gemaakt van instrumenten, zodat de studie van de studeerkamer naar het laboratorium verplaatst werd, en samenwerking tussen de fysioloog en de linguïst noodzakelijk geacht werd. In ons land kwam door zulk een samenwerking het *Leerboek der Phonetiek* van H. Zwaardemaker en L. P. H. Eykman tot stand (1928).¹⁾

Door de sterke specialisatie van de experimentele fonetiek kwamen jongere taalkundigen, die daar enigszins onwennig tegenover stonden, tot de overtuiging dat de uitkomsten voor de taalkunde steeds geringer werden, en dat de experimentele fonetiek gevaar liep op een doodlopend spoor te geraken. Nu de fonologie in de laatste jaren sterk op de voorgrond gekomen is, dreigt de aandacht voor de vorming van taalklanken, dus de realisatie van de fonemen te verslappen. Toch blijft belangstelling voor deze zijde van de klankleer onmisbaar voor de taaldocent en leerzaam voor de leerling. Bij moderne taalkundigen rees een gewichtig bezwaar: men meende dat de linguïsten te zeer de „spraak” op de voorgrond gebracht hadden ten koste van de „taal”, dat er voor elke taalgemeenschap een „taal-systeem” bestond van „fonemen”, die voor taalstudie van meer belang waren dan de werkelijk voortgebrachte en gehoorde klanken.²⁾ De leus

¹⁾ Een beknopte bewerking, met weglating van het experimentele gedeelte, gaf Eykman onder de titel *Phonetiek van het Nederlandsch* (1937), dat dieper gaat dan de meer elementaire klankleer van Roorda. Van de uitgebreide buitenlandse literatuur op dit gebied noemen wij slechts de *Grundzüge der Phonetik* van E. Sievers, de *Elemente der Phonetik* van Viëtor, de *Traité de Phonétique* van M. Grammont en het *Lehrbuch der Phonetik* van O. Jespersen, met de bijbehorende *Phonetische Grundfragen* van dezelfde auteur.

²⁾ Tegen de onderschatting van de fonetiek waarschuwde Kruisinga in een artikel *Fonetiek en Fonetologie* (*Taal en Leven* VI, 97).

„zonder klanken geen taal” veranderde in „zonder klanktegenstellingen geen taal” (Paardekooper). Om dit te verduidelijken is een korte uitweiding noodzakelijk.

Ferd. de Saussure heeft reeds in zijn *Cours de linguistique* (1916) onderscheid gemaakt tussen *langue* en *parole*, samengevat onder de term *langage*.¹⁾ Onder „*langue*” wordt dan verstaan het taalsysteem, dat van geslacht op geslacht overgeleverd wordt, en dat in de geest van de mens bestaat, ook als hij niet spreekt. Als hij gaat spreken, dan ontstaat „*la parole*” (de „*spraak*”) als realisatie van „*la langue*”, waarvoor ook wel de term „*inwendige taal*” gebruikt wordt. Daartoe behoren dan de fonemen, maar ook de klassifikatie, de woorden, de buigingsvormen, de zinsbouw. Uit dat taalfonds putten de afzonderlijke leden van de taalgemeenschap. Het jonge kind wordt er langzamerhand mee vertrouwd; zondigt het er tegen, dan wordt het door ouderen verbeterd. Het is dus een gemeenschappelijk bezit, dat door het individu als leiding gevend aanvaard wordt: in zoverre is het boven-individueel. Niet ieder beschikt over die gehele taalschat: van zijn ontwikkeling hangt het aandeel af, waarover hij kan beschikken. Maar men gaat te ver, als men — gelijk soms geschiedt — dit abstrakte taalfonds beschouwt als een op zich zelf bestaande, van mens en gemeenschap onafhankelijke en onveranderlijke grootheid. Terecht merkt Gerlach Royen²⁾ op: „De taalschat van een bepaalde periode hangt ten slotte af van het spraakgebruik uit zo'n tijdsbestek. En zo staan we voor deze schijnbare tegenstrijdigheid: alhoewel de spraak toegepaste taal is, is het toch de spraak die de taal onmerkbaar doet veranderen”.³⁾

Voortbouwende op de onderscheiding van spraak en taal hebben moderne taalkundigen, op initiatief van Troubetzkoy en de Praagse school, als onderdeel van de structurele taalkunde de fonologie ontwikkeld, die in ons land vooral door Van

¹⁾ Voor andere talen is het moeilijk equivalenten voor deze drie termen ingang te doen vinden. Het Engels onderscheidt *speech* en *language*; voor het Nederlands heeft Gerlach Royen voorgesteld (in omgekeerde volgorde) *taal* en *spraak* (*Mededelingen Kon. Ned. Akad.* 1933), maar *taal* heeft in ons spraakgebruik nu eenmaal een ruimere betekenis, zodat alleen in tegenstelling de nieuwe betekenisplitsing zonder misverstand bruikbaar is.

²⁾ t. a. p. blz. 167.

³⁾ Met de onderscheiding van „taal” en „spraak” hebben de latere beoefenaars van taalwetenschap en taalpsychologie rekening gehouden o.a. A. H. Gardiner in zijn leerzaam en helder geschreven boek *Speech and Language* (1932) en vooral de diepgaande *Sprachtheorie* van K. Bühler (1934). In ons land heeft vooral Jac. van Ginneken zich bewogen op het gebied van de taalpsychologie. Reeds in 1904—'6 publiceerde hij in de *Leuvense Bijdragen* VI—VII zijn uitvoerige studie: *Grondbeginselen der psychologische Taalwetenschap*; op de Franse bewerking (*Principes de linguistique psychologique*) promoveerde hij in 1907.

Ginneken, N. van Wijk en A. W. de Groot gepropageerd is. ¹⁾ Voortgezette studie hiervan is het doel geworden van een speciale vereniging: de „Phonologische werkgemeenschap”. De taal bestaat dus in de geest van de taalgenoten als een systeem van een bepaalde structuur. Een beperkt aantal klanken, beschouwd met het oog op hun differentiërende functie, noemt men fonemen. Ze kunnen in de „spraak” op onderscheiden wijze gerealiseerd worden, zonder dat men zich die afwijkingen bewust maakt. Elke taal, elk dialect heeft zijn eigen fonologisch systeem.

Wij zullen nu achtereenvolgens, zo beknopt mogelijk, de taalklanken van het algemene Nederlands van fonetisch en van fonologisch standpunt beschouwen.

8 Fonetiek.

De luchtstroom die door de longen uitgedreven wordt, ontmoet in het strottenhoofd de stembanden, of liever stemvliezen, die al of niet tot elkaar kunnen naderen en bij spanning in trilling komen. Het geluid dat door stembandtrilling ontstaat en dat hoger of lager van toon kan zijn, wordt „stem” genoemd. Er zijn dus stem-hebbende en stem-loze klanken, want ook zonder stembandtrilling kan geluid ontstaan, indien de luchtstroom op zijn verdere weg tegenstand ontmoet door afsluiting of vernauwing. Afsluiting en vernauwing kan verder plaats hebben door de tong en door de lippen, zoals nader blijken zal. De mondholte is van de neusholte gescheiden door de huid, die een opening tussen beide kan tot stand brengen of verhinderen: bij dezelfde stand van de mond kan dientengevolge verschillend geluid ontstaan, al of niet „nasaal”. ²⁾

Door afsluiting, gevolgd door loslating, ontstaat een ploffend geluid (*klapper, ploffer, explosief*, ook *ogenblikklank* genoemd), door vernauwing een schurend geluid (*glijder, spirant*). Beide noemt men *medeklinkers* (vertaling van *consonanten*), een naam die niet geheel juist is, want ze kunnen ook zonder begeleidende klinker voortgebracht worden. Een ander verschil ontstaat naar mate gelijktijdig al of niet de stembanden in trilling gebracht worden: er zijn dus stem-loze en stem-hebbende consonanten.

Het gemakkelijkst waar te nemen is de afsluiting van de lippen.

¹⁾ Een samenvattend handboek over de *Phonologie* schreef N. van Wijk (1939). Hiervóór werd reeds het boek van P. C. Paardekooper genoemd. Vgl. ook Teeuw *N. Tg.* XLVII, 241 vlg. (*Nieuwe ontwikkeling in de fonologie*); Van den Berg *N. Tg.* XLVIII, 204 vlg. (*Morfeem en foneem*); De Witte *N. Tg.* IL, 209 vlg. (*Semantemen*) en de daar aangehaalde literatuur.

²⁾ Een afbeelding van de spraakorganen en experimentele instrumenten laten wij achterwege. Daarvoor verwijzen we naar Eykman's *Leerboek* en de *Inleiding tot de Taalkunde* van Lecoutere-Grootaers.

Explosief ontstaat dan stemloos een *p*, stemhebbend een *b*, als spirant een bilabiale *w*, die b.v. voorkomt in *bouwen* en in Zuid-Nederland ook wel aan het begin van een woord. Is de neusholte geopend, dan hoort men de stemhebbende *m*. Daarop volgt de vernauwing tussen onderlip en boventanden, waar als spiranten de stemloze *f* en de stemhebbende *v* gevormd worden, waarnaast de *w*, die wij aan het begin van een woord kennen.¹⁾

Het grootste aantal consonanten wordt gevormd door afsluiting of vernauwing tussen de tongpunt en de boventanden: explosief de stemloze *t* en de stemhebbende *d*, als spiranten de stemloze *s* en de stemhebbende *z*, als nasaal de *n*. Meer naar achteren, tussen het blad van de tong en het harde gehemelte (*palatum*) volgt als spirant stemloos *š* (b.v. in *sjouwen*), stemhebbend *ž* (meestal in ontleende woorden, b.v. *genie*). Nog iets meer naar achteren, tegen de top van de mondholte, ontstaat bij vernauwing een *j* of met nasaal geluid de consonant die met *nj* gespeld wordt (b.v. in *Oranje*). De *š* ligt dus juist tussen *s* en *j*; vandaar dat bij opeenvolging van *s* en *j* b.v. in *muisje* door samensmelting, of liever door vergemakkelijking, een *š* ontstaat.

Bij afsluiting tussen het achterste deel van de tong en het zachte gehemelte (het *velum*) ontstaat een *k* of met stem een *g*, die in andere talen gebruikelijk is, maar in het Nederlands alleen gehoord wordt, als een stemhebbende consonant zich onmiddellijk bij een *k* aansluit, b.v. in *boekbinder*. Bij vernauwing op dezelfde plaats ontstaat een stemloze *ch* of een stemhebbende *g*, die voor veel Nederlanders, vooral aan het begin van een woord vaak zo weinig stem heeft, dat hij met *ch* verward kan worden.

Afzonderlijk staat de *l*: met de tongpunt wordt dan een afsluiting gemaakt, maar tegelijk vloeit de lucht langs de randen van de tong weg. Deze klank heeft dus deels het karakter van een explosief, deels van een spirant.

Eigenaardig is ook de vorming van de tong-*r* waarbij de tong de stand aanneemt als bij de *t*, maar herhaaldelijk aangeslagen wordt, zodat een ratelend geluid ontstaat. Een andere *r* wordt gevormd tegen het zachte gehemelte (de velare *r*, in fonetisch schrift met het teken *R* aangeduid).²⁾ Komt daarbij de huig in trilling, dan spreekt men van een brouw-*r*. Dat „brouwen” wordt

¹⁾ Vgl. daarvoor ook C. B. van Haeringen: *v* en *w* in *De Nieuwe Taalgids* XXXVII, 238—240.

²⁾ Zie voor de *r* het artikel van Heeroma in het WNT. XII, waar gewezen wordt op plaatselijke en sociale verscheidenheid in het gebruik van de dentale en de velare *r*. Van Haeringen konstateerde reeds in 1924, dat de velare *r* zoveel veld gewonnen had, dat de tong-*r* gevaar begon te lopen op den duur als provincialisme beschouwd te worden, ondanks de propaganda van de spraakleraren, op geneeskundige gronden, voor de voor in de mond geartikuleerde tong-*r*.

veelal door niet taalkundigen als een spraakgebrek beschouwd, vooral bij sterke trilling.

Ten slotte is er nog een spirant die ontstaat wanneer de stembanden bijna gesloten zijn en de uitstromende lucht er langs schuurt, namelijk de *h*, die alleen aan het begin van een woord voorkomt en steeds door een klinker gevolgd wordt. Door de aard van deze klank wordt het duidelijk dat hij in sommige streken zo licht kan verdwijnen, evenals eertijds in het Frans: de stembanden worden dan te vroeg in de stand gebracht om de volgende klinker voort te brengen. Kloeke ¹⁾ heeft erop gewezen, dat in de vele plaatsen in ons land, waar men zgn. last heeft met de *h*, d.w.z. waar men eigenlijk geen *h* pleegt te spreken, de door de school daartegen gevoerde strijd tot enig resultaat heeft, dat de bewoners de *h* nu gaan gebruiken in woorden waar deze nimmer aanwezig is geweest.

In Van Wijk's *De Nederlandse Taal* vindt men het volgende overzicht van de Nederlandse klanken:

1. klinkers of vocalen.

	lip-	tand-	voor- ver- hemelte-	achter- ver- hemelte-	strotten- hoofd-	
	medeklinkers					a. rekbare klanken
		<i>l, r¹</i>	<i>l (vóór j)</i>	<i>r²</i>	<i>l- en r- klanken</i>	
2. medeklinkers of consonanten.	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>n¹j</i>	<i>ng</i>	neus- klanken	
	<i>f, v w¹, w²</i>	<i>s, z</i>	<i>j, š, ž</i>	<i>ch, g</i>	<i>h</i> spiranten	
	<i>p, b</i>	<i>t, d</i>	<i>t (vóór j)</i>	<i>k</i>	<i>b. ogen- blikklanken</i>	

Moeilijker waar te nemen is het ontstaan van de klinkers, waarbij de lucht vrij uitstroomt. Het geluid van de trillende stembanden zou zeer zwak zijn, als er boven de stembanden geen

¹⁾ Ts. XLIII (1924), 166. Anders Hesseling *Taal en Letteren XI* (1901), 465 vlg. Zie voor het verdwijnen van de *h* in dialecten, o.a. de *hengst-kaart* in de *Taalatlas*. Opmerkelijk zijn de samenhangende *h*-gebieden in de Zuidnederlandse en Waalse dialecten (vgl. Grootaers in *Versl. en Meded. Kon. Vlaamse Acad.* 1942). Het laatst over *h* als wankel foneem in de 17de eeuw Michels N. Tg. XLVII, 78.

resonance was in de keel- en mondholte, waarvan de weke delen (zachte gehemelte, tongoppervlak, lippen) voor allerlei vervorming vatbaar zijn. De tong kan naar voren geschoven worden, plat liggen, of naar achteren opgebold worden: Men spreekt dan van *voor-, midden-* of *achterklinkers*. De tong kan ook dalen door de onderkaak te laten zakken en dus de opening tussen de tanden te vergroten. Dan onderscheidt men *boven-, tussen-* en *onderklinkers*. In de oudere handboeken over fonetiek, o.a. bij Roorda, wordt dan een schema opgesteld met negen hokjes, dat verdubbeld wordt, als men opmerkt dat in elk van die negen mogelijkheden ook door ronding en vooruitsteken van de lippen weer een andere klinker kan ontstaan (*gerond* naast *ongerond*). In dat dubbele schema, met achttien mogelijkheden, werden dan de in het Nederlands voorkomende klanken gerangschikt.

Bij nauwkeurige waarneming, als die van Eykman, blijkt dit schema te simplistisch. Behalve een vóórresonantie is er ook een achterresonantie. Door de beweeglijkheid van de wanden is het mogelijk eenzelfde klinker voort te brengen met verschillende stand („konfiguratie”) van de keel en mondholte, en dus niet met een konstante kaakwijdte. Bovendien is ook rekening te houden met de spanning van de tong door verkorting van de spier. Dat geeft aanleiding om *gespannen* (nauwe) en *ongespannen* (wijde) klinkers te onderscheiden.

Eykman handhaaft de indeling in *voorklinkers*, *neutrale* of *middenklinkers* en *achterklinkers*, en neemt dus drie typen aan, elk door een klinkerreeks vertegenwoordigd. Als *type I* wordt de *ie* van *biet* vooropgeplaatst, verlengd in *bier* en met ronding overgaand in de *u* van *nu*. Daarnaast staat de *ee* van *been*, gerond tot de *eu* van *deun*. De *ee* noemt hij „half gesloten” en „gespannen”, terwijl de *ee* van *peer* „ongespannen” is, en verwant met de *i* van *pit*. Het *type II* is voornamelijk vertegenwoordigd door de *aa* van *baat* en de *u* van *put*, gekarakteriseerd als „gesloten, ongespannen, gerond.”¹⁾ Op „zeer slappe wijze” uitgesproken ontstaat een onbestemd geluid, veelal met wat grotere kaakafstand en minder ronding, de klank van *e* in het lidwoord *de*, ook gespeld met *i* (*nodig*) of *ij* (*waarlijk*).

Het *type III* is de *oe* van *boet*; verlengd in *boer*; en daarnaast „half gesloten” de *oo* van *boot* („gespannen en gerond”), die „ongespannen en lang” overeenkomt met de *oo* van *boor*, „ongespannen en kort” met de *o* van *bot*.

Een andere belangrijke onderscheiding bij de klinkers is die in

¹⁾ Eykman (blz. 64) merkt daarbij op: „Anderen noemen (deze klinker) „open-voor-gespannen”, en deze variëteit levert voor het gehoor niet het minste verschil. Het is te begrijpen, dat er van een dergelijke onbestemde klank vele varianten mogelijk zijn.”

vrij en *gedekt*¹⁾, waardoor de verschillen beter weergegeven worden dan door het bijkomstige kenmerk: lang en kort. Het werkelijke verschil betreft de verhouding tot de volgende medeklinker. De vrije klinker, b.v. in *la, laten, laat*, klinkt rustig uit, terwijl de gedekte klinker, b.v. in *lat* afgebroken wordt door de volgende medeklinker op het punt van de grootste intensiteit. Bij de vrije klinker is de medeklinker niet vereist: de syllabe kan zowel open als gesloten zijn.

Gedekte klinkers hoort men dus in *bel, bal, pop, kop*. Wat het laatste tweetal betreft, valt op te merken dat bij de meeste beschaafd sprekende Nederlanders in het Zuid-Westen de onderscheiding tussen *ó* en *ò* niet of nauwelijks hoorbaar is, terwijl men in het Noorden en Zuid-Oosten een zeer duidelijk verschil waarneemt.²⁾

Een *tweeklank* ontstaat, wanneer twee klinkers in één syllabe samengevoegd worden, en geleidelijk in elkander overgaan, dus b.v. niet de *o-a* van *oase*, maar wel de *o-ã* van het Franse *roi*.

Het onderscheid tussen klinker en tweeklank is dus niet scherp: vergelijk b.v. de *ui* in *huis*, die als tweeklank geldt, met de *ee* van *zee*, die ondanks de lichte naklank nog als klinker geldt.

Eykman onderscheidt eigenlijke en oneigenlijke tweeklanken. Bij de eerste behoren de twee klanken tot verschillende reeksen, of tot een reeks en de overgangsklinkers, dus: I en III: *nieuw, ruw, eeuw*.

Overgangsklinker en III: *rouw*.

II en I: *haai*.

Overgangsklinker en I: *bui, rij*.

III en I: *boei, kooi*.

Al deze tweeklanken hebben de klemtoon op het eerste deel. Verder valt nog op te merken dat het eerste bestanddeel van *bui* „eigenlijk niet als onafhankelijke klank in onze taal voorkomt” en ook enigszins verschilt van de *eu* in *freule*. De eindklank is onder invloed van het eerste deel iets meer gerond en soms meer *u*-achtig, maar maakt, volgens Eykman toch meestal de indruk van *i*.

Oneigenlijke tweeklanken ontstaan wanneer de lange gespannen klinkers van de reeksen I en III een diftongisch karakter krijgen door een naklank die tot dezelfde reeks behoort. Dit geschiedt vóór een klinker en aan het eind van een woord vóór

1) Ook *ongedekt* en *gedekt*; *zwak-* en *scherp*gesneden. Dit laatste naar voorbeeld van Sievers die sprak van „*schwach*”- en „*scharfgeschnitten*” bij „*loser*” en bij „*fester Anschluss*”. Sievers had in zekere zin een voorloper in de 16e eeuw *Sexagius* (Kooiman *N. Tg.* XLVI, 222 vlg.).

2) Ook Eykman (blz. 70) wijst op die onzekerheid en beluisterde in hetzelfde woord bij dezelfde persoon soms klankverschil. Een nauwkeurig onderzoek is ingesteld door Mej. Br. van Dantzig: *De korte o-klanken in het Nederlandsch* (1940).

een pauze, b.v. in *zee(i)*, *zo(oe)*; het minst merkbaar bij *ie*, *uu*. *oe*. Bij overdrijving klinkt dit minder beschaafd. Als er een klinker volgt b.v. *zeeën*, *leeuwen* is het de vraag of er niet een overgang plaats heeft van *i* en *oe* tot de consonanten *j* en *w*.¹⁾

Dat de indeling van de klinkers dus niet zo eenvoudig is als men vroeger wel aannam, blijkt uit de „Klinkertafels” die Eykman opstelde in zijn *Phonetiek* (blz. 76—78), waarnaar wij voor verdere bijzonderheden verwijzen.

In de gesproken taal hoort men een stroom van klanken die slechts door kortere of langere pauzen onderbroken wordt. De woorden zijn daarin niet gescheiden. Wel kan men die klankenreeksen verdelen in syllaben of „klankgrepen” — te onderscheiden van de „lettergrepen” in het schrift. De hoofdklank van zo’n klankgreep is gekenmerkt door het meest sonore karakter. Onder sonoriteit verstaat men dan, dat een bepaald geluid zo ver mogelijk gedragen wordt en dus hoorbaar blijft. Over het algemeen hebben de klinkers de meeste sonoriteit, maar ook sommige consonanten kunnen als hoofdklank in de syllabe optreden (de neusmedeklinkers en ook *l*, *r*), en worden dan klinkers. De grens van de syllabe vormt voor de hoorder een klank met een minimum van sonoriteit, voor de spreker „een plotselinge aanzetting van de ademdruk.”²⁾

9 Accent, ritme, intonatie, tempo.

Een klankenreeks die zinswaarde heeft, is ritmisch en melodisch opgebouwd. Om die goed te verstaan moet men accent en intonatie in werkelijkheid horen of zich als gehoord voorstellen. Ondanks het gewicht dat de opkomende fonologie hechtte aan de inwendige taal, blijkt bij de beschouwing van ritmische en melodische vorm dat taal primair toch uit klank bestaat.

Bij het accent onderscheidt men twee elementen: druk en toon, d.w.z. versterkte ademdruk en verhoging van toon (expiratorisch en muzikaal accent). Van Ginneken heeft opgemerkt dat het Nederlandse woord *klemtoon* beide elementen tot hun recht doet komen, al zijn er Nederlanders die of door minder levendig temperament of door de aard van hun dialect, vrijwel één-tonig spreken.

De accentuering berust in de eerste plaats op traditie. Er zijn talen met vaste en met wisselende accentuering; vergelijk b.v. het Frans met het Nederlands. Daarnaast werken psychische oorzaken: het woord dat in de zin bijzondere waarde heeft, wordt

¹⁾ Zie daarover Eykman, blz. 75.

²⁾ Zie voor nadere bijzonderheden de duidelijke uiteenzetting bij Eykman, blz. 134—137.

„na-drukkelijk” uitgesproken. Soms kan de gehele zin langzaam en emfatisch gesproken worden, met nadruk op elk woord; b.v. „Jij zúlt dát láten!” Soms ook krijgt een lang woord meer zware accenten, b.v. „Dat is me ónbegrijpelijk!” Door het belangrijkste woord met zwaar accent naar voren te brengen, kan eenzelfde verbinding van woorden verschillende betekenissen hebben. De woorden „Jan fietst morgen naar Amsterdam” kunnen feitelijk vier zinnen opleveren, naar mate men het hoofdaccent legt op *Ján*, op *fiétst*, op *mórgen* of op *Amsterdám*.

Accent krijgt ook het woord dat nieuw is. Jespersen geeft daarvan een voorbeeld, waar het „nieuwheidsaccent” dubbelzinnigheid voorkomt: „Beide partijen kiezen afzonderlijk een scheidsrechter, en zij kiezen dan een voorzitter”. Begrijpelijk is dat bij tegenstelling zwaarder geaccentueerd wordt; zelfs wijkt men dan van het gebruik bij het afzonderlijke woord af: „Hij woont niet in Róterdam, maar in Ámsterdam”; *sýmpathie* en *ántipathie*, *gélukkig* en *óngelukkig*. Het is dus duidelijk, dat in principe het woordaccent eerst in het zinsverband zijn juiste plaats vindt. 1) Bij samenstelling wordt de onderschikking van een der delen tot stand gebracht door het eenheidsaccent, b.v. „blóemenkransen”, in tegenstelling met bloémen, kránsen en vrúchten”. 2) Dat geldt ook voor eenheidsgroepen, die het accent krijgen op het laatste woord: mijnheer Jánsen, rood, wit en bláuw, Gysbreght van Aémstel.

Ten slotte kan het ritme door fysisch-fysiologische oorzaken bepaald worden. Bij een opeenvolging van zware accenten ontstaat de neiging om het middelste te verzwakken en een golfbeweging tot stand te brengen, b.v. Gód zij dánk; de Héilige drie Kónigen, een liéf klein méisje. Zulk een accentwisseling treft men ook aan in één woord: naast *baláns* staat *bálandéren*, naast *ónderwijs*: *ónderwijzer*, naast *wérkloos*: *wérkelóosheid*. 3) Als een factor die klankverschuiving teweeg brengt heeft Heeroma gewezen op de ritmische structuur: „onze taal heeft een voorkeur voor alternerend ritme”. 4)

Onder *intonatie* verstaat men de wisselende toonhoogte die men bij de voortbrenging van een reeks taalklanken kan waarnemen, en die aan de zin zijn eigenlijke betekenis geeft. Het is de vraag in hoeverre men kan spreken van de intonatie van

1) Daarop heeft B. v. d. Berg (*N. Tg.* XLVI, 254 vlg.) terecht gewezen.

2) Vergelijk de voorbeelden in het artikel *Eenheidsklemtoon in samenstellingen* van B. H. Erné (*N. Tg.* XLII, 140 vlg.).

3) Vgl. het artikel *De verhouding spraak-taal, getoetst aan een diachronische woordaccent-kwestie* van P. C. Paardekooper in *N. Tg.* XLIII, 252.

4) *N. Tg.* XLII, blz. 165 vlg. Heeroma begint dit artikel met aardige opmerkingen over verschuiving in versritme en wijst verder op de onvastheid bij verschuivingstendenties.

het Nederlands. Voor een groot deel is die bij elke spreker afhankelijk van karakter en temperament, van de ogenblikkelijke stemming. Een lakoniek of saai man spreekt een bevestigende zin traag en vrijwel één-tonig; zelfs vragende en uitroepende zinnen hebben weinig toonverheffing. Daarentegen zal iemand met een levendige aard, een heftig temperament, of in tijdelijke opwindig velerlei toonschakering doen horen. Ook de tekst van een voordracht kan zich onderscheiden door eigen intonatie. Al deze schakeringen behoren, fonologisch gesproken, tot de „spraak“.

Anderzijds is de intonatie afhankelijk van plaatselijke traditie, en hangt dus samen met de eigenaardigheden van de streektaal: een Limburger intoneert anders dan een Groninger, een Vlaming anders dan een Hollander. Er zijn zelfs steden, b.v. Dordrecht, die bekend zijn of waren om hun „zangerige“ taal. In dit opzicht behoort intonatie dus tot het „taal“-systeem. Terecht heeft A. W. de Groot gewezen op dit dubbele karakter, ¹⁾ al heeft hij niet alle moeilijkheden die zich daarbij kunnen voordoen, overtuigend opgelost. Wij denken daarbij aan de verhouding tussen intonatie en accent (d.i. nadruk door versterkte luchtstroom). Wel wijst hij er op dat „een toonkern niet te verwarren is met een accent,“ maar „een toonkern rust meestal op een geaccentueerde lettergreep. ²⁾

Van hoeveel belang de intonatie is blijkt uit de volgende feiten. Een jong kind kan, voordat het woorden verstaat, uit de toon van een verbod, van een vraag de bedoeling begrijpen. Ook een hond luistert naar de toon van zijn meesters zinnen. De toon kan in tegenspraak zijn met de woorden, b.v. bij ironie: „Jij bent ook een lieve jongen!“ of omgekeerd bij liefkozing: „Rakker dat je bent!“ De stijgende toon in een vraagzin is een teken van onvoldaanheid, maar als een onderwijzer de leerling een antwoord vraagt, staat dit gelijk met een bevel, en is de toon dus dalend. ³⁾

De grote verscheidenheid en eigenaardigheid van deze klankverschijnselen kunnen bezwaarlijk door omschrijving of in schrift nader aangeduid worden. Enkele accenten of leestekens zijn gebrekkige hulpmiddelen. Muzikale weergave zou voor de hand liggen, en is inderdaad beproefd, b.v. voor de velerlei vraagzinnen, ⁴⁾ maar doordat de klanken vloeiend in elkaar overgaan, zijn de afstanden niet nauwkeurig door muzikale intervallen weer te geven. Een poging daartoe heeft Gerlach Royen gedaan in een studie over *Intonatie en grammatische functie in het Nederlands* (1952). Om het bezwaar te vermijden zijn herhaaldelijk golf-

¹⁾ In een artikel *De Nederlandse zinsintonatie in het licht der structurele taalkunde* in *N. Tg.* XXXVII, blz. 30 en daarna in het verband van zijn *Structurele Syntaxis*.

²⁾ t.a.p. blz. 38—39.

³⁾ Zie verder § 223 en 224.

⁴⁾ Zie § 226.

lijnen getekend, maar deze worden ook toegepast om de ritmische bouw te verduidelijken, en daaruit kan dus misverstand voortkomen.

Een andere wijze van voorstellen, met eigen, structurele terminologie treft men aan in de geschriften van A. W. de Groot, die spreekt van „toonkernen”, „tonisch positief” en „tonisch negatief” optredend, zodat de „hoge toonkern” zich boven de „grondtoon” verheft.

Ten onrechte heeft de spraakkunst vroeger geen of onvoldoende aandacht aan de intonatie geschonken.

Dat het tempo van invloed is op de accentuatie, is uit de hiervoor gegeven voorbeelden reeds gebleken, maar ook de taalvorm ondergaat de invloed van vlug tempo. Proclitische vormen (*tis < at is; kheb, ksal*) en enclitische (*zalk*) staan daarmee in verband. Bij consonantverbindingen, die zekere inspanning vergen, treedt vooral bij vlug tempo vereenvoudiging op. Wie in verzorgde taal duidelijk een *t* laat horen in *postzegel* zal in sneller tempo *possegel* laten horen zonder dat dit, als minder beschaafd, aanstoet geeft. ¹⁾

10 Fonologie.

Voor de fonologische taalbeschouwing zijn tal van fijnere onderscheidingen die de foneticus waarneemt of registreert, zonder betekenis. De *a* en *aa*, in *zak* en *zaak*, de *o* en *oo*, in *pot* en *poot*, zijn vier fonemen, omdat ze in de voorbeelden onderscheidende waarde hebben. Maar de twee klinkers in *pop* en *kop* worden als één foneem beschouwd omdat de meerderheid van de Nederlanders geen tweetallen van woorden kent, die alleen door deze verschillende o's onderscheiden zijn. ²⁾ Datzelfde geldt voor de zeer verschillend klinkende *ee* in *klederen* en *kleren*, *mees* en *meer*; de tweede staat alleen voor *r* en heeft geen onderscheidende functie; evenzo zijn de dentale en de velare *r* in het Nederlands één foneem. Omgekeerd zijn de consonanten *f*, *v* en *w* in onze taal drie fonemen, omdat ze b.v. *fel*, *vel* en *wel* duidelijk onderscheiden, al zijn de verschillen zo klein, dat een vreemdeling die dit drietal niet in zijn eigen fonologisch systeem kent, vaak moeite heeft, ze waar te nemen. Voor veel Nederlanders geldt dat ook voor de *f* en *v* aan het begin van een woord. Het

¹⁾ Zie meer voorbeelden in § 10.

²⁾ Van Ginneken stelde als voorwaarde dat men tien, later vijf zulke tweetallen moest kunnen aanwijzen om van twee fonemen te spreken, maar dat aantal is geheel willekeurig. „De klankfrequentie in het hedendaagse gesproken Nederlands” is onderzocht door Eggermont (*N. Tg.* IL, 221 vlg.), die bevond, dat het percentage medeklinkers ruim anderhalf maal zo groot was als dat van de klinkers in zijn materiaal.

laat de fonoloog dus onverschillig hoeveel en welke fonetische variaties zich voordoen bij de realisatie van het foneem \bar{a} , naar de kant van de o of van de \bar{e} : die zijn alle extra-fonologisch. Hem interesseert alleen de klank als psychisch, niet als fysisch verschijnsel.

Voor elke taal geldt dus de vraag: hoeveel fonemen zijn er, en hoe zijn die op te bouwen tot een taalsysteem? Wat het Nederlands betreft, bestaat geen eenstemmigheid. Voor vrije klinkers komt Van Wijk tot de onderstaande symmetrische bouw:

	daad		
	(rose)	(freule)	(serre)
roos	reus	mees	
goud	ruit	geit	
koen	nu	niet	

In deze pyramide komen de klinkers in de tweede regel van boven alleen in vreemde woorden voor; die in de vierde regel zijn zogenaamde „glij- of bewegingsdiftongen”: de andere diftongen bestaan uit twee fonemen (b.v. *aai*).¹⁾

Voor de korte (niet-rekbare) vokalen is een pyramide-opbouw mogelijk bij degenen voor wie tweeërlei o-fonemen bestaan:

	dak		
	dòk	hut	dek
óp	hut	hit	

Anders ontstaat een vierhoekige groep:

	dak		dek
óp	hut	hit	

Er blijft in beide gevallen nog één, op zich zelf staand vokaalfoneem, de klinker van *de* (\bar{e}), waarbij de twijfel rijst of dit als „verzwakkingsprodukt van andere vokalen” dan wel als een foneem te beschouwen is.

Voor de consonanten komt Van Wijk tot deze opbouw in zes vakken:

p b	f v	m				
t d	s z	n	w j	l r	h	
k -	x g	ŋ				

In het eerste vak ontbreekt bij de k de correlatie hard-zacht. Zoals men ziet, ontbreken bij hem \check{s} en \check{z} , die òf alleen in vreemde woorden voorkomen, òf in *huisje*, *waz-je*, z.i. te beschouwen zijn als varianten van *s* en *z*, bewerkt door een volgende *j*.²⁾ Daar-

¹⁾ De term glij-diftong is afkomstig van Schmitt (*Akzent und Diphthongierung*, 1931, blz. 73): „denn das Gleiten ist bei ihnen das Entscheidende, nicht die beiden Laute, die am Anfang und Ende stehen”. Daartegenover betoogde Menzerath: *Der Diphthong (Phonetische Studien 1941)*: het komt wèl aan op de beide klanken, en niet op de „glide”.

²⁾ Daarbij is niet gedacht aan de *sj* aan het begin van een woord (zie verderop).

entegen noemt hij *ŋ* wel een foneem, omdat die niet alleen vóór gutturalen voorkomt, maar ook aan het einde, en dan een differentiërende funktie heeft (b.v. tong — ton — Tom).

Bij elk fonologisch systeem bestaat de neiging om de onderlinge afstanden te bewaren. Ontstaat er een toenadering, dan is er kans op verdere opschuiving en dus verandering in de gehele structuur. Daaruit blijkt reeds dat fonetiek en fonologie wel hun eigen terrein van waarneming hebben, maar dat de beide wetenschappen elkaar telkens ontmoeten en elkaar aanvullen, aangezien tussen „parole” en „langue”, gelijk Van Wijk in zijn slothoofdstuk aangetoond heeft, een voortdurende onderlinge afhankelijkheid bestaat.

Elke klank heeft een groot aantal variëteiten, en wanneer een daarvan gaat domineren, kan een verschuiving in de klank optreden. De fonetische eigenaardigheid van zo'n klank leidt dan tot een verandering in het fonologisch stelsel en die verandering kan weer verdere wijzigingen met zich mee slepen, 't zij doordat een andere klank ermee samenvalt, 't zij doordat die zich distancieert. Een voorbeeld daarvan levert de diftongering: wanneer de *i* in de aanhef een *ě*-element ontwikkelt ontstaat de twee-klank *ei*, die weer verschuiven kan tot *ai*. Krijgt daarin het *a*-element een overwicht, dan horen we weer de enkele *â*, gelijk in het dialect van Amsterdam of van Brussel.

Ten slotte valt op te merken dat het fonologisch systeem van het algemene Nederlands niet zo symmetrisch, niet zo statisch is als het lijkt. Het is vrij labiel en staat daardoor bloot aan verdere veranderingen. Dat blijkt uit het feit dat de oppositie stemloosstemhebbend er vrij zwak voorstaat: niet alleen door het ontbreken van de stemhebbende velare explosief (de *g* wordt alleen gehoord in verbindingen als *zakdoek*, *boekbinder*, en is dus geen foneem), maar ook doordat op het einde van een woord geen consonanten met stem gesproken worden. Kruisinga heeft gewezen op de oorzaak: in tegenstelling met het Engels zijn bij ons de eindmedeklinkers korter.¹⁾ Bovendien hebben de stemhebbende spiranten de neiging, aan 't begin van een woord de stem te verliezen.

Van de labialen, dentalen, velaren staat de velare reeks er het zwakst voor: het ontbreken van de *g* werd al opgemerkt; de *ch* treft men zelden aan als beginklank (alleen in enkele vreemde woorden als *chaos*), voorzover die althans niet samengevallen is met *g*. De *ŋ* komt allcen voor in het midden en aan het einde van een woord, na gedekte klinkers. Zeer zwak staat de palatale reeks *sj*, *zj*, *nj*, want *sj* is geen foneem in verkleinwoorden als *huisje*, maar wel aan het begin van een woord, b.v. *sjaal*, *sjorren*.

¹⁾ Zie *Taal en Leven* VI, 100 vlg.

Een eigenaardigheid van het Nederlandse systeem, in tegenstelling met dat van verwante talen, is dat naast de labiodentale *f* en *v* nog een derde staat, namelijk de *w* in de aanhef bij Noordnederlanders. De bilabiale *w* (een extrafonologische variatie) hoort men dan in het Zuidnederlands, en tussen klinkers (b.v. *bouwen*).

Van belang is ook, de bouw van de syllabe en in verband daarmee de bouw van het Nederlandse woord na te gaan. Daaraan is in de laatste jaren meer aandacht geschonken, vooral door E. Kruisinga, Van Ginneken en Paardekooper.¹⁾

De eenlettergrepige woorden in het Nederlands hebben meestal een medeklinker aan het begin en aan het slot: de sonoriteit van de syllabe is dus groter in het midden dan in de aanvang en het einde. Andere samenstelling past maar slecht in dit systeem. Vandaar dat het vrij zeldzaam is, als een woord begint met een klinker, vooral *a* en *e*; zeldzamer nog als het woord eindigt op een klinker. In de meeste gevallen is het dan een *ā* of *ē*, zelden een gedekte vokaal, vaker een tweeklank. Zeer weinig woorden bestaan alleen uit een klinker of een tweeklank: *u*, het enclitische *-ie*, *ei*, *ui* en als toponiemen *A*, *Ee*.

Bij medeklinkergroepen hangt het voorkomen allereerst samen met de gemakkelijheid en duidelijkheid van uitspraak. Aan het begin vinden wij b.v. *kl*, maar op 't eind *lk*. De verbinding *pt* en *kt* komt nooit aan het begin en zelden aan het eind voor (*stipt*, *naakt*, *inkt*). De meest voorkomende groepen zijn die met *s* openen: *sp*, *st*, *sch*; en de drietallen: *spr*, *spl*, *str*, *schr*; maar daarop volgen die met *k*: *kr*, *kl*, *kw*, *kn*, en die met *f*: *fr*, *fl*. De overgang tot de klinker wordt meest gevormd door *r*, *l*, maar ook door *w*, *n*.

Als slotmedeklinker treft men aan: *t*, *s*, *p*, *k*, voorafgegaan door *r*, *l*, of door homorgane nasaal (b.v. *kant*, *gans*, *kamp*, *mank*). Daarnaast ook *f* en *ch*, voorafgegaan door *r* of *l* (*werf*, *merg*, *kolf*, *telg*).

De verbinding *st* valt op door het veelvuldig gebruik, dat bevorderd wordt door de superlatieven, waardoor verbindingen van drie en zelfs vier consonanten tot stand kunnen komen: *stilst*, *hardst* (maar ook *herfst*). Over het algemeen kan men zeggen dat door de uitgangen en achtervoegsels nieuwe consonantverbindingen kunnen ontstaan, b.v. *zwalkt*. Door splitsing in syllaben kan de uitspreekbaarheid groter worden, b.v. *herf-stig*, of na toevoeging van *-e* *erg-ste*. Dat heeft ten gevolge dat de onge-splitste combinatie in *herfst*, *ergst* meer kans heeft, behouden te

¹⁾ Zie Kruisinga's artikels in *Taal en Leven* II—V. Vgl. ook Van Ginneken in *Onze Taaltuin* III, 8 vlg. en VII, 33; Paardekooper 30 v.v.; Balk-Smit Duyzentkunst *N. Tg.* XLVIII, 162 vlg.

blijven. Toch zal men opmerken dat bij moeilijk uit te spreken consonantverbindingen de neiging tot vergemakkelijking oorzaak is dat een consonant uitvalt, b.v. de *t* in *beperkste*. De verbinding *nts* wordt vergemakkelijkt door de explosieve *t* weg te laten en de *n* dadelijk in *s* te doen overgaan (*Nederlandse* > *Nederlanse*).

Of een drietal consonanten achter elkaar gemakkelijk uit te spreken zijn, hangt af van de aard der artikulatie. Terwijl *str* b.v. geen bezwaar oplevert, is *chtj* lastig, zodat *lichtje* gesproken wordt als *lichje*, terwijl *nestje* nog een stap verder gaat doordat *nesje* in het midden maar één konsonant *š* heeft. In vulgaire taal wijkt zelfs de *ts* voor een enkele *s* (*plaats* > *plaa:s*; vgl. *lus* uit *luts*), terwijl in de algemene taal de verbinding van de twee spiranten *sch* zich alleen aan het begin van een woord heeft kunnen handhaven, behalve wanneer er een velare *r* op volgt, want dan wordt voor velen *schr* tot *sr*, doordat de twee velare consonanten samenvallen.

Opmerkelijk is ook de zeldzaamheid van de *uu*, niet alleen aan het wordeinde (*u*, *nu*), maar ook in het midden, behalve vóór *w* en *r*. In zekere zin is *uu* daar een aanvulling van de *ui*, die nooit vóór *w* en *r* staat.

De hoofdplaats van de klinkers is in het midden. De gedekte vokalen zijn vrij zeldzaam aan het begin en het einde van een woord, in tegenstelling met de *ə*, die juist aan het einde veelvuldig voorkomt.

De vraag is nu, in hoeverre ook van fonologisch standpunt accent en intonatie de aandacht verdienen, m.a.w. of er gevallen zijn waarin alleen het verschil van accent of afwijkende intonatie twee overigens gelijk klinkende woorden in oppositie brengen.

Bekend is dat bij de infinitieven van gelijkkluidende scheidbare en onscheidbare werkwoorden, als *vóórkomen* en *voorkómen*, *óndergaan* en *ondergáán* het accent de onderscheidende factor is, en dus fonologische waarde heeft. Hetzelfde is het geval, als een deelwoord onderscheiden wordt van een overigens gelijkkluidend bijvoegelijk naamwoord, b.v. *úitstekend* in tegenstelling met *uitstékend*. Men denke ook aan het finale eenheidsaccent, wanneer naast twee gelijk geaccentueerde woorden als *gróte bónen* met een andere betekenis een samenstelling *grote bónen* ontstaat (vgl. § 77).

Een voorbeeld dat de intonatie een woord-fonologische rol speelt treft men aan in Limburgse dialecten, waar *bal* (speelvoorwerp) met slepton gesproken wordt, tegenover *bal* (danspartij) met valtoon.¹⁾ De fonologen zijn het niet eens over de vraag of bepaalde categorieën van intonaties conventioneel zijn en

¹⁾ Zie Dols in *Onze Taaltuin* IX, 193; vgl. Van Ginneken aldaar

dus, als behorende tot de „langue”, onder te brengen zijn bij de taalstructuur. Waarschijnlijk zal dit bij nader onderzoek slechts voor een deel het geval blijken te zijn.¹⁾

11 Beginselen en praktijk van de Nederlandse spelling.

Vaak is de stem niet toereikend om taal over te brengen. Men wil anderen iets berichten op verre afstand; men wil wat ons belang inboezemt, vastleggen en overleveren aan het nageslacht. Dan ontstaat de behoefte aan een ander middel van mededeling. Afbeelding van zaken, met dat doel, aanduiding van handelingen door middel van tekens, kan niet anders dan zeer primitief zijn. Doeltreffender is de zichtbare aanduiding van de hoorbare klanken door opzettelijk daarvoor bedachte tekens. Dat leidde tot de samenstelling van een alfabet, als produkt van een geleidelijke en langdurige ontwikkeling. Het oudste stadium is een syllabe-schrift; daaruit ontstond eerst veel later een klankschrift, want het is niet altijd gemakkelijk de doorlopende stroom van klanken, met hun overgangen te ontleden. Dit traditionele schrift werd, min of meer aangepast, door het ene volk van een ander, met hogere kultuur, overgenomen. Het Romeinse alfabet, dat weer teruggaat op het Griekse en het Phoenicische, drong door tot de jongere volken van West-Europa. De geestelijken die voor het eerst hun West-Germaanse moedertalen op schrift trachtten te brengen, bedienden zich van de tekens waarmee ze in hun Latijnse handschrift vertrouwd waren geraakt.²⁾ Daarbij stuitte ze op allerlei moeilijkheden. De vijf klinker-tekens, *a e i o u* waren onvoldoende voor het veel groter aantal vokalen van hun moedertaal. Er waren consonanten b.v. *š, ž, ŋ, þ, ð* die in het Latijn ontbraken, terwijl omgekeerd de Latijnse letters *c, x* en *q* voor de Germaanse talen overbodig waren. Door op verschillende wijzen tekens te verbinden poogde men zich te behelpen, en als de lezers er aan gewend raakten, gelukte dat ook, zoals uit de tegenwoordige spellingpraktijk zal blijken.

Men zou de vraag kunnen stellen: als dit in oorsprong Latijnse alfabet eigenlijk voor de hedendaagse taal niet past, is dan niet een radikale oplossing mogelijk door een nieuw alfabet te ontwerpen, waarin elke klank door een eigen teken aangeduid wordt? Inderdaad is zulk een streng fonetische spelling, zelfs op grond

blz. 211, Van Wijk t. a. p. blz. 229, en J. Kats, *Het fonologisch en morfologisch systeem van het Roermondsch dialect* (diss. 1939) § 96.

¹⁾ Tot die konklusie komt A. W. de Groot in zijn verhandeling *L'intonation de la phrase néerlandaise et allemande considérée du point de vue de la linguistique structurale* (Cahiers Ferdinand de Saussure V (1945), blz. 29: „Nous répondons donc: parti à la langue, parti à la parole.”

²⁾ Dezelfde gedragslijn volgde Wulfila voor het Gotisch. Hij steunde echter in hoofdzaak op het Griekse alfabet.

van een internationaal overleg door linguïsten samengesteld en met linguïstische bedoeling toegepast. ¹⁾ Door de gangbare spelling in fonetisch schrift te transcriberen geeft men zich rekenschap van de klankenreeks die werkelijk voortgebracht en gehoord wordt. Allerlei verschijnselen die door het traditionele schrift verduisterd worden, komen bij een fonetische transcriptie voor den dag. Daarop te letten bevordert het nauwkeurig beluisteren van taal en dus ook het natuurlijk lezen. ²⁾ Daarbij denken we — om ons tot enkele voorbeelden te beperken — aan de sandhi-verschijnselen. *Op* de wordt *opte* of *obde* (dialektisch geassimileerd tot *obbe*), omdat aansluiting van stemloze bij stemhebbende consonant onmogelijk is. Hetzelfde valt op te merken in samenstellingen (*huizdeur*). Bij afleidingen met *on-* verandert de nasale consonant in aansluiting bij de volgende labiale of velare: *ombekend*, *ommogelijk*, *onggeluk*. Voor de praktijk is die fonetische schrijfwijze echter volstrekt onbruikbaar, om de volgende redenen:

1°. niet ieder bezit een voldoende fijn gehoor om alle klanken, ook dicht bij elkaar staande (b.v. met en zonder stem), te onderscheiden;

2°. doordat wij, zeer terecht, ter wille van de duidelijkheid, bij het spellen losse woorden neerschrijven, en dus de veranderingen door binding (sandhi) veroorzaakt, niet doen uitkomen, is het gewenst dat elk woord een vaste vorm krijgt. Bovendien zouden gewestelijke ³⁾ en individuele verschillen ontstaan. Het zinnetje „Wat is dat?” zou door de een fonetisch geschreven worden „watistat”, door de ander „wadizdat”;

3°. het is ongewenst dat allerlei kleine schakeringen door een fonetische spelling uit zouden komen. Beter is het, de fonemen als grondslag te nemen en de realisaties in klank te verwaarlozen, en dus b.v. geen twee tekens aan te nemen voor de verschillende *r* of *o*, geen tweërlei tekens voor *ee* en *oo*, naar mate al of niet een *r* volgt. Reeds vóór de „ontdekking” van de fonologie is men bij de regeling van de spelling onbewust van dit beginsel uitgegaan;

4°. afgezien van de genoemde bezwaren is een fonetische spelling voor algemeen gebruik onuitvoerbaar, wegens de breuk met de traditie: al wat vroeger geschreven en gedrukt was, zou vrijwel onleesbaar geworden zijn.

¹⁾ Dit fonetisch schrift vindt men in Paul Passy's *Les sons du français* en in allerlei handboeken. Te midden van gewoon schrift pleegt men deze tekens tussen vierkante haakjes te plaatsen.

²⁾ Dat geldt b.v. voor de vokaal *ø*, in *de*, *een*, *het*, *-lijk*, *-ing*, waarvoor ons alfabet geen afzonderlijk teken bezit.

³⁾ Zie Leenen *T. e. T.* 6, 1 vlg. (*Een Limburgse en Nederlandse uitspraakregel*); Van Haeringen *ald.* 7, 49 v.v. (*Is tat juist, op tie manier*); Van Loey, *Versl. Vla. Acad.* 1956, blz. 21 vlg. (*Sandhi-verschijnselen in het Nederlands*).

Om het oorspronkelijk ontoereikende Latijnse alfabet toepasselijk te maken voor het Nederlandse klanksysteem moesten dus allerlei middelen bedacht worden, voornamelijk door verbinding of verdubbeling van de Latijnse letters. Dat is niet zonder zoeken en tasten in de loop der eeuwen tot stand gekomen. Een schrijfwijze als *hus* = huus of *het* = heet in oude Mnl. teksten bleek onpraktisch en verwarring stichtend: door verdubbeling van het teken werd dit verbeterd. Ook de toevoeging van *e*, in *ae* = *aa* of *oe* = *oo* schiep de mogelijkheid om verschillende klinkers te onderscheiden in het schrift, al bleven *oe* en *ue* voor verschillende interpretatie vatbaar.

Sedert de negentiende eeuw kon de klinkerspelling vrij bevredigend geregeld worden. Door verdubbeling van de letters *a*, *e*, *o*, *u* konden acht fonemen onderscheiden worden: *zak-zaak*, *ben-been* (beer), *pot-poot*, *put-puut*. Bij de *i* werd hetzelfde bereikt door er een *e* mee te verbinden: *pit-Piet* (de verdubbelde *ii* was in lichtelijk gewijzigde vorm (*ij*) in het Mnl. gebruikelijk, maar na de diftongering diende dit *ij*-teken voor de tweeklank *ei*. Bij de klinkers *oe* en *eu* is de verbinding van deze twee letters sinds lang de enig gebruikelijke, al is het gebruik tot in de zestiende eeuw nog wankelend. In open lettergrepen kan men bij het eerste viertal fonemen volstaan met het enkele teken: *zaken*, *benen*, *poten*, *muren*; ook als de klinker op het einde van een woord staat, maar dan moet een uitzondering gemaakt worden voor de *e*, dus: *na*, *zo*, *nu*, *mee*. Een konsekvente regeling is bij de *e* onuitvoerbaar: de moeilijkheid zou alleen uit de weg te ruimen zijn door de invoering van een nieuw teken (de fonetische ∂), want onze letter *e* moet drie diensten bewijzen (b.v. de *zeester*). Bij de spelling van de tweeklanken lag het voor de hand twee letters te gebruiken, waarvan de een de beginklank, de ander de eindklank zou aanduiden, maar ook hier blijkt het Latijnse alfabet ontoereikend voor een konsekvente regeling. De slot-*i* komt tot zijn recht in *ei*, *aai*, *ooi*, *oei*, maar een *oe* aan het einde zou door de twee letters minder geschikt zijn: daarvoor gebruikt men het teken *u* (*eeu*, *ieeu*, *ou*). De aanhef van *ui* komt als afzonderlijke klinker niet voor, terwijl het slot soms *i-*, maar soms ook *u*-achtig is (*huis*). Bovendien hebben wij bij *ij* = *ei* en *au* = *ou* een duplikaat, voortkomend uit ouder en nu verouderd klankverschil, door traditie in het schrift gehandhaafd.

Op grond van bovenstaande overwegingen hebben alle spellingregelaars in de negentiende eeuw, zowel Siegenbeek (1804) als De Vries en Te Winkel (1865) en Kollwijn (1893) een drietal hoofdregels ten grondslag gelegd aan hun systeem, die alle voortvloeien uit de eis van doelmatigheid. De eerste luidt: „Geef door lettertekens al de bestanddelen op, die in een woord gehoord worden, wanneer het door beschaafde lieden zuiver wordt uitge-

sproken" (De Vries en Te Winkel).¹⁾ Deze regel, die dus bij konsekvente toepassing tot een soort fonetische spelling zou leiden, wordt ingeperkt door de twee andere, nl. de regel van de gelijkvormigheid en die van de afleiding.

Gelijkvormigheid is een eis van doelmatigheid. Een woord moet in verschillend verband gemakkelijk herkenbaar zijn. Het telwoord *vijf* kan ook klinken als *vijv* (vijv uur), als *fijf* (half vijf) of *fijv* ('t is fijv uur), maar één vast woordbeeld verdient de voorkeur. Dat geldt ook voor een woord in herkenbare samenstelling: men hoort b.v. *wereldeel*, *loplank*, maar schrijft terecht *werelddeel*, *looplank*. Hetzelfde beginsel wordt toegepast bij de splitsing in „lettergrepen” op het einde van een regel. Het woord *aardappel* wordt fonetisch verdeeld in de „klankgroepen” *aar-dappel*; *herinneren* in *her-rinneren* (vgl. *herroepen*), maar spellende splitst men in de „lettergrepen” *aard-appel*, *her-inneren*. Minder noodzakelijk, maar sinds lang algemeen gebruikelijk, is de toepassing van deze regel bij enkelvoud van substantieven en vervoeging van werkwoorden. Aan het wordeinde kent het Nederlands alleen stemloze consonanten, b.v. *hont*, *wech*, *wep*, maar wij schrijven *hond*, *weg*, *web* naar analogie van *honden*, *wegen*, *webben*, hoewel deze regel niet toegepast wordt bij de *f* en *s* (*dief-dieven*, *haas-hazen*).²⁾ Bij de werkwoorden schrijft men niet: hij *hout*, hij *wort*, maar: hij *houdt*, hij *wordt*; dus de gemakkelijk herkenbare vorm *houd*, *word*, met een analogisch toegevoegde *t*, maar: hij *speelt*.³⁾

De regel van de afleiding zou men beter kunnen noemen: de noodwendigheid van de traditie. Woordbeelden die bij een vroegere taaltoestand pasten, hebben door langdurig gebruik een zekere vastheid gekregen. De verbinding met de nieuwe klankvorm valt moeilijk te verbreken. In veel opzichten komt deze regel, die dus geen „regel” is, in strijd zowel met de doelmatigheid als met de regelmatigheid, en bij elke spellinghervorming ontstaat het streven om deze regel zo ver mogelijk in te perken. Op grond van deze regel wordt *ei* en *ij*, *ou* en *au* afwisselend geschreven voor dezelfde tweeklank, werd tot voor kort in het midden en op het einde van een woord de *s*-klank soms als *sch*

¹⁾ In Siegenbeek's „grondwet” minder duidelijk: „Schrijf zoo als gij spreekt”. De beginselen waarvan Siegenbeek uitging, zijn uitvoerig uiteengezet in zijn *Verhandeling over de spelling der Nederduitsche taal* (Amsterdam — 1810). Die van De Vries en Te Winkel vindt men in de degelijke *Grondbeginselen der Nederlandsche spelling* van L. A. te Winkel (1863), in vierde druk opnieuw herzien door M. de Vries (1879).

²⁾ Tegen het einde van de achttiende eeuw beproefden sommigen, o.a. de jonge Staring, de konsekvente spelling *diev*, *haaz*, maar dat ging te zeer in tegen een algemeen gebruik. In het Mnl. daarentegen werd in al deze gevallen gelijkvormigheid onnodig geacht.

³⁾ De Mnl. fonetische spelling *hij wort* vindt men nog vrij vaak in de 16de eeuw en zelfs nog in de 17de o.a. bij Vondel.

geschreven (visch naast mis) en is ook nu nog de uitgang *-lijk* (løk) en *-isch* gehandhaafd, die Kollewijn c.s. tot *-lik* en *-ies* hadden vereenvoudigd.

Ten slotte wordt bij De Vries en Te Winkel de afleiding nog beperkt door de zogenaamde regel van het gebruik. Zij achtten het niet geraten in bepaalde gevallen de afleiding te doen gelden, waar men aan een gangbare spelling gewend was. *Verrassen* b.v. zou volgens de etymologie met *sch* geschreven moeten worden; *ijselijk* met *ei*, *begeeren* met enkele *e*. Ook in de uitgang *-eeren* zou men op grond van de afleiding één *e* verwachten. Aan zulke willekeur heeft de nieuwe spelling een eind gemaakt.¹⁾

De langdurige spellingstrijd is in 1947 geëindigd door het compromis tussen de vereenvoudigde spelling en die van De Vries en Te Winkel, officieel aanvaard, zowel in Zuid- als in Noord-Nederland. Een nieuwe officiële „Woordenlijst van de Nederlandse Taal”, samengesteld door een commissie van Nederlandse en Belgische deskundigen, is in 1954 verschenen.

12 Spellinguitspraak.

De spelling van een woord kan natuurlijk in beginsel niet de norm voor de „juiste” uitspraak zijn. Het uitgaan van de letter, die er toch stond om „uitgesproken” te worden, is een overoude misvatting, door de studie van de klassieke talen en door de lessen van spraakkunstenars in de hand gewerkt.²⁾ Nog in de tijd van Siegenbeek — maar niet met zijn instemming! — meenden schoolmeesters en predikanten dat men moest zeggen: *menschen*, *din-gen*. Geheel uitgestorven is die misvatting nog niet: bij sprekers die van het papier lezen, bij radiosprekers kan men zich nog vaak aan spellinguitspraak ergeren (b.v. *verboden*, met de *e* van *ster*; *oostenwind*).

Toch dient de taalkundige rekening te houden met de onmiskenbare invloed van spellinguitspraak op het beschaafde spraakgebruik. Dat is verklaarbaar in streken waar het dialect overheerst en de algemene taal als een vreemde voornamelijk uit de geschriften aangeleerd moest worden. Toenemend mondeling verkeer en verbeterd onderwijs leverden tegenwerkende krachten, maar dat die invloed nog nawerkt en doorwerkt heeft vooral

¹⁾ De geschiedenis van de spelling van het Nederlands sedert de Middeleeuwen moet nog geschreven worden. De hoofdtrekken gaf ik in een voordracht *Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling* (*Nieuwe Taalgids* XXXIV, 337, herdrukt in *Verz. Taalk. Opst.* III). Vgl. voor de jongste spellingstrijd het overzicht van J. A. Daman: „*Vijftig jaren van strijd*”, 1891—1941, en *De laatste jaren van de spellingstrijd* (1947).

²⁾ Zie tal van gegevens in het proefschrift van W. Gs. Hellinga: *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands* (1938), blz. 336, vlg.: *Lezen en leren lezen*.

Van Haeringen aangetoond. 1) Hij houdt b.v. de *n* in *mens, gans* voor spellinguitspraak, omdat in allerlei dialecten de *n* plaats gemaakt heeft voor de genasaleerde klinker, die men nog in het Afrikaans regelmatig hoort; evenzo waarschijnlijk de *t* in *plaats*. Waarschijnlijk geldt dat ook voor de *w* in het possessieve *uw* (vgl. *schaduw, zwaluw*) die in Holland nergens gehoord wordt, maar in Noordelijke en Zuidelijke gewesten gesproken wordt. De Mnl. spelling *u* wijst m.i. op een vroegtijdig verdwijnen van de *w*.

Stellig geldt dat voor de *ě* in tal van gevallen waar men *ø* zou verwachten, of waar inderdaad *ø* de minder kunstmatige uitspraak is (*den, der, men, het*). Ingewikkelder is de kwestie van het al of niet laten horen van de *n* in de slot-*en*, vooral bij infinitieven en meervouden. In de beschaafde omgangstaal staan de vormen zonder en met *n* gelijkwaardig naast elkaar, maar bij veel Nederlanders, vooral sprekers voor een publiek, geeft het schriftbeeld bij de waardering de doorslag.

Dat spellinguitspraak bij ingeburgerde vreemde woorden, vooral Franse en Engelse (b.v. *ingenieur, record*, in volkstaal b.v. *tram, meeting*), een gewoon verschijnsel is, behoeft nauwelijks vermeld te worden.

13 Ritme-aanduiding en interpunctie.

Aanduiding van het ritme door middel van het schrift kan slechts zeer gebrekkig zijn, en blijft dan ook meestal achterwege, behalve voorzover het aanduiden van kortere of langere pauzen betreft. De hoogtepunten geeft men soms aan door een accent of door kursieve druk van het woord waarop de klemtoon valt. De verdere loop van de ritmische structuur zou alleen door een golflijn benaderd kunnen worden. Evenmin is het mogelijk de intonatie volledig aan te geven, tenzij door begeleidend notenschrift, of door golflijnen. 2) Wel zijn er twee leestekens, die voornamelijk intonatie tekens zijn, namelijk het vraagteken en het uitroepteken.

De meeste leestekens hebben een andere bedoeling: ze kunnen of redekundig of fonetisch de structuur van de zin of van opeenvolgende zinnen aangeven. In het eerste geval behoort de bespreking voornamelijk in het hoofdstuk over de syntaxis, in het tweede geval geven de tekens in de ritmische gang van het zinsverloop de langere of kortere pauzen aan met bijbehorende stijging of daling van de toon. Het is belangwekkend, in ver-

1) Zie zijn artikel *Eenheid en nuance in beschaafd-Nederlandse uitspraak* (*N. Tg.* XVIII) en „*Spellingpronunciations*” in het Nederlands (*N. Tg.* XXXI).

2) Het eerste deed b.v. Van Alphen in zijn artikel over *De vraagzin*; het tweede L. J. Guittart in zijn proefschrift over Nederlandse en Engelse intonatie (1925). Ook Overdiep paste dit middel toe in zijn *Stilistische Grammatica*.

schillende tijden en bij allerlei schrijvers na te gaan hoe de praktijk van de interpunctie zich ontwikkeld heeft: hoe meer een schrijver zijn taal hóórt, des te meer zal hij geneigd zijn in hoofdzaak het ritme over de interpunctie te doen beslissen.¹⁾

De nu gebruikelijke pauze-tekens zijn: 1°. de komma (korte pauze, vaak voorafgegaan door stijgende toon); 2°. de punt-komma (meestal langere pauze, voorafgegaan door dalende toon); 3°. de dubbele punt (voorafgegaan door zwevende toon; de volgende woorden of zin bevatten veelal een verklaring of uitwerking van wat voorafgaat; 4°. de punt (vrij lange pauze, voorafgegaan door dalende toon). Het verschil met de punt-komma is dus niet groot. Het voornaamste verschil is meestal dat de door de punt-komma gescheiden zinnen in nauwer verband met elkaar staan dan door de punt gescheiden zinnen. Voor langere pauzen gebruikt men een gedachtenstreep of een aantal punten. Ook de alinea betekent behalve gedachtenindeling gewoonlijk een langere pauze dan de enkele punt.

Bij de lektuur van oudere schrijvers die een welverzorgde interpunctie toepassen, b.v. bij Hooft en Vondel in de zeventiende, bij Staring in de negentiende eeuw, moet men er op verdacht zijn dat ze de dubbele punt, evenals de punt-komma met andere bedoeling gebruiken dan waaraan wij gewend zijn.

Opmerking I. Ronde haakjes en gedachtenstrepen kunnen slechts ten dele als lees-tekens beschouwd worden, namelijk in zoverre ze een ingevoegde zin, met andere intonatie, zachter toon of sneller tempo, afscheiden. Geen lees-tekens zijn het koppelteken, dat het nauwer verband tussen twee woorden of woorddelen aangeeft, en een bovenaan geplaatste komma, ter aanduiding dat een vokaal door verkorting of samentrekking ontbreekt of verondersteld wordt te ontbreken (*d'eerste*, *'t is*, enz.). Men is het er niet geheel over eens, in welke mate het wenselijk is, van dit afkappingsteken gebruik te maken (b.v. *m'n*, *z'n*, *'t*, *'n*); tegenstanders spreken van „afkapmanie” (vgl. Damsteegt N. Tg. XLVI, 272 vlg.).

Opmerking II. Geen leesteken is de punt die dient om grote getallen in groepen van drie cijfers te splitsen.

Opmerking III. Het deelteken geeft splitsing in lettergrepen aan, b.v. efficiënt, indien men de Nederlandse en niet de Engelse uitspraak wil aangeven (vooral: efficiënte, efficiënter).

Opmerking IV. Het gebruik van hoofdletters staat vast bij eigennamen. Een verschil tussen Zuid- en Noord-Nederland is, dat in het Zuiden reeds het voorgevoegde *Van* of *De* de hoofdletter krijgt. In titels geeft men vaak de substantieven waar het op aan komt een hoofdletter. Tegenwoordig bestaat, vooral bij Vlaamse schrijvers, de neiging om steeds meer substantieven waarop men ook in de tekst de nadruk wil leggen, van een hoofdletter te voorzien, al gaat men niet zo ver als in het Duits om dit tot alle substantieven uit te strekken. Terecht merkt de Woordenlijst op, dat overdadig gebruik van hoofdletters een tekst onrustig maakt.

¹⁾ Zie mijn *Opmerkingen over theorie en praktijk van interpunctie* in N. Tg. XXXI, 251, 337, en voor de oudste tijd het Utrechtse proefschrift van Mej. J. Greidanus: *Beginnelen en ontwikkeling van de interpunctie, in 't bijzonder in de Nederlanden* (1926). Vgl. ook C. F. P. Stutterheim Jr. over *De Leestekens in Taal en Leven* I, 40.

III. WOORDLEER.

A. DE WOORDSOORTEN.

I. Interjekties.

14 Algemene opmerkingen: Klanken en woorden rondom de grens van taal.

De vroegere grammatika beschouwde als tiende woordsoort een groep van klanken en woorden, buiten het zinsverband staande, waarvoor de naam *interjektie* bedacht was, letterlijk vertaald met „*tussenwerpsel*”, een zeer oneigenlijke benaming voor deze woordsoort. Daartoe behoorden, gelijk Moonen reeds opmerkte, de woorden „die eigenlijk de rede niet te hulp komende, tot de uiting der hartstoghten van den sprekenden dienen”, dus gevoelsuitingen. Later werd er nog allerlei ongelijksoortigs aan toegevoegd, o.a. ook klanknabootsingen, waarmee men in een welgebouwde spraakkunst geen raad wist. Deze rommelgroep werd dan meestal stiefmoederlijk behandeld en in een aanhangsel beknopt besproken. Eerst de psychologische taalstudie van Paul en Wundt heeft op dit belangwekkend gebied door kritische schifting het juiste licht doen vallen.¹⁾

15 De interjektie als gevoelsontlading.

Een goed deel van de zogenaamde „interjekties” bewegen zich op het grensgebied tussen spontane, ongearticuleerde klanken, die met diergeluiden verwant zijn, en de meest primitieve menselijke taal, de gearticuleerde gevoelsklanken, die gematigder gevoelens tot uiting doen komen. Onbeheerst gevoel uit zich in schreeuwen, gillen, kermen, kreunen, zuchten, lachen, schateren. De lettertekens die onze spraakklanken aanduiden, zijn niet ge-

¹⁾ Vgl. Paul's *Prinzipien* Kap. IX; Wundt: *Die Sprache*: Cap. III; F. Brunot *Langage et pensée* met het karakteristieke opschrift: „Du cri à la phrase”. Verhelderend blijft nog steeds de duidelijke uiteenzetting van zulke natuurklanken bij V. Henry: *Tegenstrijdigheden in de taalkunde*, vertaald door Salverda de Grave en Hesseling (1898) en bij Wunderlich: *Unsere Umgangssprache*. Voor het Nederlands kan men raadplegen: W. de Vries: *Typen der mededeling*; Am. Joos: *Het gevoel in de spraakkunst* (Versl. en Meded. VI. Ac., Mei 1923); mijn opstel over *De zogenaamde „tussenwerpsels”* in *De Nieuwe Taalgids* XXIV, 40 met de aanvullingen van M. Langeveld (aldaar XXV, 279) en Verdenius (*Interjektiviteit op drift*, aldaar XXXV, 222). Tot de latere litteratuur over dit onderwerp behoort een *Introduction à l'étude de l'interjection* van Sergy Karcewski (cahier Ferd. de Saussure I, 1941).

schikt om al dergelijke geluiden te benaderen. Poogt men dat, dan geschiedt het door een gebrekkige aanpassing b.v. *hm* voor een kuch, *ha*, *hi*, *ho*, *hach-hei* voor het lachen, *brr* voor trilling met de lippen, als men rilt van koude.

Nu is het ook mogelijk dat een spontane gevoelsontlading plaats heeft met ongeveer dezelfde mondstand als van een normale klinker. Bij plotselinge pijn, door hevige verbazing gaat de mond wijd open en ontstaat soms *a*, *o* of *oe*. Trekken de lippen na de *a* rond, dan hoort men *a-oe*, d.i. ongeveer de tweeklank *au*; sluit men de mond, met uiteengaan van de mondhoeken, dan vormt zich *ai* of *oei*, waarvan de laatste verbinding bij Langendijk (*Don Quichot*) geboekt staat als uiting van pijn. Gaat een zucht vooraf, dan ontstaat voor de klinker een *h*, met mogelijke verbinding als *ha*, *hè*; evenzo met volgende velare spirans: *ach*, *och*. Een zucht met bijna gesloten lippen veroorzaakt een *f*-klank. Afschuw, waardoor de mond zich plotseling opent, voert tot klanken als *ba*. Minachting geeft de lippen een stand als van spuwen: men denke aan interjekties als *fi*, *tfi*, *foei*, *spi*, *tspi*.¹⁾

Door het verband met normale klinkers en medeklinkers die men hoort of meent te horen, door het vastleggen in schriftelijke vorm krijgen zulke gevoelsuitingen vaak een traditionele vorm en een traditioneel gebruik. Men neemt ze van anderen over die ze in dergelijke omstandigheden gebruikten, men neemt ze zelfs over uit andere talen, b.v. *hoezee* (sedert 1748, uit Eng. *huzzay*), *hoera*, waarschijnlijk uit het Duits, *helaas* uit het Frans. Paul neemt zelfs aan dat *o* onder invloed van het Latijn in litterair gebruik kwam. Ze komen soms alleen in bepaalde verbinding voor, b.v. *hiep* in *hiep*, *hiep*, *hoera*, of blijken aan tijd en mode gebonden, zodat ze verouderen of verdwijnen, b.v. *jouw* (bewaard in het ww. *uitjouwen*), *poep*, *puf* (bij Bredero), *soech*, *soek* (*WNT* i.v.), *kenne*, *kier*, *boei* (zie Leendertz in *Ts.* XXXVII, 269), *tet* (*h*)*ets* (*W.* Ogier: *Gulsicheyt*, vs. 179, 632), *wich hey* (Huygens: *Hofwyck*, vs. 2248), *aak* (= *ba!* *WNT* Supplement), *oef* (in het midden van de 19de eeuw, o.a. bij Potgieter nog gewoon).

Heersende traditie, vooral bij schriftelijk gebruik, neemt niet weg dat in levend gebruik, soms ook in schrift voor den dag komend, allerlei individuele variaties mogelijk blijven, b.v. bij J. A. Alberdingk Thijm: *ai jai jai*, bij C. Vosmaer: *tut tut!* dwaasheid! (Vlugmaren). — „*Phoe! phoe!* viel dokter Vijzel hem in de rede”. (Vogels div. Pl.). — *Arjot-jom-tjoe; Hers, hers*, Pegaes! in Jan Gouverneur's *Rijmen* blz. 116. Men lette ook op de veel voor-

¹⁾ Daarbij komen consonantverbindingen voor, die men in Nederlandse woorden nooit aantreft. Vgl. Hedeman: *Phonologie van de uitroepen in Taal en Leven* IV, 174.

komende verdubbeling of vermenigvuldiging: tutttut, ochochoch, ochotochotochot!

Wanneer nu de gevoelsuiting niet langer ongearticuleerd is, maar overeenkomt met bestaande spraakklanken en dus met bestaande letters aangeduid kan worden, dan is de kreet tot taal geworden, maar tot een bijzonder soort taal, niet eigenlijk een woord, want terwijl wij bij een „woord” altijd denken aan de verbinding van klank met voorstelling en begrip, zij het ook met affektieve kleur, mèt gevoelswaarde, is zo'n „interjektie” enkel klank met gevoelswaarde. Van zó grote betekenis is hier de modulatie, aard en duur van de klank, dat een letterteken op zich zelf volstrekt onvoldoende is om de bedoeling duidelijk te maken. Terecht heeft Paul er reeds op gewezen dat bij interjekties de klinker, b.v. *o*, soms vrij onverschillig is, slechts een gearticuleerd „substraat”, dat eerst door de begeleidende toon zijn eigenlijke betekenis krijgt. De meest verscheiden stemmingen: verwondering, schrik, onverschilligheid, droefheid, kunnen verklankt worden door een mond in de *o*-stand. Daarom gaat het niet aan, een synoniemiek onderscheid te maken, b.v. tussen *ach* en *och*, gelijk Amaat Joos doet, zonder op de toon en de modulatie te letten. Enkele aanduidingen, als staccato, crescendo, gerekt, stijgend-dalend e.d. zouden iets kunnen helpen, maar niet afdoend. Om in een geschreven tekst de interjekties behoorlijk te vertolken, moet men zich in de situatie inleven. In een toneelstuk, een roman kan de auteur helpen door een toevoeging als: droevig, heftig, verbaasd, enz., of door „zuchtte hij” of iets dergelijks. Wanneer dus in het *WNT* bij artikels als *ai*, *ah*, *ei*, *he*, *i*, *o* gesproken wordt over allerlei „betekenissen”, dan wordt ten onrechte de schijn gewekt alsof die aan deze *klinkers* eigen zijn, in plaats van aan de zelden nader aangeduide modulatie.

Deze oorspronkelijke, overoude kern wordt nu verrijkt door een tweede groep, door Wundt secundaire interjekties genaamd. Ook dat zijn slechts schijnbaar woorden, veeleer gedegradeerde woorden, die geheel of grotendeels hun begripsinhoud verloren hebben. Evenals de bovengenoemde klinkers en verbindingen, worden ze op-zich-zelf zinloze „artikulerde Substrate”, die hun ware aard eerst tonen als vertolkers van een bepaald gevoel of eigenaardige stemming door de modulatie. Zulke woordjes zijn b.v. *ja*. (*tja*), *nee*, *nou*, *zo*, *wel*. „*Ja* (kortaf: met verontwaardiging), dat moest er nog bijkomen!” — „*Ja* (lang-gerekt, met aarzeling): dat weet ik zo precies niet”. — „*Nee* (gedempt, met teleurstelling) dat had ik nooit van je verwacht”. — „*Nou* (laag van toon en kort, met ongeduld), schiet op!” — „*Zo* (lang, stijgend en dalend, met spot), zou jij dat kunnen?” — „*Wel* (stijgende toon, met belangstelling), heb je plezier gehad?”

Het zal niemand moeielijk vallen, een reeks van zinnen te be-

denken, waarbij deze zelfde begeleidende, of liever inleidende woordjes, telkens anders gemoduleerd, tal van stemmingen kunnen weergeven. Op dezelfde wijze kunnen de vraagwoorden *Wat?* en *Hoe?* tot interjekties gedegradeerd worden. Ook samen-smeltingen met partikels komen voor, o.a. *ja-maar* en *nee-maar*, het Mnl. *wattan* en het zeventiende-eeuwse *hoe-nu* (Hooft's *Granida* 1079), of nog langer: *hoe dan toe, hoe na toe* bij Hooft en Vondel (*WNT* VI, 781).

Ook substantieven kunnen in uitroepen tot interjekties ver-bleken. Dat is het geval bij het aanroepen van hemelse en helse machten, natuurverschijnselen (*mijn hemel! wat duivel! bliksem*), als wens, klacht, verwensing, vervloeking. Op de grilligste wijze, vaak door eufemisme, worden de woorden dan vervormd en zinloos gemaakt: *gossiemyjne, potdorie, herejee, heremijntijd, jeminee, jasses, jakkes, sakkerloot, wat drommel, te deksel, te blikslager* (Alb. Thym), *wat hamer, wat hagel, wat deksel*; of uit oudere taal: *igo, iget, tjan, bilo, iloo* (bij Lawet; contaminatie uit *bilo* en *igo*?) Daarbij behoren ook de talloze bastaardvloeken o.a. de vele zeventiende-eeuwse, verbonden met *gans* (*gans bloet* enz.), ver-vormd uit *Gods*.¹⁾ Dat ze ver van hun oorsprong zinloos kunnen worden en dragers van allerlei gevoelens, blijkt b.v. daaruit, dat *jasses, jakkes* afschuw te kennen geven en *wat drommel* in vrolijke stemming gebruikt wordt. Ook zeer onschuldige uitroepen als *jonge jonge!* (met affektieve versterking: *tjonge* of *sjonge*) gaan over tot interjekties. Men denke verder ook aan uitroepen als *Wee* (*owee, owi, owach*), *heil!* Mnl. *wapene*; aan oude adjek-tieven, verborgen in *helaas* (*eilasy, lacy*), dat een aardige parallel heeft in *acharme, wacharme* en in *eilieve*, soms nog in twee woorden gesplitst.

16 Imperatieve interjekties.

Een eigen soort vormen de interjekties die niet bij uitroepen, maar bij aanroepen gebezigd worden, door Wundt imperatieve interjekties genoemd. Ze onderscheiden zich dus van de vooraf-gaande groepen, doordat ze niet spontaan, maar bewust gebruikt worden: signalen om de aandacht te trekken, te waarschuwen, te bevelen, schrik aan te jagen. Een kuchend *hm*, om de aandacht te trekken, klakgeluiden met de tong zijn weer geen taalklanken, maar dezelfde diensten doen verbindingen van bestaande taal-

¹⁾ Een rijke verzameling is bijeengebracht door Dr. C. De Baere: *Kracht-patsers in de Nederlandsche Volkstaal, een verzameling oudere en jongere bastaardvloeken* (1940). Vroeger had M. de Vries in zijn *Warenar*-uitgave al een groot aantal verzameld.

klanken als *psst, hé, hei, ho, hela, hola, hallo* ¹⁾, of het opjagende: *ksst, hu, hop, tsa, hort*. Stilte gebiedend: *sst, koest* (uit het Frans?); schrik aanjagend: *hu* en de Mnl. duivelroep: *borre!* (uit *br* met lip-r?)

Is deze soort van aanroepingen enerzijds verwant met voka-tieven, anderzijds is het begrijpelijk dat ze aangevuld worden met verbleekte en dus tot interjektie gedegradeerde imperatieven ²⁾ als *kom, kijk, zie* (in de Noordbrabantse Kempen verdubbeld tot *Sie-kek*, terwijl in Twente *Zee-kiek* gehoord wordt), *zeg, wacht, hou* (in de 17de eeuw, ook vervormd tot *ou*; vgl. *halt*, uit Duitse soldatentaal) met uitbreidingen als *komaan*, 17de-eeuws *kedaar* (< *kijk daar*), *ziezo*, 17de-eeuws *houseck* (< *hou, zeg ik*); vgl. *welaan*, 17de-eeuws *weeran*, uit Huygens' *Scheepspraet* bekend, en het zeer gewone *toel* ³⁾ dat eerst betekend zal hebben: er op los! maar dat wij met allerlei modulaties kennen, zelfs smekend en vleiend: opnieuw een duidelijk bewijs, dat zulke imperatieve interjektivaties, evengoed als op-zich-zelf-zinloze klan-ken, alleen met gevoelswaarde, tot hun recht kunnen komen.

17 Verblekende interjektivaties.

Uit het voorafgaande blijkt dat een alfabetische lijst van zulke interjektivaties, uit woordenboeken verzameld — gelijk soms beproefd is ⁴⁾ — veel ongelijksoortigs zou bevatten en dus weinig nut heeft. Afgezien van het feit — waarop wij reeds wezen — dat het weinig zin heeft, interjektivaties als *ah, he, i, o, ij* e.d. te registreren, zouden de voorbeelden uit allerlei bronnen vloeien: verschillende streektalen, vaktalen, vreemde talen, „slang”, zelfs toevallig indi-vidueel taalgebruik. Zo heeft J. Grauls interjektivaties verzameld in het Hasselts (*Meded. Vlaamse Toponymie* 1931), Overdiep uit Katwijkse visserstaal (*Onze Taaltuin* III, 287), J. J. Le Roux voor het Afrikaans uit het Hottentots. Bij het doorbladeren van het *WNT* viel mijn aandacht bij de *t* op *tiro* uit jagerstaal (uit „*tire haut*”), op *tjomme* uit het Maleis, terwijl daarnaast *tja, tjan, sjan, tjan, tjen, tjansooi, tjiep, tjok, tjonge* bewijzen hoe lang een alfabetische lijst wel zou kunnen worden.

Wanneer wij tot de konklusie gekomen zijn, dat de betekenis

¹⁾ Dit woord, dat ook in het Duits, Engels en Zweeds voorkomt, houdt Van Wijk voor de infinitief *hale(n)*, met een vervormde vokalisch versterkte uitgang. Het is afkomstig uit schipperstaal en later door de telefoontaal ver-breed. Men kan de *o* vergelijken met Mhd. toegevoegde *ā* (*wafenā*) en *io* (*feindio!*) zie Willmanns: *Deutsche Grammatik: Wortbildung*, blz. 667.

²⁾ Op de verwantschap van interjektivaties met vokatieven en imperatieven, als „Wortform mit Affektbetonung” heeft Wundt terecht gewezen, terwijl Delbrück (*Grundfragen*, blz. 76) het ten onrechte betwijfelt.

³⁾ Zie *N. Tg.* XVI, 177, waar een andere verklaring bestreden wordt.

⁴⁾ Am. Joos (t.a.p.) stelde een lijstje samen uit Van Dale. Voor het Engels verzamelde G. Krüger een lange lijst van *Gefühlswörter* en *Ausrufe* (*Syntax der englischen Sprache* VI, 2082).

van interjektiviteit te zoeken is in hun gevoelswaarde, dan moet ook nog rekening gehouden worden met de juiste opmerking van Langeveld,¹⁾ dat ook die gevoelswaarde verzwakken en verbleken kan, als men „zich mee laat deinen op de dreun van een konversatie”, waardoor woordjes als *zo zo*, *ach zo*, *kom aan*, *wel wel* „gevoelsarm” en louter stopwoordjes worden.²⁾ De interjektiviteit kan soms „op drift geraken” en tot bijwoord worden. In „Allemachtig! Wat is dat aardig” vinden we nog het oude karakter; in: „Wat is dat allemachtig aardig!” een versterkend bijwoord. Datzelfde zien we als *goddank* zich trapsgewijze ontwikkelt tot een bijwoord van omstandigheid: „Goddank! Wij lijden geen gebrek!” > „Wij lijden — goddank! [met sterk accent en affekt] — geen gebrek!” > „Wij lijden goddank geen gebrek” [zonder pauzen en geen sterk accent]. Nu staat *goddank* gelijk met: gelukkig.³⁾

Evenzo krijgen *o* en *och* bepalende bijwoordelijke functies in *o zo dwaas*, *och zo droevig*, waar aan het versterkingswoord *zo* een affectief element toegevoegd is, al gebruikt b.v. Beets in een gedichtje („o! zoo dicht”) een scheidend uitroepteken.⁴⁾ Hetzelfde geldt voor het Groningse *ja*: „Hai het ja zien uterste best doan”, te vergelijken met het Mnl. *ja + ne* (jane gebiedet onse wet = verbiedt ons geloof het dan niet). Van Dale kent nog: „ik bleef ja zoo lief thuis” = wel zo lief.

Een functie in normaal woordgebruik kan de interjektiviteit ook krijgen bij incorporatie in het werkwoord, met praefixen: *verfoeien*, *uitjouwen*, maar ook zonder praefix, als Mnl. *hissen*, *hussen* (van *hss!*), *hemmen* (*hm* zeggen, Bredero's Sp. Brab.), *ermen* en *urmen* (uit *acharm*), *achen* (bij Boutens), *foeteren* (uit Fr. *foudre*), *sakkeren* (uit Fr. *sacre!*), *nonne(n)* = vloeken (uit Fr. *sacré nom*), in de Brabantse Kempen, *godverre(n)* letterlijk G.v.d. zeggen, te vergelijken met *pofferen* bij Ernest Claes („en dan pofferden ze tegen mekaar op”), *parlesanten*, *lievemoderen* (jammeren), een enkele maal ook als bepalend deel van een samenstelling: *foeilijk*.

18 Interjektiviteit bij klanknabootsing of klankexpressie.

De klanknabootsende interjektiviteit, die gewoonlijk in hetzelfde hoofdstuk ondergebracht, maar met meer recht er van gescheiden worden, hebben met de vorige gemeen dat ze hun oorsprong vinden in ongearticuleerde geluiden, en aanvankelijk buiten zins-

¹⁾ *N. Tg.* XXV, 279.

²⁾ *Zo zo* laat Asselijn zijn Reinier Jansz misbruiken, zodat het, gesubstantiveerd, zelfs een spotnaam voor de „fijnen” werd.

³⁾ Verdenius (*Interjektiviteit op drift*) kiest als voorbeeld *helaas*: „*Helaas!* hij was weer te laat”. „*Helaas* was hij weer te laat” (modaal bijwoord).

⁴⁾ Verdenius t. a. p., blz. 222—223.

verband voorkomen, maar met gevoelsontlading hebben ze niets te maken. Het zijn reacties op een waargenomen geluid, hetzij van dieren, hetzij van het levenloze afkomstig, die de stoot geven tot een poging om met spraakklanken dezelfde indruk te maken: ze worden dan „einartikuleert”. De talloos gevarieerde klinkers en tweeklanken die men hoort of meent te horen, moeten teruggebracht worden binnen de mogelijkheden van het fonologisch systeem. Bij het geluid van de koekoek hoort men eigenlijk alleen *oe-oe*; de velare konsonant dient als explosief om het verbreken van de stilte aan te geven. Hondengeblaf wordt benaderd met *waf* en *woef*, het gekwaak van de kikvors zowel door *rikkikkik* als door *woerek*, het geluid van de karkiet door *karre-karre-kiet*, maar ook wel *perre-perre-kiet*. Traditie speelt ook een rol: hetzelfde hanengeluid noemt de Engelsman *cackledodledo*, terwijl de Duitser en de Nederlander spreekt van *kikeriki*.

Ook het levenloze brengt geluid voort: bij een klap, slag, stoot, val, bij geruis, geritsel, geratel. Daarbij is klanknabootsing nog moeilijker en minder nauwkeurig te benaderen. De consonanten, explosieven en spiranten, krijgen daarbij een belangrijke functie. Verschillende explosieven geven het beginnende geluid van een val, een stoot, een slag weer: de *b*: *bom*, *bons*, *boem*; de *p*: *paſ*, *pats*, *pang*, *pom*; of *pl*: *plats*, *plets*, *plits*; de *kl*: *klak*, *klik*, *klets*, *klos* en de *kn*, vooral voor een knappend geluid: *knak*, *knal*, *knap*; *kr* bij kraking: *krak*. Onverschillig is nòch de klinker, die een hogere of lagere, een heldere of een doffere klank weergeeft, nòch de slotklank, die als nasaal een dreunend geluid, als spirant een nasuizing aanduidt: vgl. *boem* en *bons*, *pom* en *pats*. Een heel andere indruk maakt weer de beginnende spirant in *flap*, *floop* of de ratelende *r* in *rrt*, *ris*, *rits*, *roef*, de *t* in *tiktak* als weergave van de korte slagen van een slinger, met korte gedifferentiëerde klinkers tussen gedifferentiëerde explosieven. Al deze interjekties en nog vele andere vindt men in het *WNT*. vermeld, maar evenmin als bij de gevoelsontladingen behoren ze tot een primitieve of zelfs afgesloten periode: zowel nu als in het verleden kunnen elk ogenblik variaties of nieuwe vormen ontstaan.

Naast de klank wil men vaak ook het ritme doen uitkomen: men denke b.v. aan *holderdebolder*, of *dobbedobbedob*, dat Bredero gebruikt voor het geroffel van de trommel.

Een slag, een stoot, een val, een wrijvende, een slingerende beweging gaat niet altijd met geluid gepaard. Hier staan we op de grens van de eigenlijke klanknabootsing en klanksymboliek. Bij de benoeming van zulke geluidloze waarneming werkt dan wat Von der Gabelentz ¹⁾ „het klanksymbolisch gevoel” noemt.

¹⁾ *Das lautsymbolische Gefühl in Die Sprachwissenschaft* (1901).

Men acht dan bepaalde klankverbindingen het meest gepast om de indruk weer te geven. Daarvoor koos J. W. Muller (Verspr. Opst. 85) de term „verklankingen”. Scherpe grenslijnen tussen de beide groepen zijn niet te trekken. Herhaalde beweging wordt dan weergegeven door herhaling van de klanken. Naar het type van *tiktak, bimbam* vormt men *kriskras, rifraf* (voor een snelle beweging), waarbij de klinkerwisseling *i-a* dient om de variëring van de indrukken weer te geven.

De invloed van dit soort interjektivaties op de taalvorming en taalontwikkeling is veel ingrijpender dan die van de gevoels-interjektivaties. Tal van substantieven danken er hun ontstaan aan, en het aantal klanknabootsende werkwoorden dat er mee in verband staat is nog veel groter, al kunnen deze natuurlijk rechtstreeks gevormd worden (§ 137). Nieuwvormingen van deze soort zal men in groten getale aantreffen in impressionistische woordkunst, b.v. bij Van Deyssel. ¹⁾

Ten slotte willen we nog wijzen op één geval, waarin de geluidsnabootsing en de gevoelsuiting elkaar naderen, b.v. *Boem!* daar ligt-ie! — *Pats!* daar ging de deur dicht. — *Rrt!* weg was ze! — *Wup*, daar was de vogel weg. Hier is het de schrik, de verrassing, die eerst de klankreactie wekt, terwijl achterna de verklarende, verstandelijke woorden volgen, juist als bij de besproken gevallen van voorafgaande interjektivaties. ²⁾

II. Zelfstandige Naamwoorden.

19 Algemene opmerkingen.

Zelfstandig naamwoord is een vertaling van *nomen substantivum*. Het nomen ³⁾ is het noemende woord, naast het pronomen, het aanduidende woord. Wat genoemd wordt, kan zijn of een „zelfstandigheid” of een eigenschap daarvan. Daartussen is niet altijd een scherpe grens te trekken, sedert de verdwijning van oude flexie-verschillen de uiterlijke kenmerken heeft uitgewist. Helder is dat uiteengezet door Jespersen, in zijn *Philosophy of Grammar*. ⁴⁾ Dat blijkt trouwens reeds, als men tracht een „zelf-

¹⁾ Vgl. F. Jansonius, *Woord en zin in het proza van Van Deyssel* (1942), blz. 57 vlg.

²⁾ Uitvoerig is dit gehele onderwerp behandeld in mijn Akademie-voordracht *Klanknabootsing, klanksymboliek, klankexpressie* (1942). Het bovenstaande is daaraan ontleend. Vgl. ook *De zogenaamde „tussenwerpsels”* in *N. Tg.* XXIV, blz. 40 vlg. Beide stukken zijn herdrukt in mijn *Verzamelde Taalkundige Opstellen III*. Vergelijk daarmee de artikels van Mej. J. H. van Lessen in *Ts.*, LV, LVII en LXI.

³⁾ Door de grammatici eerst eenvoudig vertaald met „naam”, naast „woord” = verbum; termen die later verduidelijkt werden tot: *naamwoord* en *werkwoord*, terwijl dan de *naamwoorden* weer als zelfstandig en bijvoegelijk onderscheiden werden.

⁴⁾ *Substance and Quality, Specialisation*, blz. 74—75.

standigheid" te definiëren. Den Hertog ¹⁾ ontwijkt de moeilijkheid door een splitsing in vieren: namen van zinnelijke, van onzinnelijke zelfstandigheden, namen van eigenschappen, toestanden en werkingen, namen van ruimten, tijden en hoeveelheden. Hij doet dit tevens om aan de traditionele onderscheiding in konkrete en abstracte substantieven, te ontkomen. ²⁾ Namen van eigenschappen kunnen intussen ook adjektieven zijn: zowel hardheid en dikte als hard en dik doelen op de eigenschappen van een voorwerp.

Doordat een persoon of een ding genoemd kan worden naar een opvallende eigenschap, wordt het begrijpelijk dat een adjektief zo licht tot substantief kan worden: *armen en rijken, lief en leed, een vlak, een afgevaardigde*; in oudere taal: *een siec, een doot, dat seer, het gemakelick* (Huygens). ³⁾ Omgekeerd kan een substantief tot adjektief worden, b.v. een stofnaam: *een nikkellorloge*; vooral wanneer het substantief als praedikaat gebruikt wordt: *dat is jammer*; vgl. Mnl. *dat is scade, redene*, of in verbinding met een adjektief: *gi sijt sot ende kint*. ⁴⁾ Vergelijk in hedendaagse taal: „Wij zijn *schoolmeester* genoeg om dat te begripen”.

De namen van personen en dingen, de zogenaamde „konkrete” substantieven, kunnen weer ingedeeld worden in eigennamen enerzijds, soortnamen en stofnamen anderzijds; bij de soortnamen kan of de eenheid of de veelheid (kollektieven) onderscheiden worden: boom, schaaap — geboomte, kudde. ⁵⁾

De eigennaam noemt slechts één bepaald individu of één bepaalde zaak, die ook een meervoudige vorm kan hebben, b.v. de aardrijkskundige namen de *Alpen*, de *Verenigde Staten*. Eigennaam is ook *Jan* of *Smit*; al zijn er meer personen die zo heten, wie die naam gebruikt of hoort, denkt op dat ogenblik niet aan andere Jannen of Smitten. Wel kan een eigennaam tot soortnaam worden als schimp- of spotnaam, b.v. een *saaie piet*, een *stijve of houten klaas*, een *Jan hen*, een *kwaai griet*. ⁶⁾ Vooral in de oude kluchtentaal zijn zulke spotnamen in trek, b.v. *Hannen* (een zot), *Jan* (een horendrager), *Jan Duyt*, *Hughe* (een bedrogen echtgenoot), *Flueren* (een sukkel), *Maes* en *Klaes* (dwaas), *Mer-*

¹⁾ Den Hertog III, blz. 39.

²⁾ Zie over de term „abstract” Jespersen, t.a.p. blz. 133 vlg. en vergelijk de artikels van M. J. Langeveld en van J. E. van der Laan over *Abstract en konkreet* in *N. Tg.* XXVI, waar o.a. gewezen wordt op de bezwaren die deze termen bij het onderwijs opleveren.

³⁾ Zie meer voorbeelden in § 25.

⁴⁾ Vgl. Stoett *Mnl. Synt.* § 23.

⁵⁾ Deze groepering is door Sweet en Jespersen (blz. 201) aangenomen.

⁶⁾ Vgl. A. Sassen: *Overgang van eigennamen in soortnamen* in *It Beaken*, Juli 1949.

colphus (domoor)¹⁾. Later ook in samenstellingen: *zeurpiet*, *pochhans*, *babbeltrien*, *lulhannes*, *hannekemaaier*²⁾. Omgekeerd kan ook *Vader*, *Oom* tot eigennaam worden; evenzo stad, als daarmee door omwonenden een bekende stad bedoeld is („naar stad gaan”; vgl. „naar zee gaan”).

Dat ook de andere genoemde groepen onderling niet scherp te scheiden zijn, is bekend. Een verzamelnaam kan het karakter krijgen van een voorwerpsnaam: *gebergte*, *familie*, of van een stofnaam: *groente*, *geld*, *afval*; een stofnaam kan voorwerpsnaam worden: *steen*, *laken*; een persoonsnaam kan soortnaam worden: een *Rembrandt*, enz. (§ 143).

Aangezien de definitie van de „zelfstandigheid” allerlei bezwaren oplevert en ons meer op filosofisch dan op linguïstisch gebied brengt, heeft men soms zijn toevlucht genomen tot een formeel kenmerk, en substantieven die woorden genoemd, die met een lidwoord verbonden kunnen worden. Dan zijn ook gevallen inbegrepen waarbij andere woordsoorten of woordverbindingen gesubstantiveerd worden, als: het *voor* en het *tegen*, het *waarom* (in Hooft's Historien: de *waarom*), er is een *maar* bij, geen „*maren*”! allerlei *ditjes* en *datjes*; dat vervelende „*t-kan-mijn-niet-schelen*”. Toch is substantivering zonder lidwoord niet uitgesloten, b.v. „*veel* is u gegeven”, er werd *rechtsomkeert* gekommandeerd.

Er zijn ook andere eigenaardigheden van de substantieven die echter niet bij alle voorkomen, namelijk de vormveranderingen die samenhangen met *genus*, *numerus* en *casus*, verschijnselen die samengevat kunnen worden als „*buiging*” (*flexie*).

20 Genus en Sekse.

De vreemde term *genus* verdient de voorkeur boven de vertaling met *geslacht*, omdat dit woord dubbelzinnig is; het kan zowel de sekse aanduiden als een nominale klasse.³⁾

Men zou eerst de vraag kunnen stellen: komt door middel van het substantief ook de sekse soms tot uiting? Dat geschiedt inderdaad door verschillende woordkeuze, vooral bij personen: man — vrouw; jongen — meisje; zoon — dochter; haan — hen. Daarnaast staan indifferente namen, vooral bij dieren, wanneer de sekse òf niet opvallend is (b.v. *muis*) òf uit bepaald oogpunt

¹⁾ C. de Baere: *Van voornaam tot schimp- en spotnaam* in Album Dr. Jan Lindemans (1951).

²⁾ Vgl. mijn artikel *Scheldnamen, spotnamen, vleinenamen* in *Verz. Taalk. Opstellen* III, blz. 272.

³⁾ Jespersen (t.a.p. blz. 226) heeft de noodzakelijkheid om *sex* en *gender* te onderscheiden, nadrukkelijk betoogd. Hier te lande heeft Gerlach Royen er op aangedrongen o.a. in een artikel *De kerfstok van de term geslacht* (*N. Tg.* XXIII, 180).

onverschillig (b.v. paard als trekdier; hond en kat als huisdieren). Zodra de sekse onder de aandacht komt of gebracht moet worden, ontstaat differentiëring, of door afzonderlijke namen: reu — teef, kater — kat, of door koppeling met mannetjes- of wijfjes- (b.v. - olifant). In de tweede plaats kan het suffix een sekse-aanduiding geven; mannelijke persoonsnamen op *-er, aar*, vrouwelijke op *-in, -es, -ster*.

De vraag in hoeverre het genus in verband staat met de sekse, is niet eenvoudig. In de tijd van de romantiek meende Jacob Grimm dat de toekenning van mannelijk en vrouwelijk „geslacht” bij namen van het levenloze op persoonsverbeelding berustte. De neogrammatici, o.a. Brugmann, beschouwden dat als een „unglaubliches Axioma”; die namen behoorden alleen door overeenkomst van stamvorm tot dezelfde klasse als de persoonsnamen. Maar ook deze opvatting bleek te simplistisch. De studie van andere, primitieve talen, bracht het onderzoek, sedert Wundt, op ethnopsychologisch en sociologisch-religieus terrein. Bij verscheiden primitieve volken rust de nominale classificatie op waardering; men onderscheidt b.v. levend en levenloos (d.w.z. animistisch onderscheidend), hogere en lagere dingen. De klasse-tekens kunnen gehandhaafd worden als de betekenis van die klassen zich wijzigt; dan heeft dus een reïnterpretatie plaats. Aan de driedeling in het Indo-Germaans kunnen dus andere indelingen voorafgegaan zijn. Het neutrum schijnt van ouds de functie gehad te hebben om het levenloze aan te duiden. Bij de splitsing in mannelijk en vrouwelijk gold meer de macht dan de sekse: met het neutrum stond het femininum in een lagere waarderingsklasse. ¹⁾

In latere perioden, toen de waardering van het levenloze in het taalbesef geen onderscheidende factor meer was, wordt de overeenkomst van stamvorm belangrijk; bij bestaande en nieuwe woorden wordt de analogie beslissend. Daardoor zijn pogingen als die van J. M. Hoogvliet ²⁾, om nu nog uit te maken welke woorden op grond van hun betekenis onzijdig moeten zijn, bij voorbaat tot mislukking gedoemd. Wanneer nu nog, vooral in poëzie, persoonsverbeelding optreedt, dan behoeft die niet onverbrekkelijk met het mannelijk en vrouwelijk genus samen te gaan, en b.v. van de voornaamwoordelijke aanduiding bij abstracta afhankelijk te zijn. In talen als het Engels en het algemene Nederlands, waar de onderscheiding van mnl. en vr. genus of niet meer bestaat, of in het taalbewustzijn geen rol meer speelt, doordat het tot schriftelijke traditie beperkt is, kan de personificatie in strijd komen

¹⁾ Uitvoerig is dit vraagstuk behandeld in het proefschrift van Josselin de Jong: *De waardeeringsonderscheiding van levend en levenloos* (1913) en in dat van Gerlach Royen: *De jongere veranderingen in het Indo-Germaanse nominale drieklassensysteem* (1926), onderdeel van *Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde* (1929).

²⁾ *Ts.* XXXV, blz. 72.

met het van ouds overgeleverde genus: bij de dichter Gorter is de Mei een meisje, bij H. Roland Holst de zee een „hij”.¹⁾ Mogelijk heeft ook personifikatie de neiging doen ontstaan om bij namen van landen en steden *zij* en *haar* te gebruiken (§ 34).

Een eigenaardige personificatie komt in zeemanskringen voor bij schepen, zoals ook in het Engels een schip „she” genoemd wordt. Bij De Hartog (*Hollands Glorie*, blz. 176) leest men van een schip: „Na haar gezien te hebben zou men zich niet meer verbazen de jongens altijd over schepen te horen spreken alsof het vrouwen zijn.”

In het algemene Nederlands worden twee nominale klassen onderscheiden, op grond van het begeleidende lidwoord (een *de*- en een *het*-klasse) of deels van andere adnominale woorden; in Zuidelijke volkstaal drie nominale klassen (een *den*-, *de*- en *het*-klasse), die tot de zestiende eeuw waarschijnlijk ook in de Noordelijke gewesten nog een zekere vastheid hadden. Sedert zijn de mannelijke en de vrouwelijke klasse samengevallen; ze hadden eenzelfde lidwoord, terwijl de oude verbogen mnl. casus *den* met de nominatief *de* samenviel, en de genitieven en datieven steeds meer in onbruik geraakten.

Het is bekend dat de renaissance-spraakunst, enerzijds gesteund door het gezag van Hooft, Vondel en hun geestverwanten, anderzijds door de Statenbijbel en kerkelijk taalgebruik, een kunstmatige onderscheiding bij schriftelijk taalgebruik trachtte te handhaven of in te voeren, grotendeels steunend op een vanouds bestaand gebruik in dialecten, dat echter verre van uniform was. David van Hoogstraten zorgde voor de vastlegging in een woordenlijst, waarin evenwel tweeërlei, zelfs drieërlei geslacht geoorloofd verklaard werd, indien men zich op klassieke zeventiende-eeuwse voorbeelden beroepen kon. Moonen zocht in zijn *Spraakunst* naar regels, o.a. afgeleid uit de slot-letter. Lambert ten Kate onderzocht het geslacht van een 750-tal woorden. In de negentiende eeuw brachten De Vries en Te Winkel wijzigingen aan, op wetenschappelijk-etymologische grondslag. Dank zij de kritiek van R. A. Kollwijn en de sterke toenadering van het schriftelijk taalgebruik en het taalonderwijs tot de levende taal, werd in de twintigste eeuw een begin gemaakt met het prijsgeven van de zo lang gehandhaafde, kunstmatige onderscheiding in mannelijk en vrouwelijk genus.

Hoewel voor de meeste substantieven vaststaat of ze tot de *de*-klasse dan wel tot de *het*-klasse behoren, is er ook een vrij groot aantal waarbij verschuiving en verscheidenheid op te merken is, zodat scherpe grenzen ontbreken. Allereerst is er plaatselijk

¹⁾ Andere voorbeelden bij R. A. Kollwijn: *De geschiedenis van de geslachten der zelfst. nw. in het Nederlands* (1892). Interessant is de uiteenzetting bij Jespersen: *Philosophy of Grammar*, Cap. XVII: *Sex and Gender*.

onderscheid. Dat geldt voornamelijk voor de streektaalen in Zuid-Nederland, gelijk door A. E. van Beughem in uitvoerige lijsten, door J. L. Pauwels ook cartografisch vastgelegd is.¹⁾ Maar ook in Noord-Nederland hebben de streektaalen soms afwijkingen van het algemeen gebruik, b.v. in Drente *de bos*, in Twente *de dons*, in Katwijk *de strand*. Het gevolg is dat, mede onder invloed van het plaatselijk gebruik, in onze spraakkunsten sinds lang een dubbel geslacht bij een vrij groot aantal substantieven als gangbaar wordt erkend, en ook in de woordenboeken wordt opgenomen. Vast omljnd is die groep weer niet en het oordeel of iets meer familiaar of minder beschaafd is, zal vaak subjektief zijn. Daartoe behoren o.a. *fabriek, matras, schilderij, school (het Latijnse school, al bij De Genestet), telegram, zadel*. In oudere spraakkunsten werden ook lijsten opgenomen van substantieven die zowel „mannelijk” als „vrouwelijk” gebruikt werden, maar dit was alleen van belang voor de buiging in de nu verouderde „schrijftaal”, want voor de aanduiding met *hij* en *zij* geeft die onderscheiding de doorslag niet.²⁾ Op gezonder basis staat de nieuwe officiële Woordenlijst, waarin de aanduiding met *m.v.o.* wil zeggen, hoe naar de mening van de Commissie de voornaamwoordelijke aanduiding is of althans behoort te zijn.

Er zijn ook gevallen waarin het genus-verschil samengaat met betekenisonderscheid, b.v. *diamant, kurk, steen*, die als stofnamen tot de *het*-klasse, als voorwerpsnamen tot de *de*-klasse behoren. Ten onrechte worden daarmee op één lijn gesteld de woordparen die, hoewel etymologisch verwant, zozeer van betekenis verschillen, dat ze voor ons taalbesef homoniemen zijn, b.v. *de patroon* (chef) en *het patroon* (voorbeeld), *de stof* (voor een jas) en *het stof* (op een meubel), *de want* (handschoen) en *het want* (touwwerk), *de Schrift* (bijbel) en *het schrift*, *de Fortuin* en *het fortuin* (vermogen).

Historisch beschouwd, is de geslachtsonderscheiding, ook in letterkundig taalgebruik, aan allerlei wisseling onderhevig geweest. Dat blijkt duidelijk uit de lijsten die B. Huydecoper uit de geschriften van Hooft en Vondel samengesteld heeft en ook uit het taalgebruik van latere geslachten vóór de officiële vaststelling door De Vries en Te Winkel. Afwisselend mannelijk en vrouwelijk genus blijkt b.v. uit oude datieven in versteende

1) *Bijdrage tot de studie van het geslacht der zelfstandige naamwoorden in de Zuidnederlandsche dialecten* door A. E. van Beughem (Handelingen Comm. voor Toponymie en Dialectologie VIII, 1934). — *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland* door J. L. Pauwels (1938). Daarin wordt natuurlijk gelet op het onderscheid van drieërlei genus.

2) Voor Zuid-Nederland is dit niet zonder belang, omdat daar de voornaamwoordelijke aanduiding gewoonlijk afhangt van het drieërlei genus. In de Noordbrabantse Kempen zegt men van een paard altijd *hij*, ook van een merrie die moet „veulenen”.

vorm, als: *ter dood brengen* en *ten dode opgeschreven*, *mettertijd* en *ten tijde van*; afwisselend vrouwelijk en onzijdig genus blijkt uit de versteende datief-vormen in *ter harte nemen*, *ter ore komen*. Wat in ieder afzonderlijk geval de genus-wisseling veroorzaakt heeft, is niet gemakkelijk na te gaan. Voor de hand liggend is de werking van analogie. Als *de beest* plaats maakt voor *het beest*, dan kan het genus van *dat dier* invloed geoefend hebben. Wellicht zijn ook fonetische factoren in het spel geweest. *De feest*, gesproken als *dfeest* kan verscherpt worden tot *tfeest*, maar regelmatig treedt dat verschijnsel niet op. Een andere biezonderheid is, dat bij samenstellingen, die in de regel het genus van het tweede lid overnemen, soms het genus van het eerste lid beslissend wordt, b.v. *het ogenblik* naast *de blik* ¹⁾; *de bessensap* naast *het sap*; *de appelmoes* naast *het moes*; *de zeepsop* naast *het sop*; *het elftalkommissie* naast *de commissie*.

Bij stofnamen is er vaak weifeling tussen *de* en *het*, maar het *de*-genus is aan de winnende hand. Veel namen die in de woordenboeken uitsluitend onzijdig genoemd worden, klinken nu met *de* heel gewoon ²⁾, b.v. *katoen*, *lak*, *pek*, *pluche*, *satinet*, *trijp*, *vernis*, *was*, *zuivel*, *zult*.

Oudere spraakkunsten kennen de term „zelfslachtig” en daarnaast „gemeenslachtig”, waarmee bedoeld wordt dat een substantief door zijn betekenis zowel mannelijk als vrouwelijk is, b.v. *bode*, *genoot* e.d.; ook gesubstantiveerde adjektieven als *de zieke*. Dit kan in geen geval op het genus slaan, dat door het begeleidende woord bepaald wordt; de dialekten leveren het bewijs dat het genus onafhankelijk is van de wisselende sekse. Hier heeft dus verwarring plaats gehad met de voornaamwoordelijke aanduiding: de persoon kan natuurlijk naar omstandigheden een *hij* of een *zij* zijn, evengoed als bij personen van het onzijdig genus, als kind. Gemeenslachtig kan dus alleen slaan op sekse-aanduiding, en zou zin hebben, als men met Van Wijk meeding, ³⁾ die de termen „mannelijk” en „vrouwelijk” wilde laten afhangen van de aanduiding met *hij* of *zij*. Dit is echter niet aan te bevelen, omdat die aanduiding bij niet-persoonsnamen voor de overgrote meerderheid van Nederlanders of niet vaststaat of — bij abstracta — ongebruikelijk is.

21 Numerus.

Voorzover het begrip het toelaat, kunnen substantieven meestal door hun vorm meervoudigheid uitdrukken. Alleen in het enkelvoud komen voor:

¹⁾ Bij de genuswisseling van *ogenblik* zou ook *het tijdstip* van invloed geweest kunnen zijn.

²⁾ Uitvoerig en met veel voorbeelden is dit besproken door Van Haeringen: *Genusverandering bij stofnamen* (*N. Tg.* XLIV, 7 vlg.).

³⁾ *Nederlandse Taal* § 72.

10. Eigennamen, tenzij ze in soortnamen overgaan.
20. Namen van wat enig in zijn soort is: *de aarde, het heeal, de noordpool*.
30. De meeste verzamelnamen: *gebladerte, nakomelingschap* etc. Daar-tegenover: *gebergten, kudden, zwermen*.
40. Stofnamen, tenzij ze soortnamen worden, b.v. *oliën*.
50. Sommige abstracta: *aandacht, achting, afgunst*. Vergelijk echter de in § 102 genoemde verbaal-abstracta.
60. Op grond van gebruik, dus toevallig: *buit, klimop*. Weinig gebruikelijk ook is het meervoud bij b.v. *gelaat, ruim* (van een schip).

Opmerking: Het Mnl. ging in de meervoudsvorming van abstracta verder dan het hedendaagse Nederlands (Stoett *Mnl. Spr.* § 202), wellicht onder Franse invloed. Bij Vondel vindt men pluralia als b.v. *verdrieten, raden* (Vgr. § 75), die bij moderne dichters ook aan te treffen zijn.

Talrijk zijn ze ook in *De Geuzen* van O. Zw. van Haren, blijkbaar als navolging van het Frans.

Alleen in het meervoud komen voor:

10. Al wat de indruk van een veelheid maakt: *hersenen, ingewanden*, of wat steeds als veelheid gedacht wordt: *mazelen, pokken, zemelen*.
20. Behalve door de betekenis, ook door hun vorm: *gezusters*.
30. door het toeval van het gebruik: *onlusten, toebereidselen, aanstalten, fratsen, lurven, paperassen, hanebalken*.
40. Enkele internationale geogr. namen: *Alpen, Pyreneeën*.

Er zijn ook substantieven die geen meervoud vormen, maar naast zich een meerv. synoniem hebben: *lid — ledematen, genot — genietingen, hoop — verwachtingen, bedrog — bedriegerijen* etc.

22 Meervoudsvorming in hedendaags Nederlands. 1)

De overgrote meerderheid van substantieven is te rangschikken in twee groepen, de eerste met de uitgang *-e* of *-en* (beide geschreven met *-en*, en beide, plaatselijk verschillend, in beschaafd spraakgebruik), de tweede met de uitgang *-s*.

Daartussen staat een groep die met beide meervouden voorkomt, en die als volgt gesplitst kan worden:

10. Beide vormen in algemeen beschaafd spraakgebruik, b.v. *appel, directeur*.
20. Het meervoud op *-en* is plaatselijk; dat op *-s* algemeen: *knecht*.

¹⁾ De meervoudsvorming door *e(n)* en *s* is zeer uitvoerig besproken door C. B. van Haeringen in de Mededelingen van de Kon. Ned. Akademie 1947. Rijk materiaal, met zorg bijeengebracht, vindt men ook in Gerlach Royen's *Buigingsverschijnselen*.

30. Het meervoud op *-s* is plaatselijk; dat op *-e(n)* algemeen: *haring, zitting*.
40. Het meervoud op *-s* is algemeen; dat op *-e(n)* is litterair, of plechtig (bijbeltaal): *broeder, zoon, dochter, lelie, vinger*.

Hierbij wordt gewoonlijk ook het geval gerekend, dat de meervouden op *-s* en *-en* verschillende betekenissen hebben, b.v. *patroon, portier, stuk, letter* enz. maar zulke homoniemen zijn feitelijk verschillende woorden.

Meervouden op *-s* komen voor:

10. achter een bepaalde reeks suffixen (b.v. *-el, -er, -je*);
20. achter een volkomen klinker (b.v. *kwesties, piano's*; echter niet bij Nederlandse woorden op *ee*, b.v. *zeeën*); en achter de *e* van *horloge, loge, page*;
30. bij een aantal moeilijk te groeperen substantieven, b.v. vele eensyllabige persoonsnamen: *koks, ooms* enz.

Over het algemeen is de *s* aan de winnende hand.

Opmerking: De uitgang *-en* komt voor in het beschaafd van de Noord-Oostelijke gewesten; meer dialektisch hoort men dan de sonantische *n*, na labialen *m* (*lipm*). In het overgrote deel van ons land ontbreekt de *n*, behalve in verbinding met *en* en *of*: heren en dames, mannen of vrouwen, dan ook wanneer het volgende woord met een vokaal begint: „de vrouwen aan 't werk”, „als dat soms van de heren is”.

Familiaar-beschaafd is een meervoud op *-s* na *-e*, b.v. *gewoontes, leemtes*, waar de meervouden op *-en* vormelijker zijn. Dialektisch is de *s* in *beddes*.

Rekking met klinkerverandering heeft plaats bij eenlettergrepige substantieven met korte vokaal: *vat — vaten, weg — wegen, hol — holen, schip — schepen*. De rekking is bewaard in de verkorte vormen: een pak *slaag*, veertien *daag* (vgl. ook: de *vaat wassen = vaten*).

Een zeer beperkte groep onzijdige substantieven, een vijftiental (nl. *been, blad, ei, gemoed, gelid, goed, hoen, kalf, kind, kleed, lam, lied, rad, rund, volk*) hebben een meervoud op *-ere(n)* of *-ers*, waarvan het eerste het meest gebruikelijk is. *Kalf* en *volk* hebben daarnaast een meervoud op *-e(n)*; bij *kleed, blad* en *been* heeft het meervoud op *-en* een andere betekenis.

Verborgten zit de oude uitgang in *lovers* en *spaanders*.

Opmerking: In de Oostelijke streken van ons land bestaat nog het oude meervoud op *-er* (*eier; kinder*), dat ook bewaard is in *eiersaus, kinderschoen*. In *beenderen, hoenderen* is een *d* tussen *n* en *r* ingevoegd. De verkleinwoorden vertonen een dubbel meervoud: *eitjes* en *eiertjes, kindjes* en *kindertjes*. Naar de meervouden *daagjes, lootjes* wordt weer een enkelvoudig *daagje, lootje* gevormd.

Enkele meervouden zonder uitgang komen voor in geïsoleerde uitdrukkingen: *op de been, onder de voet*. Als overbodig wordt

de meervoudsvorm gevoeld, bij substantieven die een voorafgaand meervoudig woord (alle *man*) hebben, of met een telwoord dienst doen als bepaling van maat, gewicht of prijs (drie *meter*, twee *kilo*, tien *cent*, vijf *gulden*).¹⁾ Bij: tien *centen*, vijf *gulden* denkt men meer aan de losse munten dan aan de gezamenlijke waarde.

Opmerking: In oostelijke dialecten kent men nog oude onzijdige meervouden zonder uitgang, als: *de schaaap*. Ook in Brabantse en Limburgse volkstaal vindt men meervouden zonder uitgang, waar historisch een uitgang *-e* bestaan heeft. Een bewijs daarvoor levert de umlaut, b.v. meerv. *scheuf* naast *schöof*, *beum* naast *böom* (Mnl. *scove* en *bome*). Zie Gerlach Royen: *Buigingsverschijnselen* I § 68.

Overgangsklanken vertonen *koeien*, *vlooien*, (waarnaar soms weer een enkelvoud *koei* en *vlooi*, die nog als minder beschaafd gelden)²⁾, maar ook *zee(j)en*, *knie(j)en*, *bui(j)en*, waar deze klank in het schrift niet aangeduid wordt, en *zwaluwen*, waar omgekeerd de althans in Holland niet gesproken *w* in het enkelvoud *zwaluw* naar analogie in de spelling voorkomt.

Aan het Latijn ontleende woorden behouden in het meervoud de Latijnse vorm, zolang ze nog als vreemde, geleerde woorden gevoeld worden, b.v. *centrum* — *centra*, *dosis* — *doses*, *examinandus* — *examinandi*, *index* — *indices*. Zijn ze meer of minder ingeburgerd, dan komen de vreemde en de Nederlandse meervouden naast elkaar voor: *musea* — *museums*, *gymnasia* en *gymnasiums*, *examina* en *examens*. Quasi geleerdheid veroorzaakt soms foutieve meervouden als *prospecti*, waar *prospectussen* het enig mogelijke is, evenals *cursussen*, *albums*, *atlassen*.³⁾

Bij ontleende Italiaanse woorden treft men soms Italiaanse meervouden aan als *porti*, *saldi*, *colli* (soms ook foutief *colli's*). Met tal van voorbeelden uit hedendaags taalgebruik is dit verschijnsel, zowel voor echte als voor pseudo-meervouden bij Latijnse, Italiaanse, Franse en Engelse woorden, toegelicht in het artikel *Polyglottisch meervoud* van Gerlach Royen⁴⁾.

23 Hoe de hedendaagse toestand uit het oudere Nederlands ontstaan is.

Terwijl de oud-Germaanse splitsing der substantieven naar de stamvorm aanleiding gaf tot sterk afwijkende meervoudsvorming, zijn daarvan reeds in het Middelnederlands slechts schrale resten bewaard, doordat de onbetoonde heldere vokalen afvielen of tot \emptyset

1) Ook bij Vondel reeds *duyzent pont*, *dry etmaal* enz.

2) Vgl. de kaart van *koe* in de *Taalatlas*.

3) In het Duits is *Atlanten* in gebruik.

4) In *N. Tg.* XLII, blz. 125—134.

verzwakten¹⁾). De vroeger verschillende klassen vielen dus samen, doordat funktieloze vormverschillen prijsgegeven werden, maar daartegenover werden de vormen met duidelijke funktie, nl. ter onderscheiding van enkelvoud en meervoud, gehandhaafd of uitgebreid.

Het resultaat van deze ontwikkeling is, dat in het Middelnederlands nog meer groepen van meervouden onderscheiden werden dan in het hedendaagse, namelijk de volgende vijf:

10. Een talrijke groep met meerv. op *-e*, waarbij echter datiefvormen op *-en* (*dach — daghe, in desen daghen*). Voorzover ze in het enkelvoud reeds op *-e* uitgingen en dus oorspronkelijk een meervoud gelijk aan het enkelvoud hadden, bestond er een begrijpelijke neiging om ze aan te passen aan de groep met *n*-meervouden (b.v. *sone — sonen, mordenare — mordenaren* enz.).
20. Een talrijke groep met meerv. op *-en* (de oude *n*-stammen: *here — heren, vrouwe — vrouwen*), waarbij zich vele andere aansloten, die oorspronkelijk zowel in enkelvoud als in meervoud op *-e* zouden uitgaan (b.v. de in de vorige groep vermelde, de oude vrouwelijke *ō* en *jō*-stammen).
30. Een beperkt aantal²⁾ meervouden van onzijdige woorden op *-er* (met klankomzetting *-(e)re*), b.v. *kint, cleet — kinder (kindre), cleder (cleedre)*. In de Datief: *kindren, cleedren*.
40. Zeer zeldzame meervouden op *-s*, aanvankelijk alleen bij substantieven op *-are* of *-ere* (*riddere — ridders*).³⁾ Van Loey (§ 12) heeft opgemerkt dat daarbij ook te letten is op plaatselijke verschillen. Terwijl *ridders* reeds in de dertiende eeuw West-Vlaams is, kende het Brabants *ridderen* en het Limburgs *riddere*.
50. Een aantal meervouden gelijk aan het enkelvoud. Daaronder zijn oude consonantstammen als *vader, broeder, vrient, man*, maar ook andere die een slotklinker verloren hebben, òf reeds vóór het Mnl. als *woort, dinc* òf betrekkelijk laat: woorden op *-el, -en, -er* (*voghel, schepen, vingher*) (Schönfeld § 92; 87; 86). Door analogie werden later duidelijker meervoudsvormen op *-e* of *-en* meer gebruikelijk.

In de late Middeleeuwen en in de zestiende eeuw is de scheiding tussen de beide eerste groepen steeds meer weggefallen. In een groot deel van de Frankisch-Friese gewesten is al vroeg de *n* na *ə* afgefallen, behalve wellicht voor klinkers. De werke-

¹⁾ Soms is er nog klinkerwisseling in de stam, b.v. *stad-steden, tenzij steden* als meervoud van *stede* te beschouwen is.

²⁾ Opgenoemd door Van Loey I § 12.

³⁾ De oorsprong van deze *s* is verschillend verklaard: zie Schönfeld § 86.

lijke toestand kon verborgen blijven, doordat *-en* zich als traditionele schrijfwijze handhaafde, ook waar *-e* gezegd werd.

In streken waar de slot-*n* na *-e* niet afviel, kan door het bekende samenvallen van datief en accusatief, ook bij woorden die tot de *e*-klasse behoorden, een accusatief en tevens een nominatief op *-en* naar de datief gevormd zijn. ¹⁾ Leerzaam is de toestand in een aantal Hollandse teksten van het Nieuwe Testament, geschreven tussen \pm 1400 en 1450. ²⁾ Daar vindt men bij oude enkelvoud en *-e*, onafhankelijk van de oorsprong, een duidelijke voorkeur voor meervoud en *-en*: *herten, profeten, duven, oghen, scaren, netten, sonden, gedachten*, naast: *dinghe, maende, woerde, daghe, scepe, vate*. Maar wisselend: *visschen* en *vissche, vianden* en *viande, manden* en *mande*. In de laatste gevallen zijn *visschen, vianden, manden* waarschijnlijk schrijfvormen voor meervoud en *-e*. Gelijktijdig kan dan in Noord-Oostelijke gewesten het *-en*-meervoud reeds algemeen geworden zijn.

In het begin van de zestiende eeuw vindt men in oude drukken (naar Mnl. handschriften?), maar ook bij Anna Bijns en Colyn van Ryssele nog vaak *e*-meervoud en (Kolthoff § 13 en 20). Maar weldra verbergt de uniforme drukkerstaal de werkelijke toestand, doordat het *-en*-meervoud daarin regel wordt. Een minder geschoold schrijver als Bredero laat nog meermalen de *n* weg, niet alleen in *hande, lede, lude*, maar ook in *mensche, prophete* (Nauta § 47). Hooft doet het in de vroegste taal een enkele keer, b.v. in de rijmen van de *Granida*, maar volgt het reeds gangbare gebruik; evenals Vondel. Van Helten (*Vgr.* § 71) noteerde bij hem alleen *alle daghe* en *sijn levedage*. ³⁾

Onder de heerschappij van de „schrijftaal”, in de achttiende eeuw, zijn de vormen met *-e* in de geschreven deftige taal spoorloos verdwenen, en ook in de negentiende eeuw blijven ze contrabande, zodat menigeen ze voor onbeschaafd begon te houden, en ze schriftelijk gebruikte om „platte” taal weer te geven. Opmerkelijk is, dat ze in moderne poëzie, o.a. bij H. Roland Holst en Karel van de Woestijne, vooral in rijmklanken, verre van zeldzaam zijn.

Grote uitbreiding kreeg het duidelijke meervoud op *-s*, in de

¹⁾ Gewoonlijk wordt ondersteld, o.a. door Schönfeld, dat eerst alle substantieven in beide groepen door analogie, een uniform meervoud op *-en* kregen, en dat daarna in een groot deel van de Nederlanden de *n* afviel. Deze opvatting wordt ook door Van Haeringen gedeeld. Dit is m.i. onwaarschijnlijk.

²⁾ Hs. Lett. 243.

³⁾ Ook: *alle daegh*, evenzo bij Huyghens, *Zeestraet* vs. 602, 607. Vgl. nog: *veertien daag*. Bij Vondel zijn: *alle dinck*, in de *wapen* geïsoleerde resten van oude meervoud en zonder uitgang. In een kluchtspel (Van Moerkerken, blz. 63) ook: „op mijn *been* can ick niet staan,” (vgl. hiervóór het tegenwoordige *op de been*).

late Middeleeuwen, maar vooral daarna. Bij Kolthoff (§ 14 en 21) zijn tal van voorbeelden te vinden, waarvan sommige zich niet hebben kunnen handhaven, als *Arabiers, nabuers, arms, schoorsteens, schoens*¹⁾, naast de gewonere op *-en*. Bredero (Nauta § 62) kent *guyts, roers, beuls*, en Vondel (*Vgr.* § 72): *schelms, leerlings, reisgenoots*. In zeventiende-eeuwse volkstaal bovendien: *gevangens, kreupels, geweers*, in de achttiende eeuw bij Poot nog: *spions*.

Opmerkelijk is in de zeventiende eeuw het streven van grammatici om meervoudsvormen met *-s* en *-en* te differentiëren: de eerste dienen dan voor de onverbogen, de tweede voor de verbogen vormen in genitief en datief, b.v. *der rechteren* naast *de rechters*. Dit voorschrift werd reeds gevolgd door Hooft en Vondel en gesanctificeerd door Moonen en zijn vele volgelingen.²⁾ Het gezag van deze grammatische regel bleef, onder invloed van de schooltaal, nog merkbaar tot diep in de negentiende eeuw. Van Helten (*Vgr.* § 72) merkt bij Vondel voorkeur op voor *-en*-pluralia bij persoonsnamen op *-er* en *-aer*, maar hij zag over 't hoofd, dat deze bij Vondel juist als verbogen naamvallen bedoeld kunnen zijn. Bredero voelt de *-en*-meervouden blijkbaar als „deftiger” (Nauta § 62a). Huygens, die geen grammatisch verschil in acht neemt, toont inderdaad een zekere voorkeur voor *-en*-meervouden bij woorden op *-er* en *-el* (*letteren, schepselen, maeckselen, regelen, cameran*, alle in de Zeestraet).

De vormen op *-ere(n)*, *-ers*, worden verklaard als door analogie ontstane dubbele meervouden³⁾. Voor *-ers* is dat stellig het geval, maar *-ere* kan tevens een voortzetting zijn van de bovengenoemde metathesis *-re* (*kindre*), in de datief *-(e)ren*. Het aantal woorden dat hiervóór genoemd is, breidde zich in de late Middeleeuwen en in de zestiende eeuw nog uit, grotendeels onder Duitse invloed. In een vertaling van Barth den Ingelsman komen voor: *dingeren, gateren, glaser*.⁴⁾ Kolthoff (§ 25) tekende uit zestiende-eeuwse teksten op: *gateren, goeder(en), kruyder(en), wichters, wiver(en)*. Zestiende-eeuws is ook *glenders* bij *glent* = hek (vgl. Hgd. *Geländer*). Coornhert kent *ampteren, gemoeder*, Utenhove en Marnix: *volckeren*. Huygens gebruikt nog *cruyderen*, Bredero: *ampteren* (Nauta § 62). Het aantal woorden op *-er(e)* is in modern Nederlands sterk geslonken. Van de latere aanwinsten hebben zich echter gehandhaafd, waar-

1) In een zeventiende-eeuws kluchtspel (Van Moerkerken, 236) vindt men naast elkaar: een paar *schoen*, om *schoens* te koop, en haer oude *schoenen*.

2) Vgl. mijn *Verz. Taalk. Opstellen* I, blz. 319, 362.

3) Dat *-er* oorspronkelijk geen meervoudsuitgang is, blijkt uit de historische ontwikkeling.

4) In de oude, Duits gekleurde Brandaen-tekst reeds: *brander* en *riemer*.

schijnlijk onder Duitse invloed: *goederen, gemoederen, liederen, gelederen.*¹⁾

Een ander dubbel meervoud, dat voor het eerst in de vijftiende eeuw voor den dag komt, gaat uit op *-ens*. Het *Mnl. Wdb.* (IX, 1841, 1875) vermeldt uit een Goudse tekst *webbens* en uit een Dordtse: *weddens*. Sterke uitbreiding is reeds merkbaar in de zestiende eeuw: bij Kolthoff (§ 15, 22, 50) vindt men: *hoekens, liedens, beddens, beeldens, bésiens, moeytens.*²⁾ Bij Bredero: *liens, boeyens, moeytens* (Nauta § 62); bij Vondel is slechts opgetekend: *geraemtens* (Vgr. § 72). Wie daaruit zou willen opmaken, dat zulke meervouden in deftiger taal niet meer als volwaardig werden beschouwd, zou zich vergissen. In het proza van de achttiende eeuw zijn ze zeer gewoon: in de *Boekzael der leesgierigen* vindt men o.a.: *actens, begeertens, groentens, gedaentens, dieptens, ruimtens, oppervlaktens, behoeftens, gedeeltens, eindens, voorwaardens, gewoontens, belangens*. Bij voorname prozaschrijvers, opgenomen in Van Vloten's Bloemlezing: *geneugtens, belangens, behoeftens, gewoontens, gildens*. Betje Wolff gebruikt *groetens, vereistens*; Jer. de Bosch: *gezegdens*; De Perponcher: *uiterstens*; Multatuli, met minachting: *wijshedens, kwaadaardighedens, lastighedens*. Schertsend hoort men ook wel *gewichtighedens* e.d.

De vraag kan rijzen of deze vormen te identificeren zijn met de vroeger vermelde, nu dialektische of familiere meervouden *beddes, ziektes* e.d., die zelfstandig ontstaan kunnen, naar analogie van bastaardwoorden als *modes*. Inderdaad vindt men bij Wolff en Deken: *modens*, en daarnaast b.v. *bediendens*. Men zou dus kunnen veronderstellen dat reeds oudtijds *-ens* een verdeftigde schrijfvorm voor *-es* geweest is, maar daartegen pleit het bestaan van de Afrikaanse meervouden *beddens, vrouens*, die uit de Hollandse volkstaal afkomstig zullen zijn, en die dialektisch nog Zuid-Brabants zijn (*beddens, kousens*) en Zeeuws (*kousens, vurkens* = vorken, *koszakkens* = kussenslopen). Dat oude meervouden op *-ens* de jongere op *-es* beïnvloed hebben blijft in elk geval aannemelijk, maar dat ze beide afgezakt zijn tot minder beschaafd taalgebruik, is niet zo gemakkelijk te verklaren: wellicht heeft de gangbare grammatika en het onderwijs daar invloed op gehad.

Etymologisch beschouwd, schuilt er een dubbele meervoudsuit-

¹⁾ Omgekeerd zijn in Vondel's taal nog gebruikelijk de *en*-meervouden: *goeden, gemoeden, lieden, loven, lammen, geleden* (Vgr. § 73).

²⁾ De daar vermelde vormen *beddenen, liedenen, woordenen, cuddenen* zullen wel alleen op papier bestaan hebben, al blijven ze opmerkelijk, omdat daaruit blijkt dat men een verduidelijkende meervoudsuitgang nodig achtte.

gang in *schoenen* en *tenen*,¹⁾ maar voor de tegenwoordige taalgebruiker bestaat natuurlijk alleen een enkelvoud *schoen* en *teen* met een regelmatig meervoud. Omgekeerd heeft men de oorspronkelijk enkelvoudige woorden *raven*, *hekken*, *baken*, *els*, *zeisen* wegens de vorm geïdentificeerd met meervouden, waardoor daarnaast nieuwe enkelvouden *raaf*, *hek*, *baak*, *els*, *zeis* ontstonden. De tussenvorm *bake* bij Hooft zou er intussen op kunnen wijzen, dat eerst de *n* en daarna de *e* in Hollandse volkstaal afgevallen was.²⁾

24 Casus.

De term naamval³⁾ is vaak dubbelzinnig gebruikt: men bedoelt er mee: de verschillende vormen van het substantief of van adnominale woorden, dienende om de functie aan te geven die het woord in het verband vervult, maar ook wel die functie zelf, in het zinsverband. Het laatste gebruik is niet aanbevelenswaardig. Deze functies zijn velerlei; de casus zijn ook in vormenrijke talen beperkt in aantal: elke casus heeft dan verschillende functies. Ten onrechte⁴⁾ spraken dus oude grammatici in het Nederlands van zes naamvallen, in navolging van het Latijn; evenmin kan men in hedendaags; Nederlands spreken van vier naamvallen: door woordorde, door voorzetselbepalingen wordt uitgedrukt wat het Latijn, met minder gebonden woordorde, door casus deed. Jespersen geeft daarvan een aardig voorbeeld door het zinnetje „*Petrus Pauli filio librum dat*” te vergelijken met het equivalent in een gedeflecteerde taal: „Piet geeft de zoon van Paul een boek”, of: „geeft aan de zoon van Paul een boek”. Andere varianten zijn nog: „Pauls zoon” of „Paul z'n zoon”.⁵⁾

Deze *s* van Pauls is vrijwel de enige, schaarse rest van buiging bij het substantief. Deze is beperkt tot voorgevoegde persoonsnamen, eigennamen en daarmee gelijkgestelde persoonsnamen: *Jans*, *Vaders*, *Nederlands*, *Europa's*, en met voorgevoegd lidwoord: *'s konings*, *'s prins*, ook wel *'s mans*;⁶⁾ later uitgebreid tot vrouwelijke persoonsnamen: *Moeders*, *tantes*; soms ook bij meervouden: zijn *ouders* huis, zijn *ouweluis* wens, een *alleman*

¹⁾ In het Mnl. komt een enkele maal *coenen* = koeien voor. Vgl. de kaart van *koe* in de *Taalatlas*.

²⁾ Een aardige parallel is in het Groningse dialect *djoak* = diaken, naast *djoak'n* (Schuringa § 159).

³⁾ *val* is de vertaling van casus, dat weer uit Grieks *πρωσις* vertaald is en ontleend aan de val van de dobbelsteen; *naam* = nomen.

⁴⁾ Ten onrechte ook daarom, omdat het getuigt van bewondering van flexie; in het andere uiterste verviel Jespersen, die in deflexie vooruitgang zag.

⁵⁾ De laatste verbinding is in § 178 besproken.

⁶⁾ Vgl. Van Haeringen (*N. Tg.* XL, 250 vlg.) en Gerlach Royen's *Buigingsverschijnselen* II, 265 vlg.

vriend¹⁾); in dichtertaal ook bij voorgevoegde abstracta: *lentes*. Genitieven door verbinding met lidwoorden of pronomina (*des, der, eens, ener* etc.) komen in litteraire en ambtelijke- en kanseltaal voor, maar vergeleken met vroegere perioden, in afnemende mate, waarbij de mannelijke zeldzaam beginnen te worden: de vrouwelijke, wellicht door de steun van het meervoudige *der* zijn talrijker, doordat daarbij het substantief onverbogen blijft (§ 29). Verbindingen als: de heer *des huizes*, 's *werelds* loop, de dag *des heren*, *des harten* zijn in meerdere of mindere mate stereotiep. In de laatste voorbeelden heeft men een rest van een oude, zogenaamd zwakke genitief op *-en*, die ook bij vrouwelijke substantieven voorkwam, en verborgen zit in eigennamen als *Geertruienberg, Mariëndaal, Vrouwenparochie*.

De oude spraakkunst schreef ook voor dat woorden als *bode, bediende* een genitief op *n* behoorden te hebben, gelijk oudtijds, maar buiten archaïserende stijl, zal men die in hedendaagse geschriften vergeefs zoeken.

Een datief van mannelijke en onzijdige substantieven is uitgestorven, en slechts nog in enige vaste uitdrukkingen bewaard: *in den beginne, met dien verstande, ten onrechte, diensten den lande* bewezen, heden *ten dage*. Nog minder herkenbaar zijn de datieven als de *-e* afgevallen is: *vandaag, scheepgaan* (< *te schepe*). In het meervoud blijven de substantieven in alle functies onveranderd.

Gaan we terug tot het Middelnederlands, dan is de deflexie van het substantief ook reeds ver gevorderd. Genitieven op *-s* en *-en* (*des dages; des heren, graven, hertogen, mensen; der vrouwen, des harten*) zijn nog levend. Evenzo de vele mannelijke en onzijdige datieven op *-e* na voorzetsels. In het meervoud hadden de mnl. en onz. meervouden op *-e, -re* een datief op *-en, -ren*. De meervouden op *-en* en de zeldzame op *-s* bleven dus onveranderd.

Wanneer tegen het einde van de M. E. en vooral in de 16de eeuw, ook vrouwelijke woorden een genitief *-s* krijgen (*werelts, crachts, bruuts*) dan is dat niet met Van Helten (*Vgr.* § 64) te beschouwen als een Oud-germaans overblijfsel, te vergelijken met Oud-Saksische vormen: daarvoor is het verschijnsel te jong. De verbinding met het lidwoord *des*, waarvan Kolthoff (§ 44) tal van voorbeelden geeft (*des bruyts, des hants, des maechts enz.*), is het beste bewijs dat dit schrijftaaltvormen geworden waren, die geen grondslag meer vonden in de levende taal. Als Marnix „*des maeghts*” schrijft, durft Spieghel, in de *Twe-spraack, des vrous* als genitief aanbevelen, en volgt Hooft hem na, door in de

¹⁾ Vgl. Gerlach Royen: *De „meervoudige” praegenitief* in *N. Tg.* XXXVII, 11 vlg. Zie ook § 175.

Granida: *des siels* te schrijven. ¹⁾ En wanneer Warenar stadhuistaal wil spreken, dan noemt hij zich „*de vader des bruyts*”.

Aan dit „misbruik” hebben latere zeventiende-eeuwse grammatici een eind gemaakt door strenge scheiding tussen mannelijke en vrouwelijke buiging.

De zwakke genitief op *-en* is in de zestiende eeuw nog gewoon, maar het gebruik neemt reeds af. Vondel kent ze vooral in de oudere periode (*Vgr.* § 67 en 68); ook Bredero (*Nauta* § 57).

Opmerkelijk is de eveneens kunstmatige dubbele genitief: *des hertens, des artsens, siecktens* (*Vgr.* § 67); bij Bredero zelfs: *zielens, liefdens, deuchdens, siecktens* (*Nauta* § 57).

Een datief op *-e* bij mannel. en onz. substantieven was vooral na praeposities in de zestiende en zeventiende eeuw nog gewoon, ²⁾ maar waarschijnlijk — afgezien van vaste uitdrukkingen — toch meer in litteraire dan in omgangstaal, b.v. bij Vondel en Hooft: *uyt zynen monde, van den paerde* e.d. In het proza van Hooft zijn ze talrijk; minder bij Huygens, hoewel men daar ook vindt: *uyt den bedde*, en zonder *-e*: *ten deel, ten overvloed* (*Zeestraet* vs. 285, 313).

In het meervoud onderscheidde men een datief op *-en*, bij nominatief-acc. op *-e*; door het samenvallen van datief en accusatief (eventueel ook nominatief) is dit verschil verdwenen. Dat de zeventiende-eeuwse grammatika getracht heeft in het meervoud soms casus-verschil te scheppen door de vormen met *s* en *-en* te differentiëren, is hiervóór (§ 23) besproken. Onder invloed van Weiland's *Grammatica* heeft dat nog lang nagewerkt: in 1833 vindt men b.v. bij Wiselius: *der hedendaagse Duitscheren*.

III. Bijvoeglijke naamwoorden.

25 Algemene opmerkingen.

Het bijvoeglijke naamwoord (vertaling van nomen adjectivum) is zo genoemd, omdat het meestal specialiserend of karakteriserend aan het substantief wordt toegevoegd. In het eerste geval wordt een onderrubriek of een soort aangeduid; in het tweede geval wordt op een bijzondere eigenschap de aandacht gevestigd om de mededeling uit te breiden, om de voorstelling aanschouwelijker, schilderend voor de geest te brengen (epitheton ornans). Een individualiserend gebruik, gelijk in het Duits (*Schillersche Gedichte* b.v.) is in strijd met het Nederlandse spraakgebruik. Enkele

¹⁾ Ook in de *Geeraert van Velsen* en in de *Baeto* komen deze genitieven voor. Evenzo bij Bredero (*Nauta* § 57).

²⁾ Voor de zestiende eeuw geeft Kolthoff (§ 11) een statistiek waaruit blijkt dat de vormen met datief-*e* toen nog de meerderheid vormden.

gevallen, als: de *Kantse* filosofie, het *Hulthemse* handschrift, de *Siegenbeekse*, *Kollewijnse* spelling, zijn oorspronkelijk navolgingen van Duitse voorbeelden (*Geisslerse* buizen); ze worden nu meer gevoeld als soortnamen dan als bepalingen met betrekking tot één persoon. Men zal b.v. wel spreken van de Lutherse bijbelvertaling, maar niet licht van Vondelse drama's.

Opmerkelijk is verder het zogenaamd indirecte gebruik van het adjektief. De eigenschap komt dan niet toe aan het substantief waarmee het adjektief verbonden wordt, maar aan een andere zelfstandigheid, die er mede in nauwe betrekking staat. Een *luie* stoel is een stoel, geschikt voor een lui mens; een *domme* fout is een fout die van domheid getuigt; *gezonde* kost is kost die de mens gezond maakt; een *geleerde* verhandeling is een verhandeling waaruit de geleerdheid van de schrijver blijkt; de *Franse* les is een les in de Franse taal. Talrijk zijn de voorbeelden van indirect gebruikte participia: een *zittend* leven enz. (§ 69).

De afhankelijkheid van het adjektief ten opzichte van het substantief uit zich veelal in oudere talen en ten dele in het vroegere Nederlands in de flexie, maar scherpe grenzen zijn tussen de beide woordsoorten niet te trekken, aangezien het adjektief ook substantivisch gebruikt kan worden. Substantieven als *ouders*, een *jongen* zijn in oorsprong adjektieven; uit de etymologie van *mens*, *heer* (oorspr. comparatief), *vorst* (oorspr. superlatief) blijkt het ook bij zulke onherkenbare gevallen. In de sterke vorm kan het adjektief vanouds gesubstantiveerd worden: een *sot*, een *dwaas*, een *vrek* (Mnl. een *doot* = een lijk; een *beseten*, een *gevangen*); verder: een *vlak*, een *geheim*, een *jong* (= jong dier). Vgl. § 19.

Omgekeerd ontstonden uit substantieven soms adjektieven, waarbij de overgang tot stand kwam bij het praedikatieve gebruik: dat is *jammer*, de vijand is de stad *meester*. Jij bent *schuld* dat . . . Het zal *zaak* zijn om . . . (= nodig), Die ambtenaar was *fout*. Hij moest meer *heer* zijn = fatsoenlijker. (Mnl. dat is mi *leet*, waarin *leet* geheel adjektief geworden is; vgl. die *lede* duvel).

De grens tussen adjektief en verbum is scherper dan die tussen adjektief en substantief. Overgang heeft alleen plaats, wanneer het deelwoord het verbale karakter prijs geeft, en in plaats van de handeling een eigenschap aangeeft. Soms heeft dan accentverschuiving plaats, b.v. *aanhoudend*, *uitstékend*.¹⁾

Sedert het adjektief bij praedikatief gebruik niet meer verbogen wordt, en het adverbium geen kenmerkende uitgang heeft, is het verschil tussen deze beide categorieën vervaagd. Vandaar dat al vrij vroeg adverbia zich tot volledige adjektieven ontwikkeld hebben en dat men steeds meer oorspronkelijke adverbia ook attributief als adjektieven gaat gebruiken, b.v. reeds in de zeven-

¹⁾ Zie § 69 en vgl. V. d. Berg *N. Tg.* XLVI, 258.

tiende eeuw: de *nabije* zon, of in modern Nederlands: *veraf*fe geluiden; bij Couperus (*Van oude menschen*) pleonastisch: het *weg-ge* verleden.

Wat de betekenis betreft, zou men nog kunnen onderscheiden: eigenschappen (waaronder ook de stoffelijke adjektieven) en betrekkingen, o.a. van plaats en tijd (*voorste*, *rechtse*, *achterwaartse*; *tegenwoordige*, *jaarlijkse*, *driejarige*), van oorsprong (*Fransse*, *Rotterdammer*, *Ciceroniaanse*), gelijkstaande met genitieven of voorzetselbepaling (*aardrijkskundig* leerboek, *ouderlijke* woning). ¹⁾

Men kan ook onderscheiden absolute, die in zichzelf een volledige eigenschap noemen, en relatieve, waarvan de begrippen aanvulling behoeven (b.v. *gestemd*, *gezind*, *begerig* enz.).

Dat de bovengenoemde adjektieven die niet een eigenschap maar een betrekking aanduiden, alleen attributief gebruikt kunnen worden, volgt uit de betekenis, die in het praedikaat op andere wijze tot uitdrukking komt. Alleen wanneer niet bedoeld wordt de afkomst, maar veeleer een eigenschap, is het praedikatief gebruik weer verklaarbaar: Groningen was vroeger *Fries*; die karaktertrek is echt *Nederlands*. Of figuurlijk: dat is echt *Turks*. ²⁾

In tegenstelling met het Middelnederlands, waar het stoffelijk adjektief zowel praedikatief als attributief kan voorkomen (b.v. dat is *guldijn*), is nu alleen het laatste mogelijk.

26 Flexie.

Het tegenwoordige beschaafde spraakgebruik kent maar één buigingsvorm van het adjektief, namelijk de vorm op *-e* (*groot*, *grote*). Onverbogen blijven in de regel de stoffelijke adjektieven en *eigen*, maar daarvan komen, voornamelijk in letterkundige taal, in poëzie, ook verbogen vorm, als *goudene* voor. ³⁾

Onverbogen blijft ook het sterke verleden deelwoord, met uitzondering van de participia van werkwoorden, waarbij de *-en* samengesmolten is met de voorafgaande klinker, b.v. *gedane* zaken, de *vergane* schepen, de *ontstane* moeilijkheden.

De onverbogen vorm komt voor bij onzijdige substantieven, mits het onbepaalde lidwoord of een onbepaald voornaamwoord voorafgaat: een *groot* huis, elk, menig *groot* huis, maar: het, dit, dat *grote* huis. Bij substantieven van het lidwoord *de* vergezeld, en bij alle meervouden heeft het adjektief de verbogen vorm: de, deze, die *grote* tuin, de *grote* tuinen, de *grote* huizen. Ter wille van het ritme kan bij onzijdige substan-

¹⁾ De afleidingen van plaatsnamen op *-er* zijn vermeld in § 111.

²⁾ In andere talen is dat niet het geval. Vgl. *Il est français*. — *He is English*.

³⁾ Zie voorts aan het slot van deze paragraaf.

tieven de buigings-*e* achterwege blijven, indien er te veel zwak betoonde syllaben op elkaar zouden volgen; b.v. dat *gelukkig* gezin, naast: dat *gelukkige* gezin. Het komt vooral voor bij comparatieven; het *groter* gevaar. Een andere oorzaak voor het achterwege blijven van de *-e* is daarin gelegen, dat adjektief en substantief een min of meer nauwe eenheid vormen, eventueel tot samenstelling naderen (§ 77); b.v. Het kostbare Delfts aardewerk, het Rijnlands lyceum, het zeer bezochte Haags lyceum. Vergelijk ook: het goed verzorgde *hoger* onderwijs, tegenover: het vernieuwde onderwijs. Misschien is daaruit de toenemende voorkeur verklaarbaar voor de onverbogen vorm in b.v. de *waarnemend* burgemeester, wat voor velen nog inkorrekt klinkt. ¹⁾ In oudere taal komen soms onverbogen adjektieven voor, die nu onmogelijk geworden zijn, b.v. *goet raet*, *goet sede*. ²⁾

In versteende vorm, in stereotiepe uitdrukkingen zijn overblijfselen van oudere buigingsvormen bewaard, nl. in de zogenaamde absolute naamvallen, in bijwoordelijke vorm: langzamerhand, goedsmoeds, blootshoofds; ³⁾ in koelen bloede, in goeden doen.

Om deze buiging te verklaren moet men teruggaan tot een veel oudere taalperiode, waarvan in het Middelnederlands nog veel herkenbaar is. Dan blijkt allereerst dat de *e* die voor ons taalgevoel een buigingsvorm is, oorspronkelijk soms tot de stam van de adjektieven behoorde en slechts eigen was aan een gedeelte van alle adjektieven. ⁴⁾ Er bestonden dus twee hoofdgroepen: tot de eerste behoorden b.v. *blide*, *diere*, *droge*, *dunne*, *groene*, *nieuwe*, *rike*, *stille*, *vremde*; tot de tweede: *arch*, *blint*, *goet*, *groot*, *jonc*, *licht*, *quaet*, *recht*, *ront*, *swart*, *warm*, *wijt*. Reeds in het Middelnederlands komt de indeling niet meer geheel overeen met de oude stamvorm: verschuivingen ontstonden door analogie, op grond van overeenkomst in klank of begrip: naast *wijt* kwam *wide* door invloed van *side*; naast *hooch* ook *hoghe* door invloed van *laghe* of *droghe*. In de verbinding *cley*n ende groet, *cley*n no groet schikte zich het eerste adjektief naar het tweede, evenzo bij: *arme* of *rike*. Ook de apokope van de slot-*e*, die in de Noordelijke gewesten al vroeg op te merken is, en in vijftiende-eeuwse teksten — naar Van Helten opmerkt — herhaaldelijk blijkt, heeft de strenge scheiding tussen de beide groepen uitgewist. De concessies aan het rijm zijn eveneens oorzaak van het samenvallen geweest.

¹⁾ Zie hierover Gerlach Royen *N. Tg.* XXXV, 367.

²⁾ Zie Van Haeringen *N. Tg.* XXXI, blz. 246 en vgl. W. de Vries *N. Tg.* XXXII, blz. 318; Peters *Onze Taaltuin* V, 357, VII, 22 vlg.

³⁾ Dat men ook hier met verschuivingen en reïnterpretatie rekening heeft te houden, tengevolge waarvan iedere vorm afzonderlijk beoordeeld moet worden, heeft Gerlach Royen (*Buigingsverschijnselen* II, 251 vlg.) aangetoond.

⁴⁾ Zie daarvoor Schönfeld § 102 vlg.

terwijl ook bij de flexie het onderscheid verviel. Dientengevolge wordt voor het taalgevoel van latere geslachten de vorm zonder *-e* de normale, die met *-e* de verbogene.

Oorspronkelijk had het adjektief een sterke verbuiging, als er geen bepaling voorafging of *een, geen*; een zwakke verbuiging als er een bepalend lidwoord of bepalend voornaamwoord voorafging. In tegenstelling met de ontwikkeling in het Duits, is dit onderscheid in het Mnl. al vroeg grotendeels prijs gegeven, zodat dan als enig verschil overblijft de nominatief zonder of met *e*. Dit is dus een onderscheid tussen sterk en zwak, waarbij men echter heeft te bedenken dat de nominatief vrouwelijk, ook bij sterke flexie, normaliter op *-e* uitgaat. De genitief is dan voor het mannelijk en onzijdig enkelvoud *goed(e)s*, voor het vr. enkelvoud *goeder*, voor het meerv. van alle geslachten *goeder*; de datief enkelv. mnl. *goeden*, vr. *goeder*, meerv. *goeden*, de acc. enkelv. mnl. *goeden*, vr. *goede*, onz. *goede*, meerv. *goede*. Allerlei afwijkingen van dit schema, uit velerlei oorzaken, zijn door Van Helten¹⁾ met grote uitvoerigheid besproken. Soms is daarvoor een aannemelijke verklaring te geven, o.a. door apokope achter *el, er, en*, samentrekking van *-enen* tot *-en*, van *-ene* tot *-e*, de neiging om pronomen, adjektief en substantief als één geheel in de genitief te plaatsen (*hoer eerste brudegoms belofte*), wellicht in oude formules (*met bernende moede, bi levende live*) een rest van een oud-Germaanse instrumentalis, maar men krijgt uit de vele, grillig wisselende vormen die Van Helten opsomt, de indruk dat er, vooral in de jongere periode, sterke afbrokkeling van de flexie op te merken viel, vooral in de Noordelijke gewesten, en wellicht uit reactie daartegen of pogingen tot kunstmatig, archaïstisch herstel, of fouten door misverstand, verschrijvingen en slordigheid, al is Van Helten telkens geneigd in de oude stamvorm de oorzaak te zoeken. Men moet altijd bedenken dat het zogenaamde Middelnederlands zich uitstrekt over drie eeuwen en over zeer uiteenlopend taalgebruik in verschillende Nederlandse gewesten. Belangrijk is daarbij het regelmatig wegvallen van *n* na *-e* in een groot deel van Noord-Nederland. Voor de zestiende eeuw vindt men alleen bij Van Helten enige gegevens. Bij Vondel heeft hij het gebruik weer met veel bijzonderheden beschreven: de oude genitieven en datieven zijn bij deze dichter nog vrij talrijk, en stellig niet alle in overeenstemming met wat in zijn tijd nog in levend gebruik was, afgezien van vaste uitdrukkingen. Ook tussen de oudere en jongere periode zijn verschillen op te merken: onder invloed van de renaissance-spraak-kunst komt hij tot kunstmatige onderscheidingen als afzonderlijke mannelijke, vrouwelijke en meervoudige vormen bij stoffelijke

¹⁾ Vgl. blz. 78—112; Mnl. Spr. blz. 382—431.

adjektieven en verleden deelwoorden. Evenzo bij een geïsoleerd woord als *eigen*.

Wat bij Vondel met bewustheid en na overleg met „deskundigen” geschiedt, om een klassiek-litterair taalgebruik te scheppen, wat ook Hooft in zijn latere periode ijverig nastreeft en in 1637 door de vertalers van de *Statenbijbel* gesanctioneerd is, had bij Bredero, geboren Amsterdammer, tot grenzenloze slordigheid geleid. Hij had herinneringen aan zijn lektuur, waar hij de adjektieven zowel met als zonder *-e* en *-en* aangetroffen had. Hij kan van Brabanders en Vlamingen die *n*'s in hun omgangstaal gehoord hebben, waar het weliswaar geen naamvals-vormen waren, maar aanduiders van het mannelijke genus, met beperking tot die gevallen, waar een woord volgde met een klinker, een *h*, *b*, *d*, *t*, *r*, maar in zijn toepassing, door Nauta (blz. 47—55) in voorbeelden vastgelegd, strooit hij die *n*'s luk-raak rond, ook bij vrouwelijke woorden en in allerlei fonetisch verband; b.v. bij vrouwelijke woorden: haar witten hand, den hoogen wetenschap; quasi-litterair zijn bij hem de genitieven en datieven als: der bester geselschappe genieten, in goeder ghesontheyt. Merkwaardig is, dat Nauta, juist waar Bredero Zuidelijk levend spraakgebruik volgt, als: onse lieven Heer, die grooten heldt, ¹⁾ of bij het aanspreken: „eelen baas, ghy styven bloet, vervloecte stommen boef”, spreekt van een „slordige schrijfwijze”!

Bij de Zeeuw Cats, bij Huygens, met een Brabantse inslag in zijn taal, zal bij een onderzoek stellig meer nadering tot een levend taalgebruik blijken, al hebben ze zich niet aan litteraire traditie en aan de invloed van renaissance-begrippen over spraakkunst willen onttrekken. Die invloed neemt in de achttiende eeuw, vooral door het gezag van Moonen en Huydecoper sterk toe, en blijft tot diep in de negentiende eeuw overheersen, gesteund door Siegenbeek, en later nog grotendeels door M. de Vries. ²⁾ Een bewijs van konservatieve gehechtheid aan de oude „schrijftaal”-vormen is het feit dat in 1934, toen voor het opgroeiend geslacht, na lange strijd, ook deze naamvals-*n* werd prijsgegeven, de zonderlinge uitzondering gemaakt werd voor de namen van mannelijke personen en dieren, al was daarvoor noch grond in het taalverleden noch in plaatselijk taalgebruik te vinden, terwijl blijkbaar de verwarring van sekse en genus de voorstanders parten speelde. Door toongevende schrijvers en geleerden werd deze uitzondering verworpen, en in eigen gebruik niet toegepast. Het stemt tot voldoening dat in het compromis van 1946 deze onhoudbare uitzon-

¹⁾ Vergelijk voor de ontwikkeling van het *den*-gebruik G. Kazemier in *N. Tg.* XXXIX, 48.

²⁾ Opmerkelijk is dat de dichters in de eerste helft van de 19e eeuw de vrijheid kregen en namen om de *n* te laten vallen, als in het vers *samen-smelting* gewenst was, b.v. bij Alberdingk Thijm: *den zwarte' oceaen*.

dering vervallen is. Nu echter in de officiële spelling de oude buigings-*n* fakultatief verklaard is, kan verwacht worden dat bij een oudere generatie, de oude buigings-vormen vooreerst nog niet geheel zullen verdwijnen. ¹⁾

In een eigenaardige positie verkeren de stoffelijke adjektieven op *-en*. Sinds Huydecoper geldt in gezaghebbende grammatika's de regel dat ze onverbogen blijven, aangezien deze *-en* — zo redeneerde hij — geen buiging is, maar een verzwakking van de oude, nog Mnl. uitgang *-ijn*. Hij verwerpt dus de onderscheiding van *-en* bij mannelijke, *-e* bij vrouwelijke en meervoudige substantieven, die op gezag van Vondel en Hooft bij schrijvers en dichters ingang gevonden had, al namen minder geschoolde auteurs dit onderscheid niet in acht. Toch hadden beide vormen hun grond in levende taal: in de streken waar *n* na *e* aan het slot verdwenen was, werd inderdaad *goude*, *zilverre* gezegd. Al vroeg treft men zulke vormen in Mnl. teksten aan. Van Helten (§ 299d) wil *steene* vaten bij Maerlant nog verklaren als contractie van *steenene*, evenals *yvore lysen* uit *yvorene*, maar hij spreekt dan van „een verkeerde en jonge navolging” in gevallen als *copere* vaten, *ysere* waghene, *syde* cleeren, *goude* vaten, terwijl zulke gevallen, o.a. in de Delftse bijbel, veel eenvoudiger rechtstreeks, als volgens Hollandse klankregel ontstaan, verklaard kunnen worden. Begrijpelijk wordt nu, dat zulke adjektieven als verbogen gevoeld werden, zodat daarnaast naar analogie een onverbogen vorm zonder *e* ontstaan kon: naast een *goude* ketting, een *zilverre* lepel: een *goud* horloge, een *zilver* potlood. In latere tijd kunnen ook andere stoffelijke adjektieven van invloed geweest zijn: een *nikkel* servies, een *aluminium* pan, een *mika* lampegglas. Wellicht heeft men ook in de vaste verbinding *goudlaken*, *gouldeder* een adjektief gevoeld. In achttiende- en negentiende-eeuwse gedrukte teksten blijven zulke onverbogen vormen, door het gezag van school en spraakkunst, nog zeldzaam, b.v. in een reisverhaal van Schouten: zwaer *metael* geschut (*WNT* IX, 624), bij Wolff en Deken: een overschoon *goud* orloge, in de Camera Obscura een *hout* geweer. Waarom nu het voorlaatste geval nog voorkomt, het laatste niet gebruikelijk is, valt moeilijk na te gaan.

27 Trappen van vergelijking.

Van ouds heeft het adjektief door suffixen een middel om vergelijking uit te drukken. Op grond van deze vormen onderscheidde men drie gradus (trappen): de positivus (stellende), comparativus (vergrotende) en superlativus (overtreffende trap):

Zie voor de buigingsvormen in de Ned. dialecten Peters *Onze Taaltuin* V, 357 vlg.; VII, 22 vlg.; voor die in de Amsterd. volkstaal van de 17de eeuw Verdenius *N. Tg.* XXXIII, 97 vlg.

groot-groter-grootst. Terecht heeft Jespersen opgemerkt dat de eerste geen trap van *vergelijking* is; veeleer afwezigheid van *vergelijking*. Anders zou men verwachten: *even groot, net zo groot*. Bovendien heeft de superlatief nog een tweede functie gekregen, namelijk die van een zeer hoge graad aan te duiden, b.v. *beste vriend*, met het *grootste* genoeg, of, met *aller* versterkt: dat is *allerliefst, allergewichtigst* (vgl. *uiterst gewichtig* § 70). Daarvoor zou dus elativus (absolute superlativus; verheffende graad) een meer gepaste benaming zijn. Bij nadere beschouwing blijkt dat de comparatief niet altijd een hogere graad dan de positief, de superlatief niet altijd dan de comparatief, maar veeleer een bepaald soort van comparatief is. Men vergelijke b.v.: Hij is al oud. — Hij is ouder dan zijn vrienden. — Hij is de oudste onder zijn vrienden. Vandaar ook dat de superlatieve vorm in verschillende talen verloren is gegaan, en dat b.v. in het Frans het lidwoord het superlatieve begrip uitdrukt (*le plus grand*). In het Middelnederlands wordt een comparatief begrip soms omschreven door middel van een positief b.v. „*noch also groot . . . dan*” of: vijf jaar *oft also lang* (Stoett § 147; vgl.: nog wel zo goed), een superlatief begrip omschreven door een comparatief, b.v. „die niet leliker en mochten sijn”, of: „blidere man men nie en sach” (Stoett § 152). Waar wij een zeer hoge graad uitdrukken door „zo goed als ik maar kon”, zei de Middeleeuwer: so ic *best* mochte (Stoett § 153). Hetzelfde komt tot uiting in: „hi liep wat hi mochte”, gelijk staande met het tegenwoordige „wat hij kon, zo hard hij maar kon”.

De rederijkerstaal van de zestiende eeuw kende nog een zeer gebruikelijke omschrijving van de hoogst mogelijke graad: *niet om versoeten* = zo zoet mogelijk.

Bij een vergelijking tussen twee personen of zaken paste oorspronkelijk de comparatief, maar in tegenstelling met andere talen gebruikt men nu meestal de superlatief: van zijn twee zoons is de *oudste* de *knapste*; de *grootste* en de kleinste helft (vgl. Mnl. *dmeere* deel, die *meerre* helft), maar dan weer: de *hogere* en de *lagere* standen, het *hoger* en het *lager* onderwijs, in *engere* of in *ruimere* zin.

In het Hoogduits is de comparatief, door het gebruik zonder eigenlijke vergelijking, in tal van gevallen verzwakt, zodat *mehrere* zelfs zwakker geworden is dan *viele*. Ook in het Nederlands is „Dat komt *meer* voor” zwakker dan „Dat komt *veel* voor”. Vrijwel gelijk staat ook de comparatief *vaker* naast *vaak*: „Ik heb dat *vaker* (*vaak*) meegemaakt”. *Meerdere*, dat als germanisme hier te lande binnendringt (*meerdere* gevallen; evenzo: verkrijgbaar in alle *betere* winkels) wordt nog als on-Nederlands gevoeld. Idiomatisch Nederlands is daarentegen de verzwakte comparatief *beter* in: Hij is nu weer helemaal *beter*. Vergelijk ook de bete-

kenisontwikkeling van *min*, of *nader* in: *nadere* berichten. Waar het in het Mnl. voorkomt, zal men meestal ook aan vreemde invloed te denken hebben, als in „Jacob die mindre, die meere” (Stoett § 149), of: „enen *conder* maken ere dinc”, naar het Latijnse *certiorem facere* (Stoett § 155). Aan „verwarring” schrijft Stoett (§ 155) de comparatief toe in de uitdrukking: „dies was hi vroeder”, waar men de positief zou verwachten.

Jespersen maakt nog de opmerking dat er bij vergelijking allerlei te pas kan komen, dat door andere middelen dan de comparatief en superlatief uitgedrukt moet worden, b.v. de nauwkeurige vergelijking in een reeks: „*op één, op twee na de grootste*” (vgl. Eng. *the largest but two, the next best*); behalve de vergelijking naar boven (*meer — meest*), ook die naar beneden (*minder — minst*); de versterking met *nog*: „nòg ouder dan”, met *hoe . . . des te*; de hogere graad dan behoorlijk of gepast is (*te. alte groot*), dat in het Mnl. zich weer tot elatief (= zeer) ontwikkeld heeft, en nu nog in de ontkennende vorm (*niet alte groot*) voortleeft. Versterking wordt ook bereikt door voorvoeging van *aller* (*de allergrootste*), *verreweg de grootste*, zo *groot mogelijk*, of door verdubbeling: *niet het minste of geringste*.

Van een „latente comparatie” spreekt Jespersen ook als men zegt: ik verkies A boven B, of: ik geef de voorkeur aan A boven B.

Aardige opmerkingen maakt ook Overdiep. Men vergelijkt soms een eigenschap met het tegendeel: „Je broer is dom, maar jij bent *verstandiger*”. „Dat meisje is jong; haar broer is vier jaar *ouder*” (Synt. § 119). Mijn grootvader is jonger (*minder oud*) dan mijn grootmoeder. — Wij hebben *voorspoediger* (= minder ongunstige) tijden gekend. De elatief wordt, behalve door *aller* ook versterkt door *mogelijke* b.v. met de grootst mogelijke moeite (§ 121). Een toenemende vergroting kan uitgedrukt worden door *al maar groter en groter* (vgl. ook: *hoe langer hoe gekker*). De verhouding tussen twee eigenschappen wordt ook door comparatieven uitgedrukt: *hoe ouder hoe gekker; hoe tevredener des te gelukkiger*.

De omschreven comparatief met *meer* komt voor bij adjektieven die moeilijk de uitgang *-er* aannemen, maar is vaak overbodig, wanneer het slechts navolging is van het Frans of van het Engels.

Omschrijving van de comparatief met *meer* wordt vooral gebruikt, wanneer niet twee zelfstandigheden, maar twee eigenschappen van dezelfde zelfstandigheid vergeleken worden, b.v. *meer lang dan breed, meer mooi dan bruikbaar*.¹⁾ Voor het Middelnederlands geldt deze regel nog niet, b.v. „Sijn anschijn

¹⁾ Van Wijk (§ 99) stelt daarnaast het minder gewone: De tafel is *langer* dan hij breed is.

scoenre dant eerlyc was" (Stoett § 146). Als parallel kunnen we hier wijzen op het geval dat twee werkingen vergeleken worden: „Aan tafel praat hij *meer* dan (dat) hij eet”.

Omschrijving van de superlatief door *meest* komt voor en is op zijn plaats, wanneer door toevoeging van *st* een moeilijk uit te spreken opeenvolging van consonanten zou ontstaan, b.v. *gepastst*. Dan geeft men terecht de voorkeur b.v. aan: „de *meest gepaste* maatregelen”. Waar dit motief niet geldt leidt een overvloedig gebruik van *meest* tot onnatuur. Overdiep (§ 122) konstateerde dit misbruik vooral in ambtelijke stijl, en schreef het toe aan invloed van Engelse of Franse voorbeelden.

Een eigenaardige kontaminatie van uitgang en omschrijving, die reeds in het Gotisch voorkomt, en die men ook in het Mnl. aantreft, b.v. het woester, tbeste gheraecste wijf (Stoett § 148 en 152), komt in het latere Nederlands alleen voor bij ontsporingen, als een *meer soberder* huishouding; *meer vooruitstrevender* en *radikaler*.

Geen trappen van vergelijking kunnen uiteraard die adjektieven vormen, waarbij de betekenis het niet toelaat:

10. adjektieven met een absolute betekenis, die dus reeds de hoogste graad uitdrukken: *almachtig, aartsdom, oneindig, eeuwig*.
20. negatieve adjektieven met *on-* b.v. *onmogelijk*, tenzij met betekeniswijziging: de onmogelijkste veronderstellingen.
30. adjektieven die in hun samenstelling een vergelijking of een kleurschakering weergeven: *hemelsblauw, grasgroen, lichtbruin, donkergruis*.
40. adjektieven die door hun vorming een geringe graad te kennen geven: *zoetachtig, weeig*.
50. stoffelijke adjektieven: *gouden, lakense*.
60. participia, tenzij ze geheel tot adjektieven geworden zijn, als: *verstrooid, verheven, welriekend*.
70. gevoelswoorden: *bliksems, duivels*.

Wanneer een adjektief dat oorspronkelijk absoluut is, in zijn betekenis verbleekt, en weer relatief wordt, dan laat het wel trappen van vergelijking toe, b.v. *vol, leeg, enig, blind*, b.v. schenk dat glas wat *voller* (vgl. Mnl. so die mane *volre* is . . .) of bij Staring: „Nog *blinder*” (*De hoofdige boer*), en zelfs schertsend: „een *laatster* woord” (*De Verjongingskuur*). Zelfs naast *volledig* is *vollediger* en *volledigst* niet ongewoon ¹⁾.

Wat de vorm van de niet-omschreven comparatief en superlatief betreft, valt nog op te merken, dat na een slot-*r* van de stam zich een *d* ontwikkelt (duurder), die in de volkstaal ook voor den

¹⁾ Vgl. Overdiep: *Stil. Gr.* § 123.

dag komt na *n* en *l* (dunder, kaalder). In *beter* en *best* (uit *betst*) naast Mnl. *bat* berust de umlaut op oude vormen met *i* (vgl. *lest* bij *lat*; nog bewaard in de verbinding „*lest best*”). Ze dienen als suppletieve vormen bij het adjektief *goed*, als trappen van vergelijking. Evenzo behoren Mnl. *wers* en *werst* bij een positief *slecht* (vgl. Engels *worse*). Vgl. verder: *weinig* - *minder* - *minst*, *veel* - *meer* - *meest*.

Begrijpelijk is dat ook het bijwoord trappen van vergelijking vertoont, waarvan de eigenaardigheden elders ter sprake zullen komen. Zelfs bij substantieven is comparatie mogelijk, indien ze door hun positie in het praedikaat het karakter van een adjektief, een eigenschapswoord beginnen te krijgen, b.v.: Die auteur is *meer* dichter dan prozaïst. Deze hoogleraar is *meer* geleerde dan docent.

IV. Lidwoorden.

28 Algemene opmerkingen.

Het Algemeen Beschaafd heeft drie lidwoorden; tweeërlei vormen van het bepaalde lidwoord: *de* (proclitisch ook *d*) en het onzijdige *æt*, *t* (geschreven *het*), waardoor twee genera onderscheiden worden, en een onbepaald lidwoord *æn*, *n* (geschreven: *een*). Ze komen uitsluitend voor ter begeleiding van het substantief, en blijven steeds onverbogen. De onderscheiding van bepaald en onbepaald lidwoord gaat niet altijd op: er zijn talrijke gevallen waarbij de verschillende betekenissen ineenlopen.¹⁾

In de Zuidelijke streektalen bestaan drie vormen van het bepaalde lidwoord: *den*, *de*, *het* (*æ*)*t*, eveneens onverbogen, ter onderscheiding van drie genera. Het mannelijke lidwoord *den* verliest de *n* in alle gevallen waar geen klinker of *b*, *d*, *t*, *h* volgt, dus b.v. de man, maar *den* oude man. In dezelfde streken heeft ook het onbepaalde lidwoord drieërlei vorm bij de drie genera, nl. *nen* (verkort uit *enen*), *en*, *e*.²⁾ Ook hier ontbreekt in de bovengenoemde gevallen de slot-*n* van *nen*, dus: *ne* man, naast *nen* oude man. De lidwoorden zijn verzwakte vormen van de demonstrativa *die* en *dat*,³⁾ en van het telwoord *een*.

In het Middelnederlands doen *die* en *dat*, zwakker geaccentueerd, reeds dienst als lidwoorden. Naast *die* komt ook reeds *de* voor, dat zich waarschijnlijk soms achter de schrijfvorm

¹⁾ Zie Ph. J. Simons in *N. Tg.* IV, blz. 84, 126.

²⁾ L. C. Michels maakte ons erop opmerkzaam dat het onzijdige lidwoord *e* niet algemeen is in de Zuidelijke gewesten. In Noord-Brabant zegt men ook *en*, dus niet alleen bij het vrouwelijk, terwijl in de mannelijke vorm duidelijk een klinker vóór de *n* gehoord wordt (dus: *ænæn* ouwe man), in afwijking dus van Vlaams België.

³⁾ Vgl. het Franse lidwoord *le* en *la*, ontstaan uit Lat. *ille*, *illa*.

die schuil gehouden zal hebben, terwijl ook de proclitische *d, t* op verzwakking wijst. Omgekeerd handhaafde zich *die* als lidwoord in de zestiende eeuw, al werd het toen minder gebruikelijk (Van Halteren § 52), in de oudere periode van Vondel's taal (Van Helten § 119), in de volkstaal van de zeventiende eeuw, ¹⁾ terwijl het ook nu nog niet geheel verdwenen is. ²⁾

De schrijfvorm *het*, ontstaan door verwarring met het persoonlijke voornaamwoord, werd door H. Kern reeds aangewezen in het Middelnederlands, b.v. in *Reinaert II*, 3824: *Het* hof. ³⁾ Later werd het de gewone schrijfwijze voor een vorm, die in poëzie ook met de volle klank (*h-ê-t*) bedoeld wordt, en daarnaast ten gevolge van spellinguitspraak door sommige sprekers en voor dragers gebruikt wordt. In het laatste geval blijft het voor ons taalgevoel onnatuurlijk en onbevredigend.

29 Buigingsvormen in oudere taal en nog in bijzondere taalkringen.

In het Middelnederlands, dat een mannelijk en een vrouwelijk genus onderscheidde, bestond in de nominatief *die* geen verschil; de datief-accusatief mnl. was meestal *dien*, maar in het meervoud vielen nom. en acc. weer samen. Intussen was reeds in het Mnl. *die* „verallgemeinerd” (Franck § 216), een verschijnsel dat in de zestiende eeuw sterk toeneemt. Van Halteren (§ 54c) geeft tal van voorbeelden, merkwaardigerwijze juist ook bij mannelijke persoonsnamen: thabijdt en maeckt *de* monninck niet (De Roovere), van *de* Paus, met *de* H. Vader (Marnix), van *de* Coninck (Coornhert), enz. Dat in de levende taal van de Noordnederlanders het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk genus verdwenen was, blijkt het duidelijkst uit de vele „hypercorrecte” *n*'s in de taal van Coornhert, b.v. *den* ziel, *den* lucht, *den* waerhey, *den* Meestersse, *den* Godtlycken Maiesteyt. ⁴⁾ In de zeventiende eeuw is het ontbreken van de *n* een zeer gewoon verschijnsel, niet alleen in de taal van Bredero — al vermeldt Nauta het niet — maar ook bij latere schrijvers van meer verzorgde taal. Maar dan begint reeds het gezag van de grammatici en van de voorgang van Hooft en Vondel, van de Statenbijbel zich te doen gelden, een gezag dat in de achttiende en tot diep in de negentiende eeuw tot een dogmatische toepassing van de schrijftaalregels voert.

¹⁾ Zie J. J. le Roux, in *N. Tg.* XIII, 45.

²⁾ Vgl. voor *die, dat* als lidwoord in de tegenwoordige volkstaal Gerlach Royen in *N. Tg.* XXVII, 207.

³⁾ *Taalk. Bijdr.* I, 108.

⁴⁾ Zonderling is die *n* bij meervouden: *den* zielen te sturen, *den* sonden te haten. Blijkbaar zag de renaissancist in die *n*'s iets voornaams. een taalverrijking.

In de levende taal zijn slechts enkele sporen van de buigings-*n* bewaard; onder dialektische invloed zegt men: voor *den* dag, aan *den* dijk zetten, en als onzijdige datief: na *den* eten; in deftiger taal: in *den* beginne, in *den* lande.

In Zuidelijke gewesten is de accusatief *den* tot nominatief geworden. Dan hoort men dus bij alle mannel. woorden *den* wanneer een klinker, *h*, *b*, *d*, *t* volgt. De biezonderheden zijn in verschillende idiotica beschreven, het uitvoerigst bij Is. Teirlinck voor het Zuid-Oost-Vlaams. ¹⁾

In de M. E. werd het mannel. en vr. genus nog duidelijk onderscheiden door de genitieven *des* (*dies*) en *der* (*dier*), ook wanneer de konkurrerende bepaling met *van* opkomt, want dan volgde een datief: *van den*, *van der*. In het meervoud gold de buiging: *die*, *der* (*dier*), *den* (*dien*), *die* voor de drie genera. ²⁾ Waarschijnlijk doordat bij het meervoudige *der* geen genusonderscheiding bestaat, is het in geschreven en letterkundige taal gebruikelijker gebleven dan het enkelvoudige vr. *der*. Intussen heeft in onze tijd het enkelvoudige *der*, op het papier althans, bij het jongere geslacht veel opgang gemaakt; de nieuwe Woordenlijst spreekt zelfs van een „wonderbaarlijke carrière”. Of de poging in genoemde lijst om deze ontwikkeling van *der* tot algemene genitiefvorm ongeacht het genus tegen te gaan, zal slagen, moet de toekomst leren. Vgl. ook § 24.

Deflexie vertoont ook, reeds in de M. E., het onbepaalde lidwoord *an*(*n*), meestal geschreven *een*, verzwakte vorm van het telwoord *één* (vgl. Frans *un*). ³⁾ In de oudste periode is de buiging bij het mnl.: *een*, *eens*, *enen*, *enen*; bij het vrouwelijk: *een* of *ene*, *eenre* (*ere*), *eenre* (*ere*), *een* of *ene*; bij het onzijdig: *een*, *eens*, *enen*, *een*. Franck (§ 225) merkt op, dat bij het vrouwelijk de onverbogen vorm even gebruikelijk is als de verbogen, en dat vaak onverbogen *een* voorkomt als datief en acc. mannel. (b.v. up *een* dach).

Waarschijnlijk zal ook al vroeg in het Zuiden *enen* in de mnl. nominatief doorgedrongen zijn; in de zestiende eeuw is dat, volgens Van Halteren (§ 93c) „bijna algemeen”, maar de teksten die „de vorm niet kennen” zijn van Roemer Visscher; in het Noorden zal dus, evenmin als nu, *enen* inheems geweest zijn.

Een kunstmatige, zeldzame zestiende-eeuwse vorm is *eenes* (Van Halteren § 93d). Dat in deze periode *eens* en *ener* niet meer tot de levende taal behoord hebben, blijkt uit het gebruik

¹⁾ Vgl. A. Joos voor het Land van Waas, Verschuur voor N. Beveland, Van Weel voor West-Voorne, Van de Water voor de Bommelerwaard, en F. den Eerzamen voor Goeree (*N. Tg.* XVIII, 246).

²⁾ Moeilijk is het, vast te stellen hoe de *e* van mnl. *des*, *der*, *den* werd uitgesproken; zie daarover Van Haeringen *N. Tg.* XLVII, 67 vlg.

³⁾ Zie voor de uitspraak in 't mnl. § 46.

van eens bij vrouwelijke persoonsnamen: eens moeders kindt (Marnix), eens princessen, eens vrouwe (Coornhert) (Van Halteren § 93f). Dat gebruik wordt zelfs erkend in Spieghel's *Twe-spraack*, die naast *des* heers als vrouwelijke genitief *des* vrouws plaatst. Hij acht ook *van een* man, even goed als *van enen* man, en staat zelfs het gebruik van *de* heer naast *den* heer toe. Weldra worden de grammatici strenger, totdat Moonen de volledige buiging als de enig juiste vormen vaststelt. Een eeuw later staat nog Weiland op hetzelfde standpunt: ook hij geeft naast *eene*, *enen* geen onverbogen vormen op. Zelfs Terwey geeft in het paradigma nog alleen *enen* en *eene*, al laat hij er op volgen: „de uitgangen *e* en *en* worden dikwijls weggelaten”. Inderdaad is nòch in de achttiende, nòch in de negentiende eeuw in de praktijk de volledige buiging door alle schrijvers in acht genomen, al schreef men *een'* in plaats van *enen*, om te laten zien dat men wel wist hoe het „eigenlijk” moest zijn. De schrijfwijze *eene* heeft zich langer gehandhaafd, maar was ook tijdens de oude spelling vrijwel verdwenen. *Eens* komt zeer zelden, *ener* nog sporadisch voor.

V. Voornaamwoorden.

30 Algemene opmerkingen.

Het voornaamwoord (vertaling van pro-nomen) is geen noemend, maar een aanwijzend (deiktisch) of aanduidend (anatorisch) woord. De aanwijzing komt overeen met een gebaar of kan daarmee vergezeld gaan, b.v.: *Wie heeft het gedaan? Hij! of Die!* — *Wat wil je hebben? Dit, of Dat.* — Aanduidend kan het voornaamwoord betrekking hebben op iemand of iets dat reeds genoemd is (terugwijzend) of dat in het gesprek of in het verband voldoende duidelijk is, en dus niet met de naam genoemd behoeft te worden, b.v.: „Belangrijk was het betoog van de spreker, waarin *hij* de tegenstander weerlegde”. Of, wanneer uit het verband blijkt wie bedoeld is: „Ik heb *hem* gisteren nog gezien”.

Vooruitwijzend is *hij* als de persoon later genoemd wordt, b.v.: „*Hij* heeft ongelijk, die bedrieger”. Dat geldt enigszins ook voor de verderop te bespreken zogenaamde bepaling-aankondigende voornaamwoorden.

De aanduiding kan ook nog gesplitst worden in eigenlijke aanduiding van de persoon of de zaak en vervanging van het woord, waarmee te voren de persoon of de zaak genoemd is. Een meisje een wijf kan terugwijzend aangeduid worden met *zij*, maar ook

het woord „meisje”, „wif”, met onzijdig genus, kan vervangen worden door *het*.¹⁾

Tussen de verschillende soorten van voornaamwoorden bestaat niet altijd een scherpe grenslijn. De persoonlijke voornaamwoorden vertonen grote verscheidenheid: ze hebben afzonderlijke vormen voor drieërlei persoon — vandaar de benaming — onderscheiden bij de derde persoon de sekse, en vertonen deels afzonderlijke vormen voor subjekt en objekt. Maar de zogenaamde voornaamwoorden van de derde persoon kunnen ook zaken aanduiden, terwijl omgekeerd personen aangeduid kunnen worden door aanwijzende voornaamwoorden. In een grensgebied kunnen beide soorten elkaar dus dekken.

31 Persoonlijke voornaamwoorden.

Evenals de meeste talen kent het Nederlands drieërlei vormen voor de drie personen: de spreker (eerste persoon), de aangesprokene (tweede persoon) en degene die nòch spreker nòch aangesprokene is (derde persoon).²⁾

Eerste persoon. Het is bekend dat het jonge kind — gelijk Van Ginneken aangetoond heeft,³⁾ — tot in het derde jaar moeilijkheden heeft om tot het gebruik van een voornaamwoord van de eerste persoon te komen, en dus zich noemt met zijn voornaam. Vandaar dat ouderen, die het kind aanspreken, zich daarbij aanpassen en ook zichzelf noemen: *Wil vader je helpen? Kom maar bij tante!* Noemen in plaats van aanduiden geschiedt ook wel uit bescheidenheid, als de spreker zijn eigen persoon als 't ware wegcijfert: *mijn persoon(tje), uw nederige dienaar*. Schertsend in De Genestet's Sint-Nikolaasavond: „*Mijn Zotheid*” tegenover *Uw Hoogheid*. In de voorrede van een boek leest men vaak „*de schrijver*” in plaats van ik. In ambtelijke taal schrijft men b.v. in een adres of een getuigschrift: de *ondergetekende*, dat ook in de gesproken taal doordringt.

De betoonde vorm is door alle eeuwen heen *ik*, waarnaast sporadisch ook de langere vorm *icke* voorkomt,⁴⁾ die veelvuldig aangetroffen wordt in de zestiende-eeuwse rederijkerstaal: bij Anna Bijns, Van Ghistele, Colijn van Ryssele, M. de

1) Zie Gerlach Royen *N. Tg.* XXVII.

2) Jespersen merkt op dat men eigenlijk nog van een vierde persoon zou kunnen spreken: Hij vertelde zijn vriend, dat hij (3de) hem (4de) nog gisteren gezien had. Maar voor deze vierde persoon bestaat geen eigen aanduiding.

3) In *Roman van een kleuter*.

4) Franck § 209; bewijsplaatsen o.a. uit Maerlant, de Limborch, de roman van de Roos bij Van Helten, blz. 432.

Casteleyn¹⁾ en in emfase nog steeds gebruikelijk is, maar in beschaafde taal vermeden wordt.

Algemeen luidt de proclitische vorm *k* (*kheb*), de enclitische *ək* of *k*. Al deze vormen worden bij de schriftelijke aanduiding gewoonlijk uniform als *ik* geschreven, dat dus bij omzetting in ritmisch verband — b.v. in het vers — verschillend geïnterpreteerd dient te worden.

In Zuid-Nederland kent men in volkstaal ook een verdubbeling, doordat aan het enclitische *ək* nog *ik* wordt toegevoegd, dus b.v. *zaləkik*. Dit *ək-ik* heeft een tegenhanger in *ə-gij* (*komdegij*). Het hedendaags gebruik is voor Oost-Vlaanderen door Is. Teirlinck in zijn *Idioticon* nauwkeurig beschreven. Voor het zeventiende-eeuwse Brabants werd het opgemerkt, onjuist toegepast en bespot door Bredero in zijn *Spaensche Brabander*.

De vorm voor het objekt en na voorzetsels is *mij*, met gedif- tongeerde klinker uit Mnl. *mi*, uit de oorspronkelijke datief, waar- mee de accusatief samengevallen is. In Limburg bestaat dialek- tisch de Hoogduitse accusatief *mich*, door uitstraling van het oude kultuurcentrum Keulen. De *mich*-grens ligt boven Venlo; het *ich*- gebied omvat bovendien geheel Midden-Limburg.

In minder beschaafde taal hoort men vaak naast *mi* de vorm *mijn*. Deze vorm, die reeds in de Middeleeuwen voorkomt, wil Franck (§ 209) verklaren „als Nachbildung der Doppelformen *die* und *dien*”.²⁾ Waarschijnlijker is het dat deze nadrukkelijke vorm ontstaan is onder invloed van het possessieve *mijn* (*mijn boek* > het boek *van mijn*, naar: *ons* boek = het boek *van ons* enz.). De oudste plaatsen dagtekenen uit de veertiende eeuw, in Vlaan- deren; het is zeer gewoon in de zestiende eeuw, niet alleen in volkstaal (Van Halteren, blz. 13), en komt nog in het begin van de zeventiende eeuw in poëzie voor, o.a. in Hooft's *Granida* en bij Bredero (Nauta § 90). Spieghele heeft het in zijn *Twe-spraack* niet aanbevolen, en na een vergeefse poging van Van Huele om het door differentiatie van datief en accusatief een plaats in de litteratuurtaal te verzekeren, is het voorgoed uit de beschaafde taal verbannen: de latere taal van Hooft, Vondel, Huygens kent het niet meer; in de taal van de Hollandse klucht komt het nog vaak voor. Sedert is het afgezakkt tot minder beschaafde taal.³⁾

De oude, nog Mnl. genitief *mijns* is alleen in versteende vorm bewaard in de verbinding: *mijns gelijke*. Het Mnl. *mijnre* dat in jongere taal opkomt (Franck § 209; volgens Van Helten, Mnl

1) Zie Van Halteren, blz. 5.

2) Nog onwaarschijnlijker is de onderstelling van Van Helten (*Vgr.* § 116), dat men „te denken zou hebben aan invloed van den genitiefvorm *mijns*”.

3) *Ik* en *mij* worden meermalen versterkt door toevoeging van *zelf*. Dat geldt evenzeer voor de versterking bij het reflexieve *mijn eigen*, *mijn eigen zelve*s (vgl. reeds bij A. Poirters: *mijn eigen zelve*s). Vgl. ook § 36.

Gr. § 328, in Hollands-Beierse en Oostelijke geschriften), overtoert in de loop der 16e eeuw volgens Van Halteren (blz. 7) heel wat meer terrein, maar blijft beperkt tot plechtige, kerkelijke taal („gedenk, ontferm u *mijner*”), later onder invloed van de Statenbijbel. Heinsius (§ 193) vermeldt *mijner* en *mijns*, een enkele maal ook *mijnder* en *mijnes*. Bij de zestiende-eeuwse Hollander Laurens Jansz komt nog voor: *mijnders*, als contaminatie. Bij Vondel staat het gebruik van *mijner*, blijkens de door Van Helten aangehaalde plaatsen (Vgr. § 110) onder invloed van de bijbeltaal

Meervoud. Uiteraard is *ik* een singulare tantum, tenzij men een spreekkoor of zangkoor als een meervoudig „ik” zou willen beschouwen.¹⁾ Noemt men *wij* (Mnl. *wi*) meervoud van de eerste persoon, dan bedoelt de spreker zich zelf met nog enkele anderen, gelijk uit de situatie of door een volgend woord blijkt, b.v. *ik* (en mijn hoorders, mijn familie), *wij* Utrechtenaren, *wij* Nederlanders, zelfs: *wij* mensen. Minder betoond en enclitisch staat naast *wij*: *we*, dat sommige schrijvers vermijden, maar dat in het beschaafde Nederlands algemeen gebruikelijk is. In de betekenis van *men* (§ 43) is het zelfs de enig mogelijke vorm. *Wij* wordt met enkelvoudige betekenis gebruikt als vorm van bescheidenheid, of doordat de spreker of schrijver zich onwillekeurig met zijn gehoor of met zijn lezers vereenzelvigd. Van andere oorsprong is *wij* in kanselarijstijl, b.v. in de aanhef van een wet (*Wij Wilhelmina* etc.): dit gebruik, dat reeds Mnl. was (Stoett Synt. § 26), wordt in verband gebracht met een soortgelijk *nos* in de Romeinse keizertijd.

Als een equivalent van de dualis in oudere talen kan men de verbinding *wij beiden* beschouwen. Met een nadrukkelijke toevoeging ontstaat *wijlieden*. De oudste bewijsplaatsen van *wijliede*, *onsliede* komen al voor in het Westvlaams van de dertiende eeuw, maar vooral sedert de zestiende eeuw heeft het zich in een bonte verscheidenheid van vormen ontwikkeld. Van Halteren (§ 14) geeft voor *wijlieden*, *wijlien*, plaatsen uit Anna Bijns, M. de Casteleyn en uit bijbels, voor *wijluyden* uit Coornhert. Nu kent zowel het Zaaans als het Zeeuws: *wullie*, het Antwerps: *wijlie*, *wijle(n)*, *wellie*, *welle(n)* (Cornelissen en Vervliet; volgens Smout ook *wole*); het Oost-Vlaams: *wo_uder*, *wo_ulder*, *mewo_ulder* (Is. Teirlink); het West-Vlaams: *wijder*, *wijlder*, *wilder* (De Bo), het land van Waas: *wijlder* (A. Joos).²⁾ De

¹⁾ Wanneer *ik* gesubstantiveerd wordt, met de betekenis: persoonlijkheid, dan is een meervoud *ikken* mogelijk, b.v. „Of buiten het eigen ik geen andere *ikken* bestaan.” Aardig gebruikt Willem de Clercq dit meervoud, als hij over de overige redactie van de „Stemmen” schrijft: „Het worden nu *ikken*, geen *wij* meer.”

²⁾ Dat deze samenstellingen met *wij* minder levenskracht getoond hebben als die met *gij* (waaruit *jullie* ontstond) is mogelijk verklaarbaar door de singularisering van het enkele *gij*.

hierbij voorkomende vorm, beginnende met *m* komt ook in het Noorden voor, waar in minder beschaafde volkstaal naast *we* ook *me* staat, dat zich ontwikkeld heeft in enclisis: *hebbenwe* > *hebbeme*. Ook in de Gentse volkstaal treft men dit *me* aan.

De vorm als object en na voorzetsels is *ons*, waarnaast aan de Westvlaamse kust het Ingwaeoonse (Friese) *uus* staat, dat reeds bij Maerlant, in het rijm aangetroffen wordt (vgl. Van Helten *Mnl. Spr.* blz. 436). De oude Mnl. genitief *onser*, *ons* is in hedendaagse taal zeldzaam. *Onser* komt nog voor in de verbinding *een onzer* en, archaïstisch in plechtig taalgebruik: ontferm, erbarm *u onzer*. De kortere vorm *ons* bestaat nog in verbinding met *aller* (*ons aller wens*) en *beider* (*ons beider geluk*), maar wordt daarin niet meer als genitief van het pers. vnw. gevoeld. In zestiende-eeuwse taal komt wel naast de verlengde vorm *onslieden*, *onslien* een genitief *onslieder*, *onslier*, *onser lieder* voor (Van Halteren, blz. 15).

32 Tweede persoon.

De aanspreekvormen in het Nederlands zijn in de loop der tijden aan sterke wisseling onderhevig geweest. De tegenwoordige toestand is vrij ingewikkeld: de beschaafde omgangstaal, tenminste in Noord-Nederland, kent twee vormen: het beleefde *u* en het vertrouwelijke *jij*, minder betoond *je* (enclitisch, minder beschaafd *-ie*). Daarnaast staat in officiële en min of meer plechtige taal, de taal van de officiële spreker, de redenaar, de prediker, het oude pronomen *gij*, minder betoond *ge*, dat van Zuidnederlandse afkomst is. Vandaar dat het in de streektalen ten Zuiden van de grote rivieren nog gangbaar is, in alle Vlaamse, Brabantse en Limburgse dialecten. In noordoostelijke en in Limburgse dialecten bestaat nog het dialektische *doe* ¹⁾; in het Stadsfries de subjectvorm *jou*.

De verhouding van *u* en *jij* (*je*) is niet in enkele woorden weer te geven, en is in veel opzichten typisch-nationaal, afwijkend zowel van het Franse *vous-tu-*, als van het Duitse *Sie-du-*gebruik. De aanspraak met *u* veronderstelt een zekere afstand, soms eerbied, soms onbekendheid, soms vormelijkheid en deftigheid. Men gebruikt het dus als men zich richt tot gelijken in stand of tot meerderen. *Jij* (*je*) veronderstelt vertrouwelijkheid, zelfs intimiteit; het is veldwinnend. De onderscheiding van *jij* en *je* is niet louter een kwestie van klemtoon: *jij* veronderstelt groter intimiteit. Daarnaast gebruikt men *jij* en *je* als men zich richt tot minderen in leeftijd of in stand, zelfs als uiting van geringschatting en minachting, b.v. bij uitschelden. Veranderen de verhoudingen,

¹⁾ Zie voor de verbreiding Kloeke's taalkaartje in *N. Tg.* XX.

dan wijzigt zich ook het gebruik. Op het einde van de vorige eeuw spraken kinderen hun ouders in de regel met *u* aan; tegenwoordig meestal met *je*. Met vermindering van „deftigheid” ging beperking van het mondelinge en schriftelijke *gij*-gebruik gepaard. In vergaderingen, bij toespraken tot het publiek hoort men thans gewoonlijk *u* gebruiken.

De historische ontwikkeling van de aanspreekvormen in vroegere eeuwen is niet eenvoudig. Over de geschiedenis ervan is in de laatste halve eeuw, sinds in 1908 Vor der Hake „De aanspreekvormen in 't Nederlandsch (I. De Middeleeuwen)” schreef, een uitgebreide literatuur ontstaan; aan de discussie namen vooral deel Muller, Verdenius, Kloeke, Kern.¹⁾ In het Middelnederlands gebruikte men het oude enkelvoudige *du* naast het oorspronkelijke meervoud *ghi*, dat als hoofse vorm, onder invloed van het Franse *vous*, tot enkelvoud geworden was. Het verdwijnen van *du* is door oudere taalgeleerden, o.a. door Verdam, op onvoldoende gronden betreurd. Onze aanspreekvormen voldoen aan alle eisen, en zouden bovendien niet korter kunnen zijn. Misschien is het Engels, met zijn uniform *you*, het Brabants met alleen *gij* nog praktischer, maar onze veelheid is meer in overeenstemming met de ingewikkeldheid van de maatschappelijke verhoudingen. Onder invloed van het Latijn bleef gedurende de M. E. in de taal van bijbelse, theologische en didaktische geschriften het onderscheid tussen enkelvoudig *du* en meervoudig *ghi* gehandhaafd. In de zestiende eeuw zien wij *du* steeds meer terrein verliezen tegenover *ghi*; in de volkstaal van de Zuidelijke Nederlanden is het dan blijkbaar reeds uitgestorven.²⁾ Een poging van Marnix om het in zijn psalmvertaling te doen herleven, is mislukt. Er zou nog een kans bestaan hebben dat het in kerkelijk gebruik, evenals het Engelse *thou*, voortbestaan had, als niet de bewerkers van de *Statenbijbel* het banvonnis erover uitgesproken hadden. Geheel verdwenen was het intussen na 1637 nog niet: de Calvinist C. Huygens gebruikt het b.v. nog in het gebed.

Omtrent het ontstaan van *jj* bestaan verschillende opvattingen. Eigenaardig is, gelijk reeds Vor der Hake opgemerkt heeft, dat een vorm *ji* in geen enkel Mnl. handschrift voor den dag gekomen is. Hij onderstelt dat het in de Noordelijke gewesten wel in gebruik was, maar dat het zich in geschriften schuil hield achter de geschreven vorm *ghi*. Dit werd betwijfeld door A. A. Verdenius, die onderstelt dat *je* eerst later ontstaan is in enclise: *hebdi* >

1) Men zie daarvoor Schönfeld § 95.

2) In Limburg leeft het nog voort. *Dij* en *dijn* hebben langer stand gehouden als *du*, dat konsekwenties met zich bracht voor de werkwoordelijke vorm.

hebje > hebzje > hebzje > hebje, waaruit dan je losgemaakt zou zijn (vgl. *me* = *we* uit *hebbenwe* > *hebbeme*).

Het ruimere gebruik van *je* en *ij*, ook als beleefde vorm en tegenover meerderen heeft zich nog lang voortgezet, in de achttiende eeuw en tot diep in de negentiende: dat blijkt b.v. uit de geschriften van Van Effen, Wolff en Deken, en nog in de *Camera Obscura*, en uit getuigenissen van J. van Lennep.

De beleefdheidsvorm *u* kan langs twee wegen ontstaan zijn. Vor der Hake betoogde dat het de objectsvorm zou zijn, die met de nominatief-vorm samengevallen was, evenals b.v. *ons* = *wij* in het Zeeuws en in het Afrikaans. Daartegenover keerde J. H. Kern terug tot de oude opvatting van het ontstaan uit *Uw Edelheid*, maar met deze wijziging, dat de oorsprong zou liggen in de afgekorte schrijfvorm *UE*, die dan „gelezen” werd als *uwé*. Dat die vorm inderdaad als deftige aanspreekvorm bestaan heeft, kon hij overtuigend aantonen uit de woorden van een Haags fatje, bij Huygens: „Ah quitteert *UE la Cour*”.¹⁾ De moeilijkheid blijft dat een verzwakte vorm *uwə*, die de overgangsvorm tot *u* zou moeten zijn, in verband met *uwes* uit *uwés* wel aannemelijk is, maar niet licht te konstateren.²⁾ Een bewijs dat *u* reeds in de zeventiende eeuw in Holland in gebruik was, wees Kloeke³⁾ aan in een Nederlandse grammatica, in 1677 door de Schot Edward Richardson uitgegeven, terwijl een „levend” pronomen *u* ook naar Afrika geëxporteerd is. Opmerkelijk is, dat *uwé* en *uwes* afzakten tot minder beschaafde kringen, terwijl *u* over de gehele linie tot de beleefde vorm zich ontwikkelde. Eertijds is *u* ook in huiselijk verkeer, o.a. onder echtgenoten, gebruikelijk geweest.⁴⁾

Wij laten hier nog verschillende bijzonderheden volgen.

In enclise wordt *du* verzwakt: *hebstu* > *hebste*, waar dan weer

¹⁾ Een andere bewijspplaats, van later datum, trof ik aan in het *Kabinet* (IV, 238) van Brender a Brandes: „Wij zijn van aadlijk bloed als *UE* weet . . .” In het klad van Vondel's vertaling van de *Heldinnenbrieven* trof ik een keer *uwe* aan.

²⁾ In *N. Tg.* XXXVI, wordt in het rijm van een gedicht van De Schoolmeester: *Bellevue: uwe* deze vorm aangewezen. Vgl. verder K. Heeroma: *De beleefdheidsvorm u omstreeks 1800* (*N. Tg.* XXVIII, 328), die in de brieven van Bilderdijk's dochter Louise zelden *U*, maar wel *Uw* of *Uwe* aantrof. Michels (*N. Tg.* XLIII, 288 v.) wees op *uwer E* bij Stalpart (1622); Poortman (*N. Tg.* XLVI, 282 vlg.) op *Uwé* in het Amsterdams ± 1850.

³⁾ *Uit de voorgeschiedenis van het beleefde pronomen u* in *Verzamelde Opstellen*, feestbundel-Scholte (1947), blz. 15 vlg.

⁴⁾ G. Kalf (*Gesch. N. L.* VI, 497) vermeldt een blijspel van Barbaz: *De Gelijkheid* (1795), waarin een vrouw een hekel heeft aan het „*ijj*” en „*jouw*” van haar man, maar door hem tot inkeer gebracht werd. Later werd het Helvetius van den Berg kwalijk genomen dat hij in het blijspel *De Nichten* (1841) zijn personen *ijj* in de mond legde.

du vóór geplaatst kan worden. Vooral in Hollandse handschriften uit de vijftiende eeuw komt die vorm voor. ¹⁾

In Zuid-Holland komt als dialektisch en minder beschaafd ook *-ie* voor als enclitisch voornaamwoord van de tweede persoon: „Neem-*ie* 't mee?”

Ghi, in de enclitische vorm *ji*, leverde b.v. *hebdi*, dat kon verzwakken tot *hedde*, waarna door verdubbeling het Zuidnederlandse *heddegij*, *heddege* ontstond (§ 60). Door misverstand vindt men in handschriften dan soms gesplitst *segt dij* (Franck § 209). In imitatie oud-Nederlands maakt Aarnout Drost daar later van: *dij segt*. ²⁾

In zestiende-eeuwse rederijkerstaal komt, in het rijm, meer malen de versterkte tweelettergrepige vorm *ghye* voor, wellicht naar analogie van *icke*.

In de late Middeleeuwen, in Oostelijke streken, kwam als beleefdheidsvorm *Uwerliefde* voor, geschreven in brieven als *U L* (vgl. Hd. *Euerliebde(n)*: ³⁾). Deze vorm is ook naar het Westen doorgedrongen en in de zestiende, begin zeventiende eeuw als mode tijdelijk in gebruik geweest, maar sindsdien spoorloos verdwenen. In Ogier's *Seven Hoofstonden* ook mondeling, maar vervormd tot *U lieden*: „Is *U lieden* dat?” In de *Hooveerdigheid* (blz. 58) ook als datief: *uwerlieden*.

Bij beleefde aanspraak werd ook vaak het voornaamwoord vermeden en de titel genoemd, b.v. met ontzag: *Uwe Hoogheid*, *Uw Majesteit*. Lambert ten Kate wijst in de achttiende eeuw op de beleefde aanspraak met „Mijnheer”, wat door Van Effen, in de *Holl. Spectator*, spottend bevestigd wordt. ⁴⁾ Zulke aanspraak is vooral in het noorden van ons land zeer gewoon, maar begint te verdwijnen: b.v.: *dominee*, *dokter*, *meester*, of in huiselijke omgang: *Wil Vader* dat eens voor mij doen?

Vormen in het objekt en na voorzetsels. In oudere taal *di* naast *du* en *u* (*iu* vooral in Hollandse handschriften, *jou* in de Westvlaamse *Walewein*) naast *ghi* (*ji*). Opmerkelijk is dat noch het beleefde *u*, noch *je* in het hedendaagse Nederlands zich in een tweede vorm vertoont. Alleen naast het betoonde *jij* staat sedert de 16e eeuw *jou*.

¹⁾ Vgl. Hd. *du hast*; verder Franck Mnl. Gr. § 125,5 en Van Halteren, blz. 6, waar zelfs *du hevestu* voorkomt.

²⁾ In de Limburgse tekst van *Leven van S. Christina* heeft het enclitische *-ghe* zich ontwikkeld tot *-se*. Zie daarover P. J. Cosijn in *Taal- en Letterbode* V, 309.

³⁾ Stoett Mnl. Gr. § 30.

⁴⁾ „'t Is een vermaak te hooren, hoe de halfwassen brazempjes malkanderen den naam van Mijnheer naar 't hoofd smijten, en dat zelfs op zijn hoflijkst in den derden persoon: als bij voorbeeld: „maar Mijnheer! hoe kan Mijnheer dat zeggen. Mijnheer weet immers wel beter.” Ook een schipper laat hij zeggen: „Belieft Mijnheer de vracht eens te passen?”

Voor de Mnl. genitief *uwer*, *uwes* geldt hetzelfde, dat hiervóór bij *onser*, *ons* opgemerkt is. Evenals *dijns* en *dijner* behoren ze vrijwel uitsluitend tot het verleden, b.v. in Vondel's *Leeuwendalers* vs. 830: „Men moet zich *uwer* jammeren”; behalve in de verbinding met *aller* en *beider*, waarin echter *uw* weer niet meer als vorm van het persoonlijk voornaamwoord bewust is. Vandaar aarzeling tussen de schrijfwijze *uw* en *u*. Men zal nu licht *u beider* voelen als genitief van *u beiden*.

Meervoud. De beleefdheidsvorm *u* wordt ook voor het meervoud gebruikt; wie bedoeld zijn, blijkt uit het verband van de omstandigheden of uit de zin b.v. „Heren, u kunt binnen komen”.¹⁾ Datzelfde is het geval met *je*²⁾ („Jongens, heb je daarom gedacht?”), maar daarnaast staat het nadrukkelijke meervoud *jullie*, *jullui* of *jelui*, met verschillend accent. Of er ook plaatselijk verschil is, valt nog moeilijk uit te maken; in elk geval is *jullie* het meest gebruikelijk.³⁾

Deze samenstelling met *lieden* of *luiden* is al Mnl. Verdam geeft *gi liede* nog niet als samenstelling, maar uit een zin als „Segt gi liede waer ic bin” (J. van Heelu) blijkt dat het toch wel als zodanig beschouwd kan worden. In de zestiende eeuw komen reeds allerlei vormen voor: *ghyliede(n)*, *ghylien*, *ghylie*, *ghiluden*, *ghiluyden*; daarnaast met een uit de genitief ingedrongen vorm *ghijlieder* en *ghijlier*, de voorlopers van het tegenwoordige Westvlaamse *gijlder*; elders *gulder*; in Noord-Nederland *gelluu* (Betuwe), *gellie*, *göllie* (Van Helten *Vgr.* § 112).

Door de taal van de Statenbijbel, die *gylieden* als meervoud naast *gij* aanvaardde, toen men *du* verwierp, werd dit woord als voornaam in de kanseltaal gebruikelijk.

Als objekt en na voorzetsels blijven *u* en *jullie* onveranderd. Naast *gylieden* staat *ulieden*, dat eveneens uit de zestiende eeuw met allerlei variaties opgetekend is: *ulieden*, *ulien*, *ulie*, *u luy* (*Spel van de Siecke Stadt*, vs. 1259) en weer met *r*: *ulieder*, de voor-

¹⁾ In de *Spraakunst* van Brill werd in 1870 het bestaan van een meervoudig *u* nog ontkend. Hij vermeldt alleen als aanspraak: „de Heren, de Dames”.

²⁾ Oudtijds was *jij* meervoud; vandaar oorspronkelijk ook de verbinding *jij-lui*, die nog in de *Camera* voorkomt als oudere vorm van *jullie*, eveneens bij *Klikspaan*. Dat blijkt ook uit de meervoudige persoonsvormen in Noordhollands dialect.

³⁾ Brill (*Spr.* § 74) spelt *juli*, ontstaan uit *jylui*. Talen (§ 89) merkt op dat „op *jullui* gewoonlijk meer nadruk valt dan op *jelui*, en dat het ritme van de zin dikwijls beslist bij de keuze”, wat mij twijfelachtig lijkt. Omtrent de etymologie van *jullie* bestaat verschil van mening: terwijl Kloeke betoogt dat het onder invloed van de objectief en vooral van de possessieve vorm afkomstig moet zijn uit *joului* (*N. Tg.* XXXV), houdt Verdenius (aldaar XXXVI) vast aan de oude afleiding uit *jijlui*, *jijlie*. Voor de afleiding van Kloeke pleit dat Van Effen (*Holl. Spect.* No. 108) een rederijker *joului* laat zeggen. In een klucht van 1689 (*De gelukte list*) is *je lui* onderwerp „*je lui speelt*”, maar daarnaast „ik kom bij *jou lui*”.

ganger van het dialektische *ulder*. De genitief *uw luyder* wordt ook door Van Helten (Vgr. § 112) genoemd.

33 Derde persoon.

Op de nauwe verwantschap van deze groep met de aanwijzende voornaamwoorden is reeds gewezen. Terwijl bij de eerste en tweede persoon sekse-aanduiding uiteraard overbodig is, vindt men in allerlei talen bij de derde persoon eigen vormen voor de mannelijke en de vrouwelijke sekse, die met het „neutrüm” tevens ter aanduiding van het genus van de bijbehorende substantieven kunnen dienen. Er is vanouds een indeling in drieën. In tegenstelling met de wisseling bij de tweede persoon, zijn deze pronomina door alle perioden van het Nederlands vrijwel dezelfde gebleven. Het hedendaagse Nederlands heeft mannelijk *hij* (enclitisch *-ie*); vr. *zij* (minder betoond *ze*), onz. *æt* of *t* (geschreven vorm *het*). *Hij* beantwoordt, met diftongering, aan Mnl. *hi*; het Mnl. enclitische *-i* is, doordat het een korte *i*-klank had, ongediftongeed gebleven tot op onze tijd. Doordat het slechts zelden geschreven wordt, verbeeldt menigeen zich ten onrechte dat het een minder beschaafde vorm zou zijn. ¹⁾

Het Westvlaams had in de M. E. een vrouwelijk *soe*, in oorsprong een demonstratief pronomen, opnieuw een bewijs dat de grenslijn vervloeiide.

De schrijfwijze *het* van het onzijdig pronomen berust op de etymologie, nl. uit *het* (*hit*). De mening van Franck (*Mnl. Gr.* § 210) dat *het* „nur mit *h* beginnende Formen gehabt” zou hebben in het Mnl., is te betwijfelen; wel is een vorm *èt* aan te nemen, blijkens de samentrekking *en* < *et-en* en *ens* < *et-en-es*, die zo vaak in het Vlaams voorkomen, en waarin *e* m.i. niet als *ø* bedoeld is.

Als objekt en na voorzetsels: mnl. *hem* ²⁾ (encl. *əm*), vr. *haar* (*dər, ər, ze*), onz. gelijk aan de subjekt-vorm. De langere vorm *heme* was waarschijnlijk in het Mnl. al verouderd: hij gaat terug op een oude datief. Wanneer daarnaast ook *hin* en *hen* voorkomen, dan is dat een wisseling van slot-*m* > *n*, en niet de oorspronkelijke accusatief, die alleen bewaard is in enclise als *-ene* of *-en*. ³⁾ In de eerste helft van de zestiende eeuw trof Van

¹⁾ Daartoe gaf b.v. Beets aanleiding door in de *Camera Obscura* alleen *-ie* te schrijven, als hij weinig beschaafde sprekers, b.v. het diakenhuismannetje, aan het woord laat (zie *N. Tg.* XLII, 258). Het voorbeeld van Multatuli die *-i* schreef, heeft weinig navolging gevonden, behalve bij naturalistische schrijvers als H. Heijermans (b.v. *wordt-ie*).

²⁾ In minder beschaafde taal komt *hem* ook als subjekt voor (vgl. G. Karsten in *N. Tg.* XXXIII). Daar wordt niet gewezen op *hem* (*haar*) na een comparatief met *als* in volkstaal: ik ben groter als *hem*.

³⁾ Vgl. Overdiep—Van Es *Mnl. Spr.* blz. 40—41.

Halteren deze Mnl. vorm nog aan in Brabantse bronnen (§ 30): in Noord-Nederland is hij verdwenen. *Haar* heeft een bijvorm *heur*, geschreven als *hoor*, die later in litteraire taal opgang maakte.

Een objekt-vorm *zijn* (vgl. *mijn* naast *mij*) is vulgair en wordt door Brill een eeuw geleden vermeld als gebruikelijk „bij den gemeenen man in Holland”, b.v. „hij is met *zijn* uit geweest” Waarschijnlijk is het gebruik vrij jong. ¹⁾

Als Hollands-dialektisch komt in de zeventiende eeuw naast *hem* ook voor *him* en *hum* o.a. bij Bredero (zie Nauta § 85 en vgl. de bij Franck Mnl. Gr. § 210 genoteerde bijvormen). Opmerkelijk is de poging van Hooft om in de renaissance-grammatika een datief *hum* van de accusatief *hem* te onderscheiden. ²⁾

34 De funktie van de voornaamwoorden hij, zij, het.

Dit onderwerp is in de meeste spraakkunsten ten onrechte verwaarloosd. Oudtijds stelde men de kwestie simplistisch voor: men ging uit van de fictie of van het voorschrift, dat de voornaamwoordelijke aanduiding overeenkwam met het — kunstmatig geregeld! — woordgeslacht. Nadat reeds R. A. Kolléwijn en D. C. Tinbergen ³⁾ opgemerkt hadden dat men rekening te houden heeft met de enclitische vormen (*ie*, *-ze*, *-t*) en dat *-ie* van de aanduiding met *die* soms niet te scheiden is, vooral in verbindingen als *is-die*, *is-tie*, werd het vraagstuk grondig en van alle zijden behandeld in een reeks artikelen van Ph. J. Simons in *N. Tg.*, zeer beknopt samengevat in de brochure *Hij of Zij of Het?* (1920) en uitvoeriger in de bundel *Nederlandse spelling, geslacht en verbuiging* (1932). ⁴⁾ Wie in dit probleem een helder inzicht wil krijgen, moet letten op de volgende punten: 10. Aangezien het vnw. zowel rechtstreeks een levend wezen kan aanduiden, als terugwijzen op de *naam* van een levend wezen, moet rekening gehouden worden zowel met de sekse van het individu als met het genus van het woord. Dat veroorzaakt een onvermijdelijk verschil tussen sprekers die zich bewust zijn van drieërlei genus (in het Zuidelijk Nederlands) en degenen die slechts twee genera onderscheiden (in het Noorden). 20. Het „perspektief” of de „horizontverschijnselen” waarop Simons gewezen heeft, veroorzaken dat bij verzwakte aandacht, bij verminderde belangstelling, het voornaamwoord *het*

¹⁾ Merkwaardigerwijze wil hij dit verklaren als „met *zijne* edelheid”! (blz. 243 Aanw. 2).

²⁾ Vgl. mijn *Verz. Taalk. Opstellen* I, 320 en H. W. van Tricht: *De dativus hum bij Hooft* (Ts. LXVIII, 313).

³⁾ Zie *N. Tg.* II, 8 en 244: *Woordgeslachtsmoeilijkheden*.

⁴⁾ Vgl. ook het artikel *Pronominale problemen in het Nederlands* van Gerlach Royen in *N. Tg.* XXVIII en *Buigingsverschijnselen* I, 174 vlg.

een belangrijke rol speelt, ook ter aanduiding van voorstellingen, die met een *de*-woord benoemd worden. ³⁰ De nadrukkelijke vormen *hij* en *zij* zijn voor het Nederlandse taalgevoel voornamelijk sekse-aanduidend, en dus in tal van andere gevallen, b.v. bij abstracta of onnatuurlijk of onmogelijk. Daarbij dient op het verschil tussen *hij* en *-i*, *zij* en *ze* gelet te worden: op vrouwelijke zakenamen wordt nooit teruggewezen met *zij*, maar alleen met *ze*. Zodra er nadruk op valt, gebruikt men liever *die*, vooral vooropgeplaatst. ⁴⁰ Onjuist is de mening alsof men bij deze aanduiding slechts de keuze zou hebben tussen *hij*, *zij* en *het*. Daarnaast — niet ter „vermijding” daarvan! — staan allerlei andere middelen: het aanwijzende vnv., het voornaamwoordelijke bijwoord, het passief, de woordjes *zo* en *er*, de verduidelijkende herhaling van het woord. Juist is de konklusie van Simons, dat de moeilijkheid in het spontane spreken nauwelijks bestaat, en uit de schrijfhouding voortkomt, uit de gewenning aan een afzonderlijke „schrijftaal”, zodat de bezwaren grotendeels verdwijnen voor hem die gewoon is, schrijvende zijn taal te hōren.

Uniforme voorschriften, voor alle Nederlanders geldend, zouden neerkomen op verkrachting van het taalgevoel; verscheidenheid is even natuurlijk en toelaatbaar als verscheidenheid van woordkeuze en stijl. De Woordenlijst erkent dan ook in beginsel het goed recht van verschillend voornaamwoordelijk gebruik in Noord- en in Zuid-Nederland. ¹⁾ Wat het levende gebruik betreft, is het volgende op te merken.

Personen worden in Noord-Nederland meestal aangeduid naar de sekse, dus met *hij* (*-i*) en *zij* (*ze*) — ook als de naam onzijdig is — zodra de sekse bewust wordt: *kind*; *wijf*, *meisje*, *Marietje*, *mannetje*, *jongetje*. ²⁾ *Hij* als aanduiding van een vrouw komt slechts hier en daar (o.a. in Drente en in Noord-Brabant) in dialect voor. In het Zuiden kan in dezen het genus de doorslag blijven geven, b.v. bij: *Marietje*: „daar komt *het* aan”, wat de Hollander vreemd klinkt.

Bij dieren is het in de Noordelijke gewesten van belang of men zich de sekse bewust is en die dus wil aanduiden, b.v. van de kat gezegd: *ze* zoogt haar jongen. Anders zal men b.v. zeggen: daar loopt *-ie*; *hij* is weggelopen. In het Zuiden voegt zich de aanduiding gewoonlijk naar het genus (vgl. § 20).

Voorwerpen worden in het grootste deel van Nederland op tweeërlei wijze aangeduid of met *hij* (*-ie*) ³⁾, *die*, of met *het*; in

¹⁾ Kritiek op bijzonderheden van de regeling *N. Tg.* XLVIII, 34.

²⁾ Wanneer sedert de zeventiende eeuw allegorieën als *Natuur*, *Vrijheid* e.d. aangeduid worden, dan is onder invloed van de afbeeldingen een vrouwelijk pronomen begrijpelijk.

³⁾ Door Brill (*Ned. Spr.* § 53, 2) wordt reeds geconstateerd dat in de „gemeene spreektaal” voorwerpen met *hij* aangeduid worden. Slechts van

streken waar men drie genera kent, met *hij* (-ie), *ze*, *het*; ook daar blijft natuurlijk demonstratieve aanduiding mogelijk.

Stofnamen worden vaak aangeduid met *ze*, ook al hadden ze oudtijds een mannelijk woordgeslacht, dus b.v. evengoed de *wijn* als de *thee*.

Verzamelnamen worden meermalen niet in het enkelvoud aangeduid, maar òf in het meervoud, òf op andere wijze, b.v. sprekende van een mensenmassa: „*ze* gingen uiteen”, „*men* bewoog zich”, „*er* werd geroepen”, „*het* was een eigenaardige vertoning”.

Voor al de zogenaamde abstracta leveren voor menigeen, als hij schrijft, moeilijkheden, indien hij daarbij de oude onderscheiding in *hij*, *zij* naar het mannelijk en vrouwelijk genus niet wil of niet meer kan toepassen. Het eigenaardige is, dat in het levende spraakgebruik deze abstracta bij voorkeur niet met de persoonlijke voornaamwoorden *hij* of *ze* aangeduid worden. 1) Van een vergadering zal men niet licht zeggen: „*Hij* of *ze* was gezellig”, maar „*Het* was (er) gezellig”; niet „Door *haar* werd een bestuur gekozen”, maar „Er *werd* een bestuur gekozen”. Aandacht verdient het terugwijzende *het* (*dat*), waar *hij* of *zij* onnatuurlijk zou klinken, b.v. „Was dat een kennis van je?” „Neen, *het* was mijn vriend.” Hier is *hij* even onmogelijk als *zij* in het volgende voorbeeld: „De vertaling is bijzonder goed, en laat nergens merken dat *het* een vertaling is”. Opmerkelijk is nu, dat verscheiden goede schrijvers, vooral wanneer ze hun taal hóren, zich geheel of bijna geheel van deze aanduiding door persoonlijke voornaamwoorden onthouden, terwijl andere — vermoedelijk ook wel onder invloed van andere moderne talen — er een overvloedig gebruik van maken. De grondoorzaak dat *hij* en *zij* zo weinig idiomatisch klinken, zal wel zijn, dat ze iets persoonlijks of tenminste iets concreets suggereren. 2)

Dat dit al vroeg gevoeld is, blijkt b.v. uit een plaats in de *Twe-spraak* (1584), waar *hij* afgekeurd wordt in de volgende zin uit een bijbel: „Menighen behaeght eenen wegh wel, maar eyndelijck brengt *hij* hem totten doot”. Dit *hij* behoort *die* te zijn. Ook Vondel gebruikt volgens het spraakgebruik een nadrukkelijk *die*, waar *hij* misplaatst zou zijn, b.v. „Wort *dié* (nl. de

enkele eetwaren en stoffen (als zeep) gebruikt men *ze*, b.v. „van visch zal men zeggen: *ze is niet gaar*.” „*Hij* zou aan een enkelen levenden visch doen denken”.

1) Terecht merkt de Woordenlijstcommissie op, dat in Noord-Nederlandse omgangstaal ook bij abstracta en collectiva de aanduiding met *hij* en *hem* gangbaar is. Dat een Zuidnederlander een vergadering met *ze* aanduidt is mogelijk, maar door *haar* lijkt mij zeer onwaarschijnlijk.

2) In het gezegde is nog lang niet voldoende uitgekomen hoeveel fijne onderscheidingen bij deze aanduiding van betekenis zijn. Daarvoor verwijzen wij naar Gerlach Royen t.a.p.

slag) verloren . . ." (*David herstelt*, vs. 1253), maar ook onbe-
toond b.v. „De vlegel breekt niet eer voor dat *die* is versleeten”
(*Maeghden*, vs. 1676).

In de achttiende eeuw heeft de vermijding van een te „per-
soonlijk” klinkend *hij* en *zij*, *hem* en *haar* in de schrijftaal geleid
tot de invoering, en ten slotte tot een overvloedig gebruik van
dezelve, *hetzelve*, met de bijbehorende genitieven *derzelve* en
deszelfs, wanneer men geen personen bedoelde. Daardoor ont-
stonden stijve en onnatuurlijk klinkende verbindingen als „der
heidenen tempel en *derzelve* dienst in *denzelve*” (in Brender
à Brandes' *Kabinet*). De spraakkunst van Weiland, die niet
alleen het nut, maar ook de onmisbaarheid van deze aanduiding
bepleitte, heeft in het begin van de negentiende eeuw het gebruik
en het misbruik daarvan sterk bevorderd. Oltmans schrijft b.v.
in *Het Slot Loevestein*: „De zon achter *hetzelve* (nl. het slot)
opgaande, was *hetzelve* aan hunne zijde nog geheel in het duister
geheld”.¹⁾ Of: „Wat mijne droefheid aangaat, *dezelve* is zeer
natuurlijk.” Uit het eerste voorbeeld blijkt dat men het ook vaak
in voorzetselbepalingen gebruikte, waar het taaleigen een voor-
naamwoordelijk bijwoord of een plaatsbepalend bijwoord verkiest
(achter *hetzelve* = daarachter). Vgl. bij dezelfde schrijver: „ter-
wijl hij op *dezelve* (d.i. op de tafel) sloeg” = er op; „het bevaren
van *hetzelve*” (d.i. het water) = het bevaren daarvan; „de
wapensmid die aan *dezelve* (di. de deur) de wacht hield” =
daar.

Jacob Geel heeft in zijn *Nieuwe karakterverdeling van den stijl*
(1837) reeds de spot gedreven met *dezelve* als karakteristiek
voor de „goedhartige stijl”, maar toen in het midden van de
negentiende eeuw door jongeren met sukses de strijd tegen het
stijve *dezelve* aangebonden werd,²⁾ kwam daarvoor een vaak
even oneigen klinkend persoonlijk voornaamwoord, ook na
voorzetsels, in de plaats. Potgieter b.v. schrijft niet alleen:
„Ons volk is er nog niet van vervreemd *haar* (d.i. die
voorwaarde) te maken”, maar ook na een voorzetsel: „Orde
had in hun huis geheerscht — wien ging het ooit goed
zonder *haar*?” Ook een voortreffelijk schrijfster als H. Roland
Holst, die zich het gebruik van *haar* aangewend heeft (b.v. „ieder
gebruikte *haar*”, d.i. de gelegenheid), gaat het stellig misbruiken
na een voorzetsel („inzicht hebben in *haar*” d.i. de poëzie, of: „de

¹⁾ Ook Aarnout Drost gebruikt het nog. In Verwey's uitgave van *De Pestilencie te Katwijk* is het verwijderd.

²⁾ In later tijd duikt *dezelve* een enkele maal op, o.a. bij Multatuli, bij wie men het allerminst verwachten zou, in een brief: „Ik vind veel schoons in de roomsche kerk en word zelfs verdrietig als ik *dezelve* hoor verwerpen.” In de 20ste eeuw nog een enkele maal bij Frans Coenen. Vgl. het artikel *De lotgevallen van het pronomen dezelve* in *N. Tg.* XXXVII, herdrukt in mijn Verz. Taalk. Opstellen III.

personen die in *hen* (d.i. in die boeken) voorkomen") waar in normaal Nederlands alleen een voornaamwoordelijk bijwoord (*daarin*) mogelijk is. In het meervoud klinkt ze na een voorzetsel nog ongewoon, b.v. in hetzelfde boek van deze schrijfster: ¹⁾ „Hij was tot ze teruggekeerd en had met ze geworsteld (d.i. met die vraagstukken) = *er toe, er mee*. Bij een jonger geslacht schijnt het gebruik veld te winnen. Ten slotte valt nog op te merken, dat *hij* ook bepalingaankondigend kan fungeren (zie § 39).

35 Meervoud 3de persoon.

Zonder geslachtsonderscheiding wordt *zij* gebruikt, minder betoond en enclitisch ze. Ter aanduiding van zaken is *ze* de enig mogelijke vorm, al schrijft men vaak *zij*; het zou wel gewenst zijn dat dit onderscheid ook schriftelijk in gebruik kwam. De verbinding met *liede* zal wel reeds laat-Mnl. geweest zijn, al maakt Franck er geen melding van, want de accusatief *hun lude* wordt reeds in een Mnl. hs (*Troyen* vs. 3595) aange troffen. In de zestiende eeuw zijn zulke vormen zeer gebruikelijk, met allerlei variatie: *sijlieden, sijluyden, selieder*. Maar terwijl *ghylieden* deftig werd, en *jullie* algemeen-beschaafd, is *zullie* er niet in geslaagd tot de taal van de beschaafde omgang door te dringen. Nog een trap lager staat *hullie*, dat reeds in de zeventiende-eeuwse volkstaal gebruikelijk geweest moet zijn, want anders zou het niet voortgeleefd hebben in het Afrikaanse *hulle* of *hul*. Het hedendaagse Vlaams kent naast *zijlder, zulder* ook *hulder*. ²⁾

Als objekt en na voorzetsels. De omgangstaal kent als nadrukkelijke vorm eigenlijk alleen *hun*, ³⁾ waarnaast zwakker betoond of enclitisch *ze*. De officiële grammatika maakt een onderscheid tussen *hun* en *hen*, dat onder invloed van de school door de meeste oudere schrijvers in acht genomen wordt: *hun* is dan het indirekte voorwerp (datief) en *hen* wordt de vorm voor het direkte voorwerp en na voorzetsels. Deze onderscheiding — bij geen ander persoonlijk voornaamwoord toegepast! — is reeds in het begin van de zeventiende eeuw door renaissance-grammatici uitgedacht, en heeft gezag gekregen door de voorgang van Hooft en Vondel, met dit verschil echter, dat na een voorzetsel *hun* moest staan, omdat dit een zesde naamval (ablatief) vereiste, die aan de derde (datief) gelijk diende te zijn. Eerst in de negen-

¹⁾ Nl. de biografie van Tolstoj.

²⁾ Vgl. Van Helten, *Vgr.* § 112, voor de 16de eeuw Van Halteren § 32, en voor Bredero: *Nauta* § 88.

³⁾ In minder beschaafde taal komt *hun*, evenals in het enkelvoud *hem*, ook als subjekt-vorm voor.

tiende eeuw werd deze naamval, in Weiland's grammatika, naar Duits voorbeeld, tot de vierde geproklameerd.

Ook de bij deze meervoudsvorm van ouds ontbrekende geslachtsonderscheiding meende men te moeten invoeren, door naast het mannelijke *hun*, *hen* een vrouwelijk *haar* te plaatsen, een onderscheiding die ook bij schrijvers zelden meer in acht genomen werd, al hebben de Statenvertalers een poging gedaan om de invoering te bevorderen (zie Heinsius § 195). Terecht stelt de Commissie van de nieuwe Woordenlijst dan ook vast, dat *hen* en *hun* zonder bezwaar met betrekking tot vrouwelijke personen kunnen worden gebezigd.

In het Mnl. bestond reeds geen onderscheid meer tussen datief en accusatief. De oorspronkelijke vorm *hem* was grotendeels reeds geweken voor (Brabants) *hen*, waarnaast (oostelijk) *hun*.¹⁾ Sedert de vijftiende eeuw treft men ook voor alle geslachten *haer* aan. Voor de zestiende eeuwse taal noteerde Van Halteren nog de drie vormen *haer*, *hen*, *hem* (§ 16), eveneens voor alle geslachten; dat hij *hun* „minder gebruikt” en „jonger” acht (§ 24) zal wel daaraan liggen, dat de meeste geraadpleegde bronnen Zuidnederlands zijn. In de taal van de Statenbijbel komen *hen*, *haer* en het enclitische *-se* voor.

Zeer gewoon worden, vooral in de zestiende eeuw, de verbindingen met *liede(n)* en *lude(n)*. Voor het Mnl. werd reeds *hun lude* genoemd. Van Halteren (§ 32) geeft een staalkaart van vormen: *henlieden*, *henlien*, *hunlieden*, *hunlien*, *hemlien*, *haerlieden*, *haerlien*, *hemlyuden*, *hunlyuden*, waarnaast weer vormen met *r*: *haerlieder*, *heurlieder*, *hunlyuder*, die de latere dialektvorm *hulder* verklaren. De Statenbijbel gebruikt ook *henlieden* en *haerlieden* (Heinsius § 195).

De Mnl. genitief *haers*, *haerre* komt in de zestiende eeuw nog vaak voor, in de verbindingen: *haers ghelijcke*, *haers selfs*, *haerder gheen*, *haerder aller*, *haerder beyder* (Van Halteren § 18 C), maar heeft in hedendaagse taal slechts een spoor nagelaten in *er* (*d'r*) — enclitisch nog veel voorkomend in de zestiende eeuw — maar voor het tegenwoordig taalgevoel uit het pronominaal verband geïsoleerd en door analogie formeel samengevallen met de zwak betoonde vormen van *daar* (*d'r*, *'r*); b.v.: „*Er* waren veel grote huizen”, en naast elkaar: „*Er* waren *er* veel”, of in familiere omgangstaal: „*D'r* waren *d'r* veel”. Bech, die een afzonderlijke studie aan Ndl. *er* heeft gewijd²⁾, wil hier spreken van een quantitatief *er*.

De bovengenoemde verbindingen met *liede*, *lyde* konden door toevoeging van *r* alle als genitieven gebruikt worden: *haerlieder*,

1) Van Loey I § 28.

2) Travaux du cercle linguist de Copenhague VIII (1952) 1 vlg.

heurlieder, hunlieder, henlieder, hunluyder en zelfs met dubbele uitgang *haerlieders* (Van Halteren § 32; vgl. Van Helten *Vgr.* § 112). Uit deze vormen zal wel te verklaren zijn dat *hunluyder, hunlieden* in de taal van Coornhert tot possessief wordt, b.v. in *hunluyder dienst, vele hunlieden vrunden, binnen hunlieden wooninge* (Boccaccio-vertaling).¹⁾

36 Het wederkerige voornaamwoord.

Wij beperken ons hier tot het wederkerig voornaamwoord van de derde persoon, want dat van de eerste en de tweede persoon is over het algemeen identiek met het persoonlijk voornaamwoord; bij de tweede persoon is wederkerig alleen *je* (niet *jou*) in gebruik.

In het Algemeen Beschaafd is het onveranderlijke *zich* in gebruik voor direkt en indirekt objekt, soms versterkt met *zelf*; de volkstaal kent nog het oude *hem* en *haar* (*er, d'r*). In het Mnl. valt het reflexief nog geheel samen met het persoonlijke vnv. van de derde persoon, behalve in Zuidelijk-Limburgse streken; waar onder invloed van de Rijnstreek de Hoogduitse vorm *sig* voorkomt (*Limburgse Sermöenen*), terwijl ook in de oorkondentaal van Gelderland (midden 14de eeuw) en Utrecht (midden 15de eeuw) de vorm *sich* aangetroffen wordt.²⁾ In Noord-Oostelijke grensstreken zal het Nedersaksische *sik* (Drents *zuk*) wel in gebruik geweest zijn, maar dat is in M.E.-bronnen niet overgeleverd. Naar Westelijke streken zijn *sik* of *sich* echter niet doorgedrongen. Voor de latere ontwikkeling van het Nederlands zouden ze zonder invloed gebleven zijn als niet deze reflexieven in de zestiende eeuw opnieuw over onze grenzen gekomen waren nl. in de hervormingsgeschriften: eerst in de Nederduitse vorm *sik* (vgl. nog Drents *zuk*), later in de Hoogduitse vorm *sich*. Deze vormen hebben een tijd lang gekonkurreerd. Van Halteren (§ 33) vond *sick* bij de Calvinisten Utenhove en Marnix; ook Cats schrijft in zijn vroegste werk *sick*. Bredero kent nog *sick* naast *sich* (Nauta § 89), maar Coornhert en Roemer Visscher gebruiken reeds *sich*; daarbij sluiten zich Hooft en Vondel aan. Maar het is niet alleen door hun gezag dat *zich* de overwinning behaald heeft; mede werd de doorslag gegeven door de Statenbijbel. De vertalers hebben nadrukkelijk *sick* veroordeeld en *sich* aanbevolen. Niettegenstaande dat komt

1) Uit *henlieder* ontstond de verkorte vorm *hender*, waarvan reeds Verdam één Limburgs voorbeeld geeft (*Mnl. Wdb.* i.v.) en waarvan Van Halteren (blz. 33) uit een Brabantse druk van 1518 enige voorbeelden optekende.

2) Uitvoerig is dat behandeld door Lars Hermodsson (*Reflexive und intransitive Verba im älteren Westgermanischen*, Upsala 1952) in het negende hoofdstuk (blz. 263—291): *Das Eindringen des refl. Pronomen sich ins Niederländische*, met literatuuropgave op blz. 263.

in deze bijbel herhaaldelijk het oude, volkseigen *hem* en *haer* voor den dag. In het *Oude Testament* blijft *sich* weliswaar in de meerderheid, maar in het *Nieuwe Testament* ver in de minderheid, gelijk de tabellen bij Heinsius (§ 196) aantonen. Bij Huygens wisselt, tot in zijn ouderdom, *sich* met *hem* en *haer*, b.v. in *Zeestraet* vs. 5 *haer*, in vs. 51 *sich*.

Opmerkelijk blijft dat een door de boeken ingevoerd Duits woord zo diep in de omgangstaal doorgedrongen is. De oorzaak zal wel zijn de praktische bruikbaarheid; alle misverstand wordt door deze onderscheiding uitgesloten.

Ter verklaring van schijnbaar jonge vormen in hedendaags Nederlands kan opgemerkt worden dat in de zestiende eeuw nog een andere konkurrerende vorm in opkomst was, nl. *sijn*, verbonden met *selfs* of met *eyghen*, b.v. bij J. Bapt. Houwaert: *syn selfs*, bij Roemer Visscher *zijn zelven*; bij Marnix *zijn eyghen selfs* (Van Halteren § 33), dus volstrekt niet in volkstaal. Bredero kent *syn selve(n)* (Nauta § 89); vgl. ook Huygens' taal, b.v. *Zeestraet*, vs. 250, 338, *Hofwijck*, vs. 104. Deze vormen zijn evenwel nu afgezakt naar de platte taal (*zijn eigen*, *zijn eigen zelve*s.¹)

Wat het gebruik van het reflexief betreft, geldt nog het volgende: in een bijzin gebruikt, kan *zich* niet — gelijk het Latijnse *se* — betrekking hebben op het subjeet van de hoofdzin: Hij vroeg mij of ik *hem* wilde verdedigen („ut *se* defenderem”). Zo ook: „hij gelastte zijn dienaar *hem* te kleden”: *zich* zou in dit geval op de dienaar terugslaan.

Het reflexief kan met het verbum tot een eenheid samensmelten (*zich* schamen); het verbum krijgt dan mediale betekenis.²)

Soms staat het reflexief, in navolging van het Frans, gelijk met het passief: het gerucht verspreidt zich, de stad breidt zich uit (= groeit). Een verwerpelijk gallicisme, dat b.v. bij J. van Lennep voorkomt is *zich* = elkaar, b.v. *zich* ontmoeten. Daar-tegenover is *zich* verdringen = elkaar verdringen, dat men herhaaldelijk aantreft, als germanisme te beschouwen.

Opmerking. Een wederkerige functie heeft in minder beschaafde taal dus het woord *eigen*, b.v. „hij zorgt voor z'n *eigen* = voor zich zelf; zij dacht bij d'r *eigen* = bij zich zelf. Dit gebruik is al oud. Het *W.N.T.* III, 3988 geeft een voorbeeld uit een brief van Maria van Reigersberg, en een uit Camp-huysen's Stichtelijke Ryemen. Evenzo uit het Zuidnederlands van Rodenbach

¹) Vreemd is een Brabantse vorm *si* voor het reflexief, waarin Van Ginneken eertijds een klankwettige voortzetting van het oud-Germaanse *sik* onderstelde (stelling XXXIII achter zijn proefschrift), maar die mogelijk een vervorming van *zijn* is. Zie voor *eigen* voorts de Opmerking.

²) In Skandinavische talen ontstond uit zulke verbinding inderdaad een mediopassief met het suffix *-sk*, dat ook in de eerste en tweede persoon doordrong (§ 67).

(„hij grimlacht in zijn eigen”) en Streuvels. Bij Couperus en H. Robbers in familiere taal. Bij de eerste en tweede persoon (*mijn eigen, van je eigen*) is *eigen* eenvoudig = zelf. Vgl. § 31.

37 Het wederzijdse voornaamwoord.

Naast *zich* staat het „wederzijdse” *elkander, elkaar*, dat in het algemeen-beschaafde gebruik het ouderwetscher of meer familiaar klinkende *malkander, mekaar* grotendeels verdrongen heeft, en dat in dialecten nog in allerlei variaties voorkomt.¹⁾ Het wordt nu als één woord opgevat, vandaar ook de genitief *elkaars*; maar in het Mnl. wordt het nog in zijn samenstellende delen gevoeld: *elc — een ander*. Vandaar ook *haerlyc anderen* en *manlijc anderen*. In de zestiende eeuw vindt men b.v. nog bij Coornhert: „sy saghen *elck* op *anders* aensicht” (Van Halteren § 99). Daar staat tegenover dat de genitief *elx anders*, reeds bij De Roovere en bij M. de Castelein van het oorspronkelijk syntactisch verband afwijkt. Een genitief *elckanders* en datief *elckanderen* wijst op versmelting.

In de zestiende eeuw was ook in gebruik het op soortgelijke wijze ontstane *d'een d'ander* (vgl. Frans *l'un l'autre* en Eng. *one another* naast *each other*), dat ook op weg was om een samenstelling te worden, blijkens de genitief *d'een d'anders* (Van Halteren § 99).

Bij afkorting kon ook *den and'ren* de betekenis krijgen van *elkander*. Zo komt het nog voor bij Huygens (*Hofwijck* vs. 41).

38 Het bezittelijk voornaamwoord.

De bezittelijke voornaamwoorden korresponderen bijvoegelijk met de drie personen van de persoonlijke voornaamwoorden, waarmee ze in nauw verband staan, en in vorm of in afkomst overeenkomen. De naam is niet geheel juist, want er komen ook andere verhoudingen voor dan die van bezit, evenals dat met de genitief het geval is. Vergelijk b.v. *zijn* huis, *zijn* afkomst, *zijn* geboorte, *zijn* begrafenis, *zijn* behandeling. Het laatste geval kan actief en passief zijn (vgl. de objektieve en de subjektieve genitief).

De bezittelijke vnv. in het Algemeen Beschaafd zijn:

Voor de 1ste persoon: *mijn*, minder betoond *mən* (*m'n*) of minder beschaafd en familiaar *me*.

Meervoud *ons* en *onze*.

Voor de 2de persoon: vertrouwelijk *jou* (gespeld *jouw*) en minder betoond *je*; vormelijk *u* (gespeld *uw*) (§ 12).

¹⁾ Zie over de etymologie van *elkaar*: Heeroma in *De Nieuwe Taalgids* XXXVI.

Meervoud: vertrouweljk: *jullie, jelui, je*; vormeljk *u* (gespeld *uw*), *U(w)* behoort eveneens bij *gij*.

Voor de 3e persoon: manneljk en onzijdig *zijn*, minder betoond *zæn* (*z'n*), vrouweljk *haar*, minder betoond *ær, dær* (*'r, d'r*).

Meervoud voor alle geslachten *hun*, minder betoond *ær, dær* (*'r, d'r*).

Historisch beschouwd, wordt het nauwe verband met de persoonljkke voornaamwoorden nog duideljkker. Naast *sijn* dat oorspronkeljk diende voor alle genera en numeri komt voor de 1ste en 2de persoon *mijn* en *dijn* voor, verwant met de genitief van *ic* en *du*, terwijl ook *hare* een genitief-vorm is. In jongere tijd zien we dat de persoonljkke vnv. *je, jullie, u* eenvoudig ook als bezitteljkke gebruikt worden. ¹⁾

Voor het tegenwoordige taalgevoel heeft alleen *ons* — *onze* een verbogen vorm, naar het verschillende genus: *ons* huis, *onze* tuin, maar meervoud: *onze* huizen, *onze* tuinen. Historisch is *onze* evenals *uwe* de onverbogen vorm, waarnaast door analogie een verkorte vorm *ons, u(w)* ontstaan is, evenals oorspronkeljk *hare* verkort werd tot *haar*.

In oudere periode, en nog in Zuideljkke dialecten en in litterair taalgebruik hebben deze vnv. ook verschillende vormen voor manneljk en vrouweljk genus en voor verschillende casus gehad: manneljk *mijns* en *mijnen*, vrouweljk *mijne, mijner* (Mnl. *miere* uit *mienre*), onz. *mijns* enz.

Het verdwijnen van de verbogen vormen op *-en*, van de vrouweljkke op *-e* is al vroeg begonnen. Reeds in de M. E. zijn de onverbogen vormen zeer gewoon, en evenzeer in de zestiende eeuw — „op elke bladzijde kan men ze aantreffen” ²⁾ — al ziet men vooral in de zestiende eeuw in geschriften een zonderlinge staalkaart van vormen, doordat oude schrijfvormen en levend gebruik, afwijkend Noord- en Zuid-nederlands taaleigen dooreen liepen. De renaissance-spraakunst, op vormenrijkdom gesteld, trachtte kunstmatig de oude buiging volledig te herstellen, wat in de schrijftaal, door de steun van toongevende letterkundigen, door het gezag van de Statenbijbel, voor een goed deel gelukte. Maar daarnevens handhaafden ze zich in onverbogen vormen in het Noordeljk beschaafde spraakgebruik, terwijl ook in poëzie, b.v. door Bilderdijk aan deze vormen de voorkeur gegeven werd. Opmerkeljk is, dat een tendentie om de enige afwijking van het systeem te doen verdwijnen, nl. *onze* tot *ons* te verkorten (vgl. Fries *uus*), naar analogie van *uwe* — *u, hare* — *haar*, geen resultaat heeft gehad, behalve bij Westvlaamse auteurs als Streuvels,

¹⁾ Tenzij men met Kloeke aanneemt dat een possessief *jullie* uit *joului* het uitgangspunt is.

²⁾ Van Helten *Vgr.* § 99 en Van Halteren § 40.

die onder invloed van de volkstaal geregeld *ons* schrijft. In de zestiende eeuw is *ons* in alle omstandigheden gewoon (Van Halteren § 40); in de zeventiende eeuw treft men het nog bij Huygens aan, maar niet bij Hooft en Vondel; sedert is het zowel in het schrijven als in de algemeen gesproken taal verdwenen, en staat de onderscheiding van *ons* en *onze* vast.

Opmerking. Het Mnl. *dijn* is evenals *du* geheel verdwenen. In de zestiende eeuw komt het nog vrij veel voor, ook in teksten waarin *du* schaars is (Van Halteren § 34). Een overblijfsel is de uitdrukking: *mijn* en *dijn*.

Naast *hun* (de objektvorm van het persoonlijk voornaamwoord *zij*) komt in het meervoud *'r*, *d'r* voor, de zwakke vorm van *haar*, dat in het Mnl. als possessief voor alle geslachten in gebruik was. De renaissance-spraakkunst zocht weer verrijking door *haar* te bestemmen voor het vrouwelijk meervoud, naast het mannelijke *hun*. Tot diep in de negentiende eeuw heeft deze schoolse onderscheiding een zeker gezag gehad, dat nu vrijwel verdwenen is. In de achttiende eeuw gebruikte Onno Zwier van Haren voor alle geslachten nog het oude *haar* en *hare*.¹⁾

Dezelfde moeilijkheid die soms ontstaat bij de gesproken voornaamwoordelijke aanduiding geldt voor de bezittelijke voornaamwoorden *zijn* en *haar*. Terugslaande op van ouds vrouwelijke woorden was dus *haar* in het enkelvoud gebruikelijk, ook bij voorwerpsnamen en abstracta, maar toen voor het grootste deel van de beschaafd sprekende Nederlanders het verschil tussen mannelijk en vrouwelijk genus verdwenen was, ontstond weifeling en verwarring, waardoor *haar* herhaaldelijk te pas gebracht werd bij van ouds mannelijke woorden. Vroeger trachtte men dit bezwaar tegen het te „persoonlijke” *zijn* en *haar* te ontkomen door het gebruik van *deszelfs* en *derzelver*. Wie zijn taal horend neerschrijft en overbodige aanduiding of omslachtigheid vermijdt, zal zich aan „haar”-cultuur niet schuldig maken. Een enkel voorbeeld: als G. Kalff schrijft: „Een verhaal dat ons de literatuur toont in (haar) samenhang met het staatkundig en maatschappelijk leven, dat onze smaak bekoort door (zijne) schetsen of schilderijen in eenvoudige zuivere taal”, dan voelt men de tussen haakjes geplaatste pronomina als overbodige aanduiding. In andere gevallen is het bepaalde of onbepaalde lidwoord beter op zijn plaats als het pleonastisch aandoende possessief. In sommige gevallen zou een andere, vaak kernachtiger redactie de voorkeur verdienen.²⁾

¹⁾ Over het verschil van stijl tussen *hun* en (*d*)'r en de oorzaken daarvan leze men de opmerkelijke beschouwing in de nieuwe Woordenlijst bl. XVIII.

²⁾ Zie voorbeelden in Simons' brochure *Hij of zij of het?* op blz. 19—21.

Voor het gebruik van *z'n* en *d'r* in verbindingen als Jan *z'n* boek, Mina *d'r* werk, die aequivalenten zijn van de genitief-bepaling, verwijzen wij naar § 178. Stereotiep is het gebruik van *z'n* in uitdrukkingen als *met z'n drieën*, die ook na voornaamwoorden van de 1ste en 2de persoon mogelijk zijn: *wij* of *jullie* waren met *z'n* drieën. Vgl. ook: op *z'n* best, op *z'n* deftigst e.d. De vorm *me* naast *m'n* is reeds oud: vgl. Stoett § 77, Opm. 2, waar op Mnl. *mevrouw* gewezen wordt en op *mer* (uit *meheer*). Nu voelt men in *mevrouw* (en *meneer* naast onbeschaafd *meheer*) nauwelijks meer een possessief. De Antwerpse en Brusselse volkstaal kent nog *mij* geld, *zij* peerd (*Antw. Idiot.* blz. 64).

De bezittelijke voornaamwoorden kunnen, voorafgegaan door het lidwoord, zelfstandig gebruikt worden: *de mijne*, *het mijne*. Als dat op personen slaat, luidt het spraakkunstig voorschrift, dat een meervouds-*n* toegevoegd wordt: *de mijnen* (mijn familie), *de zijnen* (zijn partij), *de onzen* (onze landgenoten). Dit berust niet op een oude levende onderscheiding, al neemt men dit tegenwoordig bij het schrijven in acht.

Het possessieve begrip werd reeds in het Mnl. vaak versterkt met het adjektief *eigen*, evenals nog: *mijn eigen* kind, *zijn eigen* zaak, en met *selve*: met *syn selves* arbeide (Stoett § 86).

Een possessief met toegevoegde *t* is bewaard in de uitdrukkingen als *te mijnent*, *om uwent wille*, die reeds in 't Mnl. voorkomen (Van Helten *Mnl. Spr.* § 136) en in de zestiende eeuw nog zeer algemeen zijn (Van Halteren § 49). Te vergelijken zijn zelfstandig gebruikte possessieven als *miennnt* in onze Oostelijke dialecten (Drents en Gronings): dat is *miennnt*.

Evenals *jullie* possessief werd zien wij in de zestiende eeuw — gelijk reeds in § 35 opgemerkt werd — *hunlieden*, *haerlien*, *haerlie* zich tot possessief ontwikkelen. Dit heeft niet geleid tot een algemeen gangbaar *hullie* in deze funktie, dat echter in volkstaal niet ongewoon is.

Vrij jong is het nadrukkelijke gebruik van *jè*, b.v. „Dat is tegenwoordig *jè* spel: het spel bij uitnemendheid, dat bijzonder in trek is. In dit geval is het synoniem met het nadrukkelijke *hèt*.

39 Het aanwijzend voornaamwoord.

Evenals het persoonlijk vnw. kan het aanwijzende rechtstreeks aanwijzend (deiktisch) zijn, of vervangend (anaphorisch). Dan kan het of terug wijzen of vooruit wijzen. *Die* en *dat*, *deze* en *dit* kunnen dus gelijkwaardig zijn aan een wijzend gebaar of daarmee gepaard gaan. Het verband wijst dan de bedoeling aan. Ze kunnen alleen staan (zelfstandig), nog versterkt door een plaats-

aanwijzend bijwoord: *die-daar* ¹⁾); ze kunnen ook bijvoegelijk gebruikt worden, gevolgd door een verduidelijkend substantief: *dát*, of *dat boék, déze*, of *deze mán*.

Vervangend wijst het terug: Je vergist je; *dat* is zeker. Hij vroeg hulp, maar *die* was niet te krijgen. Of vooruitwijzend: *Dát* is zeker, dat je je vergist. Onder *dié* voorwaarde, dat hij zich goed gedraagt.

De beide paren van de meest voorkomende vnv., naar het genus onderscheiden, zijn reeds genoemd. Bovendien bestond in oudere periode nog een derde paar: *gene* (*gone*) — *gent*, ²⁾ waarvan het onzijdig verdwenen is, terwijl *gene* voortbestaat èn als ouderwets-deftig: „aan *gene* zijde van de rivier”, èn dialektisch: „aan *gunne* kant”. In de algemene taal is het bewaard in de verbinding *deze en gene, deze of gene*, die de betekenis krijgt van een onbepaald voornaamwoord, in (*he*)*tgeen* (*hetgeen* je daar zegt = wat) en in het vooruitwijzende *degene* (*degene* die dat beweert, vergist zich), *datgene* (*datgene* wat hij beweert). Terwijl het Mnl. *diegone* nog eenvoudig aanwijzend is (= *hij* of *die*), is de tegenwoordige functie van *degene* uitsluitend vooruitwijzend. Dat heeft geleid tot de onderscheiding van een afzonderlijke groep, genaamd: *bepalingaankondigende voornaamwoorden*. Slechts gedeeltelijk behoren daartoe de zogenaamde bijvoegelijke bepalingaankondigende als *dezelfde, dergelijke, zodanige, dusdanige, zulke, zo'n*, want deze kunnen zowel vooruitwijzend met een volgende bijzin (*dezelfde die . . . , dezelfde als . . .*) gebruikt worden als terugwijzend. Dat ook *hij* zowel aanwijzend als bepalingaankondigend wordt gebruikt (vgl. § 233), bewijst opnieuw het nauwe verband tussen persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden.

Evenals *degene* ontstond door voorvoeging van het lidwoord, treft men in oudere volkstaal en nog in dialecten *den dieë, den deze* (*deuze*) aan, het laatste o.a. nog bij Cats, Poirters, Bredero, ³⁾ maar in beschaafde taal zijn deze verbindingen niet doorgedrongen. Evenmin is dat het geval met de nadrukkelijke vorm *datte*, waarschijnlijk een oude vorm, die in het Mnl. bijna alleen in het rijm voorkomt (Franck *Mnl. Gr.* § 217), maar die

¹⁾ Vgl. het Franse *celui-là* en het Afrikaanse *hier-die*. Etymologisch zit ook in *deze* (*de-se*) een dubbele aanduiding. Verwantschap van de tweërlei aanwijzende woorden (pronomina en adverbia) blijkt ook uit het feit dat *daarvan* gelijk staat met *van dat*, en dat een aanduiding van plaats (richting) kan liggen in *dat uut* = daarheen (b.v. in Hooft's *Baeto*), *dit om*.

²⁾ Met een aantal dialektische bijvormen: *ghint, ghont, ghunt* etc., zie Van Loey § 34.

³⁾ *Moortje*, vs. 122; zie Nauta § 91*; Van Helten *Vondelgr.* § 120. Vgl. bij Huygens *Hofwijck* vs. 1661.

in de zestiende eeuw volgens de vele bewijsplaatsen bij Van Halteren (§ 53) „lang niet ongewoon” is. Analogisch ontstaan, is *ditte* waarschijnlijk van jongere datum, maar ook dit komt reeds in het Mnl. voor, en handhaaft zich in de zestiende eeuw, o.a. bij Coornhert en vele rederijkers. Bredero kent beide nog, maar in de taal van Hooft en Vondel, in de latere schrijftaal zijn ze contrabande geworden.

In poëzie vindt men afkorting van *deze* tot *deez'*, begrijpelijk door samensmelting met een volgende klinker, maar eveneens voor een medeklinker, zowel bij Vondel (Van Helten § 120), als bij Huygens.¹⁾ Deze afkorting komt nu nog in dialecten voor.

Wat de betekenis betreft, gaat het niet altijd op, dat *deze* en *dit* slaan op wat nabij is, *die* en *dat* op wat verder weg is.²⁾ Dat geldt wel als ze deiktisch of kontrasterend gebruikt worden, b.v. „Bedoel je *deze* of *die*, *dit* of *dat*?” In litteraire taal, vooral bij Potgieter, slaat *deze* terug op het laatstgenoemde, *gene* op het eerstgenoemde. In omgangstaal is *deze* als vervangend voornaamwoord veel zeldzamer dan *die*. *Dezer dagen* handhaaft zich als staande uitdrukking. Verder valt op te merken dat men *dat* gebruikt als nadrukkelijker vorm van het persoonlijk vnv. *het*, in verschillende functies, b.v. „Is hij ziek? Ja, *dat* is hij al lang”. *Dat* is een flinke jongen. *Dat* zijn kersen, of terugwijzend, ook bij het meervoud: Die jongens, *dat* zijn rakkers.

Eigenaardig is de gevoelswaarde van *die* in uitroepen als: „*Die* studenten hebben alevel wat raars!” (*Camera Obscura*). „*Die* vervelende Karel!” „O die uitvluchten!” *Die* schijnt dan te wijzen op een inhaerente eigenschap, vergelijkbaar met het epitheton ornans.

In het beschaafd gesproken Nederlands hebben *die* en *deze* geen verbogen vormen meer. In het Mnl. is de mannelijke datief-accusatief-vorm *dien*, *desen* nog gewoon, maar in de M.E. begint *die* reeds algemeen te worden en *dien* door te dringen in de nominatief. In de zestiende eeuw „treedt *die* meer en meer in de plaats van *dien*” (Van Halteren § 54), gelijk op tal van plaatsen, zowel uit Zuid- als uit Noordnederlandse geschriften blijkt. Daarnaast ontbreken bij Van Halteren (§ 56) bewijsplaatsen voor het niet minder gewone *dien* in de nominatief, zodat men niet na kan gaan of dit, evenals nu in de Zuidelijke gewesten, beperkt blijft tot die gevallen waar een klinker of bepaalde medeklinkers (*b*, *d*, *h*) volgen, dan wel of het traditioneel in alle gevallen bij mannelijke substantieven op schrift gezet wordt. Onzeker blijft

1) B.v. *Dagwerck* vs. 61 in de singularis, *Zeestraet*, vs. 644 in de pluralis.

2) In *N. Tg.* XL, 164 betoogde J. Keyzer dat *dat* en *die* verwijzen naar wat voorafgaat, *dit* en *deze* naar wat volgt, maar Van Haeringen toonde in een *Naschrift* (blz. 166) aan, dat dit niet als regel vastgesteld kan worden

dus ook, in hoeverre geschriften van Noordelijke auteurs hierin een Zuidelijk gebruik volgen. Dat geldt ook voor *desen* in de nominatief, bij Van Halteren (§ 57h) vermeld als in „nagenoeg alle geraadpleegde werken in grooten getale aangetroffen”. Zijn daarbij echter de speciaal Hollandse inbegrepen?

Dit synkretisme, dat in de volkstaal van alle gewesten zich vertoonde, werd in het schriftelijk gebruik gestuit door de renaissance-grammatika, die naar Latijns voorbeeld, strenge onderscheiding van subjekt- en objekt-vormen eiste. In de *Twe-spraack* geschiedde dat nog met enige toegefelijkheid, maar de eis werd steeds strenger doorgevoerd en gold in de achttiende en grotendeels in de negentiende eeuw als onaantastbaar.

De regel dat een zelfstandig *deze* in het meervoud ongewijzigd blijft als het zaken geldt, maar *dezen* wordt, als het op personen betrekking heeft, berust op geen enkele werkelijkheid. Hetzelfde geldt voor *degene(n)*, dat overigens alleen van personen voorkomt. In streken waar de meervouds-*n* gehoord wordt, is van de toepassing geen spoor te vinden; daar gebruikt men de *n* ook bij zaken. ¹⁾

In de geschreven taal: litterair, ambtelijk, vormelijk, hebben zich de oude genitieven, de datieven en accusatieven met *n* tot op onze tijd gehandhaafd. In kanseltaal, in spellinguitspraak bij het voorlezen kan men ze nog horen; door de nieuwe spellingregeling zullen ze steeds meer verdwijnen, behalve in staande uitdrukkingen, als het nu reeds ouderwets klinkende: schrijver of brenger *dezes*, wat *dies* meer zij; gewoner: van dien aard, bij *dezen*, in *dezen*. Versteend komt *des* voor in *deskundig*, *desverlangd* en de onzijdige datief *dien* in de voegwoorden *indien*, *naardien*, *bijaldien*.

Als genitief komt in het Mnl. naast *die* en *dat* bij het mannelijk en onzijdig meestal voor: *dies* en *des* (enclitisch: *es* en *as*; vgl. *niets* uit *niet-es*); bij het vrouwelijk *diere*, *dier*. ²⁾

De jongere, nog zeldzame Mnl. vorm *diens* — analogie naar *dien* — begint „in de zestiende eeuw eenige uitbreiding te krijgen” (Van Halteren § 54); later heeft *diens* de oudere mededinger in de geschreven taal geheel verdrongen, terwijl het familiere *die z'n* vermoedelijk ook wel oud zal zijn. Genitief van *dese* en *dit* is in het Mnl. bij het mannelijk en onzijdig *des*, bij het vrouwelijk *deser(e)*, samengetrokken tot *derre*. In familiaar Nederlands, waar de genitieven *diens* en *dier* nooit gebruikt worden, kent men de gelijkwaardige verbindingen *die z'n* en *die d'r*.

¹⁾ B.v. in het Overijsels: van aardappels: „*Deezn* bint beter” of van sigaren: „*Wi-j deezn* 'ebbn, of die?”.

²⁾ Een zeldzame onzijdige genitief *das*, die alleen in het rijm voorkomt — waarschijnlijk is de *a* analogie naar *dat* (Franck § 217 Anm.) — is in de zestiende eeuw spoorloos verdwenen (Van Halteren § 53).

Geheel buiten gebruik zijn de genitieven van *gene*: Mnl. *geens* (mannel. en onz.), *gheenre*, *ghere*, *gherre* (vr.); evenzo het reeds genoemde onzijdige *ghent*. In verbinding met het lidwoord: *degene* (Mnl. *diegene*) en *hetgene* had het in de zestiende eeuw nog een volledige flexie, in het vrouwelijk en in het meervoud met invoeging van *d*: *der gheender*, *der gheendre* (Var Halteren § 60).

De in het Mnl. gewone geïnklineerde vorm *s(es)* uit *des* die men in de zestiende eeuw nog als *ts*, b.v. „hadde hijts van noode” (Van Halteren § 53h), aantreft, komt een enkele maal nog bij Huygens voor als *'s* (*Hofwyck*, vs. 70, 71). Waarschijnlijk naar analogie van tweelettergrepige vormen als *deze(n)*, *gene(n)*, *hunne(n)* enz. ontstond *dië(n)*, dat reeds in het Zuidnederlands van de 17de eeuw optreedt, maar niet in het Noorden doordrong. Het Brabants kent nog *den dieë*, naar analogie van *den deze*. Een dergelijke tweelettergrepigheid kennen Zuidelijke streektaalen bij *gij* (O! gijen dommerik! Gije zatlap!) ¹

In het Mnl. ontwikkelde zich het aanwijzende bijwoord so tot aanwijzend voornaamwoord (vgl. Engels: I hope so). Dit is door innerlijke verwantschap begrijpelijk. Bij het voordoen van een handgreep kan men zeggen: Je behoeft maar *dit* te doen, of: Je moet maar zò doen. Gewoon Mnl. is dus: so sach ic, so dede hi (Mnl. *Wdb.* VII, 1443; vgl. ook aldaar *also* en *dus*). Tot het moderne Nederlands drong dat gebruik niet door.

Door dezelfde ontwikkeling verkreeg *zulks* de functie van aanwijzend voornaamwoord. Mnl. *sulc* komt reeds voor = dat; ook *te sulc* = daartoe, *in sulken* = indien (Mnl. *Wdb.* VII, 2415). Waarschijnlijk heeft zich uit de verbinding *sulcs wat*, *sulcs iets*, *zo iets* (Mnl. *Wdb.* VII, 2421, Van Helten *Mnl. Gr.* 459, Van Halteren § 65) *sulks* geïsoleerd in de betekenis van *dat* (vgl. *iets*, *elcs*). Nu leeft *zulks* nog voort in „stadhuistaal”.

In verbinding met het lidwoord komt *dezulke* als terugwijzend voornaamwoord voor; bij J. van Lennep o.a. nog: *derzulke*, maar uit de oudste voorbeelden die het *WNT* geeft, b.v. uit Anna Bijns, blijkt dat het oorspronkelijk als onbepaald voornaamwoord, dus in dezelfde betekenis als *die some* = sommige, dienst deed. Het sporadisch gebruik als bepaling-aankondigend vnw. (*dezulke die . . .*) wordt in het *WNT* niet vermeld.

Het reeds besproken *dezelve* ontstond door versterking van het aanwijzende *die* met het adjektief *selve* (vgl. *juist die*, *zelfs die*). Vandaar dat het in het Mnl., evenals *die gone* soms met *hij* gelijk stond, b.v. in *Ferguut*, vs. 3253: „*die selve* begonste sere wenen”. Onzijdig *tselve*, genitief *desselfs* („*desselfs* si nu missen”), *derselve*. Nog bij Vondel vindt men *desselfs* = daarvan (*Jos. in*

¹) Zie Corn.—Vervliet, *Inleiding*, blz. 57 en Teirlinck blz. 177 Aanm. 3.

Egypte, vs. 808). In de Statenbijbel wordt van dit demonstratief een ruim gebruik gemaakt (zie Heinsius § 206). Een bijvorm was *tseljde* (o.a. in Spieghel's *Twe-spraak*) waarnaast ook *de-zelvige* opkwam, b.v. eenmaal in de Statenbijbel: *des selvigen* daeghs, en bij Stalpaert van der Wielen: *het zelvighe*; in *den-selvigen* Labyrinth (vgl. *WNT* III, 2485). Vergelijkbaar is ook *zodanig*(e).

Het bijwoord *zo* kan, evenals *zulk*, met een onbepaald lidwoord verbonden worden. In het Mnl. bestond nog de splitsing: *so scone een wijf*, maar men schreef gewoonlijk al: *so groten prijs*, evenals: *alte groten huys*, *dus beesteliken doet*. Doordat deze *n* niet meer gevoeld werd als lidwoord, ontstond ook de nieuwe verbinding: *een so groten prijs*. Nog in Vondels tijd was de oorspronkelijke konstruktie bekend.¹⁾ In oostelijke streken is *zo'n* zo zeer geïsoleerd van *zo* + 'n, dat het niet meer de vokaal van *zo*, maar van *zon* heeft. Daarnaast staat in zelfstandig gebruik dan de vorm *zonnen*(t).²⁾ Dat *zo'n* als één aanwijzend pronomen gevoeld wordt, blijkt ook uit de omstandigheid dat het, vooral in de Zuidelijke gewesten (o.a. bij Vermeylen en bij Gerlach Royen) ook vóór meervoudige substantieven geplaatst wordt (vgl. *wat-een* bij meervouden).

Sterke gevoelswaarde heeft het absoluut gebruikte *zo'n* in: „ik heb *zo'n* slaap”, dat verschillend geaccentueerd kan worden: „ik heb *zo'n* sláap” en „ik heb *zó'n* slaap”.³⁾

Nauw verwant met deze voornaamwoorden zijn de aanwijzende voornaamwoordelijke bijwoorden (§ 71).

40 Het betrekkelijk voornaamwoord.

Het relatieve pronomen maakt de zin die het opent, afhankelijk van het in de hoofdzin staande, voorafgaande nomen, dat dan antecedent heet; ook kan de gehele hoofdzin het antecedent vormen; of kan het antecedent opgesloten zijn in het relatief. Primitieve taal geeft de voorkeur aan nevenschikking, vaak zonder verbindend woord. Hoe dan uit een inleidend aanwijzend *die* en *dat*, een vragend *wie* en *wat* een relatief pronomen ontstaat, wordt in de syntaxis uiteengezet.

Deze vier woorden, waarbij geen onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk genus gemaakt wordt, zijn de meest gewone. *Wie* wordt gebruikt: 1°. na voorzetsels, en slaat dan alleen op personen; op zaaknamen slaat dan een verbinding met *waar* — terug: de tafel *waarvan* 2°. in de verbinding *al wie*; 3°. als het

¹⁾ Van Helten *Vgr.* I § 101.

²⁾ Vergelijk de vorm *miennt*, in § 38 vermeld.

³⁾ Vergelijk ook de gevoelswaarde van het sterk geaccentueerde *zulke*: „Het waren *zulke* aardige mensen!”.

antecedent er in opgesloten ligt en het woord dus onbepaald betrekkelijk is: *Wie* het weet mag het zeggen.

Wat wordt gebruikt: 1°. in de verbindingen *al wat, iets wat, dat wat*; 2°. als het antecedent er in opgesloten ligt: *Wat* je weet mag je zeggen, *Zeg* maar *wat* je wilt. Inplaats van het onzijdige relatief met voorzetsel treedt dan een verbinding met *waar-*; b.v. een werk *waarvan* het sukses verzekerd is.

Opmerking. De regel dat *van wie, met wie* etc. op personen terugslaan de enig toelaatbare vorm is, en dus b.v. „de man *waarvoor* ik eerbied heb” onjuist zou zijn, gold reeds in het Mnl. niet onbepaald, b.v. „die man *daer* ic dit wonder *af* telle”. „Een wijf *daer* *ave* Kerstine was gebeden” (Franck § 222e). Ook de hedendaagse familiere taal kent dit gebruik.

Even als hierboven opgemerkt werd, is het verschil tussen *wie* en *die*, als het antecedent er in opgesloten ligt, kunstmatig, en reeds in het Mnl. is *die* vaak = hij die en *dat* = dat wat (Franck § 22). In de gesproken taal is „*Die* het weet mag het zeggen” even gewoon als „*Wie* het weet mag het zeggen”. Dat dit reeds in de zestiende eeuw zo was, blijkt uit de vele voorbeelden die Van Halteren (§ 73d) verzamelde.

In het Mnl. komt *wie* ook voor na *hi* en *diegene*, b.v. „*Hi* *wie* dat doet” (vgl. *al wie*) en uitsluitend in de verbinding *so wie*.¹⁾ Naar analogie van *al wat, iets wat* bestaat er in tegenwoordig taalgebruik een toenemende neiging op elk onzijdig substantief *wat* in plaats van *dat* te laten volgen (b.v. het geval *wat* zich voordeed). In verzorgd taalgebruik wordt dit meestal nog vermeden. Gewoon is het gebruik van *wat* als het antecedent een zin is, b.v. „’t is mooi weer, *wat* ons juist van pas komt”. Het relatieve *die*²⁾ kwam al in het Mnl. in alle casus onverbogen voor.³⁾ Daarop heeft reeds P. J. Cosijn (*Taal en Letterb.* VI) de aandacht gevestigd; of het aan de oorspronkelijke Oudgerm. verbogen vorm beantwoordende *dien* nog in de gesproken taal voorkwam, blijft onzeker. De mannelijke accusatief *dien* is later naar het voorbeeld van het Latijn in de litteraire taal opnieuw ingevoerd, en heeft sedert de renaissance eeuwen lang gezag gehad; evenzo de vorm *wien* na voorzetsels.

In de zestiende eeuw vindt men overal nog *wie* en *die* als datief-accusatief naast *wien* en *dien*; „in tal van teksten

¹⁾ Van Helten, *Mnl. Gr.* § 363.

²⁾ Een eigenaardig relatief *de*, dat in het Mnl. zeldzaam voorkomt en dat Franck (§ 222b) beschouwt als de verzwakte vorm van *die*, is in de zestiende eeuw in verscheiden teksten aangetroffen (Van Halteren § 72; vgl. ook Van Helten *Mnl. Gr.* § 363c). Waar het in Nederduits gekleurde teksten voorkomt, zal het als *dē* op te vatten zijn.

³⁾ Wanneer het antecedent er in opgesloten ligt, komt zowel de vorm met als zonder *n* voor: hi sloech *die* hi wilde” en „hi vant *dien* hi sochte” (Franck § 222, 3a).

is de vorm *die* zelfs overheersend" (Van Halteren § 79). Bij Vondel daarentegen komt de onverbogen vorm „bijna uitsluitend in de oudere periode voor" (Van Helten *Vgr.* § 124); later gehoorzaamt hij aan het voorschrift van de renaissance-grammatika.

De genitief *wies, wes* (vgl. *weshalve*) kreeg reeds in het Mnl. als konkurrent *wiens, diens* naast zich, dat aanvankelijk voor de singularis en pluralis van alle geslachten gold, en dat in de zestiende eeuw de oudere vormen zonder *n* vrijwel verdrongen had. De enig mogelijke verklaring is wel een contaminatie met de acc. *wien, dien*. Een jongere vrouwelijke vorm *wier*, naar analogie van demonstratief *dier*, is door Van Halteren (§ 75) in geen enkele zestiende-eeuwse tekst aangetroffen, maar verkrijgt later door de renaissance gezag.

Een vrouwelijke datief-acc. *wien* en *dien*, die reeds in het Mnl. opduikt¹⁾, die in de -zestiende eeuw nog vrij veel voorkomt en ook tot Vondel's taalgebruik behoort²⁾, is stellig alleen op papier geboren, werd door de grammatici reeds in Vondel's tijd verbannen, en liet geen latere sporen na. Als paradigma gold sindsdien: *die, wiens, wien, dien* voor het mannelijk, *die, wier, wie* voor het vrouwelijk geslacht.

De genitieven *die z'n* en *die d'r* bleven beperkt tot de familiare taal en drongen zelden tot de geschreven taal door.

Onder invloed van het Latijn, ontstond in de kanselarijtaal uit het vragende *welk(e)* een relatief *welk*, waarnaast onder invloed van het Frans (*lequel*): *d(i)ewelke, dewelcke* (met de verbogen vormen *des welcs, den welken*) en het onzijdige *twelc, welc*.³⁾ In de Middeleeuwen is het gebruik van *welke* in officiële stukken al vrij oud; in de zestiende eeuw ontwikkelt het zich in allerlei vormen, echte „boekenwoorden", die grotendeels kunstmatig waren (b.v. *welckens, welckers, der welcker, der welcken* enz.) en veelal spoorloos verdwenen. Bij Vondel komen nog vrij veel vormen voor: *welck* (ook bij het meervoud), *welckers, de welcke, der welcker, hetwelcke*. Nog op het einde van de achttiende eeuw vindt men b.v. bij Wolff en Deken: „een schoon Colorit, *welckers* beelden . . ." en bij De Perponcher: „die samenleving, in *dewelken* wij geplaatst, voor die werkzaamheden, tot *dewelken* wij geroepen zijn." Bij achttiende-eeuwse schrijvers vindt men ook een kunstmatige meervoudsvorm *welken*. In de negentiende eeuw is het mannelijke en vrouwelijke *welke* (met de verbogen vormen *welks, welken, welker*) in de

1) Van Helten *Mnl. Gr.* § 364d.

2) Van Helten *Vgr.* § 127.

3) Gelijk Behaghel aangetoond heeft (*Zeitschrift für deutsche Wortforschung* XIII, 157 vlg.) en *Deutsche Syntax* I, 374; in het Nederlands verschijnt het reeds in het einde van de dertiende eeuw, dus vroeger dan in het Hoogduits.

„schrijftaal” lang gehandhaafd, maar onder invloed van de levende taal steeds meer verdrongen, al blijven sommige schrijvers, vooral journalisten, er aan gehecht. Dat geldt ook voor het bijvoeglijk gebruik van het betrekkelijk voornaamwoord, b.v. „Er liepen twee loggers binnen, *welke* vaartuigen het zwaar te verantwoorden hadden gehad”. In officiële taal is dit gebruik niet zeldzaam ¹⁾, al blijft het behoren tot de papieren stijl, en is het meestal nodeloos omslachtig. Soms acht men deze konstruktie onmisbaar om dubbelzinnigheid te voorkomen, b.v. „de merkwaardige opvatting van deze stelling, *welke* opvatting onverdigbaar is”, omdat het enkele relatief *die* verwarring zou stichten. Maar eenvoudiger en natuurlijker klinkt dan, herhalend: „een opvatting die . . . Of korter: „de merkwaardige onverdedigbare opvatting”. In de geschriften van de jongere generatie is het gebruik steeds zeldzamer geworden. Men vindt het soms nog gebruikt om tweemaal *die* te vermijden, o.a. in de verbinding: *die welke*.

Als een zin het antecedent is, of als er geen antecedent is, komt ook *hetgeen* als relatief voor: Het plan wordt doorgezet, *hetgeen* ik niet verstandig vind. *Hetgeen* ik zeggen wilde, is dit. Sommige auteurs o.a. Onno Zwier van Haren, en later nog Potgieter, gebruiken *hetgeen* relatief in plaats van *hetwelk*.

41 Het vragende voornaamwoord.

Zelfstandige vragende voornaamwoorden zijn *wie* en *wat*. *Wie* vraagt naar personen, *wat* meestal naar zaken. Een ander onderscheid van betekenis bestaat tussen *Wie* is hij? d.i. hoe heet hij? en *Wat* is hij?: *welke* betrekking heeft hij?

Bijvoegelijke vragende voornaamwoorden zijn: *welke* en *welk*, *wat-voor-een* en *wat-voor*. Het eerste paar vraagt naar één individu of één ding, het tweede naar de aard of de soort. *Welke* leerling \times *wat voor een* leerling; *welk* boek \times *wat voor (een)* boek. Bij meervouden ontbreekt *een*: *Wat voor* mensen zijn dat? ²⁾

Wie heeft geen geslachtsonderscheid en blijft steeds in het objekt en na voorzetsels onverbogen, ook als het op mannen betrekking heeft. In de spelvorm kreeg het dan, volgens oudgrammatikaal voorschrift een *n*, op grond van de Mnl. vorm *wien*. Afzonderlijke vrouwelijke vormen bestonden oorspronkelijk niet, evenmin als meervoudige. De Mnl. genitief *wes*, *wies* gold ook voor die beide gevallen. Voor het mannelijk kwam daarnaast

¹⁾ Vgl. reeds: „Avinge sloet, *welker* sloet Hogerkercker sijrecht an het suyder ende scheidet” (N.G.N. 10, 105).

²⁾ In het Afrikaans ontstonden daaruit de pronomina *waffer* en *watter*. Het eerste is ook in Brabant en in de Bommelerwaard in gebruik.

een jongere vorm *wiens* op — in de 16de eeuw „algemeen geworden”; voor het vrouwelijk en meervoud, naar analogie van *dier, diere: wier, wiere*. De laatste ontbreken nog in de zestiende eeuw; dan wordt voor vrouwen ook *wiens* en *wien* gebruikt (Van Halteren § 68), terwijl het onzijdige *wes* nog niet uitgestorven is. Daarentegen was toen reeds de onverbogen vorm *wie* in het objekt vrij gewoon (Van Halteren § 68d; vgl. Van Helten *Vgr.* § 132).¹⁾

In familiaar Nederlands is *wie z'n, wie d'r* gelijkwaardig met *wiens* en *wier*, maar in geschreven taal wordt deze verbinding meestal nog vermeden. Hetzelfde geldt voor het vragende *hoe'n*, te vergelijken met het aanwijzende *zo'n*, al heeft het eerste minder carrière gemaakt.

Oud is reeds de verbinding *wat man* (waarin *man* teruggaat op een gen. plur.), die vooral in het Noord-Oosten van ons land zeer gewoon is, en van daar uit verder doordrong. In Limburg kent men nog: *wat lui*. Reeds bij Vondel: *wat troost, wat raet is hier?* (*Jeptha* 878).

Opmerkingen over oude, sedert lang verdwenen vormen:

In de volkstaal komt, naar analogie van *datte*, een nadrukkelijk *watte* voor, dat al oud is. Van Helten (*Mnl. Gr.* § 360d) geeft Mnl. bewijsplaatsen; Van Halteren (§ 68f) zegt dat het in de zestiende eeuw „iets meer” voorkomt.

Vreemd is de datief-acc. *wiene*, die bij Anna Bijns, M. de Casteleyn en Colijn van Rijsssele voorkomt. In de zestiende eeuw vindt men de samensmelting *waddinghe* of *wattinghe*, waarvan het prototype reeds in de *Limborch* voorkomt: „*Wat dingen mach dat wesen?*” (Van Halteren § 68e; 69). Hier is *dinge* oorspronkelijk een genitief pluralis bij *wat*. Dit syntagma is nog bewaard in de Noordbrabantse Kempen: *deur wa dingen resp. deur welke dingen* = waardoor (vgl. *deur die ding(e)n*) = daardoor).²⁾

Een oude instrumentalis in versteende vorm schuilt in het Mnl. vragende *twi*: waarom.

In plaats van *wat* met een voorzetsel treedt een voornaamwoordelijk bijwoord. *Waarmee* kan ik je helpen? *Waarover* zal hij spreken? of gesplitst: *Waar* kan ik je *mee* helpen? *Waar* zal hij *over* spreken?

¹⁾ *Welk* werd in het Mnl. ook zelfstandig gebruikt = *wie* of *wat van beide*, b.v. „Hine weet *welc* et es, dach of nacht” „*Welc* dat haer man wesen mach.” (Van Helten *Mnl. Gr.* § 363). Ook in de verbinding *welc haerre*, dat samen kon smelten tot een nieuwe pronomen *welcoor* (Franck § 221). Als verbogen vormen komen voor *welcks, welcker, welcken* en met het voorgevoegd lidwoord *dewelcke, dwelck, hetwelck*. Bijvoegelijk komt in de zestiende eeuw ook bij het meervoud *welck* voor naast *welcke* (*welck* spisen), terwijl in het enkelvoud *welck een* kan versmelten tot *welcken* (Van Halteren § 71).

²⁾ Het Mnl. *bi wat dinghen*, te vergelijken met Lat. *quāre*.

Als de vragende voornaamwoorden een bijzin inleiden, kan *wie*, *wat* in omgangstaal gevolgd worden door *of*: ik weet niet *wie of* hij is, *wat of* hij bedoelt, *wat voor* bedoelingen *of* hij heeft. De toevoeging van *of*, waardoor twijfel wordt uitgedrukt, werkt hier versterkend. Het *WNT* X, 75 geeft reeds voorbeelden uit *Willem Leevend*.

Een overhelling naar een onbepaalde betekenis ontstaat door de toevoeging ook: *Wie ook*, *wie dan ook*, *wat ook*, gelijk staande met het Mnl. *wie so*, *wat so*, of: *so wie*, *so wat*. In het Zuidnederlands, adjektivisch: „*welkdanige* vreemde taal ook”.¹⁾

42 Het uitroepende voornaamwoord.

Bij uitroepen, die van vragen in betekenis en intonatie verschillen, zijn de voornaamwoorden: *wat*, *wat-een*, *welke*, *welk-een* in gebruik. Afwijkend alleen is dat *wat-een* niet slechts in het enkelvoud voorkomt (*Wat-een* drukte!), maar ook bij een meervoud (*Wat-een* mensen!), een duidelijk bewijs dat *een* hier niet meer als een lidwoord gevoeld wordt. Vandaar dat reeds in de zestiende eeuw aaneen geschreven werd *watten*, of met verzachting *wadden*, een vorm die Van Halteren (§ 69) ten onrechte „raadselachtig” noemt, en die nog in Oostelijke streken gebruikelijk is. Ook splitsing is mogelijk: „*Wat* is er *een* drukte in de stad!”

43 Het onbepaalde voornaamwoord.

Er zijn ook woorden die personen, zaken of groepen onbepaald aanduiden. Ze hebben niet altijd een voornaamwoordelijk karakter, en zouden deels eer onbepaalde substantieven genoemd kunnen worden, terwijl ze anderdeels grenzen aan onbepaalde telwoorden.²⁾

Men, dat meestal aan meer dan één persoon doet denken, komt alleen als subjekt voor. Het kan verzwakken tot *mən* of met verlies van de *n* tot *mə*, samengetrokken met *er* tot *mer*, dat het *Mnl. Wdb.* reeds uit een Rotterdamse bron vermeldt, en dat later vaak voorkomt (zie Van Halteren § 84; Van Helten *Vgr.* § 135 en b.v. in Huygens' *Hofwijck* vs. 1775; Vondel laat in de *Bespiegelingen van G. en G.* I 1353 *hoe men* rijmen op *roemen*). In het Algemeen Beschaafd is de uitspraak met *ě*, onder invloed

¹⁾ Eveneens zonder *ook*: „Op *welkdanig* terrein van wetenschap”.

²⁾ Deze opmerking maakt Sütterlin (§ 123, 7), die spreekt van „Hauptwörter” en „Umfangsbezeichnungen”. Daarentegen merkt hij op, zou het zogenaamde „persoonlijke” vnw. *het* in veel gevallen als vage aanduiding, onbepaald genoemd kunnen worden.

van het schrift ontstaan, normaal geworden, al is *mæn* bij een ouder geslacht nog in gebruik geweest. ¹⁾

Dat *men* ontstaan is uit het substantief *man* blijkt niet alleen uit het Mnl. (b.v. in een zin als: „Ware ooc dat sake dat *man* dien pacht niet en goude”) maar ook uit het feit dat ‘*n mens* op-nieuw tot onbepaald voornaamwoord kan worden. Huygens (*Hofwyck* vs. 1825) spelt reeds *emens*, en in het Afrikaans is het gewoon geworden. ²⁾ Vergelijk ook bij Vondel: Ghy weigerde *noit mensch* zijn klaghten aen te hooren (*Josef in Egypte*, vs. 751); ‘*n mens* kan ook als object dienst doen: Je moet ‘*n mens* (iemand) niet zo plagen. Met *niemand* komt weer overeen: *geen mens* (vgl. Eng. *no body*). Omgekeerd kan *men* van onbepaald weer persoonlijk worden. Als Lucifer bij Vondel (vs. 677) zegt: „*Men* zal een regiment oppressen hier ter stede”, dan bedoelt hij met *men* zich zelf. Vgl. *Jeptha*, vs. 330: „*Men* zal ze in ‘t hof verwachten”. Dit verschijnsel valt ook in dialect op te merken. Bij *men* denkt de spreker zich zelf er bij, b.v. gron. *Men wil de man wel geern helpm* (*Gron. Wb.*). Bij verdere ontwikkeling krijgt het zelfs de betekenis van *ik*, evenals ook in het Nieuw Hd. en in het Italiaans (*si*).

In *iemand* en *niemand* ³⁾ schuilt eveneens het substantief *man* voorafgegaan door *ie* of *nie* en met een dentale explosief, die na de *n* fonetisch ontstond. Deze *t*-klank werd met *d* gespeld naar aanleiding van de oude datief *niemande*, een verbogen vorm die nog steeds in het Noordbrabants voorkomt: „Ik heb (n)iemande gezien”.

In het Mnl. voelde men vaak *nie* en *man* als twee woorden, blijkens de omgekeerde volgorde: Scoonre boom sach *man nie* gheen, maar de gewone verzwakking tot *niemen* wijst reeds op versmelting. Als buigingsvormen golden *niemens* en *niemene*. In de zestiende eeuw zijn de vormen met *t* (*d*) de gewone; de datief *niemande*, zelfs *niemanden* dringen dan in de accusatief door (Van Halteren § 86). *Niemanden* komt nog in de Statenbijbel voor (Heinsius § 222). In hedendaags Nederlands heeft de genitief *niemands* zich gehandhaafd.

De onbepaaldheid kan versterkt worden door de verbinding *zeker-iemand*; in de zestiende eeuw komt ook versterkende dubbele ontkenning voor: *noyt niemant, niemanden niet, noyt nyemant niet*.

Een, oorspronkelijk telwoord, kan met verzwakt accent tot onbepaald voornaamwoord worden: „*Een* van de aanwezigen”

¹⁾ Vgl. Van Haeringen *N. Tg.*: XLVII, 67.

²⁾ Vgl. ook het Franse pronomen *on* met *homme* en zie verder WNT IX, 518 vlg.

³⁾ Vgl. ook Mnl. en 16de-eeuws *ghiemant*, met een *g*, uit *nih* dat in *geen* (Mnl. *negheen*) schuilt. Vgl. Heeroma in *Ts.* LXI.

staat dan gelijk met: *iemand* van de aanwezigen (vgl. Engels *one*). Er was er *een* die . . . = *iemand*; ook wel: „Er is er maar *eentje*”. Nu nog komt *een* = *iemand* in het Gronings voor: „Daar is *een* bij de deur”. In Gronings dialect kan *een* verzwakken tot *n*: 't komt aaltied oet, al zal *n* 't zulf ook oetbring_n (Gron. *Wb.*). *Geen* = niet een (ontstaan uit *nih-een*; later gesplitst: *ne geen*), in volkstaal versterkt tot *geen-een*, dat reeds in de achttiende eeuw voorkomt.

Opmerking: Waarschijnlijk onder Duitse invloed kwam in de zestiende en de zeventiende eeuw ook een vorm *eener* = *iemand* in gebruik (Van Halteren § 93g en twee daar niet vermelde plaatsen uit de *Homulus* vs. 315, 319; Van Helten *Vgr.* § 134; Nauta § 100, met plaatsen uit Bredero). Deze nominatief werd algemeen toegepast: in Spieghel's *Byspraacks Almanak* als datief gebruikt; bij Vondel: *van eener*.

In de zeventiende eeuw komt *een*, gevolgd door een comparatief, voor met de betekenis van iets, b.v. *een beter* = iets beters (Vondel's *Roskam*, vs. 91), vgl. *een aer* = iets anders.

Naar de betekenis verwant zijn ook verbindingen als *de een of ander*, *het een en ander* = iets, *deze of gene*, *die of die* (reeds bij Bellamy: „*die of die Natie*”). Hiervóór (§ 41) is reeds opgemerkt, dat *wie-ook* (Mnl. *so wie*) onbepaalde betekenis krijgt. Daarmee is te vergelijken: *gelijk-wie*, *om 't even-wie*, *onverschillig-wie*. Onbepaald is ook: *de eerste de beste*.

Drie in oorsprong persoonlijke voornaamwoorden kunnen onbepaald worden, nl. *je*, *ze*, en *we*: *ze* klinken minder deftig dan *men*, b.v.: Wat moet *je* voor dat examen bestuderen? *Ze* zijn bezig dat gebouw te restaureren. Als *we* vooruit willen komen in de wereld moeten we ons best doen.¹⁾

Iets,²⁾ *niets* en *wat* hebben betrekking op zaken. In plaats van verbindingen met een voorzetsel gebruikt men voornaamwoordelijke bijwoorden, samengesteld met *ergens* en *nergens*: Hij keek *ergens naar*, bemoeit zich *nergens mee*. Dit kan ook gesplitst worden: *Nergens* bemoeit hij zich *mee*. De *s* van *iets* is óf oorspronkelijk de genitief *es* (= *des*) toegevoegd aan de oude, Mnl. vorm *iet* en *niet* (vgl. te *niet* doen, en in volkstaal: 't is nietes),

¹⁾ Vgl. R. A. Kolléwijn in *Taal en Letteren* IV, 57. Als men let op het gebruik van *je*, dan zal men gevallen ontmoeten waar *je* eigenlijk gelijk staat met *ik*, b.v. als iemand op weg naar het station, vraagt: Hoe moet je lopen naar het station? Evenzo in de Noordbrabantse Kempen, b.v. Ge moet mår kunne! = Het is de vraag of ik dat wel kan. Dr. Huisker merkt dat op in het taalgebruik van Aart van der Leeuw (in zijn proefschrift, blz. 322).

²⁾ Merkwaardig is, dat *iets* vergezeld door een adjektief substantief kan worden, b.v. *een organisch iets* (Vermeulen), *een vanzelfsprekend iets*, *een plotseling iets* (A. Roland Holst). Hetzelfde geldt voor *iemand*: *een sympathiek iemand*, *een flink iemand*. Bijwoord van graad wordt *iets* in: *iets te groot* (vgl. § 70).

of iets is samentrekking uit *ietwes* (WNT VI, 1386).¹⁾ Het oude *niet* is ook verscholen in *niemendal* uit *niet met al*. De vormen *iet* en *niet* hebben zich lang gehandhaafd. Bredero kent ze en bij Huygens zijn ze gewoon, maar ook nog in de achttiende eeuw treft men ze aan.²⁾

Wat wordt vaak door een genitief gevolgd: *wat* nieuws (§ 207). Den Hertog beschouwt het dan als bijvoegelijk voornaamwoord, hoewel het in betekenis met *iets nieuws* volkomen gelijk staat. Hij merkt nog op dat *wat* alleen onderwerp kan zijn, als het niet vooropstaat: „Hier is *wat* te zien” (Ned. Spr. III § 67). Tot de onbepaalde vnw. rekent men gewoonlijk *elk*, *elkeen*, *ieder*, *iedereen*, *een ieder*, *eenelk* (o.a. bij Vermeulen) en deftig en verouderd: *een iegelijk*. Daarvan komt *elk* zelden meer zelfstandig voor, maar zeer vaak bijvoegelijk; *iedereen* is meer familiaar dan *ieder*; *een ieder* klinkt ongewoner, *een iegelijk* bleef bekend uit de kerkelijke taal, doordat de Statenbijbel het gebruikte (Heinsius § 223).

Het Mnl. bezat nog een rijke verscheidenheid van vormen, nl. *elckerlijc*, *elckermalc*, (*manlijc*) *elclijc*, *elckiegelijc*, *ieghewelc*, *elcman*, *haerlijc*, *iederman*, *al(le)man*. (Van Helten Mnl. Spr. § 370). In de zestiende eeuw is het aantal belangrijk ingekrompen. Van Halteren (§ 95) noemt voornamelijk *elck*, *elck een* (samengetrokken tot *elcken*, ook reeds in 't Mnl.), *een elck*, *elckerlijck*, (*een*) *ieghelijck*. (*een*) *ieder*; soms ook *yederman* en in de genitief *allemans* (vgl. nog: een *allemans* vriend). In Vondel's taal is *elckerlijck* verdwenen; de andere vnw. komen vaak in de verbinding met *een* voor (Van Helten *Vgr.* § 134). Eigenaardig is de vorm *elcx* (b.v. *elcx* op 't breedste verklaren, in *Geboorteclock*, vs. 205), waarschijnlijk naar analogie van *beyds*, *als*. Franck (§ 226) acht deze, reeds in het Mnl. voorkomende vorm „nicht befriedigend erklärt”.

In de tegenwoordige taal komt bij *ieder* een genitief *ieders* voor, eveneens *een ieders*; daarnaast familiaar: *ieder z'n*. In de zeventiende eeuw ook *iedereens*, o.a. bij Huygens; in de achttiende eeuw werden soms nog *ieder een* als twee woorden gevoeld, blijkens de genitief *ieders eens* bij Van Effen.

Ieghelijck vertoonde in de zestiende eeuw nog buigingsvormen

¹⁾ Voor de verklaring uit de genitief *-es* pleit de parallel met *alles*. De tweede verklaring geeft ook Verdam (*Mnl. Wdb.*), die dan *wes* opvat als nominatief. Een bezwaar tegen deze verklaring is m.i. dat *ictwes*, blijkens de door Verdam aangehaalde plaatsen, nog zeldzaam en waarschijnlijk vrij jong is. Een argument er vóór is, dat *ietwes* inderdaad in Noordhollands dialect voorkomt. Het Mnl. *ietwat*, *ietewat*, *ietswat* komt in volkstaal als *yets-wat* nog in de 17de eeuw voor (Van Moerkerken, *Kluchtspel*, blz. 194).

²⁾ In *ief* schuilt etymologisch een substantief dat ding betekent (*iowiht* > *ie wæt* > *ief*); vandaar nog de Mnl. datief: te *niewete*, te *nieute* (Franck § 228). Daarmee kan men niet alleen de oorsprong van het Engelse *nothing* < *no thing* vergelijken, maar ook het jongere Nederlandse *geen ding* (WNT III, 2632); vgl. *alleding* = alles (in Hooft's *Baeto*, vs. 1040).

met *-e* en *-en* (Van Halteren § 97), die in Vondel's taal nog sporadisch in zijn oudere periode te vinden zijn (Van Helten *Vgr.* § 134); gewoner is de genitief *een yegelijcks*. *Een iegelijk* is te vergelijken met *iedereen*.

Op de grens tussen *vnw.* en telwoord staat ook *menigeen*, misschien in het Mnl. reeds tot *menigen* samengetrokken.

Uitsluitend bijvoegelijk komen adjektieven voor, die in functie met onbepaalde *vnw.* gelijk staan: *enig* = de een of andere, b.v. bij Vondel: *eenigh* Schilder (Van Helten *Vgr.* § 136). Tinbergen (§ 118) merkt terecht op, dat men *enige* onbepaald *vnw.* kan noemen, als er geen sprake van een getal kan zijn, b.v. Hij heeft *enige* aanleg voor tekenen.

Zeker: *zeker* generaal, *zekere* Jansen, *zeker* iemand; ook: *een zekere* Jansen, waarnaast vooral in Hollandse volkstaal, ook gebruikt wordt: *ene* Jansen.

Bij *enkele*, *menige*, *sommige*, *vele*, *alle* valt meer aandacht op het aantal, zodat die beter onder de telwoorden gerangschikt kunnen worden.

VI. Telwoorden.

44 Algemene opmerkingen.

De vraag is herhaaldelijk gesteld of de telwoorden als grammatische categorie eigenlijk wel te handhaven zijn. Weliswaar hebben alle daartoe gerekende woorden betrekking op het getal, maar ze kunnen substantivisch, adjektivisch en pronominaal fungeren. Een telwoord kan zelfstandig een getal aangeven of bepalend aan een substantief voorafgaan. Het kan de benaming zijn van een cijfer („Hij heeft niets dan *vijffjes* op zijn rapport¹⁾); het kan ook dienen om te nummeren („Hij woont *Hoogstraat 15*”). Geheel bijvoegelijk wordt het telwoord als het de rangorde aangeeft (*rangtelwoorden*). Verwantschap met de onbepaalde voornaamwoorden wordt duidelijk als we *veel* mensen, *wenig* mensen, waarbij aan het aantal gedacht wordt, vergelijken met *veel* water, waar van een getal geen sprake is. Toch komen wij met K. Heeroma en D. C. Tinbergen, die van dit vraagstuk een heldere uiteenzetting gegeven hebben¹⁾, tot de konklusie dat het niet goed mogelijk en zelfs ongewenst zou zijn, dit traditionele hoofdstuk van de spraakkunst te splitsen en in andere hoofdstukken onder te brengen.

45 Hoofdtelwoorden.

De zelfstandige of hoofdtelwoorden geven een hoeveelheid aan. Ze behoren tot het overoude taalbezit. Hoewel ze voor het

¹⁾ K. Heeroma: *N. Tg.* XLI. D. C. Tinbergen: *N. Tg.* XLII.

tegenwoordige taalgevoel meer bepalend dan zelfstandig zijn, als begeleiders van het volgende substantief in het meervoud, zijn ze in oorsprong zelfstandige woorden. Dat blijkt uit het Middelnederlands, waar het substantief als partitieve genitief volgt of vooropgaat: b.v. *drie der nachte*, jonger sone *achte*, jonger dochter *sevene* (Reinaert), waarmee nu nog de voorzetselbepaling: acht *van* zijn zoons te vergelijken is.

Substantivisch van oorsprong, en nog als zodanig herkenbaar, zijn *honderd* en *duizend*, blijkens het gebruik van het lidwoord: ze kosten zoveel *de* of *het* honderd ¹⁾, en van het meervoud: vele *honderden* mensen, enige *duizenden* guldens. Maar — gelijk Den Hertog (blz. 125) opmerkt — „uit de neiging om honderde, duizende mensen te schrijven, blijkt hoe deze woorden toch veelal als attributen gevoeld worden.” In streken waar de meervouds-*n* gesproken wordt, komen vormen met *n* voor: voor het Gronings b.v. vermeldt Ter Laan *hondern*; Van Haeringen kent ook in het Overijsels: *honderd_n* van mensen, vooral emfatisch. Duidelijker zelfstandig zijn *miljoen* en *miljard*. Al versmelten ook *vijfmiljoen*, *zesmiljard*, evengoed als *tweehonderd*, *drieduizend*, zonder meervoudsuitgang tot telwoorden, wanneer geen telwoord voorafgaat, is een onbepaald lidwoord noodzakelijk: het bedrag is 'n miljoen, een lening van 'n miljard gulden. Tot de getalwoorden kan men ook rekenen: *nul*, *geeneen*.

46 Hedendaagse en oudere vormen van de hoofdtelwoorden.

Als telwoord heeft *een* steeds vrijwat nadruk. Met zwakkere druk gaat het over tot een onbepaald voornaamwoord, b.v. „Er was er maar één die het woord voerde”, naast: „Er was er een (= iemand) die het woord voerde”. Bijvoegelijk ontstond daaruit bij nog meer verzwakking het onbepaalde lidwoord 'n, met klinkerwijziging. Wanneer en in welke mate de klinker gereduceerd is, is onzeker; voor het Mnl. mag men, o.a. op grond van het feit dat een enclitische of proclitische vorm van *een* ontbreekt, aannemen, dat *een* ook als onbepaald lidwoord nog met volle vokaal werd gesproken. ²⁾

Met meer klem dan gewoonlijk ontstaat een verlengde vorm *ene*, maar uitsluitend bijvoegelijk: *ene* gulden tachtig, maar *ene* keer. Ook in dichtertaal: „Door de eeuwicheden heen blinkt ééne waarheidszon” (Schaepman), „Er rest mij nu nog ééne slok.” (J. H. Leopold II, 35). Die verbogen vorm volgt ook na een lid-

¹⁾ Daarentegen is 'n geen lidwoord in: 'n honderd, 'n duizend = ongeveer honderd, duizend.

²⁾ Zie Van Haeringen *N. Tg.* XLVII, 71 v.v.

woord of voornaamwoord: die *ene* keer. De getallen tussen *tien* en *twintig* zijn door samenstelling gevormd, bij *elf* (*ellef*) en *twaalf* (*twalef*) voor de tegenwoordige taalgebruiker verborgen (oorspronkelijk een samenstelling met *een* en *twee*); verder enigszins vervormd *dertien* met metathesis, *veertien* met andere klinker. Ook de tientallen tot honderd zijn onherkenbare samenstellingen met een tweede deel dat tiental betekende. Tussen eenheid en tiental beneden de honderd staat *en* (*vierentwintig*, *vijfendertig*), dat veeleer een tot $\vartheta(n)$, resp. η verzwakte tussenklank dan een voegwoord is. Plaatselijk valt het bij *zeven* en *negen* zelfs geheel weg (*zeventwintig*, *negendertig*¹). Om praktische redenen zou het aanbeveling verdienen naar Engels en Frans voorbeeld de eenheden te laten volgen, dus *twintigvier*, *dertigvijf*, maar tegen deze Romaanse volgorde verzet zich het ingewortelde gebruik. Verder valt nog als onregelmatigheid op te merken de *t* van *tachtig* (vgl. Hd. *achtzig*) en de verscherping van de beginconsonant in *seventig*, analogisch gevolgd door *feertig*, *fijftig*, *sestig*, al spelt men *v* en *z*, die waarschijnlijk dezelfde oorzaak hebben, namelijk een oud praefix (*ant-*). Met grillige afwisseling zegt men daarentegen: „een en *veertig*, een en *vijftig*” naast: „een en *sestig*, een en *seventig*”. Verouderd, maar nog in de Statenbijbel voorkomend zijn: *tsestigh*, *tseventigh*, *tnegentigh* (Heinsius § 234); het laatste wordt nog wel gehoord. Bij Vondel komt de langere vorm *tachtentig* (*Vgr.* § 137) voor; zo ook, in minder beschaafde taal *tachtentig* naar analogie van *zeventig*, *negentig*. In het Mnl. stond naast *dusent* ook *dusentech* en *duust*. Zeventiende-eeuws was nog *duyst* = duizend o.a. bij Vondel (*Vgr.* § 137). *Miljoen* is uit het Mnl. niet opgetekend. In plaats van dit woord, dat Kiliaen al kent, en ook bij M. de Casteleyn voorkomt, maar dat in de zeventiende eeuw niet zeer gebruikelijk geweest schijnt te zijn (zie *WNT* i.v.), bezigt Vondel *duizentduizenden* (*Bespiegelingen van G. en G. I.*, 18), dat in het *WNT* ontbreekt. Het woord *miljard* is eerst laat in de negentiende eeuw in gebruik gekomen. In België betekent *biljoen* (ook) *miljard*. Met praktische bedoeling is in latere jaren, om verwarring met *negen* te voorkomen, vooral in telefoontaal, de dialektvorm *zeuven* in plaats van *zeven* in gebruik genomen.

Buiging kent het telwoord niet meer, want de bovengenoemde verlengde vorm *ene* is daartoe niet te rekenen. In het Middelnederlands bestond bij *twee* en *drie* nog een genitief *tweer*, *drier*²) en een datief *tween*, *drien*, b.v. *haerre tweer* caerminge, met *hem tweeen*, waaruit het hedendaagse *tweeën*, *drieën* en *tweeërlei*.

¹) Vgl. Van Haeringen *N. Tg.* XLII, 255.

²) Of deze vorm één- of tweelettergrepig is, valt uit het schrift niet op te maken.

drieërlei te verklaren zijn, (iets valt in *tweeën*,¹) wordt verdeeld in *drieën*), dat ook weer voorkomt in *wij tweeën*, met *z'n tweeën* (§ 208). Deze buigingsvormen hebben nog lang stand gehouden: Coornhert gebruikt: *drier*; Vondel kent *tweer*, *tween* en de Statenbijbel: *tweer*, *tween*, *drien*. Het Mnl. kende nog de verbogen vormen *viere*, *vive*, *sesse*, die ook in de nominatief doordrongen. De *e* van *achte* daarentegen was oorspronkelijk geen buigingsvorm. Een oude bijvorm van *drie* is het o.a. nog in Brabant bewaarde *drij*; bij Marnix en bij Vondel nog bekend: daarachter schuilt een zeer oud verschil in geslacht.²)

Voor twee bijeenbehorende personen of zaken is ook *beide(n)* in gebruik, versterkt in omgangstaal tot *allebei*, en het verouderde *beiegaar* (uit: beide te gader). Het wordt zowel zelfstandig als bijvoegelijk gebruikt; in het laatste geval volgt het substantief met lidwoord of voornaamwoord: *allebei de vrienden*, *allebei mijn vrienden*. In de taal van Vondel komt nog de vorm *beyds* voor, met een zonderlinge pluralisuitgang, in *sy beyds* en *van beidts* (Vgr. § 142). Ook nu nog komt een genitief *beider*, *u(w)beider* in vormelijke taal voor.

47 Rangschikkende telwoorden.

De rangschikkende telwoorden, die de rangorde van personen en zaken aangeven, worden van de hoofdtelwoorden gevormd met het suffix *-de*, of *-ste*: nu alleen *eerste*, *achtste*, *twintigste* en de verdere tientallen, *honderdste*, *duizendste*, *laatste* met *-ste*; de overige met *-de*. Het oudere Nederlands (Mnl., 16de- en 17de-eeuws) kende groter verscheidenheid van vormen. Naar analogie van *eerste* (niet verwant met *een*) werd ook *tweeste* gevormd, naar *achtste*: *vijfste* (bij Marnix), ook *sevenste* (nog in de Statenbijbel) en *negenste*, terwijl omgekeerd ook *achtende* voorkomt. Bij Vondel vindt men „nu en dan”: *vijfste*, *zevenste*, *negenste*, *elfste*, *twalefste* (zie Vgr. § 143). Het suffix *-de* wisselt soms met *-te* (*seste*). *Tweede* verving een ouder telwoord *ander*, nog bewaard in *anderhalf* = de tweede half, om de *andere* dag; verouderd is *derd'half* enz. (vgl. *zesthalf* voor een muntstuk van 5½ stuiver).

Een belangrijke rol vervullen de rangschikkende telwoorden bij de breukgetallen: vijfzesde, drievierde, enz., die in een reken-som substantivische functie krijgen. Het adjektivische *half* en het substantivische *kwart* (= „verrel”, vierdedeel) zijn er mee verwant.

¹) Vgl. verder het ww. *vierendelen*, bij tijdsaanduiding: het is over *tweeën*. Elliptisch is ook: *vier* aan *vier* marcheren.

²) Zie Schönfeld § 107.

Opmerking: Naar betekenis en afleiding met telwoorden verwant zijn drie groepen, die soms — maar ten onrechte ¹⁾ — onder de telwoorden gerangschikt worden, namelijk:

Herhalingsgetallen (bijwoorden): adverbia numeralia: driemaal, driewerf ²⁾. Synoniem met *tweemaal* is *dubbel*, dat ook adverbiaal gebruikt wordt (dubbel zo groot).

Verdubbelgetallen: drievoud (substantief) en drievoudig, driedubbel (adjektief).

Soortgetallen: drieërhande, drieërlei. Ook: allerlei, velerlei, menigerlei (meestal onverbogen adjektieven). Na een *r* als eindconsonant wordt *d* ingevoegd: *vierderlei*, enz.

48 Onbepaalde telwoorden.

Een bonte groep van woorden, zowel zelfstandige als bijvoegelijke, liggen op een grensgebied tussen de onbepaalde voornaamwoorden en de onbepaalde telwoorden. Wij hebben ze grotendeels al in de eerste rubriek ondergebracht, maar Den Hertog rekent ze alle onder de tweede, met de opmerking evenwel dat ze slechts ten dele een hoeveelheid, maar ook een hoegrootheid, een maat en ruimte kunnen aangeven. Sütterlin, die de onbepaalde voornaamwoorden als rubriek verwerpt, en daarin veeleer „Hauptwörter” ziet, vat de woorden voor getal en maat, hoeveelheid en hoegrootheid samen onder de benaming „Umfang”.

Op de vraag hoeveel? kan men antwoorden met: *enige, enkele, menige, verscheidene, vele, alle, weinige*. Een zelfde dienst doen soms substantieven, die dan in de betekenis van een onbepaald getal de telwoorden naderen: *een massa* mensen = veel mensen, *een paar* kersen = enkele kersen. Sommige komen ook onverbogen in het enkelvoud voor: een *enkel* woord, *menig* vorst.

Meer op de „omvang” hebben betrekking: *wat, veel, meer, minder, weinig, al, heel*, b.v. *wat* geld, een weinig brood, al het volk, heel de stad; ook met abstracta: veel drukte, weinig steun. Gelijkwaardig, en weer tot een onbepaalde hoeveelheid naderend, is een substantief als: een beetje brood. Ook woorden als *genoeg, voldoende*, gevolgd door een substantief staan dicht bij deze groep.

De grammatische regel dat de meervouden zelfstandig gebruikt een *n* krijgen als ze betrekking hebben op personen, zonder *n* blijven als ze slaan op zaken, heeft een kunstmatig karakter. Het beschaafde spraakgebruik in de streken waar de *n* gehoord wordt, is daarmee in strijd; de delen van ons land waar deze *n* overal na *ø* verdwenen is, kunnen natuurlijk de doorslag

¹⁾ Dit is ook de opvatting van Heeroma, die nog wijst op het substantief *achttaal*, evenmin een „telwoord” als *paar, dozijn* of *gros*.

²⁾ Onbepaald is: *menigmaal, menigwerf*, welke laatste samenstelling verouderd is (vgl. *dikwerf*).

niet geven. Maar ook leidt het handhaven van deze onderscheiding op schrift, gelijk Den Hertog moet toegeven (III, 129), tot moeilijkheden, wanneer de aangeduide personen al of niet vooruit of later genoemd worden, en men dus aarzelt tussen *vele* en *velen*, *sommige* en *sommigen*. Den Hertog wil b.v. schrijven: „De gevangenen werden allen verlost”, naast „De huizen worden *alle* verkocht”. Hier doet zich trouwens het bijzondere geval voor, dat het telwoord deel van het gezegde is, evenals in het meer familiere *allemaal* (uit: al te male), *allegaar* (uit: al te gader). Niet ongevoon is een genitief *aller*: uit *aller* naam, *aller* ogen waren op hem gevestigd. De onverbogen vorm *al* wordt gebruikt indien er een lidwoord of voornaamwoord volgt: *al* de mensen, *al* mijn vrienden, uit *al* zijn macht (naast: uit *alle* macht).

Opmerking: Verouderd is *ettelijke* = een vrij groot aantal. Eerst in de late M.E. komt het Oostelijke *itlic* = ieder voor. Het WNT geeft een aantal Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsen uit de negentiende eeuw.

In het verleden is het substantief *partij* op weg geweest om onbepaald telwoord te worden = enige of menigeen. Dit blijkt uit het zeventiende-eeuwse taalgebruik, dat nog in verschillende dialecten voortleeft (zie WNT XII, 559). In het Afrikaans heeft het zich gehandhaafd: *partij* keer, *partij* maal = menigmaal.

Onbepaalde getallen worden uitgedrukt door allerlei woordverbindingen (zie § 208).

Soms staat *alle* in de enkelvoudige betekenis van elk: *alle* uur een lepel.

Synoniem met *al* + lidwoord is *heel* (heel de stad) en *gans* (de taal is gans het volk).

VII. W e r k w o o r d e n . 1)

49 Algemene opmerkingen.

Een afdoende definitie van het werkwoord stuit op allerlei moeilijkheden. De oudste vertaling van de Latijnse term *verbum* met „woord” werd al spoedig verduidelijkt door de samenstelling werkwoord, maar als men zegt: benaming van een werking als werking voorgesteld (Terwey) dan blijkt het begrip „werking” wel wat ruim genomen, tenzij men met Den Hertog daaronder

1) Literatuur:

O. Jespersen: *Philosophy of Grammar*: 139 vlg., 254 vlg., 313 vlg.

H. Sweet: *English Grammar* I, 87 vlg.

L. Sütterlin: *Deutsche Sprache der Gegenwart*, 226 vlg.

H. Paul: *Deutsche Grammatik* IV § 315 vlg.

O. Behaghel: *Deutsche Sprache* II, 93.

J. G. Talen, R. A. Kolléwijn, F. Buitenrust Hetteema: *Nederlandse Taal* § 216 vlg.

Den Hertog: *Nederlandsche Spraakkunst* III § 74 vlg.

ook een zijn of blijven in een toestand, een bewegen, veranderen en gebeuren verstaat, maar dat is wel een geforceerde uitbreiding van de term. In zinnen als: „de hond *blaft*, het kind *slaapt*, sneeuw *is wit*, het *regent*” hebben we telkens een ander soort „werkwoord”. Bovendien zijn substantieven als *wandeling*, *het gewandel* ook namen van werkingen. Gerlach Royen wil verheldering brengen door de benaming *gebeurwoord*, dat intussen ook niet alle mogelijkheden insluit ¹⁾. De toevoeging van Wundt: werking, voorgesteld als gebonden aan tijd en plaats en aan een zelfstandigheid, laat ook nog een bezwaar, want daaronder zou ook vallen een substantief als: De *val* van Napoleon in 1813 ²⁾. Het voornaamste kenmerk moet dus gezocht worden in vorm en functie. Doordat het werkwoord „een element van tijd bevat” (Wundt), heeft het de geschiktheid om door vormverandering (finitieve vormen) persoon en tijd van de handeling aan te geven. Doordat het een zelfstandigheid veronderstelt bezit het zinvormend vermogen, is het het meest werkzame bestanddeel — het „leven brengende element” (Jespersen) „de ruggegraat van onze zinnen” (Kruisinga) — bij de opbouw van de zin. De naam van de veronderstelde substantie kan zelfs in het werkwoord geïncorporeerd zijn, b.v. *vissen*, *fietsen*, *witten*. Het werkwoord kan verbleken, enerzijds tot copula (b.v. *dat is* of *valt* moeilijk), anderzijds tot hulpwerkwoord (*hebben*, *zijn*, *worden*). De vraag blijft, of de infinitieve vormen (infinitief, participia) nog onder de rubriek van het werkwoord vallen, dan wel tot de nomina gerekend moeten worden. Ongetwijfeld behoren ze op het terrein van beide thuis, want het verbale karakter blijft bewaard als de infinitief — zelfs met het lidwoord — door een bijwoord bepaald wordt (b.v. het *vroeg* opstaan), als het deelwoord dient als tijdvorm bij het werkwoord.

Tegenover de zelfstandige werkwoorden staan de hulpwerkwoorden, die men kan onderscheiden in hulpwerkwoorden van tijd (*hebben*, *zijn*, *zullen*), van de lijdende vorm (*worden*), causale hulpwerkwoorden (*doen*, *laten*) en modale hulpwerkwoorden (*mogen*, *kunnen*, *zullen*). Een eigenaardige functie, vooral vervangend, heeft het hulpwerkwoord *doen*, ³⁾ dat in ouder Nederlands een belangrijker functie had als nu, maar nog bewaard is na een vooropgeplaatste infinitief (b.v. Kaartspelen

¹⁾ Evenmin de term *phenomena*, d.i. verschijnselen, waaraan Sweet de voorkeur geeft.

²⁾ Wundt's definitie wordt vollediger, als men er aan toevoegt: terwijl de gebondenheid door vormverandering uitgedrukt wordt.

³⁾ Vgl. het Engelse *to do*. In het Mnl. is het zonder eigen betekenis met als enige functie de tijdsaanduiding. Vgl. nog in het *Wilhelmus*: Daer na so doet verlangen mijn vorstelijk ghemoet.” Gewoon in het Mnl. is de vervangende functie. Daarnaast doet het ook nog dienst als koppelwerkwoord (Alst noot doet).

doe ik niet) voorts herhalend-vervangend (b.v. Hij ziet beter dan ik doe), en in volkstaal b.v. na een verzekering „Het regent” als vraag: *Doet* het?

De vormverandering van het werkwoord vertoont zich, behalve in de persoons- en meervoudsvormen, die met het subjeet korresponderen, ook in de tijdsaanduiding, en wel op tweeërlei wijze: door het suffix *-de* of *-te* in de verleden tijd, samengaand met het verleden deelwoord op *t* (geschreven *t* of *d*), de zogenaamde „zwakke” vervoeging, of door klinkerwisseling in de verleden tijd, samengaande met een verleden deelwoord op *-en* (*-e*), de zogenaamde „sterke” vervoeging. Van Haeringen¹⁾ stelt de twee groepen tegenover elkaar als stamvaste en stamveranderende werkwoorden. Voor ons taalgevoel is de eerste de regelmatige, de normale. Dat blijkt uit het feit, dat alle nieuwe of ontleende werkwoorden „zwak” vervoegd worden, en dat in kindertaal en volkstaal de neiging bestaat om werkwoorden van de tweede groep tot de eerste te doen overgaan. Al zijn dus — zoals blijken zal — de sterke werkwoorden, van historisch standpunt beschouwd, regelmatig te noemen, voor de tegenwoordige spreker heeft de grillige wisseling van klinkers noch noodzakelijkheid noch doel. Toch heeft een grote groep van de sterke werkwoorden, ondanks afbrokkeling, zich met „taaie levenskracht” gehandhaafd, en zich zelfs door analogie hier en daar uitgebreid. De oorzaak is dat er zoveel onder zijn, die tot de meest gebruikelijke woorden behoren, die men dagelijks gebruikt en hoort gebruiken, zodat een afwijking bij ongeoefende jongeren (b.v. *geefde*, *neemde* in kindertaal) onmiddellijk als fout gevoeld en dus gekorrigeerd wordt. Toch blijft het aantal sterke werkwoorden in de tegenwoordige levende taal, ruim 160, ver in de minderheid, vergeleken met de zeer talrijke en zich steeds uitbreidende groep van de zwakke werkwoorden. Daarnaast staat dan nog een kleinere groep die meestal in de spraakkunsten onregelmatig genoemd worden: gemengd sterk en zwak, uit verschillende stammen samengesteld, of met afwijkingen die weer alleen door hun voorgeschiedenis in oud-Germaanse tijd te verklaren zijn.

Vervoeging.

Vorming van het praeteritum en het participium perfecti.

50 De zwakke werkwoorden.

Bij de overgrote meerderheid van de zwakke werkwoorden heerst dus regelmaat. Deze kunnen dus bij een zuiver synchro-

1) Zie zijn *Nederlands tussen Duits en Engels* blz. 50.

nische taalbeschrijving de *regelmatige* genoemd worden, terwijl dan de kleine groep, die historisch verklaarbare afwijkingen vertonen, met de zogenaamde „sterke” werkwoorden als de *onregelmatige* kunnen gelden. De wisseling van *-de* en *-te* hangt af van de voorafgaande consonant. Toen van de oudere uitgang *-ede* de *ə* gesynkopeerd werd, veranderde de *d* na een stemloze consonant in *t*, dus b.v. *werkte* tegenover *diende*, *speelde*. Een omgekeerde assimilatie ontstond in sommige dialecten, b.v. in het Maastrichts, waar de slotconsonant van 't verbum aan het volgende *-de* gelijkgemaakt is (*praodde*, *danzde*). Na een stam op *d* of *t* is de uitgang alleen *-e*, na een dubbel geschreven *d* of *t*: *rēd(d)e*, *wacht(t)e*.

Onregelmatig door klankwijziging, die alleen historisch verklaarbaar is, zijn enige werkwoorden, die ook de slot-*e* missen, zoals *denken* — *dacht*, *dunken* — *docht*, *brenge* — *bracht*, *zoeken* — *zocht*, in het Vlaams ook *werken* — *wrocht*. Daarnaast staat nog *hebben* — *had*. In het Middelnederlands hadden deze werkwoorden nog de slot-*ə*: door de grote verandering werd reeds voldoende het karakter als praeteritum aangeduid; ze vielen daardoor buiten het kader van de zwakke werkwoorden. Moonen rangschikte ze dan ook grotendeels onder de „ongelijk vloeiende”.¹⁾

Afwijkende vormen vertonen ook *zeggen* en *leggen*, nl. *zei(de)* en *lei(de)*, *gezeid* en *geleid*, naast de schijnbaar regelmatige vormen *zegde* en *legde*. De *ei* is hier ontstaan uit *ege*. Bewijspplaatsen dat ze reeds oud zijn, tekende Heinsius (§ 99) al op uit de 16de en 17de eeuw.²⁾

De synkopering van de middenvokaal heeft in het Oudgermaans door ritmische oorzaken — na lange stamsyllabe — reeds plaats gehad. Deze toestand is in het Mnl. niet bewaard: hier vindt men *-ede* en *-de* (*-te*) zowel bij lang- als bij kort-syllabige verba, met dien verstande, dat de eindmedeklinker van de stam invloed uitoefent, dus een andere differentiëring: synkope treft men dan gewoonlijk aan na enkele liquida en nasaal, na *d*, *t* en enkele *s*, dus: *haelde*, *gebaerde*, *woonde*, *betaemde*, *scade*, *haette*, *vreesde* en steeds na een syllabe met *ə* (*wandelde*, *veranderde*), zelden na *rr* en *ll* (*merrede*, *callede*), maar dubbelvormen zijn verre van zeldzaam. Na de Middeleeuwen gaan de langere vormen steeds meer verdwijnen. Reeds

¹⁾ De wisseling van klinker in *brenge*: *bracht* e.d. is historisch verschillend van die van Mnl. *kende*—*cande*—*gecant*, e.d. Zie Schönfeld § 80.

²⁾ In het Mnl. zijn er bij de zwakke werkwoorden verschijnselen die alleen uit de oudere taalgeschiedenis te verklaren zijn, als *keriën* naast *keren*, *du leges* naast *ic legghe*, *temen* naast *temmen*, en nog in de zeventiende eeuw *verweent* dat, hoewel versmolten met *verwaand*, een bijvorm van *vervennen* geweest moet zijn. Voor de verklaring verwijzen wij naar Schönfeld § 115 Opm. 4; § 122 met Opm. 2.

in de zestiende en de zeventiende eeuw is synkope regel geworden (zie Lubach § 56, *Vgr.* § 59). In strijd daarmee schijnt dat juist in de zestiende eeuw plotseling tal van gevallen voorkomen waar aan stammen, uitgaande op *t* of *d* wordt toegevoegd *-ede* en *-et*: b.v. *settede*, *gesettet*, *hoedede*, *gehoedet* e.d., die juist in het Mnl. zelden of niet voorkomen. Lubach (§ 56*) geeft daarvan lange reeksen voorbeelden, vooral uit kerkelijke en bijbelse teksten. Wellicht is hier de oorsprong te zoeken, want in een late Mnl. bijbelvertaling vond ik eenmaal, hyperkorrekt gespeld: *settetde*. Bij Marnix komen ze veel voor en later nog in de Statenbijbel. Maar ook de letterkundige taal van de vroege renaissance toont er een duidelijke voorliefde voor, om ritmische redenen in het jamberitme en als welluidende rijmklanken. Dat verklaart ook het gebruik in Vondel's oudere periode; later vermijdt deze dichter ze, als strijdig met het gangbare, levende taalgebruik.

Een dubbel praeteritum vertoont *begonde* en *begonste* (*begoste*), waarnaast een participium *begonst* (*begost*): hier zal aan analogie naar de vormen van de praeterito-praesentia *connen* en *onnen* te denken zijn. In het Brabantse *begost* leeft die oude vorm voort, die in de Noordelijke gewesten wel nooit inheems geweest zal zijn.

51 De sterke werkwoorden.

De sterke werkwoorden zijn, onafhankelijk van de wording, door Van Haeringen ¹⁾ streng synchronisch gerangschikt; in hoofdzaak aan de hand van zijn schema geven wij de volgende indeling:

A. Eenzelfde klankverandering in verleden tijd en verleden deelwoord.

I.	bijten — beet — gebeten	47
II.	{ a. bieden — bood — geboden (13) } { b. buigen — boog — gebogen (19) }	32
III.	{ a. 1. binden — bond — gebonden (23) } { a. 2. schrikken — schrok — geschrokken (1) } { b. bergen — borg — geborgen (11) } { c. treffen — trof — getroffen (4) }	39
IV.	{ a. scheren — schoor — geschoren (3) } { b. tijgen — toog — getogen (1) }	4

¹⁾ *N. Tg.* XLIII, 20 v.v.; 103. Reeds vroeger hadden Talen, Kollwijn en Buitenrust Hetteema een rangschikking beproefd.

B. Klankverandering alleen in de verleden tijd.

V.	$\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ genezen} - \text{genas} - \text{genazen} - \text{genezen} \quad (8) \\ 2. \text{ komen} - \text{kwam} - \text{kwamen} - \text{gekomen} \quad (1) \end{array} \right\}$	9
VI.	$\left\{ \begin{array}{l} a. \text{ vallen} - \text{viel} - \text{gevallen} \quad (2) \\ b. \text{ vangen} - \text{ving} - \text{gevangen} \quad (1) \end{array} \right\}$	3
VII.	$\left\{ \begin{array}{l} a. 1. \text{ dragen} - \text{droeg} - \text{gedragen} \quad (3) \\ a. 2. \text{ slaan} - \text{sloeg} - \text{geslagen} \quad (1) \\ b. \text{ blazen} - \text{blies} - \text{geblazen} \quad (4) \\ c. \text{ lopen} - \text{liep} - \text{gelopen} \quad (2) \\ d. \text{ houden} - \text{hield} - \text{gehouden} \quad (2) \end{array} \right\}$	12

C. Klankverandering anders in de verleden tijd dan in het verleden deelwoord.

VIII.	$\left\{ \begin{array}{l} a. \text{ bidden} - \text{bad} - \text{baden} - \text{gebeden} \quad (3) \\ b. \text{ bederven} - \text{bedierf} - \text{bedorven} \quad (6) \\ c. \text{ bevelen} - \text{beval} - \text{bevalen} - \text{bevolen} \quad (6) \\ d. \text{ zweren} - \text{zwoer} - \text{gezwoeren} \quad (1) \\ e. \text{ heffen} - \text{hief} - \text{geheven} \quad (2) \end{array} \right\}$	18
-------	--	----

De bovengenoemde getallen, in totaal 164 werkwoorden, zijn betrekkelijk. Immers sommige werkwoorden weifelen, en dan is het de vraag, of ze behoren te worden meegeteld (zoals met *krijzen* wel, met *vrijen* niet is gebeurd). Ook zijn niet meegerekend de half zwakke, half sterke w.w. die in § 53 worden genoemd (*bakken* en dgl.). Maar duidelijk is, dat de eerste drie groepen (in 't biezonder de eerste groep) de krachtigste zijn; zij omvatten bijna drie kwart (118) van het gehele getal. De andere zijn afgebrokkelde resten, soms zelfs tot één enkel geval verschrompeld. Hoe dit alles zo gekomen is, kan alleen uit de voorgeschiedenis verklaard worden.

Het aantal sterke werkwoorden dat men in het Middelnederlands aantreft, mag men veilig op tenminste $\frac{1}{3}$ meer schatten.¹⁾ Verder was er meer verschil, doordat er vaker onderscheid van klinker in praeteritum sg. en pl. was; b.v. in de eerste groep, waar de tweeërlei e's in de Zuidelijke streektalen ook toen verschillend klonken en in de groepen van *binden* en *bergen*, waar het enkelvoud een *a* had (*bant*, *barch*). Veel talrijker was de onder VIIa genoemde groep (*a-oe-a*), maar het verloop was reeds in de M. E. groot, niet alleen doordat sommige in onbruik geraakten, maar ook door de afwijkende infinitieven als *lachen*.

Voor de tussenliggende periode, de zestiende eeuw, heeft Lubach lijsten van sterke werkwoorden opgemaakt: uit de door

¹⁾ Zie de lijsten bij Van Loey I § 55 v.v.

hem geraadpleegde bronnen tekende hij er \pm 175 aan, dus reeds vrijwat minder dan in het Middelnederlands. Voor de Statenbijbel deed Heinsius hetzelfde: hij kwam tot een aantal van \pm 146; maar dit betreft een bepaald soort taal. In Van Helten's Vondelgrammatica mist men zulke lijsten; eveneens bij Nauta uit de taal van Bredero; de taal van Hooft, Cats, Huygens is in dit opzicht nog niet bestudeerd. Een verschijnsel dat vooral in de zestiende eeuw opvalt, is de neiging om een groot aantal oorspronkelijk sterke werkwoorden te doen overgaan naar de klasse van de zwakke. Talrijk zijn de gevallen bij Lubach, uit allerlei teksten van rederijkers, maar ook uit bijbelse en stichtelijke teksten in vroeg-zestiende-eeuwse drukken, als de *Liesveld-bijbel* (1526), het *N. Testament* (1524), *Den Wijngaert van Sinte Franciscus* (1518) enz.; later ook uit Coornhert en Marnix. Daar vindt men b.v. *blijcte*, *verdwijnde*, *kijcte*, *vermijde*, *buigde*, *druypte*, *berchde*, *swelgde*, *swemde*, *sweerde*, *beveelde*, *weechde*, *steelde*, e.d. Daar staat tegenover, dat de oude Mnl. vormen met *a* (*bant*, *began*) naast de analogische met *o* (*bont*, *begon*) nog verre van zeldzaam zijn. Dat geldt ook voor de oudere periode van Vondel (b.v. *sanck*, *span*, *spranck*), bij wie ook dergelijk ver gaand verloop van sterke werkwoorden naar de zwakke voorkomt (b.v. *buigde*, *bergde*, *delfde*, *vermijdde*), en zelfs nog voor de taal van de Statenbijbel (*buigde*, *verberghde*, *swerfde*, *overtrefte*, *krijghde* = voerde oorlog, *pijpte*). Bredero's taal, die dichter bij de volkstaal staat, gaat soms nog verder (*spruytte*, *ontduyckte*, *trefte*, *schelde*, *graefde*, *houde* = hieuw), al kent hij ook nog oude vormen als *ontbant*, *began*, *beklam*, *starf*, *track*, *wart*, mogelijk aan oudere litteratuur ontleend, maar wellicht deels ook resten uit de voorafgaande taalperiode.

Tot in het begin van de achttiende eeuw konden de grammatici in de sterke werkwoorden niet anders zien dan een raadselachtige onregelmatigheid. Moonen (1710) spreekt van een „ongelijkvloeiende Tytvoeginge”, en geeft in zijn XXVIIIste Kapittel eenvoudig een alfabetische opsomming, waarbij ook *brengen* — *braght*, *zoeken* — *zocht* als „ongelijk vloeiend” in deze groep terecht komen. Sewel (1708) was met zijn „acht veranderingen” al op de betere weg, toen hij een rangschikking naar de stamklinker beproefde, maar dan ziet hij weer vreemde „uitzonderingen” in andere — namelijk oorspronkelijk zwakke — werkwoorden met dezelfde klinker, die regelmatig veranderen. Waarom — vraagt hij zich af — verandert *ik byt* wel in *ik beet*, maar *ik hijg* in *ik hijgde*, of *ik breek* in *ik brak*, maar *ik beef* in *ik beefde*?

Dit raadsel was inderdaad onoplosbaar zonder bekendheid met het oudere Germaans. Het werd verrassend opgelost door de

scherpzinnige en geleerde Lambert ten Kate, vooral doordat hij het oudst overgeleverde Germaans, het Gotisch, had leren kennen. Hij ontdekte de wetmatigheid van de „ablaut” en werd de voorloper van de Germanisten die taalvergelijkend vaststelden dat er zes klassen met eigen ablaut-reeksen bestonden, terwijl in een zevende klasse samengevat werden de verschillende zogenaamde reduplicerende werkwoorden, met overeenkomende klinker in de verleden tijd, als rest van een onherkenbare samentrekking van twee lettergrepen, alleen op te helderen door de overeenkomstige vormen in Grieks en Latijn en in het oudste Germaans, waarvan alleen in het Nederlandse *dede* een spoor bewaard is. De zeven aldus op historische gronden vastgestelde klassen, die ook in de latere Nederlandse spraakkunsten meestal als indeling van de sterke werkwoorden dienst doen zijn:

	Middelnederl.	Hedendaags Ned.
<i>Eerste klasse:</i>	ī - ee - e - e	ij - ee - e - e (bijten)
<i>Tweede klasse:</i>	ie - oo - o - o uu	ie - oo - o - o } bieden ui } buigen
<i>Derde klasse:</i>	i - a - o - o e	i - o - o - o } binden e } bergen
<i>Vierde klasse:</i>	e - ǣ - ā - o	e - ǣ - ā - o (nemen)
<i>Vijfde klasse:</i>	e - ǣ - ā - e	e - ǣ - ā - e (geven)
<i>Zesde klasse:</i>	a - oe - oe - a	a - oe - oe - a (dragen)
<i>Zevende klasse:</i>		
1 ⁰ .	{ vallen - viel - gevallen	en een klein aantal andere
	{ houden - hield - gehouden	„ „ „ „ „
2 ⁰ .	blazen - blies - geblazen	„ „ „ „ „
3 ⁰ .	heten - hiet - geheten	„ „ „ „ „
4 ⁰ .	lopen - liep - gelopen	„ „ „ „ „
5 ⁰ .	roepen - riep - geroepen	„ „ „ „ „
6 ⁰ .	houwen - hiew - gehouwen	„ „ „ „ „

Keren wij nu terug tot de hedendaagse vervoeging, waarvan hiervóór een ontleding gegeven is, en vergelijken we die met deze indeling op grond van de historische indeling, dan valt de overeenkomst op. Neemt men echter niet één voorbeeld, maar de gehele groep, dan blijkt dat er in de loop der eeuwen vrijwat, soms ingrijpende veranderingen en verschuivingen plaats gehad hebben. In het voorafgaande is al gewezen op de vereenvoudiging van de klinkers in het praeteritum, doordat die van het meervoud in het

enkelvoud doordrong, op de talrijke overgangen naar de zwakke vervoeging, maar ook tussen de klassen hebben verschuivingen plaats gehad. ¹⁾

52 Verschuivingen van sterke werkwoorden naar een andere klasse.

Opmerkelijk zijn de lotgevallen van het ww. *spuwen*, dat naast *spiën* (1ste klasse) stond, maar ten gevolge van de afwijkende vokaal naar klasse II (type bluwen) verliep, waarbij dan, onder invloed van *tien-toog*, Mnl. *spooch* (naast *speech*) ontstond. Uit dit *spooog* ontwikkelde zich weer een nieuwe infinitief *spugen*, dat naast de sterke ook een zwakke vervoeging kreeg.

Bevelen, in het oud-Germaans tot de derde klasse behorende, was door het verlies van de oorspronkelijke *h* na *l* al vroeg overgegaan tot klasse IV. *Treden* (klasse V, maar got. *trudan* behoorde tot kl. IV) werd in het Mnl. ten gevolge van de metathesis (*terden* — *tart* — *getorden*) naar de derde klasse overgebracht. *Steken*, dat in het Mnl. zo goed als altijd naar klasse V gaat, en dat ook in de zestiende eeuw nog *gesteken* als normale vorm heeft (Lubach § 29e), is naar klasse IV overgegaan (*gestoken*).

Enige ww. van klasse VI (b.v. *heffen*) gingen reeds vroeg over naar klasse VII (Mnl. *hief*). Omgekeerd kreeg het reduplicerende w.w. *waaien* (klasse VII) een praeteritum *woei* naar de zesde klasse.

53 Gehele of gedeeltelijke overgang van sterke werkwoorden tot zwakke.

De reeds besproken machtige invloed van zwakke werkwoorden, op grond van hun regelmatigheid en overgrote meerderheid, kan ook uit het verleden van onze taal met tal van voorbeelden geïllustreerd worden. De afbrokkeling van de minderheidsgroep is niet altijd duurzaam geweest: dat bleek ons reeds uit de vermelde gevallen uit de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. In het algemeen kan men zeggen dat bij verloop van sterk naar zwak het participium meer weerstand biedt dan het praeteritum, beschermd als het is door de infinitief, waarmee het vaak — afgezien van het praefix *ge* — in vorm geheel overeenstemt. Ook het nominale karakter van de infinitief biedt daarbij steun. Wat het gebruik van de ene of de andere

¹⁾ Na te gaan hoe de oude ablautreeksen allengs veranderd zijn en grotendeels verdwenen, ligt buiten het bestek van deze grammatika. Daarvoor verwijzen wij dus naar Schönfeld § 13—15. In de volgende paragrafen zal dus alleen de ontwikkeling sinds de 13de eeuw nagegaan worden, en dat slechts in hoofdzaken; voor bijzonderheden verwijzen wij naar Van Loey t.a.p.

vorm betreft, zijn er vrij sterke gewestelijke verschillen, veel meer dan uit de volgende opsomming zal blijken. Uit de hedendaagse dialecten zou deze lijst ook met verscheiden gevallen aan te vullen zijn; eveneens met sporadisch opkomende vormen, waarvan de levenskracht nog niet gebleken is, maar die, gepropageerd door een jonger geslacht, in elk geval toekomstkansen hebben. Scherpe scheiding tussen reeds algemeen gebruikelijke en opkomende vormen, is dan ook niet te maken. Gerangschikt naar de klassen zijn de volgende oorspronkelijk sterke ww. geheel of gedeeltelijk (met sterk gebleven participium) tot de zwakke vervoeging overgegaan:

Klasse I: *vlijen, grijnen* (grienen), *beklijven, bezwijmen* (bij Vondel nog steeds *bezweem*), *dijen* (als geïsoleerd adj.: *gedegen*), *krijzen* (in het Mnl. meestal sterk, gelijk nog in Zuid-Nederland, maar soms al zwak), *krijgen* (met de betekenis: oorlog voeren; anders sterk), *krijten* (o.a. bij J. van Looy: „krijtte hij zachtens”).

Klasse II: *klieven, kruien* (Mnl. *cruden* is sterk; in sommige streken hoort men nog *krooi, gekrooien*; vgl. eveneens dialectisch *geloaien* als participium van *luien* (Mnl. *luden*), *rouwen* (door de afwijkende praesens-vokaal buiten het kader vallend), *brouwen* (gedeeltelijk).

Klasse III: *belgen* (naast *gebelgd* het geïsoleerde *verbolgen*), *dorsen* (met afwijkende praesens-vokaal: Mnl. *derscen*), (*ver*)*warren* (Mnl. *werren* en *warren*), *breien* (uit Mnl. *breiden*, in minder beschaafde taal sterk gebleven door overgang naar de eerste klasse: *bree, gebreeën*). Verder nog gedeeltelijk: *barsten, kerven, zwelgen, delven, bergen* (het laatste bij Vondel, met een vermoedelijk willekeurige differentiëring van betekenis, sterk in de oorspronkelijke betekenis, zwak in die van behouden, redden: *Vgr.* § 39d).

Klasse IV: *baren* (met afwijkende praesens-vokaal en geïsoleerd deelwoord *geboren*), *helen* (met een geïsoleerd deelwoord, adjektief geworden *verholen*). Gedeeltelijk ook *wreken*.

Klasse V: *knedén, (ver)plegen* (maar *plegen* = gewoon zijn, met sterke vorm in het praeteritum *placht*, onregelmatig door de *t*, die wellicht te verklaren is uit samensmelting met het gewoonlijk volgende voorzetsel *te*, door analogie naar *bracht, dacht*, of hyperkorrekt; vgl. *dach(t), brach(t)*). Een deelwoord ontbreekt in hedendaagse taal. Verder *geschieden* Mnl. *gescien*, evenals *begien* 'bekennen, belijden', steeds zwak, gevolg van de afwijkende praesens-vokaal. De sterke vorm *gescach*, in Oostelijke teksten, kwam in gebruik onder Duitse invloed. Gedeeltelijk ook *weven* en *wezen* (met het geïsoleerd *gewezen*, dat adjektief geworden is).

Klasse VI: *schaven, waden, waken, gewagen, beseffen*. Gedeeltelijk: *lachen* (in het Vlaams nog de sterke vorm *loeg*) *laden, malen, bakken* (Vlaams boek en ook Noordbrabants *biek* als sterke vormen), *wassen* (Vlaams en in archaïstisch-litterair gebruik: *wies(ch)*).

Klasse VII: *zaaien, vloeken*. Gedeeltelijk: *spannen, bannen, zouten, vouwen, spouwen, waaien* (met *woei* naar de zesde klasse), *raden* (waarnaast ook *ried*), *braden* (in het Vlaams ook nog *bried*), *heten, scheiden, stoten* (met het verouderde en deftige praeteritum *stiet*).

54 Gehele of gedeeltelijke overgang van zwakke werkwoorden tot sterke.

Het omgekeerde verschijnsel van de afbrokkeling der sterk vervoegde werkwoorden is de uitbreiding van deze kleine groep tengevolge van analogie, een bewijs van „De taaie levenskracht van het sterke werkwoord”, waarop Van Haeringen de aandacht gevestigd heeft.¹⁾ Ter illustratie van deze reeds boven opgemerkte overgangen geven wij ook daarvan een opsomming, naar de klassen gerangschikt, waaruit zal blijken dat vooral de talrijkste klassen, de eerste en de derde, de meeste veroveringen hebben gemaakt. Van Haeringen heeft reeds opgemerkt: „Dat de klasse van *grijpen* de sterkste werfkracht heeft betoond, zal wel liggen aan de grote getalsterkte van deze groep, alsook misschien aan de betrekkelijke talrijkheid van zwakke verba die hetzelfde stamvocalisme hadden en daardoor voor annexatie in aanmerking kwamen”. Maar hij noemt ook een andere oorzaak: „Deze opmerkelijke expansieve kracht moet wel voornamelijk gelegen zijn in de onderlinge gelijkmaking van de secundaire vormen, waardoor deze onregelmatige werkwoorden een zekere regemaat verkregen, en in de scheiding tussen de hoofdvormen dezelfde systematiek vertoonden als de regelmatige zwakke verba.”

Klasse I. Waarschijnlijk is het in de Romeinse tijd ontleende *schrijven* het oudste voorbeeld. Van vroege datum zijn ook de aan het Romaans ontleende werkwoorden *prijzen, kwijten, spijten*. Oorspronkelijk zwak zijn ook *wijzen* (met het relic *gewijsde* in de rechtstaal) en (*ge*)*lijken*. *Belijden* (Mnl. *beliën*) „is sterk geworden langs de merkwaardige omweg van de hypercorrect ingevoerde *d*”. Verder nog *benijden* (ook zwak), *vermijden, hijsen, hijgen, stijven* (in de alledaagse concrete betekenissen, wellicht onder invloed van *strijken*) en in minder beschaafde taal *vrijen, vijlen*. Ook werkwoorden met *ei* — merkt

¹⁾ N. Tg. XXXIV, 241.

Van Haeringen op — worden begrijpelijkerwijze in deze sfeer getrokken. Vandaar *schee uit* en *uitgescheeën* van *uitscheiden*, en dialektisch: *reizen* — *rees* — *gerezen*, *dweilen* — *gedwelen*.

Klasse II: *schuilen*, *sputen*, *pluizen*, *fluiten* (eerst sedert de 18de eeuw), soms ook *kluiven*, *wuiven*, dialektisch *ruilen* en in studententaal als „opzettelijke” schertsende formatie *fuiven* — *foof* — *gefoven*.

Klasse III: *zenden*, *schenden*, *schenken* en in minder beschaafde taal: *erven* (wellicht invloed van *sterven*) en *wenken* (intussen ook in Gorter's *Mei*) — *dingen*, *blinken* (uit *blenken*, bij *blank*), *schrikken* (intransitief), *hinken* (in Brabant *honk*, *gehonken* (vgl. WNT)).

Klasse IV: *scheren* (toedelen), samenvallend met *scheren*: snijden, en dan de lotgevallen hiervan delend.

Klasse VI. Gedeeltelijk bij *jagen* en *vragen*.

In dialecten zijn er meer gevallen, b.v. Vlaams *miek* naast *maakte*, *rok*, *gerokken* naast *rekte*, *gerekt*, Hollands *twefel* naast *twijfelde*; de klok heeft *geloaien* naast *geluid*.

Sterke en zwakke vervoeging bij homoniemen.

In de meeste spraakkunsten wordt opgemerkt dat sommige werkwoorden sterk of zwak vervoegd worden met differentiëring van de betekenis, b.v. *prijzen*: in de uitstalling staan de waren *geprijsd*; de winkelier heeft de kwaliteit van zijn waar *geprezen*. Deze beschouwing is taalkundig onjuist. Dit is niet één werkwoord met tweeërlei betekenis, maar het zijn homoniemen, al zijn ze etymologisch denominatieven van een Romaans substantief *prijs*. Datzelfde geldt voor *krijgen* = ontvangen en *krijgen* = oorlog voeren, al zijn ook deze hogerop verwant (Mnl. *crighen*), voor *plegen* = uitvoeren (b.v. een diefstal) en *plegen* = gewoon zijn, voor *wijzen* — tonen en (een vonnis) uitspreken, voor *malen* = schilderen en fijn maken.

Scheppen = putten en *scheppen* = te voorschijn brengen zijn twee werkwoorden die alleen gelijk van klank zijn. Dat is ook het geval met *wassen*: met was bestrijken, *wassen* met water reinigen en *wassen* = groeien. Dichter bij elkaar staan *pluizen* = uitpluizen en *pluizen*: pluizen afgeven; *stijven*: met stijf sel behandelen en figuurlijk: stijven in 't kwaad, maar ook daar voelt de tegenwoordige gebruiker geen rechtstreeks verband, evenmin als b.v. in streken waar ij = ie is, *piepen* (van een vogel) en *pijpen* (piepen) (van een fluit), *kieken* (fotograferen) en *kijken* (kieken) als één werkwoord met tweeërlei betekenis beschouwd zullen worden. Eigenlijk is dus verschil van vervoeging door differentiëring van betekenis zeldzaam, en wellicht beperkt tot gevallen van willekeurig ingevoerd onderscheid, gelijk te voren bij Vondel's gebruik van *bergen* ondersteld werd.

55 Betekenisovergang en vermenging bij sterke en zwakke werkwoorden.

Wanneer naast een sterk intransitief werkwoord een zwak causatief gevormd was, dan gebeurde het herhaaldelijk dat het tweede de betekenis van het eerste overnam. *Rennen* b.v. is een causatief van een niet overgeleverd sterk werkwoord *(ge)rinnen, met een geïsoleerd deelwoord *geronnen* (b.v. zo gewonnen, zo *geronnen*), maar heeft de betekenis van zich snel bewegen gekregen. *Zwemmen* en *brenge*n zijn formeel causatieven, met het praeteritum en participium van de sterke verba * *zwimmen* en * *bringen*. Het causatieve *trekken* verdrong het Mnl. *treken*, maar nam daarvan de sterke vormen *trac*, *getrocken* over. In *bederven* vloeiden beide verba klankwettig samen, maar nu heeft het sterke werkwoord beide betekenissen. Dit is ook het geval met Mnl. *bernen*, *barnen* (thans *branden*). *Genezen*, *wegen* en *bewegen* nemen reeds in het Mnl. ook causatieve betekenis aan. *Smelten* is nu steeds sterk, met beide betekenissen.

De versmelting van *liggen* en het causatieve *leggen*, vooral in het Hollands, reeds sedert de Middeleeuwen, is bevorderd doordat de 2de en 3de persoon enkelvoud klankwettig samenvielen, namelijk: du *leges*, hi *leget* > hi *leit*. Herhaaldelijk vindt men dan ook in de volkstaal van de 17de en 18de eeuw, in de kluchten en scheepsjournalen *leggen* voor *liggen* en omgekeerd *lag* = *legde*, gelijk uit de plaats en in het WNT blijkt. In de achttiende eeuw hebben Huydecoper en Ten Kate de strijd daartegen aangebonden, later gesteund door het onderwijs, maar in de levende volkstaal van Holland wordt het onderscheid nog steeds niet in acht genomen. Heyermans schrijft b.v. „Daar *lee* ik over te piekeren”, en „Vader *lei* 'm in 't kermisbed en stopte 'm zoo stevig in, dat je vastgesnoerd op je laken *lee*” (Droomkoninkje), en Jac. van Looy: „Weelsen . . . *lag* papier en bril naast zich weg” (*De verjaardag*).

56 „Grammatischer Wechsel”.

Bij sommige sterke werkwoorden vindt men, behalve wisseling van klinker, een wisseling van medeklinker, waarbij de ene consonant oorspronkelijk eigen was aan de twee eerste categorieën (praesens, praeteritum sing.), de andere aan de twee laatste (praeteritum plur. en participium praeteriti), maar waarbij analogie de oorspronkelijke verhoudingen soms verstoord heeft. Voor de verklaring van dit verschijnsel uit het Oud-Germaans verwijzen wij naar de historische grammatika. Wij bepalen ons tot de feitelijke toestand in het hedendaagse Nederlands; met een terugblik tot het Middelnederlands. Op te merken zijn:

verliezen: *verloren*. Analogisch *verloor*.

vriezen: *vroren*. „ *vroor*.

wezen: *waren*. Het analogische *gewezen* is alleen als adjektief bewaard en als deelwoord verdrongen door *geweest*.

[*be*] *tijen* Analogisch *tijgen* (Mnl. *tien*): *trekken*.

slaan: *sloegen*.

zien: *zagen*. Analogisch *gezien*.

Bij *kiezen* behoort geïsoleerd (*uit*) *verkoren*; bij (*ge*) *dijen*: *gedegen*. Indien twee vormen naast elkaar voorkomen, de oorspronkelijke en de analogische, dan strijden ze om de voorrang, waarbij de ene het wint, de andere allengs op de achtergrond geraakt en dan als de minder gebruikelijke in de „dichterlijke taal” zich handhaaft, b.v. *bevrozen* als archaïstische vorm, reeds in de zeventiende eeuw, naast *bevrozen*. Hoofd toont een zekere voorkeur voor *bevrozen*; in de *Batavische Arcadia*: *vervrozenste*. Volgens het *WNT* (II, 2360) waar men meer plaatsen vindt, behoort *bevrozen* in Zuid-Nederland tot de gewone omgangstaal. In de Noordbrabantse Kempen zijn *vroos* en *verloos* nog veel in gebruik ¹⁾.

In het Mnl. treft men meer resten van dergelijke consonantwisseling, b.v. bij *dwaen*, *vlaen* enz. Het verdwijnen ervan kan plaats hebben ten gunste van de consonant van de twee eerste categorieën, als bij *genezen*, *lezen*, *rijzen*, *bevelen*, *vlijen* (nu zwak geworden), *lachen* (nu met zwak praeteritum), of ten gunste van die der twee laatste, als bij *rijgen* (Mnl. *riën*), *zijgen* (Mnl. *siën*), *tijgen* (Mnl. *tiën*: *beschuldigen*), *zweigen*, *gewagen* (nu zwak geworden), *plegen* (Mnl. *plien*), *hangen* (Mnl. *haen*), *vangen* (Mnl. *vaen*).

57 De praeterito-praesentia en willen.

Een aantal werkwoorden vertonen onregelmatigheden, namelijk meestal klinkerwisseling in het praesens, terwijl het praeteritum gevormd wordt als bij de zwakke werkwoorden. Van tegenwoordig standpunt beschouwd, zijn deze onregelmatigheden onverklaarbaar. Ze zijn alleen op te helderen door de voorgeschiedenis — als praeteritum-vormen met praesensbetekenis, voorzien van een nieuwe, zwakke verleden tijd zonder bindvokaal — die hier niet besproken zal worden, en waarvoor we naar de historische grammatika verwijzen. Het zijn:

weten: *wist*,

kunnen, *kan*: *kon* (*kost*)

zullen, *zal*: *zou* (< *zoude*)

¹⁾ Vgl. Corn.—Vervliet, (*Inleiding*, blz. 83).

mogen, mag: mocht
moeten, moet: moest.

De derde persoon enkelvoud heeft geen uitgang *-t*; (hij *kan, zal, mag*) die bij *weet* en *moet* vanzelf ontbreekt. Onder invloed daarvan en van de eerste persoon eveneens vaak in de tweede persoon: je *kan, zal, mag*, naast: je *kunt, zult, moogt*. De eerste persoon kenmerkte zich ook in het Mnl. door 't ontbreken van de uitgang, toen de andere verba nog *-ə* hadden. In het participium praeteriti vindt men, voorzover dat voorkomt, allerlei nieuwe vormingen, b.v. *geweten*, dat onder invloed van de infinitief in de plaats gekomen is van 't nog als adjektief bewaarde (*ge*)*wis*.

In het Mnl. was deze groep uitgebreider: er behoorden nog verscheiden werkwoorden bij, die zich geleidelijk tot regelmatig zwakke werkwoorden ontwikkeld hebben, namelijk *deugen* uit Mnl. *dooch — dochte — ghedocht* en *ghedoghen*; *gunnen* uit Mnl. (*ge*)*onnen*: ic *an*—wi *onnen*—*onde* en *onste*—*gheonnen*; *durven*, ontstaan door de versmelting van twee praeteritopraesentia, namelijk *dorren* (ic *dar* — wi *dorren* — *dorste* — *ghedorst* en *ghedorren*) waarvan het de betekenis overnam, en *dorven* = nodig hebben, behoeven (vgl. Hd. *dürfen*) (ic *darf* — wi *dorven* — *dorfte* en *dorste* — het participium komt niet voor), waaraan het de vorm ontleende. De vermenging zal voornamelijk veroorzaakt zijn doordat beide werkwoorden dezelfde verleden tijd hadden. De aanpassing aan regelmatige vormen begint al vroeg, o.a. ic *darre* in het gedicht *Van den levene ons heren*. In Vondel's taal vindt men naast vormen met abnormale *a* (infinitief *darren*, hij *dart*, wij *darren*, ghij *dart*) ook *dorven*, en weer naast elkaar hij *durf* en hij *durft*, met een verleden tijd *durfte*, *durfde* en *dorst* (Vgr. § 47). In hedendaagse taal heeft zich *dorst* naast *durfde* gehandhaafd, al schijnt het laatste de overhand te krijgen.

Bij *kunnen* (Mnl. *connen — conde — en conste — gheconnen*, zelden *gheconst*) is *kon* de afgekorte vorm van *konde*. Het andere praeteritum, dat in het Mnl. ook reeds voorkomt als *coste*, is in het Brabants-Limburgse *kost* of *kos* (waarnaast analogisch ook *wos* = wist) bewaard. De Brabander Vondel kende naast elkaar *kost* en *kon*.

Bij *zullen*, dat in het Mnl., naar het dialect afwisselende klinkers heeft (*sullen, solen; selen, sellen*) is *zou* eveneens een afkorting van *soude* (uit *solde*). Een herinnering aan een oude persoonsuitgang van het praeteritum bewaarde het Mnl. in de vorm du *salt* of du *sout*. Een participium praeteriti is ook in het Mnl. niet aangetroffen.

Moeten had reeds in het Mnl. naast *moeste* een Brabants-Hollandse bijvorm *moste*, die bij Vondel voorkomt als *most*

naast een minder gewoon *moest*. Het Mnl. participium was *ghe-moeten*, dat nu zelden voorkomt (o.a. nog in het Brabants) b.v. „Hij had niet veel zin, maar hij heeft wel gemoeten”.

Willen behoort niet tot de praeterito-praesentia, maar heeft daarmee de overeenkomst dat in de derde persoon geen uitgang *t* voorkomt: hij *wil*. De analogische vorm hij *wilt* komt al in 't Mnl. voor, in Brabant¹⁾ (bij Vondel volgens Van Helten slechts op één plaats; *Vgr.* § 47). In Holland schijnt die jongere vorm geen sukses gehad te hebben. Een gebruikelijke verleden tijd is *wou*, uit *woude* (< *wolde*). De optatief *wille* is verschoven naar de indicatief. Gewoonlijk verklaart men deze opschuiving als uitvloeisel van bescheidenheid (conjunctivus modestiae: „ik zou willen” werd: „ik wil”), maar deze verklaring treft alleen doel voor de eerste persoon, en is daarom niet geheel bevredigend. Daarom gaan o.a. Behaghel en Wackernagel uit van het feit dat de optatief van *willen* normaliter in de hoofdzin gebruikt werd, doordat de erbij behorende zin regelmatig een optatief bevatte, die dan de indicatief verdrongen zou hebben.

58 Defektieve werkwoorden.

Sommige werkwoorden zijn vanouds defektief, d.w.z. er komen slechts een deel van de normale vormen voor, terwijl de overige vormen — voorzover die nodig zijn — ontleend worden aan werkwoorden met verwante of niet verwante stammen. Het bekendste voorbeeld is *zijn*, dat aangevuld wordt door *ben* en *wezen*. Begrijpelijk is het, dat de taal pogingen doet om die onregelmatigheid door allerlei analogie op te heffen of te verminderen. Al vroeg is dat het geval in de infinitief. Het Oudgermaans kent als zodanig alleen *wezen*; eerst in 't Ohd. ontstaat onder invloed van andere *sī(n)*-vormen een onbep. wijs *sīn*; in 't Hgd. is dan later *wesen* tot substantief geworden. Het Mnl. kent beide infinitieven; thans is *zijn* de kultuurvorm, die in 't Zuiden de alleenheerschappij en in 't Noorden duidelijk de voorkeur heeft. *Wezen* is voor 't grootste deel van ons land een gemeenzaam woord, maar in oostelijke dialecten is het alléén in gebruik.²⁾ Andere analogische vormen vindt men in de Amsterdamse kluchtentaal van de zeventiende eeuw, b.v. in de eerste persoon *sin ick* (Hoof't's Jan Saly), dat overeenkomt met het tegenwoordige Brabantse en Vlaamse *ik sen, sin* en *si*. In de tweede persoon ook *jij sint* naast het oudere en nog gewestelijke (Limburgse en Groningse) *best*

¹⁾ Van Loey I § 75.

²⁾ Dit alles is door Van Haeringen (T.e.T. 6, 167 vlg.) duidelijk uiteenzet. Zie voor de begrijpelijke uitzondering *ik ben eens wezen kijken* de volgende alinea.

en *bist*. Het meervoud had in de zeventiende eeuw ook: *zij zinnen*, o.a. in een klucht van Boelens rijnende op *binnen*, maar daarnaast ook reeds: „de Meysjes *berne*”, een vorm die nu in minder beschaafd en familiaar gebruik in alie personen gebruikelijk is (wij, jullie, zij *bennen*).

Wezen is in het praesens verdrongen. Ook het participium praesentis luidt nu *zijnde* (vgl. echter: nu ter tijd *wezende*). Daarentegen heeft het in de imperatief (*wees, weest*), in het participium praeteriti (*geweest*) de overhand gekregen (vgl. ook: „ik ben eens *wezen* kijken”), terwijl het in het praeteritum *was* — *waren* door alle tijden heen gebruikelijk bleef. Ook de conjunctief *weze* is in Zuid-Nederland nog in gebruik.

Het Mnl. bezat nog een overoude vorm: ic *bem*, een regelmatig participium *gewesen* (nu geïsoleerd als adjektief) naast een analogisch gevormd *ghesijn* (vooral West-Vlaams) en een imperatief *si*, die nog voortleeft in de Noordbrabantse Kempen (zε = zij), b.v. „Hendrik, zε braaf!”

De werkwoorden *gaan* en *staan* werden aangevuld door *gangen* en *standen*: vandaar *ging* en *stond*. Door wederzijdse invloed ontstonden de dialektische en minder beschaafde vormen *gong* en *sting*.

WERKWOORDELIJKE KATEGORIEEN.

59 Algemene opmerkingen.

We zullen nu achtereenvolgens nagaan, in hoeverre het tegenwoordige Nederlands en dat van oudere perioden het vermogen bezit of bezat om bij het werkwoord tot uitdrukking te brengen:

10. de *persoon*, d.w.z. de spreker, de aangesprokene en de derde persoon (nòch spreker nòch aangesprokene);
20. *numerus*, het „getal” (singularis en pluralis), de enige kategorie die het verbum met het substantief gemeen heeft, en berustend op kongruentie met een enkelvoudig of meervoudig subjekt. Pluraliteit bij de handeling is ook mogelijk, maar die leidt tot de vorming van iteratief of frequentatief (door herhaling, omschrijving of toegevoegde adverbiale bepaling), b.v. *huppelen, trappelen*; toevoeging van: *herhaaldelijk, telkens, iedere dag* e.d. Ook zijn er werkwoorden die dadelijk de voorstelling van iets meervoudigs wekken (verba pluralia tantum) b.v. *wemelen, omsingelen, zich verzamelen, samenscholen, vergaderen*. Dan is het subjekt vanzelf meervoudig, maar evengoed sluit de werkwoordvorm zich daarbij door kongruentie aan;
30. *aspekt* en „Aktionsart” d.w.z. de aard van de handeling of de wijze van voorstelling: beginnend (inchoatief), voortdurend (duratief), tot resultaat voerend (perfektief);

- 4°. *tempus*: de verhouding van de handeling tot de tijd waarin die geschiedt of van de opgemerkte toestand;
 5°. *modus*: de verhouding van de handeling tegenover de werkelijkheid (b.v. mogelijk, wenselijk, waarschijnlijk);
 6°. *genus*: de richting van de handeling (aktief en passief).

De middelen om dit alles tot uitdrukking te brengen, zijn van verschillende aard; in allerlei talen wisselend naar tijd en taal: wisseling van stamklinker (*geef, gaf*), gebruik van synonieme stammen (*ben — was*), uitgangen en praefixen (*geeft — gegeven*), toegevoegde pronomina (*ik geef*), omschrijving door hulpwerkwoorden (*hebben, zijn, zullen, worden*). Soms door meer dan één middel (*hij geeft*) en vaak ook door andere woorden (modale bijwoorden).

60 Persoon en Getal.

Het hedendaagse beschaafd gesproken Nederlands kent maar twee persoonsuitgangen: *-t* en *-en*, de laatste met twee regionale varianten, als men bedenkt dat in het grootste deel van ons land wel *-en* geschreven, maar *-e* gezegd wordt. Dat deze *n* al vroeg verdwenen was, blijkt uit de plaatsen die Lubach (§ 79d) uit zestiende-eeuwse bronnen optekende (vgl. ook de infinitieven, aldaar § 81). De Oostelijke provincies kennen òf *-en* òf sonantische *n*; in sommige dialecten aldaar hebben de drie personen meervoud dezelfde uitgang *t*. Doordat de pronomina of het nominale subjekt reeds de persoon aangeven, is de uitgang eigenlijk funktieloos, en zou dus — als de *t* na een stam op *t*: jij, hij zet — zonder schade kunnen verdwijnen. Door het veelvuldig gebruik en herhaalde navolging heeft echter de uitgang in de meeste gevallen grote vastheid gekregen, al is in andere gevallen afbrokkeling merkbaar. In de geschreven taal, vooral in litterair gebruik, werkt de traditie dan vaak nog lang door.

Praes. Indicatief. De eerste persoon heeft in het algemeen-beschaafd geen uitgang. Het Vlaams daarentegen — o.a. de taal van Guido Gezelle — heeft de oude Mnl. uitgang-*e* tot op heden bewaard. Archaïstisch komt deze vorm, zonder pronomen, in enige vaste briefstijl-formules nog voor: *verblijve, verzoeke; zegge* (in een kwitantie); in koopmansstijl soms: *zende*.

Door de invloed van Zuidelijke letterkundige taal, vooral in kerkelijk gebruik, zijn de vormen met *-e* in geschriften tot diep in de negentiende eeuw verre van zeldzaam. In de levende taal van Holland zijn ze stellig reeds in de late Middeleeuwen verdwenen: — volgens Van Helten (blz. 251) niet vóór de 15de eeuw — ook in de volkstaal van de zeventiende-eeuwse kluchten ontbreken ze. Waar ze nog voorkomen, verraden ze de Zuidelijke afkomst van hun auteurs, b.v. in twee te Vlissingen en te Middelburg

gedrukte kluchten, waarschijnlijk dus van Zeeuwse oorsprong: de *klucht van de half-backen Fop* (ick bedancke u, ick raede, ick antwoorde) en Klaerbout's *klucht van 't kalf* (ick kome, ick houde mijn mont en segge al heymelijc).

In de zestiende eeuw konkurreren vormen met en zonder *-e*, in bijbelvertalingen, souters, bij Marnix overheersen de eerste (zie de statistiek bij Lubach § 61). Vondel gebruikt ook afwisselend: ick gun en gunne, ick bemin en beminne (*Vgr.* § 50). Van belang is, dat de Statenvertaling, behalve in hiaat, in de regel de vormen met *e* gebruikt, want voor veel auteurs was de taal van de Statenbijbel toonevend. In zeventiende-eeuws proza vindt men b.v. bij Van Beverwijck: „Dat exempel hebbe ick voor te volgen, ende make dat . . .” Bij Valentijn: „Hoe meer ick toeschiet, en de strant nadere”, en in een reisbeschrijving van Struys: „gelijk ik daarvan noch op heden veele lidteekens drage, en deselve . . . getoont hebbe”. In de negentiende eeuw is deze *-e* nog niet ongewoon in deftige stijl, b.v. bij Staring: „Wat u smaakt hoeve ik niet te weten”, in de archaïserende stijl van Potgieter: „Ik leide geen louter Nabob's leven” (*Jan Jannetje*), en onder Potgieter's invloed bij Bosboom-Toussaint en Schimmel. Hyperkorrekt komt de vorm een enkele maal voor bij een praeterito-praesens: ick derve (bij Huygens; vgl. reeds ick derre (in *Mar. v. Nieuw.*)).

In dialekt en in minder beschaafde taal komt een *n* voor bij de werkwoorden: *gaan, staan, doen, zien*, mogelijk onder invloed van: ik *ben*, vooral bij enclise van *ik*. Als „onorganische” *n* komt hij in de latere M. E. ook voor bij een aantal andere werkwoorden o.a. in *bidden* (Franck § 125, Van Helten § 206, waar vooral Duits gekleurde teksten vermeld worden). Bij de werkwoorden *gaan, staan, doen* is de *n* verklaarbaar als rest van een overoude vorm; bij *zien* werkte dan reeds de analogie. Noemt men de *n* een „overgangsklank”, in de geïnverteerde vormen ontstaan, dan is dat meer het konstateren van een feit, dan een verklaring. In de 16de eeuw vindt men herhaaldelijk *ic sien* en *sien ic* (Lubach § 62), hoogst zelden de *n* bij andere werkwoorden: *ic hebben* een enkele maal bij Coornhert en bij Jan van Hout. In de volkstaal van de zeventiende-eeuwse klucht ook *doen ick, sien ick*, waarbij zich dan analogisch het ww. *slaen*, aansluit: *slaen ick, ick slaender* vast op (in Breughel's kluchten (begin 17de eeuw). Dat ik *kan, zal, mag* ook in oudere taal nooit de uitgang *-e* gehad hebben, is begrijpelijk door hun oorsprong als praeterito-praesentia.

Dialektisch hoort men in Holland en Utrecht soms: *ik gaat, ik hoort*, waarschijnlijk als hypercorrect te verklaren (vgl. *ik dacht* voor: *ik dacht*).

2de persoon enkelvoud. In aanmerking komen de vormen die zich aanpassen bij de drie gangbare pronomina: *jij (je), u* in algemeen-beschaafd gebruik, *gij (ge)* in vormelijke en schriftelijke

taal. In deze drie gevallen is de uitgang *t* (jij, u, gij geeft), die echter in familiaar Nederlands ontbreekt in: je *heb*, je *ben* en regelmatig bij enclisis van *je* verdwijnt (*geefje*), terwijl ww. met een stam eindigend op *t* vanzelf deze uitgang missen (jij, u, gij zet ¹). Naar analogie van *geefje* ontstond ook *wor-je*, *vin-je*, *ver-beel-je*, *hiel-je* (in geschreven taal met *d*) waarbij dus de *t* van de stam (uit *-t* of *-d* ontstaan) wegvalt. Dit komt dus voor, indien de stam op liquida of nasaal + oorspronkelijke *d* uitgaat. In dit geval hoort men in familiaar Nederlands ook wel ik *wor*, ik *vin*.

Talrijk zijn in het Mnl. de vormen bij *du*, met en zonder synkope (du *hebs* naast du *sittes*; enclitisch: *slaepstu*) in zestiende-eeuwse teksten, vooral bij Marnix en in andere hervormingsgeschriften, al behoorden ze toen al niet meer tot de levende taal. Ook de uitgang *-est*, *-st*, uit de enclitische vorm *-ste* (< *estu*) ontstaan en in het Mnl. bekend (Franck § 125, 2, Van Helten § 208) zet zich in de zestiende eeuw voort (du *behoudest* — du *neemst*), evenals de tussenvorm: du *verwinste*. Dat ze kunstmatig waren, reeds in de latere Middeleeuwen en in de zestiende eeuw, blijkt uit allerlei verwarringen en zonderlinge vormen als du *hebt*, gij *oordeels* e.d. waarvan men bij Van Helten (§ 210) en Lubach (§ 65 Opm.) tal van voorbeelden kan vinden.

Bij Vondel is het gebruik van *ligstu*, *hebstu*, beperkt tot zijn oudste gedichten (*Gulden Winckel*, *Helden Godes*: *Vgr.* § 51). Talrijker zijn bij hem nog in diezelfde periode enclitische vormen van *gi* (*ji*) als *hebdy*, *brenghdy*, die in het Mnl. zeer gewoon waren, en die hem als Brabander vertrouwd klonken. Ze leven in de Zuidelijke dialecten nog voort als *hedde* en, versterkt met het pronomen: *heddegij*, *heddege* (klinkend als: *heddege*); vgl. hiervóór § 32. Wanneer ook Hollanders als Coornhert en Bredero zulke enclitische vormen gebruiken, dan is dat navolging van litterair-Brabantse voorbeelden. De Hollandse volkstaalkende ook toen slechts de enclitische vorm met wegvallen van de *t*: *hebje*, *wilje* etc., gelijk blijkt uit de taal van de klucht. Als Bredero dan schrijft of laat drukken *wil gy*, dan zal stellig *wil jij* bedoeld zijn.

Op te merken valt nog dat bij de praeterito-praesentia naast de oude vormen met *t*: *gij kunt*, *moogt*, *zult* diezelfde vormen bij *jij* (*je*) in gebruik zijn, maar dat naar analogie van de 1ste

¹) Historisch hebben we in geen van deze gevallen te doen met een uitgang die bij het enkelvoudige pronomen behoorde: *gij* en *jij* zijn historisch meervoudig, u uit *UE* een derde persoons-pronomen, alle uit beleefdheidsvormen ontstaan. Bij het Mnl. pronomen *du* paste de uitgang *-es* (du *geves*). De ondergang van deze vormen is in het hoofdstuk over de pronomina besproken.

en 3de persoon ook *je kan, je mag, je zal*, en enclitisch *kan je, mag je, zal je* (bij Vondel reeds *mooghje*) in beschaafd taalgebruik doorgedrongen zijn.

3de persoon enkelvoud. Behalve bij de praeterito-praesentia en het w.w. *willen* heeft de 3de persoon als uitgang *t*.¹⁾ De oorspronkelijke volle uitgang *-et* was in het Mnl. al in veel gevallen gesynkopeerd. Zowel voor de 2de als voor de 3de persoon werd de ongesynkopeerde vorm weer toegepast in de letterkundige taal van de zestiende-eeuwse rederijkers en vroeg-renaisancisten, vooral ter wille van een vloeiend jambisch ritme en als rijmklanken. Ook Vondel's taal van de oudere periode toont er voorkeur voor (*Vgr.* § 57), terwijl ook Bredero er ruim gebruik van maakt (*Nauta* § 116). Daarna verdwijnen ze spoorloos. De Mnl. vokaalverkorting voor dubbele consonant b.v. *hi et, hi steet* treft men nog aan in de zestiende eeuw (*Lubach*, § 66), maar die vormen hebben zich evenmin kunnen handhaven als sporen van de umlaut (b.v. *hi geet, steet*, e.d.), die trouwens reeds in het Mnl. tot Oostelijke (Oost-Brabantse en West-Brabantse tot de Dender) of dialektisch-Duits gekleurde teksten beperkt waren (*Van Helten* § 185).

Omgekeerd als bij de eerste persoon verdwijnt in Hollandse dialecten soms de *t* (hij *komp, hij zoek, hij zeg*).

Iste, 2de en 3de persoon meervoud. De 1ste en 3de persoon hebben als uitgang *-en (-e)*; voor de 2de komen weer de vormen in aanmerking bij de drie pronomina: *jullie, u, gij*, waarbij de werkwoordvorm op *-t* past, maar bij *jullie* is daarnaast op zijn minst even gebruikelijk de vorm op *-en*, dus zowel *jullie spelen (spelen jullie)* als *jullie speelt*. Daardoor zijn dan de drie meervoudsvormen tot op zekere hoogte gelijk geworden.

Praesens conjunctief. Het enige verschil met de indicatief is de 3de persoon enkelvoud op *-e*, die echter, behalve in archaische taal (bijbelse taal), in geschriften (vooral bij *men*, b.v. in recepten: *Men neme . . .*), mondeling op de kansel, en in enkele overblijfsels, uitgestorven is. Soms is dan de *-e* geapokopeerd (*God bewaar me*) of opgegaan in de voorafgaande klinker ('t *Ga* je goed). In letterkundig taalgebruik heeft de conjunctief zich lang gehandhaafd. In de zeventiende eeuw, b.v. bij Huygens, zijn die vormen talrijk. De achttiende eeuw hield ze in ere, en in de negentiende eeuw zijn ze in Potgieter's taal nog zeer gebruikelijk.

Imperatief. In het Algemeen Beschaafd wordt geen onderscheid gemaakt of men zich richt tot één of tot meer personen. In de meeste streken heeft de imperatief geen uitgang; in andere

¹⁾ De jongere vorm *hij wilt* is reeds in § 57 besproken.

neet de oorspronkelijke plurais-vorm op *-t* gezegevierd. In weer andere streken (Gelderland, Limburg) is het onderscheid tussen singularis en pluralis bewaard, evenals dat in geschriften, naar schools voorschrift, in acht genomen wordt. Bij een beleefd verzoek, gesteund door toevoeging van *u*, hoort men steeds de *t* (Dames, *komt u* maar binnen. — Mijnheer, *neemt u* hier plaats). De oorzaak daarvan is waarschijnlijk dat in het praesens zowel bij enkelvoudig als meervoudig *u* de werkwoordvorm gelijk is. Deze vormen heeft Verdenius¹⁾ gekarakteriseerd als *Congruerende imperatieven*. Hij wijst daarbij op: *Trekken* jullie wat harder. *Wezen* jullie voorzichtig.²⁾

De meervoudsvorm had als uitgang *-et* of *-t*. Doordat men zich, uit beleefdheid, ook tot één persoon richtte met het oorspronkelijk meervoudige pronomen *ghi*, ontstond de mogelijkheid dat ook de imperatief singularis een *t* kreeg, b.v. Ferguut, *blijft* hier ende slapet met gemake. — *Weest* gegroet, coninc der Joden (Stoett § 349; dat dit zelfs geschiedt, wanneer men iemand met *du* aanspreekt, blijkt niet uit de door Stoett aangetekende voorbeelden!). De zestiende-eeuwse taal staat nog op het Mnl. standpunt, ook wat de enkelvoudsvormen met en zonder *-e* en wat de stamvorm betreft — vormen als *nem*, *sich* komen nog voor — maar de enkelvoudige vorm is reeds grotendeels door de meervoudsvorm vervangen (Lubach § 80). In de Statenbijbel is de vorm zonder *t* vrijwel verdwenen; als renaissancetaal-kultuur komt naast een enkelvoud op *-t* herhaaldelijk een meervoud op *-et* (Heinsius § 107). Ook bij Vondel vindt men vaak de meervoudsvorm bij het enkelvoud, maar de beide vormen komen ook naast elkaar voor, b.v. „*Bedwing* uw wesen wat; *wilt* uw gebaer betoomen”. Omgekeerd bezigt hij de vorm zonder uitgang bij de aanspraak van velen, b.v. „*Ay*, feestgenooten, *Ay*, *schrey* niet meer”. Dat komt overeen met de zeventiende-eeuwse volkstaal, blijkens de kluchten, waar herhaaldelijk de pluralis-vorm staat voor de singularis en evenzeer beide vormen naast elkaar voorkomen, b.v. „*Gae* heen en *vraecht* mijn Man”. — „*Ay* Trijntje, *wees* te vreen en *wilt* doch soo niet *schreyen*”. — „*Hoor*, hier, *blijft* noch een weynigh *staen*”. Voorbeelden van vormen zonder *t* bij meervoud zijn „*Kom* in *Mesjeurs!*” of: „*Wel* vrinde . . . *heb* wat *geduld!*”. Omgekeerd weer de pluralis-vorm bij De Veer: „*Gerrit* *geeft* mij eens te *drinken*”. Ook Huygens gebruikt, zowel in *Voorhout* als in *Dag-*

¹⁾ N. Tg. XXXIV, 312.

²⁾ In het Mnl. werd aanvankelijk verschil gemaakt tussen de imperatief van sterke ww., in de stamvorm (*nem*, *sich* van *sien*, *dwach* van *dwaen*) en die van zwakke ww. op *-e* (*soeke*), maar weldra zijn door analogie in beide klassen dubbele vormen ontstaan, zonder en met *-e*, waarvan de laatste, vooral in het Noorden weer de *-e* prijsgegeven hebben.

werck, enkelvoudige imperatieven met *t*. Zoals reeds opgemerkt werd, kan de voorkeur voor de ene of de andere vorm berusten op dialektverschil, maar daar staat tegenover dat b.v. in de hedendaagse Zuidnederlandse dialekten in dezelfde zin vormen met en zonder *t* kunnen voorkomen. Dat blijkt uit de fonetisch getransponeerde teksten in de verzameling van Frings-Van den Heuvel, b.v. bij een Limburger (Tongeren) en een Brabander (Herenthals). Het is niet onmogelijk dat behoefte aan emfase aanleiding geeft tot het gebruik van imperatieven met *t*. Overdiep heeft in elk geval opgemerkt dat in het tegenwoordige Katwijks, waar de vorm zonder *t* de normale is, sterke nadruk en belangstelling voorwaarden zijn voor de verzwaring met *t*.

Het schoolse voorschrift, door de meeste spraakkunsten en het officieel gezag sin ls Siegenbeek voortgeplant, dat het enkelvoud zonder *t* en het meervoud met *t* onderscheiden behoren te worden, gaat terug op het gezag van Huydecoper, die het „klassiek” gebruik van onze „Oudheid” meende te moeten herstellen. ¹⁾

Persoonsuitgangen bij de praeterita van de sterke werkwoorden.

De 1ste en 3de persoon hebben van ouds geen uitgang. Als zeldzame vorm treft men in het Mnl. een *-e* aan, vooral bij verba waarvan de stam op *d* of *t* eindigt, b.v. *ic bevande*, *hi hiete*, maar ook wel *ginghe*, *gheviele*, *hieuwe*. Franck (§ 126) schrijft dat toe aan de invloed van naburige Duitse dialekten, en denkt aan een analogie naar de optatiefvorm, maar waarschijnlijker is de invloed van de zwakke konjugatie: dan is het dus in wezen geen persoonsuitgang, maar een verdubbeling van de tijdsaanduiding. Ook later, in de 16de eeuw (Lubach § 73), en in de zeventiende eeuw komen dergelijke vormen nog voor, b.v. bij Gerrit de Veer: „als hij ons ghewaer werde”, — „’t weer werde hoe langher hoe mottigher”. Vondel kent zulke vormen nog in zijn oudere periode, b.v. hij *wierde* (Vgr. § 55; vgl. Hd. *wurde* naast *ward*, met „Angleich” aan de pluralis).

2de persoon: deze is bij *jij* (*je*) en *u* gelijk geworden aan de 1ste en 3de: *jij*, *je*, *u* *nam* en daarnaast in biezonder, steeds meer verdwijnend officieel en schriftelijk taalgebruik: *gij naamt*. Vrijwel onmogelijk geworden zijn b.v. *gij aat*, *maat*, *zaat*, *baadt* (van *bidden*). Minder bezwaar voelt men tegen: *gij kwaamt*, omdat daar de *t* als zodanig nog fungeert, wat in de eerste voorbeelden niet het geval is. De Mnl. oude enkelvoudsvorm *du names* (*naems*) is al niet overoud, want men zou de uitgang *t* verwachten, die in het Mnl. alleen bewaard is bij de praeterito-praesentia: *du sout* (< *salt*), *macht*, naast analogisch *du sals* (*salst*),

¹⁾ Paardekooper (blz. 256; 264) stelt het Duits (met het Latijn) verantwoordelijk voor die „zinloze gewoonte”.

machs (*machts*); zelden du *cont*, dat intussen nog bij Cats voorkomt (WNT VIII, 546).

1ste, 2de en 3de persoon meervoud: de 1ste en 3de persoon gaan uit op *-en* (*e*); de 2de heeft zich daarbij aangepast: jullie *kwamen* (*kwamen* jullie) is m.i. gebruikelijker dan: jullie *kwam*. Daar naast, evenals bij het enkelvoud, in bezonder gebruik: *gij kwaamt*.

Optatief: het enige verschil met de indicatief is in het Mnl. de uitgang *-e* in de 1ste en 3de persoon enkelvoud: *ic, hi name*, die later steeds meer ongebruikelijk geworden is. De enige resten zijn het deftige *tenware* (naast *tenzij*) en in de levende taal: *als 't ware*.

Het praeteritum van de zwakke werkwoorden.

In allerlei hedendaagse dialecten, zowel Noord- als Zuidnederlandse ¹⁾, hoort men in de 1ste en 3de persoon enkelvoud *-den* of *-ten*, zowel wanneer het voornaamwoord voorafgaat als wanneer het volgt. Dit verschijnsel is al waar te nemen in het latere Middelnederlands (Van Helten § 217), en in toenemende mate in de zestiende eeuw (Lubach § 75, ook uitgebreid tot de 2de persoon § 76). Bij Vondel vindt men het in de oudere periode (Vgr. § 56), b.v. *ick laefden, hy schuylden*, en ook bij Hooft in zijn oudste gedichten, b.v. in de oorspronkelijke tekst van de *Granida*, maar later „verbeterd”. Blijkbaar begon men het als plat te beschouwen. Het breidt zich dan ook voornamelijk uit in de volkstaal, bij Bredero (Nauta § 113), en in de kluchten: „Daar grimmelden 't van dronke bloets”. — „Ik lachten me schier doodt”. Soms in dezelfde passage: *Men speelde, men veelde . . . men dansten, men kansten*”. Evenzo in volkseigen proza, als dat van Bontekoe: „Hierdoor branden de Brandewijn”. — „Ik troosten het Volk”. Dit is te opmerkelijker, omdat Bontekoe in de pluralis de *n* niet schrijft. Men vindt bij hem dus b.v. „Hoewel ik haer dit of raden, so consenteerden ik het ten langen leste.” Maar daartegenover: „dat zij het wilde avonturen” — „dat wij kwalijk sien konde.”

Een afdoende verklaring van deze, vooral bij Hollanders, zo eigenaardige voorkeur voor de slot-*n*, is nog niet gegeven. Van Helten (§ 217) dacht aan invloed van het naburige Middelduits en spreekt van „grotendeels Oostelijk-Mnl.”, wat niet klopt met zijn aanhalingen, grotendeels uit inkunabels zonder Oostelijke kleur. Dat geldt ook niet voor de *proza-Reinaert*, waar J. W. Muller, in zijn inleiding, dit verschijnsel bespreekt, en op de verbreiding, juist in Hollandse volkstaal wijst. Dat het begonnen is in de geïnverteerde vorm: *seide-n-ic, sette-n-ie* vóór de klinker, en

¹⁾ Zie de teksten in Winkler's *Idioticon* en bij Frings en Van den Heuvel, blz. 109.

eerst later — vooral in geschreven vorm — als het voornaamwoord voorafging, is wel waarschijnlijk. Dan is ook de uitbreiding tot het gebruik bij *gij* secundair, maar daarmee is de *n* nog niet verkleerd. Aan invloed van de meervoudige vorm zou men kunnen denken, als aangenomen mocht worden dat het aanvankelijk veel voorkwam na *men*, dat in oudere taal vaak door een meervoudige werkwoordsvorm gevolgd werd. Mogelijk is dit een van de factoren geweest, die de verbreiding bevorderden.

Bij *gij* zou men historisch de persoonsuitgang *t* verwachten, dus: *gij speeldet*, *gij verwachtet*, maar deze *t* ontbreekt reeds dikwijls in het Mnl. van de 14de en 15de eeuw, wat Van Helten (*Vgr.* § 54) wil verklaren uit de enclitische vormen, ook in het praesens. Die veronderstelling wordt versterkt door de vele zestiende-eeuwse plaatsen die Lubach in § 41 bijeengebracht heeft (vgl. aldaar § 72). Bij Vondel ontbreekt de *t* regelmatig: slechts éénmaal tekende Van Helten (*Vgr.* § 54) „strecktet ghij” aan. Vandaar ook dat Moonen als paradigma voor het enkelvoud *Gij hoorde*, *woonde* geeft, waarnaast dan deze grammaticus een speciaal meervoudig *Gij hoorden*, *woonden* fabricceert. De latere „schrijftaal” -grammatica’s hebben getracht, de vormen met *t* in ere te herstellen, en als uitsluitend korrekte vorm *gij hooptet*, *maaktet* aanbevelen, maar zonder veel sukses: uit het hedendaagse gebruik zijn ze vrijwel verdwenen.

Na de meervoudige vorm *jullie* zegt men ook in de streken waar de *n* gehoord wordt zowel *-de* (*-te*) als, onder invloed van de 1ste en 3de persoon, *-den* (*-ten*).

61 Aspekt en Aktionsart.

Aspekt, een term uit de Slavische grammatika, drukt de wijze uit waarop de handeling plaats heeft: of men de handeling ziet als voortdurend of op een bepaald punt, of dat het begin of eindpunt is, of de handeling eens of vaker plaats heeft, of die tot een resultaat leidt. Duitse taalgeleerden gebruiken daarvoor ook de term *Aktionsart*, maar Van Wijk meent dat het gewenst is, een onderscheiding te maken, en aspekt te beperken tot het imperfektieve en perfektieve, terwijl dan *Aktionsart* gebruikt wordt voor allerlei gevallen waar een buiten het kader van perfektief en imperfektief staande bijbetekenis of nuance van het werkwoord tot uiting gebracht wordt, b.v. het intensieve, het inchoatieve, het iteratieve, het effektieve of resultatieve. Voor dit alles heeft J. H. Kern als Nederlandse term „karakter” voorgesteld.

In een artikel „Aspect en Aktionsart”¹⁾ heeft Van Wijk in het licht gesteld van hoeveel belang deze kategorieën voor de

¹⁾ *N. Tg.* XXII.

Slavische talen zijn, en daarbij gewezen op „de algemene waarheid, dat degenen die een taal spreken slechts die syntaktische categorieën als werkelijk bestaand voelen, die zich door formele eigenaardigheden kenmerken, m.a.w. die tevens formele categorieën zijn.” De fijnere onderscheidingen die de Rus bij zijn velerlei werkwoordvormen onmiddellijk aanvoelt, leveren voor de vreemdeling tal van moeilijkheden, omdat zijn taalgevoel hem in de steek laat, doordat dergelijke onderscheidingen niet of zelden tot uitdrukking komen. Dat behoeft bij die aan werkwoordvormen armere talen geen onvermogen te betekenen: waar het verband op zich zelf al niet duidelijk genoeg is, bestaan er nog andere middelen, b.v. zinsaccent, samenstelling bij het verbum, adverbia (*Plotseling* liep hij weg. — *Voortdurend* sloeg hij, — *Herhaaldelijk* klopte hij); omschrijvingen (Hij *bleef* maar praten. — Hij *kwam* te vallen, enz.).

De invloed van de Aktionsart op de taalvormen loopt niet alleen uiteen in de verschillende talen en taalperiodes, maar er kan ook in een bepaalde periode een categorie bestaan die zelden gebruikt wordt. Een voorbeeld daarvan levert *werden* + participium praesentis met inchoatieve betekenis b.v. Mitridates *wart jagende* in foreeste”, of door *beginnen, gaan, varen* + participium praesentis, b.v. Een groot here *ginc singende*”. — „Hi *voer liggende* in een eylant”. Maar daarnaast ook, gebruikelijker, de infinitief in plaats van het participium b.v. Mnl. hi *ginc sien*, en in de zeventiende eeuw (bij *staan*): „door sware en barbarische pijnen *stonden* omgebracht te werden”, evenals nu nog *beginnen* of *gaan* + infinitief. Behalve dit min of meer vaste uitdrukkingstype kwam het ingressieve tot uiting door het praefix *ver-*, b.v. Mnl. *verruken*: er de lucht van krijgen, *versien*: in het oog krijgen, *verhoren*: beginnen te horen; Nieuw-Ned. *verlieven*. Of door een omschrijving aan een bepaald verbum verbonden: *in lachen uitbarsten* naast *lachen*, *in slaap vallen* naast *slapen*.

Bij aspekt: het moment of de periode van de handeling waarop men de aandacht richt, onderscheidt men dus de door het verbum uitgedrukte handeling niet naar de tijd (b.v. verleden of heden), maar naar het gezichtspunt van waaruit men de handeling ziet (b.v. voltooid of onvoltooid). Toch is er tussen aspekt en tijd verband, en ook historisch hebben de uitdrukkingsmiddelen voor de tijdaanduiding zich ontwikkeld uit die van het aspekt, terwijl ook nu nog de grens niet altijd scherp te trekken is, en overgang van het een in het ander mogelijk blijft. 1) Dat is een voldoende reden om aspecten — al zijn ze dan op zich zelf voor onze taal van minder belang — en tempora niet afzonderlijk te behandelen. Wij beginnen dus met de aspecten en de daaruit

1) Zie Van Es *Ts.* LXXII, 241 v.v.

voortgekomen tijden, om dan een bespreking te wijden aan de andere tempora, waar het tijdsbegrip overwoog en overweegt.

Belangrijk is de onderscheiding van de twee aspecten, het *imperfektieve* (*duratieve*) en het *perfektieve*. Bij het imperfektieve aspect wordt de handeling voorgesteld met het oog op de duur. Daarbij maakt het principieel geen verschil of er een werkelijke duur of een herhaling (*iteratief*) is, b.v. het horloge *tikt*, de steenhouwers *kloppen*. Bij het perfektief aspect wordt de handeling voorgesteld met het oog op de begrenzing, waarbij men onderscheiden kan: *inchoatief* en *resultatief*. De meeste simplicia waren en zijn niet-perfektief. Perfektieve simplicia waren en zijn meestal *brengen* (tegenover duratief: *dragen*), *komen* (tegenover *gaan*), *worden* (tegenover *zijn*) *vinden* (tegenover *zoeken*), *sterven*, *barsten*, *smelten*, *geven* (b.v. iemand een stoel *geven* = aanreiken, maar niet b.v. in *schaduw geven*). Overigens wordt in de regel het perfektieve aspect tot uitdrukking gebracht door een praefix, dat dan perfecterende kracht verkrijgt. Daarvoor diende in het Mnl. nog duidelijk *ge-*, b.v.

bidden: *gebidden* = door bidden verkrijgen.

crighen = streven: *gecrighen* = verwerven.

gevallen = ineensstorten; *gehoren* = ten einde horen, vernemen.

gedoen = tot stand brengen.

In de jongere taal is dit niet meer het geval, misschien mede doordat in het Fries-Holl. *ge-* afviel (vgl. *lijken*, *lukken*, enz.). Eigenaardig is, dat de vorm met *ge-* bij de infinitief in bepaalde gevallen ingedrongen is, ook waar het aspect daarmee niet overeenstemt; 't eerst bij *moghen* en *connen*, dan ook bij andere hulpwerkwoorden, vooral bij ontkenningen, b.v. „Cume mach hi *ghespreken* van moede”. — „Meer dan ic *ghenomen* can” (Stoett § 283a I). Vgl. nog: iets niet kunnen *gebeteren*, zich niet laten *gezeggen*, iemand laten *geworden*, en Zuid-nederlands: hij en kan 't niet *geloochenen*.

Bij de andere verbaalcomposities, die perfektieve betekenis ontwikkelen, is de oorspronkelijke betekenis van het praefix veel meer behouden dan bij *ge-*. Het praefix *ver-* kan dezelfde functie krijgen als *ge-*, b.v. *verwerven* = door werven verkrijgen, *verteren*. Zo ook *be-* in *begrijpen* (vgl. Hd. *ergreifen*), *behalen*, *bereiken*. Daarnaast perfectivering door samenstelling met adverbia, b.v. *opeten*, *afmaken*.

Het verband tussen aspect en tempus komt ook nu nog te voorschijn bij het perfectum, dat bij alle werkwoorden perifrastisch gevormd wordt door middel van een der hulpwerkwoorden *hebben* of *zijn*. Dit hangt niet samen met de wijze van vervoegen (sterk of zwak), maar met het aspect van het verbum. Eerst door een terugblik in de ingewikkelde voorgeschiedenis is dit geheel te verduidelijken, maar wij gaan weer uit van de hedendaagse

toestand, waar, ondanks latere verschuiving en versmelting, nog duidelijke sporen van het oude verband op te merken zijn.

Bij de transitieve werkwoorden is de splitsing eenvoudig: in het actief vervoeging met *hebben*, in het passief met *zijn*: de bakker *heeft* het brood gebakken; het brood *is* gebakken. Maar bij de intransitieve werkwoorden bemerkt men de invloed van het aspekt. Bij het duratieve aspekt, het voortdurend doen, het verkeren in een bepaalde toestand gebruikt men *hebben* b.v. „wij *hebben* de hele morgen gewandeld”; bij werkwoorden die de overgang van de ene toestand in de andere aanduiden — J. H. Kern koos daarvoor de term *mutatieven* — of een bereikt eindpunt (*perfektieven*) gebruikt men *zijn*: „wij *zijn* naar het bos gewandeld”. In de tegenwoordige taal schijnt het gevoel voor de onderscheiding minder vast te worden, en daarmee de neiging om *hebben* en *zijn* dooreen te gebruiken toe te nemen. In menig geval bestaat een dubbele mogelijkheid, doordat een intransitief verbum nu eens als mutatief, dan weer als niet-mutatief opgevat kan worden. In het eerste geval duiden ze meestal een beweging aan, b.v. *dalen, glijden, klimmen, klauteren, lopen, rijden, varen, zwemmen, vliegen*. Verder: *liggen, zitten, staan*, die mutatief „gaan of blijven liggen” betekenen; vergelijk *gelegen, gezeten zijn* en samenstellingen als *opzitten, opstaan* en Vlaams *rechtstaan*. Weinig scherp is b.v. de grens bij *volgen*, dat reeds in het Mnl. met *hebben* en met *zijn* vervoegd werd. Evenzo *ophouden*, b.v. *de regen heeft of is opgehouden*. De vervoeging met *zijn* neemt niet alleen toe bij intransitieve werkwoorden, maar dringt soms door bij gewezen transitieve werkwoorden, zonder objekt, die daardoor voor het taalgevoel mutatief geworden zijn, b.v. *beginnen*, oorspronkelijk transitief met *hebben*, maar daarnaast vanouds intransitief, in betekenis niet veel verschillend van het natuurlijk met *zijn* vervoegde passief (Mnl. *wert begonnen*). Vandaar b.v. „Wat *ben* ik begonnen!” naast oorspronkelijk „Wat *heb* ik begonnen!”

Onder de niet-mutatieve intransitiva is het treffendst voorbeeld van verloop in deze richting het werkwoord *zijn* zelf, dat nu met *zijn*, maar op grond van het aspekt oudtijds met *hebben* vervoegd werd (vgl. Frans: *j'ai été*, Eng.: *have been*). Hoewel Maerlant soms reeds *zijn* gebruikt, is in de zeventiende eeuw *geweest hebben* in de volkstaal van de kluchten lang niet zeldzaam, dit in overeenstemming met de meeste tegenwoordige dialecten. Het zijn vermoedelijk de renaissancisten, allereerst Hooft, die, ten einde orde te scheppen, hebben getracht, de vervoeging met *zijn* als de juiste vorm ingang te doen vinden; die met *hebben* werd gedegradeerd tot „onbeschaafde taal”.¹⁾ Maar de natuur was

¹⁾ Zie Kooiman *N. Tg.* XLVII, 209 v.v.

vaak sterker dan de leer; zo schrijft in de 18de eeuw de Amsterdamse advocaat Hermannus Noordkerk: „*heeft*... de... wetgevende magt gedurig werkzaam *geweest*”.¹⁾

De omgekeerde vervanging van *zijn* door *hebben* vindt men in het Nederlands in geringere mate, in tegenstelling met het Engels, waar *hebben zijn* zo goed als verdrongen heeft (*I have come* enz.), b.v. bij *verblijven* in de betekenis van verblijf houden. Ook bij impersonalia heeft meermalen een verschuiving ten gunste van *hebben* plaats gevonden. Vergelijk b.v. Mnl. „het *is* mi gedromet” (ook wel: *heeft* mi gedroomt) met: „ik *heb* gedroomd”. Of Mnl. „het *is* mi berouwen” met: het *heeft* mij berouwd.

Een afwijking in de richting van *hebben* vertoont vaak de optatief praeteriti, voorzover die een irrealis uitdrukt. Dit geldt voor het Middelnederlands, maar ook voor latere tijd, en nog in dialect en dagelijkse omgangstaal, b.v. „Dat *had* wel gebeurd als...”; „Anders *had* dat wel in orde gekomen” (naast *was*), en vooral: „*Had* dan wat eer gekomen”. Mogelijk is daarbij invloed uitgegaan van konstrukties met *mogen, willen*, e.d. (hi *hadde* mogen, connen, willen + infinitief, die meestal in de irrealis voorkomen), dus zou b.v. „*hadden* si langer bleven” een kontaminatie kunnen zijn van „*hadden* si langer mogen blijven” en „*waren* si langer bleven”.

Ten slotte valt nog op te merken dat soms *zijn* gebruikt wordt waar men *hebben* zou verwachten, namelijk wanneer op *durven, moeten, mogen, willen* een infinitief volgt, die in betekenis overheerst, b.v. hij *is* (naast *heeft*) niet durven komen. Vergelijk reeds in de zestiende eeuw: „nu *bem* ic niet connen gevolgen”.

Uit de bovenstaande voorbeelden van de toenemende onvastheid in de vervoeging met *zijn* en *hebben*, ontleend aan de zeer uitvoerige, rijk gedokumenteerde verhandeling van J. H. Kern (*De met het Participium Praeteriti omschreven Werkwoordsvormen in 't Nederlands*, 1912), blijkt dat een historische beschouwing nodig is om de hedendaagse toestand te kunnen begrijpen, maar ook dat reeds in het oudste Nederlands de verhoudingen ingewikkeld geworden waren en, ondanks de nog duidelijk merkbare factoren van het aspect, allerlei gevallen een afzonderlijk onderzoek en een eigen verklaring vereisen.²⁾

1) Van Vloten blz. 207.

2) Ter inleiding gaat Kern nog verder in de voorgeschiedenis terug: daaruit stippen we slechts een paar hoofdpunten aan. De omschrijving met *zijn* is het oudst; het verbale adjektief, dat wij verleden deelwoord noemen, drukte uit dat iemand of iets in een bepaalde toestand gekomen was, en werd met de copula *zijn* verbonden. Maar een verbinding als: „het geweer is geladen” kon licht in passieve betekenis tot perfectum worden. De jongere verbinding met *hebben* is oorspronkelijk een verleden deelwoord met een zelfstandig werkwoord *hebben* = houden, bezitten, wat b.v. nog uitkomt in de

Vershil van praeteritum en perfectum.

Het perfectum *Hij is gek geworden* betekent dat hij nu gek is; het praeteritum *hij werd gek* zegt nog niets van zijn tegenwoordige toestand. *Heb je de brief geschreven?* is een vraag over de tegenwoordige tijd. *Schreef je de brief?* is een vraag over het verleden. Vandaar ook dat bij het perfectum de bepaling *nu* kan staan: *Nu heb ik genoeg gegeten*. Duidelijk komt de tegenstelling ook uit in de volgende zinnen: „Ik ben gisteren in de schouwburg geweest” (vermelding van een toestand die nu afgelopen is). „Je broer was er ook” (vermelding van een toestand, gelijktijdig met de eerst vermelde). Uit dit verschil in aspekt vloeit een stilistisch verschil voort: het praeteritum verkiest men bij een levendige, aanschouwelijke voorstelling; het perfectum bij de koele konstatering van een feit.¹⁾

Intussen is dit verschil niet overal even scherp. Er zijn oude resten en er is een jongere ontwikkeling. Evenals in de Zuid-Duitse volkstaal is ook in ons land vaak het praeteritum door het perfectum verdrongen. Gewoon klinkt b.v.: *Gisteren heeft het de hele dag geregend*. Ook in de Hoogduitse omgangstaal is het onderscheid minder scherp dan in het Engels. Aardig karakteriseert Jespersen dat verschil in het volgende voorbeeld: wanneer een Duitser zou zeggen: *Waren sie in Berlin?* zou een Engelsman dadelijk vragen: *When?* Hij zelf is namelijk vertrouwd met: *Have you been in Berlin?* Het Nederlands staat in dit opzicht dichter bij het Duits.

Voor het Middelnederlands heeft Overdiep in de inleiding op zijn *Ferguut*-uitgave het verschil met duidelijke voorbeelden toegelicht. „Gisteren so sat hi bi mi allene, Hine sprac te mi waert niet een twint”. Maar: „Van den live heft hi gherovet Menighen ridder, menigen seriant”. En naast elkaar, in één zin: „Wie es die man die heft beseten Ende teblouwen minen garsoen, Daer ic sliep in mijn pauwelioen?” Toch wordt ook reeds in het Mnl.

Mnl. verbinding met praesensbetekenis *belegert hebben* = belegerd houden, belegeren, en daarnaast b.v. *gemint* of *vercoren hebben* = liefhebben (vgl. nu nog: *ik heb gedaan* = ik ben klaar; *het niet begrepen hebben op*, *het gemunt* of *voorzien hebben op*). Aanvankelijk richtte zich het participium in geslacht en getal naar het objekt, maar reeds in het Oudgermaans vindt men de onverbogen vormen, waardoor de verbinding geschikt werd om ook op te treden bij transitieve werkwoorden zonder uitgedrukt objekt, dus schijnbare intransitiva, en ten slotte ook bij niet-mutatieve intransitiva, die langs deze omweg hun omschreven perfectum kregen.

¹⁾ Het Germaanse praeteritum had zich uit een ouder perfectum ontwikkeld. Toen daarnaast een nieuw perfectum ontstond, kon aanvankelijk ook het praeteritum nog als perfectum dienst doen, maar naar mate zich de nieuwe vorm ontwikkelde, beperkte zich het praeteritum tot de taak om een handeling te beschrijven die voor het heden van de spreker afgesloten is; het perfectum daarentegen werd gebruikt, wanneer de nawerking in het heden tot uitdrukking moest komen: het omvat het begrip van voltooiing. Vgl. nog Rompelman *Neophil.* XXXVII, 64 vlg. („*Form und Funktion des Präteritums im Germanischen*”).

het raeteritum met de betekenis van het perfectum gebruikt, b.v. „in *dede* noit man no wive quaet”. In de latere tijd neemt een dergelijk gebruik sterk toe, vooral in journalistieke taal. Daarentegen beschouwt Overdiep terecht het stereotiepe *Heden overleed* . . . als een oude rest.

De omgekeerde neiging: het perfectum als praeteritum te gebruiken valt op te merken in de Mnl. epische poëzie. Mede onder invloed van maat en rijm ontstond uit een rekapitulerend perfectum een aoristisch perfectum (passé défini) b.v. „Daer die witte ridder was. Hi *ginc* hem meyen in dat gras. Lunetten *heft* hi saen *versien*”. En naast elkaar, met dezelfde betekenis: „Ende *stakene* so ende *heft* *teblouwen*. Dezelfde verbinding vindt men nog in Vondel's taal (*Vgr.* § 171). Voor het toenemend gebruik van het perfectum, waar men een praeteritum zou verwachten, in de hedendaagse taal, heeft Overdiep een groot aantal voorbeelden bijeengebracht in *Een opmerking over het Nederlandse perfectum* ¹⁾, deels ongemotiveerd in journalistiek gebruik, deels uit goede moderne auteurs, met litteraire bedoeling.

Het plusquamperfectum en het praeteritum als plusquamperfectum.

Het plusquamperfectum is eigenlijk het praeteritum van het perfectum. Soms kan men in het Mnl. nog de oorspronkelijke betekenis, waarbij dus *hadde* of *was* nog geen hulpwerkwoord is, terugvinden, b.v.: „*als die lieden tpaert versagen, dat den here adde gedragen*”: hield gedragen, d.i. „droeg”, bij *gedragen hebben* = dragen. Vandaar dat ook nog perfecta en plusquamperfecta van deze vormen konden — en nog dialektisch kunnen — voorkomen, b.v. *ic hebbe gevangen gehadt, Sy hadden al dlant ghedestruweert gehadt* (Stoett § 250 en 252).

Intussen kon, langer dan voor het perfectum, het praeteritum als plusquamperfectum gebruikt worden. De behoefte om de tijdsverhouding tussen twee gebeurtenissen duidelijk aan te geven, is lange tijd niet gevoeld. Vooral in de bijzin handhaaft zich het praeteritum, omdat hier van onduidelijkheid geen sprake kan zijn, b.v. *Doe quam Pertsevale ridende op een hoge paert, dat hi den roden ridder nam*. In het bijzonder niet het perfektiverende *ge-*, b.v. *Doe hi ghesprac dese woort, beval hi jongen ende ouden dat si vigelien singhen souden*. En evenzo bij Vondel: *Naulix sprack d'oude man dit, of de donder gaf terstont eenen slag*, en vooral na *nadat*, b.v. *Nadat de hongersnood hen drong, verkochten se al het groote vee* (*Vgr.* § 173).

In de tegenwoordige taal maakt men meestal onderscheid: als de handeling van de bijzin *onmiddellijk* aan die van de hoofdzin

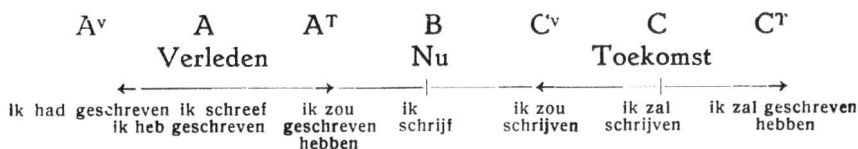
¹⁾ *N. Tg.* XVII, 26 vlg.

voorafgaat, kan men het praeteritum gebruiken, b.v. *Toen hij klopte, riep ik: binnen!* Maar ook: *pas had hij geklopt, of ik riep: binnen!*

62 Tempus.

Een voornaam kenmerk van het werkwoord — in het Duits daarom „tijd”-woord (Zeitwort) genoemd — is dat het de tijd van de werking of het gebeuren door vormverandering of door verbinding met hulpwerkwoorden aan kan geven, waarbij dan formeel het hulpwerkwoord domineert, semantisch de infinitief of het participium. Het eerste middel is in de moderne Germaanse talen sterk ingekrompen: alleen de verleden tijd wordt nog of door „ablaut” of door suffixen gevormd; het tweede middel is in de plaats gekomen van de rijke verscheidenheid die b.v. het Grieks en Latijn nog kenden, maar in geen taal is er volledige kongruentie tussen de logisch mogelijke categorieën en de grammatische onderscheidingen, omdat de tijdvorm een terrein kan bestrijken dat ten dele buiten zijn oorspronkelijk gebied ligt. Bovendien komen — gelijk uit het voorafgaande gebleken is — in de oorspronkelijke tijdvormen ook andere momenten tot uitdrukking, namelijk de aspecten. Om verwarring en misverstand te voorkomen, is het dus gewenst, onderscheid te maken tussen de werkelijke tijd en de grammatische vorm die voor tijdsaanwijding kan dienen. Jespersen koos daarvoor „time” en „tense”; wij zouden „tijd” en „tempus” kunnen gebruiken. Hierdoor wordt dan b.v. *praesens* als een der „tempora”, niet synoniem met „tegenwoordige tijd”.

Theoretisch heeft Madvig voor de Latijnse spraakkunst negen tijden gekonstrueerd. Hij ging uit van drie gezichtspunten: verleden — heden — toekomst. Bij elk van die kan men weer terugzien of vooruitzien; dientengevolge ontstaan er negen mogelijkheden, waarvoor echter zelfs het Latijn geen negen onderscheiden verbale vormen ontwikkeld heeft. Jespersen, dit logisch systeem aan kritiek ontwerpend, gaf de voorkeur aan zeven „tijden”, in het volgende schema samengevat:

Jespersen begaat daarbij een kleine inkonsekventie, door onder A twee verleden tijden te plaatsen, al of niet omschreven, terwijl hij elders betoogt dat die omschreven tijd, als „perfectum” een „retrospective variety of the present and not of the past” is.

Welk een verscheidenheid van betekenissen de tempora tegenwoordigen heeft Van Ginneken met een vloed van voorbeelden toegelicht in zijn artikel over *De tijden van het werkwoord*.¹⁾ Terecht verwerpt hij de Nederlandse termen die grammatici als vertaling van de gangbare Latijnse termen voor de tempora bedacht hebben, waarin „voltooid” en „onvoltooid” die betrekking hebben op het aspekt, wisselen met „verleden”, „tegenwoordig” en „toekomend”. Die benamingen wekken de schijn, definities te zijn, terwijl ze juist verwarrend kunnen werken. Van Ginneken gaf de voorkeur aan „terugblik” en „verwachting”, zonder een nieuwe terminologie voor te stellen: de Latijnse termen als „louter lege aanduidingen” acht hij nog verkiezelijker.

Nu de „verleden” tijden bij de aspecten reeds ter sprake gekomen zijn, kunnen we ons beperken tot het praesens en het futurum.

Praesens en Futurum.

De „tegenwoordige tijd”, het „nu”, is een punt zonder duur, dat verleden en toekomst scheidt en voortdurend opschuift. Van Ginneken spreekt van „een psychische praesens-tijd”, die „binnen ons tegenwoordigheidsbewustzijn” valt en enige sekonden duurt, b.v. als men zegt: „Ik ga” of „Daar wordt geklopt”. Maar het praesens heeft veel ruimere betekenis, als het datgene geldt wat ik op dit ogenblik als uiterlijk of innerlijk feit waarneem, b.v. in de drie zinnen: hij *is hongerig*, hij *is ziek*, hij *is dood*. Het feit kan dus al aan de gang zijn, terwijl er gesproken wordt: „hij ligt te slapen”, een duidelijk duratieve voorstelling. Ook algemeen geldende uitspraken, die niet aan tijd gebonden zijn, spreekwoorden (Twee maal twee *is vier*. — De zon *komt* in het Oosten op. — Als het kalf verdronken is *dempt* men de put), nuchtere opsomming van feiten in kroniek-stijl (Karel de Grote *wordt* koning van de Franken). Jespersen spreekt ook van het praesens als „inclusive time”, die uitgaande van het heden ook het verleden omvat, b.v. ik *ben* een bewonderaar van Mozart, d.w.z. ik was het en ben het nog (vgl. Mnl. daer ic of *seide* ende *segge*: Stoett § 245) of: ik *ken* mijn vriend al lang. Daarnaast bestaat ook een praesens als „intermitterende tijd”: „Elke morgen *sta* ik om zeven uur op”. — „Jaarlijks *brengh* hij ons een bezoek”.

Afgezien van deze gevallen wordt het praesens gebruikt voor gebeurtenissen in de toekomende tijd, indien de bedoeling uit de situatie, de betekenis van de zinsdelen, uit een adverbiale bepaling, een voegwoord blijkt, b.v. „Ik *wacht* hier wel *zo lang*, *toddat* je komt”. Vooral de dagelijkse omgangstaal verkiest het praesens

¹⁾ *N. Tg.* V, 133 vlg.

boven het futurum. Dit verschijnsel is al oud, b.v. in het Middelnederlands: „*Mach ickene levende gevaen, ic bringene te Montalbaen. — Ik lede u ter selver stat daer ic u sal maken sat. — Morghin, als die sonne upgaet.*” De neiging om het praesens te gebruiken bestaat en bestond vooral, indien men de realiteit levendiger voor ogen willen stellen, b.v. *Vaer vollec henen, Ofte ic dorsteke u.* Natuurlijk gaat met het gebruik van het praesens voor het futurum gepaard dat van het perfectum voor het futurum exactum, b.v. *Wi gaen* als een rose root ende sciere *syn wi verblidet.*

Men heeft wel gemeend dat de tegenstelling met het Latijn en de jongere Romaanse talen op dit punt veroorzaakt werd door de meer logische Romaanse geest, die noodzaakte te zeggen: *veniam si potero* en nooit: *ik kom zodra ik kan*, maar aannemelijker is de verklaring van Jespersen uit „economy of speech”, de neiging om het beoogde doel met de minste middelen, dus zonder verdubbeling, te bereiken, dezelfde neiging dus die de toenemende deflexie in de moderne talen veroorzaakt heeft.

Bij het gebruik van praesens voor futurum is ook weer het aspekt van belang. Indien het verbum perfectief is, ligt bij het gebruik van het praesens het ogenblik van de voltooiing van de handeling, waarop het perfectief wijst, in de toekomst, en is dus het gebruik van de futurumvorm overbodig, b.v. „*ik tref je wel bij je broer aan*”. Vandaar dat in het Mnl. *ge-* een voldoende aanduiding van het futurum kon zijn, b.v. *Nemmermeer gecrigic spel.*

Ook het futurum exactum — de term is dus eigenlijk niet juist — is meer een aspekt dan een tempus. Wanneer men zegt: *ik zal morgen de brief geschreven hebben*, dan bedoelt men niet zo zeer: „morgen zal het schrijven van de brief in 't verleden liggen”, als: „morgen zal ik met het schrijven klaar zijn”.

Minder dan in het Nederlands en het Hoogduits is het praesens met futurum-betekenis in gebruik in het Engels. Wackernagel wil dat toeschrijven aan Franse invloed: immers dit gebruik van het praesens is reeds oud-Germaans, aangezien een eigen vorm voor het futurum daar ontbrak. Betrekkelijk laat heeft men in de Germaanse wereld de behoefte gevoeld om door de vorming van een nieuw tempus met hulpwerkwoord daarin te voorzien. Dat dit een jonge ontwikkeling geweest is, blijkt uit het feit dat onder de konkurrerende hulpwerkwoorden niet dezelfde in alle streken de overwinning behaalden. In hedendaagse taal is *zullen* het hulpwerkwoord bij uitstek, dat reeds in het Mnl. als zodanig zeer gewoon was, al had het nog meer mededingers dan nu. De nieuwe betekenis heeft zich ontwikkeld uit die van behoren, moeten (b.v. *Menne soude ghene vrouwe slaen*; vgl. *Je zult het doen* en ook: Dat feest *moet* nog plaats hebben), maar wordt reeds geheel gelijk aan de onze, b.v. *Ik sal u selve spaunen*

u sporen. — Het *sal* u vromen. Op te merken is dat de toekomstige tijdvorm vooral dient om een belofte uit te drukken: *Ik zal er voor zorgen* (waarnaast: *ik zorg er wel voor*) en dat hij hier enigszins modale betekenis heeft; geheel tot omschrijving van een mogelijkheid, waaraan alle betrekking op de toekomst vreemd is, is hij geworden in: *Hij zal nu wel weer thuis zijn* en *Hij zal ziek zijn geweest*.

Andere omschrijvingen naast die met *zullen* hebben daarmee alle gemeen, dat ze ontstaan uit spreekwijzen die een verplichting of een bedoeling, een begin of een mogelijkheid aanduiden, doordat hierbij steeds de toekomst een begeleidende voorstelling is. Het is echter, vooral in de oudere taal, niet altijd uit te maken of de oorspronkelijke hoofdvorstelling nog aanwezig, dan wel of de begeleidende voorstelling reeds overheersend of zelfs alleenheersend geworden is, m.a.w. of dit futurum okkasioneel dan wel habitueel is.

Zo komt naast *zullen* soms *willen* voor, gelijk nu nog in *Willen we dat doen?* Vgl. bij Vondel: *'t Wil tijdt zijn, dat ick eens verhuize* en Mnl. *Ic wil slapen in din vrede*, als vertaling van: *in pace dormiam*. In het Engels vooral heeft zich het gebruik van *willen* vastgelegd (*I shall, we shall: you, he, they will*); in het Hoogduits blijft het uitzondering, b.v. bij Luther: *Was will* aus dem Kindlin werden?

Ongewoner zijn *moeten, moghen, connen* b.v. Mnl. dat was ende wesen *moet* — dat hine weet wat hi *mach* doen.

Verder werkwoorden, waarvan het inchoatieve aspekt dicht staat bij het futurum, als *gaan, komen, beginnen*, b.v. ik *ga* hem dat vragen, *ga* voortaan beter mijn best doen; als dat *komt* te geschieden, als hij *komt* te vallen, te sterven. Vgl. het Franse *je vais écrire*, waarnaast het Franse futurum *j'écrirai* (uit *scribere habeo*) ons weer doet denken aan het ons zo vertrouwde: ik *heb* nog veel te schrijven. Ook *staan* + te + infinitief ontwikkelt futurum-betekenis: Dat *staat* nog te bezien. — Dat *staat* mij nog te wachten.

Het praesens als aanduiding van de verleden tijd.

Evengoed als men het praesens bezigt ter veraanschouwelijking van toekomstig gebeuren, kan het dienst doen bij levendige verhalen over het verleden, als „praesens historicum” dus, of, gelijk Brugmann zegt, als „dramatisch praesens”. Als zodanig hoort het vooral thuis in de taal van het volk, dat graag levendig-aanschouwelijk vertelt. Iemand begint b.v.: „Gisteren *liep* ik over de markt” . . . en hij gaat voort: „daar *hoor* ik tot mijn grote schrik plotseling een knal . . .” en hij vervolgt zijn sensationele ervaring, alsof hij die opnieuw beleeft. Men zal dus dit „praesens historicum” in oudere talen, evengoed als in de modernste, overal vinden.

waar de aard en de overlevering daarmee in overeenstemming is: in sommige oud-Germaanse heldendichten niet, in de epiek van de middeleeuwen wel. Daarbij behoeft men in het laatste geval niet alleen te denken aan invloed van de Franse epiek, veeleer aan de omstandigheid dat de aard van de Oud-Germaanse overlevering weinig gelegenheid tot het gebruik bood. In de Middelnederlandse epische poëzie worden de voorbeelden talrijk bij zinnen, waarin het aoristisch praeteritum op korte afstand wisselt met een praesens historicum, bij de vermelding van een nieuw feit, op een wijze die ons ongewoon aandoet, b.v. Die duvele *quamen* daer alle ende *eischen* den breideldief (Stoett § 244; vgl. de uitvoerige afdeling over het praesens historicum in Overdiep's proefschrift). Daarnaast treft men ook gevallen aan in epische stijl, waar het praesens juist gebruikt wordt ter vaststelling van een verleden met duratief aspect; beide gevallen zijn niet altijd te onderscheiden.

Met het gebruik van het praesens voor de verleden tijd gaat gepaard dat van het perfectum voor het plusquamperfectum, b.v. „Om Galiene peinst hi sere. Die minne *heften* so verwonnen.”

Modus.

63 Algemene opmerkingen.

Ter verheldering van inzicht is het gewenst, onderscheid te maken tussen *modaliteit*, d.i. de geesteshouding van de spreker ten opzichte van de werkelijkheid van zijn uitspraak, en *modus*, d.i. de verbale vorm waarin de modaliteit tot uiting komt. Daarmee ontkomt men nog niet aan alle moeilijkheden, want het begrip „modaliteit” heeft aanleiding gegeven tot verschillende opvattingen en definities, gelijk A. Kluyver en later C. F. P. Stutterheim helder aangetoond hebben.¹⁾ Het Latijnse *modus* is namelijk oorspronkelijk een vertaling van het Griekse *tropos*, een term in verband met de logica van Aristoteles, die drieërlei oordelen onderscheidde, naar mate iets werkelijks, iets mogelijks of iets noodzakelijks uitgedrukt werd. Zijn commentatoren onderscheiden vier „tropoi”, en bedoelen daarmee adverbiale bepalingen, die op de verschillende oordelen betrekking hadden. Dit begrip van modaliteit werd later op de grammatika toegepast, toen een aantal bijwoorden als modale bepalingen in één groep verenigd werden. Bij uitbreiding ging men ook spreken van modale zinnen, waarin het *dictum* d.i. de zakelijke inhoud, en de *modus* d.i. de subjektieve opvatting van het meegedeelde, op andere wijze met elkaar in verband gebracht werden, b.v.. door een voorafgaande zin of woord, of door een hulpwoord. Gelijkaardig met „hij vergist zich misschien” is b.v.: „het is

¹⁾ Kluyver: *N. Tg.* V, 65 en Stutterheim: *N. Tg.* XXIV, 296.

mogelijk dat hij zich vergist" of: „hij kan (zal) zich vergissen". Maar de vermenging van logische en psychologische onderscheidingen en de vereenzelviging in de rubriek „modaliteit" leidde tot onhoudbare gevolgtrekkingen. Als men *niet* (evenals *wel*) tot de modale bijwoorden rekent, zou b.v. „Het regent niet" een andere modaliteit vertonen als „Het regent", nl. niet werkelijkheid tegenover werkelijkheid, maar het eerste zinnetje staat gelijk met „Het is droog weer", en is een nuchtere konstatering van een feit, zonder subjectieve kleur. Als men tegenover een twijfelbaar staande, met nadruk zou verzekeren: „Het regent volstrekt niet" dan kan er weer sprake zijn van modaliteit. Een indeling in twee groepen: „al of niet in overeenstemming zijnde met de werkelijkheid", gelijk Van Wijk in zijn hoofdstuk over *Modaliteit* beproefd heeft, leidt ook tot moeilijkheden, vooral wanneer hij de vraagzinnen daarin betreft, die vaak geen modaal karakter hebben. Er zijn namelijk tal van schakeringen mogelijk van wat Jespersen „notional moods" noemt: op blz. 320-321 onderscheidt hij er wel een twintigtal, waarvan elf „containing an element of will" en negen „containing no element of will". Het aantal „modi", d.w.z. grammatische categorieën bij het verbum, waar, door de modaliteit tot uiting komt, is in alle talen veel kleiner: het Indogermaans onderscheidde er vier, die tot drie verminderd werden, toen de optatief met de conjunctief samenviel, terwijl later, vooral in het Nederlands, de indicatief veld won ten koste van de conjunctief. Dat psychologische en grammatische categorieën vaak niet samenvallen, is opnieuw een oorzaak, dat de term „modaliteit" tot begripsverwarring aanleiding geeft. Dat de conjunctief als *modus* in het hedendaagse Nederlands tegenover de vroegere rijkere vertegenwoordiging, een geringere plaats inneemt, betekent niet dat de modaliteit van minder belang is dan vroeger, of dat de uitdrukkingsmiddelen verarmd zijn: door het gehele verband, de zinsbouw, de toon, modale bijwoorden en hulpwerkwoorden kan meestal met fijnere onderscheiding dan door enkele verbale vormen de bedoeling van de spreker verduidelijkt worden. Bij de zinstypen zal dat nog ter sprake komen. Modale functies kunnen ontstaan of samengaan met allerlei andere adverbiale functies, gelijk Van Es voor het Gronings met veel aardige voorbeelden toegelicht heeft ¹⁾). Bepalen wij ons nu tot de modi, dan kunnen wij er, op grond van hedendaagse taalvormen een drietal onderscheiden: de indicatief, de conjunctief en de imperatief, door Jespersen kernachtig gekarakteriseerd als *fact*-mood, *thought*-mood, *will*-mood. Het gebruik van de Nederlandse term „wijzen" heeft er wel toe geleid, de infinitief, de onbepaalde „wijs", als een vierde wijs op te vatten. Dat deze term

1) *Album-Grootaers* (1950), blz. 209.

in de schoolspraakkunsten ingang gevonden heeft, daaraan zal de officiële spraakkunst van Weiland wel schuld hebben, die in § 288 de „onbepaalde wijs” definieert als die „welke de handeling van het werkwoord, in eenen algemeenen zin, zonder bepaling van persoon of getal, maar alleenlijk met aanwijzing van tijd, voorstelt.” Het is duidelijk, dat deze opvatting — die intussen reeds in de klassieke oudheid voorkomt — met modaliteit niets te maken heeft.

Later hebben de spraakkunsten van Terwey en Den Hertog een poging gedaan om als vierde „wijs” de voorwaardelijke wijs in te voeren, maar dat verdient nòch op grond van de vorm, nòch van de betekenis aanbeveling. Een eigen verbale vorm heeft deze „voorwaardelijke wijs” niet, want de omschrijving met de verleden tijd van *zullen* kan als zodanig niet gelden, en de betekenis beperkt zich niet tot het „voorwaardelijke”, want behalve „conditionalis” is ook de „irrealis” er onder begrepen. Gaat men die weg op, dan kan men het aantal „wijzen” met evenveel recht uitbreiden tot een optatief, een adhortatief, enz.

Al zouden wij niet zo ver willen gaan als Kluyver, die geneigd is om de term modaliteit geheel uit de spraakkunst te verbannen ¹⁾ — in breder verband is die m.i. onmisbaar — bij de behandeling van het verbum is een beperking tot de drie nog duidelijk te onderscheiden modi gepast.

64 De indicatief.

De indicatief is dus oorspronkelijk de uitdrukkingswijze voor de objectieve voorstelling, bij modale indifferentie de neutrale vorm, die als zodanig reeds een zeker overwicht had. Toen daar nog bij kwam dat ten gevolge van de deflexie de andere vormen grotendeels samenvielen met die van de indicatief, werd deze de algemene vorm, die zich ver buiten zijn eigenlijke sfeer uitstreckte. Zo kan thans de indicatief vrijwel overal gebruikt worden, en wordt hij in de meeste gevallen ook gebruikt, in plaats van de conjunctief en — in mindere mate — in plaats van de imperatief. Dit verschijnsel komt dus weer voort uit taalspaarzaamheid, want in tal van gevallen blijkt reeds uit het zinsverband, uit de woordkeuze, uit de toon, of de spreker twijfelt, iets onmogelijks onderstelt, een voorwaarde aanneemt, een wens uit, zijn wil te kennen geeft, enz. Van taalverarming kan hier geen sprake zijn, want de rijke verscheidenheid van modale hulpwerkwoorden en vooral van modale bijwoorden stelde spreker en schrijver van ouds in staat om allerlei schakeringen van gedachte en gevoel te doen uitkomen.

¹⁾ Liever zouden we dan met Stutterheim tot de konklusie komen dat modaliteit een principe van zinsindeling is.

Een eigenaardig geval levert de adhortatief, die in de tegenwoordige taal formeel een indicatief is, maar door de geïnverteerde woordorde nog zijn oorsprong uit de conjunctief verraadt, terwijl deze conjunctief weer in de plaats van een oudere indicatief getreden is.

Deze adhortatief, gevolgd door het meervoudige pronomen *wij* komt voor in vaste uitdrukkingen: *Zetten we* de lektuur voort. — *Gaan we* eens na hoe de zaak staat. — *Nemen we* eens aan dat die bewering juist is. Archaïstisch klinkt die adhortatief in plechtige stijl, b.v. „*Gaan wij*”, beval de koning. „*Winnen wij* de groene vlakke” (Couperus: *Iskander*), herinnerend aan het Mnl., b.v. „*Varewi* herbergen! *Trecwi* te velde!”

In het oudere Nederlands vindt men soms, onder invloed van wat gebeurt bij de imperatief — waarmee de adhortatief trouwens in betekenis verwant is — een infinitief (met *te*) of een participium praeteriti, b.v. „*Nou sa, wij* nu niet langer *te dralen*; nu ons selven ghetracteert” (in een zeventiende-eeuwse klucht).

Gewoonlijk wordt de adhortatief in de tegenwoordige taal omschreven met *laten*, waarbij zonder onderscheid, tweemaal constructie voorkomt: *laat ons* en *laten wij*, waarvan de eerste de oudste is, b.v. Mnl. „*laet ons* die stat asselgieren”, naast het jongere „*laten wij* in Gods gheleide varen”. De redenerende spraakkunst heeft, op het voetspoor van Lambert ten Kate, onderscheid in betekenis willen maken en vergeefs getracht de oorspronkelijke betekenis van *laat ons* (= laat toe dat wij . . .) te herstellen.¹⁾ In een zin als *Laat hij oppassen* richt de spreker zich tot een tweede persoon, maar doelt hij op een derde.²⁾ Ook gebruikt men *laten* bij een zwakkere aansporing, tot zich zelf gericht: *Laat ik hiermee beginnen*.³⁾

De verleden tijd van de indicatief, met inversie van het subject, kan ook modale betekenis hebben. Dit ligt voor de hand, aangezien *kwam* in de plaats gekomen is van de oude conjunctief *kwame*. De zin *Kwam hij* nu maar! geeft te kennen dat de spreker in het tegenwoordige iets wenst dat hij òf onverwulbaar òf onwaarschijnlijk acht. In de bijzin: „*Kwam hij* nu, dan zou hij ons kunnen helpen”, geeft de bijzin een voorwaarde aan, terwijl de onwaarschijnlijkheid of onmogelijkheid in de hoofdzin tot zijn recht komt door het modale hulpwerkwoord *zou*. Gelijk reeds opgemerkt werd, is er weinig reden om deze indicatief-vormen te kwalificeren als „voorwaardelijke wijs”.

¹⁾ Zie Stoett § 158 Opm. II (met literatuur) en § 288, en voor de jongere tijd WNT VIII, 1157 vlg.

²⁾ Zie Overdiep, *Stil. Gr.*, blz. 471—472.

³⁾ Vgl. nog § 216.

De conjunctief, als vorm voor de subjektieve voorstelling, drukt dus zowel wens als aansporing, twijfel, onzekerheid, of ook ontkenning van de werkelijkheid, onvervulbare voorwaarde uit. De onderscheiding van de indicatief is formeel zeer gering, en bepaalt zich in het praesens meestal tot de *e* in plaats van *t* bij de derde persoon. De zeldzame *e* bij de eerste persoon was eigenlijk niet onderscheidend, want oudtijds had ook de eerste persoon indicatief diezelfde *e*. Terwey geeft nog als conjunctief bij *gij* de vorm op *et* naast de *t* van de indicatief (b.v. *moget, wetet*, naast *moogt, weet*), maar men zal lang moeten zoeken om nu nog van dit kunstmatige onderscheid voorbeelden te vinden. Blijkbaar gaat dit weer terug op een onderscheiding in de Statenbijbel¹⁾, aangevaard door de gezaghebbende spraakkunst van Weiland, die naast *gij drukt* als „aanvoegende wijs” opgeeft: *Dat gij druktet* (blz. 163), *gij geeft: dat gij gevet* (blz. 171).

In Moonen's *Spraakkunst* is dit onderscheid nog niet voorgescreven; daar vindt men zowel in de „aentoonende” als in de „aenvoegende” wijs: *Gy hoort* (blz. 165—166).

Opvallend zijn bij het ww. *zijn* de sterker afwijkende vormen *zij* (naast *is*) en *ware* (naast *was*), terwijl in het Zuid-Nederlands ook *weze* voorkomt, b.v. Het *weze* mij veroorloofd, — opdat die bepaling juist *weze*. In het praeteritum onderscheidt de conjunctief zich van de indicatief door klinkerwisseling: *gave* (met de klinker van het meervoud) naast *gaf*, die daardoor in het Mnl. nog duidelijker te onderscheiden is, b.v. *holpe* naast *halp*.

Eigenaardig is de verhouding van de conjunctief van het praesens en die van het praeteritum. Bij de laatste overwoog de modaliteit zo sterk, dat de tijdsaanduiding op de achtergrond geraakte of zelfs geheel verdrongen werd. Dat blijkt uit zinnen als: „Was hij *nu* maar hier!” „Kwam hij vanavond maar!” Wil men zo'n wens op het verleden laten slaan, dan heeft men het plusquamperfectum nodig: „Was hij *gisteren* maar hier geweest!” Intussen is de conjunctief praeteriti zeldzaam (b.v. *Gave* God dat hij weer gezond werd! *Ware* hij maar niet vertrokken). Meestal heeft de verleden tijd van de indicatief, al of niet vervangen door een infinitief met *zou, zouden*, deze functie overgenomen. Wanneer men dan spreekt van een „onechte indicatief”, of zegt dat zulk een zin „staat in de voorwaardelijke wijs”, dan haalt men weer modus en modaliteit door elkaar. Het gevolg was dat dan deze indicatief-vorm zich ten koste van het praesens-conjunctivi uitbreidde om de irrealiteit in het heden uit

¹⁾ Zie het proefschrift van Heinsius, blz. 72: „opzettelijk ingevoerd ter onderscheiding van den ind., b.v. *gij stervet, strijdet, levet*”.

te drukken. Immers verleden en onwerkelijkheid staan beide in tegenstelling met het heden. ¹⁾

Een eigenaardige functie heeft de conjunctief van het praeteritum om een bescheiden wens in het heden uit te drukken (conjunctivus modestiae) b.v. Herde gerne ic den coninc *sprake*. Ook hier is in de latere tijd de conjunctief door de indicatief vervangen, maar dezelfde modaliteit komt dan nog door de verledentijd-vorm tot uitdrukking, b.v. „Je *moest* eens even die deur voor mij sluiten”. — „Ik *kwam* eens informeren of mijnheer thuis is”. — „Ik *wou* graag weten of dat waar is”. — „Wat *wou* u gehad hebben, meneer?” Eigenaardig is in dit laatste voorbeeld „gehad hebben” inplaats van „hebben”, ter versterking van de conjunctivus modestiae.

Het hedendaagse gebruik van de conjunctief is in de meeste spraakkunsten onvoldoende beschreven, doordat geen onderscheid in acht genomen wordt tussen verschillende taalsoorten. In de familiere omgangstaal is de conjunctief, gelijk reeds opgemerkt werd, bijna geheel verdrongen door andere middelen om de modaliteit uit te drukken, behoudens enkele resten als: *Leve de Koningin! Lang leve de jubilaris!* (waarnaast ook weer: *Lang zal-die leven!*) *De hemel bewaar me!* Het *ga* je goed. Vgl. meer dergelijke voorbeelden in het artikel *Kost wat kost* van Gerlach Royen (*N. Tg.* XLIV, 7—9 vlg), die o.a. wijst op de verkorte uitroep *Beware! God beter 't, Dat haal-je de drommel! De duivel hale me. De koekoek haal hem.* En in meer vormelijke omgang: *Moge* die feestdag nog menigmaal aanbreken. — Het *ga* zoals het *ga*. — Hoe dat ook *zij*. — Het *zij* zo. — Dank *zij* uw steun . . . (waarbij „*dank zij*” (= door) tot een voorzetsel nadert) — *als het ware* (dat een adverbiaal karakter krijgen kan). In versteende vorm: *hetzij, tenzij* (*ten ware*). ²⁾ Een belangrijke factor waardoor ook bij ongeleerden het gevoel voor de betekenis van de conjunctief levendig gehouden wordt, is de bijbeltaal. Men denke daarbij aan het *Onze Vader*, met vormen als *kome, geschiede*, aan algemeen bekende bijbelteksten: „Er *zij* licht”, aan het eedsformulier: *helpe*. Vandaar dat een zin als: „Hij *ga* in vrede” ook eenvoudige mensen niet vreemd klinkt. Maar onjuist is het als de grammaticus alledaagse bijzinnnetjes met conjunctieven fabricceert als: „Ik vrees dat hij *wegblijve*”. „Ik vreesde dat hij *wegbleve*” (Terwey) of: „Hij staat er op dat men hem vrij *late*” — „eer men het hem *aanbiede*” — „tot hij geldgebrek *hebbe*” (Den Hertog), die in de werkelijkheid onbestaanbaar zijn. Daar staat tegenover dat gewezen dient te worden op het veelvuldig gebruik van conjunctieven na *men* bij voor-

¹⁾ Over de modaliteit van de werkwoorden met *zou* handelde Fraussen in een artikel *Voorwaardelijke wijs* (Ts. XXII, 217—243).

²⁾ Nog meer verborgen in *maar*, dat uit *ne ware* ontstaan is.

schriften, raadgevingen, aansporingen in onbepaalde vorm, die weer verwant zijn met imperatieven: men *lette* er op . . . , men *bedenke* . . . voor inlichtingen *richte* (*wende*) men zich tot . . . enz., naast het rechtstreeks tot de lezer gerichte: Let er op . . . , Bedenk . . . Richt u . . . Evenzo bij recepten: men *neme* . . . In negatieve vorm b.v. Men *verzuime* niet . . . waarvan men vaak als pendant aantreft: Niemand *verzuime* . . . Vormelijk is in handeltaal, zonder *men*, de aanhef met „*Gelieve* te zenden”, wat veelal als een imperatief opgevat wordt, zodat men in *U gelieve te zenden* algemeen *u* als onderwerp zal voelen. Een tegenwoordige modewending in allerlei kringen, voortgekomen uit een al dan niet voorgewende neiging tot bescheidenheid, is: „Ik moge u er op wijzen”, waarbij, pleonastisch, het hulpwerkwoord in de conjunctief staat. Hiertegenover in de volkstaal: „Ik *mag* doodvallen, als dat niet waar is!”

In geschreven taal, in het bijzonder in dagbladstijl, is de conjunctief nog verre van zeldzaam, vooral bij schrijvers die op een zekere deftigheid prijs stellen. Uit een bij de hand liggend dagblad citeer ik b.v. deze zin: „De overheid *trekke* de algemene richtlijnen en *scheppe* een kader voor de bedrijfsorganisatie. Daarbinnen *hebbe* het bedrijfsleven, *hebbe* ook elke onderneming autonomie”. Daarbij komt ongetwijfeld ook de invloed van moderne talen als Frans en Duits, waarin de conjunctief nog in levend gebruik is, en de navolging van litterair gebruik in de eigen, vooral oudere taal. Om het laatste vast te stellen dient dus de grammaticus zijn aanhalingen te ontlenen aan toongevende schrijvers en dichters. Juist was dus de werkwijze van Cosijn—Te Winkel, nagevolgd door Terwey, om aanhalingen met namen te geven uit Van der Palm, Bilderdijk, Geel, Staring, Van Lennep, Potgieter, Bosboom-Toussaint, die in de negentiende eeuw als model-schrijvers golden.¹⁾ Drieërlei invloed is daarbij merkbaar: de studie van klassieke auteurs (o.a. bij Van der Palm en Geel), navolging van andere moderne talen (o.a. bij Staring en Potgieter), opzettelijke archaïsering, in zeventiende-eeuwse trant (o.a. bij Van Lennep, Potgieter, en Bosboom-Toussaint). Een hedendaagse spraakkunstige studie over dit onderwerp zou het proza en de poëzie van twintigste-eeuwse auteurs en de daarbij werkende invloeden grondig dienen te bestuderen. Daarbij zal waarschijnlijk blijken dat de conjunctief, ook in letterkundige taal en poëzie, steeds meer terrein verliest. In Zuid-Nederland is de conjunctief, waarschijnlijk onder invloed van het Frans, gebruikelijker dan in het Noorden, en het gebruik dus standvastiger.

¹⁾ Cosijn erkent hun gezag op grammatisch gebied niet onbeperkt, als hij b.v. het gebruik van de conjunctief in afhankelijke vragen bij Bilderdijk, Van der Palm, Van Lennep afkeurt als strijdig met het „tegenwoordig taalgebruik”, of ontraadt de conjunctief te gebruiken na *eerdat* of *voordat* (§ 411).

In de oudste periode van het Nederlands speelt de conjunctief nog een belangrijke rol. Zeer uitvoerig is dat voor de taal van Maerlant bestudeerd in het proefschrift van G. Engels ¹⁾ en in beknopter vorm voor het gehele Middelnederlands in de Syntaxis van Stoett. ²⁾ Of de conjunctief in al de daar beschreven gevallen nog in levend gebruik was, valt te betwijfelen. De rechtstreekse voorbeelden van de M. E. auteurs: hun Latijnse en Franse originelen, die ze min of meer getrouw vertaalden, zullen invloed gehad hebben. Vergelijking met originele volkstaal, b.v. in de kluchten, levert daarvoor het indirecte bewijs. Maar de oorspronkelijke conjunctief ondervindt al sterke concurrentie van de omschrijving met modale hulpwerkwoorden, die zowel Engels als Stoett met de verbale modus onder de naam conjunctief blijven samenvatten. Verzwakt gevoel voor de kracht van de conjunctief blijkt bovendien uit het feit dat ter wille van het rijm in tal van gevallen een indicatief staat, terwijl het gehele zinsverband zeer duidelijk een conjunctief zou vereisen, en omgekeerd een conjunctief, waar geen enkele bedoeling blijkt om onzekerheid of wenselijkheid uit te drukken, en waar men stellig een indicatief zou verwachten. Bekend zijn de gevallen in Maerlant's strofische gedichten (b.v. in *Van den lande van oversee*, vs. 19, 25: „als men di in die vonte *dwa*”, en „Men rovet dat erve dat di *toega*”), waar de rijmbehoefte de dichter tot die keuze brengt. Vergelijk uit later tijd b.v. *Lanseloet* vs. 353: Dat ic moet bliven dat ic si. Zulk een dooreenhalen van vormen zou in een taal waar indicatief en conjunctief nog onderscheidende functies hebben, eenvoudig ondenkbaar zijn. ³⁾

Op te merken valt, dat de conjunctief in het Mnl. in hoofdzinnen betrekkelijk weinig gebruikt wordt (b.v. „Hi *come* hier” — „Die hem vervaert, *berghe* hem in devene”) en vaak omschreven wordt (b.v. „Onse here *moete* di behouden”). Gewoner is de conjunctief in bijzinnen, vooral na verba van zeggen, denken, wensen, willen (b.v. „Ic wille men *doe* dat ghi ghebiet” — „Bidde Arture dat hi mi *geve*” — „Segt heme dat hi hem *wachte*), maar ook in andere gevallen (b.v. „Wien so het *coste*” . . . — „Oft u wille *si* . . .”).

Voor het gebruik in de zestiende eeuw vindt men in het proefschrift van Lubach weinig gegevens. Daarentegen heeft Van Helden aan dit onderwerp in zijn Vondel-grammatika veel aandacht geschonken (§ 174—190): doorlopend wordt Vondel's taal in dit opzicht vergeleken met het Mnl. en het oudere Germaans.

¹⁾ *Over het gebruik van den conjunctief en de casus bij Maerlant* (Gron. diss. 1895).

²⁾ § 287—288, § 305, § 332—348.

³⁾ Wellicht was *ic si*, in het hedendaagse Brabants als indicatief gangbaar, reeds vroeg in die functie gebruikelijk.

De conjunctief is hier nog ruim vertegenwoordigd, en de invloed van Franse en Latijnse voorbeelden is onmiskenbaar. Een enkele maal, als de indirecte vraag op een feit betrekking heeft, en men dus geen conjunctief verwachten zou, spreekt Van Helten van een „Latinisme” (blz. 35). Vrij geregeld gebruikt Vondel de conjunctief in bijzinnen, ingeleid door *eer*, *totdat* (zelfs wanneer de toekomstige omstandigheid vast staat!), *voordat*, *opdat*, *zodra*, *als*, *wanneer*. Voor de taal van voornamelijk letterkundige tijdgenoten: Hooft, Bredero, Huygens, Cats, is het conjunctief-gebruik nog niet onderzocht. Ook voor de taal van de Statenbijbel ontbreekt nog een speciaal onderzoek ¹⁾, dat voor de praktijk van het schriftelijk taalgebruik in de volgende eeuwen stellig even belangrijk zou zijn als Vondel's taal voor volgende dichter-generaties. Dat de volkstaal, zoals die zich in kluchten en liederen weerspiegelt, nauwelijks conjunctieven kent, is begrijpelijk. Bij het doorbladeren van zeventiende-eeuwse kluchten zal men zelden voorbeelden zien als: „Men *leg* hem in de Ben” (in de hoofdzin) of „Wat maakt die vervloekte Cupido dat ik om jou mijn zinnen *verlieze*”. Daarbij is invloed van de hogere letterkundige taal merkbaar. In een geval als: „Die is niet waardigh dat hij den naem van een Vader *draghe*” is het rijmwoord *vlagen* in het spel geweest. ²⁾ Toch kent het volkseigen proza van deze eeuw nog conjunctieven die niet op letterkundige taal teruggaan, maar waarschijnlijk oud taalbezit zijn, b.v. bij Gerrit de Veer: „dan *hadde* 't schip los gheworden”, of in een bijzin: „so 't eenichsins doenlyck *waer* geweest”.

In de achttiende eeuw, de periode van het Franse classicisme en schrijftaal-verering zou men een zeer ruim gebruik van conjunctieven verwachten, maar een vluchtig onderzoek in de ruim voorziene bloemlezing uit achttiende-eeuwse auteurs door Van Vloten leidt tot een andere uitkomst. Vooral in het proza komen deze vormen, behoudens enkele uitzonderingen, niet talrijker voor dan bij hedendaagse schrijvers, gemiddeld vaak niet meer dan één of nog minder per bladzijde, b.v. zelden bij Huydecoper en Lambert ten Kate, Simon van Slingeland, Fr. van Mieris en Mauritius, iets meer bij Vlaming (o.a. na conjuncties: *opdat*, *voordat*, *indien*); iets meer bij Wagenaar en de schoolmeester K. van der Palm. In de natuurlijker stijl van Wolff en Deken, Feith en Bellamy geraken ze nog meer op de achtergrond: bij de laatste b.v. trof ik er maar twee aan op twintig bladzijden. Op de schriftelijke praktijk van de 17de en 18de eeuw berusten de

¹⁾ Het proefschrift van Heinsius bepaalde zich tot de klank en buiging; maar ook in zijn opstel over *De taal van den Statenbijbel (De Statenvertaling 1637—1937)* is dit punt niet aangeroerd.

²⁾ Deze voorbeelden, uit het midden van de eeuw, zijn ontleend aan Van Moerkerken's *Kluchtspel*, resp. blz. 352, 366, 219.

regels die Weiland (§ 298—300) voor het gebruik van de conjunctief geeft, en waar de voegwoorden opgesomd worden waarbij deze modus gebezigd wordt. Ook de adhortatief (*Gaan wij*) wordt door hem tot de „aanvoegende wijs” gerekend (§ 297).

De zogenaamde „omschreven conjunctieven” door middel van *zal (zou)*, *mag*, *kan*, *moet* in min of meer verbleekte betekenis laten we in deze paragraaf dus buiten beschouwing, omdat dit geen modi van het verbum zijn, maar een vervangend middel om de modaliteit uit te drukken. Alleen dient nog opgemerkt te worden dat *mag* in dat geval een konkurrent gekregen heeft in de conjunctief *moge* — gelijk reeds uit onze voorbeelden gebleken is — waardoor dus de modaliteit van de zin op tweeërlei wijze te voorschijn komt. Dit gebruik van *moge* was nòch Middeleeuws, nòch in de taal van Vondel gebruikelijk.¹⁾

66 De imperatief.²⁾

Door de imperatief geeft de spreker uiting aan zijn wil, voorzover hij invloed wil uitoefenen op het gedrag van de aangesprokene. Men krijgt dus schakeringen van inhoud tussen streng bevel (*Houd op!*) of nederig en vriendelijk, beleefd verzoek (*Wees zo goed . . .*), ook wel verlof (*Ga je gang. — Doe dat, als je lust hebt*). Daarbij wordt de bedoeling verduidelijkt door de toon of door partikels (*Neem dat boek dan maar mee. — Haal eens even . . .*). Uiteraard richt een bevel of verzoek zich tot de tweede persoon, zodat een eerste persoon ontbreekt. Voorzover men niet de vroeger besproken adhortatief met *laten* gebruikt (§ 64) kan men ook een aansporende zin vormen in het meervoud met de boven besproken inversie (*Beginnen wij met . . .*).³⁾

In engere zin is dus de imperatief de verbale vorm die voor dit doel dient. Daarnaast beschikt de taal over allerlei andere middelen voor een bevel of een verzoek: de indicatief met biezondere toon: (*Je blijft hier!*), de infinitief (*Afblijven! Niet roken. Doorlopen!*), het deelwoord (*Opgepast!*), zinnetjes zonder verbum (*Handen thuis! Vooruit! Links om! Welkom hier!*) (§ 216). De aangesproken persoon kan ook fiktief zijn, waardoor de zin een algemene strekking krijgt. Jespersen spreekt dan van een „imaginary imperative”, die zich richt

¹⁾ Zie de voorbeelden bij Van Helten (*Vgr.* § 188), zowel voor het Mnl. als voor de taal van Vondel.

²⁾ Uit structureel oogpunt heeft P. C. Paardekooper de imperatief behandeld: *N. Tg.* XLIV, 97 vlg.

³⁾ Vormen als het Franse *allons!* „qu'il aille” zijn dus geen eigenlijke imperatieven.

tot een „generic person”, b.v. *Stel* dat . . . Daaruit is te verklaren hoe *laat staan*’ (Eng. „let alone”) over kan gaan tot een praepositie. Eveneens de overgang van een imperatieve zin tot een voorwaardelijke, een verschijnsel dat in de syntaxis ter sprake zal komen.

In bepaalde gevallen wordt de imperatief gevolgd door het persoonlijke voornaamwoord van de tweede persoon; bij het beleefde verzoek is het zelfs onmisbaar (b.v. *Gaat* u maar voor mijnheer!, zie § 60). De imperatief kan voorts de betekenis krijgen van een optatief b.v. *Leef* gelukkig! *Geef* ons heden ons dagelijks brood! Een eigenaardig zinstype, dat door afwezigheid van een subjeet aan de imperatiefkonstruktie doet denken, is b.v. *Was* toch niet zo onvoorzichtig geweest! *Had* het maar eer gedaan! waarin een wens, maar tegelijk een waarschuwing, een verwijt opgesloten is. Door de indicatief blijven echter deze zinnen onderscheiden van de eigenlijke imperatieven. Ten slotte nadert de imperatief tot de conjunctief, wanneer men op bijzondere toon zegt: *Geloof* dat maar! met de bedoeling; ik betwijfel het zeer, en dus met de modaliteit van twijfel, van onzekerheid.

Opmerking: Een gebod wordt ook uitgedrukt door het w.w. *zullen* (Gij *zult* niet stelen) (§ 62). Daarnaast kende het Mnl. een omschrijving door middel van de ww. *willen, vanden, wanen*; b.v. Grimbaert, *vandet* mi geraden. *Dus daenre tale waent ontberen* (Stoett § 350), terwijl de adhortatief door *weten* (adhortatief van een in het Mnl. niet meer voorkomend werkwoord) omschreven wordt (Stoett § 288).

67 Genus.

Onder genus verstaat men de richting waarin de handeling gaat. De term is niet gelukkig gekozen; evenmin zijn de vertalingen *Gattung* (Duits), *voice* (Engels) aan te bevelen.¹⁾ Jespersen geeft de voorkeur aan de vertaling *turn*. Bij genus dreigt verwarring met dezelfde term bij het nomen: men zou dan kunnen denken aan kongruentie in geslacht van verbum en subjeet (b.v. in het Latijn: *miratus est* en *mirata est*). De bedoeling is echter dat bij die term, in verband met het verbum, gedacht wordt aan het actief en het passief. In ruimere zin rekent Wundt onder de genera ook: het causativum (b.v. *drenken* naast *drinken*), het coöperativum (b.v. *samenwerken*), het reciprocum (b.v. Mnl. hem *onderminnen* = elkaar liefhebben), het desiderativum en het reflexivum. Een verbale vorm voor het passivum is vrij laat ontstaan. waarschijnlijk uit het reflexivum, gelijk later opnieuw in het

¹⁾ Zie voor de terminologie Lars Hermodson: *Reflexive und Intransitive Verba* (1952), blz. 13 vlg.

Noord-germaans ¹⁾, terwijl nu nog b.v. zinnen met een onpersoonlijk subjekt als „het gerucht verbreidt zich”, „de stad breidt zich uit” eigenlijk passieve betekenis hebben (§ 36).

Het Nederlands kent niet, gelijk het Latijn, eigen verbale vormen voor het passief, maar slechts omschrijvingen met *worden* bij het praesens, met *zijn* bij het perfectum en plusquamperfectum. Wanneer evenwel het participium als adjectief gevoeld wordt, is er heel weinig verschil of men *worden* of *zijn* gebruikt, b.v. Hij *wordt* (of *is*) algemeen bemind. Immers men kan bij het met *zijn* omschreven perfectum een perfectieve en een imperfectieve betekenis onderscheiden. Is de betekenis perfectief, dan zijn er twee mogelijkheden: de uit de handeling voortvloeiende toestand duurt voort („Pas op: het geweer is geladen!” „Dat is verboden”, waar- bij het participium als adjectief gevoeld wordt) of — als jongere ontwikkeling — er wordt alleen aangegeven dat de handeling in het verleden verricht is („Wanneer is dat geweer geladen?”). Imperfectieve betekenis treft men aan in zinnen als: „Het paard is (een half uur lang) bij de teugel voortgeleid.”

De oorsprong van het passief is te zoeken in het Oudgermaanse praedikatieve gebruik van het participium praeteriti van transitieve verba, b.v. *Hij is geslagen*, oorspronkelijk: Hij is een geslagene, dus als praesens opgevat. *Hij wordt geslagen*, oorspronkelijk: hij zal een geslagene zijn, dus als futurum opgevat. Daaruit ontwikkelde zich allengs de konstruktie tot een vaste verbinding met gewijzigde, d.w.z. passieve betekenis. Later verdeelde zich het gebruik van *worden* en *zijn* zo, dat er een temporeel onderscheid ontstond. In hoofdzaak was dat reeds in het Mnl. tot stand gekomen.

De voorstelling dat in de verbinding van *zijn* met het participium het deelwoord *geworden* zou zijn „weggelaten”, mist alle grond. In het Algemeen Beschaafd is de konstruktie met *zijn geworden* dan ook niet gangbaar en in de oudere levende taal nooit gangbaar geweest. In de geschreven taal is aan invloed van het Duits te denken, maar bij Zuid-Nederlanders, die er ook in de omgangstaal gebruik van maken, is veeleer invloed van het Frans aan te nemen, hoewel de konstruktie met *avoir été* niet woordelijk met *zijn geworden* overeenkomt. Maar de strenge scheiding in betekenis tussen *les marchandises sont envoyées* en . . . *ont été envoyées*, waarmee de Zuid-Nederlander telkens te maken heeft, zal hem er toe gebracht hebben *ont été* ook in het Nederlands over te brengen. Vandaar dat men „het besluit is genomen geworden” in ongedwongen taal is gaan gebruiken. De Bo vermeldt uit het West-

¹⁾ B.v. kallask = zich noemen, genoemd worden, uit *kalla* + *s[i]k*. Vandaar dat b.v. in het Deens de uitgang van het passief *-s* is (b.v. *bindes*) naast de omschrijving met *blive* = worden (vgl. § 36).

vlaams nog: „Hij is naar huis gereên geweest”, waarbij invloed van het Franse „a été” mogelijk is. De algemene taal kent nog gevallen als: „het land is altijd goed geregeerd geweest”.

Het Mnl. kent de konstruktie alleen in late, onder Duitse invloed staande teksten en in de irrealis (b.v. „Ons ware beter dat ic hier voren noit en ware worden geboren”).¹⁾ Vondel maakt er zelden gebruik van (b.v. Sy sijn niet gevolght geworden), de Statenbijbel wat meer.

In het Hoogduits, waar de constructie reeds sedert de 13de eeuw in gebruik gekomen is, onderscheidt men daarmee het resultaat en het perfectum, b.v. „es ist (war) verboten” en „es ist (war) verboten worden”. De oorsprong is dan te zoeken in een analoge vorming naar: „er wart groz”: „er ist groz worden”. Daarnaast: „er wart geboren”: „er ist geboren worden”.

Meer gebruikelijk en ouder dan de verbinding met *geworden* is die met *geweest*, b.v. Mnl.: „sider dat ik tien jaer out was, soe hebbic also na van herteliker minnen bedwonghen geweest” (Hadewijch) en in de 16de eeuw: „die Eylander, welcke zijn eerst ontdeekt geweest van de Spaengiaerden” (Van Linschoten).

Het is begrijpelijk dat het passief oorspronkelijk alleen voorkomt bij transitieve verba, waar het doel van de handeling genoemd wordt. Door analogie komt echter ook het passief voor bij intransitieve werkwoorden, in beperkt gebruik. Wanneer men zegt: „er wordt in deze buurt druk gebouwd”, dan blijft het subjezt „huizen” achterwege: het bouwen wordt hoofdzaak, evenals het dansen, wanneer men zegt: „er wordt vanavond gedanst”.

Het gebruik van het passief is verder gemotiveerd, wanneer het subjezt onbekend is of niet licht te bepalen, b.v. „De dief werd gisteren gepakt”. „Er werd een dokter gehaald”. Het blijkt voldoende uit het zinsverband, b.v. „De ambtenaar kreeg zijn ontslag, maar er werd geen reden opgegeven”. Het wordt uit bescheidenheid niet genoemd, b.v. „Dit onderwerp zal in het volgende hoofdstuk behandeld worden”. Als er groter belangstelling bestaat voor het passieve subjezt (b.v. Dit huis werd door de bliksem getroffen), dan wordt het aktieve wel genoemd, maar de passieve konstruktie is de enig mogelijke. In stadhuistaal en journalistieke taal wordt het passief dikwijls overdadig en ongemotiveerd gebruikt, b.v. *Bij verzuim zal tot vervolging overgegaan worden. — Van het paleis werd naar de kerk gereden.*

¹⁾ Daarmee hangt vermoedelijk samen het gebruik in een zin als de volgende, door Talen c.s. in § 260 gesignaleerd: „Het paard zou gekocht zijn geworden als...”

68 De infinitieve vormen. Infinitivus en gerundium.

De infinitief is een overgangsvorm tussen verbum finitum en nomen. In oorsprong een fossiele accusatiefvorm van een verbaal nomen, miste het de eigenaardigheden van het verbum: persoonsuitgangen, tijd- en modusaanduiding, maar allengs heeft het zich aangesloten bij het verbum en daarvan overgenomen de onderscheiding van transitief en intransitief („iemand slaan” tegenover: liggen) en daarmee gepaard gaande de mogelijkheid van genusonderscheiding (*slaan: geslagen worden*) en tijdsaanduiding (*doen, gedaan hebben, te zullen doen*), al geschiedde dat door omschrijving en niet, zoals b.v. in het Latijn (*amari, amavisse*) door flexie. Ook kan de infinitief met een hulpwerkwoord tot één geheel verbonden worden om bepaalde tijden aan te geven, en juist dit heeft de betekenis van de infinitief in het verbale systeem sterk doen toenemen. Intussen behoudt hij toch altijd nog een zekere beweeglijkheid, zodat iedere infinitief ook tegenwoordig nog in een substantief kan overgaan. Dat kan okkasioneel zijn, maar ook usueel, b.v. het *wezen*, het *leven*, het *inkomen*, *vermogen*, *eten* en *drinken*. Meervoudsvorming is dan mogelijk (b.v. *vermogens, inkomens*), verkleinwoorden (een lui *leventje*, een *etentje*) en voorvoeging van lidwoord en adjektief (*het harde lopen; het op 'n lopen zetten*). In het Mnl. vindt men bij Hein van Aken nog: een *cussen* (= kus), een *sien* (= blik). Het dubbele karakter van de infinitief komt in het Mnl. nog duidelijker uit, doordat de infinitief niet alleen een object bij zich kan hebben (b.v. Uut *minnene* die gerechtigheit. — In *doene* dit. — Een *overliden* alle ghescapenheit), maar soms tegelijk een lidwoord, b.v. *Toten stortene* onse bloet. — Om *dat dragen* eenpaerlike tcruce (vgl. Stoett § 276).

Oorspronkelijk had de infinitief een aktieve betekenis, maar allengs kon zich een passieve betekenis ontwikkelen door verschuiving in de groepering. In de oudste tijd was in een zin als: „Zij zagen hun Heer binden” de infinitief *binden* object van *zien*. Nu vat men *binden* meestal op als: *gebonden worden*. Vergelijk de dubbelzinnigheid in het bekende raadsel: Welk kind zag zijn vader dopen? met het antwoord: de zoon van een predikant.

Behalve in dergelijke verbinding is de aktieve infinitief met passieve betekenis nog in gebruik met *te*, b.v. Die biefstuk is niet *te eten*. — Kamers *te verhuren* (vgl. het Engelse: *to let* of *to be let*). Dit kwam reeds in het Mnl. voor, b.v. Hi seide dat tcoren ghereet ware *te oustene*. — Nadien dat die kersten ghelove... beghonnen is *te predicken* (Stoett § 277). Eveneens in de 16de eeuw „Sijn lichaam *te edel* was om van de voghels *te myncken*” en in de 17de eeuw: „O ghij, klein Venus dertel wicht, Ick was er voorwaer *te oud toe*, om soo *te treffen* met uwen schicht”

(*Klucht van Filibert*, 1657) en nu nog b.v. een boek wegbrengen om in te binden.

Naast de infinitief komt dus een vorm voor, die door *te* voorafgegaan wordt, *gerundium* genaamd ¹⁾, die als zodanig gewoonlijk van de infinitief gescheiden wordt, maar van Germaans standpunt eenvoudig als geflekteerde vorm van de infinitief beschouwd kan worden. In het Mnl. komen datieven en genitieven herhaaldelijk voor, b.v. *te vaerne*, *te singene*; *lerens* so es altoos noot. — dat hi *weldoens* niet ledich was (Stoett § 295). In de Statenbijbel b.v. nog: *vindens*, *seggens*, tot *stervens* toe (naast: tot sterven toe) (Heinsius § 109). Bij Vondel: *tot overloopens* toe en nu nog: *tot vervelens* toe, *tot barstens* toe, ²⁾ een konstruktie die vooral in Potgieter's taal veel voorkomt, b.v. *tot tandenknarsens* toe, maar waarin de genitief moeilijk verklaarbaar is. Vreemd is ook de *s* in uitdrukkingen als: *tot ziens*, *tot weerziens*, het is (wordt) *menens*, en in het Vlaams: *op beziens* (= op zicht), *zinnens zijn* (in 't Noorden: *van zins zijn*); begrijpelijker na *geen uitstaans* hebben met. In gevallen als *peinzensmoede*, *levensmoede*, *etenstijd* wordt de genitief in de samenstelling niet meer als zodanig gevoeld. De datief is, na het verdwijnen van de slot-*e* (reeds in het Mnl. van de Noordelijke gewesten), formeel met de infinitief samengevallen. In een zin als: „Ik wens hem te zien”, is de oorspronkelijke betekenis: „ik wens tot het zien van hem” geheel verdwenen.

Voor het *gerundium* komt in het Mnl. een enkele maal, onder invloed van het participium, de uitgang *-ende* voor, b.v. „Herts vleesch es *te verduwende* swaer” (Stoett § 275 Opm. 2), overeenkomende met het Hoogd. (sedert de 12de eeuw) b.v. „das Vieh ist zu schlachtende”. Dit „zu schlachtende” beantwoordde aan het Latijnse praedikatieve *gerundivum* en omdat in het Latijn daarnaast stond een attributief *gerundivum*, ging men onder invloed hiervan in het Hd. ook gebruiken: *das zu slachtende Vieh*. Vgl. het *te slachten* vee; de *te bewerken* stof e.d. en zie § 180.

Van omgekeerde aard zijn die gevallen, waarin het participium praesentis vervangen werd door de infinitief, doordat de participiale vorm op *-(e)nd(e)* tot *-n(n)* vereenvoudigd werd, daardoor formeel met de infinitief samenviel (vgl. *blijven staan*: *staande*) en ook voor het taalgevoel tot een infinitief kon worden, blijkens de voorvoeging van *te* in het Westvlaamse Hij wierd *te ronken*. In het bijzonder vindt men deze infinitief in het Westvlaams na

¹⁾ Vgl. Weerenbeck: *Qu'est-ce qu'un gérondif* in *Mélanges-Van Ginneken* blz. 273 vlg.

²⁾ J. Heinsius heeft een verklaring beproefd door analogie te veronderstellen naar: *tot 's avonds* toe (*Ts.* XLVIII, 237) maar men vergelijkte Gerlach Royen, *Buigingsverschijnselen* II, 27 vlg. en 103 vlg.

al b.v. *al proeven, al horken, al smaken*, o.a. bij Hugo Veriest: de diener „volde zijnen eersten roemer *al* den name *zeggen* van den wijn”. Reeds in het Mnl. treft men daarvan voorbeelden aan, als „Tfolc ghemeene wort doe *claghen*”, en met *te*: So dat *te bevene waert die oude ende te claghene* grote coude (Stoett § 258).¹⁾ Soms is het participium praeteriti onder invloed van een volgende infinitief, door de infinitief verdrongen, b.v. hij is *komen* aanlopen. Ik heb het *horen* zeggen. Ook dat is al oud: het Mnl. kent al: Ic heb di *sien* gaen. Hi hadde *horen* spreken; maar ook: Die vrouwe hadde *gedaen* maken twee bedden (Stoett § 274). Vandaar ook: hij is *wezen* wandelen (aanpassend bij *geweest*, dus niet: *zijn*; vgl. § 58).²⁾

Op het gebruik van de infinitief als imperatief is hiervóór (§ 66) al *gewezen*: de toon geeft daarbij de doorslag. Naar het voorbeeld van het positief gebruik volgt dan de negatieve infinitief: Niet openen vóór de trein stilstaat! Niet laf zijn! Niet te danken! Deze negatieve infinitief kan zijn prohibatieve betekenis verliezen en overgaan in die van niet-willen, van een tot zich zelf gerichte aansporing, b.v. bij Robbers (De gelukkige familie) als Croes overpeinst: „Als ze allemaal zóó waren! . . . Daar niet aan denken nu! . . .” Of positief: „Vroolijk zijn! . . . Feestvieren!” Of bij De Meester (*Geertje*) „Ja, ze had alles . . . Even rondkijken . . . Nou dag kamer, tot plezier van je weer te zien” — „En dan te moeten horen, dat . . .”³⁾

In de volkstaal van de 17de en de 18de eeuw vindt men herhaaldelijk imperativische infinitieven met *te* en vergezeld van de ontkenning *niet* (vgl. Daarom niet te treuren!), waarvan Verdenius een reeks voorbeelden bijeengebracht heeft.⁴⁾

De betekenis van *te*, dat oorspronkelijk een richting of doel aanduidde, is geheel verbleekt, zodat in grillige, zij het ook niet willekeurige afwisseling de infinitieven met en zonder *te* worden gebruikt. Men zou kunnen zeggen, dat in de tegenwoordige taal *te* het werkwoordelijk karakter van de infinitief versterkt. De verbleking van *te* leidde tot het opkomen van een nieuwe verbinding met *om*, dat eveneens een finale funktie aangaf: de verbinding *om(me) te* is reeds Middelnederlands, en in de tegenwoordige taal is voor die finale funktie *om te* de normale aanduiding (b.v. „Wij gaan daarheen om feest te vieren”). Echter

¹⁾ Hiermee verwant is de ontwikkeling van het Hoogduitse futurum: ich werde schlafen.

²⁾ Zie over *Twee verbonden infinitieven* het artikel van A. A. Verdenius in *N. Tg.* XXXI 92. Soms worden het drie infinitieven: „Hij zou het niet hebben durven zeggen”.

³⁾ Dit komt overeen met het Hoogduits, waar bij niet-willen de konstruktie vaak opent met *Nur nicht . . .* (Zie Kieckers in *PBB* 44, 509 vlg.)

⁴⁾ *Imperatieven van het type niet lang te pruylen* in *N. Tg.* XXXIII. 260 vlg.

is dit *om te* ook ver buiten de grenzen van zijn oorspronkelijk gebied in gebruik gekomen, zodat het vaak naast *te* wordt gebruikt. Het is moeilijk hierbij vaste regels te geven, al zou men misschien kunnen zeggen, dat *om te* na een substantief zich hoe langer hoe meer op de voorgrond dringt, en verder dat de familiare taal er een voorkeur voor heeft. B.v. „'t Is om te lachen.” „'t Is verstandig (om) te komen”. „De wens (om) daarheen te gaan”.

69 De participia. ¹⁾

Ook de beide participia vertonen de eigenaardigheden van twee woordsoorten: verbum en adjektief. Het participium praesentis is een erfenis uit Indo-germaanse tijd; het andere participium heeft zich later als verbaal adjektief bij het verbum aangesloten en is voor het taalgevoel geheel participium praeteriti geworden. Met hulpwerkwoorden kan het tot één geheel samensmelten om bepaalde tijden en aspecten aan te duiden, maar het kan zich ook weer van het verbum verwijderen en tot adjektief worden. Zeldzaam zijn samengestelde vormen als het aktieve participium perfecti (*geweest hebbende*) en het passieve participium (*wordende gesmeten, zijnde geslagen*). Bij sommige verba is er weinig verschil tussen de beide participia, b.v. *knielende* en *geknielâ*; de stad *liggende* of *gelegen* aan de rivier.

Het participium praesentis.

Het participium praesentis wordt gevormd door achtervoeging van *-ent* of *-ende*, het laatste vooral bij tweesyllabige participia als *slaande, ziende*, waar de eerste *e* geabsorbeerd is door de voorafgaande syllabe. Door verscherping in de auslout is *-ent* ontstaan, dat dus als *-end* gespeld wordt. Geïsoleerd tot substantieven zijn *vriend* en *vijand* met het oorspronkelijke *-and*, dat ook in het aan het Duits ontleende *Heiland* bewaard is.

Eigenlijk zou de naam aktief participium passender zijn dan participium praesentis, want het is onafhankelijk van de tijd, die in het hoofdwerkwoord opgesloten ligt b.v. zowel: hij *stona* als hij *staat* daar *bevend*. Intussen kan het participium dezelfde konstruktie hebben als het verbum finitum en dus b.v. een objekt bij zich krijgen b.v. *vruchten* dragend, *orde* scheppend, of een adverbiale bepaling: *veel belovend*. ²⁾ Het dubbele karakter blijkt

¹⁾ Terecht merkt Van Haeringen (*Nederlands tussen Duits en Engels* blz. 53) op, dat een goed verantwoorde terminologie de participia eenvoudig zou moeten onderscheiden als 1e en 2e participium.

²⁾ Het Engels gaat daarbij nog verder: er kan zelfs een subjekt bij komen b.v. „Instead of *he* converting the Zulus, the Zulu chief converted him”. Het participium op *-ing(e)* is hier sedert de M.E. ontstaan uit *-inde*, onder invloed van substantieven als *leorninge* (Jespersen *Phil. of Gr.*).

weer, doordat het trappen van vergelijking kan ontwikkelen, b.v. een *welwillender* behandeling, de *dringendste* behoeften, of ge-substantiveerd kan worden: de *belanghebbenden*. Bij attributief gebruik wordt het participium licht een adjektief. Meermalen gebeurt het dan dat er evenals bij het adjektief, (b.v. een *luie* stoel: § 25), slechts een indirekte betrekking bestaat tussen participium en volgend substantief, b.v. een *zittend* leven, *vallende* ziekte, *ijlende* koorts, een *stilzwijgende* voorwaarde. In het Mnl. was dat nog in ruimere mate het geval, b.v. *ridende* oorloch, *sayende* lant (Stoett § 256). ¹⁾ Alleen wanneer het adjektief geworden is, kan het, ontkennend, met *on-* verbonden worden, b.v. *onwetend*. Ook daarin ging het Mnl. verder (vgl. bij het part. praet.: een boom, *onbeweget* van den winde).

Praedikatief gebruik van dat participium gaat in de tegenwoordige taal over 't algemeen samen met verlies van het werkwoordelijk karakter (*verbazend*, *vervelend*, *ontzettend*, *opvallend*, *oppassend*, *woedend* enz.). Het adjektivisch karakter blijkt dan ook uit verplaatsing van het accent bij samenstelling: *uitstékend*, *uitmúntend*, *oppássend*, *afdoénde*, *voldóende*, *welsprékend*, *mee-gâand*, *voortvárend*, *opléttend*, *veelzéggend*, *toerékend*, *indruk-wékkend*. ²⁾

De constructie van *zijn* met part. praes. vindt men nog met duratieve betekenis, b.v. *zij is lijdende*; *stervende*; *hij is beterende*; *ik ben zeer verlangend* dat te horen; *ik ben bericht wachtende*, *wij zijn nog zoekende*, de zaak is nog *hangende*. Vroeger kwam deze konstruktie in letterkundige taal meer voor, b.v. Mnl. „In dien selven tiden was *levende* die scone Pallas” (Stoett § 257, 260 en vgl. de in § 61 besproken verbinding met *werden*). In de zeventiende eeuw: „De Herders wiert hij stracks *kennende*” (*Batav. Arcadia*); „dat wij niet anders waren *verwachtende*” (Struys); „die wij jaerlijks *eischende* zijn” (brief van J. Pz. Coen). In de oudere taal is hierbij te denken aan Latijnse invloed; in modern proza (b.v. *ik was aan je schrijvende*) aan de invloed van het Engels, waar deze konstruktie uitgegroeid is tot een aspekt, nl. de zogenaamde „progressive form” (*I am writing* naast *I write*). In dat geval wordt dus het participium niet meer gevoeld als naamwoordelijk deel van het gezegde. Duratief versterkend kan al toegevoegd worden: *al pratende*.

Het participium praeteriti.

Het verschil van vorming bij sterke en bij zwakke werkwoorden is reeds besproken. Gemeenschappelijk is de voorvoeging van het

¹⁾ Vgl. het Franse *thé dansant*, *café chantant*. Ten onrechte vergelijkt Stoett ook Engelse woorden als *sleeping-car*, *walking stick*, waar eenvoudig „car for sleeping” bedoeld is (zie Sweet § 2338).

²⁾ Zie Overdiep: *Stil. Gramm.* § 191 en vergelijk aldaar ook de aardige en juiste stilistische opmerkingen in § 185. Zie voorts hierboven § 25.

perfektiverende praefix *ge-*, dat in het Algemeen Beschaafd alleen ontbreekt bij verba die reeds een praefix hebben (*be-*, *ge-*, *er-*, *her-*, *ont-*, *ver-*) en in de onscheidbare samenstellingen, vermoedelijk omdat deze reeds perfectief zijn. Verder nog in enkele geïsoleerde vormen (*nieuw-*, *huisbakken*, *rechtschapen*, *halfsleten*, *halfwassen*). In het Mnl. ontbreekt *ge-* bij een klein aantal verba, die door hun betekenis perfectief zijn (*worden*, *vonden*, *comen*, *bracht*, *leden*), „*perfectiva simplicia*”, en soms bij andere participia (Van Loey I, § 52), geïsoleerd ook in *dusdaen* en *sodaen*. De uitbreiding van dit praefix werd bevorderd doordat het gemakkelijk onderscheidingsmiddel was, vooral bij die verba, waar infinitief en participium gelijk waren. Door analogie komt *ge-* ook bij enkele verba, waar het praefix samengesmolten was met het simplex, en dus niet meer als praefix gevoeld werd: *ge-b-leven*, *ge-b-lust*, *ge-vr-eten* (vgl. *ge-g-eten* en in familiere taal *ge-g-loofd*, in het Afrikaans *ge-glo*).

In verschillende, vooral Fries-getinte dialecten, verzwakte *ge-* langs fonetische weg tot \varnothing (*gi* > *ji* > *i* > \varnothing), welke \varnothing dan na woorden die op een vokaal uitgingen, kon verdwijnen, en vervolgens ook na andere woorden, maar op de duur namen de vormen met *ge-* weer toe, wegens de belangrijke functie die dit praefix te vervullen had. Het ontbreekt nog steeds in het Fries, Westfries en Gronings, ten dele ook in het Zaaans: hier vindt men echter ook \varnothing , dat ook in oostelijke dialecten gesproken wordt.¹⁾ In het 17de-eeuwse Amsterdams vindt men de veel voorkomende $\varnothing-$, vooral in de taal van de kluchten, waarnaast men evenwel weer gevallen zonder $\varnothing-$ aantreft als „*Waer benje weest*” of „*mit smolte lak*” (Jan Vos: *Oene*). Voor de oudere taal is merkwaardig het Oud-Westvlaamse *igaen* (waarnaast ook *inas* = *genas*; vgl. *jaeritide*).

De naam participium praeteriti of perfecti is niet altijd juist. De betekenis kan immers niet alleen perfectief zijn, maar zoals hiervóór reeds aangetoond is, ook imperfectief. Oorspronkelijk stond het tegenover het actieve part. praes. als het passieve participium, dat dus bij transitieve werkwoorden gevormd werd, maar bij uitbreiding tot intransitieve kreeg het een intransitieve of mediale betekenis. De betekenis van een part. perf.: „verricht hebbende”, „geweest zijnde” bezat het niet. Een uitzondering op deze regel is het geheel tot adjektief geworden *dronken*.

Nog meer dan het part. praes. heeft het al vanouds een adjektief karakter, zodat het gemakkelijk attributief gebruikt kan worden. Een uitzondering vormen de participia bij intransitieve werkwoorden voorzover ze niet een verandering van toestand te

¹⁾ Zie kaart 9 in de tweede aflevering van de *Taalatlas* en vergelijk het kaartje van Mej. A. R. Hol bij haar artikel in het *Ts.* LX.

kennen geven. Men kan wel zeggen de *gestorven* man, de *gesneuvelde* veldheer, maar niet: de *gegane* man, het *geslapen* kind. Schijnbare uitzonderingen zijn: een *gezeten* burger, een slecht *gelegen* terrein, want dit zijn oorspronkelijk participia van *ge-sitten*, *geliggen*.

Het adjektivisch karakter blijkt ook uit de mogelijkheid van comparatie (b.v. *begaafder*, *begaafdste*), substantivering (*verwanten*, *bekenden*, de *ondergetekende*, het *verhevene*), afleiding met *on-* en *-heid* (*onbehouwen*, *onvermoeid*, *vermoeidheid*), de overgang tot adverbia. Geheel adjektief zijn vele oude participia, waarvan het werkwoord niet meer bestaat, en die dus geïsoleerd, versteend zijn, als: *bescheiden*, *geronnen*, *verbolgen*, *opgetogen*, *verwaten*, *gelaten*.

Er zijn ook dergelijke adjektieven die met een reflexief-intransitief werkwoord in verband staan, b.v. een *vertoornde* vader (zich vertoornen), een *ingebeelde* zieke (die zich iets inbeeldt), een *onbeholpen* mens (die zich niet kan behelpen). Of van de personen op de zaken overgebracht: een *ingespannen* arbeid (nl. van iemand die zich inspant), een *onbewaakt* ogenblik (waarin iemand zich niet bewaakt). Het Mnl. kende reeds een adj. *begeven* (in verband met *hem begeven*, nl. in een klooster).¹⁾ Een indirect gebruik van zulke participiale adjektieven, parallel met het hiervoor besproken „een *zittend* leven”, zijn gevallen als *bereden* politie (vgl. reeds Mnl. *gereden* = te paard zittend), een *bereisd*, *geleerd*, *belesen* man, een *bevaren* matroos. Reeds in het Mnl. *gewoont* = woonachtig, *vergeten* = achteloos, vergeetachtig. Vgl. ook Mnl. *gebloeit* = bloeiend, dat Jan van der Noot nog gebruikt („Soo schoon was 't velt ghebloeydt soo hier, soo daer”). Deze gevallen staan niet alle gelijk: men heeft soms te doen met navolging van bestaande typen of met invloed van vreemde talen, b.v. *ervaren* (naar Duits model) of *gezworene* als navolging van het Latijnse *juratus*.²⁾

Ten slotte valt nog op te merken dat dit participium dezelfde dienst kan verrichten als een imperatief (Nu goed *opgepast!*) en als een infinitief, met substantivische functie, vooral in spreekwoorden, b.v. Flink *gewaagd* is half *gewonnen*. Beter hard *geblazen* dan de mond *gebrand*. Die wisseling van participium en infinitief is reeds Mnl., b.v. bij Maerlant: „Wat baet daer omme *gevraget?*” en komt nog voor in het praedikaat, b.v. „Dat is boter aan de galg *gesmeerd*”.³⁾

¹⁾ Zie meer voorbeelden uit het Mnl. bij Stoett § 261 b.

²⁾ Waarschijnlijk is ook *bediende* (bij Huygens nog *Bediente*) uit het Duits overgenomen. Behaghel (§ 773) acht het ontstaan uit *Bedienende*, met synkope van e tussen twee n's.

³⁾ Vgl. Stoett § 272. Zie voor infinitief in plaats van participium hier-
vóór § 68.

VIII. Bijwoorden.

70 Karakter en soorten.

Bijwoord is een letterlijke vertaling van het Latijnse ad-verbium, d.w.z. een woord dat bepalend aan het verbum, het werkwoord, toegevoegd wordt. Die omschrijving is te eng: ook adjektieven en andere adverbia konden door een adverbium bepaald worden. Maar de ontwikkeling in jongere talen ging nog verder: het bijwoord kan nu aan bijna alle woordsoorten toegevoegd worden, dus ook aan substantieven en pronomina. Wie dat met Den Hertog beschouwt als „bijkunties”, plaatst zich nog te zeer op het standpunt van de klassicistische grammatika. Zeer gewoon zijn immers bepalingen als: het huis *hiernaast*, een gebruik *vroeger*; de achtergeplaatste voornaamwoordelijke bijwoorden: de middelen *daartoe*, de berichten *dienaangaande*; het voorgevoegde bijwoord: *zelfs* de koning, ook mijn broer, en het bijwoord als zogenaamd „naamwoordelijk deel van het gezegde”: de school is *aan*, de deur is *toe*, de tijd is *voorbij*, enz. De bijwoorden bestaan uit tal van belangrijke groepen, een bonte verzameling naar afkomst, betekenis en functie. De enige band is de eigenaardigheid dat ze, in tegenstelling met de nomina, pronomina en verba, onverbuigbaar zijn. Als zodanig „partikels” genoemd, vertonen ze gemeenschap met de overige partikels, de verbindingswoorden: voorzetsels en voegwoorden. Jespersen verwerpt zelfs de traditionele splitsing van de partikels in deze drie groepen, op grond van het feit dat in jongere talen dezelfde woorden in die drie groepen dienst kunnen doen. Dat geldt soms ook voor het Nederlands: „Ik heb *sedert* niets van hem vernomen — *sedert* zijn vertrek — *sedert* hij vertrokken is”. Of: „Hij komt *voor* — hij komt *voor* zijn tijd — *voor* hij groepen is”.

Tot overoud taalbezit zullen de plaatsaanwijzende, zogenaamde primaire adverbia, behoord hebben, als *daar*, *danen*, *hier*, *her*, *heen*, die met een gebaar vergezeld als zinswoorden dienst gedaan kunnen hebben, en waarbij zich dan weer de tijdsaanduidingen aansluiten (*nu*, *dan*, *toen* enz.). Ook *zo*, *dus*, doen aan gebaren denken. *Hier*, *daar* en de voor het Nederlands zo karakteristieke innovatie *er* verhouden zich tot elkaar als de voornaamwoorden *deze*, *die* en (zwak betoond) *hij*: „das niederländische System . . . erinnert durch seinen klaren Aufbau an das lateinische”.¹⁾ Verwantschap met aanwijzende pronomina, eveneens zeer oude woordjes, blijkt ook uit de zogenaamde voornaamwoordelijke bijwoorden, die dezelfde functie hebben als een aanwijzend voornaamwoord voorafgegaan door een voorzetsel, b.v. met een gebaar naar een schotel: Geef mij maar *van dát* =

¹⁾ Bech Travaux du cercle linguist. de Copenhague VIII (1952) 6.

daarvan. Of met een mes in de hand: Snij het *met dit* = hiermee. *Tot wat* moet dat dienen = waartoe. — Hij weet nog *van niets* = nergens van. Zie ook § 71.

Er is eigenlijk geen reden waarom wij ook bij de adverbia niet dezelfde indeling in aanwijzende, vragende en onbepaalde zouden kunnen maken als bij de pronomina, al is dat niet van ouds gebruikelijk.

Een bepaalde groep van bijwoorden (*toch, echter, evenwel, trouwens, altans, niettemin, dus, derhalve*) dienen om, in de aanhef of midden in de zin geplaatst, allerlei verband aan te geven, en zullen dus in § 229 ter sprake komen. Wegens verwantschap met de voegwoorden worden deze zinsverbindende bijwoorden weleens „voegwoordelijke bijwoorden” genoemd.

Andere primaire bijwoorden doen ook als voorzetsels dienst: *in, bij, aan, uit, voor, enz.*

Naast deze oudste soort ontstonden tal van secundaire bijwoorden, uit substantieven, adjektieven, nominale vormen van het werkwoord, oude casusvormen en voorzetselbepalingen, samenstellingen en afleidingen en zelfs uit oorspronkelijke zinnetjes (*misschien, weliswaar*), maar het zou weinig zin hebben, op grond daarvan een indeling te maken: in veel gevallen is men zich bij zulke partikels de etymologie niet meer bewust. De spraakkunsten groepeeren dus terecht naar de betekenis. Naast de reeds genoemde plaats- en tijdaanduidende en noemende woorden, die vaak afwisselen met voortzetselbepalingen, maar juist door beknoptheid zo goede diensten bewijzen, komen dan als derde groep de bijwoorden van causaliteit, waarbij Den Hertog (§ 106) onderverdelend, spreekt van: oorzaak, reden, middel, doel, voorwaarde, toegeving, maar als men het nodig acht de splitsing zo ver door te voeren, dan zou men ook met Sweet, bij de plaatsbepalende beweging en rust, bij de tijdbepalende: heden, verleden, toekomst, voortdurend en herhaling kunnen onderscheiden.

Een grote en belangrijke groep vormen de bepalingen van hoedanigheid en hoeveelheid. Door hun aard zijn ze nauw verwant met de adjektieven, waarmee ze ook — afgezien van de onverbuigbaarheid — in vorm overeenkomen: Hij schrijft *goed* — zijn schrift is *goed*; zich *dapper* weren — zijn *dapper* gedrag; iets *schriftelijk* mededelen — een *schriftelijk* verslag, enz. Vandaar dat de onverbogen vorm, dus het bijwoord, bepalend kan optreden bij infinitieven en participia, die door toevoeging van het lidwoord als substantieven en adjektieven beschouwd zijn: het *goed* lezen (tegenover het goede lezen); de *ongeduldig* wachtende. Omgekeerd wil Van Wijk ¹⁾ het adjektief als deel van het praedi-

¹⁾ *Nederlandsche Taal* § 81.

kaat: „zijn gedrag is *goed*” op grond van de onverbuigbaarheid, liever als bijwoord beschouwen, al heeft het in andere talen, als het Frans, door kongruentie met het subjekt een adjektivisch karakter.

Verwantschap met het adjektief blijkt ook daaruit, dat het bijwoord vatbaar is voor trappen van vergelijking. De onderscheiding van bijwoorden op *-s* en adjektieven op *-sch* — trouwens op zonderlinge wijze uitgewerkt — was alleen een spellingverschil, dat de nieuwe spelling terecht prijsgegeven heeft (§ 111).

Bijwoordelijke funktie krijgt het onbepaalde *wat, iets*, b.v. Dat is *wat (iets)* te groot. Opmerkelijk is de achterplaatsing van het adverbiale *genoeg*: groot genoeg.

Met de bijwoorden van hoedanigheid combineert Den Hertog nog twee andere groepen, die er beter van te scheiden zijn: die van hoeveelheid en graad (*meer, minder, zeer, genoeg, enz.*) en die van omstandigheid, een vage benaming waaronder b.v. vallen: *zelfs, maar, nog, slechts, tegelijk, bovendien, daarentegen* enz.

Ten slotte is er een groep van bijwoorden die met allerlei fijne schakeringen de modaliteit van de gehele zin bepalen, en dus als taalfactor zeer belangrijk zijn, b.v. *blijkbaar, waarschijnlijk, misschien, immers, toch, dan* (Kom dan!), *maar* (Ga je gang maar). Daarbij rekenen sommigen ook de ontkenning en bevestiging, zodat dan ook *ja* en *nee(n)* wel onder deze bijwoorden opgenoemd worden, maar dit zijn veeleer zinswoorden dan bepalende woorden in een zinsverband (§ 215).

De modaliteit kan weer zeer verschillend zijn: de werkelijkheid versterken (*stellig, ongetwijfeld*), de mogelijkheid uitdrukken (*wellicht*), de waarschijnlijkheid, de schijnbaarheid, de onzekerheid aangeven, uiting geven aan allerlei gemoedstoestand van de spreker. Hoe moeilijk dit te omschrijven is, al voelt ieder in zijn moedertaal duidelijk de bedoeling, blijkt aardig uit een voorbeeld dat Hoogvliet in zijn *Lingua* (blz. 98) gegeven heeft. In het zinnetje: „Geef de boeken hier”, gaat hij zes „invoegselwoordjes”, nl. *dan, nu, toch, maar, 'es, even* één voor één, en in allerlei combinaties inlassen, waardoor hij 52 zinnen krijgt, waarvan geen twee volkomen gelijk zijn, al zou het een vreemdeling moeilijk duidelijk te maken zijn, waarin het verschil meestal van modaliteit, eigenlijk bestaat.¹⁾

De trappen van vergelijking worden op dezelfde wijze gevormd als bij het adjektief, dus de comparatief met de uitgang *-er*, de superlatief met *-st*, maar met dit verschil, dat bij de laatste *het* voorafgaat: hij loopt hard, harder, *het* hardst. De verklaring

¹⁾ Vergelijk de opmerkingen en de indeling bij Overdiep Stil. Gramm. § 260, die echter ook de negatieve als modaal beschouwt en verder beperkende en positieve of additieve onderscheidt.

daarvan levert moeilijkheden. Van Helten heeft er een verzwakte praepositie in gezien, die met een Oud-germaans *at* korrespondeerde. Dan zou de schrijfwijze *het* voor *at* hyperkorrekt zijn, evenals bij ons lidwoord. Een bezwaar tegen die verklaring blijft, dat men dan juist in het oudste Nederlands die verbleekte praepositie zou verwachten, terwijl integendeel de superlatief met *het* vrij jong is. In het Mnl. heeft die superlatief nog geen voorafgaand woordje. Bij Vondel vindt men ook gewoonlijk alleen *laatst*, *liefst*, *eerst*, *best*, *meest*, enz., al komt daarnaast 't *eerst*, 't *meest* al voor (Van Helten *Vgr.* § 150). Nu nog is *liefst* gewoon (b.v. Ik zou *liefst* zien dat je toestemde). Nog in de achttiende eeuw schrijft b.v. Wagenaar: „Hij stond *minst* stil op kleinigheden, *meest* en *sterkst* op zulke omstandigheden”.

Opmerkelijk is ook de superlatief om een zo hoog mogelijke graad aan te geven: *ten spoedigste* = zo spoedig mogelijk, waarnaast ook *op z'n vlugst*, *op zijn best*, *op zijn meest* (in het Vlaams ook: *om ter meest*¹⁾). Daarentegen betekent *op z'n hoogst* ook: hoogstens, *om het hardst* (in: „Zij lopen om het hardst”) gaat betekenen: wie het hardst loopt. Vondel gebruikt ook, zonder praepositie: een ieder roert *zijn best* (Van Helten *Vgr.* § 150 Opm.).

Omschrijvend kan de superlatief uitgedrukt worden door *uiterst*: uiterst gewichtig; versterkend door toevoeging van *aller*: *allerliefst*.

Wanneer de adverbiale superlatief weer praedikatief gebruikt wordt, dan ontstaat verschil van betekenis tegenover het adjektief in dezelfde positie; b.v. „de achterkamer is *het mooiste* wanneer de zon schijnt”, naast: „de achterkamer is *de mooiste* van het huis”. Zo schrijft Hildebrand: „dat een achterkamer met een hoog licht des avonds *op haar voordeeligt is*”. Deze konstruktie komt al in het Mnl. te voorschijn (Stoett § 152. Opm. 3: *op haer soonste* = zo mooi mogelijk. Aldus houdict *op mijn beste*).

71 Voornaamwoordelijke bijwoorden.

Een veel voorkomende soort samengestelde bijwoorden worden voornaamwoordelijke bijwoorden genoemd, omdat hun functie overeenkomt met een voornaamwoord voorafgegaan door een voorzetsel, b.v. *daarmee* (verzwakt tot *ermee*), *hiermee* = met dat, met dit. Evenzo *daartoe*, *waartoe*, enz. = tot dat, tot wat, terwijl bij *daarin*, *daaruit*, *daarvoor*, *daarachter* enz. het laatste bestanddeel dezelfde vorm heeft als het overeenkomende voorzetsel. Daarnaast staan dergelijke vragende bijwoorden: *waarmee* enz. Het nauwe verband met de voornaamwoorden blijkt uit het gebruik van *dat*, *wat* in dezelfde gevallen in oudere taal. B.v. bij

¹⁾ Zie daarover Gerlach Royen in *Buigingsverschijnselen* II, 218.

Vondel: *dat langs, dat heen, dat op, wat heen?* (Vgr. § 154), en reeds in de 16de eeuw: „*Wat uyt ist dat wij sullen wandelen?*” (Spel vant Coren). En nog hoort men in de volkstaal: *Dit op* = deze kant uit. — De voornaamwoordelijke bijwoorden worden als samenstellingen gevoeld, hoewel ze in het zinsverband als afstandscomposita gescheiden kunnen worden. Opmerkelijk is daarbij een verschil tussen Noord- en Zuidnederlands gebruik. In het Zuiden b.v. „*waar we niet durfden aan denken*”, — „omdat wij er Zondag zouden *van eten*”, terwijl in het Noorden *aan en van vóór* het vervoegde werkwoord zouden komen.

De onbepaalde soortgelijke verbinding: *ergens mee, nergens mee* = met iets, met niets, wordt nog meer als woordgroep dan als samenstelling gevoeld, en dientengevolge nooit aaneen geschreven.

De regel dat zulke voornaamwoordelijke bijwoorden uitsluitend betrekking hebben op zaken, gaat niet geheel op. In omgangstaal is b.v. „de man *waarmee* ik sedert jaren bevriend ben” gebruikelijk, al zal dit gebruik in geschreven taal gewoonlijk vermeden worden.

IX. Voorzetsels.

72 Karakter en soorten.

De definitie van het voorzetsel naar de dienst — om een substantief of zelfstandig pronomen tot bepaling te maken — of naar de betekenis — om allerlei betrekkingen tussen twee zelfstandigheden uit te drukken — is te eng: ook een zin kan door een voorzetsel bepalend toegevoegd worden. „Loop tot waar de straat ombuigt”, staat gelijk met: „Loop tot de bocht van de straat”. In dit geval kan *tot waar*, reeds als een nieuw voegwoord gevoeld worden, evenals *vanwaar*. „De hoop op de toekomst” kan uitgebreid worden tot „De hoop op wat ons nog te wachten staat”; „De vrees voor dreigende rampen” tot „De vrees voor wat ons bedreigt.” Gebruikelijk is de verbinding: *voor wat betreft* . . . De omgangstaal gaat nog een stap verder en verbindt zelfs een door een voegwoord ingeleid zinnetje met een voorzetsel aan het substantief: een verrassing voor als je op reis gaat = voor de reis; een middel voor als je verkouden bent = voor (de) verkoudheid.¹⁾

De oudste groep van voorzetsels vallen samen met de bijwoorden, voornamelijk die van plaats en tijd: *op, in, aan, door, om, bij, uit, voor, na*, en met praefix *be-*: *binnen*²⁾, *buiten, boven*,

¹⁾ Vergelijk ook uit oudere taal *om of* (§ 245).

²⁾ Deze woorden worden bovendien gekarakteriseerd door de *n* als rest van een suffix (-ana).

beneden enz. De plaatsaanduidende voorzetsels (*in, op, van*) kunnen tot inhoudloze verbindingswoorden worden, b.v. rekenen *op* iets, de hoofdstad *van* Nederland, e.d. Enkele onderscheiden zich door een eigen, verwante vorm: *te* en *tot* naast het bijwoord *toe*; *met* naast het bijwoord *mee*. Daarentegen is de onderscheiding van *naar* en *na* een uitvinding van de renaissancegrammatika, om de taal door differentiëring te verrijken.

Het voorzetsel *te* versmolt met de datief van het mnl. en onz. of vrouwelijk lidwoord tot *ten* en *ter* (*ten* nutte, *ten* dienste, *ten* bate, *ter* ere enz.), maar doordat deze vorm alleen in versteende uitdrukkingen bewaard werd, voelde men daarin geen lidwoord meer en werd *ten* b.v. in *ten onrechte* naast *te recht* tot een wisselvorm van de praepositie *te*. Zelfs bij meervouden komen *ter* en *ten* voor b.v. *ter weerszijden, ten allen stonden*. Gerlach Royen beschouwde deze vormen ten dele als „flekterende voorzetsels”, te vergelijken met „congruerende voegwoorden”. In *ter zelfder tijd, ten mijnen huize* zou dan de volgende flexievorm proleptisch toegepast zijn.¹⁾ Het is dus ontaalkundig, in dat geval *ten* op grond van redenering af te keuren.

Eigenaardig is dat het Latijnse voorzetsel *per* veld gewonnen heeft, ook in omgangstaal: men reist *per* boot, *per* trein. Sinds lang gebruikelijk is: *per* ongeluk, *per* abuis, *per* slot van rekening²⁾. Jonger is het gebruik van *per* in tijdsbepalingen, met de betekenis: met ingang van, b.v. *X* is benoemd *per* 1 Februari. Vergelijk ook het Franse *à*, b.v. twintig *à* dertig, en in prijsopgaven: *à* f 1,— *per* stuk, in het Vlaams vernederlandst tot *aan*.

Al vroeg is de groep van voorzetsels sterk uitgebreid om de eindeloze verscheidenheid van betrekkingen uit te drukken. Daarbij kwamen te hulp allerlei participia (*betreffende, aangaande*), vaak uit absolute konstrukties afgeleid (*gedurende, niettegenstaande, ongeacht* en tal van uitdrukkingen, die elders ter sprake zullen komen).³⁾

Wat de dienst betreft, kunnen de voorzetselbepalingen zowel in bijwoordelijke als in bijvoeglijke functie optreden. In het eerste geval kunnen ze op dezelfde wijze verdeeld worden als de bijwoorden, en dus betrekkingen aangeven van plaats, tijd, causaliteit, hoedanigheid, hoeveelheid, omstandigheid, graad enz. Als bijvoegelijke bepaling kunnen *van, aan* en *voor* dezelfde dienst verrichten die vooral vroeger ten deel viel aan de casusvorm: genitief en datief, al hebben diezelfde praeposities daarnaast nog

¹⁾ Met tal van voorbeelden besproken in *Buigingsverschijnselen* II, § 5. De schrijver wijst ook op allerlei mislukkingen, ontsporingen, opdringerige en buitenissige verbindingen, maar die desondanks ingang gevonden hebben, b.v. *ten aanschouwe, ten gevoege, ten aanhore*.

²⁾ Vgl. *WNT* i.v. *per*.

³⁾ Wanneer *betreffende, aangaande, uitgezonderd* achter het substantief komen, dan verliezen ze weer het karakter van voorzetsels.

allerlei andere betekenissen. Minder juist is het, dan te spreken van „omschreven” naamvallen; evenmin is b.v. in het Afrikaans een substantief voorafgegaan door *vir* een „omschrijving” van de accusatief (b.v. Ek sal gou *vir* hom reg help).¹⁾ Het zijn nieuwe uitdrukkingsmiddelen, die naast de buiging optraden en doordat ze levenskrachtiger bleken of door verscheidenheid verduidelijkend, de oudere middelen geheel of gedeeltelijk verdrongen hebben. Het Middelnederlands kende b.v. in de dertiende eeuw naast de vrouwelijke genitief *der* een voorzetselbepaling met *vander* (van + datief).

De konstante voorzetsels, die bij bepaalde werkwoorden behoren, worden eveneens gebruikt ter verbinding van substantieven, van zulke werkwoorden afgeleid, b.v. de hoop *op* winst, het belang *bij* de zaak, een beroep *op* de wet enz.

De voorzetsels van 'de oudste soort blijven niet beperkt tot bijwoordelijke bepalingen, maar kunnen evengoed achter een substantief volgen: het haantje *op* de toren, de week *na* Pasen, een ongeluk *door* eigen schuld, enz.

Tussen voorafgaande praepositie en gelijkkluidend achtergeplaatst adverbium — dat men postpositie kan noemen — bestaat soms een duidelijk verschil, dat in andere talen door naamvalsverschil uitgedrukt wordt: „*op* de berg”, „*in* de tuin” geeft de plaats aan; „de berg *op*”, „de tuin *in*” een richting, een beweging. Daaruit mag echter geen vaste regel afgeleid worden: er zijn tal van gevallen, waar dat onderscheid of niet in acht genomen of niet gevoeld wordt. „Hij loopt het huis *langs*” staat gelijk met „*langs* het huis”. Bij „de muis loopt *in* de val” zal men zich niet licht voorstellen dat de muis al in de val heen en weer loopt, of de behoefte gevoelen om zich duidelijker te uiten door te zeggen: „loopt de val *in*”.

Het Middelnederlands, waarin verschillende streektalen vertegenwoordigd zijn, bevat nog een groot aantal voorzetsels, door Stoett (§ 127) opgesomd, die in de hedendaagse algemene taal verdwenen zijn. Sommigen, als *al* (langs), *bachten* (achter), *tenden* (aan het eind van) zijn in het Westvlaams nog gebruikelijk; *tenden* is ook Oostvlaams, Antwerps (Corn.-Vervliet, blz. 1232) en Noordbrabants.

Er bestaat een neiging om het voorzetsel te herhalen bij twee door *en* verbonden substantieven, zoals in het Mnl. herhaaldelijk op te merken valt, b.v. *sonder* slach ende *sonder* stoot, *met* stouten *wige* ende *met* fellen (Stoett § 129). Enigszins verwant is het geval bij *tussen* . . . *en*, waarbij vaak in geïmproviseerde voordracht en bij uitzondering in geschriften *tussen* wordt her-

¹⁾ Daarnaast al of niet met praepositie: „Het jij al (*vir*) Oom Piet gesien?” (J. J. le Roux: Handleiding in het Afrikaans, blz. 56).

haald: de verhouding tussen Engeland en tussen Frankrijk. Dit wordt echter nog als inkorrekt gevoeld.

Een verbleekt en onherkenbaar geworden voorzetsel schuilt in 'n: „Ik kom 'n Zondag bij je". Door Hooft wordt het gespeld als *een*, maar het is hetzelfde als *e(n)* in *e(n)wech* waaruit het bijwoord *weg* ontstaan is.

X. Voegwoorden.

73 Karakter en soorten.

Als verbindingswoorden zijn de voegwoorden met de voorzetsels verwant. ¹⁾ Meestal verbinden ze zinnen, zonder daarvan deel uit te maken, sommige (vooral *en* en *of*) doen ook dienst om gelijksoortige zinsdelen te verbinden. Dan staan ze dichter nog bij het voorzetsel (vergelijk b.v. Jan *en* Piet: Jan *met* of *naast* Piet).

Den Hertog maakt de juiste opmerking dat de voegwoorden veel minder belangrijk zijn dan de voorzetsels: de laatste zijn veelal onmisbaar voor het verband; de eerste kunnen ontbreken, omdat het verband tussen de zinnen vaak reeds uitgedrukt wordt door een bestanddeel van de voorafgaande of de volgende zin, of uit de betekenis van de beide zinnen voldoende blijkt.

Voor het nevenschikkend verband hebben wij dus slechts *en*, *noch* (aaneenschakelend), *maar*, *doch*, *of* (tegenstellend), *want* (oorzakelijk).

De onderschikkende voegwoorden, die bijzinnen inleiden, kunnen verdeeld worden in dezelfde rubrieken als die bijzinnen en zullen dus bij de zinsbouw ter sprake komen. Afhankelijke mededelingen in de functies van onderwerp, voorwerp en bijvoegelijke bepaling, worden ingeluid door *dat* ²⁾; afhankelijke vragen, in dezelfde functies, door *of*.

Ter inleiding van bijwoordelijke bijzinnen dienen allerlei voegwoorden, van plaats, tijd, causaliteit, wijze en graad, modaliteit, die in verscheidenheid van vorming weer aan de voorzetsels herinneren, en die in hoofdstuk V besproken worden.

Een nadrukkelijk correlatief *ên—ên*, *ôf—ôf* dient ter verbinding van zinnen, maar ook van substantieven en adjektieven.

74 Kongruerende voegwoorden.

In de algemene taal kent het voegwoord geen vormverandering. In allerlei dialecten daarentegen, zowel Noord- als Zuid-

¹⁾ Een woord dat op de grens staat van beide woordsoorten is *behalve*, want men gebruikt zowel *behalve mij* als *behalve ik*.

²⁾ Dat in allerlei verbindingen met *dat* dit laatste weer weg kan vallen, wordt in § 95 besproken.

Nederlandse, kan het voegwoord in verband met een volgend meervoud, buigingsuitgangen krijgen, b.v. „Kijk es ovve de appels geen kwaad kenne.” Reeds in Bredero's klucht *Symen sonder Soetichey*t komen *datte* en *asse* (= als) voor. Wij bepalen ons tot de mededeling van dat eigenaardige verschijnsel, en verwijzen voor bijzonderheden naar de uitvoerige bespreking door Van Haeringen, die op deze eigenaardigheid het eerst de aandacht vestigde, en op het drietal artikels van Fr. Vanacker, die veel gegevens bijeenbracht voor de Zuidnederlandse dialecten. ¹⁾

¹⁾ Van Haeringen: *Ts.* LVIII (1939), blz. 161; Fr. Vanacker: *Taal en Tongval I* (1949), afl. 1—4. Zie daarna, met opgave van oudere literatuur, Hoekema *It Beaken XVII* (1955), 13 vlg.

HOOFDSTUK III.

B. WOORDVORMING. 1)

I. Samenvoeging (samenkoppeling en samenstelling). 2)

75 Algemene opmerkingen.

Elke syntactische groep bezit een zekere eenheid, maar een enger verband ontstaat, wanneer voor ons taalgevoel de afzonderlijke woorden tot één woord geworden zijn. Daarbij zijn verschillende trappen te onderscheiden: van min of meer losse koppeling tot strenge binding; in het laatste geval spreekt men van samenstelling.

Een eenvoudige vorm van samenkoppeling ontstaat, wanneer twee substantieven door *en* verbonden worden, die blijkens het eenheidsaccent en het versnelde tempo als een eenheid gevoeld worden, als *lepel-en-vork*, *kop-en-schótel*, *paard-en-wágen*. Dat we met een grensgeval te doen hebben, blijkt daaruit, dat niet altijd buiging of meervoudsvorming mogelijk is. Toch hoort men b.v.: „Naast elk bord lag een lepel-en-vork” of: „zes kop-en-schotels”. 3) Dat deze formatie al oud is, en al vroeg als samenstelling en samensmelting gevoeld is, blijkt uit de schrijfwijze van het Mnl. *pileboog* (pijl en boog), *kasenbroodt* (b.v. „den eenen hadde noch het kasenbroodt bij hem leggen”) 4), *hatenyd* 5), en bij Huygens *jarendagh*. 6)

1) De verhandeling van W. de Vries, *Iets over woordvorming* (Progr. Gron. Gymnasium 1920—'21) is nog steeds van grote waarde. Leerzaam is ook de kritische bespreking in *Het Nederlands van nu*, door E. Kruisinga, die zich op synchronistisch standpunt stelt; daartegenover staat de diachronistische behandeling bij Schönfeld. Voor het Duits werd vroeger meest gebruikt F. Kluge, *Abriss der deutschen Wortbildungslehre*² (1925); thans is het verdrongen door W. Henzen, *Deutsche Wortbildung* (1947). Nuttig is een vergelijking van het Duits en het Nederlands, die in veel punten samengaan, maar in evenveel punten uiteengaan; zie Van Dam II 299 v.v.; Van Haeringen, *Nederlands tussen Duits en Engels*, die (blz. 58 vlg.) ook het Engels vergelijkt.

2) Uitvoerig en grondig, op historische grondslag, is de samenstelling van de subst. behandeld in het proefschrift van Mej. J. H. van Lessen: *Samengestelde naamwoorden in het Nederlandsch* (Groningen 1928). Voor 't Germaans in 't algemeen was lange jaren de grondslag F. Kluge, *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte*³ (1926); thans zie men vooral Carr, *Nominal compounds in Germanic* (1939).

3) Vergelijk in het Duits: *Grund-und-Bodens* (Paul); in het Engels: *up-and-downs*.

4) Kalf: *Gesch. Ned. Lett.* V, 6.

5) Zie WNT V, 1494.

6) Een reeks aardige voorbeelden uit de Groningse volkstaal gaf K. ter Laan in *N. Tg.* XL, 57 (1947). Zie ook Stapelkamp *Estrikken* 16, 66 vlg.

Een nog zeldzaam soort van samenkoppeling ontstaat door het streven naar korthed, als: de *man-dag-produktie* van een mijn, d.w.z. de produktie, berekend per man en per dag.

Taalspaarzaamheid gaf ook aanleiding tot een eigenaardige halve samenkoppeling, waarbij het eerste bestanddeel verkort werd, b.v. *dag- en nachtverblijf, geld- en andere zorgen, voor- en nadelen, op- en aanmerkingen, op- en ondergang*.¹⁾

Een andere koppeling, die licht in samenstelling kan overgaan, is die van direkt objekt met werkwoord, b.v. *les geven* (zie § 85 onder 1°). Hetzelfde geldt voor koppelingen van adjektief en substantief als *hoge-hoed, lange-pijp* (= Goudse pijp), die door versneld tempo en eenheidsaccent, door afwijkende betekenis, de eigenaardigheden van een samenstelling vertonen, maar in ander verband weer los kunnen raken. De aarzeling veroorzaakt dan ook, dat ze gewoonlijk nog niet aaneen geschreven worden. Voorbeelden uit de laatste tijd zijn o.a. *korte-rit* bij de Haagse tram en de *kleine-krant* als onderdeel van de Groene Amsterdammer (§ 77).

Bij samenstelling is niet nodig dat de samenstellende bestanddelen onmiddellijk op elkaar volgen: woorden als *boekhouden, kwijtschelden, waarnemen, gadeslaan*, blijven samenstellingen, ook al gaan de delen bij vervoeging uiteen (hij heeft *boek gehouden, scheldt de schuld kwijt*, enz.). Evenzo b.v. *wat voor een*, en in oudere taal *elk . . . ander, of . . . schoon*. Men noemt dat „afstands-composita” in tegenstelling met „kontakt-composita”. Dat men composita in het schrift aaneenvoegt is geen kenmerk, maar een gevolg van samenstelling.

De voortdurende en snelle toeneming, schrijft Van Haeringen²⁾ terecht toe aan het gemak dat ze opleveren als middel tot synthese en concentratie, ter vermindering van omslachtige voorzetselkonstrukties. Hij waarschuwt daarbij tegen overladen samenstellingen als *vermogensaanwasbelastingwet*, die aan afschrikwekkende Duitse voorbeelden doen denken, maar soms is verkorting mogelijk door een middellid te laten vervallen, b.v. *hulp-(onderwijzers)akte, middenstands(examen)opleiding*.

Eigenlijk kenmerk van samenstelling is veelal de isolering van betekenis. Bij die isolering zijn verschillende graden op te merken: 1°. De betekenis van de samengestelde delen komt nog duidelijk uit, maar voor ons gevoel zijn er ook nieuwe elementen op-

¹⁾ Voor dit soort koppeling bedacht Henzen (blz. 18) de term „Klammer-typus”, dat men zou kunnen weergeven met: verkortende koppeling.

²⁾ *Nieuwe Synthese* (Meded. Kon. Ned. Akademie 1950). Zie meer voorbeelden in zijn artikel *Ingekorte samenstellingen* (N. Tg. XLI, 220 vlg.) en vgl. voorts zijn artikel „*Taaleconomische tendenties in het Duits en het Nederlands* (N. Tg. IL, 150 vlg.; vervolg op N. Tg. IL, 15 vlg.: Rationalisering en efficiency in taal). Zie ook Paardekooper blz. 280 v.

genomen, die aan de beide afzonderlijke woorden nog niet eigen waren, b.v. *stadhuis*, *toonbank*, *schoolmeester*, *dienstbode*, *bruidsuiker*, *bedstede*. Meer geïsoleerd zijn al: *kerkhof*, *kerstmis*, *potlood*, *borstplaat*, *schoorsteen* e.d. Bij *hogeschool*, *hogepriester* denkt men niet alleen aan de eigenschap van *hoog*.

- 2°. De isolering komt duidelijker uit doordat de samenstelling flexievormen vertoont, die bij tegenwoordige syntaktische verbinding niet meer mogelijk zijn, b.v. *langzamerhand*, *goedsmoeds*.
- 3°. Een bestanddeel van de samenstelling is als afzonderlijk woord uit het gebruik verdwenen, b.v. *meineed*, *doodbidder*, *aardbei*, *godsvrucht*, *ooglid*, *booswicht*.
- 4°. Een oorspronkelijk bestanddeel, soms ook beide, zijn door klankontwikkeling of accentverzwakking zozeer onherkenbaar geworden, dat het woord alleen etymologisch beschouwd nog een compositum is. Men spreekt dan wel van een „verholen samenstelling”, b.v. *jonker* en *juffer* (uit jonkheer en jonkvrouw), *bongerd* of *bogert* en *wingerd* (uit boomgaard en wijngaard), *leidsel* (uit leidzeel), *verrel* (uit vierdedeel), *dorpel* (uit deurpaal), *bakkes* (uit bakhuis), *naber* (uit nabuur). Het laatste bestanddeel is zelfs geheel verdwenen in *schout* (uit schoutet < schoutheit).

In de volkstaal kan men opmerken hoe allerlei woorden op weg zijn om „verholen” samenstellingen te worden, b.v. *errepel* (aardappel), *doppertjes* (dop-ertjes), *arebei* (aardbei), *zaddoek* (zakdoek), *vadoek*, *pollepel*, *sterkes* (sterkers) enz. Voorbeelden uit het Brabants zijn: *aarvel* (armvol), *haffel* (handvol), *moffel* (mondvol), *scholk* (schorteldoek).

Een eigenaardig verschijnsel is, dat een versmelting van twee woorden tot samenstelling eerst mogelijk wordt als er een suffix aan toegevoegd wordt. In dat geval spreekt men van *samenstelling door afleiding*. Voornamelijk is dat het geval bij afleidingen op *-er*, besproken in § 98.

Historisch beschouwd zijn er twee lagen van samenstelling: een overoude soort, waarbij het eerste deel in stamvorm met het tweede gekoppeld werd, en een jongere, die uit syntaktische verbindingen ontstaan is of nog kan ontstaan. Er is echter geen reden om deze ook nu nog te onderscheiden als „eigenlijke” en „oneigenlijke” samenstellingen, gelijk men vroeger deed. ¹⁾ Immers, beide soorten worden ook nu nog gevormd naar analogie van bestaande modellen.

¹⁾ Vergelijk Paul *D. Gr. V*, 6 en Greiner *N. Tg. XVIII*, 143.

76 Substantief als eerste lid.

I. *Kopulatieve samenstellingen.*

Ook zonder verbinding met het voegwoord *en* konden vanouds twee substantieven als gelijkwaardig tot een samenstelling verbonden worden. Men noemt dat dan kopulatieve samenstelling. Zulke zijn b.v. *godmens*, *Christuskind*, *Moedermaagd*, *heerom*, *manwif*, *weerwolf*, *paardmens* (=Kentaur).¹⁾ In jongere periode zijn ze niet zeldzaam, vooral wanneer het betreft de coördinatie van twee substantieven die functies aangeven; b.v. *koningin-moeder*, *prins-gemaal*, *priester-dichter*, *sekretaris-penningmeester*, *advokaat-procureur*, *rechter-commissaris*; misschien heeft hier buitenlands voorbeeld stimulerend gewerkt. Daartoe kan men ook geografische namen rekenen als *Sleeswijk-Holstein*, *Oostenrijk-Hongarije*. Invloed van andere talen is ook daarbij niet onwaarschijnlijk, b.v. *punt-komma*, naar het Franse *point-virgule*, maar ontstaan op eigen bodem blijft mogelijk.²⁾

Verwant, maar toch enigszins anders van aard, zijn de zogenaamde *tautologische samenstellingen* als: *doelwit*, *doeleinde*, *regeltucht* (Ernest Staes), *rooilijn*, en in het Mnl. *lierwange*.

Opmerking: Een eigenaardige koppeling, die tot het Groningse dialect beperkt bleef, ontstond door het wegvallen van *en*, b.v. *hoakenogen* = haken en ogen; *kistenkasten* = kisten en kasten. Vlg. § 75.

II. *Appositionele samenstellingen.*

Een tweede deel wordt als soortaanduidend woord toegevoegd, vaak omdat het eerste verouderd was, b.v. *struisvogel*, *damhart*, *walvis*, *rendier*, *windhond*, *muilezel*, *tortelduif*, *eike-*, *wilge-*, *denne-*, *lindeboom*, *bazaltsteen*, *kraambed*, *palsterstok*.³⁾ Daarmee zijn in de volkstaal te vergelijken: *portebriiséedeur*, *pain-de-luxe-broodjes*.

III. *Bepalende samenstellingen.*1°. *Substantief als eerste lid.*

Als het eerste deel van de samenstelling bepalend is, kon dit dus in de oudste periode de stamvorm hebben. Zeldzame sporen daarvan zijn de *e* in *bruidegom*, *nachtegaal* (vgl. Hd. *Bräutigam*, *Nachtigall*). Naar analogie daarvan trad later de onverbogen

¹⁾ In het moderne woord *zit-slaapkamer* wordt korthedshalve het eerste *kamer* weggelaten. Het woord heeft dan ook een eenheidsklemtoon, evenals b.v. *meid-huishoudster*.

²⁾ Niet geheel gelijk daarmee staan gevallen als *candidaat-notaris*, *president-curator*, *assistent-resident*, waarbij een van de delen min of meer bepalend is (Van Lessen, blz. 29).

³⁾ Zie J. H. van Lessen: blz. 24—27; J. W. Muller in *Ts.* 63, 291.

vorm als bepalend eerste deel op, b.v. *zonneshijn*, waarnaast in verkorte vorm *eerzucht*.

Vervolgens kon een samenstelling ontstaan uit een syntaktische verbinding, met vóórgeplaatste genitief, vooral wanneer deze, gelijk nog in het Mnl., tussen lidwoord en substantief kwam te staan, b.v. *die Gods sone*. Toen deze konstruktie buiten gebruik raakte, werd de verbinding te eer als eenheid opgevat. Naarmate de genitieven op *-s* en *-en* in de levende taal ongebruikelijk werden, kreeg de analogie vrij spel.

In de derde plaats kon het eerste deel van de samenstelling de meervoudsvorm hebben, en dus oudtijds eindigen op *-e*, *-en*, *-er*, *-s* of zonder uitgang zijn (b.v. *schaap*, woord: § 23), maar dat een meervoudig begrip noodzakelijkerwijze een meervoudige vorm zou vereisen, gaat reeds voor het Middelnederlands niet op (b.v. *duufhuus*, *diefhanger*) en evenmin voor het tegenwoordige taalgevoel, blijkens woorden als *horlogemaker*, *boekhandelaar*, *rijwielhersteller*, *fietsbok*. In veel gevallen is trouwens niet uit te maken of men zich bewust is dat iets meervoudigs bedoeld wordt. Dat zal ook van het verband afhangen: als men boeken rangschikt in een boekenkast zal men eer aan een veelheid denken als wanneer men een boek koopt bij een boekhandelaar.

De feitelijke tegenwoordige toestand is dus, dat de oorspronkelijke buigingsklanken eenvoudig bindingsklanken geworden zijn, die volgens vaak onnaspeurlijke analogie zich verbreid hebben. Dat daarbij de analogie grillig te werk gaat, blijkt b.v. als men vergelijkt: *schaapherder*, *schaapskooi*, *schape(n)markt*, *schapebok*.

Die bindingsklanken kunnen dus zijn:

10. *-s*, ontstaan uit een genitief- of meervoudsuitgang, maar analogisch zich verbreidend ook tot oorspronkelijk vrouwelijke woorden (*zons-*, *maansverduistering*, talrijke samenstellingen met *-heid-s* en *-ing-s* b.v. *veiligheidsklep*, *regeringsbesluit*) en diminutieven (*mondjesmaat*).¹⁾
20. *-e*, voor het tegenwoordig taalgebruik bindingsklank, maar in oudere periode deel van het woord (*zonneshijn*, *erewoord*, *kerkeraad*, *paddestoel*, *pannekoek*) of de meervoudsuitgang, oorspronkelijk Mnl., hetzij in Hollands-beschaafd uit *-en* verkort (*kurketrekker*, *boekekast*, *fietserek*).
30. *-er*, (oorspronkelijk oude meervoudsvorm): *hoenderbok*, *kinderkamer*, *Kalverstraat*, *rundergehakt*, maar door analogie ook in samenstellingen waar van een meervoudig begrip geen sprake is: *kinderstoel*, *kinderwagen*, *eierdopje*.
40. *-en*, dat òf een zwakke genitiefuitgang geweest kan zijn (*heren-*; *Mariën-*, *Geertruidenberg*) of een meervoudsuit-

¹⁾ Vergelijk in het Duits: *Arbeitslust*, *Liebesweh*, *Hochzeitsreise*, waarbij volgens Paul Nederduitse invloed gewerkt zou hebben.

gang. Een derde mogelijkheid is, dat in enkele zeldzame gevallen *-en* oorspronkelijk afkomstig was uit een stoffelijk adjektief b.v. *doornenkroon*, *hondenleer* (uit dornijn, hondijn > dornen, honden); vgl. Mnl. *rogghijn broot*.

Doordat de meervoudsuitgang *-en* in het Algemeen beschaafde Nederlands beperkt is tot de Noord-Oostelijke streken, en in het grootste deel van ons land de meervouden op *-e* eindigen, ontstonden ook bij de samenstellingen dubbele vormen, die beide gelijke rechten hebben. Voorstanders van strenge eenheid in de schrijfwijze trachtten de doolhof-regels volgens de voorschriften van De Vries en Te Winkel te volgen, waarop Kollewijn terecht een vernietigende kritiek uitgeoefend heeft.¹⁾ Noch de regels op grond van „welluidendheid”, noch die betrekking hebben op enkelvoud of meervoud, berusten op levend taalgebruik of op het voorbeeld van toonevend schrijvers.

Onjuist is b.v. de mening, dat bij duidelijke meervouden de *n* regelmatig zou voorkomen in die streken waar de meervouds-*n* inderdaad gesproken wordt. Talrijk zijn de samenstellingen met bindings-*e* in Groningen en Drente in woorden als: *krentebrood*, *sterrewacht*, *paardespel*, *stoelematter*, *pereboom*, *mandemaker*, die volgens De Vr.-T. W. stellig *n* zouden moeten hebben.²⁾

Bij schrijvers uit de tweede helft van de negentiende eeuw, toen het „schrijftaal”-gezag nog onbetwist was, kan men herhaaldelijk voorbeelden vinden, die tegen de geldende regels zondigen, b.v. bij Busken Huet: *monnikewerk*, *vrouwewereld*, *woordekeus*, *dierewereld*, *menschezoon*, *boekekennis*; bij Cremer: *paardemarkt*; bij Van Oosterzee: *studentetijd*; bij Allard Pierson: *sterrekunde*. Hedendaagse auteurs stellen evenmin vertrouwen in de schoolse regels, maar richten zich veelal naar het beschaafde spraakgebruik.

De nieuwe regeling in de officiële Woordenlijst is weinig bevestigend. Vooral de voor de *-e(n)-* vastgestelde regels zijn te ingewikkeld en zullen daardoor in de praktijk niet voldoen.³⁾

De betekenis van zulke samenstellingen is velerlei: de verhouding van het bepalende deel tot het hoofddeel is niet beperkt tot een genitief-verhouding. Als men de inhoud van het samengestelde woord wil vaststellen, is soms een uitvoeriger omschrijving nodig dan door één voorzetsel aangegeven kan worden. Gelijk Van Haeringen terecht opmerkt,⁴⁾ heeft de afslijting van casus- en stamdistinctieven de voorwaarden voor samenstelling soepeler gemaakt en daardoor de weg tot nieuwe synthese geëffend.

1) In *Opstellen over spelling en verbuiging*³, blz. 144 vlg.

2) Dat constateert ook Mej. Van Lessen (a.w. blz. 9).

3) Zie *N. Tg.* XLVIII, 36.

4) *Nieuwe Synthese* blz. 13.

Door samenstelling wordt een beknoptheid van uitdrukking verkregen, die taalverrijkend is. Dat blijkt b.v. als we de volgende samenstellingen met *hond* zouden omschrijven: *hondekar*, *hondebrood*, *hondevlees* (in tweeërlei betekenis), *hondepenning*, *hondebelasting*, *hondeneus*, *hondeweer*, een *hondebaantje* enz. Een afdoende groepering is dus onmogelijk, al zou men de volgende indeling kunnen maken:

- 1°. Het eerste deel van de samenstelling bepaalt de stof: *strohoed*, *pelsmuts*, *zandsteen*.
- 2°. de plaats: *veldbloem*.
- 3°. de tijd: *zomerkleding*; in dichtertaal, met een andere schakering: *avondbomen* d.w.z. de bomen zoals ze zich in de avond voordoen.
- 4°. de bestemming: *wijnfles*.
- 5°. de functie: *vuurscherm*: om tegen de warmte van het vuur te beschermen.
- 6°. geeft een vergelijking aan: *stofregen*, *eierkolen*, *stokvis*.
- 7°. noemt het middel: *vuistslag*.
- 8°. noemt het voortbrengsel: *schoenmaker*.¹⁾

Meestal kan men uit de betekenis van de delen wel opmaken wat de samenstelling zal moeten betekenen, maar in andere gevallen beslist het gebruik in een bepaalde tijd of omgeving. Dezelfde verbinding kan in verschillende tijden een geheel andere betekenis krijgen: een *boekhouder* was in de achttiende eeuw een souffleur, nu een fonctionaris op een kantoor; een *theetuin* is in Indië iets anders dan in Holland. Wat een *fiets hond*, een *waterklerk*, een *zeebaboe* is zou men niet enkel uit de samenstellende bestanddelen kunnen opmaken.

Regel is dat het bepalende deel, dat dus het hoofddaccent draagt, voorop gaat. Zonder aarzeling onderscheiden we: *mêlkchokolade* van *chokolâdemelk*, *klókhuis* van *húisklok*, *blâdvaren* van *vârenblad*, *stóelleuning* van *leúningstoel*, *lâtafel* van *tâfella*.

Wanneer men een bepalend substantief met het hoofddaccent wil laten volgen, dan wordt dat niet gevoeld als een samenstelling, maar als een syntaktische groep. *Biérglas* is dus een samenstelling, maar „*een glas biér*” een syntaktische groep.²⁾

77 Adjektief als eerste lid.

Vorm. Aanvankelijk kon het adjektief in de stamvorm, later in onverbogen vorm, met het substantief samengesteld worden. Toen in latere periode opnieuw samenstellingen ont-

¹⁾ Deze indeling vindt men in Paul's *D. Grammatik*.

²⁾ Het Frans drukt dat uit door een verschillend voorzetsel: *un verre à bière*, *un verre de bière*.

stonden uit een syntaktische groep, was zowel de verbogen als de onverbogen vorm van het adjektief mogelijk, terwijl die beide soorten door analogie verrijkt werden. Samenstellingen als *matglas*, *zwartkrijt* konden b.v. ontstaan uit zinnen als: „Die ruit is van mat glas”. „Geef mij wat zwart krijt”; daarentegen *zoetemelk*, *platteland* b.v. uit: „Het kind krijgt zoete melk”. „Hij woont op het platte land”.

Het eenheidsaccent valt in de regel op het adjektief als dit de onverbogen vorm heeft; daarentegen op het substantief. bij een verbogen adjektief, b.v. *géélzucht*, naast *gele kóórts*, *jónkheer* naast *jongehéér*, *plátland* naast *plattelánd*.¹⁾ Tot de eerste soort behoren veel oude formaties: *booswicht*, *argwaan*, *smaldeel*, *volmacht*, *stilleven*, *vrijbrief*, *blijspel*, *dundoeck*, *zuurdeeg*, *grootvader*, *halfbroer*, maar ook jongere als *witlof*, *steilschrift*, enz.

Uitzonderingen op die accentregel zijn b.v. enerzijds *kleingéld*, *koudvúúr*, *zoethóút* (tenminste in Holland; in Noordelijke gewesten ook *kléingeld*, en in Brabant *zoéthout*), *kwajóngen*²⁾, anderzijds b.v. *blindeman*, *wittebrood*³⁾, *brándewijn*.

Oude of verkorte vormen van het adjektief zijn bewaard in *jonkheer*, *goevrouw*, *kwajongen*⁴⁾; oude buigingsvormen in *linker-*, *rechterhand*, en in plaatsnamen als *Ouderkerk*, *Nieuwer-luis* e.d.

Betekenis. Hiervóór is reeds opgemerkt, dat isolering van betekenis een kenmerk van samenstelling is, zodat koppelingen als *hoge hoed*, eigenlijk al samenstellingen geworden zijn. Raakt de verbinding los dan blijkt dat uit de gelijke accentuering van de beide woorden: *hóge hóed*. De isolering blijkt uit het feit dat men geen tegenspraak voelt, als men het heeft over een laag model *hoge-hóed*.⁵⁾ Dergelijke gevallen zijn o.a. *Duitse pijp*, *Deventer koék*, *'t Heilige Lánd*, *de Grote Kérk*.

Duidelijker wordt de isolering in woorden als *plattegrond*, *mallemlolen*, *sterkedrank*, *sterkwater*, *koudvuur*, *zuurdeeg*, *bitterkoekje*. Vandaar dat men deze woorden niet licht in het schrift zal splitsen. Dat is ook het geval bij de vele samenstellingen met *groot-*, *hoog-* en *klein-*, die reeds in het Middelnederlands talrijk

1) De formulering is eenvoudiger dan de gang van zaken, zoals B. v. d. Berg (*N. Tg.* XLVI, 254 vlg.) heeft aangetoond; men zie ald. blz. 256 vlg. speciaal voor *jónkheer*: *jongehéér*.

2) Daarnaast in het Vlaams: *kwáperte* 'snaak, kwant', *kwátongen*.

3) Gesteund door *roggebrood*. Daarnaast is in gebruik gekomen *witbrood* (mede onder Duitse invloed, maar vgl. *bruinbrood*).

4) Vgl. bij Hooft *vroemorghen* en Mnl. *vroewake*.

5) Vgl. J. H. van den Bosch in zijn *Lees- en Taalboek* I; W. H. Staverman in *N. Tg.* XXXIII, 29 vlg.

waren, en sedert door analogie en door invloed van naburige talen sterk vermeerderd zijn. ¹⁾

Sterke isolering treft men ook aan bij eigennamen, als *Nieuwkoop*, *Oudewater*, *Ouderkerk*, *Langebrug*, *Hoogstraat*, waar het adjektief niet meer als zodanig gevoeld wordt. Volkomen is de isolering, als het adjektief in vorm of betekenis verouderd is, gelijk in *arglist*, *smaldeel* (*smal* = klein), *wierook* en *wijwater* (uit *wich* = heilig), of als het substantief in de oude betekenis niet meer bestaat, gelijk in *booswicht* (= persoon), *geelzucht* (= ziekte).

Daarnaast komt het voor, dat een substantief niet rechtstreeks samengesteld is uit adjektief + substantief, maar gevormd naar een ouder, samengesteld adjektief, door zogenaamde „Rückbildung”, zoals die in het Duits vaker voorkomt. ²⁾ Zo is waarschijnlijk *weemoed* gevormd naar een ouder adjektief *weemoedig*, *driehoek* naar *driehoekig*. Waarschijnlijk ook *eendracht* uit *eendrachtig*, en *bouwval* (eerst bij Hooft), uit *bouwvallig*.

78 Verbale stam als eerste lid.

Vorm. Deze nu zeer gewone soort van samenstelling ontbrak nog in het Oud-germaans. Aannemelijk is de verklaring, dat het uitgangspunt geweest is de samenstelling met een nomen actionis, dat even goed opgevat kon worden als een verbale stam en dus tot analogie aanleiding kon geven; woorden dus als *roofdier*, *koopman*, *rustbed*, *slaapkamer*, *werkmán*, waarin ook nu nog het eerste lid als substantief voorkomt. Naar zulke modellen konden dus samenstellingen ontstaan, waarin het eerste lid alleen als verbale stam op te vatten is: *hakhout*, *doofpot*, *dorsvlegel*, *drijftol*, *schrijfpapier*, *leesboek*, *scheldwoord*, *spreekwoord*, *timmerman*, enz.

Naar analogie van samenstellingen uit twee substantieven met bindings-*s* komt die bindingsklank soms ook achter de verbale stam, b.v. naar *ambachtsman* ook *leidsman*, *zagsman* (in Hooft's *Baeto* ook *seghsvrouw*), *scheidsrechter*, *scheidsmuur* (vgl. b.v. *verbindingsmuur*). ³⁾ Schijnbaar heeft men een verbale stam in *karnemelk*, waar wel aan het deelwoord *gekarnd* te denken is (vgl. *taptemelk* = (af)getapte melk). In *stampot* (vgl. *hutspot*) heeft het eerste lid passieve betekenis, evenals in samenstellingen als *vulpen*, *hakhout*.

¹⁾ B.v. *grootvader* en *kleinzoon* naar Frans model; *grootvorst*, *groot-hertog*, *grootindustrie*, *hoogoven*, *hoogspanning*, *privaatdocent*, *speciaalstudie*, *totaalindruk* e.d. onder invloed van het Duits.

²⁾ B.v. *Groszstadt* uit *groszstädtisch*, *Inland* uit inländisch, *Freisinn* uit *freisinnig*.

³⁾ Van Lessen (blz. 95) neemt aan dat het eerste deel oorspronkelijk nominaal was.

Zonder uitzondering valt bij al deze samenstellingen het eenheidsaccent op het eerste deel.

Betekenis. Evenals bij de samenstelling uit twee substantieven, is de verhouding van de beide leden niet in één soort van omschrijving samen te vatten. De verbale stam geeft de handeling aan, waarin de persoon of de zaak actief of passief betrokken is. Opnieuw biedt de samenstelling de gelegenheid om zeer kort uit te drukken wat anders een vrij uitvoerige omschrijving zou vereisen. Vergelijk b.v. *rijweg, rijtuig, rijzweep, rijvergunning* enz. Ver gaande isolering van betekenis komt minder voor dan in de voorafgaande rubrieken. Voorbeelden zijn o.a. *loopgraaf*, die niet alleen dient om er in te lopen, en een *loopjongen*, die ook wel boodschappen per fiets doet, een *huile-balk*, het *vage-vuur*.

79 Adverbia als eerste lid.

Praepositionele adverbia (*in, op, af, onder, door, tegen, om, voor, achter, boven, beneden* enz.) konden zich gemakkelijk aansluiten bij nomina actionis: *ingang, opkomst, afkomst, ondergang, doorgang, tegenstand*, enz. Vervolgens werden ze ook aangesloten bij andere substantieven: *najaar, voordeur, ondergrond, binnenland, omstreken, onderofficier* enz. Naast *medebewoner* staat de ongewone vorm: *metgezel*. Ook bij de hier besproken samenstelling is de in § 75 behandelde verkortende samenkoppeling (*voor- en nadelen, voor- en tegenspoed* enz.) gebruikelijk.

Ook met andere bijwoorden zijn samenstellingen mogelijk: *welvaart, diepgang*. Daarentegen behoren woorden als *mooi-prater, hoogvlieger* niet in deze rubriek, omdat het afleidingen zijn van samengestelde werkwoorden of door afleiding gevormd uit een werkwoord + bijwoord (b.v. *fijnproever*).

Ook bij deze soort van samenstellingen valt het accent regelmatig op het eerste lid.

80 Possessieve samenstellingen.

Een eigenaardig soort van samenstelling is de zogenaamde possessieve, of met een term uit de Sanskrit-grammatika *bahuvrihi*-samenstelling.¹⁾ Daarmee wordt iemand of iets genoemd, die datgene bezit wat in de samenstelling aangeduid wordt, of die daardoor gekenmerkt wordt. Een *roodhuid* is iemand die een rode huid heeft; een *driehoek* is een figuur met drie hoeken; *Roodkapje* is een meisje, te onderscheiden door haar rode

¹⁾ *Bahuvrihi* = veel rijst (bezittende) geldt dan als voorbeeld van de soort.

kapje; vergelijk ook *roodborstje*. Talrijk zijn vooral de benamingen naar lichaamsdelen: *dikbuik*, *kaalkop*, *grijskop*, *heethoofd*, *bleekneus*, *melkmuil*, *wijsneus*, *bleekgezicht*, *lekkerbek* (lekker = kieskeurig), *losbol*, *nathals*, *rooinek*. Naar kledingstukken: *pikbroek*, *roodrok*, *blauwkous*. Zaaknaam: *vierkant*. Diernamen: *kwikstaart*, *duizendpoot*, *langoor*, *krompoot*.

De verklaring van de oorsprong blijft onzeker. Het waarschijnlijkst is, met Paul, ze te beschouwen als benoemingen naar een kenmerkend deel van de voorstelling, maar Wilmanns zegt: „Die Geschichte dieser Wörter, die den Schein primitivster Bildungen haben, ist noch genauer zu verfolgen”. In sommige gevallen is „Rückbildung” uit een adjektief mogelijk: *driehoek* wordt thans opgevat als ontstaan uit *driehoekig* (§ 77), *langoor* uit *langorig*.¹⁾ Hiermee zijn niet te vergelijken het Mnl. adjektief *viervoete*; in de 16de eeuw: *barvoete* kinderen, bij Vondel *driepunte tong*, bij Bredero *rootschilde*, *driebochelde*, *krombient*, want daarin schuilt een oud-germaans suffix, waarvan de resten talrijk zijn in onze kustdialekten (Westvlaams, Noordhollands, Gronings).

81 Zinwoorden (imperatieve samenstellingen).

Er zijn stereotiepe wendingen, vaak in imperatieve vorm, die door substantivering tot een eenheid vergroeid zijn, waaraan men de naam zinwoorden geeft²⁾; b.v. *vaarwel* (Hd. Lebewohl), *alarm* (oorspr. te wapen!), *rendez-vous* (Hd. Stell-dich-ein), *hebt-danck* (16de eeuw), een *vergeet-mij-niet*, een *kruidje-roer-mij-niet* (noli me tangere). Zinwoorden zijn ook *spring-in-'t veld*, een *wip-van-'t stoeltje*, een *kijk-in-de-pot*. In het Vlaams heet de leuning van een trap *den pak-an*.³⁾ Verduisterd is de etymologie in de militaire term *taptoe*. Oudtijds werden zulke namen herhaaldelijk gevormd als bij- en spotnamen, b.v. *Hael-ayre*, *backstruyf*, *soen 't handje*; *bliefhier*, *halewater*, *kijkepot*, *pluckersse*, *zuyput*.

Als voorbeeld van een persoonsnaam naar een vaak door hem gebruikte uitdrukking noemt A. Beets het woord *sjappetouwer*.⁴⁾ In de Willem Leevend is sprake van „die lange *waarga-je*”; men denke ook aan het bekende verhaal van Mijnheer *Kannietverstaan*.

Verwant met de eigenlijke imperatieve samenstellingen zijn de tot één woord gecombineerde zinnen, waarvan het eerste, verbale deel gevolgd wordt door een objekt of een adverbium, b.v.

1) Dat onderstelt Kluge, a.w. § 96 Anm. 1 voor het Duitse *Langohr*. Zeker is dit niet, want daarnaast staat b.v. *steiloor* (= haas).

2) Schönfeld § 129.

3) *Versl. en Meded. der K. VI. Acad.* 1894, 164.

4) *Ts.* XVII, XXII, 202.

waaghals, brekebeen, stokebrand, bemoeial, durfal, doeniet, weetniet, lustniet (een kieskeurige); in oudere taal *winnebrood* (kostwinner), *hancdief* (beul), *kijkpisse* (Mar. van Nieuw. = piskijker), bij Bredero: *quistgoed, spilpenningh*, bij Hooft (*Baeto*): het windje *Weklevan*. Verduisterd is de etymologie van *dwingeland*.

Met bijwoorden: *schreeuwlelijk, praatgraag, leesgraag, deugniet, klimop, slokop, hangop*, een *flapuit*, bij Bredero: een *snapop*.

Bij de formatie van deze soort samenstellingen kan ook het voorbeeld van het Frans gewerkt hebben (portefeuille, portemanteau, tournecol, batte-queue). Men heeft deze soort wel eens beschouwd als ouder dan de eigenlijke imperatieve samenstellingen, en ze willen verklaren uit possessieve samenstellingen.¹⁾

Zinwoorden zijn ook namen van spelen als: *kruip-door-sluip-door, haasje-over*. Eigenaardig gevormd is *kom-af* voor afkomst („iemand van hoge kom-af”). Vgl. in het Zuidnederlands: „En stappen maar, op goe *val-uit*” (Vermeylen).

82 Samenstellingen met een bepalend tweede lid.

Dit type komt slechts bij uitzondering voor. Uit een oorspronkelijk achtergeplaatst adjektief ontstonden, analogisch vermeerderd: *vaderlief, moederlief, broerlief, jongenlief*.

Naar Frans model: *Staten-Generaal, Gouverneur-generaal*. Op weg naar samenstelling zijn syntaktische verbindingen als: *het Ministerie-Kuyper*, met een achtergeplaatste bepaling zonder voorzetsel, die bij de woordgroepen besproken zullen worden.

Er zijn ook enige schaarse, ongelijksoortige samenstellingen met een verbale stam als tweede lid: *voetveeg, voetwisch*. Bij *beeldjeskoop, oliekoop* is wellicht aan een uitroep te denken. Bij *noodhulp, veelvraat, meisjesplaag* kan het tweede lid evengoed substantief zijn.²⁾

Door de hulp van een verkleiningsuitgang ontstonden afleidende samenkoppelingen als: een *onder-onsje*, een *twaalf-uurtje*.

Door syntaktische isolering konden met *vol* samengestelde adjektieven tot substantieven worden: een *handvol*, een *bordvol*, een *mondjevol*. Een dergelijk geval is een *tijdlang* = een poosje.

Praepositie en substantief zijn verbonden in: een *onderdak*. Schijnbare samenstellingen zijn de reduplicerende klanknaboot-

¹⁾ Deze verklaring is van Osthoff, geciteerd bij Wilmanns. Samenstellingen als *Wendehals, Kratzfuss, Knickebein* zouden dan eerst betekend hebben: een hals die zich wendt enz., en dan overgedragen zijn op de persoon. Door de gelijkheid met imperatieven zouden ze dan daarna als zodanig opgevat zijn.

²⁾ Van Lessen, blz. 33.

sende of klanksymbolische formaties als *tingeltangel*, *klinkklank*, *lifflafjes*, *quisquas* (bij Cats), *wirwar*, *wipwap*, met een praefix: *gekissebis*, enz. ¹⁾

83 Samenstelling van adjektieven.

Kopulatieve samenstelling. Twee verenigde eigenschappen worden gekoppeld in samenstellingen als *doofstom*, *doldriest*, *zuurzoet*, *edelachtbaar*. Verduisterd is de oorsprong in Mnl. *gancgave* (= gangbaar; vgl. Hd. gang und gäbe) en *kersvers* (in de 17de eeuw nog kers en vers). Een andere verbinding (plaatselijk naast elkaar) heeft men in *rood-wit-en-blauw*, een *Nederlands-Frans* woordenboek. Verdubbeling van hetzelfde adjektief als versterking komt zelden voor: bij Cremer een *oud-ouwe* stem.

Bij kleurnamen als *roodbruin* wordt het eerste deel licht opgevat als bepalend, namelijk roodachtig bruin (vgl. donker-. lichtbruin).

Bepalende samenstelling. De *vorm*: uit een oude genitief, afhankelijk van het volgende adjektief is de *s* te verklaren in *levensmoede*, *lezenswaard*, *bezienswaardig*, *beminnenswaardig*, *nieuwsgierig*. ²⁾ Deze *s* werd opgevat als verbindingsklank en kreeg door analogie een sterke verbreiding, b.v. *zielsziek*, *krijgsgevangen*, *doodsbleek*, *hemelsblauw*, *vaderlandslievend* (naast ordelievend), *staatsgezind* (naast Oranjegezind).

Gewoner is de onverbogen vorm van het substantief, of een verbale stam: *merkwaardig*, *leergierig*, *fonkelnieuw*, die soms nadert tot een versterkend praefix: *stampvol*, *propvol*, *snikheet*, *kletsnat*.

Betekenis: als men de verhouding van de delen omschrijft, blijkt ook bij de samengestelde adjektieven de verhouding velerlei: vergelijk b.v. *stofvrij*, *vuurvast*, *topzwaar*, *persklaar*, *soortgelijk*, *mensenschuw*, *arbeidschuw*. Een uitgebreide rubriek vormen de adjektieven, waarbij het eerste lid een vergelijking uitdrukt, b.v. *ijzersterk*, *kurkdroog*, *kaarsrecht*, en de vele kleurnamen: *vuurrood*, *grasgroen*, *goudgeel*, *pikzwart*, *sneeuw wit*, *hemelsblauw*.

Louter versterkend en veelal in oorsprong onbegrepen of onbegrijpelijk: *brandhelder* (Mnl. brant = zwaard), *kraakzindelijk*, *potdoof*, *oliedom*, *stapelgek*, *splinternieuw*, *morsdood*, *piepjong*. Verbinding met een interjektie: *foeilelijk*.

Funktie van het eerste lid.

Is het adjektief een participium praes., dan is als bepalend eerste lid mogelijk:

¹⁾ Vgl. mijn verhandeling over Klanknabootsing, herdrukt in *Verz. Taalk. Opstellen* III.

²⁾ Vgl. ook *deskundig*. Ook bij Mnl. *letterwijs*, later *wegwijs* bestond oudtijds een genitiefbetrekking. Later, ook zonder *s*: *eerbiedwaardig* e.d.

10. een objekt: *noodlijdend, vuurspuwend, tijdrovend, handel-drijvend, belangwekkend*;
20. zelden een bepaling, die in syntaktisch verband een voorzetsel zou vereisen: *huiszittende armen* ¹⁾; bij Vondel; *Kristbetrouwend* (*Antidotum*, vs. 20 ²⁾);
30. een bijwoord: *welsprekend, bijziend, bovenstaand, hoogdravend, alleenzaligmakend, eerstaanwezend*.

Is het adjektief een part. praet. dan is als eerste lid mogelijk:

10. een substantief, dat omschreven kan worden met een voorzetselbepaling, b.v. *noodgedrongen* d.i. door de nood gedrongen. In de algemene taal worden zulke samenstellingen gevoeld als strijdig met het taalgevoel; in letterkundige taal, vooral in de jongste periode, zijn ze niet zeldzaam. Het Duits en het Engels leverden de voorbeelden ³⁾);
20. een bijwoord: *pasgeboren, lichtgeraakt, zogenaamd, opeengepakkt, zwartgebrand*.

Het bijwoord kan versterkende kracht krijgen en dan overgaan in een praefix, b.v. *wel, al, over*. Evenzo kan het tweede lid verzwakken en tot een suffix naderen, namelijk *-rijk, -vol, -ziek, -vaardig* (§ 113).

84—90 Samenstelling van werkwoorden.

84 Kopulatieve samenstelling.

Koppeling van gelijkwaardige infinitieven is zeldzaam. Een duidelijk voorbeeld is het Mnl. *puttepalen* 'afbakenen' = putten ende palen; in latere taal *spelemeien*. Daarentegen is *spelewaren* (bij Hooft ook het causatief: *spelevoeren*) eer op te vatten als: gaan spelen, zich gaan vermaken (vgl. in Vondel's *Olyftack*: „vaert spelen"). Twijfelachtig is een verbinding als *minnekozen*, terwijl *koekeloeren, ginnegabben* eer verwant zijn met grillig gevormde, reduplicerende verbindingen als *harrewarren, hossebossen, kissebissen, roezemoezen*, die slechts schijnbaar samenstellingen zijn. Het eerste deel heeft de stamvorm in *raaskallen, zweefvliegen* en het Vlaamse *douwdeinen*, en in het individuele *slaapsoezelen* bij Heyermans.

¹⁾ Van Lessen (blz. 33) gaat hierbij uit van een substantief *huiszitten*.

²⁾ In het Duits zijn zulke samenstellingen gewoner, b.v. *postlagernd, schweisztriefend*. Zie veel voorbeelden bij Gerlach Royen in *Ongaaf Nederlands*.

³⁾ In het Duits b.v. *blutgetränkt, stirnumkränzt, sagenumwoben, efeu-umrankt*. Bilderdijk (*N. Spr.* blz. 408) verwerpt *wolkgetopt* als nabootsing van het Engels. Daarentegen neemt Kinker in zijn kritiek (blz. 177) deze vorming in bescherming. Gerlach Royen verzamelde een groot aantal voorbeelden in zijn *Panoptikum* § 177—178.

Bepalende samenstelling.

Uit syntaktische groepen kunnen op verschillende wijzen composita ontstaan:

10. *Werkwoord met direkt objekt.* De samenstelling is meer of minder los, naarmate de betekenis geïsoleerd is. *Bierbrouwen, schoorsteenvegen, schoenpoetsen, boekbinden, pootjebaden, korenmenn* hebben eigenlijk nog geen geïsoleerde betekenis, maar *koffiedrinken, boterameten* omvat een gehele maaltijd: bij *glazenwassen* worden niet elk soort glazen gewassen, bij *beeldhouwen* niet alleen beelden voortgebracht. *Doelverdedigen* doet dadelijk aan voetballen denken. Andere samenstellingen staan gelijk met enkelvoudige werkwoorden: *ademhalen* = ademen, *raadgeven* = raden, *lesgeven* = onderwijzen, *gelukwensen* = feliciteren, *handtreicken* (bij Hooft) = helpen.

Oudere samenstellingen worden semantisch vaster: *recht spreken, raadplegen, borgstellen, dagtekenen, aderlaten, standhouden*. Geheel geïsoleerd raken samenstellingen, waarvan de oorsprong verduisterd is: *waarschuwen, logenstraffen, ledebraken, achtgeven, stuiptrekken, pluimstrijken* (vgl. Mnl. *plucken van den stove*), *zegevier*en e.d.

Scheidbaarheid is bij zulke samenstellingen geen bewijs dat ze voor het taalgevoel ook semantisch scheidbaar zijn, want men zegt niet alleen: hij geeft raad, brouwt bier, maar ook: hij houdt boek en hij geeft acht.

Niet geheel juist is de beschouwing van Den Hertog dat deze samenstellingen als infinitieven ontstaan zouden zijn, en dus eigenlijk een substantivisch karakter zouden hebben.¹⁾ Weliswaar komen ze voornamelijk voor als infinitieven, en dus met een tweeslachtig karakter (dus zowel: het lesgeven als: les te geven, goed lesgeven), maar ze kunnen evengoed in de persoonsvorm ontstaan (b.v. zeg eens wie je les geeft), terwijl ook de infinitieven syntactisch in verbaal verband als samenstelling kunnen ontstaan (b.v. Mag ik u geluk-wensen?)

Opmerking: Van zulke composita worden weer rechtstreeks substantieven gevormd: van boekhouden, *boekhouder, boekhouding*.

86 *Werkwoord met substantief, dat op een of andere wijze bepalend is*, b.v. allerlei samenstellingen met *spelen* (*piano-, viool-, kaart-, domino-, pot-, toneel-, voetbal-*), op verschillende wijzen te omschrijven: *buikspreken, koorddansen, schijfschieten, baantjerijden, touwtjespringen, zaklopen, mastklimmen, schoolblijven, schoolgaan, kroeglopen*. Een enigszins afwijkend type

1) Den Hertog § 146.

vertoont *baasspelen* („te mogen baasspelen”). Deze „halfbakken samen koppelingen” — zoals Overdiep ze noemt ¹⁾ — komen vaak alleen in de infinitief voor, maar bij poging tot verbuiging leveren ze moeielijkheden. Men kan wel zeggen: *hij blijft school, hij rijdt fiets*, maar onmogelijk is: *hij spreekt buik* of: *hij zwemt rug*. Daar-entegen klinkt: *hij slaapwandelt* niet ongewoon.

Van jongere datum zijn: *fietsrijden, bordtekenen, schoolwandelen*, maar dat het type al oud is, blijkt uit *radbraken, rangschikken*. Als men bedenkt dat ook bij nominale samenstelling een deel met een voorzetselbepaling weer te geven is, dan is Den Hertog's formulering, dat hier een voorzetsel „snelheidshalve onderdrukt” is, niet te aanvaarden. In sommige gevallen zal men ook met „Rückbildung” rekening te houden hebben. *Schoolwandeling* zal wel ouder zijn dan *schoolwandelen* en wellicht *slaapwandelaar* ouder dan *slaapwandelen*. Bij de vorming van *pianospelen* kan *pianospel, pianospeler* meegewerkt hebben.

87 Werkwoord met voorzetselbepaling.

Oudere samenstellingen van deze soort worden aaneengescreven: *teleurstellen, tevredenstellen, terechtstellen*; jongere schrijft men vaak los, maar die zijn niet minder tot een eenheid geworden: *ten goede houden, tot stand brengen, in staat zijn, ten deel vallen*. Maar ook een semantisch onoplosbare samenstelling *in acht nemen* wordt in het schrift geplitst. Het voorzetsel kan met een volgend substantief of bijwoord tot een bijwoord samensmelten, b.v. *tegemoet-, terug-, terneer* ²⁾ en oorspronkelijk ook *enwech* dat langs *ewech* tot *weg-* verkort is. Verdwenen is het voorzetsel ook in *schaakspelen* uit Mnl. *te scake spelen*, in *zoekmaken, zoekbrengen* (nog bij Hooft *zich 't zoek maken* = zich schuilhouden), *stukgaan, stukslaan* (uit *te stuk*) ³⁾ en, blijkens de oude datief, in *scheepgaan* (uit *te schepe gaan*).

88 Werkwoord met een adjektief als praedikatief attribuut.

Op allerlei wijzen kan een praedikatief attribuut een verbinding aangaan met het werkwoord. Dat men dan daarin één woord voelt, blijkt uit het feit dat ze in betekenis overeenkomen met denominatieven, van hetzelfde adjektief b.v. *droogmaken* = drogen, *leeggoeien* = legen, *doodschieten* = doden, of met af-

¹⁾ *Stil. Gramm.* § 83.

²⁾ Vgl. in het Duits *empor-, anheim-*, die eveneens uit voorzetsel + znw. zijn samengesteld.

³⁾ Vergelijk: het glas is *stuk*, besproken door E. Kruisinga in *N. Tg.* XLIV, blz. 181. Zie ook Royen: *Buigingsverschijnselen* II, 257.

leidingen door middel van praefixen, b.v. *losbinden* = ontbinden, *opendoen* = Mnl. *ontdoen*.¹⁾ De samenstelling blijkt ook uit het eenheidsaccent, b.v. *hóógachten*. Wordt de samenstelling weer los, dan krijgen de delen gelijk accent: iemand hóóg áchten. *Góédkeuren* is niet hetzelfde als *góéd kéuren*; *vrijlaten* is te onderscheiden van *vrij láten*.

De betekenis is afwisselend: zijn, worden of tot stand brengen van de eigenschap die door het adjektief uitgedrukt wordt: vergelijk b.v. *klaarliggeren*, *klaarleggen*, *klaarkomen*, *klaarspelen*, *klaarmaken*.

Nauwer wordt de samenstelling, als een van de delen afzonderlijk niet meer in dezelfde betekenis voorkomt, b.v. *hebben* in *liefhebben*; *stellen* in *tevredenstellen*, *teleurstellen*, *schadeloosstellen*; *schelden* in *kwijschelden*; *gewaar* in *gewaarworden*; *prijs* in *prijsverklaren*, of wanneer de afleiding geheel verduisterd is, als in *vrijwaren*²⁾ of *liefkozen*.³⁾

Ook hier bestaat de mogelijkheid van „Rückbildung”: aan *vrijbuiten* zou het substantief *vrijbuit* en eventueel *vrijbuiten* voorafgegaan kunnen zijn.

89 Werkwoord met adverbium.

Talrijk zijn de samenstellingen met praepositionele adverbia: *door-*, *mis-*, *om-*, *onder-*, *over-*, *voor-*, *weer-*, die deels scheidbaar zijn met het accent op het eerste deel, deels onscheidbaar met het accent op het tweede deel, b.v. *óverwegen* naast *overwégen*, *óverleggen* naast *overléggen*, *vóórkomen* naast *voorkómen*, *ónderdrukken* naast *onderdrúkken*. De scheidbare hebben meestal nog de zinnelijke, de onscheidbare een overdrachtelijke betekenis, hoewel dat geen regel zonder uitzonderingen is. Men zegt b.v. niet alleen: „de worstelaars hebben nog lang doorgeworsteld”, maar ook: „ik heb dat taaie boek doorgeworsteld”. Scheidbaar zijn behoeft op zich zelf geen kenmerk te zijn van losse samenstelling; dat blijkt uit in betekenis sterk geïsoleerde werkwoorden als *achtslaan*, *gadeslaan*, *waarnemen*.

Ook met andere adverbia kunnen samenstellingen ontstaan als *schóónschrijven*, *hárddlopen*, *snélvuren*, *stilzitten*, *lééglópen*, *fijnproeven*, waarbij in meerdere of mindere mate isolering van betekenis optreedt. Al is het gebruik beperkt tot de infinitief, ze behoeven toch niet als substantieven beschouwd te worden,

¹⁾ Vandaar dat samenstellingen met *open*, *dicht*, *vol*, *los*, *vast*, *leeg* op weg zijn om afleidingen door middel van praefixen te worden.

²⁾ Mnl. *ghewaren*. Ontstaan onder invloed van Mnl. *vriën ende waren* (Franck-Van Wijk, *Etym. Wdb.*).

³⁾ Volgens het WNT uit *lief* en *kozen* = praten. Het komt reeds bij Coornhert voor, maar bij Cats luidt het: *lievekozen*.

want ze kunnen ontstaan zijn in verbindingen als: hij kan, zal hardlopen. Op het ontstaan kunnen ook substantieven als *hardloper*, *leegloper*, *snelvuurgeschut* invloed gehad hebben.

90 Werkwoordelijke stam, gevolgd door een bepalend substantief, b.v. *knipogen*, *kwispelstaarten*, *klappertanden*, *kortwieken*, *plukharen*. Het verbale deel kan ook op e eindigen: *knikkebollen*, *suizebollen*, *schuddebollen*, *likkebaarden*. Vooral de laatste vertonen overeenkomst met een vroeger besproken type van samengestelde substantieven, als *schuddebol*, die op de vorming van deze werkwoorden ingewerkt kunnen hebben. Een werkwoord als *blaaskaken* is stellig ontstaan uit *blaaskaak*.¹⁾ Aan *druiloren* kan het substantief *druiloor* voorafgegaan zijn, dat o.a. bij Bilderdijk voorkomt. Dit type van samenstelling is intussen al oud. In het Mnl. b.v. *daesbollen*, in de zestiende eeuw *blaecoghen* (Mar. van Nieuw.); bij Hooft: *stropelvoeten*, bij Vondel: *sprietoogen*, *staeroogen*; bij Bilderdijk: *flikkerooogen*. Talrijk zijn ze vooral in het Zuidnederlands. In een niet gepubliceerd antwoord op een prijsvraag van de Kon. Vlaamsche Academie worden er niet minder dan 223 opgesomd, o.a. *slikkertanden*, *kikhalzen*, *kronkelstaarten*, *pruilmuilen*, *zeevermuilen*, *wippeteenen*, *glarieoogen*.²⁾

Een groot aantal van deze woorden is ontstaan als infinitieven en in het gebruik daartoe beperkt, maar er zijn er ook die uitsluitend of bijna uitsluitend als participia voorkomen, b.v. *druipstaartend*, *schoorvoetend*, *reikhalzend*. De minderheid kan volledig vervoegd worden, b.v. de hond kwispelstaart, de ongelukkige klappertandde.

Talrijk zijn samenstellende afleidingen met praepositionele adverbia, als *indijken*, *inkwartieren*, *overnachten*, *opvrolijken*, *opdissen*, *uitdiepen* enz.³⁾ Ook hier behoeft men weer niet van de infinitief uit te gaan. Van invloed kunnen Latijnse voorbeelden geweest zijn als *incorporare*, *degenerare* en dergelijke afleidingen van substantieven met praefixen als *bedijken*, *vervrolijken*, *verdiepen* enz.

91 Samenstelling van voornaamwoorden.

Bij de behandeling van de woordsoorten is reeds gebleken dat

1) Zie *WNT* i.v.

2) Zie *Verslagen en Meded. der K. Vl. Acad.* 1894, blz. 68 met een belangrijk verslag van Coopman (blz. 74 vlg.). Een groot aantal voorbeelden van dit type geeft Van Ginneken in het artikel *Incorporeering van namen van lichaamsdeelen* (*Onze Taaltuin* VIII, 132 vlg.).

3) Ook het Duits vormt verba als *aufischen*.

verscheiden pronomina samengesteld zijn: onder de persoonlijke voornaamwoorden de beleefdheidsvormen (*Uwedele*, waaruit, langs *uwé*, *u* ontstond) en de met *lieden* samengestelde meervoudsvormen (*jullie*, *hullie*, *zullie*, *wullie*). ¹⁾ Onder de aanwijzende: *degene* (*diegene*), *dezulke*, *dezelve*, *dezelfde*; ook verbindingen als *die-daar* zijn samenstellingen; vgl. Frans *celui-là* en Afrikaans *hierdie*. Verder zo'n en het zeventiende-eeuwse vooral Friese *dusken* uit duslijk een, thans uitvoerig behandeld door Stapelkamp (Estrikken 16, 13 v.v.). Onder de vragende het scheidbare *wat-voor* en *wat-voor-een*; onder de wederzijdse *elkaar*, *malkaar*; onder de onbepaalde: *iemand* (vgl. *geen-mens*), *iedereen*, *iet-wat* ²⁾, *wie-ook* (Mnl. *wie so*), *onverschillig-welke* (in 't Vlaams: *om-'t-even-welke*, *gelijk-welke*) en oudtijds ook *alleman*. ³⁾

92 Samenstelling van bijwoorden.

10. Twee bijwoorden kunnen kopulatief verbonden worden, vooral plaatsbepalende: *bovenaán*, *bovenover*, *voorin*, *vooruít*, *vooraan*, *onderin*, *onderuít*, soms herhalend: *zo-zo* (met eigenaardige betekenis), of klankwisselend: *stricx-stracx* (17de eeuws bij Bredero = aanstonds).

Daartoe behoren ook de zogenaamde voornaamwoordelijke bijwoorden (*daaraan*, *hiermee*, *daartoe*, *overal-in*, *daarvoor*, *hierachter* en de relatieve *waarvan*, *waaraan*, *waarmee*, *waartoe*, enz., ⁴⁾ die in betekenis gelijk staan met een voorzetsel + voornaamwoord. Het eerste adverbium kan ook bepalend voorafgaan: *weldra*, *althans* (= al te hands), *alsnog*.

20. Praepositie + adverbium: *tevooren*, *intussen*, *vooralnog*.

30. Praepositie + adjektief: *binnenkort*, *voorwaar*, *opnieuw*, *terecht*, *overal*; soms met adverbiale *s*: *vanouds*.

40. Praepositie + substantief, vaak met adverbiale *s*: *aanstonds*, *bijtijds*, *vanzins*, *bijkans* (uit *bikants*), *overeind*, *bijdehand*, *integendeel*. Met bewaarde oude buiging: *mettertijd*, *naderhand*, *inderdaad*, *ternauwernood*, *achterwege*, *tendele*, *bijwijken*. Met verduisterde etymologie: *terug*, *thans* (uit: tehands), *terstond*; na verdwijning van de praepositie: *weg* (uit: *enwech*), *trouwens* (uit: entrouwen); met ingeschoven *s* onder invloed van de slot-*s*: *buitenslands*, *ondershands*.

¹⁾ De samenstelling met *zelf* komt voor, maar werd niet zo innig als in 't Engels, waar *themselves* zelfs aan de pluralisering meedoet (Van Haeringen, *Nederl. tussen Duits en Engels* blz. 43).

²⁾ Vgl. als woordgroep: *iet of wat*.

³⁾ Zie WNT I, 168.

⁴⁾ Opmerkingen over al of niet splitsing en over de stilistische oorzaken daarvan vindt men bij Overdiep—Van Es Gramm. § 260. Daar wordt ook gewezen op verbindingen als: *tengevolge daarvan*, *in verband daarmee*.

- 5⁰. Adverbium, voorafgegaan door een substantief: *bergop, stroomafwaarts* (vgl. het Afrikaanse: *huis-toe*) en, uit syntactisch verband ontstaan, *urenlang*.¹⁾
- 6⁰. Adjektief + substantief, met buigingsvormen. Deze kunnen oorspronkelijk teruggaan of op een absolute genitief, nog in het Mnl. bewaard (b.v. *baers beens, bedects aenschijns, hangents haers*)²⁾, vgl. *goedsmoeds*, maar later, zonder de eerste *s* niet meer als genitieven gevoeld: *luidkeels, heelhuids*, of op een verdwenen verband met een voorzetsel: (met) *gewapender hand*. Door allerlei verschuivingen, door jongere analogie-vormingen, tot op de jongste tijd (*gebogenrugs, lichtentreds*) vormen deze bijwoorden een bonte verzameling:³⁾ *langzamerhand, middelerwijl, halverwege, vergelijkenderwijze*, enz.
- 7⁰. Samengesmolten uit een verkorte zin met modale betekenis: *misschien* (= 't mach gheschien; vgl. Mnl. *mallichte* uit *mach lichte*, in de Drentse volkstaal *lichtkans*: N. Tg. V, 90, en het 17de eeuwse *kan schien*), *weliswaar*. „*Wie weet* (= *misschien*) heeft hij andere instructies gekregen". Vgl. ook het Afrikaanse *hoekom* = waarom: „*Hoekom is jy so laat?*”
- 8⁰. Als afstandscompositum verbindingen met het algemeen makende *ook*, b.v. *Hoe* hij zijn best *ook* deed.
- 9⁰. Losse verbindingen zijn ook de vele uitdrukkingen voor *niets*: *geen zier, geen steek, geen lor* enz.
- 10⁰. Eigenaardig gevormd, wellicht uit een soort absolute constructie, zijn: *kopje-onder* en *ondersteboven* = omver; het plaatselijk-Drentse *heeltijd* (Overijsels: *d'eeltijd*) = al maar; *allesbehalve* = volstrekt niet, ontstaan in een zin als: Hij is alles, behalve netjes.

93 Samenstelling van telwoorden.

Kopulatief bij de getallen tussen tien en twintig, met verduisterde etymologie *elf* en *twaalf*, duidelijker in *dertien* en *veertien*, nog bewust in *vijftien* enz. Na de *twintig* koppelingen door middel van *en*: *een-en-twintig* enz., die door verbleking of verdwijning van *en* tot samenstellingen kunnen worden (§ 46).

Breukgetallen: voor de eenvoudigste breuk bestaat een eigen woord, namelijk *half*. Daarnaast staat de samenstelling met *deel*.

¹⁾ Vgl. W. Henzen: *Deutsche Wortbildung* § 6.

²⁾ Zie J. Verdam: *Absolute naamvallen in het Middelnederlandsch* in *Ts.* II, later bestreden door Van Helten.

³⁾ Zeer uitvoerig bestudeerd met veel voorbeelden en varianten, ook uit de taal van Gezelle, door Gerlach Royen in zijn *Buigingsverschijnselen* II, 291 vlg.

reeds in 't Mnl. *derdeel* of *derdendeel*, *sestendeel*, waaruit zich echter niet, gelijk in het Duits (*Drittel*, *Viertel*) een suffix ontwikkeld heeft. Bij ons bleef *verrel* met speciale betekenis, alleen staan als naam voor een maat, te vergelijken met Mnl. *vierdinc*, *vierdonc*, *vierlinc* = vierde van een maat of munt.

Eigenaardig is de vorming van *anderhalf* = $1\frac{1}{2}$, *derdalf* ($2\frac{1}{2}$), *zestalf* ($5\frac{1}{2}$) enz., die behalve het eerste buiten gebruik geraakt zijn. Dialektisch komt *derdalf* nog wel voor.

Vermenigvuldigingsgetallen. Naast samenstellingen met *maal* staan substantieven met *-voud* (*tweevoud*, *veelvoud*, wellicht als „Rückbildung” uit *-voudig* te verklaren): *tweevoudig*, *veelvoudig*, *menigvuldig*. Dergelijke samenstellingen met *-vuldig* verliezen het karakter van telwoorden.

Andere kollektieve substantieven worden samengesteld met *tal*: *drietal*, *viertal*. Vergelijk ook afleidingen met *-ling*, die een speciale betekenis krijgen: *tweeling* en *drieling* (tegelijk geboren kinderen), terwijl het Mnl. *drielinc* betekent drie-vierden van een akker, en *hallinc* een halve penning.

94 Samenstelling van voorzetsels.

10. Kopulatief: *totaan*, *vanuit*, *vanonder*, *vanaf*, *vanachter*, *tegenover*, in het Vlaams: *doorheen*, *langsheen*. Verborgten zit *be* (uit *bi*) in *binnen*, *buiten*, *boven*, *benevens*, en *in* in *nevens*. Geheel verduisterd is de oorspronkelijke dubbelheid in *tot* (Mnl. *tote* uit *to-te*) en *van* (indien ontstaan uit *af + an*).¹⁾
20. door verbindingen van een substantief, voorafgegaan door een voorzetsel en gevolgd door *van*:
te midden van, *ten opzichte van*, *ten gevolge van*, *in weerwil van*, *ten behoeve van*, *naar gelang van*, *door toedoen van*, *uit kracht van*, *uit hoofde van*, *uit naam van* (= *namens*), *ter zake van*, *ter wille van*, *ten opzichte van* (Vlaams *opzich-tens*), *ten aanzien van*, *ten aanschouwen van*, *ten aanhoren van*, *ten overstaan van*, *door middel van*, *bij monde van*, *in plaats van*, *ten spijt van* (= *spijts*), *door middel van*, *naar mate van*. Terecht heeft Gerlach Royen gewezen op het misbruik in een soort schrijfstijl, om *van* te vervangen door *der*, indien een lidwoord *de* (vr. of meerv.) zou moeten volgen, b.v. „te midden der golven” in plaats van: „te midden van de golven”, ter wille *uwer* waardigheid, e.d. Wel komt het meermalen voor dat *van* wegvalt en b.v. *bezijden*, *langs zij*, *terzij*, *weerszijden* als voorzetsels gebruikt worden. Een bekend voorbeeld is: Zeeland *bewester* (*bewesten*) Schelde. In het

¹⁾ Zie over de oorsprong WNT. :v.

Mnl. nog: *bewesten* den Rine. Daarmee te vergelijken zijn andere „gekondenseerde voorzetsels van substantivischen huize” als *inzake, ingevolge, vanwege, ten einde* (ten einde raad). Vgl. ook § 129.

Dit soort samenstellingen is besproken in Gerlach Royen's artikel *Aanschouwelijkheidsdrang bij voorzetsels* (*N. Tg. XXXVII*), waar ook o.a. nog vermeld worden: *bovenuit, buitenom, onderdoor, tussenin, overheen*. Sommige taalzuiveraars veroordelen *vanaf* en erkennen alleen het afstandscompositum *van . . . af* als goed Nederlands. Daarvoor is geen reden, als men op de analoge gevallen let. Bovendien is er soms verschil doordat *vanaf* de volle nadruk legt op het uitgangspunt. Schertsend vroeg eens een meisje aan Charivarius wat het zijn moest: „Zeus dondert vanaf de Olympus” of: „Zeus dondert van de Olympus af”. Vgl. nog § 210.

30. In een korte zin: *dank-zij*; in de zeventiende eeuw: *danck hebbe*. De isolering van betekenis blijkt daaruit, dat men *dank-zij* ook wel in ongunstige zin hoort gebruiken tenzij daarbij ironie in het spel is. De samenstelling blijkt ook daaruit, dat *dankzij* vaak aaneengeschreven wordt. Een eigenaardige verbinding die de functie van voorzetsel verkrijgt is ook: „voor wat betreft zijn relaties tot de Roomse kerk”.
40. Op de grens van samenstelling en woordgroep staan verbindingen als het genoemde *vanwege*; zie daarvoor § 210.

95 Samenstelling van voegwoorden.

10. Praepositie + pronomen: *indien, naardien, bijaldien, opdat, nadat, voordat, totdat*. In 't Mnl. vaak gevolgd door *dat: indien dat, tote dien dat*. Alleen Mnl. met oude instrumentalis-vorm *bedi* = omdat, en met oude genitief *tes* = totdat (uit: te des).
20. Praepositie + substantief: *ingeval* (dat), *naarmate, in weerwil* (dat), *teneinde, terwijl* (Mnl. ter wilen dat). In het Mnl. *sintemael, nademael*. Oorspronkelijk volgde hier *dat*, dat later kon wegvallen: evenals bij *tijdens* = *tijdens dat*.
30. Praepositie + bijwoord: *vooraleer* (dat), *voorzover* (als).
40. Het bijwoord *zo* + bijwoord, gevolgd door *als*, dat ook gemist kan worden: *zodra* (als), *zo dikwijls, zo vaak* (als), *zo haast* (als), *voorzover* (als). Vergelijk ook *telkens* als voegwoord, afgekort uit: *telkens als*. *Zo* wordt ook verbonden met het voegwoord *dat: zodat* (Zuidnederlands ook: *zodanig dat*).
50. Het bijwoord *hoe* + bijwoord: *hoewel, hoezeer*.
60. Het oude afstands-compositum *of . . . schoon* ontwikkelde

zich tot de vaste verbinding *ofschoon*, in de 17de eeuw ook *al . . . schoon, schoon . . . of* en nu nog op een afstand *of . . . al* b.v. „of hij zijn best al deed”. By Coornhert zelfs drievoudig: „*Oft nu schoon al gebeurde*”.

70. Participia + *dat*, ontstaan uit absolute konstrukties, waarbij *dat* ook kon wegvallen: *verondersteld, gesteld* (dat), *aangenomen* (dat), *daargelaten, toegegeven* (dat), *aangezien* (§ 242).
80. Uit een korte zin: *tenzij, tenware* (dat), *laat staan* (dat), Mnl. *ist sake dat* = indien, en in oorsprong geheel verduisterd: *maar uit ne ware* (dat).

II. Afleiding.

96—107 Afleiding van substantieven.

96 Algemene opmerkingen.

Van „afleiding” spreken we gewoonlijk alleen, wanneer aan een woord een bestanddeel toegevoegd wordt, maar het is ook mogelijk dat naast de werkwoordvormen de kortste vorm, d.w.z. de stamvorm zelfstandig gebruikt wordt. In uitdrukkingen als: van de *kook* raken, aan de *kook* brengen, in de *week* zetten, aan de *rook* gaan, aan de *weet* komen, in de *maak* zijn, dat is een hele *aanpak*; een hele *sjouw*, hij doet het om de *heb*, een zware *klim*, hebben deze substantivische woorden dezelfde betekenis als infinitieven. Vgl. ook: „'t is een hele *eet*, zo'n bordvol; 't is maar een *weet*; *snoep* en *snoepje* = snoepgoed; de *huiver* voor iets (als substantief nog niet vermeld in W. N. T.)

Binnen het gekozen kader laten we zulke voor het taalgevoel onherkenbare afleidingen buiten beschouwing, en bepalen wij ons in hoofdzaak tot die afleidingen, waarbij sedert de Middelnederlandse periode het laatste gedeelte nog als suffixen gevoeld wordt.

Woordvorming door suffixen achter een verbale stam is overoud, maar vele afleidingen uit voorhistorische tijd bevatten voor het taalgevoel geen suffixen meer. Bij nadenken zal men *zaad* licht in verband brengen met *zaaien*, *bloem* met *bloeien*, *groen* met *groeien*, *stal* met *staan*, maar de slotkonsonanten zullen alleen door etymologen als resten van suffixen beschouwd worden. Sommigen, als H. Paul, onderstellen dat ze eenmaal uit afzonderlijk bestaande woorden verschrompeld zijn. Dat is evenmin bewijsbaar als onmogelijk, wanneer men bedenkt dat een dergelijke degradatie van een samenstellend deel tot een suffix in een latere periode, tot op deze tijd, een zeer gewoon verschijnsel is.

97 Afleiding door suffixen: Verkleinwoorden.¹⁾

Het hedendaagse Nederlands kent twee suffixen bij verkleinwoorden: *-je* (*-tje*, *-etje*, *-pje*, *-kje*, *-ie*) en *-ke* (*-ske*), waarvan de verspreiding over de Nederlandse gewesten dialect-geografisch door W. Pée in kaart gebracht is. Algemeen bekend is, dat *-ke* hoofdzakelijk in de Zuidelijke streken thuis hoort, terwijl de Noordelijke provincies, die voor het Algemeen Beschaafd de toon aangaven, alleen de vormen met *-je* (*-tje*) kennen, al komt *-ke* in letterkundige taal voor. Dat intussen al die zo weinig op elkaar gelijkende vormen teruggaan op het Mnl. *-kijn* heeft Kloeke duidelijk en scherpzinnig bewezen. Vroegere onderzoekers werden misleid door het schrift. Zij hielden *tje* voor een verbinding van *t + j + ə*, zonder in te zien dat *tj* eenvoudig een palatale *t* aanduidt, die licht uit de onder invloed van de volgende *ī* in bepaalde streken ontstane gepalataliseerde *k* ontwikkeld kan zijn. De klank van *kj* en *tj* in *riekje* en *rietje* gelijken zoveel op elkaar, dat een vreemdeling het verschil nauwelijks opmerkt. Dat dit proces in Noord-Holland al vroeg in de M. E. begonnen is, heeft M. de Vries al opgemerkt, toen hij wees op eigenaardige verkleinwoorden in Egmondse rekeningen. Kloeke heeft dit onderzoek voortgezet: naast het oude *-kijn*, verzwakt tot *-ken* vond hij ook *-tgin* (*tgen*) en *-tiaen* (*kiaen*), met *ae* die waarschijnlijk een verlengde *ē* is. Zulke gepalataliseerde klanken waren niet tot Noord-Holland beperkt: men treft ze aan tot diep in Zuid-Holland (Leiden, Delft) en zelfs in Zeeland. Blijkbaar was men vaak verlegen met het schrijven van die vreemde, palatale consonant, en behielp men zich meestal met de combinatie *tg*²⁾, zelfs nog bij Huygens *-tgien*. Dat de konservatieve schrijfwijze *-kijn* (*ken*) soms gehandhaafd werd, is geen bewijs dat er nog niet gepalataliseerd werd.

In streken waar de *k* de oude klank behield, verzwakte *-kijn* tot *-ken* en tot *-ke*. De nawerking van de *ī* blijkt in sommige dialecten (Oost-Brabant) door deumlaut van de voorafgaande klinker. Eindigde het woord op een *k* of *ng*, dan werd een *s* ingevoegd, dus: *boekske*, *jongske*.

In de meeste delen van ons land ontstond dus *tjien*, dat langs

¹⁾ De grondige studie van de Nederlandse verkleinwoorden is betrekkelijk jong. De stoot werd gegeven door Duitse studiën vooral die van F. Wrede: *Die Diminutive im Deutschen* (*Deutsche Dialektgeografie* Heft I, 1908). Sedert Kloeke zijn belangrijke verhandelingen over het ontstaan van *-tje* publiceerde, is een uitgebreide literatuur over dit onderwerp ontstaan, waarvan wij hier alleen nog noemen W. Pée's proefschrift over de verspreiding van de diminutiva in de Nederlandse dialecten. Overigens verwijzen we naar de uitgebreide gegevens in Schönfeld's aantekeningen bij § 151—153.

²⁾ B.v. uit Delft, omstreeks 1600: *knechtgen*, *emmertgen*, *pannetgen*, *Marytgen*, *Adriaentgen*, en reeds in de tweede helft van de 15de eeuw: *boectgen* (Catal. Barbara-klooster).

de weg van *tjen* tot *tje* en *je* zich ontwikkelde, terwijl de vollere *ie*-klank in Hollandse dialecten bewaard bleef (*koppie, slokkie, doppie, happie, hoofie, lichie, nichie, Japie, dinchie, jochie, blom-mechie*), maar in de beschaafde omgangstaal niet doorgedrongen is. In de geschreven taal handhaafden tot diep in de negentiende eeuw enkele auteurs de niet meer gesproken *n* in *-jen*.

On-historisch is het dus, gelijk vroeger meermalen gebeurde, in de *t* van *beentje* een overgangsklank te zien tussen *been* en het suffix *-je*. Ook *koninkje* zou uit *koninktje* ontstaan kunnen zijn. Daarentegen is de *p* van *boompje* (uit *boomptje*) inderdaad een fonetisch ontstane overgangsklank na de *m*.

Een uitbreiding tot *-etje* na woorden met korte vokaal, eindigend op liquidae, *ng* en *g* (*tolletje, karretje, tangetje, vlaggetje*) is te verklaren door analogie met dergelijke substantieven op *-e*. Ook na substantieven op *m*: *kommetje, lammetje, boterhammetje, bloemetje*.

Bij woorden op *s* (*muisje, meisje*) ontstaat meestal uit *s + j* één consonant *š*. Bij woorden op *ft, cht* en *st* valt de *t* uit (*hoofje, lichje, vesje*); de uitspraak *hooftje, lichtje, vestje* is dus hyperkorrekt. In het schrift komt dit feit nu niet tot uiting, maar in de zeventiende eeuw werden zulke woorden nog vaak fonetisch gespeld.

Eigenaardig is dat de diminutiva meermalen in het enkelvoud de vokaal van de meervoudsvorm vertonen: een *scheepje*, een *vaartje*, een *slootje*. Om dat te verklaren moet men bedenken dat van de meervouden *schepen, vaten, sloten* rechtstreeks de verkleinwoorden *scheepjes, vaatjes, slootjes* gevormd kunnen worden, waaruit weer naar analogie enkelvouden ontstaan. Vandaar de dubbelvormen *dakje* en *daakje*. Op dezelfde wijze ontstonden naast elkaar *raadjes* en *radertjes*, waaruit weer een *radertje*. Vgl. *eiertjes, kindertjes, kleertjes*.¹⁾

Het gebruik van de Zuidelijke diminutiva op *-ke(n)* in letterkundige taal is reeds hiervoor vermeld. Zeldzamer is het nog te bespreken verouderde *-lijn*, b.v. *bloemlijn, ooglijn, maagdelijn* en de eigennaam *Rozelijn*, soms vermeerderd met *tje*: *maagdelijntje, Knagelijntje*.

In het Middelnederlands vindt men nog twee overoude diminutief-suffixen, die toen reeds geïsoleerd waren en nauwelijks voor analogische uitbreiding in aanmerking kwamen.

Het oorspronkelijke *-in* komt nog voor in Mnl. *welpijn, hoekijn, libardijn, maghedijn, vingherijn* (naast *vingherlijn*), *tafelijn, vogelijn*. De laatste voorbeelden hebben geen aanleiding gegeven tot het ontstaan van een nieuw suffix *-lijn*. Waar dit in het Mnl. voorkomt, b.v. *geckelijn* in de Minnenloep, is het navolging van het

¹⁾ Vgl. N. van Wijk in *Taal en Letteren* XV, 395.

Duits. Evenzo bij Hooft: *slotelijn* (Ger. v. Velsen) en bij Krul het spreekwoord: „Goe wijn behoeft gheen *kranselijn*”.

Diminutieve kracht had ook het suffix *-el* in *stippel*, *druppel*, *pukkel*, *stengel*, *kneukel*, sommige met umlaut, als herinnering aan de oudere vorm *-il*. Dat dit suffix niet meer als verkleinend gevoeld werd blijkt, behalve uit de isolering van betekenis — een *eikel* b.v. is geen kleine eik — uit het feit dat dikwijls daarachter de verkleiningsuitgang *-kijn* geplaatst werd, waardoor feitelijk een nieuw suffix-*elkijn* ontstond, b.v. *padelkijn*, *visselkijn*, *stickelkijn*, *cnapelkijn*, *scapelkijn*, *huselkijn*, *busscelkijn*, *wichtelkijn* (naast *wichterlijn*) en in een inkunabel: *bukelkijn*, *rugghekijn*, *benelkijns* (Gulden Throon). Het Mnl. *menschelkijn* vindt men nog terug als *menschelkens* bij Spieghel, en als *menscheltjes* bij Bredero. Na de zeventiende eeuw is dit suffix bijna verdwenen.¹⁾ In G. Gezelle's *Schrijverke* vindt men nog *visselkes*.

De betekenis van de verkleinwoorden vertoont grote verscheidenheid. Reeds L. A. te Winkel²⁾ kwam tot de volgende groepering:

10. wat klein is in zijn soort: een *olifantje*;
20. met een zekere geringschatting: een *kleermakertje*;
30. met eufemistische kracht: een *jaartje*, een *uurtje*, een *poosje*, een *centje*, een *aardig duitje*, acht *stuivertjes*;
40. als uiting van bescheidenheid: een *kadootje*, een *sigartje*;
50. als liefkozing: *Maatje*, *schelmpje*, *schatje*, *dotje*;
60. geïsoleerd, als diminutief ontstaan: *chokolaadje*, *dubbeltje*, *kwartje*, *halfje*, *praatje*, *bittertje*, *kadetje*, *standje*, en van telwoorden afgeleid: een *tientje*, een *vijf-en-twintigje*.³⁾ Als pluralia tantum: *muisjes*, *spruitjes*, *theerandjes*, *broedertjes*, *poffertjes*.⁴⁾

Daarbij zou nog het ruim gebruik van verkleinwoorden opgemerkt kunnen worden als klein-burgerlijke gewoonte, waarmee reeds Van Effen in zijn *Agnietjes* de spot gedreven heeft. Verkleinwoorden klinken dan gemoedelijk-vriendelijk, b.v. *Mooi weertje* vandaag! Wat een verfrissend *regentje!* Zo'n *zonnetje* doet je goed.⁵⁾ Eigenaardig was ook het buitensporige gebruik

¹⁾ Verdam beschouwde, waarschijnlijk ten onrechte, ook *-ik* in woorden als Mnl. *hiltic*, *deuvik* als een diminutief-suffix (*Ts.* XVI, 176). Bij de suffixen *-es* en *-ing* is wel eens zonder voldoende grond diminutieve betekenis verondersteld (zie *Ned. Spr.* van Cosijn-Te Winkel).

²⁾ In *De Taalgids* IV, blz. 81.

³⁾ Zie nog meer voorbeelden in § 140.

⁴⁾ *broeder* en *poffer* zijn waarschijnlijk door „Rückbildung” ontstaan, evenals, schertsend, een *baan* (betrekking) uit *baantje*. Evenzo zijn *bros* (uit *broche*) en *moes* (uit *mouche*) als „Rückbildung” te verklaren, doordat de langere vormen, voor het taalgevoel tot verkleinwoorden werden.

⁵⁾ Vgl. de verkleinwoorden uit adjektieven met adverbiale *-s*: 't is *frisjes* vandaag. Er *warmpjes* in zitten. Ik kom maar *eventjes*. Zo is 't al *welletjes*.

van verkleinwoorden in de achttiende-eeuwse sfeer van de „fijnen”, waarmee Wolff en Deken in *Sara Burgerhart* de spot drijven: goede *werkjes*, *hinderpaaltjes*, *ontroerinkje*, *strijdje*, enz.

Met het liefkozend karakter hangt samen het gebruik in erotische poëzie, b.v. bij Hooft. ¹⁾ Ook de vrouwentaal maakt een ruim gebruik van verkleinwoorden, b.v. een aardig *hoedje*, *blousetje*, *boordje*, *jasje*, enz.

Bij de vorming van verkleinwoorden zijn nog de volgende bijzonderheden op te merken:

Soms ontstaan verkleinwoorden: 1°. bij verbale stammen: zijn *weetje* weten (reeds bij Huygens: *Hofw.* vs. 257), een *strijkje*, dat niet verkort is uit *strijkkorkestje* ²⁾, een *moetje* (= een gedwongen huwelijk), een *zetje* geven, zij wil ook haar *zegje* hebben; 2°. bij adjektieven: z'n *natje* en z'n *droogje*, 3°. bij pronomen: een *ditje* en een *datje*; 4°. bij telwoorden: op z'n *eentje*, met z'n *drietjes*, met ons *beidjes*; 5°. bij adverbia: een *toetje* = nagericht (naar analogie ook *voortje* = voorgerecht), een *uitje* = uitgangetje, een vrolijk *tussendoortje* (A. van Duinkerken); het werd niet zo'n *latertje* als de eerste maal, een *ommetje* maken, iets *dunnetjes* overdoen; 6°. bij woordverbindingen: een *onderonsje*, een *niemendalletje*, een *bijdehandje*.

Uit neiging tot afkorting ontstonden een *bankje* (= bankbiljet), een *pasje* (passe-partout) = trembiljet.

Op „verkleinwoorden als namen van spelen”, als: *krijgertje*, *verstoppertje*, *schooltje-spelen*; *touwtje springen*, *haasje over*, *schuitje varen*, *soldaatje spelen*, *winkeltje spelen*, *pootje baaien* heeft R. A. Kollewijn gewezen. ³⁾

98 Mannelijke persoonsnamen.

Eigenaardig is, dat het meest gewone suffix bij mannelijke persoonsnamen (-aar, -er) uit het Latijn stamt. ⁴⁾ Uitgangspunt waren woorden als *molenaar*, die in hun geheel uit het Latijn (*molinarium*) overgenomen werden. Het verdrong langzamerhand een ouder Germaans suffix -e, dat nog in het Middelnederlands voorkomt (*herde*, *kempe*, *scinke*; bij Hooft nog *schutte* en nu *erve* = erfgenaam), maar toen al niet meer produktief was. ⁵⁾

¹⁾ Busken Huet (*Lit. Phant. en Kr.* VII, 138) maakte er Soera Rana een verwijt van, dat in zijn poëzie zoveel verkleinwoorden voorkomen.

²⁾ Zie WNT i.v.

³⁾ *Taal en Letteren* III, blz. 91 vlg.

⁴⁾ Mogelijk heeft een deel van deze woorden, na plaatsnamen, een andere oorsprong: -*warja* = bewoners, b.v.: *Ampsivarii*; dus o.a. *Römware* als voorbeeld voor **burgware*, waaruit *burger* ontstond. Zie verder Schönfeld § 143.

⁵⁾ Vgl. in het Duits *Schütze*, *Scherge*, *Geselle*, en in eigennamen *Beck* uit *Becke*.

Tegenover *-are* was het te zwak, daar het niet voldoende expressief was.

Voor de hedendaagse onderscheiden toepassing van *-aar* en *-er* geldt de volgende regel: „Het suffix heeft de vorm *-aar* na *n*, *l*, *r*, als een onbeklemtoonde syllabe voorafgaat. In alle overige posities heeft het de vorm- *er*, behalve in *leraar*, *minnaar*, (*over*)-*winnaar*, *dienaar* en *zondaar*”.¹⁾

In het Mnl. zijn afleidingen met *-er* (naast *-re*, b.v. *dienre*, *leerre*, *minre*) gewoner dan die op *-aar*.²⁾ Een woord als *overwinnaar* b.v. is nog niet Mnl. Vgl. nu nog *diender* uit *diener*. Vandaar dat Kruisinga (*Het Ned. van nu*, blz. 69) de vormen op *-aar* als jonger en „deftiger” beschouwt.

Naar analogie van woorden die op *n* of *l* uitgingen, b.v. *tollenare* uit Mnl. *tolne* of *voghelare*, ontstond een uitgebreider suffix *-naar* (*-enaar*) en *-laar*.³⁾ Opmerkelijk is reeds in de *Floris ende Blanchefloer* de spelling *voghellare* met dubbele *l*.

Vóór de uitgang *-er* kon zich na *n* en *r* en *l* een *d* ontwikkelen b.v. *porder*, *scheerder*, *mulder*, in volkstaal *diender* = politieagent. Na *r* heeft de *d* zich in het algemene Nederlands gehandhaafd; na *n* geldt de invoeging van *d* niet meer als beschaafd, maar in de 17de eeuw werd dat niet zo gevoeld: bij Huygens vindt men b.v. *doender*, bij Vondel *ziender*.

Opmerking verdient dat juist bij deze afleiding de samenstelling door afleiding, in § 75 vermeld, veel voorkomt. Naast oude voorbeelden als *beeldhouwer*, *dwardsdrijver* kan men jongere gevallen plaatsen als *negentiende-eeuwer*, *Bovenmoerdijker*.⁴⁾

Naar de betekenis kan men de volgende groepering maken:

10. Nomina agentis, van werkwoorden afgeleid (*bakker*, *dienaar*).

Als de afleidingen van substantieven de oudste zijn, dan letten men op gevallen, waar evengoed een substantief als een verbum het grondwoord kan zijn, b.v. *rover* van *roof* of van *roven*. Minder gewoon is de afleiding, als het verbum geen aktieve werking aanduidt, b.v. bij Huygens (*Hofwijck*, vs. 163) *sterver*⁵⁾, maar woorden als *dromer* kunnen een overgangsvormen. Coornhert gebruikt reeds afleidingen als *zien-*

¹⁾ Aldus geformuleerd door Van Haeringen in zijn artikel *-aar* of *-er* (*N. Tg.* XLIV, 260 vlg.).

²⁾ Vgl. voor het ontstaan van *-re*: Franck § 127, 1.

³⁾ Zo is in het Duits *-ler* van betekenis geworden; vgl. Raabe PBB. LXXVIII, 45 vlg. Vgl. voor zulke „secundaire suffixen” het artikel van Gerlach Royen in *Taal en Leven* V, 50.

⁴⁾ Van Haeringen: *Nieuwe Synthese*, blz. 23. Daarentegen kunnen de door hem als vertegenwoordigers van dit type genoemde voorbeelden als *boomkweker*, *klokkenverzamelaar* m.i. weer gelden als normale samenstellingen.

⁵⁾ Nog bij A. Roland Holst. Vondel gebruikt *sterver* in de betekenis van sterveling (*Besp. van G. en G.*).

der, willer, weter, ruster (vgl. *denker*) en ook bij moderne auteurs vindt men afleidingen als *bezinner, al-begrijper, voeler, belever* (Fr. Coenen), een *gelover* in betere tijden en in het Vlaams: *ontwaker*, een „*geloover* in de poëzie” (R. Herreman). Geheel passief is waarschijnlijk *geestdrijver*, dat reeds bij Vondel voorkomt, in de zin van: hij die door de geest gedreven wordt. ¹⁾

20. Namen van personen, die met de genoemde zaak in een of andere betrekking staan: *bultenaar, wagenaar, schuldenaar, kunstenaar*. Een moderne afleiding is *Tachtiger*: letterkundige, behorende tot de beweging van Tachtig. Vroeger was *tachtiger* reeds in gebruik voor een tachtigjarige (vgl. *zeventiger*).
30. De bewoners van een stad, land of plaats: *Leidenaar, Keulenaar, Amsterdammer, Nederlander; kluizenaar, burger*, in het Vlaams: *landenaar*. ²⁾ Ook als vrouwelijke diernaam: *Barnevelders* (kippen).
40. Als de persoonsnamen zich uitbreiden tot diernamen, worden van de vrouwelijke namen *duif* en *kat*: *doffer* en *kater* gevormd.

Over de nog verdere uitbreiding tot namen van voorwerpen en abstracta zal in de volgende paragrafen gesproken worden.

Van Romaanse afkomst is ook het suffix **-aard**, verzwakt tot **-erd**. ³⁾ Voor de verklaring zal men dus moeten uitgaan van uit het Frans overgenomen woorden als Mnl. *gronjaert, goliaert, musaert, viliaert, grisaert*, waarnaar analogisch woorden gevormd werden als *dullaert, scalkaert, moiaert, behagelaert*, bij Vondel *grovaert* (= grof mens) en partijnamen als *Leliaert* en *Clauwaert*. In een jongere periode komen er vele bij, als *wreedaard, gierigaard*, enz., in het Vlaams *gaapaard* (= domoor), *afgunstigaard*, enz. Juist in het Zuid-Nederlands zijn zulke afleidingen op **-aard** (en **-erd**) talrijk. Opmerkelijk is dat ze meestal een ongunstige betekenis hebben: dat blijkt o.a. uit een referein bij Jan van Doesborch (No. 138), waar een reeks van zulke woorden ter sprake komen. Voor de uitgang **-erd** geldt dat ten dele ook (*lomperd, flauwerd, stommerd*), maar niet als regel (vgl. *dikkerd, leukerd, goedigerd, vluggerd*). ⁴⁾

¹⁾ Aldus WNT i.v.

²⁾ Zie voor *Franciscaner* e. dgl. Van Haeringen *N. Tg.* XLVII, 24 vlg. Schijnbaar is **-er** suffix in: *Duitser, reiziger*. Pleonastisch in Batakker, Dajakker; ook in *gladakker*, wegens de ongewoonheid van woorden op **-ak**.

³⁾ Dit **-ard** is hogerop afkomstig uit het Germaanse **-hard**, dat in eigenamen veel voorkwam. De overgang tot een middel om mannelijke persoonsnamen te vormen wordt dan begrijpelijk. Vgl. Schönfeld § 146a.

⁴⁾ Het verband met **-aard** wordt in het schrift verbroken, als men **-ert**

Bij afleiding van verbale stammen ontstaat verband met woorden op *-er*: *sufferd*, *knoeierd*, *gluiperd*, *blufferd* staan naast *suffer*, enz. Dit type komt al vroeg voor, o.a. bij Roemer Visscher: *pruilert*. Naar analogie gebruikt men ook: *rakkerd*, *stakkerd*, om zich meer expressief uit te drukken.¹⁾ Omgekeerd kan naast *veinzerd* weer de vollere vorm *veinzaard* gevormd worden.²⁾

Begrijpelijk is ook de begripsassociatie van het suffix *-aard* met het substantief *aard*: een *gierigaard* is iemand met een gierige aard. Vgl. ook *luiaard*, *snoodaard*, *valsaard*, *gulzigaard*. Bredero vormde b.v. *vreckaert*, Roemer Visscher en Passchier de Fijne: *plompaert*.

De uitbreiding tot zaaknamen zal weer in een latere paragraaf behandeld worden.

Een derde belangrijk suffix is *-ing*, *-(e)ling* (Mnl. *-inc*), waarvan de oorsprong terug gaat op persoonsnamen die de afkomst aangeven (*Vlaming*, *Karoling*); vgl. de vele eigennamen op *-inga*, *-inge*, *-ink*.³⁾

Met *-inc* werden in het Mnl. van adjektieven gevormd o.a. *arminc*, *edelinc*, *jongelinc*, *ouderinc* (later: *ouderlinc*).⁴⁾ Evenals in het Duits krijgt het suffix eerst zijn grote verbreiding na de versmelting tot *-ling* (*-eling*). Van verbale stammen vormt men dan actief: *leerling*, *volgeling*, *loteling* enz., passief: *dopeling*, *bestedeling*, *kwekeling*, *zendeling*, *huurling*. Voor een deel worden deze woorden ook op vrouwen toegepast, tenzij men daarnaast een vrouwelijke pendant met *-e* vormt (*leerlinge*) (§ 99). Van adjektieven: *ouderling*, *eersteling*. Opmerkelijk is bij deze laatste, vooral in jongere tijd, de veelal ongunstige betekenis: *stommeling*, *beroerling*, *duisterling*, *slimmeling*, *onnozeling*, *politiekeling*, *enthousiasteling*, *geestdrifteling*.

Eveneens uit eigennamen ontstaan is het suffix *-rik* (*-erik*)⁵⁾, dat in het Mnl. nog zeldzaam is (b.v. *wiveric*: een man die onder de pantoffel zit) en bij Kiliaen *loserick*, *doverick*, maar dat later enige uitbreiding kreeg: *luierik*, *botterik*, *stommerik*, *viezerik*.

Dat type is vooral vruchtbaar in Zuid-Nederland: *onbeleeferik*, *vadderik* (= *luiaard*).

Reeds vroeg aan het Frans ontleend is het suffix *-ier*,

spelt, b.v. bij Potgieter *vluiggert*, bij Busken Huet *stumpert*. Vgl. Van Haeringen's opmerkingen *Over z.g. „paragogische” consonanten in het Nederlands* in *N. Tg.* XXXII, 261 vlg.

¹⁾ Zie het artikel *rakker* in WNT.

²⁾ Bredero gebruikt *droomaert* = *dromer*; Anna Bijns *clappaert*.

³⁾ Zie Schönfeld § 138.

⁴⁾ Vgl. *lerinc* (later *leerling*).

⁵⁾ Vgl. Schönfeld § 151.

-(e)nier.¹⁾ Uitgangspunt zijn weer de woorden die in hun geheel uit het Frans overgenomen zijn, als *barbier*, *poelier*, *koetsier*, *bottelier*, *kassier*, *financier*. Dan wordt de uitbreiding tot afleiding van Nederlandse woorden begrijpelijk: *herbergier*, *scholier*, en reeds vroeg met *-enier*: *drapenier* (naast *drapier*), *frutenier*, *peltenier*, *piekenier*, *soudenier*, *warmoezenier*, *aalmoezenier*, *rentenier*. De Mnl. uitbreiding van het suffix tot *-erier* (*draperier*, *mercerier*) heeft voor de latere taal geen gevolgen gehad. Zelfs moest het daarmee op één lijn gestelde *kamerier* wijken voor *kamenier*. Verouderd zijn woorden als *koerantier* (= journalist) en bij Vondel nog *tooneelier* (*tonelist*), maar dat het suffix nog produktief is, blijkt uit jonge woorden als *stoepier* (bediende die op de stoep reclame maakt), *vliegenier* en *glazenier* (ontwerper van glas-in-lood).

Van vreemde oorsprong is ook een derde, sinds de Middeleeuwen aan het Frans ontleend suffix, namelijk *-ist*.²⁾ Onder invloed van het schrift overheerst de spelling-uitspraak met *i*; alleen enkele jongere ontleningen hebben *ie*: *artiest*, *dentiest* (vgl. *modieste*). In het Zuidnederlands is de uitspraak met *ie* gebruikelijk, b.v. *socialiest*.

In allerlei betekenisgroepen zijn deze afleidingen gebruikelijk geworden, b.v. als partijnamen: *Mennist*, *Calvinist*, *Orangist*, *Epikurist*, *socialist*, *nihilist*, *communist*; als militaire termen: *artillerist*, *kavalerist*, *torpedist*; als muziek-termen: *organist* (reeds Mnl.), *fluitist*, *violist*, *pianist*, *komponist*, *korist*; als taalkundige termen: *Germanist*, *Anglist*, *Orientalist*. Verder: *bloemist*, *kloekenist*, *drogist*, *ovenist*, en naar analogie: *lampenist*. Sommige daarvan zijn gevormd naar een ouder substantief op *-isme*, b.v. *Epikurist* (Fr. *épicurien*); andere zijn vertalend overgenomen (b.v. *bloemist* naar *fleuriste*) of aan andere talen ontleend (b.v. *komponist* uit het Duits).

Een bewijs dat men al vroeg vertrouwd was met deze woorden, zijn de eigenaardige nieuwvormingen als *geldist* bij Coornhert, *kannist*, naast *drogist*, bij Bredero, *kamerist* = rederijker bij Vondel. Joh. de Brune vormde naast *novellist* (= journalist) ook *nieuwist*, terwijl hij *Susannist* gelijk stelt met *Susannaboef*. Vondel kent zowel *afgodist* als *ongodist* (*Besp. van G. en G.*). Buiten gebruik is ook geraakt *pennist*, terwijl het o.a. bij Multatuli voorkomende *urist* (schrijver op uurloon) geen ingang gevonden heeft.³⁾ Uitvoerig, met veel voorbeelden, is *-ist* naast *-isme* besproken door Gerlach Royen.⁴⁾

1) Zie Schönfeld § 143.

2) Zie Schönfeld § 146b.

3) Vgl. Van Haeringen *Ts.* LXII, 252; LXXI, 281.

4) *Taal en Leven* VII, 73.

Minder verbreid is het vreemde suffix **-aan**, ontleend uit aardrijkskundige namen als *Venetiaan*, *Afrikaan*, *Indiaan*. Daarnaast werden sekte- en partijnamen gevormd als *Lutheraan*, *Voetiaan*, *Coccejaan*. Door analogie werd **-aan** uitgebreid tot **-iaan**, b.v. *Kantiaan*, *Bollandiaan*, *Kuyperiaan* enz.

Daarnaast **-ees**, **-nees**: *Chinees*, *Japannees*, *Balinees*.

Zeldzaam zijn woorden op **-ant**: *predikant*, *muzikant*, *fabrikant* (vgl. *intrigant*, *sollicitant*). Zeldzamer nog **-aris**: *falsaris* (naast *secretaris*, *notaris*) en het schertsend gevormde *plakkaris* = aanplakker.

Volgens een gissing van Van Wijk ¹⁾ zou op de Latijnse uitgang **-us**, in studententaal, het nauwelijks meer als suffix gevoelde **-es** (**-is**) teruggaan in woorden als *lobbes*, *loeres*, *dreumes*, *smeris*, te vergelijken met *sulfes* (= hals, bloed), dat bij Hooft voorkomt.

Persoonsnamen, waarbij het tweede samenstellende deel geleidelijk tot een suffix overgaat, of reeds als zodanig gevoeld wordt.

De overgang van samenstelling tot afleiding blijkt in een aantal gevallen, waar het tweede deel weliswaar nog zelfstandig bestaat, maar in deze verbinding verbleekt, en het karakter van een suffix krijgt, dat tot analogische vormingen aanleiding kan geven. Daartoe behoren

1°. met persoonsnamen:

-man. Oud zijn al: *ambtman* (samengetrokken tot *amman*), *schipman*, *kwakman* = kwakzalver (WNT).

-mens: *vrouwmens* (> *vrommes*), *krachtmens*.

-broer: *likkebroer*, *smulbroer*.

-boer. Niet alleen *groenteboer*, maar naar analogie ook: *visboer*, *voddeboer*, *lorreboer*, *koleboer*.

-geest: *plaaggeest*, *kwelgeest*, *woelgeest*.

2°. met eigennamen:

-piet: *keukenpiet*, *zeurpiet* (schertsend daarnaast *zeurmietje*).

-kees: *stamelkees*, *smeerkees*.

-jan: *mallejan*, *burgerjan*, *poppejantje* (WNT VII, 194).

-janus: *eetjanus*, *schrapjanus*, *gladjanus*, *grapjanus*.

-hans: *schraalhans*, *smalhans*, *pochhans*, *pojhans*, *praalhans* (WNT V, 2114). Vgl. bij Bredero *vederhanks* (*Griane*, vs. 2653).

Waarschijnlijk hebben daarbij Duitse voorbeelden gewerkt. Vgl. Kluge *Abr.* § 44, die o.a. noemt: *Prahlhans*, *Saufhans*,

¹⁾ *Etym. Wdb.*, 393 i.v. *lobbes*. Voor *dreumes* en *smeris* neemt Van Haeringen (*Supplement*, blz. 38) jongere oorsprong aan.

Faulhans, Pochhans, en daarnaast wijst op dergelijke Duitse woorden met *-bold* en *-rich*.

-meier: *kletsmeier, lulmeier* en naar Duits voorbeeld: *angstmeier*.

30. met namen van lichaamsdelen:

-kop: *driřtkop, domkop, stomkop, stijfkop, suřkop*.

-bek: *lafbek, lachebek*.

-oor: *domoor, druiloor*.

-neus: *wijsneus, zwamneus*.

-bol: *dronkebol* (Vondel) (uit Hd. *Trunkenbold?*); *losbol, zwierbol*.

40. met andere woorden:

-zak: naast *dikzak, papzak* ook *lamzak*.

Oudere voorbeelden: *drařsack* = vuylvraet (in de *Twe-spraack* 1584), *drabsack* (Bredero), *leugenzak* (Poirters), *werkkzak* (Van Effen), *smulzak* (Van Lennep), *droomzak, gelukzak* (Streuvels).

-pot: *knorrepot, brompot, zeurpot, zanikpot, likkepot, lijmpot, fleempot, rochelpot, morspot, knoeipot, mooschpot* (Vlaams).

-lap: *dronkelap, zatlap*.

-kous: *leuterkous, zemelkous, teutkous, slaapkous, suřkous, talmkous* (Van Lennep). Vgl. WNT Suppl. i.v. *achterkousig*.

-broek: *kletsbroek, leuterbroek*.

-poes: *smeerpoes, vuilpoes*.

-beest: *leugenbeest, knoeibeest*.

-bak: *bullebak, luibak*.

-jak: *schobbejak, vreetjak*.

-jas: *grapjas* (naar *paljas* gevormd?), *vechtjas, fuifjas, poedeljas*.¹⁾

99 Vrouwelijke persoonsnamen.

Een uit het oud-Germaans afkomstig suffix bij vrouwelijke persoonsnamen is: *-in* (Mnl. *-inne*).²⁾ Dat dit suffix in het Nederlands, in tegenstelling met het Duits, het accent draagt, is te verklaren door de analogie met het aan het Frans ontleende suffix *-es* (vgl. *godin* met *godés*). Ook om de tegenstelling (*boerboerin, leeuw-leeuwin*) kan het accent op *-in* gelegd zijn. Als aanduiding van een vrouwelijk beroep of waardigheid kunnen zulke woorden gevormd worden van een mannelijke naam: *herderin, vijandin, heldin, Jodin*. In de tweede plaats kunnen ze de vrouw aanduiden die bij de man behoort: *gravin, hertogin*, al kunnen ze

¹⁾ V. d. Meulen *Ts.* LXX, 286 vlg.

²⁾ Daarnaast bestond een korter suffix *-jō* dat verdwenen is en alleen etymologisch enkele sporen nagelaten heeft, als *merrie* naast *mare*, *henne* naast *hane* en wellicht *hinde*.

ook tot de eerste groep overgaan. Bij namen als *boerin*, *waardin* vallen de beide betekenissen samen. In oudere taal komen zulke afleidingen voor, die ons nu vreemd aandoen, als het bijbelse *mannin* en dergelijke woorden bij Hooft (*poëtin*, *maerschalkin* en zelfs *vaderin* = parens, in de Tacitus-vertaling) en bij Vondel (*nazaetin*, *eilandin*, *tyrannin*, in Maria Stuart; *landzaetin*, in Salomon; *schiltknaepin*, *afgodin* in Bespiegelingen van G. en G.) en nog bij Bilderdijk: *Heerin*, *Leenmannin*, *Ruwaerdin*.

Van sociologisch standpunt is het interessant er op te letten, bij welke beroepen zulke afgeleide namen op *-in* reeds voorkomen, en welke zich tot nu toe tegen zulke „motie” verzetten, als *professor*, *lector*, *koetsier*. In een advertentie trof mij onlangs het nieuwe woord *cheffin*.

In aansluiting bij de persoonsnamen ontstonden ook vrouwelijke diernamen: *leuwin*, *tijgerin*, *berin*.

-ster.¹⁾ Dit suffix had een beperkte verspreiding in het Oud-Engels en het Nederlands, terwijl het in het Duits en het Fries ontbrak. Van Nederland heeft het zich dan langs de Noord-Duitse kust verspreid. Volgens een aannemelijke gissing zou het zeer vroeg uit het Romaanse suffix *-istre* (b.v. in *citharistria*) ontstaan zijn. In het Mnl. is het al zeer gebruikelijk, naast mannelijke namen op *-er*: *bacster*, *bidster*, *naeyster*, *sangster*, *spinster*, *voester*, *waschester*. In het Vlaams is het nog vermeerderd met het suffix *-ige*: *spinstrige*, *naysterige*.²⁾

In hedendaags Nederlands komt *-ster* rechtstreeks achter een verbale stam: *werkster*, *naaister* en in de jongste tijd: *bedienster*; of achter mannelijke persoonsnamen op *-aar* en *-ier* (*molenaarster*, *herbergierster*). Wisseling van *-er* en *-ster* in *kwakzalfter* naast *kwakzalver*. In overeenstemming daarmee werd *baker* in de volksmond vervormd tot *baakster*, gelijk Hildebrand constateerde.

In strijd met het taalgevoel van Noordnederlanders is de veldwinnende gewoonte in geschreven taal vrouwelijke persoonsnamen te gebruiken als men zaken bedoelt, benoemd met een naam van „vrouwelijk” genus, b.v. „de *uitgeefster* voor een uitgevers*firma*”, of: de tegenwoordige generaties en haar *voorgangsters*”.

-es (Mnl. *-esse*) is in oorsprong een Romaans suffix (Latijn: *-issa*), dat meestal langs de weg van het Frans al vroeg in de Nederlanden doordrong. *Abbatissa*, *profetissa*, *principessa* zijn

¹⁾ Zie Schönfeld § 144.

²⁾ Vgl. in het Engels het dubbele suffix in *seamstress*, in het Middelnederl.: *spinsterinne*, *spinstersche*.

dus de voorgangers van *abdesse* (thans vrijwel uitsluitend: *abdis*), *profetesse*, *princesse*. Vaak wordt dit suffix geplaatst achter mannelijke namen op *-aar* en *-er*: *lerares*, *dienares*, *meesteres*, *schilderes*. Zulke woorden worden ook gevormd zonder Frans voorbeeld, b.v. *barones* = Frans *baronne*. Een jong woord als *ponseres* kan rechtstreeks uit *ponsen* gevormd worden, zonder dat er een woord *ponser* behoeft te bestaan.¹⁾

-e is een suffix in opkomst, dat niet opgekomen en verbreid is in de levende volkstaal, maar opzettelijk toegepast, vooral in geschreven taal, om een vrouwelijke functie of ambt van de mannelijke te onderscheiden. Enigszins kunstmatig is dus het onderscheid van *echtgenote*, *lotgenote*, *bloedverwante*, *erfgename*, *weze*, *leerlinge* als vrouwelijke pendanten van *echtgenoot* enz. Multatuli gebruikte in *Vorstenschool* al het vrouwelijke *dieve*. Daarbij sluiten zich vreemde woorden aan, als *pianiste*, *telegrafiste*, *typiste*, later ook *presidente*. Juist in de laatste tijd kan men allerlei dergelijke nieuwvormingen aantreffen, als *predikante*, *passagiere*, *spionne*, *klerke*, *klante*. Daarentegen ontmoette ik *gidse* al in een geschrift uit het midden van de negentiende eeuw. Merkwaardig is de aanhaling: „De Mei is de *Maarschalke* van de ontwakende natuur”.²⁾

Naast dit viertal algemeen bekende suffixen vermelden wij een ander viertal, dat of plaatselijk slechts bekend, of reeds verouderd is, een drietal Zuidnederlandse en een uit de Noordoostelijke streken.

-*érsse* is speciaal Zuidnederlands en komt in Mnl. geschriften vaak voor: *meestérsse*, *costérsse*, *sondérse*. Ongetwijfeld is het een metathesis van *eréssse*, gelijk uit de accentuering blijkt.³⁾ Het leeft nog voort in het Oostvlaams, zonder de *r*: *meestéssse* (Teirlinck), naast het Westvlaamse *meesterige*.

-*ege*, ontstaan uit *-egge*, en later ontwikkeld tot *-eie* en *-ei*, en slechts voorkomend op beperkt gebied (Angelsaksisch en Nederlands).⁴⁾ In het Mnl. is de vorming met *-ege* zeer gewoon: niet minder dan veertig woorden zijn opgetekend in het *Mnl. Wdb.*, dikwijls met dubbele *g*: *poortigghe*, *meesterigghe*, *clappigghe*, *troesterigghe*. De Bo kent in het Westvlaams nog vier verschillende vormen: *-ege*, *-ige*, *-igge*, *-inge*, en bovendien een uitbrei-

¹⁾ Verwarring van dit suffix *-esse* met het verderop te bespreken *-erse* uit *eresse* blijkt uit het in rederijkerstaal voorkomende *Princersce*.

²⁾ Vgl. Van Haeringen in *N. Tg.* XXXI 328 vlg., die denkt aan Franse invloed (*châtelaine*, *étudiante* enz.), en Gerlach Royen in *Taal en Leven* II. 10 vlg.

³⁾ Edw. Schröder vereenzelvigt het ten onrechte met het later te noemen *-sche*. Kluge (§ 47) dacht aan een *s*-suffix.

⁴⁾ Zie voor de oorsprong uit het vulgairlatijn Schönfeld § 145.

ding tot *-nege*. Met een dubbel suffix komt in het Mnl. nog voor *loddiginne* naast *loddege*. Het wordt ook gevoegd achter mannelijke persoonsnamen op *-er*, *-aar*, *-ier*, en soms achter het vrouwelijke *-ster*, waarvoor De Bo voorbeelden bijeenbracht. Een gesyncopeerde vorm *-erge* uit *-erige* komt bij Ed. de Dene voor. In sommige streken treft men, volgens De Bo, bij voorkeur *-eie* aan: *babbeleie*, *wasscheie*, enz. Het algemene Nederlands kent slechts geïsoleerde, aan Zuidelijke taal ontleende woorden als *dievegge* en *klappei* (babbelachtige vrouw), *labbei*, *kladdei*.

-nede is eveneens speciaal Vlaams, maar sedert de M. E. verdwenen. ¹⁾ Voorbeelden uit het Mnl. zijn: *gebuurnede*, *graefnede*, *geselnede*, *swaesnede*, *rechtsweernede*. Dat het suffix al vroeg zijn kracht verloren had, blijkt uit de Mnl. verdubbeling in *graefnedinne*.

In noordoostelijke dialecten vindt men, in overeenstemming met het naburige Nederduits:

-se, in oudere spelling *-sche* (uit *isk* ontstaan) in woorden als *meesters(ch)e*, *mulders(ch)e*, *kasteleins(ch)e*, *dominés(ch)e* d.w.z. de vrouw van de meester, de molenaar, de kastelein, de dominee. Ongetwijfeld is dit het gesubstantiveerde adjektief (vgl. een *Hollandse*, een *Amsterdamse*).

Zoals reeds opgemerkt werd, heeft dit suffix, ook blijkens de andere accentuering, een geheel andere oorsprong als het Vlaamse *-érse*.

100 Voorwerps- en stofnamen.

-er. Zich aansluitend bij de persoonsnamen op *-er* kunnen ook voorwerpsnamen gevormd worden. Immers, ook het voorwerp kan een handeling verrichten: een *stamper* stampt, een *gieter* giet, een *wekker* wekt, een *wijzer* wijst, een *vlieger* vliegt, enz. De handeling wisselt met een toestand: een *tegenligger* (auto), een *dwarsligger*, *langsligger* (balk), *zinker* (van de waterleiding). Bij *hanger* zou men ook kunnen denken aan iets dat opgehangen wordt; vgl. *loper* (waarover gelopen wordt), *trekker* (waaraan getrokken wordt). Geheel passief is de voorstelling in: *overgooier* (een kledingstuk), een *doorgooier* (slappe koffie), een *inlegger* (blad papier), een *onderlegger* (dekontje), een *aflegger* (afgedankt kledingstuk), een *achterlader* (geweer dat van achteren geladen wordt). Aardige voorbeelden uit de Noordbrabantse Kempen zijn: *eters*, *poters*, *schelders* en *zeters* (aardappelen bestemd om gegeten, gepoot, geschild en gezet te worden), *wender* (een kaart die bij het spelen gewend wordt). Ook uit andere Zuid- en Noordnederlandse streektaalen zijn veel voorbeelden

¹⁾ Zie voor de mogelijke oorsprong Schönfeld § 154.

opgetekend. 1) Een jonge vorming is ook *rokertjes* (sigaartjes).

Ongewoner is dat ook het suffix *-erd* op zaaknamen toegepast wordt, b.v. een *dikkerd*, van een boom gezegd, of een *dieperd* voor een diepe kuil (in een bekend gedicht van De Genestet). 2)

-sel wordt achter verbale stammen geplaatst en vormt dan substantieven met verschillende betekenis. Soms de naam van een voorwerp of een stof, die in een of andere betrekking staat tot de werking: actief in *deksel*, *steunsel*, *welfsel*, *stijfsel* (vaak als middel), passief in: *aanhangsel*. Als produkt van de handeling: *baksel*, *brouwsel*, *zaagsel*, *strooisel*, *pluksel*, *knipsel* en dan tot stofnaam geworden: *verguldsel*, *schrapsel*, *kooksel*, *mengsel*, *vulsel*. Ten slotte kunnen deze afleidingen ook abstracte betekenis krijgen: *toebereidsel*, *beletsel*, *aanwensel*, *voorwendsel*, en dan weer meer konkreet in *vertelsel*. In woorden als *stelsel*, *schepsel* is de afleiding al verduisterd; *leidsel*, door het tegenwoordig geslacht gevoeld als afleiding met *-sel* (middel om het paard te leiden) is etymologisch te verklaren uit de samenstelling *leidzeel*. Sommige woorden op *-sel* hebben een pejoratief-gekleurde betekenis, b.v. *verzinsel*, *bedenksel*, *uitvindsel*, ook soms *brouwsel*.

In de zeventiende-eeuwse Noordhollandse volkstaal ontstond door metathesis de vorm *-(e)les* b.v. *sageles* (in Hooft's *Warenar*), *stremmeles*, *hengeles*, bij S. Coster: *warles*. Sporadisch treft men dit verschijnsel ook aan in Mnl. teksten, b.v. *radeles* of *rales* = raadsel, *spokels* = spooksel.

-(l)ing is vrijwel onvruchtbaar geworden. 3) Het komt nog voor:

10. bij namen van planten: *zuring*, *scheerling*;

20. bij namen van voorwerpen: *vingerling*, *teerling* (Mnl. *ter-ninc*), en muntnamen: *schelling*, *zilverling*.

Niet meer vatbaar voor analogische vorming is een oud suffix *-el*, dat alleen in enkele gevallen als *prikkel*, *zetel*, *klepel*, *hevel*, *stekel* nog als suffix herkenbaar is (vgl. Mnl. *blouwel* 'stamper' naast *blouwen*, *stegel* naast *stigen*), maar niet meer in woorden als *lepel* (Mnl. *lapan* = *leppen*), *beitel* (vgl. Mnl. *biten* = *splijten*), *schoffel*, nog minder met umlaut-vokaal: *beugel*, *teugel*, en geheel verborgen in *peil* (uit *pegel*), *dweil* (uit *dwegel*), *spil* (uit *spinnel*, Eng. *spindle*) en *naald* (met metathesis uit *nadel*).

Hybridische suffixen zijn bij deze groep zeer schaars. Het

1) Zie verder De Bo s.v. *-er* (blz. 308), Corn.—Vervliet s.v. *-er* (blz. 407), W. de Vries: *Iets over Woordvorming*, blz. 118, K. ter Laan, blz. 213, G. S. Overdiep: *De Volkstaal van Katwijk aan Zee*, blz. 64.

2) Terloops merken wij op dat *-aart* in het Bargoens voorkomt om zaaknamen te vormen als *flakkaart* (kaars), *glimmaert* (ruit), *blankaert* (melk), evenals *-rik*, b.v. *porterik* (deur), *zitterik* (stoel), *snuiterik* (neus). Vgl. Is. Teirlinck: *Het Bargoens*, Inleiding blz. X.

3) Het homonieme *-ing* bij abstracta wordt in § 102 besproken.

Franse suffix *-el*, in bastaardwoorden *-eel*, gaf aanleiding tot de vorming van *bekkeneel*, terwijl door klank- en begrips-associatie zich daarbij aansloten *houweel* (naast *houwen*) en *toneel* (naast (ver)tonen), hoewel deze woorden etymologisch een geheel andere oorsprong hadden.¹⁾

Een unicum is ook *helmet* met de uitgang *-et*²⁾; gewoner zijn, vooral in Zuid-Nederland, een aantal zaak- en persoonsnamen op *-joen*, *eljoen*, b.v. *kwispeljoen*, *schampeljoen*; vgl. *bocheljoen* = gebochelde.³⁾

101 Kollektieven.

Ook zonder suffix kan een voorwerpsnaam kollektieve betekenis krijgen. Het Mnl. woord *loof* (b.v. niet een loof) kan zowel blad als gebladerte betekenen, evenals men nu nog zegt: het blad is al van de bomen. *Koren* is oorspronkelijk korrel (vgl. het *wild*). Bekend is dat *glas*, *steen*, enz. voorwerps-, stof- en verzamelnamen kunnen zijn.

Een speciaal middel om verzamelnamen te vormen is het suffix *-te*, samengaande met het praefix *ge-* (vg. § 104): *gebladerte*, *gevogelte*, *gedierte*, *geboefte*.

In sommige samenstellingen met kollektieve betekenis is het laatste deel reeds in meer of mindere mate tot suffix verbleekt, b.v.

-gerei: naai-, was-, eetgerei.

-tuig: vistuig. Meestal zijn zulke woorden voorwerpsnamen geworden: werktuig, rijtuig, vliegtuig.

-goed: strijkgood, wasgoed, poetsgoed.

-werk: suikerwerk, glaswerk.⁴⁾

-waar, *-waren*: koopwaar, ijzerwaren.

Andere afleidingen met kollektieve betekenis zullen eerst in de volgende paragrafen ter sprake komen, bij suffixen die voornamelijk tot andere woordgroepen behoren.

102 Abstracta.

Men onderscheidt naar de afleiding verbale en nominale abstracta, maar dezelfde suffixen kunnen vaak voor beide soorten dienen, b.v. *kennis* (van *kennen*) en *duisternis* (van *duister*).

¹⁾ Nl. uit Oudfr. *houel* en *tinel*. Zie J. W. Muller's artikel in *Ts.* XVIII, 219 vlg.

²⁾ Kluge *Abr.* § 27.

³⁾ Zie WNT III, 13, waar nog *sukkeljoentje* genoemd wordt, en IX op *-oen*, en vgl. *-ioen* (J. W. Muller: *Ts.* 63, 100 v.v.).

⁴⁾ Ook het Duits kent *Zeug*, *Gut*, *Werk* als wordend suffix (*Spielzeug*, *Schreibzeug*; *Erbgut*, *Frachtgut*; *Backwerk*, *Zuckerwerk* enz.); zie Van Dam II 344. Het in taalkundige geschriften wel gebruikte woord *taalgoed* wordt nog als germanisme gevoeld.

In § 96 zijn reeds de eenvoudigste verbale afleidingen behandeld, die met de stam samenvallen (*slag, stoot*) of die later door analogie ontstaan.¹⁾ Minder overeenkomst, door latere klankverandering,²⁾ vertonen *slag* van slaan, *gang* van gaan.

In de tweede plaats kan ook de infinitief gesubstantiveerd worden (het *werken*, het *wandelen*), waarbij *-en* niet meer als suffix gevoeld wordt.

Zeer gebruikelijk is daarnaast het suffix *-ing* (Mnl. *-inge*): *werking, wandeling*.³⁾ Op te merken valt dat in Noord-Nederland *-ing* neiging heeft te verzwakken tot *əng*, wanneer het hoofaccent, als bij *werking*, onmiddellijk voorafgaat. In Zuid-Nederland blijft ook in het laatste geval de *ɪ*, soms overhellend naar *ie*.

Eigenaardig is deze vorming in impressionistische taal, b.v. bij Boutens: „de *wanding der bergen*”, met een „zelfbewegelijk animistisch karakter”.⁴⁾

Minder gewoon dan in het Duits⁵⁾ zijn in het Nederlands nomina actionis op *-er* b.v. een *schuiver* maken (Zuidnederlands: een *schijver* (= draai) maken), een *slippertje* maken, een *opstopper*⁶⁾, het loopt met een *sisser* af.

Adjektieven konden, al of niet verbogen, zonder suffix, tot substantieven worden⁷⁾, b.v. een *euvel*, het *nut*, het *recht*, Mnl. sonder *valsch*, dat *waer* = de waarheid; vgl. *waarzeggen*. Al vroeg ontwikkelde zich als speciaal suffix *-de* of *-te*, ontstaan uit de langere vorm *-ede*. Bij syncope van *e* werd dan de *d* na stemloze consonant verscherpt tot *t*, of de beide consonanten bleven stemhebbend: vandaar naast elkaar b.v. *liefte* en *lievde* uit *lievede*. Intussen verschijnt *t* schijnbaar onregelmatig; ook in gevallen waar men *d* zou verwachten, b.v. *volte*, *stilte*, *zwaarte*, *warmte*, *gemeente*, *gewoonte*, *gedaante*. J. H. Kern heeft dit verklaard uit de neiging om na liquidae de consonant te rekken, waaruit dan verscherping ontstaan zou zijn⁸⁾, maar ook

¹⁾ Buiten ons bestek valt de historische beschouwing van zulke afleidingen, die oorspronkelijk een vokaal-suffix hadden b.v. Mnl. dat *ghelove*. Eveneens afleidingen met de suffixen *-t* en *-st* (*vlucht* van vliegen, *kunst* van kunnen), waarin voor het tegenwoordige taalbesef de afleiding verduisterd is.

²⁾ Voor dergelijke afleiding, maar met het praefix *ge-* vgl. § 104 onder 4°.

³⁾ Zie *WNT* VI, 1611; Schönfeld § 138. Vgl. voor paren als *deelname*: *deelname* De Vooy's *N. Tg.* XLVII, 77 v. En zie voor het homonieme *-ing* bij voorwerpsnamen § 100.

⁴⁾ Jac. van Ginneken: *De taaltechniek van Boutens* (Studiën 1919).

⁵⁾ In woorden als *Fehler*, *Seufzer*.

⁶⁾ Zie *WNT* i.v. *opdonder* en vgl. *uitbrander*, *uitschijter*, *meevaller*, *tegenvaller*.

⁷⁾ Kluge (*Abr.* § 17) merkt op dat dit de oudste vorm is, b.v. Mhd. *falsch*; vgl. *Stolz*, *Gehorsam* e.d.

⁸⁾ Zie zijn betoog in de *Handel. van de Maatsch. der N. L.* 1895—96, blz. 191. Hij wijst op hetzelfde verschijnsel in de Skandinavische talen en in het Engels (b.v. *dwelt*, *sent*, *t girt*).

analogie naar afleidingen als *dikte* blijft mogelijk. In oudere periode komen afleidingen met *-te* voor, die nu verdwenen zijn, ook bij substantieven als *diefte*; bij Vondel *schroomte*.¹⁾

Opmerking. Niet alle woorden op *-te* hebben een abstracte betekenis; hetzelfde suffix kan ook verzamelnamen vormen (*groente*) en voorwerpsnamen (*diepte, hoogte, steilte, sterkte*).

Dit suffix heeft een korter, oud-Germaans suffix verdrongen, namelijk *-e*, dat in het Duits nog voortleeft (*Liebe, Tiefe*), in het Mnl. nog vrij gewoon was, b.v. *diepe, gesunde* enz., in de zeventiende eeuw nog sporadisch voorkomt, o.a. bij Vondel: *oude, ronde*²⁾ en in *koude, waarde*, nog een enkel spoor nagelaten heeft.³⁾

Dezelfde behoefte aan duidelijkheid, die veroorzaakt heeft dat *-de* het gewonnen heeft van *-e*, verhinderde ook dat de vooral Noordnederlandse neiging om de slot *-e* te doen afvallen, navolging gevonden heeft. Een aanloop daartoe is reeds in het Mnl. te constateren, b.v. *ruumt* uit *ruumte* (vgl. Engels *health, wealth* = weelde); in de zestiende eeuw *schaamt*, bij Hooft (*Warenar*) *warmt*, bij Huygens (*Dagw.*) *weeld*. Al deze woorden eindigen nu, zonder uitzondering, op *-e*.

-(e)nis (Mnl. *-nisse* en in het Vlaams de oudere vorm *-nesse*).⁴⁾

De langere vorm *-enis* is weer door analogie ontstaan. Wanneer een *e* toegevoegd wordt, blijft de verscherping van de consonant in de auslautpositie van de syllabe, gehandhaafd, b.v. *beeltenis, droefenis*. Dit verschijnsel komt reeds in het Mnl. voor o.a. *gevankenesse, ghetuechenesse*.

Het suffix sluit zich niet alleen aan bij adjektieven en substantieven (*duisternis, droefenis, beeltenis*; een jong neologisme is *lichternis* (naar *duisternis*) bij P. N. van Eyck en A. Roland Holst), maar ook bij verbale stammen (*heuchenis*, Vlaams: *treurnis*), of verleden deelwoorden (*geschiedenis, verrijzenis, gebeurtenis, bekentenis, erkentenis, gevangenis*), waarbij de twee eerste geen verscherping van consonant vertonen.

In *schennis* (van *schenden*) treedt assimilatie op; evenzo in *vonnis* uit *vondenis*, van een verl. deelw. afgeleid.

De betekenis van deze afleidingen is niet beperkt tot toestanden en werkingen: ook een resultaat (*kennis*), een middel

1) Van Helten *Vgr.* II § 73.

2) Van Helten t.a.p.

3) Zie Schönfeld § 155. *Woede* is een jongere vorm, die ± 1600 naast Mnl. *woet* opgekomen is. Omgekeerd werd Mnl. *coude* wel verkort tot *cout*.

4) Zie voor de Germaanse oorsprong en de anorganische *n* Schönfeld § 140.

(*lafenis*), een kollektief begrip (*vuilnis*), of andere konkrete voorstellingen (*hindernis*, *wildernis*) komen daarbij voor.

Bij een drietal suffixen, nl. *-dom*, *-schap* en *-heid* kan etymologisch nog aangetoond worden dat ze uit zelfstandige woorden ontstaan zijn.¹⁾

-dom (verkort uit Mnl. *doom*) betekende oorspronkelijk: toestand, waardigheid. De betekenis van de afleiding is:

10. staat of toestand: *adeldom*, *ouderdom*, *maagdom*, *rijkdom*, Mnl. *wijsdoem* = wijsheid;
20. grondgebied: *hertogdom*, *bisdome* (uit bisschopdom);
30. kollektief: *mensdom*, *christendom*. Sommige auteurs toonden bijzondere voorkeur voor deze soort, o.a. Vondel²⁾ bij wie *-dom* achter meervoudige substantieven met *s* geplaatst wordt: *riddersdom*, *schenckersdom*, *ballingsdom*, en naar analogie een bindings-*s* krijgt: *koningsdom*, *engelsdom*. Hij vormt zelfs woorden als *redendom*: alle met rede be-gaafden. Bilderdijk volgt hem in dergelijke formaties na. Reeds Mnl. *wijsdoem* = de geleerden. Schertsend gevormd in studententaal: *ploertendom*;
40. konkreet: *eigendom*, *heiligdom*.

-schap (Mnl. *-scap*, *-scepe*, *-scip*; vgl. Fries *-skip*) samenhangend met scheppen, en dus oorspronkelijk: gestalte, gedaante, hoedanigheid, toestand. Het Mnl. kende reeds afleidingen als *haetscap* (= hatinge), *viantscap*, *nutscap*, *heidenscap*, *joodscap*, *paepscap*. Behalve achter substantieven en adjektieven komt *-schap* soms ook achter een infinitief: *wetenschap*, *zeggenschap*, waarvan weer *medezeggenschap* afgeleid is. In hedendaags Nederlands is het zeer gebruikelijk, en nog steeds zeer productief, vooral in kollektieve zin. Het aantal (*bedrijfschap*, *produktschap*, *landbouwschap*, *plassenschap*, *strandscap* enz.) neemt in de laatste jaren door wettelijke regelingen zo sterk toe, dat zelfs een nieuw znw. *schap* bezig is zich daaruit te ontwikkelen: *wet op de schappen*, *het werk der schappen* enz. De betekenis kan zijn:

10. gesteldheid: *blijdschap*, *gevangenschap*;
20. waardigheid: *koningschap*;
30. grondgebied: *graafschap*, *waterschap*.
Naar analogie van *waterschap* ontstond de term *wegschap*, *jachtschap*. In het Oostmnl. was *houtscap* een dorpsgemeente en *maelschap* onverdeeld gemeente-eigendom.
40. kollektief: *broederschap*, *nakomelingschap*, *vroedschap*, *gezelschap*. Verouderd is *manschap* = bemanning.
50. een persoon: *heerschap*, *vriendschap* en het plurale tantum:

¹⁾ Zie Schönfeld § 135.

²⁾ Van Helten *Vgr.* I, blz. 72.

manschappen. In het Mnl. ook *boelschap* en *geselschap* = gezellin.

6°. een zaak: *boodschap*, *gereedschap*, *nalatenschap*.

-heid (Mnl. *-heit*, *-hede*). In het oud-Germaans bestond een overeenkomstig substantief met de betekenis: stand, staat, waardigheid, hoedanigheid, dat in later tijd alleen als suffix voortbestond. Doordat het dikwijls achter adjektieven op *-ig* kwam te staan (*heiligheid*) ontstond door analogie een uitgebreider suffix *-igheid*.¹⁾ Een woord als *zoetigheid* kan nog gevormd zijn uit *zoetig*, maar zal licht met *zoet* in verband gebracht worden; *kleinigheid*, *nieuwigheid*, *zwarigheid*, *gauwigheid*, *malligheid* kunnen alleen ontstaan zijn met het uitgebreide suffix.²⁾ In de taal van de rederijkers en de vroege renaissance waren zulke woorden op *-igheid* (b.v. *schoonigheid*) in de mode. In dialecten, o.a. in de Noordbrabantse Kempen, zijn ze nog talrijk.

Deze afleidingen worden aangetroffen bij allerlei adjektieven (*schoonheid*, *waarheid*, *reinheid*, *vermetelheid*, *spaarzaamheid*, *onbeduidendheid*), bij substantieven (*Godheid*), bij telwoorden (*eenheid*, *veelheid*) en een enkele maal bij een adverbium (*overheid*). Soms ook achter een woordgroep: de *al-of-niet-mogelijkheid*. De betekenis kan zijn:

1°. een hoedanigheid (*schoonheid*);

2°. een toestand (*kindsheid*); in mystieke taal voor allerlei abstracte begrippen als Mnl. *selfsheit*, *anderheit*, bij Ruusbroec: *istischeit* (naar Duits model) en zelfs *broothheit* 'het begrip brood'; later nog bij Vondel: *wezenheit* en *isheit*.³⁾ Het WNT wijst op allerlei „wanschepsels” uit de zestiende-eeuwse rederijkerstaal, als: *bevroedheid*, *geruischheid*, *overvloedheid* e.d.;

3°. overgang naar een meer concreet begrip: een *aardigheid*, *geestigheid*, *grofheid*;

4°. die van een kollektief: de *mensheid*, *geestelijkheid*, *meerderheid*, *overheid*. Bij Vondel: *gescapenheit* = al het geschapene. Als nieuwvorming de *gezamenlijkheid* der arbeiders;

5°. aanduiding van een individu: *Zijn Hoogheid*, *Edelheid*, *Heiligheid*, een *schoonheid* (Fr. *beauté*); schertsend bij De Genestet (St. Nic. avond): *Mijn Zotheid*; bij Werumeus Buning: een *magere langwerpigheid*; en familiaar: „zo'n akelige broer, zo'n *naarheid*, *akeligheid*”;

6°. voorwerpsnaam en stofnaam: *zoetigheid*, *vuiligheid*.

¹⁾ In het Duits ontstond uit *-icheit* het moderne *-keit*.

²⁾ De redenerende taalkundigen van de achttiende eeuw, als Huydecoper, achten *nieuwigheid* onbestaanbaar, aangezien een adjektief *nieuwig* niet bestond'

³⁾ Het laatste woord ontbreekt in het WNT. Het komt voor in *Besp. van G. en G. I*, 1914: „*Isheit* = 's werelts wezenheit”.

Wanneer naast elkaar afleidingen met *-heid* en *-te* staan, dan is het eerste meestal abstrakt, het tweede ook concreet: vergelijk *hoogheid*, *laagheid* met *hoogte*, *laagte*, die tweeërlei betekenis kunnen hebben.

-wezen. Van jonge datum zijn een aantal woorden, waarschijnlijk naar Duits model, samengesteld met *wezen*, waarin dit bestanddeel op weg is om tot suffix te verbleken: *krijgswezen*, *muntswezen*, *loodswezen*, *postwezen*, *armwezen*, *bibliotheekwezen*, *archiefwezen*.

-rijk. Dicht bij *koninkrijk*, *keizerrijk* staan nog *aardrijk*, *hemelrijk*, maar *dierenrijk*, *plantenrijk*, *delfstoffenrijk* worden eenvoudig kollektieven, zonder het begrip „gebied”.

103 Hybridische vorming.

Een zestal suffixen zijn van Romaanse oorsprong; sommige zijn zo zeer ingeburgerd en door talrijke analogie-vormingen verbreid, dat ze niet meer als vreemd gevoeld worden. De grootste groep wordt gevormd door:

-ij, uitgebreid tot **-arij**, **-erij**, **-enij**, **-ernij**. De oorsprong van dit suffix is te vinden in het Frans. Woorden op *-ie* moeten al lang vóór de schriftelijke overlevering aan het Frans, en aan het geschreven Latijn ontleend zijn ¹⁾; anders zou het onverklaarbaar zijn dat reeds omstreeks 1300 zoveel analogie-vorming op te merken valt, b.v. *duvelie*, *heerschappie*, *momborie*, *voghedie*, *gokelie*, *wapenie*. In het Middelnederlands vindt men ook nog de oudere vorm, *-ië*, b.v. *baelgië* ²⁾, waaruit later ontstond *-ije* (*Turkije*, *Barbarije*) waarnaast *-je* (*Spanje*, *Brittanje*).

In jongere perioden werden opnieuw veel Franse woorden op *-ie* overgenomen. Slechts bij uitzondering (als rijmklank) ging daarbij *ie* over in *ij* (*poezij*, *melodij*). ³⁾

Zeldzaam is een uitbreiding van dit suffix tot *-dij* of *-derij*. Naar analogie van *abdij*, *proosdij*, *voogdij* ontstond *makelaardij*. Het ontstaan van *boerderij* is niet duidelijk, maar misschien was dit het model voor het volks-etymologische *gaanderij* (= galerij).

Doordat *-ie* (*-ij*) zo vaak achter woorden op *-aar*, *-er* kwam,

1) Zie Salverda de Grave: *Essai sur quelques groupes de Mots, empruntés par le Néerlandais au Latin écrit*, blz. 60 vlg. en *Franse woorden in het Nederlands*, blz. 339. Verder Schönfeld § 148 en de daar genoemde literatuur.

2) Soms naast elkaar, b.v. in de *Rose* als rijm *meestrie: vrie* en even verder *vrië: simonië*.

3) Salverda de Grave, a.w. blz. 308, merkt op, dat daarbij de analogie opnieuw werkte, en aanleiding gaf tot quasi-Franse woorden als *botanie*, *gymnastie*, *pedagogie*, waarvan de beide laatste verdrongen werden door *gymnastiek* en *pedagogiek*.

ontstond een uitgebreider suffix *-arij*, *-erij*. Naar *bakkerij*, *brouwerij* kon ook *smederij* gevormd worden. *Visserij* kan dus zowel van visser, als rechtstreeks van vissen gevormd zijn. Hoofd gebruikt al *praterij* (*Granida*). Vgl. verder: *afgoderij*, *landerij*, *boekerij* enz. Pejoratief b.v. bij Multatuli: *letterkunderij*, *publicisterij*, *kritiekerij*.

Evenzo gaven woorden als *artsenij*, *woestenij* (uit Mnl. *woestene*), *komenij* (uit *coopmannij*) aanleiding tot het uitgebreidere *-enij* en dit versmolt met *-erij* tot *-ernij*: Vondel kent nog *razerij*, *moorderij*, waarnaast *razernij*, *slavernij*.¹⁾ Evenzo *spotterij* en *spotternij*. Reeds oud zijn Mnl. *dorpernie*, *scalkernie*, waarbij later: *glotternie*, *loddernie*, *truffernie*, *smekernie*.²⁾

Een dubbel suffix komt voor in *heerschappij*, *maatschappij*.

De betekenis van woorden op *-ij* is:

10. waardigheid of bedrijf: *voogdij*, *koopvaardij*, *makelaardij*;
20. plaats waar het bedrijf uitgeoefend wordt: *bakkerij*, *brouwerij*, *kuiperij*, *gieterij*;
30. toestanden en werkingen: *slavernij*, *bedelarij*, *afzetterij*;
40. hoedanigheid: *hovaardij*, Mnl. *dorpernie*;
50. kollektieven: *boekerij*, *burgerij*, *ruiterij*;
60. gebied: *Meierij*, *grietenij*, *abdij*;
70. voorwerp: *artsenij*, *rijmelarij*;
80. pejoratief: *ambtenarij*.³⁾

-age komt eveneens eerst voor in uit het Frans overgenomen woorden.⁴⁾ Oorspronkelijk werd het waarschijnlijk uitgesproken als *adʒə*: vandaar de weifeling in de schrijfwijze: *pelgrimaedse*, *pelgrimaedje*, *pelgrimage*; in de zeventiende eeuw b.v. *zeilagie*, maar ook *zeilazie*. Hoofd schrijft al op z'n Frans: *boelage*, maar nog in de spelling van Siegenbeek was *-aadje* gebruikelijk.

Naar de vele, reeds vóór de schriftelijke overlevering ontleende woorden, werden al in het Mnl. o.a. analogisch gevormd: *drivage*, *lackaedsie*, *sculaedse*, *timmerage* enz. De stroom gaat steeds door: zowel van verba (*vrijage*, *boelage*, *kijvage*, *kwellage*, *slijtage*

¹⁾ Vgl. het artikel *razernij* in het WNT.

²⁾ Daarnaast komt voor: *smekerdie* met een niet productief gebleven suffix *-die* dat ook voorkomt in *makelaerdie* (Ned. makelaardij), waarvoor *koopvaardij* als voorbeeld gediend kan hebben, evenals *proosdij* en *kanunnikdij* naar *abdij*. Vergelijk een dergelijk uitgebreid suffix *-derij*, door Schönfeld uit de Groningse volkstaal aangehaald, maar dat ook in de Noordbrabantse Kempen gewoon is, b.v. *dokterderij* (het dokteren), *handelderij* (het handelen), *huurderij* (het huren) enz. Vergelijk ook Teirlinck, *Klank- en Vormleer*, blz. 117b en Cornelissen Bijv. XII. Een uitbreiding tot *-elij* (gelijk in het Duitse *Liebelei* e.d.) komt in het Nederlands niet voor; *makelij* = *maaksel* had daar aanleiding toe kunnen geven.

³⁾ Schönfeld, t.a.p., wijst op de parallel met het Duits. Een woord als *zwijnerij* zal oorspronkelijk wel een germanisme zijn (*Schweinerie*).

⁴⁾ Zie voor de oorsprong uit Lat. *-aticum* en de verdere klankontwikkeling in het Romaans Salverda de Grave *De Fr. W.*, blz. 306, 339.

lekkage) als van substantieven (*bosschage, dijkage, zeilage, tuigage, pakkage, stoffage*) worden telkens nieuwe woorden gevormd. Opmerkelijk is, dat zoveel van deze woorden weer verdwenen zijn, b.v. de in het WNT vermelde *schuivage, stuwage*, en dat ook late afleidingen door hun „slang”-karakter vergankelijk zijn, b.v. *foppage* (nog bij Vosmaer), *kullage, bibberage, dierage*.

Wat de betekenis betreft, kan men onderscheiden:

1⁰. namen van werkingen: *slijtage, vrijage, strijkage*;

2⁰. kollektieven: *bosschage, pluimage, takelage*;

3⁰. voorwerpsnamen: *stellage*;

4⁰. pejoratief: *dierage, duvelderage* (Wolff en Deken) = geduvel.

Bij *pelgrimage* = pelgrimstocht sluit zich aan het zeventiende-eeuwse *zeilage* (o.a. bij Gerrit de Veer) = zeiltocht.

(-i)teit komt oorspronkelijk voor bij geleerde, aan het Frans ontleende woorden als *majesteit, kwaliteit*.¹⁾ In enkele daarvan, als *antiquiteit*, kon men het eerste deel in verband brengen met een adjektief (*antiek*). Dat opende de mogelijkheid voor analogievormingen als *rariteit, stommiteit, flauwiteit, gemeniteit, naieviteit*, alle in familiere taal, wellicht tendele afkomstig uit dezelfde kringen als de soortgelijke Duitse woorden.

-ment komt oorspronkelijk voor in geleerde woorden uit het geschreven Latijn: *torment, instrument, element, regiment, fragment* e.d.²⁾ In het Mnl. werkte reeds analogie, blijkens woorden als *boetement* en *boerdement*. In hedendaagse taal zijn bekend: *dreigement* en de min of meer familiere woorden *mankement* en *gruzelementen* (pl. t.); en als typisch „slang”: *kakement, zielement, bollement, donderement, prevelement* (= praatjes), *pierelement* (= draaiorgel). Wolff en Deken kennen naast *complimenten* ook *buigementen*.

-isme, in het Zuidnederlands, onder Franse invloed, veelal met *ie* gesproken, komt voor in internationaal gebruikelijke woorden (uit Latijn *-ismus*), die een of andere geestesrichting, geleerde of maatschappelijke beschouwing aanduiden, als *Calvinisme, Darwinisme, socialisme, anarchisme, classicisme*; verder ook *gallicisme, anglicisme*. Ze zijn voor enige uitbreiding vatbaar: de term

¹⁾ Het Duitse *-tät* heeft slechts zeldzame hybriden als *grobität* (16de eeuw), *albertät* (17de eeuw), schertsende vormingen, wel uit studentenkringen afkomstig. Zie Holmberg *PBB*. 1937 afl. 1—2; Van Dam II 365. Vgl. voor *naieviteit* Gerlach Royen in *N. Tg.* XLIII, 275.

²⁾ Salverda de Grave, *Essai*, blz. 80, WNT IX, 570.

germanisme moet in ons land ontstaan zijn. Familiaar is b.v. *idiotisme* = een idiote streek.¹⁾

-atie. Geleerde woorden op *-atie* (uitgesproken als *-asie* of *-aatsie*) kwamen ook in omgangstaal voor, b.v. *felicítatie*. Hybridische afleiding is daarbij zeldzaam, b.v. *redenatie* = redenering. Naar woorden als *falsificatie* vormde men in „slang”: *lullificatie*, *kletsificatie* = kletspraat.

-aria: *prullaria*.

104 Afleiding door praefixen.

*ge-*²⁾ heeft bij substantieven verschillende betekenissen.

- 1⁰. kollektief: *gepeupel*, *gespuis*, Mnl. *gesinde*, waaruit later: gezin. Boven zeer gewoon in de reeds in § 101 vermelde verbinding met het suffix *-te* (*geboomte*, enz.);
- 2⁰. stofnaam: *gebak*, *gemaal*, *geslacht* (= vlees);
- 3⁰. persoonsnamen met de kracht van „samen”: *gebuur*, *gezel*, *genoot*, *genan*, Mnl. *gegade*, *gespele* (bij Vondel: *gespelen*) en als plurale tantum: Mnl. *gevriende*, *geviande*, *geneven*, *gemage*, en nu nog: *gebroeders*, *gezusters*, en in de Noordbrabantse Kempen: *geneefs* en *genichten*.
- 4⁰. verbaal-abstracta: *geschreeuw*, *geloop*, *gehuil*, *gedraaf*, *gebel*, *geklaag*, *gegiechel*, *gezeur*, *getoast*, *gehannes*, enz. Deze groep is zeer produktief, in tegenstelling met de weinig produktieve vijfde groep. De impressionistische dichtertaal kent neologismen als: *lichtgestijg*, *lichtgedaal* (Boutens).
- 5⁰. voorwerpen: *gewelf*, en als voortbrengsel van de handeling: *gebouw*. Vgl. ook onder 2⁰ *gebak*.

on-. Vóór substantieven heeft *on-* (met klemtoon) drieërlei betekenis:³⁾

- 1⁰. ontkennend: *oneer*, *ondeugd*, *onmin*, *onkunde*, *onzin*;
- 2⁰. pejoratief, ontwikkeld uit de ontkenning. Vergelijk: „dat is géén mens” met *onmens*; „’t is géén weer om uit te gaan” met *onweer*. In gevallen als *ondank*, *ondienst*, *ongeloof* ziet men reeds de overgang; uitsluitend pejoratief is b.v. *ondier*, *onmens*, *onweer*, *onding*, *onkruid* en het plurale tantum *onkosten*, te vergelijken met het Mnl. *ongelt* = buitengewone belasting. In de zeventiende eeuw spreekt Hooft van een *on-Hollander* en een *onman*. Vondel gebruikt *onspijs* (*Gebroeders*, vs. 388) en *onwegh*, Huygens: *onwerck* (*Hof-*

¹⁾ Meer voorbeelden zijn besproken door Gerlach Royen in *Taal en Leven* VII, 73.

²⁾ Zie over dit uit Oudgerm. *ga-* verzwakte praefix en de eventuele samenhang met Latijn *co(n)-*: Van Wijk *Etym. Wdb.*, en Schönfeld § 160c.

³⁾ Zie Schönfeld § 159.

wijck). Bilderdijk vormt *Ongeest*, een nietig *ondeel*, drogeregels van *Ondichters*;

30. versterkend (zeldzaam en verouderd): *ontal*¹⁾, bij Vondel *ondiepte* = peilloze diepte, *onmoeite* = grote moeite; Mnl. *onscout* = zware schuld.²⁾

wan³⁾ heeft dezelfde verslechterende betekenis als *on-*. In het Mnl. komt al een vrij groot aantal afleidingen voor, merendeels weer verdwenen: *wangelaet*, *wangelope*, *wanhoge* (= droefheid), *wanonste*, *wanlust*, *wanraet*, *wansede*, *wantale*, *wantroost*, *wanvermoeden*, *wanverstant*. Eigenaardig is de levenskracht van dit oude praefix. In schipperstaal kent men *wankoers*, *wantij*, *wanvracht* en daarnaast allerlei vrij jonge woorden als *wanklank*, *wangedrag*, *wanbedrijf*, *wanverhouding*, *wansmaak*, *wanspelling* en zelfs een familiaar woord als *wanbof*. Mevr. Bosboom-Toussaint gebruikte *wanheb*, in tegenstelling met *hebben*. Intussen treft men een schijnbaar jong woord als *wanbetaling* al in de zestiende eeuw aan.

De rekking tot *waen* in het Mnl. (b.v. *waenhope*, *waenmate*, *waentroost*, *waenwise*) staat mogelijk onder invloed van bijgedachte aan *wanen*. Dat kan vooral het geval zijn bij een woord als *waenglorie*. Vgl. *waenweten* bij Bredero en het adjektief *waanwijs*; daarentegen kan *waanzin* „Rückbildung” zijn uit *waanzinnig*, dat mogelijk aan het Duits ontleend is.

mis-⁴⁾, een pendant van *wan-*, is in het Mnl. ruim vertegenwoordigd; het Middelnederlands Woordenboek somt een veertigtal op, die, nu verdwenen zijn (b.v. *misval*, *misbroke* = vergrijp, *miscanse* = slechte kans, ongeluk, *mistale* enz.). Ook na de Middeleeuwen tot op onze tijd blijft het praefix vruchtbaar: *mis-slag*, *misgewas*, *misbruik*, *misbaksel*, *miskraam*, *misgreep*, *mis-punt*, *misverstand* (oudtijds = onenigheid, o.a. bij Huygens), *misstap*, enz.⁵⁾

105 Verouderde praefixen.

Een viertal oud-Germaanse suffixen zijn slechts in spaarzame overblijfsels bewaard, en hebben door hun onherkenbaarheid en

¹⁾ Vgl. Duits: *Unzahl*, *Unmenge*, *Unmasse*.

²⁾ Op één plaats bij Maerlant, en wellicht Reinaert I, 2512.

³⁾ Zie voor de ontwikkeling uit een zelfstandig oud-Germaans woord Schönfeld § 159. Mnl. *wan* = ledig.

⁴⁾ Zie Schönfeld § 159.

⁵⁾ Een vierde pejoratief suffix: *bal-* schijnt reeds in 't Mnl. niet meer produktief geweest te zijn; het komt maar voor bij drie substantieven: *baldaet*, *balmont* (slechte voogd) en het twijfelachtige *ballast*, waarvan alleen het laatste nog bestaat en het eerste in *baldadig* bewaard is. Verder zijn nog in gebruik gebleven: *balorig* en *balsturig*. Geïsoleerd in dezelfde pejorative betekenis is ook *af-* in *afgod* (= ongod) en *afgunst*, wellicht ook in *afgrond*, maar hier wekt *af* herinneringen aan het bijwoord *af* in samenstellingen als *afdak*.

onvruchtbaarheid, al sedert het Middelnederlands voor het tegenwoordige Nederlands alleen historisch belang. Het zijn:

a- ontkennend-pejoratief, slechts bewaard in drie Mnl. substantieven: *asage* = beuzelpraat, *awech* = afgelegen plaats en *awint* = windstilte; bovendien versterkend in *abolge* = verbolgenheid.

et = weder, opnieuw, in Mnl. *etgras*, *etgroede* (nu nog: *etgroen*), *etmael* en *edwijt* = smaad.

ant- = tegen, alleen bewaard in *antwoord*, maar in het Mnl. nog in *antwerde* = tegenwoordigheid, *andach* (uit *anddach*) = oktaaf van een kerkelijk feest, en *anthooft* = waterkering (vgl. *Antwerpen*).

oor- = uit, nog bewaard in *oorkonde*, *oordeel*, *oorlof*, *oorsprong*, *oorzaak*, *oorlog*.¹⁾ Voor het Mnl. komen daar nog bij: *orate* = overgebleven eten²⁾, *orsate* = schadeloosstelling, *orvede* = belofte geen wraak te zullen nemen, en de mystieke term *orewoet*, bij Hadewijch (= geestvervoering).

106 Hybridische praefixen.

aarts- (Mnl. *aerts-*, *erts-*) is vroeg ontleend aan het Romaans (*arci-*), blijkens de umlaut in het Duitse *erz*.³⁾ Naar *aartsengel*, *aartsbisschop*, *aartsvader* werden woorden gevormd als *aartsmoeder*, *aartsherder*, *aartsketter*, enz.⁴⁾

Met pejoratieve verruiming van betekenis werden schertsende woorden gevormd als: *aartsschelm*, *aartsschauvit*, *aartsdeugniet*, *aartsbedrieger*. Etymologisch verborgen is het in *arts* (Mnl. *arsatere* = Grieks *archi-iatros*); als jongere woorden werden *architekt*, *archipel* in veel latere tijd uit het Frans overgenomen.⁵⁾ Vgl. voor de uitbreiding tot adjektieven § 117.

oer- is etymologisch hetzelfde praefix als het boven besproken *oor-*, maar is daarmee niet te vereenzelvigen, omdat het in veel later tijd en met andere betekenis uit het Duits overgenomen werd, al is het voor verbreiding in het Nederlands vatbaar gebleken, b.v. *oerbos*, *oermens*, *oertaal*, *oervorm*, *oertekst*. Ontaalkundig was dus Van Helten's voorstel om het door *oor-* te

1) Zie voor de onzekere etymologie Franck-Van Wijk *Etym. Wdb.*

2) Later *orete* > *orte*; vgl. geörte spise (J. W. Muller in *Ts. XIII*).

3) Vgl. Salverda de Grave *De Fr. W.*, blz. 23. In Mnl. *eertsche* bisscop blijkt dat volksetymologisch verband ondersteld werd met *eerde*, maar daarin zal wel niet, met Van Wijk, de verklaring van de *t* gezocht moeten worden. Veeleer is te denken aan een Romaanse palatale *t*.

4) Zie meer voorbeelden in WNT I, 579 vlg.

5) Naar de betekenis zijn samenstellingen met *opper* te vergelijken, dat ook de funktie van een praefix begint te krijgen: *opperadmiraal*, *-kanselier*, *-officier*, *-priester*, *-rabijn*, *-rechter*, *-stalmeester*, *-stuurman*; *opperbestuur*, *oppergezag*. In de Noordbrabantse Kempen: *opperdeugeniet* = *aartsdeugniet*, *oppervelegel*.

vervangen en daardoor meer Nederlands te maken.¹⁾ Vgl. voor de ontwikkeling van *oer-* als versterkend praefix bij adjektieven § 117.

Eigenaardig is, dat ook een aantal Latijnse voorzetsels en bijwoorden meermalen aan Nederlandse woorden gekoppeld worden, en dan het karakter van praefixen krijgen, namelijk:

ex- in *ex-minister*, *ex-keizer* enz. (= gewezen). Het gebruik is afkomstig uit het milieu van Latijnse beampten en soldaten. Uit het Latijn ging het eerst in de tijd van de Revolutie in het Frans over. In het Nederlands is het een navolging van het Frans.²⁾ De oudste voorbeelden in het WNT dateren uit het einde van de achttiende eeuw; bij Wolff en Deken: *ex-koopman*, bij Staring: de *ex-kreupelen*, bij De Wacker van Zon: *ex-herder*, *ex-dichter*, *ex-minnaar*.³⁾

vice-: naar *vice-president* analogisch ook *vice-voorzitter*.

sub- Het WNT noemt: *sub-ontvanger*, naar woorden als *subaltern*.

anti- Naar de vele vreemde woorden (b.v. *anti-Christ*) wordt dit woord voor allerlei Nederlandse geplaatst. Huygens vormde al, schertsend, *anti-woord* in tegenstelling met *antwoord*. Uit later tijd dagtekenen: b.v. *anti-revolutionair*, *anti-semiet*, *anti-papist*, *anti-kritiek*, *anti-clericalisme*, *anti-dienstvervangingsbond*.⁴⁾

non- in vreemde woorden als *non-valeur*, *non-combattant* vonden navolging b.v. in *non-betaling* (Van Dale), *non-stoprit*.

extra: *extra-korting*, *extra-premie*.

quasi: *quasi-geleerdheid*.

pseudo: een *pseudo-student*.

hyper: *hyper-critiek*.⁵⁾

De drie laatste praefixen komen ook bij adjektieven voor (zie § 117).

Uit sommige van de bovengenoemde praefixen emanciperen zich substantieven of adjektieven (§ 117): de *ultra's*, de *anti's*, een *extraatje*, iets *extra's*, een *prae* hebben.

1) Ook volgens het WNT is het „verkeerdelijk als voorvoegsel gebruikt“.

2) Zie daarvoor een artikel van J. van Wageningen in *Neophilologus* 1920.

3) Te vergelijken is de voorvoeging van *oud* in *oud-minister*, *oud-burgemeester*.

4) Zeer uitvoerig is *anti-* behandeld in het Supplement van het *W.N.T.* (ald. ook *anti*).

5) Bij *super* vormt men o.a. *superdividend*, *superintendent*, *supernaturalisme*, maar het *W.N.T.* geeft geen voorbeelden met zuiver Nederlandse znw.

107 Praefixen in wording, uit samenstellingen.

Parallel met wat reeds opgemerkt werd bij de suffixen, zien we ook bij de praefixen het verschijnsel dat het eerste deel van een samenstelling door analogie produktief kan worden en dan min of meer de funktie krijgt van een praefix. Een voorbeeld daarvan uit het Mnl. is de pejoratieve betekenis van *hage*, oorspronkelijk = van buiten af, b.v. in *hagemunt*; d.i. munt van slecht allooi. In de zestiende eeuw kent Kiliaen reeds: *haeghklerck*, *haeghpape*, *haeghpoorter*, *haeghschole*, *haeghspeel*, *haeghtap*.¹⁾

Omgekeerd diende *puuc* (oorspronkelijk: laken van de beste soort) om iets voortreffelijks te kenmerken (b.v. in het Mnl. adjektief *puucgoet* = puikbest), dat door Vondel als melioratief praefix gebruikt wordt in *puicksteen* en *puickstof* (*Jos. in Dothan*, vs. 124 en 130); vgl. *puikdichter*, *puikschilder*, *puikjuweel*, *puiksieraad*.

Bij persoonsnamen kent de Groningse en Drentse volkstaal als vergrotend praefix *baas*: niet alleen *baaskerel*, maar ook *baasklimmer*, *baasmeid*, *baasboom*.²⁾

Voor al in platte volkstaal en „slang” kan men in verschillende tijden zulke praefixen-in-wording aantreffen, vooral pejoratief, b.v. reeds in de 16de en 17de eeuw *kak-* (bij Coornhert *kackjoffer*, bij Bredero *kacknaaister*, later *kakmadam* enz.), *snert-* en *stront-* in tal van verbindingen³⁾, evenals nu nog een *rotkerel*, een *soep-boel* e.d. Daartegenover staat weer waarderend het praefix *reuze-*, b.v. een *reuze-onderneming*. Verscheidene van zulke praefixen zullen we bij de adjektief-vorming terugvinden.

108—118 Afleiding van adjektieven.

108 Algemene opmerkingen.

De stamvorm van werkwoorden kan niet alleen als substantief (§ 96) maar ook als adjektief in gebruik komen, b.v. *klef* van kleven, *kies* van kiezen, *braak* van braken, *klem*, *knijp* (vastgedrukt: 't Schip loopt klem of knijp), in een gedicht van Revius *swoeg* (hijgend) van zwoegen.⁴⁾ Ook adverbia, voor

¹⁾ *Mnl. Wdb.* i.v. *hagemunt*.

²⁾ Niet vermeld in WNT. Vergelijkbaar is het Mnl. *meester-duvel* (L. o. H.).

³⁾ Zie daarvoor de artikels in WNT XV en XVI.

⁴⁾ Deze voorbeelden zijn ontleend aan een artikel van Chr. Stapelkamp (*N. Tg.* XLIII, 141).

buiging vatbaar geworden, kunnen tot adjektieven overgaan ¹⁾. Bij adverbia: de *nabije* zon (Hooft), *veraffe* geluiden, een *terloopse* mededeling; bij bijwoordelijke uitdrukkingen: een *bijdehante* jongen, een *doordeweekse* dag.

109—113 Afleiding door suffixen.

109 Het suffix *-en*.

Van ouds is de afleiding door middel van suffixen zeer gebruikelijk om nieuwe adjektieven te vormen. Wij laten weer ter zijde die gevallen waarin een suffix uit een ver taalverleden alleen voor etymologen nog herkenbaar, schuilt in een slotklank, als de *t*-klank van *kond* (naast kennen), de *r* van *bitter* (naast bijten) enz. Nu verouderd, maar in de M.E. blijkens tal van adjektieven nog produktief, is het suffix *-el*, b.v. *middel*, *wandel*, *wantrouwel*, *behaghel*, *aenhanghel*, nu nog *vermetel*, *schamel*, *onnozel*, en wellicht verborgen in *onvergetelijk* (Mnl. *vergetel*) ²⁾, *kriegelig* (Mnl. *crighel*).

Voor het tegenwoordige taalgevoel nog herkenbare suffixen zijn:

-en, bij stoffelijke adjektieven, ontstaan uit het Mnl. *-ij*. ³⁾

In het Mnl. komen niet alleen veel afleidingen voor van namen van metalen (*guldijn*, *selverijn*, *coperijn*, *houtijn*) en stoffen (*sidijn*, *wollijn*), maar ook van allerlei diernamen (*hondijn*, *hertijn*, *calverijn*, *berijn*, *wederijn*, *lammerijn*, *conijn*, verkort tot *conijn*), die met het substantief later tot samenstellingen konden versmelten (*hertenvlees*, *berenhuid*), doordat ze niet meer als adjektieven herkend werden. In jongere tijd ontstaan telkens nog nieuwe afleidingen van deze soort als: *bronzen*, *gipsen*, *papiëren*, *rieten*, een *veren* bed, een *touwen* mat, e.d. In moderne poëzie komen herhaaldelijk dergelijke adjektieven als neologismen voor, o.a. *wolken*, *stralen*, *vuren* (Boutens), *weerlichten* (Marsman).

110 Het suffix *-ig*.

-ig uitgesproken *-əg*), uitgebreid tot *-erig*. ⁴⁾ De vokaal kan zowel teruggaan op *a* als op *i*; vandaar in de oudere periode al of niet met een umlaut (b.v. Limburgs *mechtig* uit *macht*), waarvan nog sporen aanwezig zijn bij *behendig*, *bestendig*, *amechtig*. In het Mnl. ging *-ich* soms samen met het praefix *be-* (*besondich*,

¹⁾ Substantieven (stofnamen en kleurnamen) kunnen adjektivisch gebruikt worden. Dan verandert wel de betekenis, maar niet de vorm (zie § 141).

²⁾ Vgl. echter: *begrijpelijk*, *onverzettelijk*, *vergefelijk*, e.d.

³⁾ Zie Schönfeld § 151. Vgl. voor *-e* naast *-en* § 26.

⁴⁾ Vgl. Schönfeld § 137.

bedroevich, bebloedich), die zozeer op participia geleken, dat ze zich daarbij aanpasten (*besondicht* enz.) ¹⁾

Dit suffix kan geplaatst worden: 1°. achter substantieven, om een eigenschap aan te geven, met die voorstelling samenhangend, b.v. voorzien van wat het substantief aanduidt: *bloedig, rotsig, glanzig*, of: de eigenschappen vertonende: *bazig, bokkig, glazig, dievig*; 2°. achter adjektieven: *waardig, levendig, droevig, zoetig, gelig*; 3°. achter verbale stammen: de neiging vertonend tot de handeling; *inhalig, gelovig, bedrijvig, begerig*; bij Huygens: *lesigh*; 4°. achter adverbia, b.v. *nietig, innig, overig, vorig* (vgl. ook *enig* uit een telwoord, *sommig* naast Mnl. *some*). Een woord als *toenmalig, voormalig*, is waarschijnlijk gevormd naar het model van het Duitse *damalig*. ²⁾ Zeer gebruikelijk is ook de verbinding met adjektief + substantief in de betekenis van een possessieve samenstelling: *langarmig, zwartharig, roodwangig, zwaarlijvig, scherpzinnig, vrijmoedig, vrijzinnig* enz.

Bij Mnl. adjektieven als *nieuwsgier, wispeltuur, onderdaan, eenpaer* e.d., bij adjektieven op *-el* als *korzel, kregel* ontstonden adjektieven op *-ig*, die de kortere vormen verdrongen hebben. Soms heeft het de schijn dat de oorspronkelijke vormen verkortingen zijn, b.v. *vocht* (= vochtig), *deft* (= deftig), *spicht* (= spichtig). Omgekeerd ontstonden in dichtertaal inderdaad door analogie dergelijke afgekorte vormen, als *veil* = veilig, *lafharte* = lafhartige (Bilderdijk), *almachte, gifte, standvaste, godvruchte, doorluchte*. ³⁾

Uitbreiding van dit suffix tot *-erig* kan zowel veroorzaakt zijn door afleiding van verba op *-ëren* (*huiverig*) als van substantieven op *-er* (*dromerig, schreeuwerig, blufferig*). Analogievormen zijn dan *kleverig, beverig, rillerig*, en verder bij substantieven: *weelderig, winderig, zanderig, zangerig, katterig*, en in damestaal: *beelderig, snoeperig, dodderig* (naast *doddig*). Staan afleidingen met *-ig* en *-erig* naast elkaar, dan hebben de laatste meermalen een ongunstige gevoelswaarde, b.v. *bloederig* naast *bloedig, zanderig* naast *zandig*. Vgl. voor de ongunstige betekenis ook: *landerig, katterig, houterig, hokkerig*.

Tegenover deze uitbreiding van het suffix staat in dichtertaal een inkrimping door de weglating van de vokaal, b.v. *zaal'ge, veil'ge*, zeer veel voorkomend bij Bilderdijk en onder de modernen

¹⁾ Zie Verdam in *Ts.* VI, blz. 40.

²⁾ In het Duits zijn zulke afleidingen gebruikelijker: *dortig, hiesig, jetzig, sofortig*.

³⁾ Bij Vondel komen ze in groten getale voor; zie de plaatsen aangegeven bij Van Helten *Vgr.* I, blz. 113 en vgl. *W.N.T.* VI, 1390. Veel voorbeelden geeft ook Bogaers in de *Taalgids* VIII en andere artikels over die „afgekapte uitgang *-ig*” in datzelfde tijdschrift IV, 231 en VI, 122, 265. Vgl. ook *Mnl. Wdb.* i.v. *ongedoude* = ongedoudich, waar Verdam als Mnl. parallellen aanhaalt: *ongedenke, ongelove, ongenade, ellende, ongedure, onscame*.

bij Albert Verwey. Oorzaak is dat zulke woorden met twee opeenvolgende zwakbetoonde lettergrepen in alternerend versritme niet bruikbaar zijn, dezelfde oorzaak dus, die voorheen tot de algehele „afkapping” leidde.

Op verschillende andere wijzen komt *-ig* voor, als bestanddeel van uitgebreidere suffixen, nl.

-achtig (Mnl. achtich) en *-haftig* (*haft*), dat in het Mnl. nog ontbreekt en eerst in de 16de en 17de eeuw voorkomt in woorden, uit het Duits overgenomen of naar Duits model gevormd.¹⁾ Ze zijn etymologisch van dezelfde oorsprong (*haft* = hebbende, houdende). Ten onrechte meende M. de Vries dat dit beklemtoonde *-achtig* (b.v. *waaráchtig*) te scheiden was van een minder betoond *-achtig* (b.v. *bláuwachtig*), dat afkomstig zou zijn van een substantief *acht* (b.v. in: acht geven, acht slaan.²⁾

De oude betekenis van het suffix (hebbende) komt nog uit in *deeláchtig* (= deel hebbend), *woonáchtig*, *vreesáchtig*, minder al in *waaráchtig* en *twijfeláchtig*, alle gevormd van substantieven, met het accent op het suffix. Het laatste woord kan men ook horen als *twijfelachtig*, terwijl ook veel jongere dergelijke afleidingen als *bérgachtig*, *régenachtig*, *kérnachtig*, *léugenachtig* het accent op het hoofddeel hebben. Evenzo bij *-achtig*, 1°. na allerlei substantieven: persoonsnamen (*diefachtig*), diernamen (*aapachtig*), stofnamen (*steenachtig*), ziektenamen (*teringachtig*); 2°. na adjektieven (*oudachtig*, *roodachtig*, *bitterachtig*); 3°. na verbale stammen (*babbelachtig*, *schrikachtig* enz.) met de betekenis: geneigd tot de handeling. Dat deze in ongunstige zin gebruikt worden, ligt meer aan de ongunstige zin van de meeste werkwoorden waarbij *-achtig* voorkomt, dan aan dit suffix: vergelijk b.v. het niet ongunstige *weigerachtig*.

De aan het Duits ontleende woorden op *-haft*, als *naamhaft*, *schaamhaft*, *zeeghaft*, *ernsthft*, *heldhaft*, *manhaft*, *schelmhaft* zijn alle verdwenen, en hebben alleen sporen nagelaten in het uitgebreidere, eveneens Duitse suffix *-haftig*. Vondel gebruikt *zeeghaftig* (Bericht voor Jephtha), *naemhaftig*; nu is nog in gebruik gebleven: *krijgshaftig*, *heldhaftig*, *manhaftig*.

Met *-ig* zijn nog enige uitgebreidere suffixen gevormd, die ten dele nog als woorden of afleidingen van woorden beschouwd kunnen worden, nl. *-matig*, in *middelmatig*, *regelmatig*, *gelijkmatig*, nog enigszins gevoeld als afleidingen van *maat*, maar stellig niet meer in *doelmatig*, *kunstmatig*, *stelselmatig*, *rechtmatig*, *plichtmatig*. Ze komen reeds vroeg voor, o.a. bij Coornhert

¹⁾ Zie Schönfeld § 150.

²⁾ In WNT V i.v. *haft* is die onderstelling prijsgegeven. Vgl. nu ook het Supplement i.v. *-achtig*, waar men een heldere uiteenzetting vindt.

schriftmatig, bij Hooft *waerheidmatig*, bij G. Brandt *wetmatig* ¹⁾, maar vermeerderden zich tot op onze tijd, ten dele onder Duitse invloed: *riddermatig*, *fabriekmatig*, *toneelmatisch*, *volksmatig*, *instinctmatig*. Als neologisme tekende ik nog aan: *etsmatig*.

-vuldig en **-voudig**. Het Mnl. kent reeds *anxtvoudich* en *sorchvoudich* (= zorgvuldig) naast *eenvoudich* en sedert de zestiende eeuw *veelvoudigh*, nu: *veelvuldig*. Volgens Van Wijk werd dit suffix oorspronkelijk achter telwoorden gevoegd. ²⁾

-vallig, in *angstvallig* (waarschijnlijk uit *angstvaldig*) ³⁾ *schroomvallig*, *wisselvallig* bewaard, en dus nu geïsoleerd ⁴⁾, in tegenstelling met het Duits ⁵⁾, had in de zeventiende eeuw een merkwaardige tijdelijke verbreiding verkregen in letterkundige taal. Verdam kende *treurvallig*, *minvallig*, *schemervallig*, *roervallig*, *windvallig*; bij Hooft: *rampvallig*, *sluymervallig* (G. v. Velsen vs. 616); bij Johan de Brune *minvallig* en nog bij Bakhuizen van den Brink *schaamvallig*.

-vaardig wordt nog duidelijk als adjektief gevoeld in *reisvaardig*, *hulpvaardig*, *slagvaardig*, *strijdvaardig*, minder al in *bereidvaardig*, maar krijgt de waarde van een suffix in *rechtvaardig* en *lichtvaardig*.

-zalig nadert tot een suffix in *rampzalig*, *armzalig* en *lamzalig*. ⁶⁾ *Armzalig* zou ontleend kunnen zijn aan het Duitse *armselig*. ⁷⁾ In het Mnl. *seghesalich* (Walewein) heeft *zalig* nog de oude betekenis, maar reeds in mindere mate in *werkzaligh* (Spieghele's *Hertsp.* IV), *arbeidzalig* (bij Hooft), en *jammerzalig*, als germanisme bij Bilderdijk. ⁸⁾

¹⁾ Zie WNT IX, 313.

²⁾ *Etym. Wdb.*, blz. 827: „hoe het tot deze groep doordrong, is onzeker”. Het Mnl. en ook latere taal kent wel een adjektief *eenvoud*, maar niet een substantief *eenvoud*, dat dus als „Rückbildung” te beschouwen is.

³⁾ Zie Franck-Van Wijk *Etym. Wdb.* In de Teuth. *angstfeldich*.

⁴⁾ Volgens WNT (III, 806) niet te verwarren met *bouwvallig* en Mnl. *grasvallich* = in het gras gevallen, als afleidingen van *vallen* (vgl. Hd. *hinfällig*). Het substantief *bouwval* is dan weer als „Rückbildung” op te vatten. Zie over *schroomvallig* en *wisselvallig* de verklaring van Mej. J. H. van Lessen (blz. 117): in schroom, en afwisseling zijnde.

⁵⁾ Vgl. *bann-*, *busz-*, *straf-*, *zinsfällig*; daarnaast *schwerfällig*.

⁶⁾ Deze woorden zijn door A. Kluyver besproken in *Ts. v. Ned. T. en L. V.*, 186 vlg. Het Duitse *-selig* is een uitbreiding van *-sal* (Mnl. *sael* = geluk): vgl. *mühsal* met *mühselig*; verder *trübselig*, *saumselig*. Vergelijk ook het artikel *rampzalig* in WNT.

⁷⁾ Kluyver, t.a.p. geeft de voorkeur aan de verklaring uit een kopulatieve samenstelling, dus *zalig* = arm (b.v. *Warenar*, vs. 203). *Lamzalig* zou onder invloed van *lamlendig* gevormd kunnen zijn.

⁸⁾ M.i. ten onrechte beschouwde Verdam indertijd ook *-waardig* (*bewonderenswaardig* e.d.) en *-spoedig* (*rampspoedig*) als wordende suffixen. *Rampspoedig* staat in verband met *rampspoed* (vgl. *voorspoed* — *voorspoedig*). Bij Coornhert ook *tegenspoedig* uit *tegenspoed*). Verdere analogie is mij niet bekend.

111 De suffixen -s en -er.

-s (in oude spelling *sch*), Mnl. (*e*)*sch*, en -ies (gespeld -isch) gaan beide etymologisch terug op -isk, maar staan historisch niet op één lijn. In het Mnl. is de *i* verzwakt tot *ə* (*hovesch*) of reeds uitgevallen (*hoofsch*), terwijl de *ch* waarschijnlijk alleen nog in de schrijfwijze bestond of dialektisch als *sk* klonk. In de late Middeleeuwen zal het suffix stellig al *s* geweest zijn. De oudere volle vorm met *ie* werd in het Duits bewaard, en dringt in de hervormingstijd eerst in kerkelijke taal, later in litteraire taal uit het Duits in Nederlandse geschriften door. Opmerkelijk is, dat dit suffix van vreemde oorsprong, zozeer burgerrecht verkregen heeft, en voor verbreiding vatbaar gebleken is. Daaraan zal de invloed van de kerkelijke taal, vooral van de Statenbijbel, wel niet vreemd geweest zijn. De Duitse oorsprong blijkt nog uit de oude schrijfwijze met *i* in gesloten lettergreep. De spelling -iesch, o.a. bij Alberdingk Thijm, en -ies volgens de regel van Kolléwijn, c.s., heeft geen ingang gevonden.

Het oude suffix *s* komt nog voor:

10. achter substantieven

- a) (vaak ingekorte) namen van landen en steden: *Zwitsers*, *Zweeds*, *Deens*, *Gelders*, *Amsterdams*, *Haags*, enz.

Doordat *Rooms* een nieuwe betekenis kreeg, ontstond daarnaast, wellicht opzettelijk, van een persoonsnaam afgeleid: *Romeins* (vgl. als nieuwvorming *Israëliisch* ter onderscheiding van *Israëlietisch*).

- b) tijden: *daags*, *zondags*, *winters* (bij Hooft b.v. *wintersche zee*);

- c) stofnamen: *lakens*, *duffels*, *neteldoeks* (vgl. het suffix -en bij andere stofnamen);

- d) andere substantieven: *hemels*, *hels*, *steeds*, *boers*, *slaafs*, *kinds*;

20. achter adjektieven: *groots*, *stuurs*;

30. achter verbale stammen, met de betekenis: neiging hebbende om de handeling te verrichten: *waaks*, *goedlachs*, *goedgeefs*, *sleets*, *broeds*, *loops*, bij Vondel: *haetsch* = haatdragend, en als aardige nieuwvorming in de Rommelpot (str. 35): „Ben jij *huppels*, ick ben *sprinks*”.¹⁾

Wanneer naast adverbia met adverbiale *s* als *vergeefs*, *dagelijks*, *zijdelings*, *zijwaarts* een adjektief voorkomt, dan is dat voor het tegenwoordige taalgevoel een overgang van betekenis zon-

¹⁾ In de zeventiende eeuw ook bij uitbreiding: gesteld zijnde op, b.v. bij Bredero *goet arms* (*Sp. Brab.* vs. 1332) en bij Hooft (*War.* vs. 1354): ick bin wel te helfte beter *Claertjes* as *Vaers*. Te vergelijken is ook *kerks* = gehecht aan de kerk.

der vormverandering. De verbogen vormen *vergeefse, dagelijks, zijdelingse, zijwaartse* krijgen eenvoudig een *e*. Het onderscheid in de oude spelling tussen *vergeefs* (adv.) en *vergeefs* (adj.) was kunstmatig, en is in de hedendaagse spelling terecht vervallen.

Als in de zestiende eeuw *-ies* (*isch*) zijn intrede doet, dan vindt men het begrijpelijkerwijze eerst in woorden uit de kerkelijke sfeer: *evangelisch, afgodisch, profetisch* e.d., bij Marnix *eerdisch, hoerisch, overspelisch, cortwijlsch, ketterisch, oproerisch*, en later in de kanttekeningen op de Statenvertaling b.v. *huychelisch, jodisch, slavisch, spottisch, uytlandisch*.¹⁾

Met het suffix *-ies* worden gevormd adjektieven

10. van geografische namen: *Arabisch* (Mnl. *arabijn*), *Frankisch, Pruisisch, Russisch*;
20. bij vreemde woorden: *romantisch, fantastisch, retorisch, chemisch, fysisch*, vooral ook bij persoonsnamen op *-ist*: *socialistisch, anarchistisch, egoïstisch*²⁾, terwijl andere uitgaan op *-arisch*: *legendarisch, vegetarisch*. Opnieuw werkt hier Duitse invloed. Jong zijn ook afleidingen als *wettisch, nieuwmodisch*. De bovengenoemde woorden uit de 16de en 17de eeuw zijn bijna alle spoorloos verdwenen³⁾. Sommige afleidingen met *-isch* komen voor naast veelal oudere woorden met het Franse suffix *-iek*: *komisch—komiek, elastisch—elastiek, identisch—identiek*. Vaak wordt dan het adjektief op *-iek* door het konkurrerende op *-isch* verdrongen, b.v. *electric* door *electrisch*.

-er in afleidingen van plaatsnamen: *Haarlemmer*, en, met inkorting: *Groninger*⁴⁾.

112 De suffixen *-zaam, -baar, -lijk*.⁵⁾

Een drietal in het oud-Germaans wortelende en zeer vruchtbaar gebleken suffixen zijn:

-zaam, ontstaan uit een adjektief met de betekenis: verbonden, samengaande met het begrip van het hoofdwoord. Het wordt geplaatst:

1) Vgl. De Jager, *Latere Verscheidenheden*, blz. 265 en WNT I, 2248, J. Heinsius in *De Statenvertaling 1637—1937*, blz. 167.

2) Dit *ies* na *ist* is een aanwinst; de enkele *s* zou onbruikbaar zijn, door de lastige verbinding *sfs*.

3) De Duitse woorden op *-alisch*: *musikalisch, orientalistisch* zijn in het Nederlands niet doorgedrongen.

4) Zie A. van Loey in *Handelingen voor Toponymie en Dialectologie* XVII, 279 vlg.

5) Schönfeld § 134 en 135.

10. achter substantieven: *deugdzaam, minzaam, reeds Mnl. lofsaem, eersaem*. In woorden als *werkzaam, arbeidzaam* valt dit substantief samen met een verbale stam. Dat kan de overgang bevorderd hebben tot de tweede groep.
20. achter verbale stammen: *gehoorzaam, spaarzaam, behoedzaam, duurzaam*. In de taal van Vondel: *schaemzaam, nutzaam, stichtzaam, onbegrijpzaam*. Ook bij transitieve werkwoorden, waar het gaat betekenen: een neiging hebbende, b.v. *buigzaam*.
30. achter adjektieven: *langzaam, gemeenzaam*, en bij een telwoord: *eenzaam*. Hiertoe behoorde oorspronkelijk niet *zeldzaam*, dat uit een ouder Mnl. *selsiene* ontstaan is.

-baar gaat terug op een verbale stam, die dragen, voortbrengen betekent. Dat is nog duidelijk in *vruchtbaar* (vgl. Latijn: *fructifer*), maar reeds minder in *dankbaar, eerbaar, kostbaar, dienstbaar, ruchtbaar*, waar het suffix gaat betekenen: met zich brengende, verbonden met. Uiteraard komt *-baar* dus voor:

10. achter substantieven, maar in woorden als *strijdbaar, feilbaar, weerbaar* valt het substantief samen met verbale stammen. Door analogie komt het dan
20. achter verbale stammen: eerst transitieve met passieve betekenis: *breekbaar, drinkbaar, eetbaar, buigbaar, deelbaar*; dan ook intransitieve met actieve betekenis: *vloeibaar, ontplofbaar, wankelbaar, bestaanbaar*. De overgang kan weer bevorderd zijn door afleidingen als *brandbaar*, die vatbaar zijn voor tweeërlei opvatting. In de achttiende eeuw werd deze uitbreiding door Huydecoper veroordeeld, hoewel deze afleiding reeds in de zeventiende eeuw zeer gewoon was, b.v. bij Vondel *leefbaer, waarschijnbaer, lijbaer*, soms gelijkstaande met een participium: een *verkwikbre vrucht*.¹⁾
30. zelden achter adjektieven, bijwoorden en voorzetsels: *dierbaar, openbáár* (met klemtoonverschuiving); Mnl. *vorebaer* 'voornaam'; *zonderbaar*.

Al vroeg komen afleidingen met *-baar* voor, met uitzonderlijk afwijkende betekenis, als *leegbaer* (bij Spieghele, Hoofte en Brandt) = ledig, kalm, rustig, of *reisbaer* (bij Vondel) = geschikt voor de reis. Het laatste is te vergelijken met *wandelbaar* weer, *onwerkbare* dagen, in hedendaagse volkstaal. Ook *bloeibaar* is eerst in de laatste tijd in gebruik gekomen.²⁾

In de letterkundige taal van de negentiende eeuw werd van dit suffix ruim gebruik gemaakt voor allerlei nieuwvorming, op

¹⁾ Ook van Helten *Vgr.* § 107 acht alleen de passieve betekenis geoorloofd en veroordeelt op die grond dergelijke adjektieven bij Vondel.

²⁾ Zie *De Nieuwe Taalgids* XLI 192; 205.

voorgang van *Bilderdijk*, die adjektieven vormt als *hartbeweegbre*, *verlokbre*, *afleidbre*.¹⁾ Daarbij valt op te merken zijn voorkeur voor de verkorte vorm, die mogelijk werd omdat *-baar* met zwakke klemtoon tot *-bær* kon worden, en die in het alternerend ritme van het vers beter past.²⁾ Vandaar dat *-bre* ook in de moderne versbouw (b.v. van Kloos en Verwey) in talrijke gevallen voorkomt.

De functie van *-baar* viel al vroeg soms samen met die van *-zaam*, b.v. in de zeventiende eeuw *groeibaer* (Camphuysen) = groeizaam, en bij *Bilderdijk* *duurbre* = duurzame.

Wanneer adjektieven op *-baar* en *-lijk* naast elkaar staan, dan heeft het eerste gewoonlijk de meer letterlijke betekenis, b.v. *onmeetbaar*—*onmetelijk*; *onverzetbaar*—*onverzettelijk*; *verkiezbaar*—*verkiezelijk*; *ondraagbaar*—*ondragelijk*. In andere gevallen gaat dat niet op: *schrikbaar*, *gruwbaar*, *afgrijsbaar* staan gelijk met *schrikkelijk*, *gruwelijk*, *afgrijselijk*.

Opmerkelijk, maar toevallig, is, dat enige adjektieven op *-baar* uitsluitend gebruikelijk zijn met het praefix *on-*: *onmiskenaar*, *onloochenbaar*, *onuitstaanbaar*, *ontwifelbaar*.

-lijk, Mnl. *lijc*, waarin de *i* door verzwakking van de klemtoon tot *ø* werd. Of de spelling met *i* in de Statenbijbel (*lick*) daarop reeds wijst, is niet zeker.³⁾ Immers in Vondel's taal treft men herhaaldelijk rijmen aan als *liefelijck*: *muzijck*; *sterfelijcken*: *bezwijcken*, die op een *ie*-uitspraak wijzen. Een uitspraak *ï* is niet met zekerheid op te maken uit Hooft's rijm: „wanneer *ick*: heel *begeerlick*”, want daar kan *ick* enclitisch te lezen zijn, maar wel uit een geaccentueerd *ick* in een binnenrijm bij Stalpaert van der Wielen: „End' al wat *ik*, waer 't *mogelik* Hem meer zou kunnen geven.” Bij Vlaamse schrijvers, in de spelling-Kollewijn, en nu nog in het Afrikaans is *-lik* spelling voor *læk*. Het Antwerpse dialect kent nog *-laik* met diftongering van de *i*.⁴⁾ Etymologisch is dit suffix verwant met het substantief *lijk* (lichaam, gedaante), waarvan ook *ge-lijk* (dezelfde gedaante hebbende). In de zeventiende eeuw herleeft *-lijk* in een suffix *gelijck*, b.v. bij Huygens *menschgelijckck*, bij Cats *roosgelijck*, bij Hooft *songelijck*.⁵⁾ De

1) Zie meer voorbeelden bij A. Bogaers, *Woordenboek op Bilderdijk*, blz. 442.

2) Dat is dus hetzelfde geval als de bovenbesproken verkorting van *-ige* tot *-ge* in poëzie.

3) Vergelijk over *-lijk* bij Vondel de *Bijdrage tot het onderzoek van Vondel's werken* van L. C. Michels, blz. 177.

4) Bredero drijft daarmee de spot in zijn *Spaensche Brabander*, een bewijs dat het Amsterdams van de zeventiende eeuw de verzwakte vorm als normaal beschouwde. Een bewijs dat *i* al vroeg verzwakte in Noordelijke streken, is dat daar geen enkel dialect de diftongering kent.

5) Vgl. in het Engels naast de verzwakte vorm *-ly* ook *-like* (*godly* en *god-like*), ook Zwitsers *-li*.

oorspronkelijke betekenis, in b.v. *mannelijk* is geweest: de gedaante, de aard hebbende van een man.

Vóór dit suffix ontwikkelde zich een *e* (\varnothing), wellicht naar analogie van woorden als *vrouwelijk*, maar ook na verbale stammen: *belachelijk*, *dragelijk*, *moeielijk*, waarnaast de vorm zonder *e* in gebruik blijft. Uit de kortere vorm is de verscherping van de voorafgaande consonant te verklaren (in het schrift, bij de *g* niet altijd aangeduid, b.v. *draaglijk* naast *heuchlijk*). Door analogie bleef die verscherping ook in de verlengde vorm, b.v. *erfelijk*, *verkiezelijk*, *heuchelijk*. Uitgezonderd is de *d*, die onverscherpt blijft, b.v. *dadelijk*, maar in de zeventiende eeuw vindt men ook *datelijck*, *nootelijck*, *entelijck*.

In enige gevallen ontstond na de *n* een *t*: *eigentlijk*, *opentlijk*, *wezentlijk*, *gezamentlijk*, vormen die grotendeels in onbruik geraakt zijn, behalve *erkentelijk*, en met accentverspringing *ordentelijk* uit *órdentlijk*. Een ander geval is de invoeging van *d* in *fatsoendelijk*, dat tot de lagere volkstaal beperkt gebleven is, terwijl *zindelijk* (in de zeventiende eeuw nog *sinnelijck*) in het Algemeen Beschaafd doorgedrongen is.

Het suffix *-lijk* vond plaats:

10. achter substantieven met de betekenis:
 - a) bij persoonsnamen: de hoedanigheden of kenmerken vertonende: *goddelijk*, *koninklijk*, *ridderlijk*, *mannelijk*, *kindertlijk*, en met uitgebreider betekenis: *vriendelijk*;
 - b) bij iets behorende: *huiselijk*, *landelijk*, *fatsoenlijk*, *zuidelijk*, *nachtelijk*;
 - c) aan iemand of iets toebehorend; en dus meer of min naderend tot een genitief-bepaling: het *koninklijk* paleis, *gemeentelijk* grondbezit, *vaderlijk* gezag. Duidelijker nog bij Vondel: het *broederlijcke* vee, de *moederlijcke* schim, de *hoffelijcke* gevels;
20. achter adjektieven, waarbij de betekenis niet in vaste rubrieken te brengen is. In *ziekeliijk*, *ouwelijk* komt *-lijk* overeen met *-achtig*. Heel anders is de betekenis weer in *liefelijk* of in *kouwelijk* = overgevoelig voor koude. Veelal komen ze oorspronkelijk als adverbia voor: *opentlijk*, *eigenlijk*. Een verkorte vorm vertoont *goelijk* en, voor het tegenwoordige taalgevoel onherkenbaar, ook *kwalijk* en *lelijk* (uit leed-lijk); bij *vrolijk* is het oorspronkelijke adjektief niet meer in gebruik; bij *billijk*, *liederlijk*, *olijk*, is het grondwoord verloren gegaan.
30. achter adverbia: *achterlijk*, *voorlijk*, *innerlijk*, *uiterlijk*;
40. achter verbale stammen, met de betekenis:
 - a) de handeling kunnende verrichten: *bekoorlijk*, *schadelijk*, *verrukkelijk*, *verschrikkelijk*;

b) de handeling kunnende ondergaan: *doenlijk, begrijpelijk*;
of moedende ondergaan: *verwerpelijk, berispelijk*.

Er zijn afleidingen op *-lijk* die zowel actieve als passieve betekenissen kunnen hebben: *aandoenlijk, onbegrijpelijk, verachtelijk*.

Het toeval wil, dat sommige alleen met het ontkennende ongebruikelijk zijn, b.v. *onvergetelijk, onmetelijk, onherroepelijk*. Schijnbaar heeft men een dubbel suffix in *wonderbaarlijk*, dat een afleiding is van het adjektief *wonderbaar*.

Over het gebruik in oudere letterkundige taal valt nog het volgende op te merken: de zestiende-eeuwse rederijkerstaal had een grote voorkeur voor de omschrijving van het werkwoord door een adjektief op *-lijk* + *sijn*, b.v. *begeerlijk zijn* = begeren, wat gemak opleverde voor het dubbelrijm, als: *betruerlijk zijn: besuerlijk zijn*. Bij Vondel vindt men, met suffix-substitutie *leerlijk* = leerzaam, *zienlijk, zichtlijk* = zichtbaar, *keurlijk* = keurig.¹⁾ Evenzo bij Bilderdijk: *nabuurlijk* = naburig, *onkunstlijk* = kunsteloos.²⁾ In hedendaagse letterkundige taal naast *nachtelijk*³⁾ ook *avondlijk, morgenlijk* (Boutens).

113 De suffixen *-loos, -vol, -rijk, -ziek*.

Ten slotte volgen nog een viertal suffixen, waarvan de oorsprong uit adjektieven, hoewel meestal niet meer bewust, nog herkenbaar is, namelijk:

-loos, verwant met het adjektief *loos* (een loze noot, een loos alarm); vandaar de betekenis: ontberende, zonder⁴⁾, b.v. *waterloos, bodemloos, eerloos, ademloos*. In *hopeloos, trouweloos, hulpeloos, roekeloos, haveloos* behoorde de *e* oorspronkelijk tot het substantief. Door analogie ontstond daaruit het verlengde suffix *-eloos* in *goddeloos, machteloos, werkeloos, bewusteloos*, dat ook tot gebruik achter verbale stammen uitgebreid werd: *reddeloos, duddeloos*, waarbij een geval als *zorgeloos* (van subst. *zorge* of ww. *zorgen*) de overgang bewerkt kan hebben. Ten onrechte beweerde Van Helten⁵⁾, daarin voorgegaan door Huydecoper, dat „derivata op *-loos* van verbale stammen in onze taal niet bestaan”. Huydecoper had bij Vondel woorden

¹⁾ Van Helten *Vgr.* § 107.

²⁾ De Jager, *Verhandeling*, blz. 38.

³⁾ Evenals *landelijk* door Bilderdijk als „mofferij” afgekeurd, en ook door M. de Vries op doctrinaire gronden verworpen. Ook later, in WNT IX, 1434, wordt het gebruik van *nachtelijk*, als navolging van het Duits, ont-raden. Een nieuwvorming is *landelijk* = voor het gehele land, b.v. een *landelijke* meeting, waar „nationaal” niet zou passen.

⁴⁾ Zie Schönfeld § 133. Vgl. ook B. v. d. Berg *N. Tg.* XLVI, 259 v.

⁵⁾ *Vgr.* blz. 115.

als *heelloos* = onheelbaar, *wegeloos* = niet te wegen verworpen, maar Bilderdijk werd daardoor niet afgeschrikt om adjectieven te vormen als *beweegloos*, *laafloos*, *lijdloos*, *trefloos*.¹⁾

De wisseling van *-loos* en *eloos* hangt samen met het ritme.²⁾ Na een zwaar geaccentueerde lettergreep bestaat vanouds voorkeur voor *-eloos* b.v. *werkeloos*, *vruchteloos*, *belangeloos*, behalve na *l* en *r*: *doelloos*, *talloos*, *gevoelloos*, *eerloos*, *weerloos*. De semantische onderscheiding van *werkeloos* en *werkloos* (vrijwillig en onvrijwillig zonder bezigheid), door Verdam voorgesteld, was kunstmatig en is beperkt gebleven tot schriftelijk taalgebruik: de volkstaal kent slechts *werkeloos*. De bovengenoemde onderscheiding gaat niet meer op voor de jongste taalperiode; wij kennen *draadloze* telegrafie, een *naamloze* vennootschap, *rookloos* kruit, maar zulke afleidingen staan, gelijk Hesseling opgemerkt heeft, sterk onder de invloed van Duitse voorbeelden. Waarschijnlijk eveneens onder Duitse invloed heeft de betekenis een wijziging ondergaan: in oudere taal slaat *-loos* meestal op een gemis; nu is het vaak slechts een ontkenning.³⁾ Bovendien is, evenals bij *-vol*, de betekenis verzwakt, blijktens comparatieven als *goddelozer*, *weerlozer*, *gevoellozer*.

-vol, betrekkelijk jong; woorden als *eervol*, *roemvol*, *zorgvol* komen nog niet in het Mnl. voor. Ze geven het omgekeerde te kennen van de afleidingen op *-loos*, maar staan nog dicht bij de samenstelling. Onder Duitse en wellicht ook Engelse invloed (b.v. *gefühlvoll*, *verhängnisvoll*; *hopefull*, *sorrowfull*) zijn ze talrijk in de taal van Bilderdijk, die zelfs adjectieven vormt als *mijmeringvol*, *krijtschingvol*, soms met *s*: *juichensvol*, *veinzensvol*, *rampspoedsvol*.⁴⁾ Door dichtertaal en onder voortdurende Duitse invloed hebben ze ook in algemeen taalgebruik ruime verbreiding gekregen, b.v. *gevaarvol*, *genotvol*, *smartvol*, *kommervol*, *berouwvol*, *talentvol*, *waardevol*. Een groot aantal vindt men reeds bij Coornhert (*Comedie van lief en leed*, 219).

-rijk is eveneens het tegengestelde van *-loos*, b.v. *waterrijk*, *boomrijk* tegenover *waterloos*, *boomloos*. Het begrip *rijk* komt nog duidelijk uit in menige afleiding als *bosrijk*, *schaduwrijk*, *visrijk*,

1) Zie Bogaers, *Wdb. op Bild.*, blz. 442.

2) Ritmisch is ook de accentverspringing te verklaren in *voorbeëldeloos*, *meedógenloos*. Door analogie waarschijnlijk *werkelózen* naast *werkelósheid*. Bij *goddelóós*, *trouwelóós* denkt Verdam aan invloed van het vreemde suffix *-oos* (*orgelióós*, *perikelóós*), Hesseling aan het substantivisch gebruik.

3) Vgl. A. Kluyver in *De N. Tg.* I, 151. Hesseling's onderzoek (*N. Tg.* II, 249) heeft dat bevestigd: hij vond in het Mnl. slechts drie woorden met ontkenkende betekenis (*boetloos*, *brokeloos*, *costeloos*) tegenover ± 40 andere, en in de 18de eeuw alleen nog: *belangeloos*.

4) Bogaers, *Wdb. op Bilderdijk*, blz. 442.

volkrijk; minder al in *troostrijk*, *genotrijk*, *luisterrijk*, *vindingrijk*, *geestrijk*, *invloedrijk*. Dat het geheel tot suffix gaat verbleken, blijkt uit de verzwakking van *ij* tot *ə*, die men al kan horen in *belangrijk*, *talrijk* en vooral in *liefderijk*. Zo ook in het Afrikaans, waar men in dergelijke gevallen dan ook de spelling *-rik* toelaat (*liefderik*).

-ziek, met de betekenis: een afkeurenswaardige neiging hebbende tot de handeling, die meestal zelf ook reeds een ongunstige betekenis heeft, als *plaagziek*, *twistziek*, *praatziek*, *pronkziek*, *spilziek*, *behaagziek*, *mijmerziek*, *muitziek*. Verscheidene hebben naast zich een samengesteld substantief met *zucht*; als adjektief wordt het nog gevoeld in moderne analogievormen als *reisziek*, *dansziek*, *bioskoopziek*; omgekeerd is het geheel suffix geworden, als Potgieter spreekt van *vrijheidsziek*, van „*daverzieke* wielen”. Hoewel het vooral in de negentiende eeuw zijn grootste verbreiding krijgt, vindt men de oudste voorbeelden al in Spieghel's Hertspiegel: *weenziek*, *waanziek*, *sluimerziek*; in de zeventiende eeuw o.a. bij J. van Heemskerck: *speelsieck*, *praetsieck*, *tuymelsieck*. Verder bij Bilderdijk: *belgziek*, *wrevelziek* (Floris V) en in de romantiek, o.a. bij W. Hecker: *balkzieke* ezels, een *wisselzieke* autheur, en zelfs *kleumzieke* kou (*Hipp. Ontzwaveling*) en vooral bij Potgieter en Van Vloten (*dwang-*, *baat-*, *gril-*, *weifel-*, *vervolg-*, *konkel-* en *knoeizeik*). Minder gebruikelijk is het in het Zuidnederlands, maar toch schrijft ook Conscience over „*mijn aandoeningszieke* geest”.

114 Afleiding door praefixen: Ontkennende en pejoratieve.

Dezelfde praefixen die wij bij de substantieven aantreffen, vinden we terug bij de adjektieven. Met terzijdelating van een overoud *a-*¹⁾ kennen wij als voornaamste praefix

on-, dat zowel zuiver ontkennend kan zijn (*ongelukkig*, *onwaar*) als pejoratief (*ongesteld*). Een aantal adjektieven zijn uitsluitend met *on-* in gebruik, b.v. *onstuimig*, *onachtzaam*, *ondeugend*, *ongerijmd*. Daarmee zijn te vergelijken een aantal opmerkelijke participia praet. met *on-* die actieve betekenissen hebben, als *onverwijld*, *onbeholpen*, *onverdiend*, *onbewimpeld*, *onverholen*, *ongelogen*, die al voorlopers hebben in het Mnl. als *onghespaert* = zonder sparen, *onghedaen* = zonder gedaan te hebben, *onghecocht* = zonder gekocht te hebben. Het oude *onguur* werd niet meer als ontkennend gevoeld, zodat *guur* de oude pejoratieve betekenis kon overnemen.

¹⁾ Alleen bewaard in Mnl. *awijs*, *awisich*, *abolliq* en nu nog: *amechtig*, bij Vondel *amachtig*, bij Hooft *aamhegtigh*, door klank- en begripsassociatie met adem in verband gebracht. Vgl. bij Plantijn: *ademachtigh*.

Opmerkelijk is de toeneming van zulke adjektieven met *on-*, wellicht te verklaren uit hun synthetische gedrongenheid als geconcentreerde vervangers van veel gebruikte maar omslachtige negatie-konstrukties. ¹⁾

wan-, dat in het Mnl. voorkomt in participia als *wansepen*, *wanraect*, *wanbacken* of in afleiding van substantieven met *wan-* (*wantrouwel*, *wanhopich*), komt ook voor bij rechtstreeks gevormde adjektieven als *wanwittich*, *wangelovich*: later bij Vondel *wanschikkelijk*, en nu nog in *wanhebbelijk*, *wanvoeglijk*, *wanstaltig*, *wanluidend*. ²⁾

Verbleekte intensieven.

ge-, oorspronkelijk waarschijnlijk met intensieve kracht, komt nu nog voor in *getrouw*, *gestreng*, *geruim*, *gestadig*, die alleen vormelijker zijn dan de adjektieven zonder *ge-*. Niet meer te scheiden is het in *gedwee*, *gering*, *gewaar*, *gezond*, *gezwind*. Met gedifferentieerde betekenis staat nu *gedienstig* naast *dienstig*, *gerecht* naast *recht*, *gewis* naast *wis*.

115 Echte en schijnbare participia (*participia praeverbalia*).

ge- vormt ook verleden deelwoorden, die door hun aard adjektivische functie hebben. Er zijn echter een groot aantal normaal gevormde deelwoorden, die voor ons taalgevoel geheel adjektief geworden zijn en soms door hun betekenis geïsoleerd zijn van de daarnaast staande werkwoorden, b.v. *gemaakt*, *gepast*, *geregeld*, *geschikt*, *geslepen*, *gezien*, *gezocht*.

Andere adjektieven met *ge-* gelijken wat hun vorming betreft op deelwoorden, maar zijn van substantieven afgeleid, als *gespield*, *gelaarsd*, *gebloemd*, *gespikkeld*, *geharnast*, *geletterd*, *genaamd*, met de betekenis: voorzien van wat het grondwoord aanduidt. Zulke afleidingen, door Van Haeringen *participia praeverbalia* genoemd, ³⁾ bieden „een praktisch middel om een meer omslachtige constructie met voorzetsels of voegwoorden te vermijden.” Vandaar dat „de mogelijkheid tot het maken van zulke woorden haast onbeperkt is, al doen sommige nieuwelingen op het eerste horen wat gedurfd en komisch aan”. Terwijl b.v. *gelaarsd* en *gespoord* gewoon klinkt, doet *gejast* en *gedast* vreemd aan. In Van Haeringen's opstel zijn veel aardige voorbeelden bijeengebracht, aangevuld met soortgelijke met *be-* en een dentaal suffix: *behuisd*. ⁴⁾ In het Mnl. kon men zulke adjektieven

¹⁾ Aldus Van Haeringen: *Nieuwe synthese* blz. 22.

²⁾ Schönfeld § 159.

³⁾ *N. Tg.* XLII, 187.

⁴⁾ Bezwaren daartegen zijn ontwikkeld door Mej. J. H. van Lessen: *Bestaan er „participia praeverbalia?”* (*N. Tg.* XLIII, 153).

ook vormen zonder participale *t*, b.v. *gehaer* = voorzien van haar. De aanpassing aan de vorm van participia kan bemiddeld zijn door woorden die al op *t* eindigden, b.v. *gegoed* (Mnl. *ghegoet*), *getand*, *gebaard*, maar vooral door echte participia als *gevekt*, *gekroond*, die zowel aan *vlekken*, *kronen*, als aan de substantieven *vlek*, *kroon* deden denken.

Een uitbreiding kregen deze adjektieven door voorvoeging van een adjektief, dat bij het substantief aansloot, b.v. *breedgeschouderd*, *grofgespierd*, *snelgewiekt*, *witgedast*, *goedgeluimd*.¹⁾

*be-*²⁾ doet soortgelijke dienst als het bovenstaande *ge-* in woorden als *behuisd*, *bemiddeld*, *bespraakt*. Ook hier is de toevoeging van de slotconsonant te verklaren enerzijds door afleidingen van substantieven die al op *t* (*d*) eindigden (*bebloed*, *bevriend*, *be-lust*), anderzijds door analogie naar echte participia als *bepakt*, *bevolkt*, van *bepakken*, *bevolken*, maar herinnerend aan de substantieven *pak*, *volk*.³⁾

Op dezelfde wijze is ook uitbreiding mogelijk door een voor-gevoegd adjektief of adverbium: *dichtbebost*, *kleinbehuisd*, *welbespraakt*. Naar buitenlands voorbeeld zijn daarnaast samenstellingen ontstaan als *bloedbevekt*, waarin het eerste deel met een voorzetselbepaling gelijk staat (§ 83).

116 Versterkende praefixen.

Bij hoedanigheidswoorden ontstond begrijpelijkerwijze al vroeg de behoefte aan middelen ter versterking van de gevoelswaarde. Dat kon geschieden door een adverbium, dat aanvankelijk als zelfstandig woord gevoeld werd, maar ook met het adjektief een samenstelling kon gaan vormen. Bij ruime analogische toepassing kon dan de eigen betekenis zozeer verbleken of verloren gaan, dat het tot praefix werd. Dat betekent in dit geval geen verzwakking: integendeel hebben ze door hun gevoelskarakter veelal juist een krachtig accent. De grens tussen samenstelling en afleiding is ook hier vervloeiend. Er is ook wisseling naar tijd en plaats, een bepaalde voorkeur, waar de keuze zo ruim is. Soms verdwijnt er een, als het Mnl. *ute* (*utewel*, *utegoet*, *utescone*, *utegerne*; vgl. in Walewein 3421 *uut* ende *uut*), maar andere handhaven zich, met toenemend of afnemend gebruik, tot op onze tijd. Tot die oudste behoren:

in- b.v. *ingelukkig*, *ingoed*, *inzindelijk*; vooral in damestaal: *inlief*, *ingezellig*. Reeds in het Mnl. *inabel*, *ingloedich*, *ingroene*,

1) Vgl. ook *W.N.T.* IV. 362—364.

2) Vgl. ook *WNT* II, 1087.

3) Met dit verschijnsel te vergelijken is de vroeger besproken vervorming van Mnl. *bebloedich* tot *bebloedicht* (§ 110).

inscone, vooral in het proza van Jan van Leeuwen: *inbitter*, *ingerecht*, *inclae*, *inscaerp*.¹⁾ In de zeventiende eeuw bij Bredero *indieft*, dat de lexicograaf Halma omstreeks 1700 als minder beschaafd beschouwt.

door- is tegenwoordig weinig gebruikelijk, al noemen de woordenboeken nog als hedendaags Nederlands *doorbraaf*, *dooreerlijk*, *doorgeleerd*, *doorkundig* (vgl. het bijwoord *dóór-en-dóór* en *doornat*, dat waarschijnlijk los van die oudere woorden ontstaan is, en waarin *door* m.i. niet als praefix te beschouwen is). In het Mnl. is dit praefix gebruikelijker: Verdam noemt ruim vijftig van zulke adjektieven o.a. *dorearm*, *dorebequame*, *doreblode*, *dorediep*, *dorediere*. Ook in de zeventiende eeuw waren ze meer bekend dan nu.

over- in *overhêérlijk*, *overgelukkig*, *overbekend*, *overrijk* enz. Reeds Mnl. *overarm*, *overbitter*, *overblide*, enz.

al- in *aloud*, *algemeen*, *algeheel*, *almachtig*. Reeds Mnl.: *albeit*, *alweldich*.

aller- bij superlatieven, met de bijvorm *alder*, ook in het Mnl.: *allerhoogst*, *allerbest*, *allerliefst*, *allerheerlijkst*, *allergenadigst*, *allereerst*, *alleraardigst*.

wel- De verbleking van „goed” tot „zeer” is in het Mnl. nog nauwelijks waar te nemen, wellicht in *welbedacht* = verstandig. Later wordt *wel-* in toenemende mate versterkend praefix, b.v. bij Hooft: *weldienstigh* = zeer eerbiedig, *welgeleerd*, *wellukzaligh*, *welmanhaftigh*, *welrechtvaerdigh*. Nu nog: *weledel*, *wel eerwaard*, *welbekend*, *weltevreden*, *welverdiend*, *welbeklant*, *welbespraakt*, *welgegrond*. In gevallen als de laatste is het begrip „goed” nog min of meer aanwezig.

vol- Uit het zeventiende-eeuwse adverbium *vol* (*volle*) = zeer (b.v. bij Hooft: *volle smal*) schijnt eerst laat, en betrekkelijk zelden, een praefix ontstaan te zijn. Van Dale noemt slechts *vol-schoon* en *volzalig* (vgl. *volijverig*). Als voorlopers zou men kunnen beschouwen Mnl. *volbodich* = ten volle bereid, en, met dezelfde betekenis, *volvaerdich*, terwijl ook in participa als *volwassen*, *vol-dragen*, *volwrocht* een aanknopingspunt te vinden is. Bilderdijk maakte er weer ruim gebruik van, o.a. *volblijde*, *volplichtig*, *volrijp*, *volschoon*, *volschrander*, *volstatig*, *volvrolijk*, *volwijs*, *volzeker*, *volzuiver*.²⁾

diep- in *diepbedroefd*, *dieptreurig*, *diepongelukkig* is vergelijkbaar met het bovengenoemde *in*.

hoog- Aanknopen bij *hooggeacht*, *hoogbejaard*, *hooggeleerd* worden gevormd: *hoognodig*, *hoognoodzakelijk*, *hoogrood*, *hooggeel*. Wellicht heeft hier ook Duitse invloed gewerkt (vgl. het germanisme *hoogfijn* en het eufemisme *hoogblond*).

¹⁾ Vgl. *Ts.* XX. 248.

²⁾ Bogaers *Wdb.* op *Bilderdijk*.

Enige zeldzame praefixen zijn nog:

veel- in *veelgeliefd*, bij Bilderdijk: „*veelgeachte vriend*”. In het Mnl. is *vele* versterkend adverbium (*vele wel*, *vele stille*), maar nog geen praefix.

puur- in *puurmal*, *puurzot*, *puurerg*, *puurarm*, *puurstekeblind*. Blijkens de plaatsen in *WNT* nu verouderd, maar nog bij Kloos *puurmooi*.

opper- in *opperbest*. Daarentegen is *oppermachtig* eer een afleiding van het substantief *oppermacht*.

on- komt in dialecten voor ter versterking: *ongroot*, *onlastig*, *onzoer*.¹⁾ Vondel gebruikt *ondiep* in de betekenis: peilloos diep.

117 Hybridische praefixen:

aarts-: *aartsdom*, *aartslui*, *aartsgek*, *aartsgierig*. Het *WNT* beschouwt deze adjektieven als geabstraheerd uit substantieven (*aartsdomkop*, *aartsluiaard* en dergelijke), maar dat gaat toch niet op voor alle gevallen.²⁾

oer-: *oerkomisch*, *oergrappig*, *oerleuk*, *oersaai*, door een tijdelijke mode in bepaalde kringen gebruikt.³⁾

Verder nog sporadisch enige Latijns-Griekse praefixen, gedeeltelijk ook bij de afleiding van substantieven vermeld, als *super* (superfijn), *hyper* (hypergevoelig), *extra* (extrasterk), *quasi* (quasideftig), *ultra* (ultramodern), *pseudo* (pseudogeleerd), *semi* (semigemeentelijk), *pro*, *contra*, *anti* (reeds in een tekst van 1802 trof ik aan: *antibevallig*).

118 Afleiding door praefixen, uit verbleekte substantieven ontstaan.

dood(s)-. Aanknopend bij *doodziek*, *doodzwak*, *doodstil*, *doodsbleek*, *doodsbenauwd*, ontstonden: *doodarm*, *doodeerlijk*, *dood-eenvoudig*, *doodgewoon*, *doodleuk*, *doodkalm*, *doodenkel*, *doodnatuurlijk*, *doodgemakkelijk*.⁴⁾

ziels- in *zielsblij*, *zielsbedroefd*, *zielslief*, *zielsveel*.

wonder- nadert al in het Mnl. tot een versterkend praefix in *wondergroot*, *wonderheet*, *wondergoedertieren*, *wonderclaer*, bij Plantijn: *wonderseltsaem*; bij Hooft: *wonderzoet*. Zeer geliefd zijn zulke adjektieven bij Cats. Daarna raken ze in onbruik. Als ze in jongere tijd weer te voorschijn komen, zal Duitse invloed daar niet vreemd aan zijn, b.v. *wondermooi* naar *wunderschön*.

¹⁾ Zie *WNT* V, 1314 i.v. *guur*.

²⁾ Vgl. *aarts-* bij substantieven; § 106.

³⁾ Vgl. *oer-* bij substantieven: § 106. In het *WNT*, waarschijnlijk als germanisme, onvermeld gebleven.

⁴⁾ Vgl. op 'n dooie gemak.

Analogisch gevormde adjektieven als *wondergoed*, *wondersterk*, *wonderknap* zijn niet algemeen gebruikelijk. In het dialect van Oerle (bij Eindhoven) werden nog opgemerkt: *wonderdik*, *wonderduur*, *wonderoud*, *wonderwijd*.

stok- in *stokoud*, *stokdoof*, *stokstijf* is van twijfelachtige afkomst. In het laatste woord zou *stok* verklaarbaar zijn, in *stokoud* is bijgedachte aan *stock* = oude man mogelijk, want *stocout* is al Mnl., evenals *stocstille*, *stocvast*, terwijl Kiliaen *stockblind* kent en Marnix *stockdonker*, *stockduister*; andere zeventiende-eeuwers *stokdom*, *stokstom*. Invloed van het Duitse *stock* (*stockfinster*, *-dumm*, *-still*) is niet onmogelijk, in sommige gevallen zelfs waarschijnlijk. Bij Vondel en Bredero komt als substantief *stocknar* voor.¹⁾ In Groningse volkstaal is nog bekend *stokarm* en *stokverlegen*; in Zuidnederland *stokkedood*.

Een praefix dat spoorloos verdwenen is, maar in het Duits nog voortleeft (*grundfalsch*, *grundehrlich*) is **grond-**, in het Mnl. *grontrike*, *grontootmoedich* en bij Jan van Leeuwen nog *grontgierich*, *grontonderworpen*.

Schaars vertegenwoordigd zijn verder nog:

pik- in *pikvers*, *piksplinternieuw*, wellicht onder invloed van *pikzwart*, *pikdonker*.²⁾ Verwant is het aan het Duits ontleende *piekfijn*.

pot-. Naast *potdicht* ook *potdoof*, *potdonker*, *potduister*, de laatste wellicht ook onder invloed van Zuidnederlands *potzwart*.

Een jong praefix, dat enige tijd in de mode was, is **reuze**, dat ook bij substantieven, maar vooral bij adjektieven opgeld deed: *reuzeleuk*, *reuzefijn*, *reuzeknap*, *reuzemoeilijk* enz.³⁾

Ook verbale stammen kunnen als praefix versterkende functie krijgen, als

stik- in *stikvol*, *stikdonker*, *stikziend* (= bijziend), *stikdronken*, *stikjaloers*. Naast *stikblind* (Bilderdijk) het onverklaarde *stekeblind*, en ouder *stekblind*, *stekdood* (Kiliaen). Met versterking: *hardstikkedood*, *hardstikkevol*, *hardstikkedoof*, *hardstikkezat*.

schuw- in *schuwlelijk*, *schuwduur*, *schuwvervelend*.⁴⁾

smoor-: *smoorheet*, *smoordronken*, *smoorvol*, *smoorverliefd*, Vlaams *smoorrijk* (De Bo).

kraak- in *kraakzindelijk*, *kraakhelder*, *kraaknieuw*, *kraakfris*.

Het is niet te verwonderen dat zulke versterkende praefixen juist in minder beschaafde taal, in familiere omgang en „slang”

¹⁾ Zie *Mnl. Wdb.* VII, 2177², *WNT* XV, 1841 en *Taal en Letterbode* V, 238.

²⁾ Zie *WNT* XII, 1764. Uit kindertaal tekende ik indertijd op: *pikwit*, *pikeng*, *piknieuw*, *pikdroog*; vgl. ook naast *spierwit*: *spiernaakt*, *spierdun*, *spierkoud* (*N. Tg.* X, 99).

³⁾ Deze mode werd door Charivarius geestig bespot in zijn *Ruizerijmen*.

⁴⁾ Volgens *WNT* XIV, 1260 is *schuwlelijk* Noordhollands.

een welige groei vertonen. Daarvan noemen wij nog de volgende, stellig niet volledige reeks:

dol-: *dolgezellig, dolprettig.*

stom-: *stomdronken, stomvervelend.*

bar-: *barvervelend, barduur.*

gek-: *gekdruk, gekduur, gekgroot.*

woest-: *woestduur, woestgeleerd.*

foei-: *foeilelijk.*

rot- (in soldatentaal): *rotzwaar.*

vies-: *viesduur, viesdiep.*

gods-: *godsonmogelijk, godsliederlijk, godseenvoudig* (Vermeulen) ¹).

Opmerking. Deze praefixen, grotendeels in „slang” voorkomend, zijn te vergelijken met adverbiale krachttermen als *bliksems, donders, verdomd, verrekt, verdraaid, deksels* e.d., in § 162 besproken.

119—125 Afleiding van werkwoorden:

119 Denominativa.

Terwijl de sterke werkwoorden, als oud erfgoed een slinkende groep, alleen bij etymologisch onderzoek ontleedbaar zijn, worden de zwakke werkwoorden nog steeds gevormd, en zijn de bestaande voor een deel als afleidingen herkenbaar of bewust.

Een grote groep zijn de denominativa:

I. *Van substantieven.* Wanneer men zegt dat die afleiding plaats heeft door middel van het suffix *-en* (*-e* in een groot deel van ons land), dan gaat men uit van de infinitief. Eigenlijk is dat maar ten dele juist, want de vorming van de infinitief behoeft niet vooraf te gaan aan die van andere verbale vormen. „Ik *fiets*”, „ik heb *gefiets*”, is niet jonger dan de infinitief *fietsen*. Een participium als *wolkend* stof (Potgieter) of *kransend* touw (Bogaers) kan gevormd worden zonder dat er een werkwoord *wolken* of *kransen* bestaat. Terecht spreekt Wilmanns (II, 79) dus van „blosse Verbalisierungen des Stammwortes durch Anhängung der Flexionsendungen”. Voor zulke afleiding komen in aanmerking namen van levende wezens (*knechten, kalven*), van zaken (*hengelen, fietsen*), van handelingen of toestanden (*arbeiden, hongeren*). De betekenis en verhouding tot het grondwoord is zo verscheiden, dat elke indeling onvolledig blijft. Soms is een vrij uitvoerige omschrijving nodig, als men de betekenis ontleedt, b.v. *boeken* = in een kasboek inschrijven, *kranten* = in een krant zitten lezen, *kaarten* = een spel met kaarten spelen, *winkelen* = winkelbezoek doen, *kelderen* = naar de kelder (d.i.

¹) Tot een enkel geval beperkt bleven nog: *piep-jong, steen-goed* (heel goed; naar analogie van steenhard?).

te gronde) gaan, *schoolmeesteren* = bemoeizucht tonen gelijk een schoolmeester, *schipperen* = tussen de moeilijkheden doorsturen gelijk een schipper, enz. Wel kan men enkele duidelijke groepen onderscheiden, nl.:

10. *ornatieven*: *kleden, verven, voederen, oliën, zouten, stem-pelen*, enz.;
20. *privatieven*: *schillen, bolsteren, schuimen, stoffen* (= stof afnemen), enz.;
30. die welke voortbrengen of vertonen wat het grondwoord uitdrukt: *bliksemen, hagelen, roken, schimmelen, wonden*, enz.

Op te merken valt nog, dat soms een werkwoord slechts schijnbaar denominatief is: dan is het jongere substantief uit het werkwoord geabstraheerd, b.v. *doop, roof, slok, hoon, duur*.

II. *Van adjektieven*. Hierbij is, gemakkelijker dan bij de substantieven, een splitsing te maken in drie groepen:

1. *Factitieven*: *drogen, harden, sterken, warmen, bleken, ledigen*, enz. Minder herkenbaar zijn vormen met umlaut, als *krenken* (uit krank = zwak), *netten* (uit nat), *pletten* (uit plat), *vesten* (uit vast). Nog minder *letten, beletten* (Mnl. *lat* = traag).
2. *Inchoatieven*: *drogen* (intr.), *rotten, rijpen, dorren, gelen*, enz.
3. *Duratieven*: een eigenschap bezitten of vertonen, b.v. de kust *blauwt*. Vooral in het impressionistische taalgebruik van de Tachtigers, b.v. de daken *roden*, de boter *geelt* e.d., d.w.z. doen zich voor als rood, geel; bij Boutens: een toon *heldert*.

Een uitbreiding vertoont het suffix bij werkwoorden op *-igen*, ontstaan naar analogie van denominatieven als *matigen, zondigen*, waarbij men zowel aan *matig, zondig*, als aan *maat en zonde* kan herinnerd worden; evenzo *bespoedigen, aanmoedigen* e.d. Zo ontstond dus het nieuwe suffix in: *huldigen, pijnigen, kruisigen, stenigen, eindigen, behartigen*, enz. De verbreiding sinds de M. E. blijkt door de vergelijking van *bevredigen, vergiftigen, verzadigen, verenigen, verkondigen* met Mnl. *bevreden, vergiften, versaden verenen, verconden*.

Van hybridische oorsprong is het suffix *-éren*.¹⁾

De zeer talrijke bastaardwoorden op *-éren*, reeds in de vroege Middeleeuwen aan het Frans ontleend, gaven de stoot tot het toevoegen van die uitgang aan zuiver Nederlandse woorden, b.v.

¹⁾ Vgl. Schönfeld § 132 en de ald. aangehaalde literatuur; zie vooral Salverda de Grave in *Ts.* XXI, blz. 297 en *De Franse Woorden in het Nederlands*, blz. 318. Daar wordt ook besproken de verhouding van *-éren* tot *-iëren* (b.v. *harmonieëren*) en *-iséren* (b.v. *kritisieren*). Uit een oudere laag van ontleningen aan het vulgair-Latijn en het oud-Frans, zijn bewaard: *dichten, vieren* (vgl. Mnl. *prenden*).

bij Hooft: *boelèren, voetèren, hovèren*, en later: *kleinèren, halvèren, waardèren, trotsèren*. Quasi-Frans is b.v. *pauzèren*. Opmerkelijk is *hantèren*, etymologisch ontstaan uit Fr. *hanter*, maar nu door begripsassociatie met *hand* feitelijk een nieuw werkwoord, met nieuwe betekenis geworden. Een parallelle ontwikkeling vindt men in het Duits, waar het aantal nog groter is (*buchstabieren, skizzieren* enz.).

120 Deverbatieven.

Voor de vorming van werkwoorden door middel van suffixen uit andere werkwoorden moet men tot een ver taalverleden teruggaan. Dat is alleen etymologisch van belang; slechts voor een klein deel is het van betekenis voor de levende woordvorming. In de *k* van Vlaams *horken* (= luisteren) naast *horen* wordt geen suffix meer gevoeld, evenmin een suffix *s* in Westvlaams *meerssen, klaarsen*, en tegenwoordig *grijnzen* (naast Mnl. *grinen*). Naast *-ken* komt voor *-èken* (ook gespeld *-iken*) in een reeks, grotendeels dialektische werkwoorden, met een betekenis die verwantschap toont met de in § 121 te bespreken afleidingen met *-èren* en *-èlen*. B.v. *grinneken* (naast *ginneken, ginnneken*; vgl. *ginnegappen*), *hinniken* (vgl. Hd. *hinnen*), *punneken* (vgl. *purrenken, pulken* = peuteren), *veziken* (= fluisteren), *zaniken, zieriken* (sjirpen van mussen). Dat de *k* in het laatste woord niet het oud-Germaanse suffix behoeft te zijn, maar evengoed klank-expressief ontstaan mogelijk is, blijkt uit een dergelijk werkwoord *woereken* (*woerken*) voor het kwaken van kikkers.

Bij de eveneens tot het Germaanse verleden behorende vorming van causatieven is het suffix verdwenen. Ze zijn te herkennen aan umlâut van de vokaal of klinkerwisseling, maar voor het tegenwoordige taalgevoel is het verband met het grondwoord zelden meer bewust. Sedert het Middelnederlands is de groep van dergelijke causatieven sterk ingekrompen, terwijl analogische vormen niet mogelijk zijn. Een eenvoudiger middel om het causatieve begrip uit te drukken is de betekenisverandering, doordat men het intransitieve werkwoord transitief ook kan gebruiken in causale zin, b.v. naast: de aardappels *koken*: de meid *kookt* de aardappels. Vgl. *braden, bakken, buigen, breken, genezen, smelten, splijten*, enz. Waar dit niet mogelijk is, omschrijft men het causatief door de hulpwerkwoorden *doen* of *laten*.

Oude causatieven, waarbij nog enigszins het verband gevoeld wordt, zijn: *drenken* naast *drinken*, *leggen* naast *liggen*, *zetten* naast *zitten*, *vellen* naast *vallen*, *zogen* naast *zuigen*. Bij andere is het verband verbroken, doordat het oorspronkelijke werkwoord òf voorgoed verdwenen is, òf alleen in de oude betekenis niet meer gebruikt wordt als *kwellen* naast Mnl. *quelen* = pijn lijden,

voeren naast *varen* (= gaan), *leiden* naast Mnl. *liden* = gaan, *wenden* naast *winden* = draaien, *genéren* naast Mnl. *genesen*. *neigen* naast Mnl. *nigen*.

Het Mnl. heeft nog causatieven gekend, die sedert verdwenen zijn, als *sprengen* naast *springen*, *sweigen* naast *swigen*, *scheinen* naast *schinen*, *beten* naast *biten*, *senken* naast *sinken*.

Wat voor de causatieven geldt, is ook toepasselijk op een aantal intensieven met gegemineerde consonant, door oude suffixen veroorzaakt, maar waar voor het tegenwoordig taalgevoel het verband geheel of grotendeels verduisterd is. Ook hier is analogie-vorming, en dus levende afleiding, buitengesloten. 1)

Voorbeelden zijn: *stikken* naast *steken*, *wikken* naast *wegen*, *knippen* naast *knippen*, *hikken* naast *hijgen*, *bukken* naast *buigen*.

121 Frequentatieven, Iteratieven. 2)

Werkwoorden die een herhaalde of voortdurende werking aanduiden worden gevormd door suffixen die ook voor het tegenwoordige taalgevoel van betekenis zijn. Ze eindigen op:

-eren, dat alleen verklaarbaar is door de voorgang van denominatieven van woorden op *-er*: substantieven b.v. *timmeren* (Mnl. *timmer* = bouw materiaal) of *ontbladeren* (naar meerv. *blader*), adjektieven b.v. *aanwakkeren*, *vermageren*, comparatieven b.v. *ergeren*, *verouderen*. Daaronder zijn er die door hun betekenis reeds frequentatief zijn, als *verouderen* = telkens ouder worden, en *hameren*, *dobberen*, *waaieren*, die een herhaalde korte beweging aanduiden. Daarbij komt de indruk die het daktylische ritme van deze infinitieven maakt. 3) Door analogie ontstonden daarnaast werkwoorden als *stotteren* (vgl. *stoten*), *bibberen* (beven), *blikkeren*, enz., waarbij dus ook geminatie van de consonant kan optreden. Het is volstrekt niet nodig dat steeds — gelijk De Jager meende — een korter werkwoord de grondslag gevormd heeft; ook rechtstreeks konden nieuwe verba op *-ëren* ontstaan. Bij woorden als *fluisteren*, *haperen*, *bulderen*, *flikkeren* e.d. zal men in ouder Nederlands vergeefs naar een grondwoord zoeken. Vanouds kunnen de frequentatieven ook produkt zijn van wat Paul 4) „Urschöpfung” noemt. Niet alleen herhaalde beweging, maar ook indrukken van licht en klank kunnen dan tot zulke vormingen aanleiding geven. Vergelijk b.v. *fladderen*

1) Vgl. Paul D. Gr. V § 91, die spreekt van „Urgermanische Gemination des Wurzelauslauts”, Schönfeld § 22 Opm.

2) Vgl. Schönfeld § 156.

3) Een lange reeks van zulke „Schijnbare frequentatieven” stelde De Jager samen (*Taal- en Letterbode* I—VI), toen hij het materiaal voor zijn uitgebreid *Woordenboek van Frequentatieven* bijeengebracht, ging schiften.

4) Prinz, § 125. Hij noemt b.v. *flodern*, *flunkern*, *flisperm*, *flüstern*.

met *flakkeren* en *flikkeren* of *schateren*, *schetteren*, *schitteren*.¹⁾ Dat dit suffix nog levend is, blijkt uit de vele nieuwvormingen in de expressionistische taal sedert 1880. Den Hertog²⁾ tekende b.v. aan: *schokkeren*, *grommeren*, *jankeren*, *glimmeren* en zelfs *glimlacheren*. Bij Jac. van Looy vindt men o.a. *brommelen*, *lachelen*, *knorrelen*.

Niet minder gewoon dan *-ëren* is

-elen, waarbij opnieuw denominatieven van substantieven op *-el* (*spiegelen*, *beteugelen*, *lepelen*) en van adjektieven (*wankelen*) voorgegaan zijn, terwijl dan woorden die uiteraard een herhaalde werking weergaven als *trommelen*, *schommelen*, *schoffelen*, *stempelen* de rechtstreekse voorbeelden konden worden voor vorming van frequentatieven naast werkwoorden als *krabbelen* (krabben), *schuifelen* (schuiven), *hakkelen* (hakken); waarnaast zelfstandig, min of meer onomatopeeën: *gaggelen*, *gichelen*, *kakelen*, *rammelen*, *roffelen*, *wauwelen*, *kittelen*.

Dat deze vorming nog steeds produktief is, blijkt ook door woorden uit de kindertaal: indertijd tekende ik b.v. aan: *krim-pelen*, *wippelen*, *stompelen*.³⁾

Behalve de geminatie, waarop hiervoor al de aandacht gevestigd is, valt hier nog de verscherping van de consonant op te merken in gevallen als *schuifelen*, *wentelen* (naast *wenden*), *wEIFelen* (verwant met *wuiven*), die te verklaren is door invloed van de gesyncopeerde vormen (*schuiflen*, enz.).

Niet produktief is een zeldzame uitbreiding van het suffix *-en* tot *-enen*, waar weer denominatieven als *regenen*, *effenen*, *toeigenen* de stoot gegeven hebben tot vormingen als Mnl. *lossenen*, *merenen*, *porrenen* en wellicht ook *rekenen*⁴⁾. Verduisterd was de afleiding reeds in *tonen* (uit *togenen*) en *tronen* = lokken (uit *trogenen*). Een schaars overblijfsel is het dialektische *lijkenen* = gelijken.

122 Werkwoorden van andere woordsoorten afgeleid.

Een gering aantal werkwoorden is gevormd van adverbia, nl. *uten*, *innen*, *naderen*, en met praefixen: *bejegenen*, *vernederen*, *veroveren*. *Opperen* zou ook rechtstreeks terug kunnen gaan tot *op*⁵⁾; vgl. Mnl. *uteren*, nog voorkomend in Hooft's *Baeto*, vs. 509, en het aan het Duits ontleende *herinneren*.

¹⁾ Vgl. mijn artikel over *Klanknabootsing*, *klanksymboliek*, *klankexpressie* in *Meded. der Kon. Akademie* 1942, blz. 16, herdrukt in *Verz. Taalk. Opst.* III en voor de grillige klankwisseling ook hierna § 137.

²⁾ t.a.p. blz. 119.

³⁾ Zie *N. Tg.* X, 137.

⁴⁾ *Wilmanns* § 78, blz. 101 wil het niet van het ww. *reken*, maar van een adjektief afleiden. Ook in het Hoogduits is van dit uitgebreidere, reeds Oudgerm. suffix weinig overgebleven.

⁵⁾ Zie *W.N.T.* XI i.v.

Afleidingen van pronomina zijn: *mijnen* (*afmijnen*), *jijen* en *jouwen* (vgl. Fr. *tutoyer*, Duits *dutzen*).

Afleidingen van interjekties: *verfoeien*, *hemmen* (in Bredero's *Sp. Brab.* = hm zeggen), *uitjouwen*, *foeteren* (foudre!) en *sakkeren* (sacre!) ¹⁾, *achen* (bij Boutens). Wellicht ook *ermen*, *armen* (uit acherm?)

Verwant is ook *lieve-moederen* (= lieve moeder! roepen).

Afleidingen van klanknabootsingen: *ploff*, *sussen* enz. zijn in § 137 besproken.

123 Werkwoorden met praefixen gevormd: *be-*, *ge-*, *ont-*, *ver-*, *veront-*.

De meest voorkomende praefixen bij werkwoorden zijn het volgende vijftal:

be- ontstaan door verzwakking van het bijwoord *bi* in samenstellingen ²⁾, die reeds in het Mnl. de overgang naar afleidingen vertonen b.v. *bigaen* (vgl. begeleiden), *bicom* = naderen, *bislap* (vgl. beslapen). De grondbetekenis is dus lokaal geweest, namelijk rondom, b.v. *belegeren* (Mnl. *beleggen* en *beliggen*), Mnl. *beringen* (vgl. omsingelen), *begrijpen* (= omvatten; vgl. Lat. *comprehendere*), Mnl. *begraven* (vgl. Lat. *circumvallare*), of: over de gehele oppervlakte, b.v. *bezitten*, *bedekken*, of aanraking, b.v. *bereiken*, *behalen*.

De oorspronkelijke betekenis van *be-* komt niet meer uit bij intransitieve werkwoorden als *bestaan*, *behoren*, *bevallen*, *bezwijken* e.a., waar de functie van het praefix nauwelijks meer te omschrijven is, en die ook niet tot één groep te brengen zijn. Veel groter is het aantal transitieve werkwoorden, waar groepering wel mogelijk is. Ze zijn of deverbatief of denominatief.

I. Afleidingen van intransitieve werkwoorden: de werking strekt zich over personen of zaken uit: *beheersen*, *beoorlogen*, *bearbeiden*, *bedenken*.

II. Afleidingen van transitieve werkwoorden:

- a) de werking strekt zich uit over een bepaald oppervlak: *bebouwen*, *begieten*, *beplanten*.
- b) de werking geschiedt compleet, of aan alle kanten: *bekijken*, *bestuderen*, *betasten*, *bedwingen*. Daar geeft *be-* aan het werkwoord vaak perfectieve betekenis.
- c) met nawerking van de oorspronkelijke betekenis: iets of iemand in zijn nabijheid of in zijn bezit krijgen of trachten te verkrijgen: *bereiken*, *bezeilen*, *bejagen*, *bespreken*, *beroepen*.

¹⁾ Zie *Taal- en Letterb.* V, 52.

²⁾ Zie voor de oorsprong Schönfeld § 160.

- III. Afleidingen van substantieven, meestal ornatief: *bekleden, bemantelen, bewapenen*. Er valt op te merken dat zich hierbij aansluiten afleidingen die rechtstreeks als participia gevormd worden, dus feitelijk als adiectieven, zonder bijbehorende infinitieven of tijdsvormen, b.v. *betraand, begaafd*, bij Vondel reeds *betulband*, die dus te vergelijken zijn met de vroeger besproken adjectieven met *ge-*, naar analogie van participia gevormd (§ 115).
- IV. Afleidingen van adjectieven: *bekoelen, bekorten, benauwen, beveiligen, bespoedigen*. Naar analogie van deze laatste ontstonden verscheiden werkwoorden met het suffix *-igen*, gecombineerd met het praefix *be-*, b.v. *begiftigen, beledigen, bezoldigen, beëindigen*.

Evenzo gaat het praefix *be-* soms samen met het suffix *-ëlen* of *-ëren*. *beduimelen, belemmeren*. Bijna onherkenbaar is de verkorte vorm in *blieden* (wat *blijft* u, als *je blijft*) en Mnl. *bagen* = behagen; geheel onherkenbaar in *blussen* (naast *lessen*) en *blijven*.

ge- heeft ter vorming van werkwoorden in de hedendaagse taal eigenlijk geen betekenis meer. Waar nu nog een werkwoord met *ge-* naast het simplex staat, is er geen onderscheid in betekenis: alleen is de langere vorm deftiger b.v. *geraken, gewinnen, geleiden, genaken* naast *raken, wennen, leiden, naken*, of klinkt de kortere vorm meer familiaar of minder beschaafd, b.v. *lukken, beuren* naast *gelukken, gebeuren*. Vaak bestaat het simplex niet meer; b.v. *geloven, geschieden, genieten; bruiken* = gebruiken komt alleen nog in het Noord-Oosten van ons land voor.

In het Middelnederlands heeft dit praefix nog een belangrijke functie. De oudste betekenis (nl. samen) is nog bewaard in *gerinnen* = samenlopen (vgl. *geronnen* bloed) en *gemoeten*. Daaruit ontstaat het begrip van veelvuldigheid: men noemt één zaak, maar *genoemt* er meer (= opsommen) en van de intensieve, de voltooide werking, b.v. *gegripen* = omvatten. Vandaar dat het dient om uit te drukken dat de handeling ten volle in alle delen tot stand komt, b.v. iets *gedoen*.¹⁾ Zeer gewoon is het dan in ontkenkende konstruktie, b.v. „En es geen cleric diet *ghescreve*”; „In weet hoe ict u *gheloven* sal”. Zulke werkwoorden met *ge-* worden ook van bastaardwoorden afgeleid (*gefinieren, gebenediën*).²⁾

Talrijk zijn de werkwoorden met *ge-* in de zestiende eeuw, o.a. bij Marnix, afnemend in de zeventiende eeuw. In het Vlaams zijn er verscheidene bewaard. Nu bestaan er slechts schamele resten, in uitstervend gebruik; iets niet kunnen *gebeteren*, met iets niet kunnen *geworden*, zich laten *gezeggen*.

¹⁾ Vgl. *vol* (*volscrijven*) (§ 125).

²⁾ Zie verder Schönfeld § 160.

Ge- ter vorming van participia is reeds bij de vormleer ter sprake gekomen (§ 69).

ont- gaat terug op een oud-Germaans praefix, dat tevens praepositie is. ¹⁾ Het is o.a. bewaard in ons *antwoord*, terwijl het Mnl. nog een praepositie *ont* kent in *onthier* (= totdat) en een voegwoord *ont dat* (vgl. Engels *unto*).

De grondbetekenis: tegen, tegenover kan zich naar twee kanten ontwikkelen, namelijk nadering en verwijdering. De eerste betekenis vindt men in *ontmoeten*, *ontbieden* (= laten weten), *ontzien* (= opzien tegen). Uit het begrip verwijdering ontstaat dat van scheiding: *ontnemen*, *onthouden*, *ontlopen*, *ontvallen* (vgl. de samenstellingen met *weg*), daartoe behoren dus de privatieven, die aangeven het ontdoen van wat het grondwoord uitdrukt. Ze kunnen gevormd worden van substantieven en zijn dan het tegengestelde van de ornatieven met *be-*: *ontvolken*, *ontwapenen* (naast *bevolken*, *bewapenen*), of van adjektieven: *ontheiligen*, *ont-eigenen*. In de derde plaats betekenen ze het tegengestelde van de werking, door het grondwoord uitgedrukt: *ontbinden*, *ontknopen*, waaruit zich weer de ontkenning ontwikkelt in het Mnl. *ontworden*, *ontvoeden*, en het zeventiende-eeuwse *ontminnen*, *ontleven* (= sterven), *ontslapen* (= wakker worden). Vandaar dat er aanraking ontstond tussen *ont-* en *on-* zodat in het Mnl. naast elkaar voorkomen: *ontsconen* en *onsconen*, *ontreinen* en *onreinen*, *ontsuveren* en *onsuveren*. ²⁾ Uit de ontkenkende kon zich dan weer de pejoratieve betekenis ontwikkelen: *ontstellen* (= bederven), *ontredderen*.

Uit het begrip verwijdering is ook te verklaren dat *ont-* inchoatieve betekenis kan krijgen en het begin van de werking aanduiden, b.v. *ontbranden*, *ontdooien*, *ontwaken*, *ontslapen*.

Naast deze groepering in het WNT wijst Verdam nog op de versterkende betekenis, die hij aanneemt in woorden als *ontbloten*, *ontruimen*, *ontnuchteren*, waarvoor hij een parallel aanwijst in het Middelnederd. *ent-*, dat met Hd. *er-* gelijk staat, b.v. *entopenen* = eröffnen, vergelijkbaar met Mnl. *ontopenen*, waarnaast *ontminderen*, *ontvruchten* 'vrezin', *ontbeven* enz. Hij verwerpt de onderstelling van het WNT, dat Romaanse voorbeelden invloed gehad zouden hebben, b.v. *ontbloten* naar *denu-dare*, *ontaarden* naar *degenerare*, *ontcijferen* naar Fr. *déchiffrer*. M.i. is die invloed volstrekt niet onaannemelijk.

Door de velerlei mogelijkheden kan dus een werkwoord met *ont-* soms in verschillende tijd of taalkring tegengestelde betekenissen krijgen, als het reeds genoemde *ontslapen*. *Onthoren*

¹⁾ Vgl. Schönfeld § 161.

²⁾ Vgl. verderop ook *veront-* naast *veron-*.

kan zijn: naar iemand luisteren, maar ook: niet naar iemand luisteren.

Ten slotte valt nog te wijzen op een betekenis in het Mnl., die geheel uitgestorven is, nl. bij een groep van afleidingen van adjektieven, uitdrukkinge dat de eigenschap of toestand in te hoge mate aanwezig is, b.v.. *ontdieren* = te duur zijn, *ontnauwen* = te moeilijk zijn; vooral in de taal van de mystici: *onthogen*, *ontdiepen*. Daarbij behoort dan een substantief in de datief.

Opmerking. Bij sommige werkwoorden met *ont-* (*ontginnen*, *ontberen* e.d.) komen de simplicia niet meer voor.

ver- Evenals bij *ont-* vinden we bij dit praefix velerlei betekenissen, ten dele verklaarbaar doordat *ver-* ontstaan kan zijn uit drie oud-Germaanse praefixen¹⁾, zodat *ver-* soms als verzwakking van *voor* te beschouwen is. Sterkere verzwakking doet *ver-* overgaan tot *vr* (*vreten* uit *ver-eten*; Mnl. *vreischen* uit *ver-eischen*). De volgende betekenisgroepen zijn duidelijk te onderscheiden:

10. met verkeerdt doel of gevolg: *verleiden*, *verdwalen*, *verwennen*, *zich verslikken*, *vergrijpen*, *vergissen*. Soms uitlopend op vernietiging: *vergaan*, *verdoen*, *verworgen*, Mnl. *verbiten* = doodbijten;
20. met het begrip „weg“: *verbannen*, *verstoten*, *verkopen*, *verbruiken*, *verteren*, *verspelen*;
30. met ontkennde betekenis: *verachten*, *verbieden*, Mnl. *verhoren* = ongehoorzaam zijn;
40. met het begrip verandering: van plaats, b.v. *verhuizen*, *verplanten*, *verzitten*. Van wijze: *vertimmeren*, *verklede*, *verdopen*;
50. maken of worden wat het grondwoord uitdrukt: a) van adjektieven: *verarmen*, *verkoelen*, b) van substantieven: *verkolen*, *verstenen*;
60. met inchoatieve betekenis: *vernemen*, *verlieven*, vooral gewoon in het Mnl.: *versien* (= in het oog krijgen), *verruken*, *verminnen*;
70. versterkend: *vertwijfelen*, *vertroosten*, Mnl. *verhaten*;
80. soms als transitief naast een intransitief grondwoord: *verzwijgen*, *verschrikken*, *vervloeken*;
90. ten slotte meermalen zonder merkbare betekenisverandering: *vermenen*, *vermelden*, *vereisen*, *verwisselen*, *vermissen*.

De oude verwantschap met *voor* blijkt uit het Mnl. *versluten* = *voresluten* (vgl. *verleden* met *voorleden*). Minder waarschijnlijk is dat bij werkwoorden waar *ver-* een bedekking met dat wat het

¹⁾ Zie Schönfeld § 149.

grondwoord betekent, aangeeft: *verzilveren, verbloemen, verzanden, verzegelen*.

Soms zijn naast *ver-* parallellen met *over-* aan te wijzen, b.v. *vernachten, verwinteren, verwinnen* (vgl. *verrassen* met Hd. *überraschen*).

Opmerkelijk is daarnaast het dubbele praefix

veront- b.v. *verontschuldigen, verontrusten, verontreinigen*, dat Verdam¹⁾ terecht verklaart als een kontaminatie van *ont-* en *ver-on*. Het Mnl. kent namelijk afleidingen als *veronachtsamen, veronedelen, veronreinigen, veronledighen, veronwerden* (= geringschatten), die nog bij Plantijn en Kiliaen opgetekend zijn, maar daarnaast ook reeds *verontwerden* en *verontschuldigen*. *Verontschamelen, verontstercken* e.a. komen bij Kiliaen voor. In het verwante Middelnederduits is de vorming met *ver-un-* nog regel, terwijl in de tegenwoordige taal *veronachtzamen* en *verongelijken* bewaard bleven. Al deze gegevens bevestigen dus de opvatting van Verdam.

124 Werkwoorden met praefixen gevormd: *er-*, *her-* en *wan-*.

Een vrijwel uitgestorven, onvruchtbaar geworden praefix, van oud-Germaanse afkomst, is

er-, in oorsprong gelijk aan het nominale praefix *oor-* (zie § 105), dat de betekenis had van „uit”. In het Duits is het lang bewaard gebleven; in het Mnl. komt het vooral voor in Oostelijke streken b.v. in de *Limburgse Sermoenen*, maar ook de *Vlaamse Ferguut* heeft b.v. *erspringen, ertrecken*.²⁾ In de zestiende eeuw neemt het aantal toe, waarschijnlijk onder Duitse invloed. Bij Roemer Visscher vindt men zelfs het germanisme *erweelen* = uitkiezen. Van Zuylen van Nijveld gebruikt *erdenken* en *erdichten*. Hooft maakt er in zijn proza ruim gebruik van, b.v. behalve het germanisme zich *ernereren*, ook *erbieden, erdichten, erduchten* (= vrezen), *erhouden* (= terughouden), *erleggen* (= overleggen), *ervoelen* (= zich misnoegd tonen), *erschiijnen* (= verschijnen).³⁾ Geen van die woorden heeft deel uitgemaakt van de volkstaal. Het bij Hooft voorkomende *erkaauwen*⁴⁾ is vervormd tot *herkauwen*; het aan het Duits ontleende *erinneren* is *herinneren* geworden, onder invloed van het hieronder volgende praefix *her-*. Verder zijn in latere taal alleen bewaard: *erkennen, ervaren, erbarmen, erlangen*. Jonger is de reeds verouderde, deftige verbinding *mijns erachtens* = naar mijn mening, mijns inziens.

1) Ts. XIX, 251.

2) Zie *Mnl. Wdb.* en gloss. *Limb. Serm.* Verder Schönfeld § 149.

3) Zie *Uitlegkundig Wdb.* op Hooft en WNT.

4) Dat (*h*)*erkauwen* etymologisch teruggaat op *ederkauwen* werd al vroeg niet meer gevoeld.

her- vertoont een bedriegelijke overeenkomst met *er-*, waarmee het, blijkens de bovenstaande voorbeelden, een enkele maal samengevallen is, maar het is van geheel andere oorsprong: met de betekenis „opnieuw” komt het in geen andere Germaanse taal voor, en de verklaring is lange tijd twijfelachtig gebleven. Men dacht aan *her* = hierheen, dat in sommige gevallen de oorsprong zou kunnen verduidelijken, b.v. *hercomen* (vgl. *herkomstig*), *herbringen* of *herhalen* = weer terughalen, mogelijk ook aan invloed van een voorbeeld als *herinneren* = zich weer te binnen brengen, maar dit kan de talrijke gevallen, waarin *her-* duidelijk opnieuw betekent, niet aannemelijk verklaren.¹⁾ Verrassend was de nieuwe verklaring van Van Ginneken²⁾, die uitging van *er-*, als metathesis van het Franse *re-*, en als uitgangspunt wees op Mnl. woorden als *erstoren* = restorer, *ermonteren* = remonter. De *h* zou dan een dialektische toevoeging zijn, vooral in het Vlaams. Deze opvatting wordt versterkt door de omstandigheid dat dit praefix vooral Zuidnederlands is geweest, en daar nu nog in de volkstaal leeft.

Het *Mnl. Wdb.* heeft al 60 werkwoorden met *her*, waarvan sommige als *herademen* (in de bijbel van 1477) er modern uitzien. Van Dale noemt er zelfs 200, een bewijs van de grote vruchtbaarheid. Voor het Westvlaams somt De Bo er vele op, die in het Noorden ongebruikelijk zijn als: *herbeginnen*, *herbiechten*, *hergaan*, *herderschen* e.a. Men zegt b.v.: „het duurt en herduurt”, „het regent en herregent”, d.i. het blijft maar regenen. Opmerkelijk is dat *her-* zelfs uit de verbinding losgemaakt wordt met adverbiale betekenis; b.v. doe dat *her*, zeg dat *her* = *herdoe*, *herzeg* dat. Vgl. zelfs: van nieuws en *her* = opnieuw.³⁾

wan-, dat wij reeds aantreffen als praefix bij substantieven en adjektieven, kwam oudtijds ook bij allerlei werkwoorden voor, b.v. Mnl. *wandanken*, *wanhagen* (= mishagen), *wan-gonnen*, *wanconnen*, *wanhogen*, *wannieten*, *wanloven*, *wanleren*, *wantroosten*, *wanvermoeden*. Nog enige tijd blijft het praefix produktief — Kiliaen kent nog een 40-tal van zulke afleidingen — maar na de zeventiende eeuw sterft het uit. Terecht houdt Den Hertog *wanhopen* en *wantrouwen* voor denominatieven van wanhoop en wantrouwen. Zo zou ook een jong woord als *wanboffen* naar wanbof gevormd kunnen zijn, maar rechtstreekse afleiding van het simplex *boffen* is even aannemelijk.

Opmerking. Geheel uitgestorven is het Mnl. praefix: *te-*, in betekenis overeenkomende met het Duitse *zer* (ouder: *ze*) = uiteen, stuk, b.v. *tebreken*,

1) Vgl. *Mnl. Wdb.* III, 348.

2) In *Neophilologus* XIII.

3) Vergelijk met dit verschijnsel het los worden van het praefix *ont-* in Drentse volkstaal, b.v. die griffel valt mij *ont*.

*tebiten, tebersten, teblouwen, tesliten, tescoren, testoren, teuriven*¹⁾). Het leeft nog voort in *tebroken*, dat in Zuidhollandse dialecten voorkomt (vgl. ook *tebersten*) en in het Fries.

125 Werkwoorden met praefixen gevormd: *vol-*, *weg-* en *af-*.

Een praefix, dat reeds in het Mnl. als zodanig gevoeld werd, al ontstond het uit samenstellingen met een adjektief, is:

vol-, in betekenis gelijkstaande met het perfektieve *ge-*, b.v. *voldecken, voldencken, voldienen, voldichten, voldogen, volscriven*, enz. Vondel voelt nog de oude kracht van het praefix, als hij in de *Bespiegelingen van G. en G.* werkwoorden vormt als *volwaerderen* (III, 277), *voltellen* (III, 292) en *volloven* (III, 654). Nu is de oorspronkelijke betekenis meestal verduisterd; soms voelt men er nog in: ten einde toe, b.v. *volbrengen, volhardeden, volmaken, volvoeren, voldoen*, maar in *voleindigen* is het eenvoudig versterkend, in *voltooien*, als etymologisch onherkenbaar, zelfs zonder eigen betekenis. Hetzelfde *vol-* vindt men in participia (dus adjektieven): *volkomen, volleerd, volslagen*.

Op de grens van samenstelling en afleiding staan ook werkwoorden ingeleid door

weg-, als bijwoord uit Mnl. *ewech* (= op weg) ontstaan. Dat dit de functie van een praefix begint te krijgen, blijkt uit gevallen waar het gelijk staat met andere praefixen, b.v. *weglopen* = ontlopen, *wegwerpen* = verwerpen, *wegstoten* = verstoten, *wegstoppen* = verstoppen. Vgl. ook *wegbrengen, wegleggen, weggeven* e.d. Door de scheidbaarheid van zulke werkwoorden blijven ze nog ten dele het karakter van samenstellingen behouden.

Datzelfde geldt voor de samenstellingen met *af-* als *afraden*, dat weer te vergelijken is met ontraden. Reeds in het Mnl. vindt men werkwoorden als *afcrighen, afverdienen, afverraden, afvermoorden* (= door moord beroven): vgl. in de *Camera Obscura: of-aangerand* = door aanranding ontroofd.

126 Afleiding van pronomina.

De vorming van persoonlijke voornaamwoorden binnen de perken van de Nederlandse taalontwikkeling is reeds besproken in het hoofdstuk over de woordsoorten, en onder de samenstelling (§ 91).

De bezittelijke voornaamwoorden zijn stamverwante adjektivische vormen naast de persoonlijke, of vallen daarmee samen (*je, u, jullie*).

Een verborgen suffix *-lijk* (*lθk*) dat tot een oudere taalperiode

¹⁾ Zie Schönveld § 161e.

behoort, is op te merken in *elk, zulk, welk, malk*(ander), in een dialektisch *hoelk* (in het meervoud verkort tot *hoeke, hokke, hukke*, vgl. *hoe'n*) en in het zeventiende-eeuwse *dusk*, in de verbinding *dusken* = duslijk een (geassimileerd tot *dussen*, gespeld *dusschen*), te vergelijken met *zo'n* en verdubbeld in het oude *elckerlijck*; met het praefix *ge* in een *iegelijk* (Mnl. ook *iewelic* en *iegewelc*).

Een suffix *-ig* treft men aan in *zo-danig* (Mnl. *soghedaen*), *dusdanig, hoedanig, sommige* (naast Mnl. *some*) en zeventiende eeuws *genich* = geen (o.a. bij Bredero).

Een ontkenkend praefix *ne* treft men aan in *niemand* (vgl. *geen mens*) en *niets* (Mnl. *niewet*; met *s* uit des), terwijl het afgefallen is bij *geen* (Mnl. *negeen*, waarbij de *g* oorspronkelijk bij de ontkenning behoorde).

127 Afleiding van telwoorden.

De afleiding van rangschikkende telwoorden met het suffix *-de, -ste* is reeds in § 47 behandeld. Bij de breukgetallen gebruikt men, substantiverend, de afkorting: *twee derde(n), drie achtste(n)*.

Het Vlaams kent nog een kollektieve vorm met het praefix *ge-* (*getweeën, gedrieën* = met *z'n* tweeën, met *z'n* drieën).

Met een oud suffix *-s* ontstond, naar analogie van *eens*, in de zestiende en zeventiende eeuw *dries* of *drijs* = driemaal.

Opmerking. Van telwoorden worden ook abstracta op *-heid* gevormd: *eenheid, veelheid*, in 't Mnl. *drieheit* = drieenheid.

128 Afleiding van bijwoorden.

De afleiding van plaatselijke adverbia uit pronominale stammen, in een ver verleden (*hier*, Mnl. *hare* = *hierheen*; vgl. *herwaarts, daar*, Mnl. *danen*; vgl. *daar van daan, waar*, Mnl. *wanen*) blijft hier onbesproken. Evenzo de onherkenbaar geworden casusvormen, in tijdsbepalingen verscholen (*gisteren, heden, wijlen, somwijlen, vaak*, uit *vaken*¹⁾).

Als praefixen komen voor: *be-* in *beneden* en met verdwijning van de klinker, en dus verduisterd, in *buiten, binnen, boven*²⁾, Vlaams *bachten*, Mnl. *bandersiden*.

al-, oorspronkelijk versterkend, maar later verbleekt in *alhier, aldaar*.

In hedendaags Nederlands kunnen tal van adjektieven ongewijzigd als adverbia gebruikt worden. Bij adjektieven als *trots,*

1) Vgl. WNT XVIII, waar deze afleiding betwijfeld wordt.

2) Een verlengde vorm: *van bovenen* is te verklaren naar analogie van: *van onderen, van achteren* (zie WNT).

boers, slaafs, die in de oude spelling met *sch* geschreven werden, liet men bij het adverbiale gebruik de *ch* weg: een kunstmatige onderscheiding, die in de nieuwe spelling vervallen is (§ 111).

In oudere perioden onderscheidde het bijwoord zich van het adjektief door een suffix, namelijk *-e* (verzwakt uit een oud-Germaanse *o*), nog bewaard in *gaarne*, *dichtebij*, bij *lange* na, van *verre*. op *verre* na, in Noord-Holland: *volle* groot, in Groningen *schrikkelijke* e.d. Het Mnl. kende er meer, b.v. *herde*, *iude en stille*, *lange*; bij Vondel vindt men in zijn oudere periode nog: *hooge*, *stille*, *lange*, *kloecke*, die later regelmatig verkort worden.¹⁾ Afgezien van ambtelijk en litterair-archaïstisch taalgebruik, zijn zulke adverbia in hedendaags Nederlands, op de genoemde uitzonderingen na, uitgestorven.

Dit weinig expressieve suffix werd verdrongen door het duidelijker:

-like, in het Mnl. ook *-liken*, later verkort tot *-lijk* en verzwakt tot *-lək*. Vondel gebruikt in zijn oudere periode nog *-lijcken* b.v. *rijckelijcken*, *wonderlijcken*.²⁾ Ook deze afleidingen verouderden — waarschijnlijk omdat ze als omslachtig en overbodig beschouwd werden. Enkele handhaafden zich in bijbeltaal (b.v. *bitterlick* wenen) of in deftig en vormelijk gebruik: *bepaaldelijk*, *hogelijk*, *wijselijk*, *vrijelijk*, *valselijk*³⁾; andere, als *rijkelijk*, *waarlijk*, *gewoonlijk*, werden omgekeerd tot adjektieven.

Een zeer gebruikelijk suffix is de adverbiale *s*,⁴⁾ die voorkomt:

10. achter adjektieven: *anders*, *reeds*, *onverhoeds*, *onvoorziens*;
20. achter participia met uitvallen van de slotconsonant: *vervolgens*, *doorgaans*, *willens* en *wetens*. Bij Vondel: *stilzwijgens*;
30. achter voorzetsel + adjektief: *insgelijks*, *vannieuws*;
40. achter substantieven: *deels*, *smorgens*, *savonds*, *snachts*, *daags*, *trouwens*;
50. achter adjektief + substantief. *Deels* ontstaan onder invloed van „absolute naamvallen”, als: *blootshoofds*, *goedsmoeds*, waarbij de *s* een buigingsvorm was. Voor het taalgevoel zullen deze later wel op één lijn geplaatst zijn met verbindingen als *luidkeels*, *heel(s)huids*, *ruimschoots*, *dikwijls*;
60. achter voorzetsel + substantief: *onderhands*, *voorhands*, *buitenslands*, *aanstonds*, *bijtijds*, *achterbaks*, *bijkans* (uit kant), bij Vondel: *namaels* (vgl. hiernamaals);
70. achter voorzetsel + verbale stam: *terloops*, *tevergeefs*;

¹⁾ Meer voorbeelden gaf Verdenius: *N. Tg.* XXXIII, 361 vlg. Vgl. ook Van Helten *Vgr.* § 149.

²⁾ Van Helten *Vgr.* § 148. Men vergelijkte Engels *-ly* en ook het Franse *-ment*

³⁾ Vgl. WNT VIII, 2303.

⁴⁾ In oorsprong een flexie-vorm, die echter door analogie grote verbreiding kreeg.

8⁰. achter de suffixen *-lijk*, *-ling*, *-waart*, *-je* en *-ke* (zie verderop).

Hierbij valt nog op te merken, dat midden in het bijwoord, onder invloed van de slot-*s* en wellicht van de oude absolute naamvallen, herhaaldelijk een *s* ingevoegd wordt, b.v. *insgelijks*, *buitenslands*, *binnenskamers*, *ondershands*, *voorshands* ¹⁾, (vgl. de „voorbarige” *n* in *alten* groten). Ook de *s* van *smorgens*, *savonds* is niet te beschouwen als een verkorting van de genitief *des*, al schrijft men wel, hyperkorrekt, *des morgens*.

Een uitbreiding krijgt het suffix *s* tot

-ens, waarschijnlijk naar Duits voorbeeld, in *hoogstens*, *minstens*, *overigens*. Al ziet men daar soms verwerpelijke germanismen in, te vervangen door *ten hoogste*, *ten minste*, ze zijn door het gebruik gebeurgerd.

In oudere taal werden verscheiden van deze afleidingen zonder *s* gebruikt, b.v. bij Vondel: *trouwen*, *dicwijl* (Mnl. *dicwilen*), *ter loop*, *ter sluick*. ²⁾ Ook nu zijn er talrijke bijwoorden zonder dit suffix, nl.

- 1⁰. uit voorzetsel + adjektief: *binnenkort*, *voorgoed*, *voorwaar*, *opnieuw*, *overdwars*, enz.;
- 2⁰. uit voorzetsel + substantief: *bijgevolg*, *bijdehand*, *tevreden*, *terug*, *voorhanden*, *inzonderheid*, en met oude naamvals-vormen: *inderdaad*, *naderhand*, *terstond*, *achterwege*;
- 3⁰. uit voorzetsel + voornaamwoord: *bovendien*, *bovenal*, *vooral*;
- 4⁰. uit voorzetsel + bijwoord: *eergisteren*, *overmorgen*, *vanhier*, *vooreerst*;
- 5⁰. uit voornaamwoord + voorzetsel: *desniettegenstaande*, *dien-aangaande*;
- 6⁰. uit substantief + bijwoord: *bergop*, *trapaf*. Op de grens tussen woordgroep en samenstelling staat reeds: *jaarin-jaar-uit* (vgl. § 182);
- 7⁰. uit verbinding van twee bijwoorden: *achteraan*, *bovenin*, *onderdoor*, *rechtsom*; ook wanneer het eerste bijwoord uit een adjektief ontstaan is: *kortom*, *kortaf*, *volop*, *rechtuit*, *rondom*, *veraf* enz.;
- 8⁰. uit absolute naamvallen met een vrouwelijke naamvalsvorm *-er*: *langzamerhand*, *enigermate*, *gelijkerwijze*, *middelertwjl*, *halverwege*; met een meervoudig woord (analogisch?): *zien-derogen*;
- 9⁰. door verkorting: *ondersteboven*.

Verder zijn er een aantal suffixen die ter vorming van bijwoorden dienen, namelijk

¹⁾ Vgl. Gerlach Royen *Buigingsverschijnselen* II, 98; 117.

²⁾ Van Helten *Vgr.* § 152.

-lijks: *dagelijks, wekelijks, tweemaandelijks, jaarlijks, nauwelijks.*

-ling en **-lings**, bij Vondel nog de oudere vorm *-linge* b.v. *onderlinge, plotseling*¹⁾, in het Mnl. ook *-linc* en *-lingen*.²⁾ Zonder *s* bij een aantal woorden, die tevens als adjektief dienst doen: *mondeling*³⁾, *plotseling, onderling*.

Met *s*:

1⁰. van substantieven: *zijdelings, beurtelings, ruggelings*;

2⁰. van adjektieven: *blindelings, kortelings*;

3⁰. van werkwoorden: *rakelings, ijlings, schrijlings*.

De betekenis vertoont overeenstemming met *-lijk*. Vergelijk b.v. Mnl. *haestelinge* en *haestelike*.

-waart en **-waarts** geeft nu de richting aan; in oudere taal ook wel de plaats, terwijl dan de vorm zonder *s* de gewone is, b.v. Mnl. *te middenwaert* (= in het midden), *te landewaert*; nog bij Vondel en Huygens: *te zeewaert* = *ter zee, steewaert*. In Staring's gedichten: *derwaert, bergwaert, zeewaert*. *Waarts* komt nu voor:

1⁰. achter substantieven: *hemelwaarts, huiswaarts, noordwaarts, zijwaarts*;

2⁰. achter adverbia: *voorwaarts, opwaarts, binnenwaarts, her-, der-, werwaarts*.

-tjes (-jes) en **-ke(n)s**, het diminutief-suffix met adverbiale *s*: *stilletjes* en *stillekes, zachtjes* en *zachtkens, warmpjes, knusjes, netjes, eventjes*. Deze adverbia kunnen in het praedikaat weer het karakter van adjektieven krijgen; b.v. „'t is frisjes vandaag”; „hij blijft altijd netjes”.

-wijze en **-gewijze** werd reeds in het Mnl. als suffix gevoeld, b.v. *ridderwise* vechten. Wellicht werd *viant's ghewise, pilgrims ghewise* nog als twee woorden beschouwd, maar *cruusgewise* of *cruuswijs* stellig niet meer. Dat het ook nu nog produktief bleef, blijkt uit woorden als *groepsgewijze, trapsgewijze, amphitheatergewijze* e.d. die ook adjektivisch gebruikt kunnen worden (een *trapsgewijze* overgang).⁴⁾ In de zeventiende eeuw is de kortere vorm *-wijs* gewoon, b.v. bij Cats: *stucxwijs*, bij Rodenburg: *schuilwijs*; en nog *onbegrijpelijkerwijs* (naast *begrijpelijkerwijze*).

-halve, ontstaan uit een substantief dat zijde, kant, richting betekent (vgl. *derhalve*, Mnl. *allenthalve*) is tot een levend, nog zeer produktief suffix geworden, hoewel niet in de dagelijkse

1) Van Helten *Vgr.* § 148.

2) Vgl. Schönfeld § 138.

3) Dialektisch ook wel *mondelings*.

4) Zie Gerlach Royen: *N. Tg.* XLI, 156; vgl. *Buigingsverschijnselen* II, 229.

omgangstaal. Het komt achter substantieven met *s*: *eershalve*, *ambtshalve*, *fatsoenshalve*, *gemakshalve*, vaak na woorden op *-heid*: *korthedshalve*, *veiligheidshalve*, *zekerheidshalve*, *kiesheidshalve*, in de laatste gevallen als bepaling van reden of doel.

-weg achter adjektieven b.v. *gewoonweg*, *leukweg*, *losweg*, *brutaalweg*, e.d. is ook voor nieuwvorming vatbaar; bij Kloos b.v.: iets *holweg* verzekeren. Opgang maakte in de laatste tijd *domweg* = gewoon, zo maar. Waarschijnlijk is het onder Duitse invloed ontstaan ¹⁾, maar er kan ook gedacht zijn aan uitdrukkingen als „langs z'n neus *weg*”, „voor 't vaderland *weg*”. ²⁾

129 Afleiding van voorzetsels.

Voorzetsels kunnen gevormd worden door het praefix *be-*, dat reeds bij andere woordsoorten besproken is als verzwakking van *bi*, b.v. *benoorden*, *bezuiden*, *behalve*, *benevens* en met versmelting van de klinker in *binnen*, *buiten*, *boven*, Vlaams *bachten*, die ook als bijwoorden voorkomen (§ 128).

Talrijk zijn de afleidingen met het suffix *-s*, dat ook bij de adverbia aangetroffen wordt:

10. van substantieven: *ondanks*, *omstreeks*, in het Vlaams *spijs* (= ten spijt van); *tijdens* (= ten tijde van), *krachtens* (= uit kracht van), waarschijnlijk ontstaan onder invloed van Hd. *kraft*, dat al vroeg in deze betekenis voorkwam ³⁾, *wegens* (= van wege), een vrij jonge praepositie, die Kiliaen nog niet kent. Bij deze laatste voorbeelden is de uitgang *-ens* opvallend. Analogie naar de hieronder volgende voorzetsels levert de aannemelijkste verklaring ⁴⁾:
20. van participia, met wegvallen van de slotconsonant: *volgens* (uit volgens), *nopens* (nopen = raken), *blijkens*, *behoudens*. Hiertoe behoort niet *luidens* (= naar luid van), want een deelwoord *luidende* heeft niet bestaan ⁵⁾.

Hoe bij voorzetseluitdrukkingen (§ 94 en 210) de oorspronkelijke konstruktie tot één voorzetsel versmelt is uit het Mnl. aardig aan te tonen. Naast: *tenden* levens, *tenden* rades komt reeds voor:

¹⁾ Het Duits kent o.a. *schlechtweg* = schlechthin, *kurzweg*, *leichtweg*.

²⁾ Het oudere *eweg* is nog bewaard in tal van afleidingen in het dialect van de Noordbrabantse Kempen: *blankeweg* (publiek, openlijk), *dooreweg*, *boteweg*, *gewoonweg*, *gruuncweg* (groen, rauw, ongekookt), *stikeweg*, *vlakeweg* (ronduit), *veuleweg* (veelal, merendeels), *weeteweg* (verreweg).

³⁾ Zie WNT i.v.

⁴⁾ Ook *jegens* = Mnl. *jegen* kan als voorbeeld van invloed geweest zijn.

⁵⁾ Daarnaast komen ook participia zonder *s* voor, met de functie van voorzetsels, b.v. *betreffende*, *aangaande*, *rakende*, soms uit absolute konstrukties ontstaan; *gedurende*, *staande*, *hangende*; *uitgezonderd*, *ongeacht*, *onverminderd*.

tenden zijn spere; naast: „in midden *van* desen paradise”, ook „inmidden *die* stat”. Vergelijk in het hedendaagse Zuidnederlands: „*tenden* zijnen langen hals, *te midden* eene toegestroomde bende”, en algemeen Nederlands: *teneinde* raad, *bezijden* de waarheid (Stoett § 127, Opm. I). Bij Vondel vindt men nog naast elkaar: „Aan dees zij *der* Jordaen” en „Aan geen *sij* Sloterdijk”. In de 15de en 16de eeuw ook *om wille* met datief of acc. (Vgr. § 158).

HOOFDSTUK III.

WOORDBETEKENIS. 1)

130 Het woord bij spreker en hoorder. Bemiddelde en onbemiddelde betekenissen.

De betekenis die aan een woord in het woordenboek wordt toegekend (de *lexicologische* betekenis) is een abstraktie uit een reeks lichtelijk geschakeerde „woordindividuen”, d.w.z. uit betekenissen die het woord in het konkreet gebruik van één individu in tal van gevallen kan hebben. De semantiek zal allereerst rekening houden met deze individuele betekenis. Onwillekeurig neemt men daarbij aan dat het woord dat de spreker voortbrengt en het woord dat de hoorder waarneemt — mits de beide personen een gemeenschappelijke taal beheersen — dezelfde betekenis hebben. Maar Wellander²⁾ heeft er terecht op gewezen dat de *bedoelde* betekenis van de spreker en de *begrepen* betekenis van de hoorder niet steeds identiek zullen zijn. Zelfs als iemand zegt: „Ik ga naar huis”, dan ontvangt een hoorder bij dat „ik” en bij zijn „huis” niet dezelfde indruk. Voor het doel van het gesprek echter mogen we zeggen dat de bedoelde met de begrepen betekenis in wezen meestal overeenstemt: de beide „woordindividuen” van spreker en hoorder vallen samen. In tal van andere gevallen kan er een aanmerkelijk verschil bestaan, ook al wordt dit niet dadelijk opgemerkt. Dat hier een factor kan schuilen voor blijvende betekeniswijziging, spreekt vanzelf.

Bij de interpretatie van oude schrijvers dient men dit mogelijke verschil steeds in het oog te houden. Geheel verouderde woorden zal men niet miskennen, maar bij menig ander woord, o.a. bij Vondel, dat bedrieglijk veel op een modern woord gelijkt, is men niet altijd zeker dat de door de dichter bedoelde betekenis identiek is met de door de tegenwoordige lezer begrepen betekenis.

Er is nog een principiële punt dat Wellander in een helder licht geplaatst heeft: de woordbetekenis kan „vermittelt” of „unvermittelt” zijn. De waarneming van een woord wekt een woordvoorstelling, die daarna met een zaakvoorstelling geassocieerd moet worden. Bij elke herhaling verloopt dat proces gemakkelijker en vlugger. De eerste maal zijn er soms allerlei voorstellingscomplexen nodig om van het woord tot de zaak te komen. Dan is de betekenis daardoor „bemiddeld”. Een paar

¹⁾ De tekst van dit hoofdstuk is in hoofdzaak gelijklopend met § 4—45 van mijn *Inleiding tot de studie van de woordbetekenis* (2de druk, 1943). Voor de bibliografie en de uitvoeriger aantekeningen verwijzen we naar deze afzonderlijke uitgave.

²⁾ Erik Wellander: *Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen I* (1917), blz. 9 vlg.

voorbeelden uit mijn ervaring kunnen dat toelichten. Vele jaren geleden las ik in de Asser courant in een advertentie dat een *fiets hond* aangeboden werd. Wat was dat voor een dier? Eerst langzamerhand begreep ik dat een Drentse boer op de vlakke hei zijn fiets wel eens liet trekken door een hond, dat die hond soms de wacht hield bij zijn fiets. Een *motor-engel* is tijdelijk als grappig woord in gebruik geweest voor een meisje, achterop de motor van een vriend gezeten. Later tekende ik uit advertenties woorden aan, die mij eerst raadselachtig klonken: er bood zich aan: een *waterklerk*, een *zeebaboe*. Bij navraag bleek een lange verklaring nodig om die personen te karakteriseren. Even zonderling klonk mij eerst het woord *visvarken*: de bijgedachten van het varkensmesten, van haringafval, van de vissmaak van het vlees waren nodig om tot de bedoelde voorstelling door te dringen. Alleen in tuinbouwkringen zal onmiddellijk duidelijk zijn wat met *draaihartigheidsmuggen* bedoeld wordt, nl. insecten die „draaihartigheid”, een ziekte van de koolplant, verwekken. Dat geldt ook voor de vreemde woorden, als men er voor 't eerst mee kennis maakt, b.v. *dumping*, *clearing*, *destructor* e.d. Allerlei bijvoorstellingen die het zinsverband of een deskundige ons verschaft, moeten ons de weg banen om tot de zaakvoorstelling door te dringen. Het meest valt ons dit verschijnsel op in de taal van het jonge kind, dat zich eerst na veel oefening de bedoelde woordbetekenissen eigen maakt.

Na veelvuldig gebruik heeft een mechaniseringsproces plaats: de tussenstadia worden uitgeschakeld; de betekenis die eerst bemiddeld was, wordt onbemiddeld. Het is evenzeer mogelijk dat deze laatste trap niet bereikt wordt, dat de betekenis voor spreker en hoorder in meerdere of mindere mate bemiddeld blijft. Van hoeveel belang dat is, zal bij de behandeling van de metafoor blijken.

Bij de spreker wordt de associatieweg in omgekeerde richting afgelegd: hij komt van de zaak tot het woord. De oefening die daarbij nodig is, kan niet gelijkgesteld worden met de oefening van de hoorder. Wie in een vreemde taal de woorden vlot begrijpt, d.w.z. zonder moeite van het woord tot de zaak komt, zal vaak lang moeten zoeken naar het woord voor een bepaalde zaak.

131 Het woord en de taalsfeer.

Binnen één taalverband bestaat velerlei taal. De moderne taalkundige bestudeert de „sociologische structuur”, waarin het bonte samenstel van een kultuurvolk zich weerspiegelt. Tot de taalkringen behoren niet alleen plaatselijke dialecten, maar ook de taal van handel en bedrijf, van wetenschap en kunst, van

techniek en sport, van allerlei aard. Er is letterkundige taal, traditioneel en individueel. Ook de omgangstaal vertoont schakeringen, van plechtig en vormelijk beschaafd tot gemeenzaam en zelfs plat. Elk reëel woord behoort dus thuis in een bepaalde taalsfeer.¹⁾ Met dit feit moet de semanticien steeds rekening houden. Terecht heeft b.v. Meillet gewezen op het belang van de binnenlandse ontlening: uit een beperkte taalkring dringt een woord, met eigen betekenis, door in de algemene taal. Woorden als *sturen*, *aanlanden*, *te land komen*, *verzeilen* zullen in hun nieuwe betekenis aan de taal van een bepaalde groep, de zeelieden, ontleend zijn.

Omgekeerd zullen bepaalde taalkringen, een woord uit de algemene taal overnemend, dit op eigen wijze en naar eigen behoefte stempelen. In het algemene gebruik is een woord vaak een vaag complex van voorstellingen, met een min of meer duidelijke kern, maar vervloeiende randen, door Wundt vergeleken met het gezichtsveld. In tegenstelling met een logisch begrip spreekt Erdmann dan van een „Populärbegriff”. Ieder gevoelt dat, die beproeft de betekenis van woorden als *tafel* of *huis* in de vorm van een definitie vast te leggen. De beschrijvende analysering van een dergelijke woordbetekenis is de taak van de lexicograaf.

Daartegenover staat in bepaalde taalkringen de behoefte aan een scherpe, opzettelijke begrenzing van de woordbetekenis, waarop Erdmann met nadruk gewezen heeft.²⁾ In de economie, zegt hij, komt het woord *waarde* wel in zeventien betekenissen voor, naar mate ze telkens door een definitie vooropgesteld worden. Een filosoof die over *substantie* of *ervaring* spreekt, sticht verwarring als hij niet vooruit duidelijk maakt wat hij, in zijn stelsel, onder die termen wil verstaan.

Hetzelfde geldt voor de taal van wetten en verordeningen. In een wet op de nachtarbeid dient vastgelegd te worden, wat daarin onder *nacht* verstaan wordt, met nauwkeurige aangeving van begin en einde, want in de algemene taal zal de betekenis van *nacht* niet vaststaan: een stedeling en een buitenman, een astronoom en een bakker hebben er niet dezelfde voorstelling van.

De uitlegging van een arbeidswet zal soms moeilijkheden opleveren, als daarin b.v. het woord *werkplaats* onvoldoende begrensd is. In al deze gevallen zal de woordbetekenis afhangen van de taalsfeer waarin het woord gebruikt wordt.

¹⁾ Vgl. A. Meillet: *Comment les mots changent de sens (Linguistique historique, 1921, blz. 230)*.

²⁾ In het interessante hoofdstuk: *Wortanalyse und Wortbegrenzung van Die Bedeutung des Wortes* (vgl. mijn *Verz. Taalk. Opstellen II, 123 vlg.*).

132 De gevoelswaarde van het woord.

Het woord is teken voor een zaak: het be-„tekent” iets. Men kan dus de woordbetekenis in engere zin opvatten, en alleen acht slaan op de zakelijke inhoud, die verruimd, verengd of op andere manier gewijzigd kan worden. Op dat standpunt stonden de meeste vroegere semantici, b.v. Darmesteter. Inderdaad zijn er in bepaald taalgebruik, b.v. onder de wetenschappelijke termen, doch ook in het dagelijkse leven, woorden die louter „zakelijke” voorstellingen vermogen te wekken. Maar reeds Bréal heeft ingezien dat het studieveld van de semanticus ruimer moet zijn, dat de door het woord gewekte gevoelens belangrijke en onmisbare bestanddelen zijn van wat in ruimere zin de woordbetekenis mag heten: „Si le seul office du langage était de parler à l'intelligence, les mots les plus ordinaires seraient les meilleurs: la nomenclature de l'algèbre ne change pas. Mais le langage ne s'adresse pas seulement à la raison: il veut émouvoir, il veut persuader, il veut plaire”.¹⁾

Ten onzent heeft Van Ginneken met nadruk gewezen op de gevoelszijde van het woord. Vooral Erdmann heeft de „Gefühlswert” helder in het licht gesteld, en betoogd dat de „Begleitgeföhle”, de stemmingen, die als 't ware als boventonen meeklinken bij het horen van een woord, vaak onafscheidelijk met de begripsinhoud verbonden zijn. Woorden die betrekking hebben op misdaden, wekken afschuw, die doelen op sterven of op gevreesde ziekten brengen angst te weeg. Door de keuze van een bepaald woord geeft men afkeer te kennen, sympathie of antipathie voor een beroep, voor een partij. Minachting en verontwaardiging doen ons grijpen naar een scheldwoord, waarbij de gevoelswaarde zozeer kan gaan overheersen, dat de begripsinhoud geheel op de achtergrond geraakt of zelfs niet meer bewust of bekend is. Dat zelfde is het geval bij de keuze van een liefkozend woord. De individuele opvatting van de spreker, zijn verhouding tot de aangeduide personen en zaken, maakt dat de gevoelswaarde vaak een subjectief karakter heeft, maar deze kan ook usueel worden. Verwaarloost iemand de gevoelswaarde, dan voelen wij dat als een taalfout, b.v.: de crisis *hardnekkig* bestrijden, waar bedoeld is: volhardend, krachtig. Of als men leest: een kind, *verdacht* van t.b.c.; immers „verdacht” wekt de voorstelling van iets strafbaars.

De gevoelswaarde — men zou ook kunnen spreken van de „kleur” — van het woord hangt ten nauwste samen met de taalsfeer waarin het thuis behoort of waaraan het ontleend is. Woorden uit dichtertaal ontleneu aan hun afkomst iets onge-

¹⁾ Blz. 315.

meens, iets plechtigs; de traditionele „dichterlijke taal” kan soms, met goedkoop effect, speculeren op die bijzondere gevoelswaarde. Sommige woorden verplaatsen ons in de sfeer van de vrouw, van het jonge meisje (b.v. *schattig, zalig*), in studentenkringen (b.v. *getapt, afkammen*); andere naar verschillende kringen waar „slang” in trek is.¹⁾ Platte en gemene woorden bewaren soms de „reuk” van de achterbuurt, van het minderwaardige individu. De grote verscheidenheid van taalkringen waarop in de vorige paragraaf gewezen werd, veroorzaakt bijna eindeloze schakering in de waarde die de woorden voor ons hebben. Bij de behandeling van de synonymiek zal dat duidelijk blijken.

133 Klank en betekenis.

Voor de primitieve mens bestaat er een geheimzinnig verband tussen de naam, en de persoon of de zaak die de naam dragen. Door bekendheid met de naam kan men zelfs macht over iemand of iets verkrijgen. In verzwakte mate gevoelt vanouds de naïeve mens een noodwendig verband tussen het woord en het daardoor aangeduide: het woord is een uitvloeisel van de zaak („*Nomina sunt consequentia rerum*”). Nyrop, die dit bekende feit met enige anekdoten toelicht, vertelt o.a. het volgende: een leraar wilde te Parijs een Duits meisje aan de ontbijttafel een eerste les in het Frans geven, en begon met de kaas aan te wijzen en te noemen. „Fromage” Waarom fromage? „Käse ist doch viel natürlicher!” Doordat het woord in de moedertaal iets vanzelfsprekends lijkt, vindt de minder ontwikkelde de benaming in een andere taal iets zonderlings en zelfs iets grappigs.

Een soortgelijk verschijnsel is de neiging om in de toevallige klankharmonie van een woord iets noodzakelijks te zoeken. Terecht stelt daartegenover Minderaa²⁾ vast, dat de symboolwaarde van de afzonderlijke klinker afhangt van de gehele klanktextuur en dat die ook op andere wijze niet absoluut is, maar zich aan ons opdringt in verband met de betekenis van de woorden. In de herhaalde *u* van *lugubre* vindt men iets huiveringwekkends; in de *o* van *monotone* iets eentonigs. Terecht merkt Nyrop op dat *monopole* dezelfde *o*-harmonie vertoont. Een spraaklerares hoorde in de *v* van *vogel* en *vliegen* „de zacht-ruischende vlucht”, maar hoe staat het dan met de liefelijke *fee* naast het stomme *vee*? Op dit gebied heeft het dilettantisme vrij spel. Men herinnert zich de buitensporigheden van Bilderdijk en Multatuli, die in *rust* de overgang van beweging (*r*) tot stilte

¹⁾ Vgl. mijn Akademie-verhandeling over „slang”, herdrukt in *Verz. Taalk. Opstellen* III (1947).

²⁾ Jaarboek Maatsch. Ned. Letterk. 1953—1955 blz. 18 vlg.

(*st*), en omgekeerd in *strekken*, *streven*, de overgang van rust tot beweging hoorden! Dergelijke op fantasie en autosuggestie berustende etymologie schijnt onuitroeibaar. Men vindt hetzelfde verschijnsel later bij Guido Gezelle, in zijn *Uitstap in de Warande* (b.v. bij *adelaar* en *muggen*), maar ook bij taalkundigen als Dr. C. H. de Goeje (*Oorsprong der klanken in het Nederlandsch*), en tot in het dwaze overdreven in een recent boek van Dr. Egon Fenz.¹⁾

Hiermede is niet bedoeld, dat de in oorsprong toevallige klank of klankharmonie geen betekenis zou kunnen krijgen in het werk van de taalkunstenaar of voor de taalgevoelige. Menig gedicht, menige bladzijde impressionistisch proza levert daarvoor de bewijzen. Evenmin mag voorbijgezien worden dat inderdaad bij bepaalde woordgroepen een oorzakelijk verband tussen klank en betekenis bestaat, nl. bij de klanknabootsing, waarover in § 137 gehandeld zal worden.

134 Overschatting van de etymologie.

In de meeste gevallen is het woord een conventioneel teken, waarvan de oorsprong in het duister ligt. In een ver verleden is de naamgeving niet toevallig geweest, maar zelfs de geleerde etymoloog zal vaak tot een aarzelend besluit, tot een gewaagde gissing komen, of moeten bekennen dat de oorsprong onvindbaar is.

Vele leken, en ook sommige geleerden, verkeren in de dwaling dat de etymologie voor de woordbetekenis biezondere waarde heeft, omdat die ons zou leren doordringen tot de „eigenlijke” betekenis. Een woord zou men eerst goed kennen, als men „er door heen kon zien”. Het sterkst is de bewering dat de Franse taal eigenlijk minderwaardig is in vergelijking met de Germaanse talen, omdat de Fransen hun taal niet goed kunnen begrijpen zonder kennis van het Latijn, terwijl zo vele Germaanse woorden in hun etymologisch verband onmiddellijk duidelijk zijn!

Natuurlijk bestaat er een bewuste, levende etymologie: dat *bakker* en *smid* samenhangen met *bakken* en *smeden* beseft ieder, maar dat *bloem*, *zaad*, *stal* met suffixen gevormd zijn van de stam van *bloeien*, *zaaien*, *staan*, is een feit waaraan niemand hoeft te twijfelen, maar dat voor de tegenwoordige betekenis weinig of geen waarde heeft.

¹⁾ Vgl. mijn Akademie-verhandeling over klanknabootsing, klankexpressie en klanksymboliek, herdrukt in *Verz. Taalk. Opstellen* III (1947) en de beschouwingen van Mej. J. H. van Lessen in *Ts.* LV, LVII en LXI. Slikboer (*Ts.* LXXXIII, 1 vlg.) gebruikte de term „fonosemantiek”.

Wanneer voor een woord, als conventioneel teken, de afkomst onverschillig gaat worden, dan wordt het onvermijdelijk dat de etymologie verbleekt. Opmerkelijk is het, hoe weinig mensen bij zeer „doorzichtige” woorden als *spin*, *vlieg*, *web* aan *spinnen*, *vliegen* en *weven* denken; voor hoe velen de etymologische verklaring van woorden als *tulband* (gebak), *borstplaat*, *klokhuis*, *gulden* e.d. een verrassing is. Het onherkenbaar worden van oorspronkelijke samenstellingen als *leidsel* (uit *leidzeel*), *juffer* (uit *jonkvrouw*) berust op hetzelfde verschijnsel. Zij die een woord prijzen omdat het de zaak zo treffend karakteriseert, vergeten dat een woord nooit de waarde van een definitie kan hebben, en dat dit bovendien alleen zo lang van waarde is, als men zich de afleiding van het woord bewust blijft. Een Duitser preeft het tekenende Nederlandse woord *geneesheer* boven het „nietszeggende” Duitse *Arzt*, maar welke Nederlander denkt daarbij aan een „heer” die „geneest”? Hetzelfde lot ondergaat menig zogenaamd „aanschouwelijk” woord, door puristen bedacht, in plaats van een even of beter bruikbaar woord van vreemde afkomst, wanneer de etymologie geheel verbleekt is.

Erdmann heeft er terecht op gewezen, dat een dergelijk „gedachteloos” woordgebruik ook bijzonder nuttig kan zijn.¹⁾ Het zou slechts ballast zijn, indien een woord voor altijd bezwaard bleef met de herinnering aan zijn etymologie. Een „geneesheer” doet meer dan „genezen”: hij kan ook hygiënist of schoolarts zijn. Een „kapper” doet meer dan kappen; een „snijder” snijdt niet alleen de kleren, maar naait ze ook. Een „medeklinker” kan niet alleen mede klinken, maar ook zelfstandig klinken. Een „veldheer” voert zijn troepen niet meer in het veld aan.

Het omgekeerde kan echter ook voorkomen. Een woord waarvan de afleiding voor de meeste gebruikers geen rol meer speelt, kan in bijzondere omstandigheden, of gebruikt door een taalgevoelig of kunstzinnig individu plotseling weer in verband met zijn oorsprong gebracht worden. Daarop berust menige woordspeling, o.a. bij een geestig auteur als Van Deyssel, wanneer hij, over Netscher schrijvend, zegt: Zola wordt voor hem geen *leid-draad*, maar een *leidkabel*. Een aardig voorbeeld levert het woord *verbloemen*, dat in het alledaags gebruik eenvoudig betekent: onder schone schijn verbergen, maar waarbij ik herhaaldelijk een verlevendiging van de afleiding opmerkte, b.v. in Potgieter's *Gedroomd Paardrijden*: „des weefsels draën verbloemen”; bij Allard Pierson, over Van Oosterzee: „Zijn bekende openhartig-

¹⁾ Vgl. ook Bréal: *Essai de sémantique*, blz. 181.

heid verhinderde hem dit een en ander op eenigerlei wijze te verbloemen, en de Hemel weet, hoe weinig het hem toch aan bloemen ontbrak"; bij Jan Veth: „Het is een realisme (nl. dat van Murillo) dat den levenswortel niet bloot legt, maar er zoetelijke bloemetjes over heen strooit". In het laatste geval suggereert de schrijver slechts het woord „verbloemen".

Soms wil de schrijver grafisch te kennen geven dat de verlevendigde afleiding hem bewust is, b.v. wanneer Van Deysssel schrijft: „Men ziet de *in-vloed*, het *in-vloeyen* dier oudere en nieuwere dichters", of, enigszins geaffecteerd *te-rug*, waarbij wel geen lezer aan zijn rug herinnerd behoeft te worden.

Geestige schrijvers kunnen door een kleine wijziging of omschrijving een zogenaamde „staande" uitdrukking, waarvan de meeste hoorders zich de afleiding niet meer bewust zijn, tot nieuw leven wekken. Potgieter zegt ergens: „Wij worden *op-gewonden*, al zegt de redenaar dat hij er niet aan denkt, den sleutel om te draaijen." En elders: „Men *schermt* zoo driftig met het woord classiek, dat we niet kunnen zien of het wapen van ijzer, staal of zilver is" (*Krit. Stud.* I, 251). Busken Huet laat „Gods water over Gods akker *kabbelen*". Frans Coenen spreekt over „de sterke, welvarende, letterlijk breed-uit *gezeten* middenstand". Is. van Dijk zegt: „Zulke uitdrukkingen worden zoo licht *staande*, of laat ik liever zeggen: liggende en slapende uitdrukkingen". Een journalist schrijft „dat zij slechts heel dunnetjes bekleed (d.w.z. in hun hemd!) blijven staan", en heeft het elders over een beschouwing „die van *precies* hetzelfde laken *een even bekrompen* pak was."

136 Betekenisontlening.

Het is een bekend feit dat een taal niet alleen vreemde woorden opneemt, maar ook door vertalende ontlening („Lehnübersetzung") zich verrijkt. Uitdrukkingen als *dank weten*, *het hof maken*, *de orde van de dag*, *gevaar lopen*, zouden uit de eigen taal onverklaarbaar zijn, want ze zijn vertalend overgenomen uit het Frans: *savoir gré*, *faire la cour*, *l'ordre du jour*, *encourir danger*.¹⁾ Minder in het oog vallend is een verwant verschijnsel: een bestaand woord neemt een nieuwe betekenis aan, die te voren slechts eigen was aan het overeenkomstige woord in de vreemde taal. Het Nederlandse woord *geest* komt onder invloed van het Franse *esprit*; *toon* neemt betekenissen over van het Franse *ton* (de goede toon, de toon aangeven), evenals *smaak* van *goût*. Dat geldt evenzeer voor woorden die in het Nederlands vertaald overgenomen zijn uit het Engels en uit het Duits. Wellander, die

¹⁾ J. W. Muller: *Ware en schijnbare gallicismen* in *N. Tg.* XIV.

aan dit belangrijke verschijnsel een grondige beschouwing wijdt, gebruikt daarvoor de term betekenisontlening („Bedeutungs-entlehnung“). Hij wijst er terecht op, dat dit vooral veelvuldig voorkomt in talen met sterk puristische neigingen als het Duits. Men verkeert dan in de waan, van „vreemde smetten“ vrij te zijn, door een eigen woord te vormen waarmede het vreemde begrip beter te benaderen is, maar vergeet dat de moeilijkheid niet schuilt in de vreemde woordklank, maar in het vreemde begrip dat men zich eigen wil en moet maken. De zonderlinge verduitsing *Jungferrede* blijft duister, zolang men niet weet wat een *maiden-speech* is. Voor de lexicologische ontwikkeling van een taal is de betekenisontlening van veel ingrijpender belang dan men vroeger beseft heeft. Bij een theoretische beschouwing van de betekenis-ontwikkeling heeft men er rekening mee te houden dat de onderzoeker zijn aandacht moet verplaatsen naar een ander terrein, nl. het land waar de overgenomen betekenis het eerst ontstaan is, of moet letten op een andere taalkring, b.v. bij *dopen* en *bekeren*, die door en in het kerkelijk gebruik een nieuwe betekenis kregen.

Voorzichtigheid blijft noodzakelijk: een schijnbaar ontleende betekenis kan ook berusten op een parallelle ontwikkeling in de beide talen. Het Middeleeuwse *dorper* kreeg dezelfde ongunstige betekenis als het overeenkomstige Franse *vilain*, maar gelijke sociale omstandigheden kunnen daarvan de oorzaak zijn. Dat geldt in sterke mate voor de moderne tijd: vooral in de West-Europese landen.

Naamgeving.

137 Klanknabootsing en klanksymboliek.

In aansluiting bij § 133 dienen eerst enige woordgroepen besproken te worden, waarbij tussen klank en betekenis een onmiskenbaar verband bestaat. Hetzelfde glibberige terrein van de *onomatopée*, waar dilettanten en zelfs etymologen zo vaak uitgleden, is door toongevende geleerden grondig onderzocht: door H. Paul als „Urschöpfung“¹⁾, door W. Wundt als „Naturlaute und Schallnachahmung in der Sprache“²⁾, door O. Jesperen als „Sound symbolism“³⁾. Dit belangrijke onderwerp, dat trouwens niet in volle omvang voor de semantiek van belang is, kan hier slechts aangeroerd worden.⁴⁾

¹⁾ *Prinzipien* Cap. IX.

²⁾ *Die Sprache* Cap. III.

³⁾ *Language* Cap. XX.

⁴⁾ Zie verder de bij § 133 genoemde verhandeling.

Uitgangspunt zijn de nabootsingen van diergeluiden of natuurgeluiden, die gewoonlijk onder de vage groep van de zogenaamde „interjekties” ondergebracht worden. Als loutere nabootsingen — b.v. miaauw! kukeleku! boem, tik-tak — zijn het nog geen „woorden”. Het worden eerst woorden, wanneer door die klanken de zaak aangeduid wordt. Dat geschiedt door substantivering. Een oud voorbeeld is het Mnl. *hu* = krijgsrumoer (uit de wapenkreet *hu!*). Door bemiddeling van de volwassenen ontstaan zo in de kindertaal: een *wafwaf* als de naam voor een hond, een *tiktak* voor een horloge. Bij ouderen b.v. een *rikketik* (een spijker die tegen de ruiten bewogen wordt), een *rik-rak* (een hefboom om een boom te lichten), een *oempa* (een straatmuzikant), een *tingel-tangel* (café chantant).

Op deze wijze ontstonden tal van diernamen, die ook in algemeen gebruik gangbaar werden, b.v. *koekoek*, *karekiet*, *kwikme-dit* (kwartel), *ka*, *kriekske* (krekel), *oehoe* (uil), *piet* (kanarie), *kievit*, *tjif-tjaf*, *tokkè*, *woerek* (kikvors). Van zulke diergeluiden kunnen ook werkwoorden gevormd worden, b.v. *miauw-en*, *tijlpen*, *roekoeën*, *tierelieren*, *woer(e)ken*, *rikkikken*, of afleidingen: b.v. *kikker*, naast *kik-vors*.

Bij deze woorden moet men bedenken dat de nabootsing slechts benaderend kan zijn, omdat het dier niet de menselijke geartikuleerde spraakklanken laat horen. De *oe* van *koekoek* is een natuurgetrouwe nabootsing, maar de vogel zegt geen *k*: die explosief dient om de plotselinge inzet weer te geven; een verwante klank, b.v. de stemhebbende explosief, had dezelfde dienst kunnen doen. Bij ongeartikuleerde geluiden, door levenloze voorwerpen veroorzaakt, geldt dat in sterker mate. Een dichtslaande deur doet niet nauwkeurig *pang* horen, evenmin als een pistool *paf*, of verdrievoudigd: *pief*, *poef*, *paf*, een vallende steen *plof*, een afgetrokken kurk *floep*, door een tuit gegoten water *klok*. In deze gevallen spreekt men van klanksymboliek. Murray bedacht daarvoor de aardige term „echoic words”, omdat ze berusten op „similarity of mental suggestion”. De „ontploffende” *p* suggereert de plotselinge, verrassende inzet, de *ng* van *pang* het nadreunen, de *f* het wegstervende geluid. Door sommige spiranten kan het natuurgeluid getrouw nabootst worden, b.v. bij het *sissen* van boter in de pan. Daarmee is al een van de talloze verba genoemd, die aan deze klanksymboliek hun oorsprong danken: *paffen*, *ploffen*, *floepen*, *klokken*, of met verdubbeling: *tiktakken*, *pingpongen*. De keuze van de klanken berust bij de consonanten op de expressieve werking. Vondel laat b.v. een steen in het water *plompen*, maar op de grond *ploffen* (Jos. in Dothan, vs. 626). De uitwerking van de klinkers berust, behalve op het timbre, op de toonhoogte.

Let b.v. op de aardige klinkerwisseling in *ping-pong*¹⁾ en op de veel voorkomende wisseling van *i* en *a* (*tiktak*).

Nog verder gaat men met de klanksymboliek, wanneer men gaat spreken van „verklankende wortels”, en gehele woord-families daarvan afleidt, of in bepaalde beginklanken (b.v. *br*, *pl*) of slotklanken (b.v. werkwoorden op *-ksen*, *-psen*, *-tsen*) expressieve symboliek aanwijst. Stellig hebben, op grond van hun eigenaardig ritme, de frequentatieven vaak expressieve betekenis (b.v. *trappelen*, *huppelen*, maar sterker: ww. als *mummelen*); van daar dat de afleiding van frequentatieven volgens vroeger gangbare methode, onoverkomelijke moeilijkheden oplevert. De grillige klinkerwisselingen hebben met klankwetten niets uit te staan. Bij de betekenisovergangen van woorden, uit zulke „verklankende wortels” gevormd, gaat voor de taalgebruiker de expressieve kracht vaak geheel of gedeeltelijk verloren, b.v. wanneer *bom* een hol vat, een trommel gaat betekenen. Uit het menselijke geluid *pff* ontstond het werkwoord *puffen*: blazen, uitblazen (puf-warm, rookwolken uitpuffen), waarnaast met *oe*: een *poef* (petroleummotor) en een *mist-poef* (Loquela), maar als zich de betekenis opblazen ontwikkelt (een *pof-pet*, *poefmouwen*, een *poef* 'kussen met kapok gevuld'), dan gaat de expressieve kracht van *pf* grotendeels verloren.

In spontane volkstaal is de taalverrijking door klank-expressieve vormen een gewoon verschijnsel: de dialectwoordenboeken wemelen er van. De letterkundige taal is er niet afkerig van, en vooral in perioden van taalvernieuwing duiken ze op: de impressionistische stijl heeft er behoefte aan. Uit de poëzie en het proza sedert 1880 zouden tal van voorbeelden aan te halen zijn, die in de toenmalige woordenboeken nog niet vermeld werden, b.v.: Met een *roetsj* schoven de gordijnen over de ijzeren roe (Netscher); het *gerikketik* van het eetgerei (Van Deyssel)²⁾, de stop sprong met een *flap* terug (Van Looy); de pendule sloeg twaalf helle *tinkjes* (Robbers), een retoriek die u hol en killig in de oren *tinkt* (Robbers); de rietvorsch *kikkerde* met lange halen (A. Coolen).

Toch bepaalt dit verschijnsel zich natuurlijk niet tot de laatste tijd. Wolff en Deken schreven al: „Hij hoort een lier *tinktinken*”; in de Camera Obscura eindigt een speeldoos met een forse *tjingel*. Aan Cremer is in zijn tijd wel eens een overmatig gebruik van klanknabootsing verweten (b.v. *gekliptlep*, *geklawetter*; iets *rikkelt*, *rakkelt*, *zwabbelt*, *robbelt*, enz.). Onze grote taal-

¹⁾ De wisseling *i-o* wijst op Engelse oorsprong (vgl. *singsong* en het overgenomen *tiptop*). In het Nederlands, evenals in het Frans en Duits is de afwisseling *i-a* gebruikelijk.

²⁾ Meer voorbeelden van klanksymboliek in Van Deyssel's proza geeft het proefschrift van F. Jansonius: *Over woord en zin in het proza van L. van Deyssel* (1942), blz. 73—80.

virtuoos Vondel was reeds voorgegaan: de ezels *giegaeght*; de zeissen *girst* door 't gras, de wildzang *tiereliert*, de fluitspeler *tureluurt* op zijn pijp (elders: *gelureluur*). Latere dichters volgen dit voorbeeld: Oudaen spreekt van een muis die *ritst*; Hoogvliet van 't *kissend* water.

Deze weinige voorbeelden zijn voldoende om te illustreren hoe in alle tijden zowel namen van zaken als van werkingen hun oorsprong gevonden hebben in klanknabootsing en klank-symbolisme.

138 De naamgeving berust op een onderdeel van de voorstelling.

De „pars pro toto” (het deel in plaats van het geheel), die als „retorische figuur” beschouwd werd, is een verschijnsel dat zich altijd en overal bij naamgeving voordoet. ¹⁾ „Ga op zij! Daar komt een fiets aan”, zal iemand waarschuwend roepen. Natuurlijk ziet hij en weet hij dat er een bestuurder op zit, die de gevreesde botsing zal veroorzaken, maar bij die botsing komt het eerst op de fiets aan. „Reik mij het zout eens aan”, gezegd aan tafel, betekent het zoutvat met het zout. Omgekeerd betekent *de fles*, in dergelijke omstandigheden: de fles met de wijn. Bij *pen en inkt* denkt men ook aan de penhouder en de inktkoker. Begrijpelijk is — om een klassiek voorbeeld te gebruiken — dat men ging spreken van een vloot van zoveel *zeilen*: vooral uit de verte of aan de horizon gezien, zal men licht het aantal zeilen tellen, als men wil weten hoeveel schepen er varen. Bij de bemanning van een schip worden de *koppen* geteld, bij een troep soldaten de *geweren* of *bajonetten*. De naam *rijwiel* zal wel ontstaan zijn voor het oude model, dat voornamelijk uit één groot wiel bestond. Vergelijk ook *spinnewiel*, en verder *luchtballon* (met schuitje), *slijpsteen* (met bak), *katrol* (met touwwerk), *kaars* (met blaker), *zegel* (met het gezegelde papier), *kogel* (met huls en kruis), *machine* (= lokomotief), *bel* (= waterpas-instrument). Ook in uitdrukkingen als: vervoeren per *as*, veel *handen* maken licht werk, veel *monden* te voorzien hebben, zijn *brood* verdienen (= de kost). Verduisterd is de oorsprong van de benaming bij woorden als *Bank* (= bankinstelling) of *bureau*, naar de bank en het schrijfbureau, of bij verouderde woorden als *vendel* (= compagnie), naar het vaandel aldus genoemd. *Tafel* komt nog in de beide betekenissen voor: de tafelen der wet en het meubel, dat zijn naam ontleende aan het blad.

Scherpsende of spottende past men de naam van een kenmerkend of opvallend deel op de persoon toe. Een politieagent heet

¹⁾ Ook het omgekeerde verschijnsel (totum pro parte) is niet ongewoon: men ziet een *molen* (d.w.z. de wieken) draaien; de *klok* (d.w.z. de wijzers) staat stil de *fiets* (d.w.z. de band) wordt opgepompt.

dan een *helm*. Potgieter noemt Jan Salie een *slaapmuts*, een *soepjurk*. De straatjongen roept iemand achterna: *bril! neus! hoed!* als hij een bril zonderling vindt, of door een buiten-model neus of hoed getroffen wordt. Een bultenaar heet dan eenvoudig *bult*, een oude man een *ouwe sok*, een klein ventje een *broekje*. Een bekende figuur uit de Camera Obscura heet *Buikje*. De Genestet prijst „ons aanvallig *bekje*” (vgl. een lief gezichtje). Op een bal spreekt men van een *masker*¹⁾, een *domino*.

Op dezelfde wijze zijn ook de eigenaardige, zogenaamde „bahu-vrihi”-samenstellingen²⁾ te verklaren, als *krullcbol*, *kaalkop*, *domkop*, *driftkop*, *heethoofd*, *melkmuil*, *lekkerbek*, *lachebek*, *roodhuid*; *zwartrok*, *witkiel*, *pekbreek*; eigennamen als *Blauwbaard*, *Roodkapje*, *Kortjakje*, gefingeerde romannamen: *Burgerhart*, *Dorbeen*; diernamen: *roodborstje*, *kwikstaart*, *zwartkop*, *langoor*, *krulstaart*, *duizendpoot*, *neushoorn*.

In de oude tijd heette het huis naar het kenmerkende uithangbord. Men woonde in de *Kroon*, het *Gouden Hoofd* e.d. Het is bekend dat een aantal zeventiende-eeuwse familienamen als *Reael*, *Spiegelhel*, *Bredero* aan het woonhuis, met het gelijknamige uithangbord, ontleend zijn.

Muntnamen werden gekozen naar het kenmerkende stempel: een *gouden rijder*, een *kroon*, een *kruis*; later ook een *gouden Willem* (vgl. een Louis d'or, een soeverein) en in studententaal: een *pop*.

139 Naamgeving naar een opvallende eigenschap.

Wanneer de grammaticus zegt dat een adjektief substantivisch gebruikt wordt³⁾, dan doelt hij op een semantisch feit: een persoon of een zaak wordt benoemd naar een op de voorgrond tredende eigenschap. In een oudere taalperiode had dan het adjektief de onverbogene vorm: een *zot*, een *gek*, een *dwaas*, een *vrek*, een *dood* (= een lijk), het *wild*; als zaaknaam: een *vlak*; de tegenwoordige taal kent dan de verbogene vorm: een *dode*, een *zieke*, *de rijke* en *de arme*, en de verkleinende vorm: een *jongetje*, een *oudje*, een *halfje*. Waarschijnlijk grappig bedoeld is de verdubbeling in de stofnaam *taai-taai* (vgl. *bonbon*). Daarnaast verkleinend: een *bittertje*, een *zuurtje*, een *lekkertje*, een *kleintje* (koffie). Vergelijk ook als onzijdig abstractum: het *schone* met de oudere onverbogene vorm b.v. bij Huygens: „Dat onbeschaemde *moy*”.

Een eigenschap die vaak domineert, is de kleur. Vandaar persoonsnamen als een *blanke*, een *zwarte* (= neger), een *khaki*, een *groen* (figuurlijk); diernamen: een *bruin* (paard); zaak-

¹⁾ Ook ons woord *persoon* gaat etymologisch terug op *persona* = masker.

²⁾ Zie § 80.

³⁾ Vgl. § 19; 25.

namen: het *wit* (= het doel), een glaasje *rood*, een glas *klare* (jenever). En als diminutiva: een *blondje*, *Sneeuwwitje*; *grauwtje* (= ezel), *koolwitje* (vgl. ook: een *blauwtje* lopen).

Tal van voorbeelden leveren de familienamen, die aanvankelijk toekwamen aan een der voorouders: *de Lange*, *de Korte*, *de Groot*, *Klein*, *de Jong*, *Oud*, *de Wit*, *Zwart* enz., of naar eigenschappen waarmee de spot gedreven wordt: *Witkop*, *Korthals*, *Langbeen*, *Lummel*, *Waterdrinker*, *Treurniet*, *Naaktgeboren*, enz. ¹⁾

140 Naamgeving naar de stof waarvan een voorwerp gemaakt is.

Bij het zien van een voorwerp wordt dikwijls in de eerste plaats de aandacht getrokken door de stof waaruit het bestaat. Er zijn weinig stofnamen, die niet gebruikt worden om er een voorwerp mee te benoemen.

Een *glas* kan zelfs de naam zijn voor allerlei voorwerpen: een drinkglas, een vergrootglas, een horlogeglas, een brilleglas, enz.; een *ijzer* kan zijn een breekijzer; een strijkijzer. Verder spreekt men van een *lood*, een *blik*, een *hout*, een *kurk*, een *steen*, een *papier*, een *laken*, een *flanel*, een *tricot*, een *potlood*, een *lei*, een *hoorn*. Men betaalt in *zilver*, *koper*, *nikkel* of *papier*; in een orkest klinkt het *koper* en het *hout*. Een Vlaamse jongen speelt met *marbels* (knikkers). Dokumenten of effecten noemt men *papieren*.

Vergelijk nog „onder de *wol* (= de dekens) kruipen”, en „vroeg uit de *veren* (= het bed) zijn.”

Opmerkelijk zijn hierbij de vele verkleinwoorden (§ 97): niet alleen gevormd van de genoemde woorden, maar ook rechtstreeks, naar analogie van de eerste gevormd, als een *chokolaadje*, een *krijtje*, een *beentje*, een *houtje*, een *papiertje*, een *zuurtje*, een *suikertje*, een *ijsje*, een *katoentje*, een *bontje*, een *zijtje*, een *moeselientje*. Van een stofnaam om als voorwerpsnaam een klein deel er van te benoemen: een *watje* in het oor, een *zandje*, *vuiltje*, *stofje* in het oog.

Verduisterd is de oorsprong, blijkens de vervorming, bij *kraal*, uit koraal, en nog meer bij *bril*, uit de stofnaam berillus.

Verwant is de benoeming van bepaalde stoffen naar het dier dat het produkt verschaft, b.v. als bontnamen: *sabel*, *marter*, *hermelijn*, *zeehond*, *vos*, *chinchilla*. Evenzo voor andere stoffen: *schildpad*, *balein*, *cochenille*, *civet*.

141 Eigenschappen benoemd naar substanties.

Het omgekeerde van wat in de vorige paragrafen besproken werd, doet zich voor als een stofnaam de functie krijgt van een

¹⁾ Overvloedige voorbeelden vindt men bij Johan Winkler: *Nederlandsche Geslachtsnamen* (1885); een heldere samenvatting bij P. J. Meertens: *De betekenis van de Nederlandse familienamen* ² (1944).

stoffelijk adjektief, b.v. een *schildpad* doosje, een *mica* lampeglas, een *aluminium* pan. Voor vele Nederlanders behoort hiertoe: een *goud* horloge, een *zilver* potlood, al zijn *deze* historisch ontstaan uit de adjektieven met het suffix *-en*, die in andere streken gangbaar zijn (§ 26).

Een andere groep vormen de kleurnamen als *violet*, *rose*, *oranje*, *crème*, maar dit zijn ontleende woorden; de naamgeving heeft dus reeds in Frankrijk plaats gehad. Voor *purper* naast *purperen* geldt hetzelfde als voor *goud* en *zilver*.

Als etymologische biezonderheid kan nog vermeld worden dat *puik*¹⁾ en *saai* oorspronkelijk namen voor soorten van lakens geweest zijn.

142 Naamgeving van een produkt naar de plaats van afkomst.

Vreemde produkten worden vaak genoemd met de naam van de streek of de stad vanwaar ze komen. Die naamgeving kan al in het vreemde land plaats gevonden hebben; soms kan ook aan een ellips gedacht worden, maar de analogie zorgt dan voor uitbreiding. Als de herinnering aan de plaatsnaam verloren raakt, blijkt dat uit de schrijfwijze met een kleine letter. Voorbeelden van wijnsoorten zijn: *Bourgogne*, *Bordeaux*, *Médoc*, *Malaga*, *Samos*, naast: *champagne*, *port* (Oporto), *madera*, *curaçao*, *cognac*. Andere dranken: *mokka*, *schiedam* (= jenever). Tabaksoorten: *manilla*, *havanna*, *portorico*, *virginia*, *varinas*, *colorado*, *Maryland*. Stofnamen: *Smyrna*, *manchester*, *astrakan*, *damast*, *cheviot*, *nanking*. Bij de meeste woorden van de laatste groep is de oorsprong verduisterd. Nog sterker is dat het geval bij een aantal woorden, waarbij geleerde etymologie te pas moet komen, als *krijt* (Creta), *perkament* (Pergamum), *krent* (Corinthe), *gaas* (Gaza), *magneet* (Magnesia), *bajonet* (Bayonne), *landauer* (Landau), *faïence* (Faenza), *kalkoen* (Calcutta) enz. De meeste van deze benamingen zijn internationaal in gebruik gekomen. Mogelijk is ook, gelijk Wellander aanneemt, dat ze te verklaren zijn uit ellips (vgl. § 148), b.v. *panama*, als afkorting van Panama-hoed; *sèvres* als afkorting van *sèvres-porcelein*, *smyrna* uit Smyrnatapijt, *Rijn-* en *Moezel*(wijn), *Angora*(kat).

Op een duidelijke ellips wijst de adjektivische vorm: *Rüdesheimer*, *Tokajer*, *Pilsener*, *Beiers*. Evenzo verkorte vormen als *kalkoen* uit kalkoense haan (naar Calcutta). Een enkele maal ook met verkleiningsuitgang: een *Harderwijkje* (een soort bokkem).

¹⁾ Vgl. een andere afleiding bij Mej. J. H. van Lessen in *Ts.* LXIV, 174 vlg.

143 Naamgeving van een produkt naar de uitvinder of de fabrikant.

Algemeen bekend is de gewoonte dat de naam van een fabrikant verbonden wordt aan het produkt dat hij in de handel brengt, b.v. namen van piano's: *Bechstein, Ibach*; van fietsen: *Fongers, Burgers*; van auto's: *Ford, Spijker*; van vliegmachines: *Fokker, Bleriot, Farman, Zeppelin*; van wapenen: *Krupp, Mauser, Armstrong*; van dranken: *Hulskamp, Boonekamp, Catz*; van kleding: *Jaeger* (ondergoed). De oorsprong van zulke namen raakt licht vergeten, b.v. *flikjes*, naar de chocoladefabrikant Caspar Flick, Haagse *hopjes* naar Hop, of *kiekje*, naar de Leidse fotograaf Kiek. Evenzo uit het Frans: *gobelin, guillotine, silhouet, nicotine* e.d., en uit het Engels: *sandwich, wedgwood* (aardewerk). Ook hier kan weer ellips in het spel zijn, zodat de oudste vorm een samenstelling was, gelijk in de naam *schakellijm*, naar de firma Schakel zo genoemd, *braillekortschrift*; naar de uitvinder: *Röntgenstralen, Kneippkuur*. Soms wordt niet de eigennaam zelf overgenomen om de uitvinding of het produkt aan de duiden, maar wel een daarvan gevormde afleiding, b.v. *Marconist, nicotine*.

144 Willekeurige naamgeving met reclame-bedoeling.

Om een nieuw artikel ingang te doen vinden, verbindt men er een bekende naam mee, vaak in verband met een portret, dat bij de verpakking of op reclamebiljetten dienst doet. Sigarenmerken worden genoemd naar *Bismarck, Treub* of *Karel I*; banketbakkers verkopen *Wellingtons* of *Van Speykjes*, een kok bakt *Chateaubriand*. Biezonder vindingrijk zijn de bloem- en boomkwekers: elke rozensoort moet weer een eigen naam hebben. Daarbij sluiten zij zich aan bij andere bloemennamen als *Hortensia, Fuchsia, Camelia, Begonia*, waarin men geen eigenamen meer herkent. Uiteraard zijn zulke namen aan mode onderhevig. Als men in de Camera Obscura leest van een *almaviva*, een *spencer*, een *saksen-weimar*, een *ferronière*, dan is voor de tegenwoordige lezer een verklaring nodig, evengoed als voor een *voltaire* (leunstoel), een *victoria* (rijtuig), een *Henri quatre* (soort van baard) of *molières* (schoenen). Voor een later geslacht zal b.v. een *colbert* weer beschreven moeten worden.

Zulke namen zijn van oorsprong „singulair”, al zal men zelden de naamgever kunnen aanwijzen, tenzij die door een toeval bekend gebleven is, b.v. Mercator, die in 1595 de naam *atlas* bedacht, naar de reus die de wereldbol torste. Maar wie het eerst de schertsende naam *ducdalf* bedacht heeft, voor een ingehaide paal, zal wel verhooren blijven.

145 Geleerde naamgeving voor internationaal gebruik.

Voor al sedert de negentiende eeuw hadden uitvinders een voorkeur voor geleerde namen, grillig samengesteld uit Griekse en Latijnse bestanddelen, waarmee belangrijke kenmerken werden aangeduid. Van Frankrijk uit drongen ze door voor internationaal gebruik. Zulke namen zijn b.v. *lokomotief*, *telegraaf*, *telefoon*, *automobil*, *aeroplanaan*, *grammofoon*, *radio*, *giro*, en tal van namen op het gebied van natuurwetenschap en techniek.

Een ander karakter dragen weer dergelijke namen voor handelsartikelen, die met het oog op de reclame, een geleerd klinkende naam moesten hebben, en daardoor aantrekkelijk worden. Uitvinders van toiletartikelen en geneesmiddelen zijn in dat opzicht vindingrijk, b.v. *odol*, *menthodol*, *leukodont*, *formamint*, *kaloderma*, *bioglobine*, *haemoferrine*. Poetsmiddelen worden aanbevolen als *nikoline* of *diamantine*. In een regeringspublicatie vond ik als surrogaten van soda o.a. vermeld: *sodaine*, *sodine*, *sodan*, *sodia*, *sodane*, *sodaline*, *sodexa*, *soduxine*, *solvex*, *sotrax*. *Plantenboter* noemt men *planta*, *klappa* of *fruto*, enz.

Vindingrijk zijn ook de fabrikanten van surrogaten in oorlogstijd die aantrekkelijke namen bedenken als *butaroma*.

146 Naamgeving op grond van gelijkenis.

De gevallen, in deze paragraaf te bespreken, werden vroeger algemeen als metaforen beschouwd. De metafoor berust op bewuste vergelijking. De spreker heeft de bedoeling in het bewustzijn van de hoorder een andere voorstellingsfeer te voorschijn te roepen. Op de door deze associatie ontstane „Sferenmischung” berust het eigenaardige effect van de metafoor. Wundt heeft er echter terecht op gewezen, dat gelijkenis aanleiding kan zijn tot het geven van een naam die volstrekt niet als „overdrachtelijk” gevoeld wordt, maar die de spreker beschouwt als de „eigenlijke” naam.¹⁾ Er is dan bij de te benoemen voorstelling en een bekende voorstelling eenzelfde overheersend kenmerk, een kenmerk dat zich zozeer op de voorgrond dringt, dat alle andere, als bijkomstig, verwaarloosd worden. Om dit te verduidelijken kunnen wij het best uitgaan van de kindertaal. Het kind heeft een aantal, soms zeer vage, voorstellingen van zaken waarmee het namen heeft leren verbinden. Maar telkens ontmoet het nieuwe zaken waarvoor het geen woord heeft leren gebruiken. De „Ausdrucksnot”²⁾ — wij zouden zeggen:

¹⁾ Vgl. mijn opstel *Iets over de metafoor in Verz. Taalk. Opstellen II*, 199 vlg. en over kindertaal aldaar II, 390 vlg.

²⁾ G. Bally, *Psychologische Phänomene im Bedeutungswandel* (Bern 1924) Cap. VI spreekt dan van „Notmetaphorik”.

de woordarmoede — dwingt dan tot de keuze van een woord uit de bekende voorraad: de nieuwe zaak wordt ondergebracht bij een andere met een gemeenschappelijk hoofdkenmerk. Een kind zegt b.v. dat een straatveger stoom uit de straat haalt. De opwaaiende stof, zonder vaste vorm, grijs, beweeglijk, is voor hem dezelfde als wat uit een lokomotiefpijp, uit een schoorsteen te voorschijn komt. Hij had misschien ook rook kunnen zeggen. Uitstekende denneworteltjes noemt hij korstjes, suikerkorrels: kraaltjes, wenkbrauwen: veertjes, waterdruppels: tranen, de trappers van een fiets: wijzers, de voelhorens van een slak: snorretjes. Een kind ziet een stroom vogels in de lucht, zegt dat zijn handen druipend-vol kersen zijn, dat het gordijn neergaat, als de afsluithekken bij een spoorwegovergang dalen. De volwassene is licht geneigd in zulke kinder-neologismen vernuftig-gevonden metaforen te zien; in werkelijkheid berust het verschijnsel op identificatie van voorstellingen, die de volwassene door afzonderlijke benamingen heeft leren uiteenhouden. Het blijft intussen de vraag of de eerste die van een stofwolk sprak, of van een korst op een wond, niet hetzelfde deed als het kind in de bovengenoemde gevallen.

Op grond van vorm of functie worden de namen van lichaamsdelen toegepast op levenloze zaken. Men spreekt van de *voet* van een glas, een toren, een berg, de *poten* van de tafel, de *mond* van een kanon, van een rivier, de *hals* van een fles, het *oor* van een kopje, het *oog* van een naald, de *tanden* van een zaag, de *tong* van een weegschaal, de *benen* van een driehoek, de *aderen* in marmer, de *kruin*, de *rug* van een berg, het *hart* van het land, de *arm* van een stoel, de *neus* van een schoen, een *zeeboezem*, de *vleugels* van een gebouw, enz.

In de plantkunde spreekt men van een behaarde stengel, van de oksel van een blad, het vruchtvlees, de huid van een perzik, een dennenaald. Zijn dit metaforen? Of een dergelijke naamgeving als in kindertaal? De beslissing is niet te geven omdat er geen scherpe grenslijn te trekken is. Nemen we het laatste voorbeeld: het is zeer goed mogelijk dat een dennenaald zo genoemd is om de puntige vorm, het gladde oppervlak, terwijl de andere kenmerken van een naald (de functie, het metaal) op de achtergrond kwamen. Iets dergelijks gebeurt immers als men spreekt van een magneetnaald, een naald van het kompas, een haarnaald, een gedenknaald. Maar als iemand zegt: „wat kan zo'n dennenaald prikken”, dan wordt de parallel met een naai-naald weer bewust en voelt men er een „overdracht” in.

Een tafel op vier poten kan bij een kind zelfs de voorstelling wekken van een speelgoedbeestje. Bij de namen van lichaamsdelen, op voorwerpen toegepast, kan personificatie in het spel zijn. De voet van een berg heeft weinig gemeen met een mense-

lijke voet, maar een bergrug kan doen denken aan de rug van een liggend dier. Een oog van een naald is niets meer dan een rond gat, maar een eksteroog kan een metaforische benaming zijn.

Daarnaast vervloeit ook de grens, wanneer een blijkbare metafoer verbleekt. In oorsprong is het dan een „singulaire” naamgeving, maar voor latere gebruikers is het de eigenlijke naam. De kelk van een bloem, een klokje, stamper, meeldraad, stuifmeel, kroon, stempel, lipbloem, scherm, vlinderbloem, en zelfs een zo aardig gevonden metaforische benaming als het klokhuis van een appel worden zo gewone woorden, dat ze op één lijn komen te staan met termen die van oorsprong als „regulier” te beschouwen zijn.

Bij de verba valt hetzelfde verschijnsel op te merken: zitten, liggen, gaan worden niet alleen van levende wezens gebruikt: het haar zit op het hoofd, het schip ligt in het water, de klok gaat. Zegt men b.v.: de kerk stroomt leeg, dan heeft geen bewuste vergelijking met een leegstromend vat plaats. Een golvend graanveld kan weer het beeld te voorschijn roepen van een golvende wateroppervlakte, maar een golvende lijn behoeft niet op een metafoer te berusten. Ook hier zien we de grenzen vervloeien.

Een semantiek op logische grondslag zag in de besproken gevallen „verruiming” van betekenis. Men plaatste zich dan op lexicografisch standpunt: het woord werd in meer gevallen toepasselijk dan te voren. De beschrijving van de woordbetekenis had rekening te houden met een rijker schakering. Bij het concrete gebruik blijkt echter slechts een andere, niet een ruimere betekenis.

Verandering van betekenis.

147 Woorden handhaven zich, terwijl de zaken veranderen.

In de woordvoorraad van elke levende taal is een voortdurende evolutie merkbaar. Woorden komen en gaan, omdat de samenleving verandert: ontdekkingen en uitvindingen, nieuwe behoeften, veranderde maatschappelijke verhoudingen vereisen nieuwe namen; woorden voor verouderde zaken of instellingen verdwijnen vrijwel spoorloos.¹⁾ Treft men ze in oude boeken aan, dan is toelichting onmisbaar. Zelfs een boek als de *Camera Obscura* moet nu reeds met verklarende noten uitgegeven worden.

Toch is het mogelijk dat een naam zich handhaaft, ook al is

¹⁾ Rudolf Meringer, stichter van het tijdschrift *Wörter und Sachen* (1910) had als leuze: „Bedeutungswandel ist Sachwandel. Sachwandel ist Kulturwandel”. Voorbeelden reeds bij Verdam: *Uit de geschiedenis der Nederlandsche Taal* XVII.

de zaak sterk veranderd. Een moderne *stad* lijkt niet veel meer op een Middeleeuwse *stad*. Dat geldt even zeer voor *straat*, *gracht*, *huis*, *kast* en zo vele andere. Ook op kortere tijdsafstand: wat men zich honderd jaar geleden voorstelde bij de woorden *stoomboot*, *lokomotief*, *piano*, *kanon* verschilde aanmerkelijk van de daaraan beantwoordende hedendaagse naamgenoten. De naam bleef dezelfde, maar de zaak veranderde. Men is zich dan niet bewust dat feitelijk een betekenisverandering plaats gevonden had, want de hoofdkenmerken zijn ongewijzigd gebleven.

Enigszins anders is het geval, wanneer het hoofdkenmerk, dat eenmaal over de naamgeving besliste, op de achtergrond geraakt is, of geheel verdwenen. Ook dan kan de oude naam zich nog korter of langer tijd handhaven. Een *blekerij*, een *scheepstimmerwerf* behielden nog lang hun naam, ook al werd er niet meer gebleekt of getimmerd. Later volgt dan de verdoping tot stoomwasserij. Een *kerkhof* blijft elke begraafplaats heten, ook ver van de kerk. Sewel sprak in de achttiende eeuw van een *Hals-Neusdoek*. In Zuid-Holland heette een vrachtrijder soms nog een *loper*. Toen het gaslicht eerst toegepast werd, sprak men van *gaz-olie*, en nog lang daarna van *gaspitten*. Later zei men dat het elektrisch licht werd *aangestoken* of *brandde*. Men kan *koffiedrinken*, ook al komt er geen koffie ter tafel. Er zijn niet alleen *stallingen* voor fietsen, maar zelfs voor motorboten.

Zodra de etymologie verbleekt of in 't geheel niet meer bewust is, stijgt de levenskans van het woord. Ons *behang* wordt niet meer opgehangen, maar geplakt; het *opwinden* van een klok of horloge gebeurt niet meer door het „opwinden” van het gewicht; een *kruisband* is niet altijd een kruis, evenmin als een *gaskroon* een *kroon*. Nog minder is ons de oorsprong bewust van woorden als *pen*, *papier*, *gulden*, *bord*, *ruit* e.d. Opmerkelijk is, dat ook bij zeer in het oog springende afleiding een ingrijpende betekenisverandering mogelijk is. Het verband tussen *witten* en *wit* schijnt onverbreekelijk. Toch las ik eens in een advertentie dat een stuka-door zich aanbeval voor *witten* in alle kleuren. Het vroegere hoofdkenmerk: wit maken had dus plaats gemaakt voor: met kalk bestrijken; de kleur was bijzaak geworden. Op soortgelijke wijze worden samenstellingen mogelijk als *zeelandschap*, *natuurmonument*, *veeboeldag* (= verkoping van vee, in Drente), *achtergevel*, en reeds in de rederijkerstijd: *naprologe*.

Een grote groep van dergelijke verbindingen valt op te merken, wanneer een voorwerp genoemd is naar de stof waarvan het gemaakt is, terwijl het later uit een andere stof vervaardigd wordt (vgl. § 140). Het is zeer begrijpelijk dat het vroegere hoofdkenmerk op de achtergrond kan geraken, zodat de tegenstrijdigheid van de verbinding slechts schijnbaar is. Voorbeelden zijn: een *gouden oorijzer*, een *koperen strijkijzer*, een *zilveren hoefijzer*,

een *benen dobbelsteen*, *houten dominostenen*, een *ijzeren schoorsteen*, een *ivoren vouwbeen*, een *ijzeren hefboom*, *tinnen bikkels*, een *mika lampegglas*, *guttapercha leer*, een *gummi kurk*, *linnen laken*, *chocolade hagelslag*, een *stalen balein*, een *koperen horen*, een *glazen kraal*, *rood krijt*, *ijzerdraad*, *staaldraad*, *houtwol*. In de Mnl. *Ferguut* is sprake van een *linlaken sidijn!* Minder sprekend zijn voorbeelden, waarbij de etymologie reeds verduisterd is, als: *frambozen-limonade* of: *plomberen* met *goud*.

Gaat men nog verder terug in de voorgeschiedenis van hedendaagse woorden, dan is het niet moeilijk daarin kulturhistorische documenten te vinden. Wij denken b.v. aan de geschiedenis van woorden als *klerk*, *kastelein*, *maarschalk*, *hofmeester*, *herberg*, *gasthuis*, *kermis*, *winkel*, *burger*, *lommerd*, *woeker* (oorspr. = rente) enz., of aan militaire termen die aan oude legertoestanden herinneren, als *soldaat*, *schildwacht*, *taptoe*, *adelborst*. Ook daarbij kunnen eigenaardige moderne betekenisveranderingen ontstaan. Een verbinding als *drijvende mijn* of *mijneveld* ontstond eerst in de latere zeeoorlog.

148 Verdichting van betekenis door ellips.

Bij het taalgebruik bestaat een neiging tot spaarzaamheid, die afkorting veroorzaakt. Eigennamen, vooral voornamen, worden soms tot één syllabe verkort: *Jo*, *Bet*, *Ka*, *Klaas*, *Pe*, *Jan*; evenzo: *va*, *pa*, *moe*, *juf*, *grootje*, of *toffel* en *pon* voor pantoffel, japon. Nauwelijks behoeft herinnerd te worden aan de verkortingen in velerlei „slang”, b.v. *gim*, *rek*, *soos*, *stud*, *prof*, *riks*, *sjap*, *champie*. in z'n *hum* zijn, in de *pe* zitten (penarie), e.d. Opvallend is de sterke toeneming van de letterwoorden: „expressions composées dont les éléments sont réduits à leur initiale”¹⁾, een verschijnsel dat internationaal is. Naast oudere voorbeelden als *HBS*, *ANWB*, staan jongere, zoals *VARA*, *KLM*. Niet het minst de zakenwereld kent, om met Royen²⁾ te spreken, de magische kracht ervan (*BPM*, *AKU* enz.). Van betekenisverandering is in al deze gevallen geen sprake: het kortere woord doet dezelfde dienst als het langere. Zo ook, wanneer van een voor het bewustzijn onontleedbare samenstelling een gedeelte achterwege gelaten wordt, als *foto*(grafie), *auto*(mobiel), *demi*(saison), *typo*(graaf), *bios*(coop), *bief*(stuk), *piano*(forte), *trem*(way), *pas*(poort).

Anders wordt het geval, wanneer het overblijvende deel van de samenstelling of verbinding ook als afzonderlijk woord bestaat. Dat neemt dan in zich op de betekenisbestanddelen van het weg-

¹⁾ Zumthor, *Abréviations composées* (Verh. Akad. 1951).

²⁾ Royen, *Buigingsversch.* IV 153 vlg. In hoeverre de letterwoorden vallen binnen het kader van „efficiency” in taal, wordt besproken door Van Haeringen *N. Tg.* IL, 15 vlg.

gelaten gedeelte. Die ellips veroorzaakt dan, wat Wundt genoemd heeft: een „verdichte” betekenis.

Brief betekende eerst: een dokument, een stuk papier. De tegenwoordige betekenis ontstond door de afkorting uit *zendbrief*. Zo is *spoor* (reizen per spoor) ontstaan uit *spoorrein*, en omgekeerd *trein* uit *wagentrein*. Andere voorbeelden zijn: (land)*kaart*, (brief)*kaart*, (water)*leiding*, (buiten)*plaats*, (land)*goed*, *noot*(muskaat), *lokaal*(spoor), (letter)*type*, (druk)*-pers*, *stoom*(karoussel), *beignet*(kraam), *staf*(muziek), *snel*-, *boemel*-, *lokaal*(trein), *expresse*(brief), *pels*(jas), *vloei*(papier), *ansicht*(kaart). Oudere voorbeelden: *zorg*(stoel), *schort*(eldoek), *best*(emoer), *min*(nemoer), *baker*(moer), *loods*(man). Plaatselijk worden ook namen van instellingen en gebouwen verkort: het *Nut* (een Nutslezing), het *Gebouw* (van Kunsten en Wetenschappen), het *Paleis* (van Volksvlijt), *de Tuin* (Dierentuin), *Artis*, *Pulchri*, enz.

Bij oorspronkelijke verbindingen van adjektief en substantief krijgt het eerste een verdichte betekenis, wanneer het tweede wegblijft, b.v. mijn *aanstaande*, *toekomstige*, *verloofde*; de *Centrale*, de *elektrische*(trem), de *Witte* (societeit), de *Rotterdammer* (courant), de *Amsterdammer*, de *Groene* (weekblad); biersoorten: *Beiers*, *Pilsener*; wijnsoorten: *Rüdesheimer*; *klare* (jenever); aardewerk: *Delfts*, *Rozenburgs*, enz.

Zogenaamde transitieve werkwoorden worden vergezeld van een substantief als direkt objekt: brood *eten*, een boek *lezen*, een roman *schrijven*, een huis *bouwen*. Wanneer nu dit werkwoord „intransitief” gebruikt wordt, dan lost de inhoud van dit objekt zich op in die van het verbum, zodat dit laatste een „verdichte” betekenis krijgt. *Eten* wordt dan: een maaltijd gebruiken, *lezen* b.v. een lezing houden, *dekken*: de tafel dekken. In de klassieke filologie spreekt men dan ook wel van een „praegnante” betekenis. In bepaald verband begrijpt ieder dat *drinken* kan betekenen: aan de drank verslaafd zijn, *spelen*: hasard spel beoefenen, *zitten*: gevangen zitten.

Behalve het objekt kan ook een bepaling achterwege blijven, waarvan de inhoud dan door het werkwoord geabsorbeerd wordt. Bekende voorbeelden uit het Middelnederlands zijn: iemand *ontbieden* (dat hi come); (te levene) *gebieden* = scheppen; (met sporen) *nopen*; (van kinde) *genesen*; *hem begeven* (in een clooster); (dat ors) *laten lopen*; (sinen evelen moet) *vergeven*. Daarnaast nog *beeten* = afstijgen (eig. het paard laten grazen) en (ader)*laten*.

In zekere zin heeft ook al verdichting plaats, wanneer bij een werkwoord eigenlijk maar één objekt in gebruik is: bij *fronsen* denkt men dadelijk aan het voorhoofd — vroeger kon ook een hemd of een kraag gefronst worden — bij *blussen* aan vuur, bij

het etymologisch nauw-verwante *lessen* aan dorst, bij *uitpuilen* aan ogen, bij *beslechten* aan een twist of een geschil, bij *delgen* of *vereffenen* aan schuld, bij *vellen* aan een oordeel of een vonnis; in konkrete betekenis aan bomen.

Het Middelnederlands kent ook het voegwoord *dat* in verscheiden verdichte betekenissen, want in verschillend syntaktisch verband kan het betekenen: *zodat, omdat, opdat*.

149 Verdichting van betekenis door veelvuldig voorkomen in bepaalde omgeving of taalkring.

De verdichting is in veel gevallen ook te verklaren uit het milieu.¹⁾ Te weinig hebben semasiologen vroeger aandacht geschonken aan de „sociologische structuur” van een taal. Binnen de grote taalgemeenschap zijn allerlei kringtalen. Groepen van de bevolking met gemeenschappelijke belangen of gewoonten, beoefenaars van hetzelfde vak, dezelfde liefhebberijen, geestverwanten op allerlei gebied, hebben niet alleen een eigen woordvoorraad, die buiten hun kring weinig of niet bekend is, maar gebruiken ook algemeen bekende woorden met een speciale betekenis. Uit elke vaktaal zijn daar voorbeelden van aan te wijzen. In het drukkersbedrijf b.v. spreekt men van: *zetten, drukken, korrigeren, innaaien, binden, uitgeven, pers, proef, vel, type*. De begripsinhoud van al deze woorden bevat elementen die er in deze omgeving vanzelf bij gedacht worden, en die daar onmiddellijk er bij begrepen worden. In de vorige paragraaf werd opgemerkt dat dezelfde verdichting door ellips kan ontstaan, dus *pers* uit drukpers, *vel* uit vel druks, *type* uit lettertype. Deze factor kan meegewerkt hebben, maar onafhankelijk daarvan kan de verdichting in deze omgeving tot stand komen. Bij een wasvrouw, een kaasboer, een wijnbouwer wordt hetzelfde woord *pers* weer op andere wijze gespecialiseerd. Evenzo *zetten* in de vaktaal van een juwelier of van een chirurg, *aannemen* en *aannemer* in de vaktaal van het bouwbedrijf. Het woord *varen* (oorspronkelijk = gaan) wordt in het Oosten van ons land met weinig water: rijden, in het waterrijke Holland: zich voortbewegen in een schip of schuit.

Van de betekenis die een groeptaal voor de gehele samenleving heeft, zal het afhangen of de woorden met hun speciale betekenis ook algemene bekendheid verwerven. Met het drukkersvak komt menigeen wel eens in aanraking; bij andere vakken zal dat in mindere mate het geval zijn. Medische gespecialiseerde termen hebben veel kans op verbreiding. Woorden met een specialisering in militaire vaktaal kunnen na de diensttijd iemands

¹⁾ De term „verdichting” is hier een vervanging van de benaming specialisering of beperking van betekenis, die sinds Paul's *Prinzipien* gebruikelijk was.

eigendom blijven. Meillet heeft er terecht op gewezen dat deze ontlening, binnen één taalverband, aan een groeptaal een belangrijke factor van betekeniswijziging geweest is; dat *chasser* eerst een jagersterm geweest is, *arriver* een zeemanswoord en *arracher* een landbouwersterm; dat zulke betekenisovergangen niet beschouwd moeten worden als metaforen, maar eenvoudig als ontleningen.

Voor onze taal kunnen wij dan wijzen op tal van ontleningen aan de zeemanstaal, als *sturen*, *belanden*, *aanlanden*, *te land komen*, *van streek zijn*, *uit de koers raken*, *van wal steken*, of aan de visserij: *uitvissen*, *beet hebben*, *naar iets hengelen*, *aan de haak slaan*, *bij de vleet*.

Uit allerlei vaktalen kunnen woorden of uitdrukkingen doordringen in de algemene taal, zonder dat ze nog als „metaforen” gevoeld worden, b.v. uit de taal van de timmerman: *pal staan*, *opvijzelen*, *niet in den haak zijn*, uit de bakkerij: *doorkneet zijn*; overgenomen van de schilder: *doodverven*, van de goudsmid: *toetsen*, van de wever: *op touw zetten*. Uit militaire taal: *rechtsomkeert maken*, *met grof geschut*, *het veld ruimen*, *de volle laag geven*, *in 't vizier krijgen*. Evenzo uit de taal van spel en sport: *aftroeven*, *overtroeven*, *open kaart spelen*, *kleur bekennen*; *bot vieren*; *schaakmat zetten*. Deze voorbeelden zijn met vele te vermeerderen, vooral als men daarnaast uitgebreidere spreekwoordelijke uitdrukkingen plaatst. De mogelijkheid blijft intussen bestaan dat men in sommige gevallen eer moet denken aan verbleekte metaforen (vgl. § 157).

Een taalkring van groot belang is die van kerk en godsdienst. Het is dus niet te verwonderen dat tal van woorden in hun speciale religieuze betekenis bij de meeste taalgenoten gangbaar zijn. Onder de internationale woorden o.a. *apostel*, *discipel*, *psalm*, onder de Nederlandse: *dopen*, *boeten*, *biechten*, *aflaat*, *bekeren*, *Schepper*, *Verlosser*, *opstanding*, *zendeling*. In Protestantse kringen: *aannemen*, *bevestigen*, *avondmaal*, *beroep*, *roeping*, *ouderling*, *gezang*.

Een andere taalkring waar ieder burger mee in aanraking komt, is die van het landsbestuur. Woorden als: *belasting*, *ontvanger*, *verkiezing*, *stemming*, *vergunning*, *verlof* vereisen in een bepaald verband geen verdere toelichting. Opmerkelijk is dat een zo vaag woord als *ding* — evenals het Franse *chose*, uit *causa* — oudtijds aan de rechtstaal ontleend is.

Ook door invloed van andere taalkringen kunnen woorden in de algemene taal opgenomen worden met verdichte betekenis, b.v. *inboorling*, *inlander*, *opperhoofd* door het taalgebruik van geografen of ethnologen.

150 Betekenisovergang ten gevolge van associaties. ¹⁾

Gracht kan voor ons zowel de naam zijn voor een water (Er ligt ijs in de gracht), als voor een straat (Hij wandelt op de Herengracht). Het is duidelijk dat de eerste betekenis de oorspronkelijke is. Om de overgang te verklaren moet men bedenken dat in allerlei verband de voorstelling van het water onverbreekelijk geassocieerd wordt met die van de oevers, van de weg er langs, en zelfs met de huizenrij die er langs gebouwd is (b.v. Er staan bomen langs de gracht; De gracht is opgebroken; Verhuisd naar Herengracht No. 10). In andere gevallen behoeft de voorstelling bij spreker en hoorder niet identiek te zijn. Bij „wandelen langs de gracht” kan de een meer aandacht hebben voor de schepen, een ander meer voor de winkels. De verandering van betekenis behoeft dus niet sprongsgewijze plaats gehad te hebben. Dat omgekeerd de naam voor een strook grond ook het aangrenzende water gaat betekenen is even begrijpelijk ²⁾. Naast *vaart, haven, singel, kolk, diep* hebben ook namen met *wal* en *rak* (b.v. Damrak) tweeërlei betekenis. Een dergelijke associatie hebben wij in *tuin*, dat eerst de omheining aanduidde (vgl. Hd. Zaun, Eng. town) en dan ook wat daarbinnen is, evenals het Afrikaanse *dam* = vijver. *Kruin* (Mnl. crune) was eerst de krans van haar (corona).

Moeilijk te scheiden in de voorstelling zijn ook een vat en de inhoud daarvan: een *emmer water*, een *kopje thee*, een *glas wijn*, een *pijp tabak*. Vandaar dat men zeggen kan: „Drink nog een kopje, een glas,” een *koude schotel*, *gestampte pot*, een *burgerpot*, de *ketel* kookt; evenzo: de *kachel*, de *lamp* brandt. In het genoemde geval is het weer duidelijk dat men zich het kokende water niet kan denken zonder de ketel. Omgekeerd zal iemand die zegt: „Waar staat de inkt?” of „Reik mij de wijn eens aan”, natuurlijk ook de inktpot of de wijnfles bedoelen.

Nauw verband is er ook tussen een instelling en de plaats waar deze gevestigd is. Opnieuw is de overgang begrijpelijk door het verband. „Hij gaat elke morgen naar het *ministerie*.” „Ga je mee naar de *komedie*?” „Breng dat eens naar de *post*.” Vergelijk de ontwikkeling in omgekeerde richting: „Het *huis* bracht hij in opschudding”; „De hele *zaal* stond op”; „De H.B.S. was op de ijsbaan”. „Men gaat schaatsenrijden op de *Club*”. Zulke overgangen, over en weer, treft men o.a. aan bij *gemeente, stad, kerk, rechtbank, markt, toneel, koor, societeit, club, legatie, Kamer*,

¹⁾ Deze term verdient de voorkeur boven de vroeger gebruikelijke benaming *metonymie*.

²⁾ Vgl. ook gevallen als *Merwede* (oorspr. de naam van een moerasbos) bij Schönfeld *N. Tg.* XLVII, 215 vlg.

kabinet, gouvernement, kollege, klasse, enz. Hiermede is te vergelijken de overdracht van *hoofd* en *hart* op verstand en gevoel, die men daar acht te zetelen (vgl. *gal* voor boosheid).

151 Associaties op grond van tijdsverband.

Bij tijdsaanduiding merken wij op, dat hetzelfde woord kan dienen voor nu, voor een tijd die kort geleden en een die weldra komende is, b.v. *straks* („Zo straks was hij nog hier” en „Hij komt straks”), *flus* (Mnl. *vlus*) en *zomedeem* (uit *zo-met-een*). Het Mnl. *tehants* heeft betrekking op het naaste verleden en op de toekomst (= weldra), in modern Nederlands is *thans* = nu. Mnl. *corts* betekent zowel *terstond* als *aanstonds*; ook het Noord-brabantse *korts* kan betekenen weldra en kort geleden; vgl. Mnl. *over lanc*.

Tijdsaanduidingen kunnen ook de naam worden voor wat in die tijd plaats vindt. Men spreekt van: mijn *twaafluurtje*; een *half-elfje* (kopje koffie), een *half-tweetje*, een *after-dinner*. Een oud voorbeeld is: (middag) *maal*, dat oorspronkelijk de tijd van het eten aanduidt (vgl. maaltijd); vgl. Mnl. *Paesch* = paasmaal. Een dergelijke overdracht geschiedt, als een dienstbode spreekt van haar *nieuwjaar*, haar *kerstmis* (= het dan ontvangen geld). Bij Asselijn leest men: „Kreeg hij al een nieuwe jaar, een Sinterklaas of een kermis van zijn oom”¹⁾, maar reeds in het Mnl. treft men deze betekenis aan.

Omgekeerd wordt de tijd wel aangeduid naar de vulling van de tijd: Hildebrand's veerschipper kon een anecdote „vele bruggen” uitrekken. Met „na tafel”, „onder tafel” wordt bedoeld: na of gedurende de tijd van het maal. Vergelijk ook de verbinding: *tijdens* zijn ziekbed. Een korte tijdsruimte noemen wij: een *ogenblik*, een *oogwenk*, een *ommezien* (vgl. Mnl. *een oechopslach*).

152 Associaties tussen plaats, tijd en causaliteit.

Dat een groot aantal voorzetsels (b.v. *in*, *op*, *voor*, *na*, *van*, *tot*, *door*) zowel op plaats als op tijd betrekking hebben, behoeft nauwelijks herinnerd te worden. Van overgang zal hier wel geen sprake zijn: de betekenissen zijn wel even oud. Maar er zijn andere tijdsbepalingen die blijkens hun afkomst oorspronkelijk plaatselijke betekenis gehad hebben, b.v. *omstreeks*, *omtrent* (Pasen). Wij spreken van een *tijdstip*, een *tijdperk*, een *tijdvak*. Men is op het *punt* iets te doen. Ook *pas* en *stad* zijn in oorsprong niet tijdelijk, maar wel in: van *pas*, dat komt goed *te pas*, *te stade*. Uitdrukkingen met *hand*, als *voorshands*, *thans* (uit: te

¹⁾ Ts. 28, blz. 190.

hands), *naderhand* ontlenen hun tijdelijke aan een plaatselijke betekenis. Wat in tijd op elkaar volgt, staat dikwijls ook in causaal verband. Vandaar dat tijdsaanduidende conjuncties als *nu*, *toen*, *sinds* causale kracht krijgen. Het duidelijkste voorbeeld is *wijl*, *dewijl*, *nademaal*, maar ook het Mnl. *naerdien* en *nadat*. Overgang van oorspronkelijk plaatselijke naar causale betekenis vindt men bij *daar*, *wegens*, *vanwege*.

153 Associaties op grond van causaliteit.

Oorzaak en gevolg zijn in de voorstelling vaak nauw verbonden. Als men hoort zeggen: „De ambtenaar heeft er een *stempel* op gezet”, dan kan men tegelijk aan het instrument en aan het afdruksel denken. Het een óf het ander kan hoofdzaak zijn, al zijn ze beide aanwezig. Ook hier behoeft de voorstelling bij spreker en hoorder niet identiek te zijn. Op de vraag van een huismoeder: „Heeft iemand vuile voeten op het kleed gezet?” kan geantwoord worden: „Ja, ik zie het ook; er staan *vuile* voeten op” (vgl. *vuile vingers* op een boek, en algemener: *voetstappen* b.v. in het zand). Deze overgang komt veelvuldig voor, in beide richtingen. *Werk* wordt gebruikt voor allerlei produkten van het werken (*kunstwerk*, *bouwwerk*, *boekwerk*, een *handwerkje*, *waterwerken*). Iemand schrijft een mooie *hand* of heeft een lelijk *pootje*; men neemt *licht* (d.w.z. een lamp) mee; men zit of loopt in de *zon*, zet iemand in 't *zonnetje*; op een pistool zit nog één *shot* (d.w.z. lading). *Verf* betekende vroeger kleur; nu het middel om te kleuren. Het Mnl. *pant* kon ook betekenen verdriet. Een dergelijke overgang vertonen *last* en *druk*, nl. tot de daardoor gewekte stemming. Verwant is ook het verschijnsel dat wij kunstwerken noemen naar de schepper: wij lezen *Vondel*, bewonderen *Rembrandt's* in een museum, luisteren naar *Wagner* of spelen *Beethoven*.

154 Associaties tussen abstrakte begrippen en konkrete voorstellingen.

Tussen abstrakte begrippen (hoedanigheden, werkingen, toestanden) enerzijds, en zaken, personen of verzamelingen anderzijds bestaat vaak een nauw verband, zodat het begrijpelijk is dat de naam voor de eerste ook op de tweede toegepast kan worden. Dat komt vooral uit bij substantieven met bepaalde achtervoegsels gevormd. Woorden op *-te* worden tot zaaknamen: een *diepte* is een put, een *hoogte* een heuvel, een *sterkte* een vesting, enz. Woorden op *-heid* worden persoonsnamen: *Zijne Hoogheid*, de *Godheid*, een *schoonheid*, bij De Genestet: *Uw Zotheid*; bij Werumeus Buning: een magere *langwerpigheid*;

abstracta: een *geestigheid*, *aardigheid*, *narigheid*, *nattigheid*; of kollektieven: de *geestelijkheid*, de *overheid*. Woorden op *-ing* worden zaaknamen: *woning*, *bedding*, *zitting*, *tekening*, *rekening*, of kollektieven: *vergadering*, *regering*. Woorden op *-dom* worden zaaknamen: *hertogdom*, *bisdom*, of kollektieven: het *mensdom*. *Christendom*, de *rijkdom*. Woorden op *-schap* worden eveneens zaaknamen: *graafschap*, *landschap*, *waterschap*, *gereedschap*, *boodschap*, of kollektieven: *nakomelingschap*, *ridderschap*, *natenschap*, enkele malen ook persoonsnamen: *heerschap*, *manschappen*.

Bij andere substantieven ziet men hetzelfde verschijnsel. *Excellentie* en *Majesteit* worden persoonsnamen. Men spreekt van een *genie*, evenals in de 17de eeuw van een *geest*, van een trouwe *zorg*, een *noodhulp*, *leerkrachten* (onderwyzend personeel); in het Mnl. is *wivelijc engien* = vrouw. Tot kollektieven worden b.v. de *jeugd*, de *adel*, de *rijkdom*, de *chique*.

Verbale stammen kunnen een konkrete betekenis krijgen: een *voer hooi*, de *loop* van een geweer, de *sprong* van een haas, de *gang* van een huis.

Een omgekeerde overgang heeft plaats, wanneer een voorwerpsnaam symbolisch gebruikt wordt voor een abstrakt begrip. *Troon en altaar*, *schepter*, *lauweren* behalen; hij heeft een goede, scherpe *pen* (talent van schrijver), enz.

155 Wisseling van betekenis op grond van bijwaarneming (synaesthesie).

Het is een bekend feit dat zintuigelijke waarnemingen op verschillend gebied (gezicht, gehoor, reuk, smaak, tastzin) met elkaar verwant zijn, zelfs zozeer, dat bij sommige — vooral overgevoelige — personen een gewaarwording van een bepaald zintuig met die der andere zintuigen gepaard gaat. Daarbij denkt men allereerst aan het „horen in kleuren”, de „audition colorée”, die in het einde van de vorige eeuw in de dichtkunst aan de orde geweest is: aan bepaalde klinkers beantwoordde dan een bijbehorende kleur.¹⁾ Maar er zijn tal van andere bijwaarnemingen, verschijnselen die zich in de taal weerspiegelen, doordat dezelfde woorden in gebruik komen op verschillend gebied. Jac. van Ginneken heeft daaraan een breed opgezette studie gewijd in *Het gevoel in taal en woordkunst*²⁾, met overvloed van voorbeelden.

¹⁾ Vgl. reeds in *Taal en Letteren* III: *Horen en kleuren*. O. Meisinger: *Vergleichende Wortkunde* (1932) spreekt van „Uebertragung von Sinn zu Sinn”. Vgl. ook A. Carnoy: *La science du mot. Traité de sémantique* (1927), blz. 288 vlg.

²⁾ Gepubliceerd in de *Leuvense Bijdragen*, deel X.

Het meest in het oog vallend is de verwantschap tussen gezicht en gehoor. De algemene taal kent *schelle, heldere, schrille, schreeuwende, luid sprekende* kleuren, en gebruikt dus in dit geval adjektieven die allereerst aan geluid doen denken, terwijl omgekeerd *donker* en *licht* ook op geluiden toegepast worden. Ook *dof* en *hel* worden zowel op het gezicht als het gehoor toegepast.

Kleuren kunnen *harmonisch* zijn; ze kunnen zelfs tegen elkaar *vloeken*. Een recensent schreef over een impressionistisch schilderij, dat de kleuren „als het ware *knallen* op het doek” (vgl. *knalrood*), en W. Vogelsang sprak over „Het krachtige rood, groen en blauw, dat u tegemoet *schatert*, als ge in een zaal met gothische schilderijen treedt”, en elders: „Jan Vermeer, geïnspireerd door het blijde *geschal* van rood, geel en blauw.”

Schrijnen schreef over „groen en wit, kleuren die met den rooden baksteen voortreffelijk *samenklinken*.” En uit een gedicht: „Het goud der dotters *klatert* langs de waterkant”. Omgekeerd vindt men een aardige overdracht van licht op geluid in: „*flikkerende* bekkenslagen.” Een merkwaardige plaats tekende ik op uit de schets *Morgenstond* van Stijn Streuvels: „Nu heeft de zon haar weg gebaad tot in het tweede raam; de kamer is louter zonnelicht, vol hevigheid, vol geweld; — de *zonnenschreeuw galmt*; de dageraad viert zijne intrede; de glans is geworden als 't heerlijk geluid van gouden bellen, die luider en luider *rinkelen*: de dag is daar, de wereld en het leven zijn ontwaakt.” En elders: „Het *felle* morgenlicht botste *kletterend* tegen het kalkwit der muren.”

Uit de vele gegevens die Van Ginneken bijeenbracht, willen wij er nog enkele vermelden.

Tastindrukken als *zwaar, licht, ruw, strelend, prikkelend, scherp* kunnen overgedragen worden op geluiden, en deels ook op kleuren; *scherp* is bovendien toepasselijk op reuk en smaak. Woorden voor temperatuur: *warm* en *koud* kunnen gebruikt worden bij geluiden en kleuren. *Zoet, zuur, bitter* gelden voor smaak en reuk. *Doof* is oorspronkelijk gevoelloos: de vingers zijn *doof* van de kou; Huygens kent het woord *kittel-dooft* (Costel. Mal, 127); het wordt dan ook gebruikt voor de reuk en later speciaal voor het gehoor. Ten slotte kunnen ook ruimtebegrippen overgedragen worden op tonen en op kleuren, want geluiden kunnen zijn *hoog* of *diep* en *laag, hol* en *vol, dun* en *fijn*, tonen kunnen *stijgen* en *dalen*; iets kan zijn *hoogrood* en *diepblauw*.

156 Overdracht van bewegingswoorden op innerlijke gevoelens en functies van het verstand.

Ook dit onderwerp is door Van Ginneken, in de bovenge-

noemde studie, grondig behandeld, met overvloed van materiaal, gerangschikt naar de lichaamsdelen. Wij bepalen ons tot enkele voorbeelden. Alle woorden die het begrip angst of bekommernis uitdrukken, zijn ontleend aan uiterlijke druk: men voelt zich *gedrukt, terneergedrukt, beklemd, terneergeslagen, neerslachtig*. *Benauwd* hangt samen met *nauw*; *angst* en *bang* (uit be-ang) met *eng*. Ook aandoening wordt genoemd met woorden voor uiterlijke prikkels: men is *getroffen, geraakt, aangedaan, bewogen, geroerd, driftig, geprikkeld*. *Schrikken* betekende oorspronkelijk: (achteruit)springen; vgl. ook *achteruitdeinzen, aarzelen* (oorspr. achteruitgaan). Gevoelens van woede, van tegenzin gaan samen met bewegingen van mond en keel: men *verbijt zich*, kan iets niet *verkroppen*, niet *slikken*; men *walgt* van iets. Boosheid geeft een gevoel van opzwellen: men is *gebelgd, verbolgen*; die overdracht herleeft, als men in familiere taal zegt: „*Maak je niet dik!*” Verlangen wordt uitgedrukt door: ergens naar *snakken*. *Opgetogen* betekende eerst: omhoog getrokken, *verrukt*: meegesleept. Geestelijke eigenschappen worden ook vaak aangeduid met bewegingswoorden: *vooruitstrevend, voortvarend, vasthoudend, reikhalzend*. Ook de houding van het lichaam of van bepaalde lichaamsdelen kan op gevoelens overgedragen worden: *hardnekkig, halsstarrig, stijfhoofdig, vasthoudend, standvastig, wankelmoedig*.

Funkties van het verstand worden genoemd met bewegingswoorden. *Begrijpen* betekende oorspronkelijk: omvatten; vergelijk ook: iets *bevatten, opvatten*, en familiaar: „*vat je het, snap je het?*” „*ik kan er niet bij*”; „*ik heb het te pakken*”; „*ik kan er niet op komen*”.

Zich voorstellen is oorspronkelijk: vóór zich plaatsen; *zich herinneren* staat gelijk met *zich te binnen brengen*; vergelijk: daar staat mij iets van voor; „*ik kan hem nog goed vóór mij halen*.” *Vergeeten* bevat een stam die krijgen betekende; vgl. Eng. to get; met dezelfde overdracht zegt men nog: iets kwijt zijn. *Op iets letten* betekent etymologisch (van het adj. *lat*): ergens bij stilstaan. Andere woorden voor verstandelijke verrichtingen zijn: *uitleggen, uiteenzetten, blootleggen, ontvouwen*, Mnl. *ontbinden*. Het denken wordt ook met het wege vergeleken: *overwegen* (Fr. *penser* uit Lat. *pensare*), terwijl ook het zien overgedragen wordt op werkingen van de geest: *inzien, inzicht, doorzicht* (vgl. *voorzichtig*, — in Vondel's taal nog: *vooruitziend*). Het bedriegen wordt vergeleken met: *beest nemen; te pakken nemen, er tusschen nemen*.

157 Verandering van betekenis door verbleking van metaforen.

De metafoor, niet in de zin van allerlei overdracht, maar als „beeldspraak”, behoort tot het gebied van de stilistiek, en niet van de semantiek. De eigenaardige werking van de metafoor berust immers juist daarop, dat ons *naast* de eigenlijke voorstelling een andere, die daarmee te vergelijken is, voor de geest geroepen wordt. Heet b.v. de jeugd: de lente van het leven, dan is de bedoeling dat óók aan de lente, met alle eigenschappen, herinnerd wordt. Men kan dus niet zeggen dat *lente* dan een andere betekenis gekregen heeft. Hetzelfde is het geval bij allerlei echte metaforen in „slang”. Schertsende en spottende namen als *kaasmes* (= sabel), *turftrappers* of *sigarenkistjes* (= schoenen) in soldatentaal, *volle maan* (= kaal hoofd), *rouwrandjes* (= vuile nagels) zouden hun komische kracht verliezen, als men niet tegelijk zich de vergeleken zaken voorstelde. Anders wordt de verhouding, wanneer datgene wat in oorsprong metaforisch was, als de eigenlijke benaming gevoeld wordt, zodat de metafoor verbleekt is.

De grenslijn is moeielijk te trekken, omdat die verbleking in allerlei graden plaats kan hebben. Evenmin kan — gelijk reeds in § 146 opgemerkt werd — een scherpe begrenzing gemaakt worden tussen de naamgeving op grond van een vergeleken overheersend kenmerk en een metaforische naamgeving. Het zal b.v. van de fantasie van de spreker of hoorder en van de omstandigheden afhangen of *gouden regen* als metafoor gevoeld wordt, dan wel als een nuchtere plantnaam. Een *slang* van de waterleiding — blijkbaar een oude metafoor — zal nu zelden aan het dier doen denken; omgekeerd zal een niet-Hollander iets grappigs vinden in de naam *varken* voor een stoffer. Talrijk zijn zulke verbleekte metaforen in elke taal: van vele is de voorgeschiedenis nog duidelijk; andere zijn eerst door geleerde etymologie op te sporen. Op het vroeger aangewezen feit (§ 135) dat een verbleekte afleiding, dus ook een verbleekte metafoor plotseling verlevendigd kan worden, berust ook de zogenaamde „valse” beeldspraak: in het verband komt dan de schijnbaar verouderde metafoor in botsing met een andere, daarmee onverenigbare voorstelling. *Schaduwzijde* kan eenvoudig nadeel gaan betekenen, maar vreemd doet het ons aan, als „de schaduwzijde van een zaak in het licht gesteld wordt” (S. van Houten), of als er schaduwzijden aan een zaak verbonden zijn. Vgl: *indrukken te voorschijn roepen of opwekken, een punt schetsen, bezielende drijfveren, een hinderlaag ontmaskeren, iets in een zwart daglicht stellen; lauweren oogsten; standpunten overwinnen of vasthouden*. Vooral in haastig neergeschreven

journalistieke taal wordt in dit opzicht veel gezondigd. Wij tekenen o.a. nog aan: *brandmerken griffelen, speldeprikken moeten horen, met hinderpalen worstelen, toetsen aan een maatstaf, meten naar een toetssteen, een richtsnoer afbakenen, in troebel water vis oogsten*. Gewoner werd weer: *uitvoerig bij iets stilstaan, een vruchtbare bron, en gangbaar zelfs een pennevrucht*. Komisch wordt het geval, als we in een dagblad lezen: „voor de Keizer is deze zaak één doorlopende kaakslag”, waar de schrijver *kaakslag* eenvoudig bedoelt als belediging.

Verbleking heeft ook plaats bij de vele zegswijzen die aan allerlei beroepen ontleend zijn, of aan ouderwetse traditionele beeldspraak. Gedachtenloos gaat men die gebruiken, omdat de oorsprong niet meer bewust is. In § 149 wezen wij reeds op allerlei woorden en uitdrukkingen uit groeptalen die op binnenlandse ontleening kunnen berusten, maar die in verschillende gevallen ook wel min of meer bewuste metaforen kunnen zijn. In welke graad ze verbleekt zijn, zal bij de afzonderlijke individuen en zelfs bij verschillende gelegenheden uiteen kunnen lopen. Er zijn ook dergelijke woorden en uitdrukkingen die, traditioneel geworden, nauwelijks meer echte metaforen kunnen zijn, omdat de vergelijking berust op toestanden of zaken die niet meer bestaan, zodat een historische verklaring nodig wordt. Denk b.v. aan uitdrukkingen ontleend aan het oude krijgswezen: *lont ruiken, in de bres springen, in 't harnas jagen, in 't krijt treden, in 't schild voeren, van leer trekken*. Nog sterker is dat het geval bij spreekwijzen waar de etymoloog naar de oorsprong slechts kan gissen. Van overdracht is dan geen sprake meer: de eens metaforische betekenis is de eigenlijke en de enige geworden. Dat geldt voor de meeste bovengenoemde verbindingen. Er zijn echter zelfs bij ervaren schrijvers dergelijke botsende metaforen die aanstoot geven of op de lachlust werken, b.v. „Het sierlijk hek, omwingerd al met rozen en kamperfoelie” (De Genestet, Fantasio VI); „Hoe brak een nieuwe horizon voor het leven aan” (Quack); „bodemlooze oppervlakkigheid” (Querido); „Het boek ligt voor ons als een opengesneden skelet” (Johan de Meester); „De gist die het beslag van de Nederlandsche hersenmassa een weinig boven waterpas heeft doen rijzen” (Polak); „de geestdrift, welke zoovelen tot voorgangers en ijsbrekers stempelde” (Jonckbloet); „Ik zette mijn schouders onder twee groote raderen van het verkeer” (Quack); „Moreele toetssteenen, gepijld op een van de twee drijvende motieven van het menschelijk handelen zelve” (W. Kloos); „De suikerbiet is de reddende engel waarop de landbouw drijft” (uit een Kamerverslag).

Soms worden als proeven van „valse beeldspraak” gevallen genoemd, waar de verbleking zo algemeen is, dat niemand aan de verbinding aanstoot zal nemen. Bij „Het hoofd van de staat deed

een gewichtige stap" zal men zich niet licht een menselijk hoofd voorstellen.

158 Verschuivingen van de gevoelswaarde.

Door het subjektieve karakter is de gevoelswaarde sterk aan wisseling onderhevig. De beoordelingen van personen, zaken, eigenschappen, richtingen, en dus de daarmee gepaard gaande gevoelens, kunnen in verschillende kringen, in opeenvolgende tijden, sterk verschillen. Duidelijk komt dat uit bij partijnamen: *geus* en *patriot* in het verleden, *socialist*, *proletariër*, *anarchist*, *kommunist*, *bolsjewiek*, *liberaal*, *demokraat*, *activist*, *fascist* enz. in onze tijd, zijn beurtelings schimpnamen en erenamen, naarmate ze door vijand of vriend gebruikt worden. Evenzo *Jezuïet*, *Protestant*, *Geus*, *Jood*, of beroepsnamen als *boer*, *schoolmeester*, *dominee*, namen waarvan de „stand" op en neer gaat met de achting die de spreker voor deze personen heeft. Soms wordt de ongunstige kleur onafscheidelijk b.v. *paap*, als scheldnaam uit de tijd van de reformatie, of *komediant* (naast toneelspeler) en enigszins ook *muzikant* (naast musicus). Daling in stand is ook merkbaar in de titulatuur, b.v. *vrouw* en *juffrouw*, die plaats moesten maken voor *mevrouw*, het zeventiende-eeuwse *sinjeur* dat door *mijnheer* vervangen werd.

Een tweede groep voorbeelden leveren de termen die letterkundige stromingen aanduiden. *Sentimenteel* heeft eens betekend: gevoelvol; toen de sentimentaliteit overdreven werd en in diskrediet geraakte, werd het in ongunstige zin: overgevoelig, ziekelijk gevoelig. *Romantisch*, *realistisch* konden afwisselend prijzend en lakend gebruikt worden. *Hoogdravend* kent Vondel nog als verheven; reeds bij Van Effen wordt het voor valse verhevenheid gebruikt. Een dergelijk lot trof *opsnijden*; verzen opsnijden betekende eerst eenvoudig: voordragen.

Verandering van gevoelswaarde kan ook ontstaan, wanneer woorden van de ene taalkring in de andere overgaan. Woorden als *landouw*, *struweel*, *beemd*, *stulp*, *hulk*, *aterling*, *onverlaat*, *fnuiken* zijn eerst alledaags geweest. Sedert dat ze uitsluitend in poëzie of in verheven proza voorkwamen, kregen ze iets onge-meens, iets plechtigs. Door het zeldzame gebruik kan tevens de begripsinhoud vervagen of zich wijzigen.

Omgekeerd gebruikt Vondel in zijn verzen woorden, die nu tot lagere taalkring afgedaald zijn, als *zuipen*, *paaien*, *beteuterd*, *onbeschoft*, *naer*, *tronie*, *opdonderen*, *verslingerd zijn op*.

In onze tijd zien wij het verschijnsel dat „slang"woorden, vooral uit de taal van studenten, scholieren, soldaten, opstijgen tot algemeen taalgebruik, b.v. met iets *geuren*, *opkammen* en *afkammen*, *fijn* in de zin van mooi, e.d.

Verskil in gevoelswaarde vertoont ook menig woord in Zuid-Nederlands taalgebruik, dat in het Noorden een ongunstige kleur heeft, b.v. *lijzig* (bij Gezelle), *beroerd* (vol beroering), *berucht* (beroemd), *opgesmukt*, *opgedirkt* (versierd), *opvunzen*, *neerpennen*, *ophef maken*, *verzinsels* (fictie).

159 Betekenisonwikkeling in gunstige of in ongunstige zin. ¹⁾

Verschuiving van de gevoelswaarde is vooral duidelijk, als men een aanvankelijk neutraal woord gaat gebruiken in ongunstige zin (*in malam partem*, *pejoratief*) ²⁾ of in gunstige zin (*in bonam partem*). Men lette slechts op de woorden voor laag en hoog, voor gewoon en ongewoon. Een handeling wordt *laag* genoemd, de straattaal *plat* (In de zestiende eeuw werd een bijbelvertaling aanbevolen, als geschreven „in platten duitsche”, d.i. in eenvoudige, begrijpelijke taal), een redenering *laag-bij-degrond*. De ongunstige betekenis werd normaal bij het woord *slecht*, oorspronkelijk, en nog plaatselijk = vlak. Omgekeerd kregen *verheven*, *uitstekend*, *uitmuntend* gunstige betekenis. Het gewone, het algemene wordt het minderwaardige, b.v. *gemeen*, *ordinair*, *alledaags*; in omgekeerde richting ontwikkelen zich: *ongemeen*, *buitengewoon*, in modetaal: „iets aparts”.

Begrijpelijk is de ontwikkeling in ongunstige zin, wanneer woorden, op dieren toepasselijk, voor mensen gebruikt worden, als: *snuit*, *snoet*, *muil*, *kop*, *bek*, *poten*, *klauwen*, *vreten*, *voer*.

Andere voorbeelden zijn: *berucht* (vroeger ook: beroemd), *raar* (oorspr. zeldzaam), *zonderling* (oorspr. biezonder; b.v. bij Vondel: zonderlinge deugden), *haveloos* (oorspr. arm), *wuft* (oorspr. bewegelijk), *wulps* (oorspr. dartel), *lijzig* (oorspr. langzaam), *onnozel* (oorspr. onschuldig), *simpel* (oorspr. eenvoudig), *vrijpostig* (oorspr. vrijmoedig), *voorbarig* (oorspr. vooraanstaand, voornaam), *lodderig* (oorspr. vrolijk, dartel), *slim* = erg, verkeerd (oorspr. scheef), *hardvochtig* (bij Hooft: kloek, dapper). Waarom juist een bepaald woord ongunstig wordt, en een daarmee gelijkstaand gunstig, is meestal niet na te gaan; het gebruik is grillig. Ik las eens dat een beroemd Italiaans kunstenaar een „onverbeterlijk” genie was. Ieder voelt dat dit woord misplaatst is, maar het wel passende *ongeëvenaard* of *weergaloos* heeft dezelfde grondbetekenis. Omgekeerd staat het schijnbaar neutrale *onbesproken* weer gelijk met onberispelijk.

¹⁾ Het is reeds uit de titel duidelijk, dat het woord „ontwikkeling” hier niet gebruikt wordt in de door Paardekooper (blz. 192 vlg.) gekritiseerde betekenis.

²⁾ Voor het Frans werd dit verschijnsel uitvoerig behandeld door Jaberg: *Pejorative Bedeutungsentwicklung im französischen* (*Zs f. Rom. Phil.* XXV); voor het Engels door H. Schreuder in zijn proefschrift *Pejorative sense-development in English* (1929).

Eenzeltde woord kan ook in twee richtingen gaan. In dat geval is er vaak een neutraal begrip als uitgangspunt aan te wijzen. *Moed* betekent gemoedsgesteldheid; in het Mnl. wordt dit zowel hartstocht, drift, hoogmoed, als: zelfvertrouwen, fierheid, dapperheid. Ook *groots* ontwikkelde zich in beide richtingen; *bijzinnig* kon oudtijds verstandig en onverstandig betekenen. Het Mnl. *gheval* kan zowel *goet gheval* als *slecht gheval* betekenen (vgl. *lot* en *lotgevallen*, en Mnl. „mijn *gheluc* es cranc"). Het Mnl. *fier* kan — evenals het tegenwoordige *trots* — gunstig zijn en ongunstig (= overmoedig), terwijl het nu alleen in gunstige zin gebruikt wordt. *Drift* betekende vroeger zowel hartstochtelijke liefde als toornachtige opwelling. *Kregel* (Mnl. crighel) betekende eerst vasthoudend, en daarna zowel eigenzinnig als flink. *Aardig* betekent in verschillende streken: zonderling, vreemd (vgl. eigenaardig), terwijl omgekeerd *olijk* in het Gelders slecht betekent. *Aalwarig* (oorspr. eenvoudig) gaat dialektisch over tot: lastig, humeurig. In het Middelnederlands betekent *pertich* zowel bevallig als listig, en *condich* zowel verstandig als trots, aanmatigend. In de achttiende eeuw, b.v. bij Wolff en Deken, is *groots* als karaktereigenschap soms gunstig, soms ongunstig bedoeld. *Kinds* kon zich ontwikkelen tot kinderachtig en tot: zwak van begrip (door ouderdom).

Soms is de ontwikkeling in ongunstige zin te verklaren uit veelvuldige verbinding met bepaalde woorden. *Bloet* (= persoon) kon verbonden worden met adjektieven als edel, princelijk, maar ging meestal samen met: arme, blode, domme. Vandaag de tegenwoordige gevoelswaarde van het woord.

Bij het lezen van oude schrijvers zal men herhaaldelijk kunnen opmerken, dat een woord sindsdien óf een gunstiger óf een ongunstiger betekenis gekregen heeft. In het Mnl. betekent: *woorden hebben* met iemand: met hem spreken. Van Mander en Vondel zeggen dat papier *beklad* wordt, d.w.z. beschreven, bij Vondel zelfs „kostelick bekladt". Een eigenaardig voorbeeld uit Vondel is ook: een meisje *najanken*, zonder ongunstige betekenis. Hoofd gebruikt *samenspannen* (Granida, vs. 154) = zich verenigen, en een *gulhartig* woord (G. v. Velsen, vs. 482) voor een onbedachtzaam geuit woord, en het nu ruwe *God-vergeten* in de oude letterlijke zin. Bij Huygens is *mijmeren* = raaskallen en *mengelmoes* = mengsel. Omgekeerd gebruikt hij *huys-backen* voor inheems-degelyk. Cats noemt zijn Emblemata *belachelycke* dinghen, d.w.z. op de lachlust werkende, vermakelijke, terwijl *bedenckelycke* spreuken bij hem spreuken zijn die overweging verdienen. Een *pamflet* was de neutrale naam voor elk vlugschrift.

160 Reactie op eufemisme.

Het ligt in de aard van het eufemisme, dat de aanvankelijke

zijdelingse aanduiding of omschrijving, teneinde de gevoeligheid van de hoorder te sparen, na korter of langer tijd de rechtstreekse aanduiding wordt. Dan ontstaat weer behoefte aan een nieuw eufemisme; het versleten eufemisme verkrijgt de gevoelswaarde die men er eerst niet aan heeft willen toekennen. Feitelijk heeft daardoor een wijziging van betekenis plaats. In mijn artikel over Eufemisme ¹⁾ heb ik een groot aantal voorbeelden daarvan aangehaald. Het Mnl. *viant* krijgt eenvoudig dezelfde betekenis en „kleur” als *duvel*. *Misselijk* betekent niet langer: vreemd, zonderling, maar: braakneiging hebbende, evenals *onpasselijk*, dat eerst in ruimer zin ongesteld betekende. *Zich van kant maken* was oorspronkelijk: zich uit de voeten maken; nu alleen: zelfmoord plegen. *Terechtstellen* werd iets anders dan: voor de rechtbank brengen. *Idioot* kon zelfs als scheldwoord gebruikt worden. Vergoelijkende woorden op zedelijk gebied, als *ontucht* (oorspr. tuchteloosheid), *wellust* (oorspr. genot) ²⁾, *wulps* (oorspr. dartel), *geil* (oorspr. vrolijk) werden voorgoed besmet en bleven alleen gangbaar in de nieuwe betekenis. In de 19de eeuw heeft *wellust* soms nog de oude betekenis, b.v. bij Potgieter: „O morgen waarop ons de wellust gebeurde . . .” (*Vijf-en-twintig jaren. Een lied in 1840*). Ook in Katholiek taalgebruik: „Hart van Jezus, wellust van alle Heiligen”. Daarentegen heeft de afleiding *wellusteling* uitsluitend de nieuwe gevoelswaarde.

Ook fatsoenseufemismen (b.v. *ontlasting*, *uitslag*) kregen tengevolge van eufemisme naast de algemene een speciale betekenis, die in brede kring verbreid werd.

161 Reaktie op ironie en scherts.

Uit het verband en vooral door de toon blijkt dat men, ironisch, met een woord het tegengestelde bedoelt van de gewone betekenis, b.v. Een *mooie* boel! Een *fijn* heer! Een *lieve* jongen! Wat een *held*! Een *stichtelijke* geschiedenis! Ik zou je *lekker danken*! Toe maar! Dat kan je *begrijpen*! ³⁾ In zulke gevallen heeft nog geen betekenisverandering plaats gehad: het eigenaardige van de ironie is immers juist de contrastwerking. Maar als de ironie verbleekt of verdwijnt, kan het woord, naast de oude betekenis, een nieuwe verkrijgen, die weer als rechtstreekse aanduiding gevoeld wordt. „Iemand iets *wijs maken*” betekende oorspronkelijk: iemand van iets op de hoogte brengen. De nu gangbare betekenis: „voor de gek houden” is alleen uit ironisch gebruik

¹⁾ *Verz. Taalk. Opstellen II*, 135 vlg.

²⁾ Voor deze en dergelijke woorden in de volgende paragrafen kan verwezen worden naar de bij § 132 genoemde verhandeling over „slang”.

³⁾ Met veel goed gekozen voorbeelden is deze ironische „infectie” van de woordbetekenis besproken door Van Haeringen, in een rede, afgedrukt in *Neerlandica*, blz. 268 vlg.

verklaarbaar. Dezelfde weg gind de oudere uitdrukking: „iemand iets *diets maken*” (oorspr. verduidelijken). *Havenen* betekende: in orde maken, netjes maken (b.v. bij Jan Luyken: het kindje wordt gehavend); *toetakelen* was: (een schip) van tuig voorzien. Beide werkwoorden kennen wij nu slechts in hun ironisch omgevormde betekenis. In oudere taal verenigen de werkwoorden *begaden*, *berechten*, *uutrechtten* de betekenissen: in orde brengen en toetakelen. Bij uitdrukkingen als „Iemand een pak slaag *presenteren*, hem *trakteren*”, behoren woorden als *oorvijg* en *muilpeer*, die hun schertsende betekenis voor een goed deel verloren (vgl. de woordspeling: *stokkebrood* of *stokvis eten*). Een *salvo* van het geschut — een alles behalve vriendelijke begroeting! — zal eerst wel ironisch opgevat zijn: het Mnl. *quedden* = begroeten, ging eveneens beschieten betekenen. De bekende wapennaam *goedendag* dankt ook zijn oorsprong aan ironie, evenals het Mnl. *misericorde* (Walewein) voor dolk. *Woorden met iemand hebben* wordt „ruzie maken”, evenals het Mnl. „ter sprake komen”.

Een bekend feit is, dat men schertsend en liefkozend een kind noemt: *deugniet*, *rakker*, *schelm(pje)*, *schurk(je)*, mijn kleine *knol*, kleine *prul* (*Sara Burgerhart*); ten tijde van Van Effen zelfs *hoertje* (*Holl. Spect.* I, 19) e.d. Daaruit is te verklaren dat *schalk* (oorspr. knecht) en *guit* (oorspr. schurk) nu alleen een gunstige betekenis bezitten.¹⁾

162 Reactie op hyperbolen en krachttermen.

Evenals de eufemismen zijn de hyperbolen aan afslijting onderhevig. Neiging tot overdrijving komt voort uit iemands ogenblikkelijk gevoel of uit zijn aangeboren temperament. Maar er zijn ook traditionele hyperbolen, als *bliksemsnel*, *pijlsnel*, *vliegensvlug*, *hemelhoog*; *zich ziek lachen*, *zich dood ergeren*, *de hele wereld* (vgl. Fr. tout le monde). Uiteraard zullen het vooral adjektieven van maat en adverbia van graad zijn, waarbij overdrijving optreedt, b.v. *oneindig*, *onafzienbaar*, *eeuwig*, *ontelbaar*, *talloos*, en als adverbia: *erg*, *vreselijk*, *verschrikkelijk*, *ontzettend*, *ijselijk*, *gruwelijk*, *afschuwelijk*, *beestachtig*, *moorddadig* („een goed Rotterdams bijwoord van graad”). Talrijk zijn de versterkingen in minder beschaafde, minder beheerste taal: *verrekt*, *vervloekt*, *verduiveld*, *verdomd*, *drommels*, *alle machtig*, *schandalig*, *miserabel*, *beestig*, *beestachtig*, *duivels*, *hels*, *donders*, *bliksems*, *hagels*, *razend*, *dol*, *crimineel*, *verdraaid*, *geweldig*, *griezelig*, *fabelachtig*, *kolossaal*, *pyramidaal*, *enorm*, *mieters*. enz. Er zou een interessante studie te schrijven zijn over de geschiedenis van zulke

¹⁾ Vgl. het artikel *Scheldwoorden, spotnamen en vleinamen* in *N. Tg.* XXXV, herdrukt in *Verz. Taalk. Opstellen* III (1947).

krachttermen; er is namelijk een voortdurende wisseling, er is een „mode” in: elke taalperiode schept weer nieuwe, terwijl de oude afgedankt worden. De zeventiende-eeuwse volkstaalkende b.v. *ongnaartich, ondieft, te jammerlyck, besuckt, verbranst* ¹⁾). Uit een Nuts-almanak van 1802 tekende ik aan: *elements* koud, zich *magtig* verwonderen, *weergaes* graag, *saterdags* donker, *allemeugend* listig; uit Cremer's roman Anna Rooze (1868): *opgewipt* vervelend, *afgerammeld* gemeen, *afgesukkeld* beroerd. Ook nu kan men telkens nog ongewone horen, b.v. 't is *heilig* waar, *griezelig* heerlijk. Niet lang geleden werd de spot gedreven met het mode-woord *beslist*; nu schijnt *ontstellend* en *ongelofelijk* weer in de mode, terwijl *intens* terrein verliest.

Bij de meeste van deze woorden zal men opmerken dat de oorspronkelijke betekenis op de achtergrond raakt of geheel vergeten wordt. Er zijn mensen die, zich de etymologie bewust wordend, bezwaar maken tegen *erg* mooi, of *vreselijk* aardig, maar daarbij vergeten dat *zeer* oorspronkelijk pijnlijk was, en dat *weinig* met wenen samenhangt (vgl. een *bedroefd* beetje). Omgekeerd — wellicht ook onder invloed van ironie — spreekt men van *aardig* lui, *mooi* of *knapjes* vervelend.

Ook bij praefixen doet zich het verschijnsel voor. Men denke aan het mode-woordje *reuze*, aan het oudere *aarts-* en *oer-*, het versterkende *dood-* en aan de gevallen in „slang”, waar het eerste deel van een samenstelling de kracht krijgt van een praefix: een *rot-boel*, een *snert-kerel* (§ 107, 118).

Reaktie op overdrijving valt ook op te merken bij superlatieven, wanneer b.v. *beste* vriend eenvoudig *goede* vriend gaat betekenen, of nog versterkt in *allerliefste*. Evenzo bij verkleining, wanneer — aanvankelijk uit bescheidenheid of schertsend — een diminutief gebruikt wordt, zonder dat aan iets kleins gedacht wordt: een *uurtje*, een *glaasje*, een aardig *duitje*, een *centje*, een mooi *sommetje*, 't is *welletjes*!

Afgesleten hyperbolen (zoals *baden* of *wegsmelten* in tranen, of bovengenoemd *bliksemsnel* enz.) zijn zeldzamer bij substantieven als: een *handvol* soldaten, een *stroom* van tranen, een *paar* kersen = een kleine hoeveelheid, of: een *ogenblik*, een *oogwenk*, een *ommezien* = een korte tijd, waarin de oudere betekenis nauwelijks meer gevoeld wordt. Met zinloze overdrijving zelfs: *in minder dan geen tijd*.

163 Invloed van emfatisch gebruik.

In biezonder verband, en vooral met eigenaardige klem en toon, dus met emfase, kan een woord een andere, een „praegnante”

¹⁾ Zie A. A. Verdenius in *N. Tg.* XXIII, 142.

betekenis krijgen, b.v. Hij gedroeg zich als een *màn*; Hij toonde *karàkter*; Dat *smààkt*; Dat is nog eens een *kèrell*! Die jongen heeft geen *manieren*; Dit is *kwalitèit*! Ook negatief, met accent op de negatie: Dat is géén manier van doen! 't Is vandaag géén weer om uit te gaan; Dat is géén moeite voor mij; Een gulden voor dat boek is géén geld; Wie zo handelt, is géén mens. Hiermede is de pejoratieve kracht van *on-* in *onweer*, *onmens* te vergelijken (§ 104).

Van betekenisverandering is hier eigenlijk eerst sprake, wanneer de bijzondere intonatie en klemtoon wegvallen, b.v. iemand van *familie* (= van aanzienlijke familie); *dunk* van zich zelf hebben; een geleerde van *naam*; zijn *reputatie* is in gevaar; men moet *maat* weten te houden (= de juiste maat); de verschijning van dat boek is een *gebeurtenis*, een *evenement* (= een belangrijke gebeurtenis).

164 Betekenisverzwakking door deklassering.

Woorden met een rijke, soms zeer geschakeerde inhoud kunnen verbleken tot betrekkingwoorden. Men spreekt dan wel van „deklassering”. Het duidelijkste voorbeeld leveren de werkwoorden die tot zogenaamde koppelwerkwoorden worden: *zijn*, *worden*, *blijven*, maar ook *staan*, *vallen*: dat *staat* te bezien, *valt* te betreuren. Daarnaast de hulpwerkwoorden van tijd, van modaliteit: „dat *zal*, *kan*, *moet* wel waar zijn”, en de werkwoorden van beweging en rust, wier functie wordt, de „aktionsart” aan te geven, b.v. hij *gaat* beter oppassen; *lig* (of *zit*) toch niet te zeuren! Ik *sta* er van te kijken; Hij *blijft* zwak; hij *komt* te sterven.

Een kleine zin kan gedegradeerd worden tot een modaal bijwoord: *misschien* (§ 92 sub 7°), *weliswaar*; vergelijk ook *asjeblijft*, als beleefdheidstoevoeging. Imperatieven verzwakken tot interjekties: *Kom*, *kijk*, *zeg*, *wacht* (Mnl. *ontbeyt*), *hoor*.

In oorspronkelijke samenstellingen kan het laatste lid verzwakken tot suffix, b.v. belang-*rijk*, hoop-*vol*, vergelijkenderwijze. Vergelijk ook nog de tot modale bijwoorden gedegradeerde woordjes als *wel*, *toch*, *zeker*, e.d.

165 Differentiëring van betekenis.

Bij de taalontwikkeling ontstaan voortdurend woorden en vormen met dezelfde betekenis, maar er is ook een tegenwerkende kracht. Paul drukt dat te abstrakt uit: „Die Sprache ist allem Luxus abhold”, want hij laat er op volgen dat in bepaalde stijlsorten, vooral in poëzie, die „luxe” gewaardeerd wordt. In omgangstaal voeren zulke woorden vaak een strijd om het be-

staan, waarbij er een steeds meer in de minderheid geraakt en ten slotte ondergaat. In een bepaald geval wordt de levenskans verhoogd, namelijk wanneer een woord door klankontwikkeling door overneming uit verschillend dialect of in verschillende taalperioden, tweeërlei vorm vertoont. Bij zulke „doubletten” kan verschil van betekenis ontstaan. Aan opzettelijk gemaakt verschil is daarbij niet te denken. Een simplistische verklaring leidt tot misverstand, gelijk Paul reeds helder uiteenzette. Elk geval moet op zichzelf beschouwd en verklaard worden, en in de meeste gevallen heeft een grillig gebruik een verschillend betekenis-complex en afwijkende gevoelswaarde teweeg gebracht. Wij bepalen ons tot de opsomming van een aantal voorbeelden uit het hedendaagse Nederlands.

Met klinkerverwisseling staan naast elkaar, maar van dezelfde afkomst: *doof*, *dof* en *duf*, *broos* en *bros*, *ruw* en *ruig*, *hoofs* en *heus*, *schitteren* en *schetteren* (met Vlaamse *e*). Kunstmatig en slechts sporadisch doorgedrongen is het verschil tussen transitief *ruiken* en intransitief *rieken* (de Zuid-Ned. vorm). De volle en de verkorte vorm zijn gedifferentieerd: *boedel* en *boel*, *gracht* en *graf*, *gift* en *gif*, *teder* en *teer*, *ijdel* en *ijl*, *ambacht* en *ambt*, *jonkvrouw* en *juffrouw*, *juffer*. Een ontleende naast een oudere vorm hebben we in *fris* naast *vers*, *fruit* naast *vrucht* (oude ontlening uit Lat. *fructus*).

Tweeërlei genus kan samengaan met differentiëring van betekenis, b.v. *de* en *het* bij *steen*, *doek*, *punt*, *mens* enz. Evenzo tweeërlei meervoud: *kleden* en *kleren*, *bladen* en *bladeren*, *stuks* en *stukken*, *letters* en *letteren*, *spelen* en *spellen*, enz. Naast *lidmaten* als meervoud van *lidmaat* staat het plurale tantum *ledematen*.

Verskil in gevoelswaarde, ten gevolge van het gebruik in onderscheiden stijl, valt op te merken bij het bijbelse *ere*, *wrake* naast *eer* en *wraak*; evenzo bij *klove* naast *kloof*, *einde* naast *eind* en *end*. In andere gevallen van *e*-apocope is tevens differentiëring van begrip ontstaan: *groeve* naast *groef*, *proeve* naast *proef*, *klasse* naast *klas* ¹⁾.

166 Betekenisverandering door klank- en begripsassociatie.

Omtrent de zogenaamde „volksetymologie” heerst nog altijd misverstand. ²⁾ Men ziet er een bewuste poging in om het woord „duidelijker” te maken. Met etymologie heeft het verschijnsel niets gemeen. Het komt vaak voor bij vreemde woorden, die onvoldoende gehecht zijn in het geheugen, en dus

¹⁾ Vgl. C. B. van Haeringen in *N. Tg.* XXXI, 323 vlg.

²⁾ Uitvoerig betoogd in mijn Taalgids-artikel: *Het wezen van de zogenaamde volksetymologie*, herdrukt in *Verz. Taalk. Opstellen* II, blz. 156 vlg.

moeielijk reproduceerbaar. Onbewust heeft dan een associatie plaats met beter bekende klanken of woorden. De vervorming is meestal geheel zinloos. Zulke zuivere klankassociaties vormen de grote meerderheid.

De klankgelijkheid kan, ook zonder vormverandering, toeval-
lig leiden naar een woord, waarvan de betekenis in verband te
brengen is met die van het nieuwe woord. Ingrijpende betekenis-
verandering heeft dan eigenlijk nog niet plaats, maar toch
komen daardoor elementen naar voren, of worden nieuwe ele-
menten toegevoegd, die aan het oorspronkelijke woord niet
eigen waren. In *lintworm* is *lint* oorspronkelijk synoniem van
worm; nu zal men aan de lintvorm van het dier denken. In *wild-
braad* is het laatste bestanddeel = week vlees (brât); nu gaat het
begrip: gebraden vlees een rol spelen. *Hanteren* is aan het Frans
ontleend, en betekent eerst: met iets omgaan; het woord *hand*
heeft er een nieuw element ingebracht.

Soms verraadt de spelling, ondanks de klankgelijkheid, dat
men aan een gelijkkluidend woord gedacht heeft. Tegen de af-
leiding spelt men *rijzig* en *ijselijk* in plaats van *reizig* en *eiselijk*,
door de bijgedachte aan rijzen, en ijs of aan afgrijzen, afgrijse-
lijk. ¹⁾ Omgekeerd is de veel voorkomende spelfout *uitwijden* aan
invloed van het begrip *wijd* toe te schrijven. In de uitdrukking:
sterk van *inhout*, aan het schip ontleend, werd *inhout* door *inhoud*
vervangen. Bij *kiekiye* wordt vaak aan *kijken* gedacht. Het oude
woord *aftouwen* = afranselen zal door menigeen met *touw* in
verband gebracht worden.

Verandert de vorm wèl, dan is het duidelijk welke begrips-
associatie plaats gehad heeft, b.v. *moeras* (uit *maras*), *halster*
(uit *halfter*), *toneel* (uit *tineel*), mnl. *clærheit* (in Ferguut; uit:
clareit), en bij Vondel: *feestoen*, *trouwant*, *poortael*, *tonneel*,
vaandrig, *schepsterdrig*, in tegenwoordige volkstaal: *kindhoest*
(uit *kinkhoest*) of *pinijzertjes* (uit *punaïses*).

Een radicale betekenisverandering heeft eerst plaats, wanneer
het geassocieerde nieuwe begrip zózeer op de voorgrond dringt,
dat de oorspronkelijke betekenis vergeten raakt en verdwijnt,
wanneer b.v. een *wildzang* een wilde jongen wordt, een *dwinge-
land* een dwingend kind, een *gladakker* (oorspr. een Maleis
woord voor een hond) een gladde vent, een *nijdas* (uit 'n *eidas*
= *hagedis*) een nijdige kerel, een *kalis* (oorspr. een Zigeuner)
een kale, arme man, *potig* (oorspr. *hoofdig*) voorzien van stevige
handen. *Ophemelen* betekende in de zeventiende eeuw: in orde
maken, schoonmaken, maar is nu, onder invloed van *hemel*, ge-
worden tot *hemelhoog* verheffen. Sprongsgewijze is dus de be-
tekenis veranderd.

¹⁾ Vgl. Schönfeld § 54 Opm. 4.

167 De beschouwing van synoniemen.

Synoniemen zijn woorden met dezelfde of met nauw verwante betekenis. Synonymiek is dus vergelijkende semantiek. Vanouds hebben lexicografen en vertalers aandacht gehad voor synoniemen ter wille van een nauwkeurige omschrijving of een beslissende keuze. Opzettelijke behandeling van synonymiek als onderdeel van taalstudie of taalonderwijs dagtekent hier te lande eerst uit het begin van de negentiende eeuw, toen Bruining (1820) en Weiland en Landré (1821—1825) hun uitvoerige synoniemenwoordenboeken samenstelden. Hun behandeling, gegrond op de achttiende-eeuwse taalbeschouwing, is in veel opzichten verouderd, maar heeft tot diep in de negentiende eeuw doorgewerkt.¹⁾ Hun uitgangspunt was de traditionele „schrijftaal”; hun doel: een handleiding voor het juiste schriftelijke taalgebruik; hun leerstelling werd door Weiland aldus geformuleerd: „In eene tot volkomenheid geraakte taal behooren geene woorden te wezen, welke beteekenis volstrekt dezelfde is”. De taak van de taalkundige zou dus zijn: de voor de leek vaak verborgen verschillen op te sporen en vast te leggen. Het is duidelijk, welke gevaren daarbij dreigden. Door de beperking van de synoniemen tot de woorden die men in de schrijftaal geoorloofd achtte, kan men de fictie volhouden dat woorden met volkomen gelijke betekenis niet bestaan of niet behoorden te bestaan. Door de drang om betekenisverschillen op te sporen — die men bijna uitsluitend in de begripsinhoud zocht — verviel men tot willekeurige voorschriften. Uit het *Woordenboek der Nederduitsche Synonimen* van Weiland en Landré tekende ik de volgende voorbeelden op: „Eene rede is korter dan eene aanspraak, en deze korter dan eene redevoering (I, 50). Een woud wordt voor eene uitgestrektere verzameling gehouden dan bosch (I, 399). Een baar is grooter dan een golf (I, 180). *Digitbij* onderstelt een zeer geringe afstand; *nabij* zegt alleenlijk, dat de tusschenruimte gering is (II, 62). *Duister* is sterker dan *donker* (II, 86). *Loopen* is eene snellere beweging dan *gaan* (II, 181). Een *stroom* gaat sneller dan een *rivier* (III, 135). *Gramschap* is van korter duur dan *toorn* (III, 194). *Zieden* duidt een sterkere graad van hitte aan dan *koken* (III, 375). *Kijken* is — in tegenstelling met *zien* — opzettelijk het oog op iets rigten (III, 376). Een *zoen* is darteler dan een *kus* (III, 380).”

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden dat deze verschillen ook in 1820 niet bestonden. Een analyse van het werkelijke gebruik — zoals die in een wetenschappelijk woordenboek gemaakt

¹⁾ Vgl. *Kritiek van de gangbare synoniemen-behandeling* in *N. Tg.* II, herdrukt in *Verz. Taalk. Opstellen* II, blz. 215 vlg.

wordt — zal zeer zelden in staat stellen om een synonymiek verschil in één korte formule te geven.

Een ander gevaar is het zoeken van betekenisverschil in de etymologie, d. w. z. niet in een bewust etymologisch verband, maar in een geleerde etymologie, die voor de gangbare betekenis onverschillig is (vgl. § 134). Bij Weiland, en ook bij latere navolgers, kan men daar voorbeelden in overvloed vinden. Men „behoort” b.v. te zeggen: *Dikwijls* is hij bij mij, en ik verheug mij zo *dikmaals* hij komt” (Weiland en Landré II, 65).

168 Verschil van begripsinhoud.

In de ouderwetse synoniemen-woordenboeken of in studieboeken zal men vaak verschil van begripsinhoud gekonstateerd zien, dat inderdaad op juiste waarneming van het spraakgebruik berust. Er zijn b.v. werkwoorden die een gemakkelijk aan te geven schakering van het algemene begrip bevatten. *Luisteren* is aandachtig *horen*; *staren* is gedachteloos *kijken*; *turen* is aandachtig *kijken*. Maar dat zijn uitzonderingen. Meestal leidt een nauwkeurige analyse van het gebruik tot veel ingewikkelder verhoudingen, b.v. bij *gaan* en *lopen*, waarbij het verschil niet alleen in de snelheid zit. Vlug en langzaam gaan komt wel weer uit bij: *snellen*, *ijlen*, *rennen*, *vliegen*, *stappen*, *drentelen*, *slenteren*, maar ook daar kan men met één nadere bepaling niet volstaan. Om de moeilijkheid te ontgaan, worden de lastige woorden dan gewoonlijk ter zijde gelaten.

Voorbarig is evenwel de konklusie, dat zulke vergelijkende semantische beschouwingen altijd gebrekkig en van twijfelachtig nut zouden zijn, en dat de brede analytische behandeling van de afzonderlijke woorden in onze grote lexica voldoende inlichtingen geeft, ook voor de taalpraktijk. Wie prijs stelt op nauwkeurige uitdrukking van zijn bedoeling, wie bij vertaling uit andere of oudere taal wikt en weegt om het beste aequivalent te vinden van een vreemd woord, zal zich telkens rekenschap moeten geven van zijn keuze. Dan zal blijken dat volstrekt niet altijd in de eerste plaats de begripsinhoud de doorslag bij de keuze geeft, maar dat er ook andere, zeer gewichtige factoren zijn. Hij zal zich ook moeten afvragen: in welke taalsfeer behoren de woorden thuis? Wat is de gevoelswaarde? Is het ook mogelijk aan het woord een individuele betekenis toe te kennen zonder misverstaan te worden?

169 Verschil van taalkring.

Wie de woordvoorraad van een taal niet als homogeen beschouwt, maar rekening houdt met de „sociologische structuur”, zal het vanzelfsprekend vinden dat eenzelfde zaak met verschil-

lende woorden wordt aangeduid, die dus, naar oude opvatting, wel dezelfde „betekenis” hebben, maar daarom niet gelijkwaardig zijn. Bij de vroegere synoniemenbehandeling werd dat al half beseft: men sprak dan van „gemeenzaam” tegenover „verheven” of „dichterlijk”, van „hogere” en „lagere” stijl, van schrijftaal en spreektaal, maar drukte zich nog te simplistisch uit. Reeds in het dagelijkse spraakgebruik bestaan woorden met dezelfde begripsinhoud, die toch niet door elkaar gebruikt worden, omdat ze tot een verschillende taalkring behoren. Naast *fiets* staat het meer „ambtelijke” *rijwiel* en de „sportieve” *kar*; naast auto of het deftiger *automobil*, in de taal van de autobezitters: *wagen*, enz. Er bestaat ook „stands”-verschil. Het algemeen beschaafd taalgebruik kent schakeringen in de richting van het familiere en van het vormelijke. Daarboven staat een meer of minder plechtig, verheven (bijbels), archaïstisch-dichterlijk taalgebruik met eigen taalvormen. Naast *gezicht* staat deftiger: *gelaat* en nog ongemener, in kerkelijke sfeer: *aangezicht*, *aanschijn*. Meestal wordt over het hoofd gezien dat ook beneden het peil van het beschaafd, verschillende trappen bestaan, en dus standsverschil onder de woorden. „Platte” woorden voor *gezicht* als: *tronie*, *bakkes*, *bek*, *snuit*, *snoet*, *facie*, *smoel* staan weer niet op één lijn. Dat toonde de geestige Charivarius eens aardig aan. Querido had in een „Letterkundige Kroniek” van het Handelsblad geschreven: „Maar wij *verdraaien* het eenvoudig ons hierdoor te laten *verlakken*”. Daarbij merkte hij op: „Querido wil ons wijs maken, dat dit de gewenschte stijl voor letterkundige kronieken is. Maar wij *verdommen* het eenvoudig ons hierdoor te laten *belazeren*”.

De rangorde is niet altijd gemakkelijk aan te geven, omdat de begrenzing niet scherp is, en naar tijd en plaats wisselend. *Spoedig* klinkt vormelijker dan *dadelijk* of *gauw*; deftiger nog is: *onverwijld*; meer familiere is *direkt*, weer een trap lager *subiet*. In de laatste gevallen zien we dat een oorspronkelijk deftig woord, door minder ontwikkelden overgenomen, dientengevolge afgedaald en in hoger kringen vermeden is. Dan wordt een inheems woord weer ongemener. Vergelijk b.v. ook *apart* en *afzonderlijk*, *miserabel* en *ellendig*, *feliciteren* en *gelukwensen*, *architect* en *bouwmeester*.

Schakeringen tussen vormelijk en alledaags beschaafd vertonen b.v. *zeer* en *heel* of *erg*; *voornemens* en *van plan*; *een weinig* en *een beetje*; *nabij* en *dichtbij*; *gaarne* en *graag*; *dienstbode* en *dienstmeisje*. Verschil ontstaat ook doordat het ene woord meer in het Westen, het andere in het Oostelijk deel van ons land het gewone woord is, b.v. *koon* naast *wang*, *zoen* naast *kus*, *wiel* naast *rad*. 1) Scherper wordt de grens, wanneer een van beide

1) Zie kaart 7 in afl. 3 van de *Taalatlas*.

woorden uitsluitend in verheven stijl, bij dichters of schrijvers, min of meer archaïstisch voorkomt, b.v. bij de woordparen *dis*—*tafel*, *stulp*—*hut*, *beemd*—*weide*, ¹⁾ *gaarde*—*tuin*, *mare*—*tijding*, *schrede*—*stap*, *zetel*—*stoel*, *telg*—*tak*, *baar*—*golf*, *teerling*—*dobelsteen*; *schrijden*—*gaan*, *verbeiden*—*wachten*, *afwissen*—*afvegen*. Opmerkelijk is, hoe bij dergelijke woorden de begripsinhoud kan vervagen of gewijzigd worden. *Zwerk* is oorspronkelijk gelijk aan *wolk*, maar nu meestal het uitspansel. *Dreef* is nog in het Zuid-Nederlands het gewone woord voor *laan*; nu stelt men zich bij „schone dreven” vaak de gehele streek voor. *Veeg* betekent: op het punt zijnde te sterven, maar een achttiende-eeuws auteur spreekt van „een veeg sterfbed”.

170 Verschil in gevoelswaarde.

De gevoelswaarde van een woord hangt ten nauwste samen met de gebruiksfeer, waarover in de vorige paragraaf gesproken is. Daarnaast wordt de gevoelswaarde bepaald door de maatschappelijke of morele beoordeling van personen en zaken, handelingen en toestanden, die uiteraard vaak subjectief zal zijn, b.v. bij *onderwijzer* en *schoolmeester*, *predikant* en *dominee*, *patroon* en *baas*, maar soms ook door het gebruik gefixeerd, b.v. *musicus* naast *muzikant*, of *toneelspeler* naast het geringschattende *comediant*.

Paaien staat niet meer gelijk met *tevredenstellen*; evenmin *opvijzelen* met *verheffen*, *ophemelen* met *prijzen*, *naäpen* met *naboetsen*, *nadoen*, *navolgen*, *opdirken* of *opsmukken* met *versieren*.

Gelijk in § 159 uiteengezet is, kan men niet volstaan met een splitsing in „ongunstig” en „gunstig”: er zijn allerlei tussentrapen en graden, terwijl de beoordeling van een eigenschap vaak subjectief is. *Sluw*, *geslepen* en *doortrapt* voelt men nu als ongunstig; *listig*, *slim*, *leep*, *loos*, *goochem* richten zich naar omstandigheden. Vergelijk verder *trots* en *fier*, *traag* en *langzaam*, *karig* en *zuinig*, *omslachtig* en *uitvoerig*, *mager* en *slank*, *zwaarlijvig* en *gezet*, *gladde* en *vloeiende verzen*, *stroeve* en *zware versritmen*.

In een artikel over „Goed en Kwaad” (*De Gids* 1916 III) heeft A. H. Blauw acht reeksen van karaktereigenschappen opgesteld, die aan elkaar grenzen en in elkaar kunnen overgaan, b.v. „*Gierig* — *schriel* — *zuinig* — *sparzaam* — *overlegend*; *vrijgevig* — *royaal* — *verkwistend* — *spilziek*”. Of: „*Angstvallig* — *peuterig* — *stipt* — *net* — *nauwlettend*; *handig* — *vlug* — *vluchtig* — *onattent* — *slordig*”. De gekozen termen zijn bedoeld als objectieve aanduidingen van de bedoelde karaktereigenschap

¹⁾ *beemd* is nog Zuidnederlands.

pen. Taalkundig beschouwd staat de betekenis van deze woorden niet zo vast, met trapsgewijze daling of stijging, als de schrijver het doet voorkomen. In de praktijk wordt de keuze — afgezien van de uitersten — bepaald door de subjektieve beoordeling.

171 Individuele en usuele betekenis.

Synonymiek onderscheid kan ook opzettelijk aangebracht worden, op grond van individuele behoefte. Gewoonlijk zal een spreker of schrijver zich houden aan de traditionele, en dus usuele betekenis van de woorden, en rekening houden met de gangbare gevoelswaarde; anders loopt hij gevaar niet begrepen te worden. Maar de scherpe denker, de fijn stilerende schrijver zal zich afwijkingen veroorloven, juist om zijn bedoeling duidelijker uit te drukken. Hij kan daarvan rekenschap geven in de vorm van een voorop geplaatste definitie, b.v. „*Taal* staat tot *spraak* als species tot genus” (Jacob Geel in „Onderzoek en Phantasie”), of: „*Poëzij* is de algemeene uitdrukking; *dichtkunst* eene bijzondere, welke hoofdzakelijk op het werktuig duidt” (Kneppelhout, in 1835). Opzettelijk kies ik deze voorbeelden, omdat deze definities niet meer aanvaard worden, en *taal* en *spraak* in de hedendaagse taalkunde op andere wijze gedifferentieerd worden.¹⁾

In veronderstellende vorm maakte Albert Verwey een verschil, toen hij schreef: „Als een dichter grooter is naarmate de grootheid van zijn aandoening, maar meer kunstenaar naarmate de uitdrukkelijkheid van zijn uiting, dan is — naast Vondel den grootsten *dichter* — Hooft in Hollandsche verzen de grootste *kunstenaar* geweest”. Het is bekend dat Potgieter verschil maakte tussen *driфт* en *tocht*, tussen *kiesch* en *kuisch*, en — in navolging van Coornhert en Hooft — tussen *liefde* en *min*.

Een aardig voorbeeld van anti-climax waarvoor de termen persoonlijk gestempeld werden, gaf Verwey in zijn *Inleiding tot Vondel*: „Een graad minder dan de *extase* is de *geestdriфт*; nog een graad minder de *bewondering*; dan komen de *bekoring* van 't mooie, de *vreugd* eraan, het *plezier* eraan, en eindelijk alle menschelijke stemmingen, van verhevene tot alledaagsche, die de dichter woorden geeft”. Allard Pierson maakt verschil tussen *menschlievendheid* en *menschelijkheid* (Verspr. Geschr. I, 358) en tussen *hartstochtelijkheid* en *liefde* (Oudere Tijdgenooten, blz. 13).

Soms geeft een schrijver opzettelijk rekenschap van zijn woordkeuze, b.v. Jacobsen, in zijn studie over Van Mander: „Er is in zijn poëzie iets echt *picturaals*. Ik gebruik dat woord opzettelijk, om het dubbelzinnige *schilderachtig* te vermijden”. Vosmaer maakt ergens de lezer getuige van zijn zoeken naar het juiste

¹⁾ Zie § 7.

woord. In zijn *Vlugmaren* (III, blz. 68) schrijft hij: „Nu dan, men *bluft*, neen, een zachter woord, men *bralt*, neen, een noch zachter woord, men . . . *boogt*, daar heb ik het, dat is een onschuldig, niet excentriek, niet beleedigend woord, alzoo men boogt op het uitvinden”.

In de meeste gevallen blijkt uit het verband welk verschil de auteur tussen twee woorden maakt, b.v. bij Vosmaer in *Amazonë*: „Het schoone is het hoogste, maar het moet karakter en stijl hebben, het *schoone* is niet *mooi*”. Of Maria Viola over Alberdingk Thym: „Zijn later vertelwerk doet betreuren hoe het eenmaal zoo fiere en edele *spreken* dier boeiende stem aardig en vaardig *praten* werd”. Een dergelijk „scherp onderscheid” tussen *praten* en *spreken* maakte reeds Frederik van Eeden in zijn *Studies* (I, blz. 81).

Ten slotte nog een zeer persoonlijk verschil dat Bierens de Haan maakte tussen *blijheid* en *vrolijkheid*: „Vandaar ook zijn weldadige blijheid. Althans in zijn latere rijpere jaren was dat geen ongebreidelde vrolijkheid; er was iets getemperds in, dat juist de vrolijkheid tot blijheid maakte: het getemperde wederom, dat de liefde geeft, aan wie de weemoed van het leven niet voorbij is gegaan”.

Zulke aanhalingen zouden met vele te vermeerderen zijn. Dikwijls blijft een dergelijke, in een bepaald gedachtenverband gemaakte onderscheiding, beperkt tot het persoonlijk taalgebruik van een auteur. Maar het is ook mogelijk dat er invloed van uitgaat, en dezelfde schakering in kleiner of groter kring doordringt. Dat zal afhangen van de bekendheid en het gezag van de auteur, en van de omstandigheid of de onderscheiding als nuttig beschouwd of als een verrijking gevoeld wordt. Een conventionele „dichterlijke taal”, teruggaande op het voorbeeld van klassieke schrijvers, zal menig voorbeeld kunnen leveren van zulk onderscheidend woordgebruik.

IV. DE WOORDGROEP

172 Algemene opmerkingen.

Woorden kunnen met andere woorden verenigd worden tot groepen, waaruit dan — zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken — weer zinnen opgebouwd kunnen worden.¹⁾ De twee voornaamste groepen zijn die van het nomen (substantief en adjektief) en die van het verbum. De laatste ligt geheel in de sfeer van het praedikaat; de eerste òf in die van het subjekt òf van het nominale praedikaat.²⁾ Ook bij de minder omvangrijke woordsoorten: pronomina, adverbia, praeposities, valt groepvorming op te merken. In zulke groepen kunnen de delen neven-geschiedt zijn of kan het ene het andere bepalen in welk geval wij van onderschikking kunnen spreken. Zonder Ries in alle fijne onderscheidingen te volgen, zullen we in hoofdzaak nagaan hoe zulke groepen samengesteld zijn.

I. HET SUBSTANTIEF ALS KERN VAN EEN GROEP.

173 Artikel + substantief.

Van hedendaags standpunt is de eerste verbinding waar wij aan denken, die met lidwoord, bepaald of onbepaald. Het nauwe verband blijkt reeds uit het proclitische gebruik en de daarbij behorende vormen, al komt dit in het schrift niet meer uit door aaneenschrijving, gelijk in het Middelnederlands, b.v. *deerste, tkint, dlant, enz.*

Er is een tijd geweest, waarin het lidwoord zich nog niet uit het demonstratief ontwikkeld had. Waarschijnlijk zijn sporen van die oudere toestand nog bewaard in bepaalde Mnl. stereotiepe zegswijzen en epische formules, als *crone dragen, crune sceren, hant slaen an, hant wringen, doot ontfaen* en absolute bepalingen als *glavie in die hant, scilt aen hals*. Evenzo in spreekwoorden, al heeft daarbij de voorkeur voor een gecondenseerde vorm meegewerkt, b.v. *Mont die lieghet, sielen verslaet; Beter es camp dan hals ontween.*³⁾

¹⁾ John Ries, de bekende auteur van *Was ist Syntax?* (1894) gaf een zeer gedetailleerde opzet van een studie over dit onderwerp: *Zur Wortgruppenlehre, mit Proben* (1928). Hij definieert de woordgroep als „jedes Gebilde das weder Einzelwort (Kompositum) noch Satz ist“, maar geeft toe dat ook hier geen scherpe grenzen te trekken zijn.

²⁾ Deze termen gebruikte Tatian Bratu in een belangrijk opstel, getiteld *Probleme der neuhochdeutschen Wortfolge* (P.B.B. 62 (1938)).

³⁾ Stoett § 97 j en l.

Het onbepaalde lidwoord ontbrak in het Mnl. nog in een zin als: „So wanneer *raetsman* gebrect” en vooral na *oit*, *noit*, *ie*, *nie*, *cume*, b.v. „Men sach *noit lelic lief*”.¹⁾ Hetzelfde is nog het geval in de taal van Vondel, b.v. „Noit droegh *winter* witter verwe”²⁾ of van Bredero, b.v. „Nooit worde *blooden bloet* van schoone vrou bemint.”³⁾ Maar als Vondel op andere plaatsen het lidwoord achterwege laat, b.v. „aen bladerigen wilg”; „gekloncken door zwaeren beukelaer”, dan behoeft men daarin niet, met Van Helten, te zien „een rest van het oorspronkelijke, niet bezigen van het onbepaalde lidwoord een”. Veeleer berust dit op dichterslijk-individueel gebruik, in verband met de versbouw. Ook in de taal van de Tachtigers komt het voor, o.a. zeer veel in de verzen van Albert Verwey, b.v. „een wintermorgen vroeg, voor *dag* begon”; „terwijl 't Christuskind in *krib* en *stal* lag”. Men denke ook aan de impressionistische prozastijl van Arij Prins.

Regelmatig kan het lidwoord gemist worden, als een comparatief van het adjektief voorafgaat: „ik heb nooit mooier portret gezien”.

Overbodig is het lidwoord ook, als het substantief het karakter krijgt van een eigennaam, b.v. naar *stad* gaan, gezegd door een boer uit de omtrek van een bepaalde stad; vgl. daarmee: naar *huis*, op *kantoor*, ouder: op *stoel* (= op de preekstoel) e.d.⁴⁾ Het lidwoord ontbreekt in het algemeen bij eigennamen, tenzij dit daarmee tot een eenheid versmolten is (*Den Haag*, *De Balkan*).

174 Substantief + substantief.

a. Twee (soms meer) substantieven kunnen als gelijkwaardig gekoppeld worden door bindwoorden als *en*, *of*, *niet*, *noch*, *met*, soms versterkt met bijwoorden: *niet (alleen) . . . maar (ook)*, (*zelfs*), b.v. *stoelen* en *tafels*, *Jan* en *Piet*, *Jan* of *Piet*, *èn Jan èn Piet*; *niet alleen Jan*, *maar ook (zelfs) Piet*; *zowel Jan als Piet*. Op mogelijke inkorting (*voor-* en *nadelen*) is hiervóór (§ 75) al gewezen.

Een meervoudig begrip ontstaat door twee zelfde substantieven door een voorzetsel te verbinden, b.v. *keer* op *keer*, *jaar* na *jaar*, *jaar* voor *jaar*, *dag* voor *dag* (vgl. Hd. Tag für Tag), *seconde* voor *seconde* (A. Coolen). Deze verbinding was al gebruikelijk in de zeventiende eeuw, o.a. bij Huygens: *gangh* voor *gangh* (*Hofwijck*, vs. 299), met *jock* voor *jock* (*Oogentroost*, vs. 3), bij Poorters: *snick* voor *snick*. In het Zuidnederlands ook bij Conscience: *stuiver* voor *stuiver*, *druppel* voor *druppel*. Veel-

¹⁾ Stoett § 97 k.

²⁾ Van Helten § 235.

³⁾ Van der Veen § 95².

⁴⁾ Vgl. ook § 176, noot 1.

vuldig is een dergelijke verbinding bij Bilderdijk: *vlag bij vlag, gunst op gunst*, de bergen gloeien op uit *dal na dal*. In Potgieter's stijl komt herhaaldelijk de koppeling door *bij* voor, b.v. *golf bij golf* = menige golf; bij Schaepman vaak door *op*: *bode op bode, zucht op zucht, traan op traan*, in *vlucht op vlucht*.

b. Het tweede substantief wordt als appositie toegevoegd om kwaliteit of beroep aan te geven: Juliana, koningin der Nederlanden; Drees, minister-president; Jansen, de timmerman. De beide substantieven hebben gelijk accent en worden gescheiden door een korte pauze, in het schrift door een komma aangegeven. Bij nauwere verbinding vervalt de pauze en krijgt de groep een eenheidsaccent b.v. *Willem de Zwijger*. Dat geschiedt steeds als een voornaam met een geslachtsnaam verbonden wordt, b.v. *Hendrik de Vries*.

c. De omgekeerde volgorde komt voor, als bij een eigennaam een titel of een soortnaam voorafgaat, b.v. Koningin Juliana, Minister Drees, Oom Jan, het Koninkrijk Nederland, Mijnheer Jansen, de stad Utrecht, de maand Mei. In zulke groepen is het tempo vrij vlug en valt het hoofdaccent op het laatste deel.

Opmerking I: In oudere periode en nu nog in onze Noordelijke gewesten heeft soms voorplaatsing van de eigennaam plaats; dan versmelt de koppeling tot één naam, b.v. *Jan-neef, Maaikemeu*. Vgl. uit de taal van Bredero *Symetje-neef, Thomasvaer, Grietebuur*; in Hooft's Warenar: *Trijnift*¹⁾.

Opmerking II: In het Mnl. was *Rome die stat* gewoner dan *Die stat Rome* (vgl. Van Thebe die stede; Te Jherusalem in die stede).

Opmerking III: Ook als twee voornamen gekoppeld worden ontstaat feitelijk, ook blijkens tempo en accent, een samenstelling, b.v. *Annemie, Pieteeke, Jan-Willem*, enz.

De oude regel dat de appositie in naamval kongruëert met het hoofdwoord wordt reeds in het Middelnederlands kunstmatig, naar Latijns model, toegepast. Naast een blijkbaar vertaalde verbinding als: „Die sone Zebedeus, Jans broeder des evangelisten”, vindt men: „Bi Alexandren, die grote coninc”, of „Dor Samariën, dat lant.” In de zeventiende eeuw heerst, door het verdwijnen van de naamvalsonderscheiding, grote verwarring. Men leest dan zowel: „aan haer man *den* Coning”, als „ick *uwen* Koningh”. Van Helten (§ 243), uitgaande van wat behoorlijk zou zijn, zegt dan dat „de correspondentie veronachtzaamd” werd, en ook Van der Veen (§ 100) acht de overeenkomst „niet zelden verwaarloosd”.²⁾

¹⁾ Zie de artikels van Verdenius en van Tuinstra in *N. Tg.* XXXIV, 167 en 279.

²⁾ Eigenaardig is dat men in het Duits bij Goethe nog aantreft: „Ich traf einen jungen V. an, ein offner Junge (Sütterlin, blz. 254).”

d. Een substantief dat hoeveelheid, maat, gewicht uitdrukt, wordt verbonden met een stofnaam of verzamelnaam. De inhoud wordt b.v. aangegeven: *een glas wijn, een kopje thee, een mand appelen, een doos postpapier, een stuk woeste grond*. De hoeveelheid in gewicht of maat: *een pond vlees, een liter melk*; de tijdsduur: *een uur fietsen*; de prijs die de hoeveelheid bepaalt: *een stuiver mosterd, een kwartje peren*. Dat wij hier te maken hebben met een woordgroep en niet met een samenstelling, blijkt uit de vergelijking van: *een glas wijn* met een *wijnglas* (§ 76).

Aandacht verdient ook de accentuering: „daar staat een *múd* áppelen” (gevuld met appelen) naast „in de kelder ligt een *mud* áppelen” (een uitgespreide hoeveelheid). Soms nadert het eerste woord tot een aanduiding van een onbepaalde hoeveelheid, als synoniem van veel of weinig: een *massa* mensen, een *beetje* water, een *handvol* soldaten, een *paar* vruchten.¹⁾ Vandaar dat men in het laatste geval niet spreekt van *dat paar dagen, brieven, uur*, maar *die of de paar . . .* want *die paar* staat gelijk met: enige, weinige.

Opmerking: Bij de gevallen onder c en d wordt het hoofdaccent verlegd, indien door tegenstelling rolverwisseling plaats heeft: niet de stád, maar de provincie Utrecht; niet een glás, maar een flés wijn.

Misleid door de formele overeenkomst sprak Den Hertog (deel I, 87) van „bijstellingen” en schreef hij op grond daarvan gelijkheid van naamval voor. Men zou dan moeten schrijven: „een glas rode wijn smaakt mij goed”, maar „ik drink liefst een glas *roden* wijn”. Een merkwaardige proeve van grammair raisonnée! Ook Overdiep sprak nog van „bijstelling”, maar konstateert geen „verschil in naamvalsfunctie”.

In een oudere flekterende periode werd de verhouding van het tweede deel tot het eerste uitgedrukt door een genitivus partitivus, waarvan Stoett in het Mnl. zeer talrijke voorbeelden opsomt (§ 153), waaronder ook gevallen als *een paer volcx, een deel troests*.²⁾

Resten van deze verouderde flexie zijn nog bewaard in ongemene verbindingen als: *een bete broods* (vgl. een hapje brood), *een ton gouds, een som gelds* (= een som geld), *een eind weegs* (vgl. een eind straatweg) en gewoner: *een uur gaans* (maar daarnaast uitsluitend: een uur sporen, een uur fietsen, enz.).

Reeds in het Mnl. vindt men de ongeflekte naast de geflekteerde, b.v. „een mudde *tarwe*” naast „een mudde *tarwen*”³⁾. Vondel's taalgebruik kent nog: *een dronck waters* naast *een*

¹⁾ In dat geval schrijft men in het Duits *paar* niet als substantief met een hoofdletter (Paul D. Gr. III, 296).

²⁾ Vgl. ook in het Duits nog: *eine Flasche guten Rheinweins*, en daarnaast met kongruerende naamval: *einen Becher guten Wein* (Paul D. Gr. III, 296).

³⁾ Stoett § 160.

druppel zweet. ¹⁾ In de zeventiende eeuw was het aantal gevallen met genitief-*s* blijkbaar groter dan de schamele resten van nu. Bredero kent ze in zuivere volkstaal, b.v. *een kartier uyrs, een vaene biers, een pijntje wijns*; daarnaast als scheldwoord: *die stucke guyts, -diefs, -boefs, -drochs.* ²⁾ Vondel vormt naar analogie van het bovengenoemde *een dronck waters* ook bij vrouwelijke woorden: *een drop verquickings, mijlen zees.* ³⁾

Opmerking: Het Mnl. kent ook gevallen waar de verbinding gevormd wordt door de praepositie *van*: *een dropel van zweet, een trop van propheten.* Daarbij kan invloed van het Frans gewerkt hebben, maar ook het Engels kent: *a troupe of soldiers*, en wij spreken nog van: *een schat van geld.* Vruchtbaar is die konstruktie in elk geval niet geworden.

e. Op neiging tot taalspaarzaamheid en invloed van geschreven taal berust de koppeling van substantieven, duidelijk in het verband, maar die bij omschrijving meer woorden zouden vereisen: het *Ministerie-Heemskerk* (d.i. samengesteld door, onder leiding van H.), de *methode-Bouman* (d.i. uitgedacht door, toegepast door B.), een *kaartje-derde klas* (toegang gevende tot ..), het trajekt *Utrecht-Arnhem* (van U. naar A.) enz. ⁴⁾

Hiermee te vergelijken is de gewoonte, de naam van de echtgenote te koppelen aan die van de man, met weglating van het verduidelijkende „geboren”, b.v. *Mevrouw Hendriks-Jansen.* ⁵⁾

175 Groepering van twee substantieven door middel van flexie (genitief).

Hierbij kunnen we twee gevallen onderscheiden: ^{10.} het geflekteerde substantief, al of niet begeleid door een lidwoord of voornaamwoord, gaat voorop; ^{20.} het volgt op het substantief dat daardoor bepaald wordt.

I. In het Algemeen Beschaafd is het gebruik van een vooropgeplaatste genitief op *-s* beperkt tot persoonsnamen, b.v. *Vondels drama's, mijn vaders huis* (waarbij de *s* „mijn vader” verbindt met huis), maar tevens analogisch uitgebreid tot vrouwelijke persoonsnamen: *moeders werk, tantes verjaardag.* Wanneer daarnaast ook voorkomen verbindingen als *rijkeluis woning, armeluis kinderen*, dan is eer te denken aan een samenstelling met de daarbij zo

¹⁾ Van Helten II, blz. 130.

²⁾ Zie Van der Veen § 102, die intussen litteraire voorbeelden en andere uit echte volkstaal onkritisch door elkaar haalt.

³⁾ Van Helten § 260.

⁴⁾ Deze verbindingen zijn dus van andere aard als de samenstellingen hiervóór in § 76 besproken (*prins-gemaal, Sleeswijk-Holstein* enz.).

⁵⁾ De Duitse gewoonte om de naam van de plaats van afkomst achter de naam te plaatsen (b.v. *Meyer-Bremen*) heeft hier nooit navolging gevonden. Wanneer hier te lande vanouds de „van” gekozen werd naar de plaats van afkomst, dan ging oorspronkelijk het voorzetsel *van* vooraf, b.v. *Van Deventer*, maar dat kon ook ontbreken (*Vollenhove, Steenberg*).

gebruikelijke bindings-*s* (§ 24; 76). Ongewoner, meer onder invloed van geschreven taal, zijn verbindingen als 's *lands* welvaren, 's *mans* gedrag, die door de rederijersmode in de vijftiende en zestiende eeuw tijdelijk grote verbreiding kregen, zowel bij mannelijke als bij vrouwelijke substantieven, b.v. *shongers*, *sbliscaps*. Verbindingen met de volle vorm *des* b.v. des konings macht, komen ook in letterkundige taal nauwelijks meer voor, maar in het Middelnederlands waren ze nog volop in gebruik. ¹⁾

In het Middelnederlands kon de genitief-bepaling tussen lidwoord en substantief geplaatst worden, b.v. die *Gods* wigant, die *Gods* genade, die *meesters* wille, ook wanneer na voorafgaande *s* het genitief-teken ontbrak, b.v. die twee *Zebedeus* kinder; die *Judas* vriende. ²⁾ Men heeft wel gemeend dat rechtstreekse voortzetting van deze constructie nog te vinden is bij Vondel en Bredero. Van Helten beschouwt als zodanig bij Vondel: „*de drijvers stock*” en „*d’Aertspriesters dochter*” ³⁾, Van der Veen bij Bredero: *het vaderlands beschutten*. ⁴⁾ Het is duidelijk dat deze gevallen gelijk staan met het boven besproken: *mijn vaders huis*, of bij Vondel: *uw vaders lijck*. Daarmee is niet in strijd dat Huygens schrijft: *den hongers lust* (Hofw. vs. 255), want *den* kan een mannelijke genus-*n* hebben. ⁵⁾

Opmerking: In de 17de eeuw wist Van Heule in de tweede bewerking van zijn grammatika met deze constructie geen raad. Hij zegt „dat het woorden *Dat* in het tweede geval niet en verandert, want men zegt „*Dat diers aert; Dat lants lengde; Dat waters onstuymichheyt,*” enz.

In hedendaagse poëzie herleefde het gebruik van de voorgevoegde genitief op *s*, onafhankelijk van het genus en zonder lidwoord, vooral bij abstracta. Veel voorbeelden vindt men bij Boutens en zijn volgelingen, b.v. aan *jeugds* festijn, aan *spiegels* weerschijn, uw *ziels* kristal, tot *nachts* val. Waarschijnlijk zijn Engelse voorbeelden bij bewonderde dichters daaraan niet vreemd.

II. Zeldzaam is een achtergeplaatste genitief van eigennamen, (dus zonder lidwoord), in bijbelse taal: *de liefde Gods*, *de psalmen Davids*, *de spreuken Salomons*, *de arke Noachs*, in de

¹⁾ Eigenaardig was daarbij een gesplitste constructie: *des hertogen bode van Gelre; des graven wijf van Henegouwen*, met een verduidelijkende toevoeging (Stoett § 156).

²⁾ Stoett § 155, die er ten onrechte aan toevoegt: „thans nog: de *Haarlemmer courant*”, want dit is een jongere analogie-vorm.

³⁾ Vgr. II, blz. 139.

⁴⁾ § 109. Daarnaast als meer litteraire vorm: *door des Minners anjaghen* (§ 108).

⁵⁾ Opmerkelijk is bij Huygens de schrijfwijze: *haer's levens tijd* (Hofw. vs. 58) om *haer* quasi te verbinden met *tijd*!

Middeleeuwen in ruimer gebruik: *die sone Mariën, voor die voete Jhesus*, waarschijnlijk naar Latijnse voorbeelden gevormd.¹⁾

Gewoner, maar tot de geschreven taal beperkt, en in afnemend gebruik, is de in § 174 besproken partitieve genitief en de achterplaatsing van het substantief voorafgegaan door de oude genitief van lidwoord of voornaamwoord. Geïsoleerd zijn gevallen als: *de vreeze des Heren, de heer des huizes*.

Eigenaardig is ook de zogenaamde appositionele genitief, waarbij het hoofdbegrip in de genitief staat, terwijl het vooropgaande substantief als vergelijking bedoeld is. Dit gebruik is beperkt tot de dichtertaal, b.v. bij Vondel (Opdracht van de *Jeptha*): „Het Heilighdom des bijbels” d.i. de bijbel, heilig als een tempel, bij Huygens (*Zeestraat*, vs. 857): „de Rivier des Tijds”: de tijd die vloeit als een rivier. Nog, in omgekeerde volgorde bij J. C. Bloem: „s levens koningsmaal”.

De mannelijk-onzijdige genitief (*des, diens, dezes, mijns* enz.) is uit de omgangstaal geheel verdwenen en wordt in tijdschriften, boeken en dagbladen steeds ongebruikelijker, zoals uit een vergelijkende statistiek van twintigste-eeuwse geschriften kan blijken. Dat het uitsterven van een levend *des* al uit de zestiende-eeuw dagtekent, blijkt uit de toenmalige kunstmatige invoering bij oorspronkelijk vrouwelijke woorden (*des taals*, in de *Twe-spraack, des zons* bij Hooft enz.)²⁾.

Meer vertrouwd is men gebleven met het vrouwelijke *der* en vooral met het algemeen-meervoudige *der*, gesteund door oude titels als: De Maatschappij *der* Nederlandse Letterkunde; Het Koninkrijk *der* Nederlanden. De carrière van het enkelvoudige *der* is besproken in § 29; in bepaalde stijlsoorten kan het nog lang voortbestaan, temeer omdat zulke genitieven, naar de juiste opmerking van V. Haeringen³⁾, omslachtige voorzetselkonstrukties helpen vermijden en dus taaleconomisch werken.

176 Substantieven verbonden door praeposities.

Door een rijke verscheidenheid van praeposities kunnen allerlei betrekkingen tussen twee verbonden substantieven aangegeven worden: het huis *in* (*buiten*) de stad; de week *voor* (*na*) Pasen; een slag *met* de vuist; geld *voor* levensmiddelen, de verhouding *tussen vrienden*, enz.⁴⁾ Zeer gebruikelijk is *van*, ter vervanging van de vroegere *casus*.

¹⁾ Stoett § 162.

²⁾ Zelfs in het latere Mnl. vindt men al *des* bij vrouwelijke woorden o.a. in het Scaecspel en in een vertaling van Breidenbach, o.a. *des wets, des stadts, liefde des rechtveerdicheits*. Vgl. § 24.

³⁾ *N. Tg.* II, 154.

⁴⁾ Praepositie + substantief, al of niet met het lidwoord: *op reis, om strijd, in dienst, onder ede* kunnen ook rechtstreeks met het werkwoord in verbinding gebracht worden, als deel van het praedikaat; zie § 198.

Onjuist is het, dan te spreken van een „omschreven genitief”: het is een daarnaast staande konstruktie van geheel andere aard, die al in het vroege Middelnederlands op te merken valt. In het Limb. Leven van Jezus vindt men al: *vander evangeliën* (met een datief *der* bij *van*); in 15de-eeuws proza is ook *vanden* zeer gewoon. De vrees dat de jongere vormen tot „eentonigheid”, „verslapping van ritme” zouden leiden, is ongemotiveerd ten opzichte van een schrijver die gewoon is te hóren wat hij schrijft. Bij een genitief-betrekking is immers ook maar in een kleine minderheid van gevallen een oude buigingsvorm mogelijk! ¹⁾ In het Duits heeft *von* ook bij voornaam schrijvers een kans gehad, b.v. bij Goethe: „das Ziel von seinem Wunsch”, maar het is, behoudens onmisbare gevallen, in de „Schriftsprache” teruggedrongen (Paul D. Gr. III § 242).

Sommige substantieven worden, evenals de verwante verba, verbonden met een vaste praepositie (vgl. de verbale groep in § 198): de *vrees voor* gevaar, de *hoop op* de toekomst, enz.

Eigenaardig is de funktie van de praepositie *van*, waar de verbinding tussen de substantieven een vergelijking uitdrukt: *een boom van een kerel* = een kerel als een boom, *een hark van een vent*, *een bengel van een jongen*, *een schat van een meisje*. Deze konstruktie die zich in de Germaanse talen klaarblijkelijk in aansluiting bij het Romaanse type (*un diable d'homme*) heeft ontwikkeld, is uitvoerig behandeld in *WNT* XVIII, 410 vlg. ²⁾ Zulke verbindingen treft men reeds in het Mnl. aan, b.v. *een leeuw van een man*. De vergelijking staat als metafoor voorop, als het voornaamste; het tweede substantief volgt verduidelijkend. De verbinding is dus te vergelijken met dergelijke genitieven in dichtertaal: *de mist des twijfels*, *de wolken onzer bezorgdheid*, *de hemel des gewetens* (Potgieter).

Een enkele maal koppelt *van* een zinnetje aan het voorafgaande substantief. Dat heeft dan ongeveer de waarde van een substantief, b.v.. Een lawaai van wat-ben-je-mel! (vgl. een lawaai van de andere wereld); een koek van *heb-ik-jou-daar* (d.w.z. van verbazende omvang). Naast deze familiere voorbeelden vond ik, meer litterair getint, het volgende voorbeeld: „die bijzondere glans, die alleen het gezamenlijk doorleefde pleegt te overleven: de glans van weet je nog, toen?” (d.w.z. van dierbare herinneringen).

Wanneer een aantal van zulke groepen waarbij het eerste substantief en het voorzetsel verschillend zijn, maar het tweede substantief hetzelfde is, aan elkaar gekoppeld worden, dan kan samentrekking plaats hebben: het laatste substantief wordt éénmaal genoemd en de voorzetsels krijgen een ongewoon sterk accent. Jacob Geel, die dit kenmerkend noemt voor de „knorrige

¹⁾ Zie daarvoor *N. Tg.* X, 293.

²⁾ Verder door Paardekooper *N. Tg.* XII, 93 vlg.

stijl", geeft als voorbeeld: hun ingenomenheid mèt, hun over-dreven liefde töt, en hun onophoudelijk streven naar lof en prijs." Onlangs tekende ik daarvan een modern voorbeeld aan bij een voornaam auteur: „door overgave áán, door verzinking ín, door vereenzelviging mèt een van haar algemeenste verschijnselen."

177 Verbinding van twee substantieven door het vergelijkende voegwoord als, en door gelijk.

In de vorige paragraaf werd er al op gewezen dat naast een boom van een kerel staat: een kerel als een boom, waarbij de vergelijking achteraan komt. Dezelfde waarde heeft de verbinding door *gelijk* (in het Zuidnederlands ook: *lijk*). In het Middelnederlands volgde dan een datief, b.v. *gelijc ere rosen, gelijc enen miste*¹⁾, maar in de zeventiende eeuw is deze datief verdwenen. Vondel schrijft b.v. *gelijck de dagh*.²⁾

178 Verbinding van twee substantieven door het verzwakte possessieve pronomen z'n, d'r.

In verbindingen als *Jan z'n schuld, Anna d'r werk, die mensen d'r opvatting* doen de beide eerste bestanddelen dezelfde dienst als vroeger de genitief. Ze behoren ongetwijfeld tegenwoordig tot de beschaafd-gesproken taal, al worden ze veelal uit geschriften geweerd. Aanbevelenswaardig is de konstruktie bij eigennamen op s, b.v. *Beets z'n Camera, Huygens z'n gedichten*, omdat bij een voorop geplaatste genitief geen s meer mogelijk is, en de schriftelijke aanduiding Beets', Huygens' maar een noodhulp is. Ook als men het meervoud (b.v. die mensen) voorop wil plaatsen, is deze verbinding de enig mogelijke, omdat „dier mensen" voorop geplaatst, geheel verouderd aandoet.

In (vooral oostelijke) dialekten hoort men nog de volle vormen van het possessief (*zien, haar, heur*) en breidt de mannelijke vorm zich uit ten koste van de vrouwelijke.³⁾

De oorsprong van de verbinding is duidelijk. In een zin als: „Ze hebben mijn broer z'n fiets ontstolen" voelt men nog *mijn broer* als indirect objekt, *z'n fiets* als rechtstreeks objekt. Vervangt men *ontstolen* door *weggenomen* of *gestolen* dan is de zin al enigszins anders op te vatten, maar volledige „Verschiebung der syntaktischen Gliederung"⁴⁾ heeft plaats als men gaat zeggen: „Mijn broer z'n fiets is gestolen". Dan wordt „mijn broer z'n

1) Stoett § 181 Opm.

2) Van Helten § 160.

3) Het eindpunt wordt bereikt in het Afrikaans, waar *s'n* voor alle gevallen geldt, b.v. die tafel *s'n* poot. Eigenlijk is het dan geen possessief meer, maar is *s'n* op weg om een nieuw genitief-suffix te worden bij het substantief dat voorafgaat.

4) De term is van H. Paul *Prinz*. XVI.

fiets", als nieuwe woordgroep geïsoleerd, onderwerp van de zin. Vgl. ook in de Gijsbrecht vs. 40—41: En ried de ridderschap en al de groote steën / Te roepen, om den vorst zijn' moedwil te besnoeien.¹⁾

Het gebruik van deze konstruktie gaat in onze taal veel verder terug dan men zou menen. In de vijftiende eeuw vindt men reeds: *den enen sijn penninc; die here sijn wegen*, waarbij in het laatste voorbeeld de onverbogen vorm opvalt. Evenzo in het Geuzenliedboek: *de onnoselen haer leven* en bij Huygens: *de Boer sijn antwoord, de Moor sijn kaken*, en nog in zijn *Hofwijck* (vs. 337) *'t eerste sijn gemack*, en in *Cluyswerck* (vs. 32): *ouderen haer ooren*. In de taal van de jonge Vondel, van Bredero²⁾, vooral van Cats zijn voorbeelden er van verre van zeldzaam. Maar tegen het midden van de zeventiende eeuw — wellicht ook door invloed van de Statenbijbel — begint het banvonnis van de renaissancegrammatika te werken, al zegt Sewel in 1708 nog dat hij aan „Klaas zijn hoed” de voorkeur zou geven boven „Klaassens hoed”, zoals Huygens schrijft.³⁾

179 Verbinding van substantief en adjektief.

In het hedendaagse Nederlands is de vaste plaats van het adjektief vóór het substantief en na het lidwoord of andere bijvoegelijke woorden. Er zijn maar enkele uitzonderingen: de omgangstaal kent: *heel de stad, heel mijn leven, al zijn bezittingen, allebei de kinderen*, terwijl in biezonder taalgebruik voorkomen: *God almachtig* (in het eedformulier) en als vertaling uit het Frans: *Staten-Generaal, Gouverneur-generaal*.

Twee adjektieven, al of niet door een korte pauze (in het schrift een komma) gescheiden, staan beide vóór het substantief: *een kostbaar(,) wit kleed, een lief(,) vriendelijk kind, een flink groot huis, een schitterend rood licht*. In de beide laatste gevallen, zonder rust, kan het eerste adjektief adverbiale betekenis krijgen:

¹⁾ In de soortgelijke Duitse verbinding treffen we dan ook een Datief aan: „dem Bürgermeister sein Haus” (Paul *Synt.* III § 241: „in volkstümlicher Rede der gewöhnliche Ersatz für den nicht mehr gebräuchlichen Genitiv neben Substantiv”). In het Duits staat daarnaast, niet als kontaminatie, maar als oudere verbinding: „des armen Menschen sein Tot” (Paul *Synt.* III § 240). Deze verbinding is ook in het Mnl. niet onbekend, b.v. *der Sarracine haer rike; der ongelovighen haer hovaerde* (Van Helten *Vgr.* § 271). Later nog bij Vondel: *deser twee hun leven*.

²⁾ Bij Bredero leest men in de *Sp. Brab.*, met een ten onrechte toegevoegde *s*: *een tellenaers sijn aersgat*.

³⁾ *Klaassens* zal wel teruggaan op een ouder *Klaassen*. In Holland en Utrecht kent men nog dialektisch *Pieten huis*, terwijl er dan weer verzwakt tot *e*, b.v. in Oud-Beierland, volgens Dr. Opprel: noome segaar, Miene jurrek. Ook in de Noordbrabantse Kempen zijn vooropgeplaatste genitieven van het type: *Dä's Jannen hous, Piete pärd, Bethe pon* (= japon) in dagelijks gebruik. De gissing van J. te Winkel (*Inleiding*, blz. 492) dat dit nieuwe suffix uit *hem* ontstaan zou zijn (den man hem huis > de man-en huis) lijkt mij onaannemelijk.

ze worden dan ook niet gelijk geaccentueerd. Immers wanneer aan het substantief twee adjektieven voorafgaan, dan zijn er twee mogelijkheden: ze kunnen beide het substantief bepalen b.v. *een lange(.) forsgebouwde man*. Dan kan er korte pauze ontstaan. In het tweede geval bepaalt het eerste adjektief de groep, gevormd door het tweede adjektief + substantief, b.v. *een forsgebouwde lange man*. Een pauze is er dan niet. ¹⁾

Een groep van twee adjektieven, door een voegwoord verbonden, kan zowel vóór het substantief staan als in onverbogen vorm er achter: een grote en ruime woning; een woning, groot en ruim. ²⁾

Het oudere Nederlands kende nog een vrijere woordschikking. In het Mnl. kon het adjektief, meestal onverbogen ook achter het substantief komen: *een ridder goet, van eere joncfrouwen bequame, dat volc geleert, sijns vaders almechtich*. Hier kan een oud-Germaanse traditie met Latijnse en Franse invloed samengewerkt hebben. Het ontbreken in het proza, ook in het oudste, wijst er op, dat deze konstruktie al vroeg in de levende taal buiten gebruik was, en nog slechts in poëzie gehandhaafd werd.

Is het substantief begeleid door twee adjektieven, dan waren in het Mnl. verschillende konstrukties mogelijk: 1°. evenals nu, beide vooropgaande: een *arm vremt man*, 2°. beide volgende: een man *lasers, juchtich*, 3°. één voor, één achter: *een out man vroet*, 4°. verbonden door *ende*, achtergeplaatst: een twist *sware ende fel*, 5°. gesplitst: een *sware plage ende fel*, 6°. met herhaling van het lidwoord: die *grote berch entie hoge*, 7°. met herhaling van de praepositie: met *fellen* woorden *ende met suren*. ³⁾

In de rederijkerskunst wordt de oude letterkundige traditie nog lang gevolgd. Bij Anna Bijns vindt men b.v. nog: *ghenadige moeder vroet; een cranck vaetken eerdelijck*. ⁴⁾

De vroege renaissance, gesteld op ongemeen taalgebruik, sluit zich daarbij aan, waarschijnlijk mede onder invloed van bewonderde Italiaanse en Franse voorgangers. Talrijk zijn de achtergeplaatste adjektieven in het vroege dichtwerk van Hooft, b.v. in de *Granida*: „dit *effen* voorhoofd *net*”. Evenzo in de taal van de jonge Vondel: *'t ijslijck slaghzwaert bloot; met purpren kleeden schoone*. ⁵⁾ Bredero volgt daarin Hooft na: dit *stil* water *klaer; sijn hooghe geest doorluchtich*. ⁶⁾

¹⁾ Zie Kruisinga *Het Nederlands van nu*, blz. 106. Het daar toegevoegde voorbeeld: *uitstekende bruine bonen* gaat een stap verder: dan is er eigenlijk reeds een samenstelling ontstaan (vgl. § 77). De oude regel die steeds een komma tussen de adjektieven voorschrijft, berust dus niet op het ritme.

²⁾ Zie voor andere verbindingen tussen adjektieven § 184.

³⁾ Zie meer voorbeelden bij Stoett § 135 vlg.

⁴⁾ Zie Bogaers-Van Helten in het *Gloss.* op Anna Bijns.

⁵⁾ Van Helten § 102.

⁶⁾ Van der Veen § 58.

Als de klassieke taal van de zeventiende eeuw vaste vormen aanneemt, wordt deze vrijheid in de ban gedaan. Vondel gaf immers in 1650 aan jongeren de raad, „gelijk een pest te vermijden, de woorden tegen den aert onzer tale te verstellen.”

Opmerking: Eigenaardig is, dat soms een zinnetje adjektivische functie kan krijgen, b.v.: „met te wijzen op *ik weet niet hoeveel* (= talloze) tekortkomingen”.

180 Verbinding van het substantief met voorafgaande of volgende verbale nomina, participia en infinitieven met te.

De beide participia hebben een zozeer adjektivisch karakter, dat ze geen afzonderlijke bespreking behoeven. ¹⁾ Ze worden als adjektieven, al of niet verbogen, voor het substantief geplaatst: de *geleerde* verhandeling, de *voldane* rekening, de *doorstane* angst. Een voorafgaand participium praesentis kan van bepalingen vergezeld zijn: de *op de zaak betrekking hebbende* documenten. Onnederlands klinkt een participium van een werkwoord + infinitief; b.v. onze dan nog *ontstaan moete* beweging van tachtig. Maar ook de infinitief + te treedt adjektivisch op, gelijkstaande met het Latijnse gerundivum: de *te verrichten taak*, de *af te leggen weg*; ook met ontkenning: *van niet te onderschatten belang*. Minder gewoon klinkt de verbogen vorm: de *af te stane* gebieden, met *niet te weerstane* drang. Opmerkelijk is dat eenlettergrepige verba als *doen* en *gaan* zich tegen die buiging verzetten: „het te doene werk”, „de te gane weg” is geen goed Nederlands. Mogelijk is wel weer: de moeilijk te *begane* wegen. Hoe oud die verbinding is, valt moeilijk na te gaan. Stellig ouder is het praedikatieve gebruik: die kans *is te wagen*, die daad *blijft te betreuen*, dat *is niet te doen*, dat *staat te bezien*. ²⁾

Bij de achterplaatsing van een infinitief, is de oude praepositie *te* — als deel van de infinitief gevoeld — vaak niet meer voldoende, en wordt de verbinding door *om te* tot stand gebracht: *de lust om te gaan*, *de moed om te vechten*, *de vrees om te kwetsen*, maar daarnaast toch ook: *de verwachting te zullen slagen*, *de angst zich te vergissen*. Soms wordt ook *van* gebruikt: *de schijn van te liegen*, *de vrees van te vallen*, *het geluk van rijk te zijn*.

In het Zuid-Nederlands kent men dan de enkele praepositie *om*, die ook in de zeventiende eeuw — waarschijnlijk onder Zuidelijke invloed — bij Noordelijke auteurs aangetroffen wordt, b.v. bij Bredero: *stof om schilderen*; *met lust om weten*.

¹⁾ Zie § 69.

²⁾ Zie meer voorbeelden in *WNT XVI*. Vgl. ook § 68.

181 Verbinding van het substantief met andere adjektivische woorden: voornaamwoorden, telwoorden.

Ook deze woorden (*deze, die, mijn, veel, alle, vijf, vijfde* enz.) komen vóór het substantief te staan. Bij twee bepalende woorden komt het possessief pronomen het dichtst bij het substantief: *al mijn boeken*, en minder gebruikelijk: *dit mijn huis*, maar daartegenover: *mijn beide zusters*. Evenzo sluit het telwoord zich bij het substantief aan: *deze vijf boeken, zijn vijfde* verjaardag.

Voor oudere taalperioden valt hierbij het volgende op te merken:

10. het possessief kon, evenals het adjektief, onverbogen achter het substantief geplaatst worden, b.v.: *in die handen dijn*¹⁾, en nog in het Wilhelmus: *den trouwen dienaer dijn*.
20. Het Mnl. kent voor het substantief ook de verbinding *een + possessief*, b.v. *een sijn camerlinc, een u vrient*, mogelijk naar Frans voorbeeld (*un sien fils*). Daarnaast ook: *som die Fransoyen*.²⁾
30. Het onbepaalde *negheen* kan achter het substantief staan: *wijf negheene, sine vonden water negheen*.³⁾
40. Het substantivische *vele* werd gevolgd door een genitivus partitivus, b.v. *vele hoger lude, vele kerstijns volcs*, waarnaast evenwel ook reeds voorkomt: *vele scone wijf*.⁴⁾ Deze genitief wordt niet meer herkend in verbindingen als *veel praats, veel bekijks*, waarin *praats* en *bekijks* als substantieven opgevat worden.
50. *Al* kan zowel verbogen vooropgaan (*alle die prochiane*), als onverbogen volgen (*met sinen lieden al*).
60. *Beide* kan vóór het lidwoord en vóór het possessief komen te staan: *van bede den landen en beide sine voeten*.⁵⁾
70. Telwoorden werden vaak nog gevoeld als zelfstandige woorden, zodat het bijbehorende substantief, als genitivus partitivus, zowel kon volgen als voorafgaan, dus: *vijf der voete naast der name twee of viertich dusent volcx*.⁶⁾ Daaruit kan door deflexie een nieuwe konstruktie ontstaan zijn: *viere die beste, seven de naeste weiden*, die weer de overgang gevormd hebben tot het tegenwoordige: *de vier beste, de zeven naaste weiden*.

182 Verbinding van substantief met adverbium.

In strijd met de voor het Latijn geldige definitie van adverbium.

1) Stoett § 128.

2) Stoett § 98.

3) Stoett § 87.

4) Stoett § 153.

5) Stoett § 107.

6) Stoett § 99.

dient dit in onze taal herhaaldelijk als bepaling van een substantief. Meestal wordt het adverbium er achter geplaatst:

10. als bepaling van plaats: de deur *rechts*, het huis *hiernaast*, die jongen *daar* (vgl. in 't Frans: ce garçon-là); van richting: de stad *uit*, de deur *in*;
20. als bepaling van tijd: het feest *gisteren*; die vergadering *toen*; het socialisme *nu en straks*; „de samenwerking *nú*, de samenwerking *stràks*”, *dag-in-dag-uit*;
30. als voornaamwoordelijk-bijwoordelijke bepaling van allerlei aard: de voorraad *daarvan*, de bestemming *daartoe*, zijn standpunt *daartegenover*, enz.

En voorgeplaatst:

10. als bepaling van plaats: een *huis-aan-huis* collecte;
20. als bepaling van tijd: *nú*-Zaterdag een week geleden;
30. als bepaling van graad: hij is *geheel* kunstenaar, *meer* dichter dan geleerde;
40. vóór het substantief in appositie: X, *destijds* burgemeester; die man, *waarschijnlijk een bedrieger* ¹⁾);
50. bij ontkenning: *niet* ons land;
60. in gevallen als: *ook* mijn vriend, *nog* deze middag, *zelfs* die keer, e.d.

In de derde plaats kan een bijwoord door een voorzetsel met het substantief verbonden worden: het feest *van* gisteren, een man *van* hier, de weg *naar* boven, de familie *van* hiernaast, een uitnodiging *tegen* morgen, het genoeg *van* toen. Het bijwoord krijgt dan de functie van een substantief.

183 Verbinding van een substantief met een zin.

Het is twijfelachtig of dit verschijnsel nog tot de woordgroepenleer behoort: het onderstelt immers reeds zinsbouw. De eigenlijke relatieve zin, met relatief pronomen aan een substantief (in de hoofdzin) verbonden, zal dan ook in het volgende hoofdstuk ter sprake komen.²⁾ Er zijn echter naar de vorm adverbiale bijzinnen die zich bijvoegelijk bij een substantief aansluiten, b.v. de tijd toen ik ziek was = van mijn ziekte; de dag vóór hij stierf = voor zijn dood, de wijze hoe het gebeurd was, het ogenblik als de klok slaat, de dag dat het niet regent = zonder regen. Nog eigenaardiger: adverbiale zinnen die, gelijkwaardig met substantieven, door een voorzetsel aan een substantief gekoppeld worden, b.v. een verfrissing *voor* als je op reis gaat =

¹⁾ Paul D. Gr. III § 97 merkt terecht op, dat zulke substantieven, juist in appositie „sich adjektivischer Natur nähern”.

²⁾ Daarbij bestaat een verschil of de relatieve zin al of niet door een pauze afgescheiden is. In het tweede geval zou men eer van een woordgroep kunnen spreken. (Vgl. De Groot: *Structurele Syntaxis* blz. 91).

voor de reis; de afstand *tot* waar ik komen wil = tot het eindpunt; het uitstel *tot* wanneer je thuis komt = tot je thuiskomst. Zulke verbindingen zou men nog als uitbreiding van een woordgroep kunnen beschouwen, omdat ze in het kader van de normale zinsbouw niet passen.

II. HET ADJEKTIEF ALS KERN VAN EEN GROEP.

184 Algemene opmerkingen.

Het adjektief dat vaak deel uitmaakt van de substantief-groep, kan zelf ook weer groepvormend werken. Bij coördinatie van twee adjektieven kunnen ze eenvoudig naast elkaar staan, maar ook, gelijk reeds opgemerkt is in § 179, verbonden worden door *en* (een lief *en* vriendelijk kind), door *of* (een aangename *of* onaangename verrassing), door *maar* (een degelijke *maar* dure uitrusting), door *hoewel* (een veeleisende *hoewel* boeiende arbeid), door *altans* en *tenminste* (een goede, *altans* bevredigende oplossing). Een dergelijke concessieve verbinding is mogelijk met de verschrompelde imperatieve verbinding *laatstaan*: „een bindende, *laatstaan* verenigende factor” (J. Huizinga). Vergelijk: een bindende *zoniet* verenigende factor.

Vrij jong is ook de causale verbinding door *want* (een gewaagde *want* kostbare onderneming), die vooral door het voorbeeld van W. Kloos in zwang gekomen is, en wellicht als navolging van het Duitse *weil* te beschouwen is.¹⁾ Deze onderstelling wordt versterkt door het voorkomen van *wijl*, b.v. „voorbeeldig *wijl* navolgbaar” (Van Suchtelen). Terecht wijst Overdiep (*Stil. Gr.* § 361) er op, dat daaruit licht een „overspannen” konstruktie als parenthese ontstaan kan: „de eenzijdige — *want* overwegend op de toestanden in de mijnstreek georiënteerde — samenstelling.”

185 Verbinding van een adjektief met een adverbium.

Hiervóór werd al opgemerkt dat van twee opeenvolgende adjektieven het eerste als bepalend kan funktioneren en dan een adverbiaal karakter krijgt (*schitterend* rood), zodat het zelfs kan versmelten tot een samenstelling (*roodbruin, dofzwart*). Maar ook in lossere verband is groepsvorming met een adverbium in verschillende betekenissen mogelijk:

10. tijdbepalend: *altijd* groen, *eeuwig* jong, *steeds* gelukkig, *nog* nieuw, *nooit* ontdekt:

¹⁾ B.v. Seine mislungene weil überstürzte Arbeit (zie Sütterlin, blz. 273 en vgl. W. de Vries, *Typen der mededeling*, blz. 240).

- 2°. plaatsbepalend: *alom* bekend, *nergens* vreemd, *hier* onge-
 woon.
 3°. graadbepalend: *zeer*, *heel*, *te*, *al te* groot, zo ver, *buiten-*
gewoon mooi, en zwakker: *nauwelijks* genoeg.
 4°. ontkenkend: *niet* mogelijk = onmogelijk, *geenszins* te-
 vreden;
 5°. affektief-versterkend door interjektie: *o* zo gelukkig! *ach*
 zo droevig!

Opmerking I: Zo smelt met het onbepaalde lidwoord samen tot *zo'n*: zie
 § 39.

Opmerking II: Naast *heel groot* hoort men vaak: een *hele grote*, een
erge mooie, een quasi-verbogen vorm, naar analogie van het volgende ver-
 bogen adjektief. Reeds in de *Camera Obscura* leest men: „een heele lieve
 Henriette”. Dit verschijnsel komt ook in het Mnl. voor bij *zeer*, b.v. „up enen
 seren hogen berech” (*Levens van Jezus*, ed. J. Bergsma, blz. 30). Ook *harden*,
alten als „flekterende bijwoorden”, gelijk nu soms onder invloed van schrijfta-
 taal een verbogen helen. Gerlach Royen heeft zulke gevallen besproken in
 zijn *Buigingsverschijnselen* II, 91 vlg., waar nog gewezen wordt op: een
echte gouwe *ketting*, een *ontzettende* mooie afbeelding, *lekkere* warme voeten.
 Hetzelfde geval doet zich voor in het Duits. Paul (*D. Gr.* § 100) wijst op
 „eine ganze, rechte gute Frau”, en citeert uit Goethe: „rechte gute Leute”.
 Ook in het Frans zegt men: „une robe toute neuve”.

186 Verbinding van een adjektief met een vooratgaand on- verbogen substantief.

Het substantief bepaalt:

- 1°. de maat: *drie meter* lang, breed, diep, hoog;
 2°. het gewicht: *twee kilo* zwaar;
 3°. de tijdsduur: *zijn leven* lang;
 4°. de prijs: *een gulden* waard;
 5°. de afstand: *een heel eind* ver.

In het Middelnederlands werd dan een genitief gebruikt, b.v. *eens voets* breed, *nagels* lang ende *knokels* diep, meer dan *knyes*
 hoog, *eere roede* verre. Deze genitief is later in het Duits ver-
 vangen door een accusatief, b.v. „einen Fusz breit”. Volgens
 Stoett (§ 176) is „ook hier de accusatief zeer gewoon”, maar hij
 geeft geen enkel voorbeeld.¹⁾ Algemeen zal het stellig niet
 geweest zijn. Evenmin in de zeventiende eeuw; Van der Veen
 (§ 135) spreekt ook van een accusatief, maar die vorm is in geen
 van zijn aangehaalde plaatsen uit Bredero te vinden: *geen daelder*
waert, ien vaem wijd, *thien lange spietsen* diep, enz.

¹⁾ Toevallig tekende ik er één aan, uit de *Brab. Yeesten*: „Sijn nase was
 lanc enen halven voet”.

187 Verbinding van een adjektief met een substantief of voornaamwoord, dat oudtijds in de genitief stond, maar nu onverbogen toegevoegd wordt.

Bedoeld zijn woordgroepen als: *het leven moede, die eer waardig, het gekibbel zat*, of in omgekeerde volgorde: *vol wijn*. Verder: *het geld kwijt, het spoor bijster, een goed leven gewoon, dat woord gedachtig*. Dat hieraan inderdaad een genitief-konstruktie ten grondslag gelegen heeft, blijkt uit litteraire of archaische, nog bekende verbindingen als *levens- (strijdens-) moede* (tot samenstelling vergroeid), en in bijbeltaal: *der dagen zat, vol zoeten wijns*. Bekend zijn ook nog enigszins oude genitieven als: *des doods schuldig, der genade deelachtig, der tale meester, der zake kundig*¹⁾.

Tegenover de schaarse resten van zulke genitieven, staat in het Middelnederlands een grote voorraad, door Stoett gerangschikt onder de begrippen: 1°. vol, voorzien van, deelhebbend aan, 2°. leeg, beroofd van, ontberende, 3°. begeerte hebbende naar (vgl. ww. als begeren, lusten), 4°. geestelijk deelnemend (vgl. ww. als gedenken), 5°. gemoedsbeweging (b.v. *blide, tornich, fier, genadich*), 6°. begrippen als *sculdich, onwert*. In de beide laatste groepen is de genitief verklaarbaar als een bepaling van oorzaak.

Het verval van deze konstruktie begint al in de Middeleeuwen. Stoett (§ 175) geeft voorbeelden dat de jongere verbindingen met een voorzetsel toen reeds in gebruik kwamen, als: *vol van, sculdich van, deelachtich aen* enz., naast de onverbogen vorm of een accusatief.

Toch komt de oude genitief in de zeventiende eeuw nog herhaaldelijk te voorschijn in Vondel's taal. Van Helten²⁾ geeft bewijspplaatsen voor de adjektieven *vol* (ghevaers), *bewust, onkundigh, gewaer, moe, zat, waert, gedachtigh, getroost, seker, schuldigh*, al komt daarnaast de jongere konstruktie voor, die uitsluitend aangetroffen wordt bij *machtigh, quijt, gewoon, gewend*. Bredero gebruikt genitieven bij *deelachtigh, getroost, noodigh, ontwaer, waerdig, waert*. Opmerkelijk is dat bij hem in een klucht voorkomt: *hylekes gesint*, een bewijs dat ook de volkstaal toen nog resten van het oude gebruik bezat.³⁾

De voornaamwoorden in dezelfde funktie zijn oude genitieven van het persoonlijk voornaamwoord: *zijner waardig, mijner ge-*

1) Dat de genitief daarin niet meer herkend wordt, blijkt uit de veel voorkomende verhaspeling tot: *ter zake kundig*, wellicht door de bijgedachte aan: dat doet niet ter zake.

2) Vgr. blz. 125.

3) Van der Veen § 124. A. P. de Bont merkt hierbij op: „Heel gewoon zijn in de Noordbrabantse Kempen de volgende verbindingen: *Ge bent nog kopes* (kopens) *gezind; 's Is nie hard regens gezind; We zen vertrekkes vârrig; 't Is nog gëe vernumes* (vernoemens) *wârd*.

nadig (vgl. *mijns* gelijke). *Deskundig* wordt tot samenstelling, blijkens *ondeskundig*, dat anders *des onkundig* zou luiden.

188 Verbinding van een adjektief met een substantief of voornaamwoord, in dezelfde verhouding als een verbum tot een indirekt voorwerp, dus uit een oude datief ontstaan.

Zulke verbindingen, in praedikatief gebruik ontstaan, zijn b.v.: *het vaderland getrouw* (oudtijds: *den vaderlandt ghetrouwe*), *dat volk eigen*, of met persoonlijk vnv.: *ons vreemd*, *hem genegen*, *mij gunstig*.

Sedert datief en accusatief samengevallen zijn, kunnen wij hier niet meer spreken van een datief-bepaling. In het Middelnederlands waren zulke adjektieven veel talrijker: ze waren naar het begrip verwant met verba die een datief regeerden. Bij Stoett (§ 189) vindt men een lange reeks, b.v. *wreet*, *fel*, *viant*, *vrient*, *nut* etc. Daarbij valt nog op te merken dat alle adjektieven relatief worden door bijvoeging van *te* of *genoeg*, en dan met een afhankelijke datief van de persoon verbonden kunnen worden, b.v. *mij te duur*, *ons groot genoeg*. Deze verbinding is in gebruik gebleven, ook toen daarnaast de voorzetselbepaling *voor mij*, *voor ons* kwam te staan.¹⁾ In biezonder taalgebruik komen sporadisch nog oude datieven voor, b.v. een *Gode* welgevallig werk.

189 Verbinding van een adjektief met voorzetsel-bepalingen.

In de beide vorige paragrafen is opgemerkt dat al vroeg het adjektief zich verbond met substantieven of voornaamwoorden door middel van voorzetsels, en dat de oude genitief- en datief-bepalingen daarvoor moesten wijken. Soms kunnen bij een adjektief verschillende voorzetsels staan: *vol van* en *vol met*, *bang van* en *bang voor*, *vijandig aan* en *vijandig tegen*. Vaak behoort bij het adjektief één konstant voorzetsel: *tevreden over*, *bestand tegen*, *geschikt tot*, *zeker van*.

Opmerking: Als deze adjektief-groep als nominaal praedikaat dienst gaat doen, noemde men vroeger zulke voorzetselbepalingen met konstant voorzetsel ten onrechte „oorzakelijk voorwerp”. Men dacht daarbij aan het verwante, maar ongelijksoortige oude genitief-objekt, en zag voorbij dat de betekenis volstrekt niet altijd „oorzakelijk” is.²⁾

¹⁾ Soms met enig betekenisverschil: *'t is mij te duur* = ik vind de prijs te hoog, maar *'t is te duur voor mij* = ik kan het niet betalen.

²⁾ Zie Kollwijn *Taal en Letteren* IX, en vgl. § 198.

190 Verbinding van een adjektief met een infinitief met (om) te.

Evenals bij de substantief-groep (§ 180) kan ook een adjektief verbonden worden met een infinitief, voorafgegaan door *te of om te*, b.v. *bang om te vallen; bang te zullen vallen, moeielijk (om) te begrijpen, waard om te horen, geschikt om te lezen, onmogelijk (om) te doen*, enz. De infinitief kan dan zowel een aktieve als een passieve betekenis hebben.

Naast „moeielijk om te doen” gebruikt de Zuid-Nederlander „moeielijk om doen”, dat bij Vondel nog herhaaldelijk voorkomt. ¹⁾

Opmerking: In de zeventiende eeuw heeft Hooft voorgesteld een verschil te maken tusschen: *een man goedt om bevechten* (passief) en *een man goedt om te bevechten* (aktief). Deze onderscheiding was geheel kunstmatig. Ten onrechte meent Van der Veen (§ 114), dat „men” dit verschil „steeds in acht nam.” Daarvoor ontbreekt elk bewijs.

191 Verbinding van een adjektief in comparatief-vorm met een substantief door middel van *als of dan*.

In de levende taal is *als* sinds de tweede helft van de 16de eeuw gebruikelijk, al blijft er konkurrentie bestaan met het oudere *dan* — in de Mnl. geschreven taal alleen-heersend — dat door een langdurige schriftelijke traditie gesteund wordt. Vondel gebruikte aanvankelijk *als*, maar „verbetert” het later in *dan*, dat door invloed van Huydecoper sinds de achttiende eeuw steeds meer gezag verwierf, ondanks het verzet van Bilderdijk. ²⁾

In het hedendaagse beschaafde spraakgebruik trachten sommige sprekers onder invloed van de schoolse regel steeds *dan* te gebruiken, zonder zich bewust te zijn dat ze zich telkens vergissen, een bewijs dat ze tegen de natuurlijke zegswijze ingaan. Wie zonder bezwaar *als* gebruikt zal toch vaak *meer dan*, evengoed als *meer als*, laten horen. Ter vermindering van een herhaald *als* zal men *dan* gebruiken in een zin als: „Hij is groter als komponist dan als dirigent”. In de praktijk van jongere schrijvers en dichters, reeds sinds 1880, zal men herhaaldelijk opmerken dat ze *als* na de comparatief niet meer als foutief beschouwen. Het is dus te verwachten dat *als* op den duur veld zal winnen.

Opmerking: Eigenaardig is de verbinding *groter of*, die in West-Vlaanderen over een groot gebied verspreid is, tegenover Brab.-Limburgs *groter als*. Of dit reeds Mnl. gebruik was, blijft onbekend, want geen van beide is in Mnl. bronnen overgeleverd.

¹⁾ Vgr. § 159. Vgl. ook Overdiep: *Zeventiende E. synt.* § 333.

²⁾ Vgl. de uitvoerige gegevens in *W.N.T.* II, 247—249 en de kritische bespreking van *Als en dan bij vergelijkingen* door P. C. Paardekooper (*N. Tg.* XLIII, 160 vlg.).

192 Verbinding van een adjektivisch gebruikt participium praet. met een ander adjektief of adverbium.

B.v. de *krom gegroeide* boomstam; de *blauw geverfde* mantel.

In gevallen als deze, en evenzo bij de adjektieven + voorzetsel-opvatten; in het tweede is *blauw* duidelijk adjektief.

In het eerste voorbeeld zou men *krom* als adverbium kunnen bepaling, kan de groep van het adjektief omvangrijk worden, b.v. „de door de sinds vele jaren in deze streken heersende stormen krom gegroeide boomstam”, of: „een voor dit doel volgens het oordeel van bevoegde beoordelaars geschikte maatregel.” In Duitse stijl kan de adjektief-groep uitdijen tot enige regels, die dus het lidwoord en het substantief scheiden. Tatian Bratu ¹⁾ spreekt dan van de „tang” gevormd door lidwoord en substantief, en verdedigt in zekere zin deze typisch Duitse bouw, omdat daardoor de spanning van de aandacht bevorderd wordt. Hij wijst er intussen ook op, dat de Romaanse talen er een afkeer van hebben en daardoor in eenvoud en helderheid het winnen van het Duits. Het Nederlands staat in dit opzicht dichter bij de Romaanse talen en het Engels. Wordt zulk een door de tang omvat stuk te groot, dan geven wij de voorkeur aan achterplaatsing, zodat het substantief in het geheel niet van het bijbehorende lidwoord gescheiden wordt.

III. HET VERBUM ALS KERN VAN EEN GROEP.

193 Algemene opmerkingen.

Terwijl de substantief-groep — met inbegrip van de adjektief- en pronomengroep — een dubbele functie kan vervullen in de zin, namelijk als subjekt en als nominaal-paedikaat, behoort de verbum-groep uitsluitend tot de sfeer van het paedikaat. De samenstelling is velerlei.

Sommige verba, als *slapen*, *zwijgen*, *sterven*, *vallen*, vertegenwoordigen op zich zelf een volledige voorstelling. Ze kunnen door nadere bepalingen omgeven worden, maar behoeven geen aanvulling.

Daartegenover staan twee andere groepen, waarbij aanvulling wel noodzakelijk is. Bij de eerste is het werkwoordelijk begrip feitelijk leeg: het krijgt eerst zijn volle betekenis door het daarmee verbonden nomen. Het zijn de ten onrechte „copulae” genaamde werkwoorden *zijn* en *worden*, en daarbij aansluitende verba, die in de eerste plaats ter sprake zullen komen.

Bij de tweede doet het werkwoordelijk begrip een aanvulling verwachten, b.v. een objekt bij *noemen*, *slaan*, een bepaling van

¹⁾ *Probleme der neuhochdeutschen Wortfolge* t.a.p., blz. 374.

hoeveelheid, bij *wegen*, *kosten* (prijs), een bepaling van plaats, bij *zich bevinden*.¹⁾

Een scherpe grenslijn tussen verba die al of niet aanvulling behoeven, is niet te trekken, doordat het werkwoord een objekt dat er vaak mee verbonden wordt, kan absorberen. *Eten* gaat dan betekenen: de maaltijd gebruiken, b.v.: „Wij eten om zes uur”, *spreken*: een redevoering houden, *drinken*: sterke drank drinken, *roken*: tabak roken, *geven*: speelkaarten rondgeven (§ 148). Vandaar dat verba als *koken*, *rijden* zowel intransitief als transitief gebruikt kunnen worden.

194 Het verbum dat aanvulling behoeft, verbonden met substantief, substantiefgroep of adjektief.

Het substantief of adjektief is aanvulling van een leeg begrip, zodat het verbum eigenlijk niet de kern is, maar het zwaartepunt komt te liggen in het nominale gedeelte, terwijl het verbum persoon, tempus en modus kan uitdrukken. Ze vormen één geheel: de aan de logica ontleende term copula (koppelwerkwoord) is dus onjuist, want een bindmiddel is de verbale vorm niet. Behalve de vanouds als zodanig genoemde werkwoorden: *zijn*, *worden*, *blijven*, *schijnen*, *heten*, *lijken*, *blijken* (b.v. hij is, wordt, blijft soldaat) komen in aanmerking: *betekenen* (b.v. dat betekent een groot verlies), *uitmaken* (dat maakt een groot verschil uit).²⁾

Even gewoon als substantieven zijn adjektieven (hij is, wordt, blijft *ziek*) te vergelijken met de adjektieven die in § 201 opnieuw ter sprake zullen komen. Als zodanig komen ook andere adjektivische woorden in aanmerking, b.v. de patiënt is nog *lijdende*; de deelnemers zijn *weinige*; er zijn er *vele*. Evenzo voorzetseluitdrukkingen: hij is *in de war*, *van streek*, en een tot adjektief naderend bijwoord: de kachel is *uit*, de deur is *toe*.

195 Het transitieve verbum verbonden met een substantief als direkt objekt.

Men spreekt van transitieve verba, als het verbonden substan-

¹⁾ Wanneer men, met Den Hertog (§ 15) al wat „noodzakelijk is ter completeering van het door het gezegde uitgedrukte begrip” voorwerp wil noemen, maar de laatstgenoemde bepalingen daarvan uitsluit, dan begaat men een inkonsekwentie, die alleen begrijpelijk is als men bij „voorwerpen” historisch denkt aan accusatief-, datief- en genitief-objekten. Vgl. R. A. Kollwijn's artikel *Voorwerpen* in *Taal en Letteren* IX en hiervóór § 189.

²⁾ Vgl. nog: dat *staat* te bezien; dat *valt* moeielijk; hij *zit* verlegen. In ouder Nederlands was het aantal van zulke werkwoorden groter, b.v. het bij Vondel gebruikelijke (*ver*)*strecken*. Stoett (§ 150) noemt voor het Middelnederlands: *becomen* (vgl. Eng. to become), *bediën*, *becliven*. Het Mnl. *bliven* staat gelijk met *worden*, b.v. *verloren bliven*, *doot bliven*, *te niete bliven*. Vgl. „Ende bleef coninginne rike” = en werd een machtige koningin. Over het verband van funktie en accent te dezen schreef Ostendorf *N. Tg.* XLVI, 274 vlg.

tief een direkt objekt is, dat dus bij omzetting in het passief tot subjekt van de zin kan worden. ¹⁾)

De betekenis van het substantief is:

10. Het resultaat van de werking, b.v. *brood* bakken, een *huis* bouwen. Onverbrekelijk verbonden met het indirekte objekt *zich*: hij lacht zich *een ongeluk*, hij valt zich *een breuk*.
20. Het doel waarop de handeling gericht is, b.v. de *hond* slaan, een *stok* breken.

Deze tweeërlei objekten worden soms onderscheiden als inwendig en uitwendig, ²⁾) maar er zijn geen scherpe grenzen. Naast *brood* bakken staat b.v. *vis* bakken; naast een *mand* of een *mat* vlechten: het *haar* vlechten; naast een *boeket* binden: de *handen* binden; naast een *stok* breken: een *tak* afbreken, enz. Vergelijk ook, met causaal verband: *bloed* zweten, *zich een roes* drinken.

30. Datgene wat waargenomen wordt, b.v. de *zon* zien, een *stem* horen, *pijn* voelen.

Opmerking: Werkwoorden als *doen*, *maken*, *geven* kunnen verbleken en zo nauw met het substantief verbonden worden, dat ze gelijk staan met één verbum: een reis *doen* of *maken* = reizen; een schreeuw of een gil *geven* = schreeuwen, gillen; vgl. een einde nemen = eindigen.

40. Een substantief, in afkomst en betekenis met het verbum verwant, wordt er mee verbonden, vaak nader bepaald door een adjektief: een harde *strijd* *strijden*, een zoete *droom* *dromen*, een gewaagd *spel* *spelen* en in *Marieken van Nieuweghen* (vs. 942): „Die so menich *suchten* om di *ghe-sucht* heeft, ende so menich *claghen gheclaecht*”. Te vergelijken is ook: de heldendood *sterven*, *tranen schreien*, „een *daeu* en frisschen *geur ademen*” (Vondel). Soms met een possessief: zijn *gang gaan*, zijn *slag slaan*. ³⁾)
50. Bij sommige aanvulling-behoevende verba komt naast het substantief als objekt een tweede substantief als praedikatief attriboot ⁴⁾), dat altijd op de tweede plaats komt te staan. Vgl. „Hij noemt (vindt) Napoleon een groot veldheer” en „Hij noemt een groot veldheer een Napoleon”. Wel kan het praedikatief attriboot vooropgeplaatst worden, b.v.

¹⁾ Zie voor de geschiedenis van de terminologie en de niet altijd elkaar dekkende definities van de begrippen transitief en intransitief Lars Hermodson: *Reflexive und Intransitive Verba* (1952), blz. 51 vlg.

²⁾ Nl. bij Paul D. Gr. III § 201: „inneres” en „äusseres Objekt”, maar ook daar wordt op de overgangen gewezen.

³⁾ Vgl. Van der Veen § 199, die bij Bredero een voorbeeld geeft uit de volkstaal: „Daer heb ik ien gangetje *egaen*”. Paul D. Gr. III § 199 spreekt in deze gevallen van „Akkusativ des Inhalts”.

⁴⁾ Bij Sweet (§ 267) vindt men daarvoor de juiste term „object-complement”. Paul (D. Gr. III § 208) spreekt van „Doppelter Akkusativ”.

„Verraders noemt men hier studiosi die naar d'Oost gaan” (De Genestet).

60. Als het verbum vergezeld is van een infinitief, en daarbij twee objekten mogelijk zijn, dan kan daaruit een konstruktie ontstaan, die verwant is met de Latijnse *accusativus cum infinitivo*.¹⁾ Men kan zeggen: „ik hoor de jongen zingen” en „ik hoor een liedje zingen”, zinnen die samensmelten tot: „ik hoor de jongen een liedje zingen”, waarbij bij het werkwoord „zingen”, „de jongen” als subjekt, „een liedje” als objekt gevoeld wordt.

In het Middelnederlands onderscheiden zich de substantieven in de bovengenoemde gevallen door flexie. Meestal is het dan een accusatief, die in de schrijfwijze, ook in biezonder taalgebruik tot op onze tijd voortbestond, maar er komen ook partitieve genitieven voor, b.v. *des honechs eten, des waters drinken, der graciën smaken, des bloets lapen*²⁾ en soms ook datieven, waar men een accusatief zou verwachten.³⁾

196 Het verbum dat geen aanvulling behoeft, verbonden met een substantief als bepaling.

B.v. als plaatsbepaling: hij loopt *de kortste weg*, gaat *zijn eigen weg*, spoort *honderd kilometer*. Niet op één lijn daarmee staat een jongere konstruktie, door taalspaarzaamheid ontstaan, met onderdrukking van het voorzetsel: hij woont *Oude Gracht No. 10*.⁴⁾

In een oudere periode wordt de verhouding van het substantief tot het verbum uitgedrukt door flexie: het is b.v. in het Middelnederlands een genitief: *sijns wegges, siere straten, siere verde gaen of varen*⁵⁾, in versteende vorm in *zijns weegs* gaan. Soms ook een accusatief, al heeft die reeds toen in de meeste gevallen moeten wijken voor een ongeflekteerd substantief.⁶⁾

Het verbum kan verbonden worden met een substantief als tijdbepaling, b.v. *Deze nacht* regende het. In het Middelnederlands treft men dan veelal een accusatief aan, b.v. *Enen sekeren nacht* quam . . . ; *den herfst enten winter mede*. Daarnaast kwamen genitieven voor, die als *smorgens, savonds, snachts, swinters* in versteende vorm algemeen gebruikelijk gebleven zijn, maar die als adverbia en niet als substantieven met lidwoord gevoeld wor-

¹⁾ Zie daarvoor § 243.

²⁾ Stoett § 167; vgl. Paul *D. Gr.* III § 246.

³⁾ Zie talrijke voorbeelden bij Stoett § 180 VII, maar vooral § 182.

⁴⁾ Bij Sütterlin (§ 281) met de vorige vereenzelvigd: „Er woht Rhein-strasze”. Paul (*D. Gr.* III § 277) vergelijkt dit terecht met tijdbepalingen als: *begin Mei, einde Oktober*.

⁵⁾ Stoett § 167 VII.

⁶⁾ In de voorbeelden die Stoett (§ 198) opsomt, vindt men maar één accusatief: „*enen groten voet*”. Paul (*D. Gr.* III § 195) wijst er op, dat de accusatief hier een oude funktie vervulde, nl. aanduiding van „*Erstreckung über einen Raum*”.

den. De voorafgaande *s* is geen buigingsvorm en een jongere toevoeging onder invloed van de slot-*s*, dus te vergelijken met *buitenshuis* (vgl. § 128).

Het verbum kan verbonden worden met de naam van het voorwerp dat bij de handeling of werking dienst doet:

B.v. *piano-, viool spelen, kaart spelen, schaatsen rijden* (vgl. ook *paard rijden*), *schuitje varen, zak lopen*. Voor een groot deel zijn ze op weg om samenstellingen te worden, of worden ze reeds als een geheel beschouwd en dus aaneengeschreven. Dat ze uit oude praepositie-bepalingen ontstaan kunnen zijn, blijkt b.v. uit de oude datief in *scheep-gaan* (= te schepe gaan); vgl. *school gaan, pal staan, stuk slaan, stuk breken*.¹⁾

197 Het verbum verbonden met een substantief of persoonlijk voornaamwoord als indirect object.

In tegenstelling met het direkte („lijdende”) object staat dit object, bijna zonder uitzondering een levend wezen, in zijdelingse betrekking tot de handeling of werking, waaraan het min of meer aandeel neemt. Een volledige definitie blijft bezwaarlijk, evenals de keuze van een Nederlandse term. Men heeft voorgesteld „zelfhandelend”, „zelfwerkend”, „belanghebbend”, „meewerkend”. Met Sweet (§ 132) geven wij de voorkeur aan de vagere benaming „indirekt”.²⁾

In hedendaags Nederlands onderscheidt zich dit indirecte voorwerp niet meer door een eigen casus (datief), gelijk in het Duits en in het volgens oude grammatika's gespeld Nederlands, afgezien van een archaïstisch gekleurd letterkundig of dichterlijk taalgebruik, waar de uitgangen ook als klank bedoeld kunnen zijn. Af te keuren is het quasi-deftige gebruik — als „dativitis” bestempeld — waarmee sommige journalisten zich trachten te onderscheiden, b.v. „*Der zangeres — of: den dames! — werden bloemen aangeboden*”. — „Wij hebben *der* drukkerij opdracht gegeven” e.d.³⁾

¹⁾ Vgl. § 87.

²⁾ Paul (*D. Gr.* III § 190) spreekt van verba die „nach zwei Seiten ergänzungsbedürftig sind”, maar dat gaat niet altijd op: men kan ook iets geven, iets mededelen, zonder een persoon te noemen. Eigenaardig is in dit opzicht het w.w. *onderwijzen*: men kan *iemand* onderwijzen en *iets* onderwijzen, waarbij weliswaar de beide w.w. *onderwijzen* niet synoniem zijn. In beide gevallen is er een rechtstreeks object: een leerling kan *onderwezen* worden en een vak wordt *onderwezen*. In het Duits had *lehren* dan ook oudtijds twee accusatieven (Paul *D. Gr.* III § 207), evenals het Latijnse *docere*.

³⁾ Zulke onnatuur leidt onvermijdelijk tot taalfouten als: „Wat *den* burgemeesters betreft . . .” — „Het heeft talrijken Vlamingen gegriefd . . .” — „Een Hetze die den Bolsjewiki zou stijven” e.d. Zie *N. Tg.* XXIV, 218 en XXV, 100.

De rubrieken die Stoett (§ 180) onderscheidde voor verba met een indirekt objekt in de datief komen vrijwel overeen met die in het hedendaagse Duits¹⁾, namelijk de begrippen: 1°. (iemand iets) *geven* of *nemen*; 2°. (iemand iets) *mededelen*; 3°. (iemand iets) *gebieden*, *weigeren*, *veroorloven*. Opmerkelijk is nu, dat bij de daarbij behorende werkwoorden: (iemand) *gehoorzamen*, *vertrouwen*, waarbij een direkt objekt ontbreekt, het oorspronkelijke datief-objekt overgaat in een direkt objekt bij het transitief geworden werkwoord, zodat de passieve konstruktie: „ik word gehoorzaamd, vertrouwd” mogelijk wordt.

Hetzelfde doet zich voor bij een vierde rubriek van verba, die betrekking hebben op verhoudingen in de ruimte, als *naderen*, *volgen*, *bijstaan*, *ontwijken* e.d.

De deflexie bij het oude datief- en accusatief-objekt heeft de duidelijkheid niet geschaad. In het zinsverband is misverstaan vrijwel onmogelijk, vooral omdat het eerste een persoonsnaam is. Maar bovendien werkt de woordorde mee: het indirekt objekt gaat voorop: „Ik geef mijn broer toestemming” of: „Mijn broer geef ik toestemming”, maar niet, zoals in het Duits mogelijk is: „Ik geef toestemming mijn broer”: in dat geval is alleen de voorzetsel-bepaling: „aan mijn broer” mogelijk.²⁾

Doordat bij het persoonlijk voornaamwoord maar één objekt-vorm bestaat, is het begrijpelijk — zoals reeds opgemerkt werd — dat bij „men gehoorzaamt mij” de passieve konstruktie: „ik word gehoorzaamd” in gebruik gekomen is. Minder voor de hand liggend is, dat dit soms ook voorkomt, als daarnaast een substantief, aanvankelijk direkt objekt, gehandhaafd wordt. In het Engels is zulk een passieve konstruktie ingeburgerd, b.v. „I was shown the city”; in het Nederlands hoort men b.v. „ik werd de maat genomen”, waarbij „de maat-nemen” nog als een soort samenstelling beschouwd kan zijn. Maar, vooral in de Noordelijke provincies, wordt ook gezegd: „hij wordt de reiskosten vergoed”; „hij wordt de deur opengedaan”; „zij mogen geen voedsel geweigerd worden”; „de kinderen worden geen kwaad gedaan”. Veel Nederlanders verwerpen zulke zinnen nog als inkorrekt, maar het zou zeer goed mogelijk zijn dat dit gebruik, evenals in het Engels en het Zweeds, veld wint.³⁾

¹⁾ Zie Sütterlin § 328.

²⁾ Wanneer Vondel in het bekende vers: „Benij uw zoon den hemel niet” van deze regel afwijkt, dan brengt hij de lezer in onzekerheid, totdat uit het vervolg de bedoeling blijkt, nl. dat *uw zoon* direkt objekt is. Het indirekte objekt kan alleen volgen, wanneer het direkte objekt (*het*) een zwak geaccentueerd vnw. is: ik geef *het hem*.

³⁾ Deze evolutie is het eerst ter sprake gebracht door J. Kooistra, op grond van Groningse waarnemingen (*N. Tg.* XIII), die bestrijding uitlokte van W. de Vries (eveneens in *N. Tg.* XIII; en in *Ts.* XXIX), die denkt aan mislukkingen of anglicismen. Daarna wees Erik Wellander op hetzelfde verschijnsel in het Zweeds (*N. Tg.* XIV), waar het opkomend gebruik ook op tegenstand stuit. Deze auteur waarschuwt tegen profetieën, naar aanleiding van dit verschijnsel.

Bij Vondel trof ik reeds een voorbeeld aan van deze konstruktie, waarbij hij het rechtstreekse objekt van de aktieve konstruktie in de accusatief laat staan: „Joseph wert den veelverwigen rock uitgetrocken” (Inhoudt van *Jos. in Dothan*). Evenzo leest men nu soms: „Zijn plan werd *den* bodem ingeslagen”.

198 Het verbum verbonden met een substantief door middel van een praepositie.

Hierbij zijn verschillende groepen te onderscheiden:

a. Het verbum is leeg van inhoud: *in de war* zijn, *tot spot worden*, *tot steun strekken*, *in staat zijn*. Vooral in het laatste geval nadert de verbinding tot samenstelling.

b. Het verbum behoeft aanvulling, b.v. zijn = zich bevinden: *in gevaar* zijn, *zich in de stad* bevinden. Verder: *aan 't werk*, *op de loop* gaan, *te gelde* maken, *van streek* raken, *te weeg* brengen, *ten val* komen, *tot stand* komen. Ook hier voelt men in de laatste voorbeelden weer samensmelting tot één begrip.

Bij een groot aantal werkwoorden behoort een konstant voorzetsel, b.v. hopen *op*, vertrouwen *op*, denken *aan*, vragen *om*, bevrijden *van*, zich ontfermen *over*, enz. ¹⁾

Voor een deel komen deze overeen met de oude genitief-objekten. Hiervóór (§ 189) is er reeds op gewezen, dat de naam „oorzakelijk voorwerp” in verschillende grammatika's voor deze soort bepalingen gebruikt, onverdedigbaar is. ²⁾

Wanneer men in het oog houdt dat het voorzetsel nauw verbonden is met het werkwoord, dan zou men het volgende substantief ook als objekt kunnen beschouwen. *Schrijven over* staat dan gelijk met *beschrijven*; *houden van* = beminnen. ³⁾

c. Het verbum behoeft geen aanvulling, maar wordt nader bepaald door verbinding met een substantief, waarbij de verhouding tot de handeling of werking aangegeven wordt door een grote verscheidenheid van praeposities: bepalingen van plaats, tijd, wijze, oorzaak, middel, enz. Sommige daarvan zijn in de plaats gekomen van vroegere casus. Verbindingen met *aan* (iets geven *aan* iemand) staan in betekenis gelijk met een vroegere datief (§ 72).

Opmerking: Zie voor de splitsing van substantief en praepositie in een zin als: „die melk is een smaakje aan” § 222.

¹⁾ Vgl. ook Stoett § 167 II—IX.

²⁾ Niet alleen omdat telkens geen „oorzaak” aan te wijzen is, maar ook omdat niet alle genitief-objekten later als aequivalent een konstant-voorzetselbepaling kregen. Bij *ontberen* b.v. behoort nu een direkt objekt.

³⁾ Zie Buiskool: *N. Tg.* XXX, 143.

199 Het verbum rechtstreeks verbonden met een infinitief.

Op allerlei wijzen kan een vervoegd werkwoord met een infinitief verbonden worden. Het meest gewone geval is dat van de hulpwerkwoorden, die in § 49 opgesomd zijn. Maar ook tal van andere werkwoorden komen in aanmerking, als *willen* (ik wil gaan), *durven* (ik durf bewereren), *zien* (ik zie naderen), *horen* (ik hoor zingen), *gaan* (ik ga u zeggen), *komen* (ik kom mij beklagen), *blijven* (ik blijf zitten).

Opmerkelijk is dat vooral in de verleden tijd een tweede infinitief gebruikt kan worden: ik zou *willen* gaan, ik zal *kunnen* komen, ik heb *durven* bewereren, enz. Dientengevolge is het mogelijk dat een reeks van drie of vier infinitieven ontstaat. Onge dwongen klinkt nog b.v. Hij zou het *hebben kunnen laten liggen*. Men heeft zelfs verbindingen van vijf infinitieven samengesteld, maar die gaan — hoewel niet onmogelijk — toch onnatuurlijk klinken. ¹⁾

200 Het verbum door middel van een praepositie (meestal te of om te) verbonden met een infinitief.

Daarbij doen zich verschillende gevallen voor: het verbum kan leeg van begrip zijn: dat *staat* te bezien; dat *is* nog te doen; hij *komt* te overlijden. ²⁾ Duratief is: *hij zit te lezen*, ³⁾ *hij staat te wachten*. Inchoatief: *hij komt te vallen*. Daarnaast, met volle betekenis van het vervoegde verbum: hij *tracht* zich te beperken, het *begint* te regenen, hij *verlangt* te komen, *vreest* te vallen, *vertrouwt* te zullen slagen, hij *hoopt* te zullen komen.

De infinitieven met *om te* kunnen onderscheiden functies hebben, vooral om het doel uit te drukken (hij spant zich in *om te slagen*), maar soms ook een gevolg (hij keek mij aan *om er bang van te worden*) en merkwaardigerwijze ook om een nieuw feit te vermelden (hij ging heen *om nooit terug te keren* = en hij keerde nooit terug). ⁴⁾ Hier wordt dus geen causaal, maar een

¹⁾ Alle mogelijkheden van een *Dubbele werkwoordgroep* zijn uitvoerig onderzocht en gerubriceerd in een artikel van A. E. Meeussen en V. F. Vanacker (*N. Tg. XLIV*). Zij maakten vier groepen: *met deelwoord(groep)*, *met infinitief(groep)*, *met te + infinitiefgroep*, *met voorzetsel + infinitief*, gezamenlijk in elf paragrafen verdeeld, waarbij de bestanddelen, hun plaats en de verbindingsmogelijkheden nagegaan worden. Aan dit artikel ontleenden wij enige voorbeelden en aanvullingen.

²⁾ Vgl. § 180; 190 over dergelijke verbindingen met een substantief en adjektief.

³⁾ In oudere tijd met gekoppelde verba: *hij zit en leest*. Zo nog algemeen in 't Afrikaans; b.v. *Hy sit en lees*; zelfs: *Ma lê heelnag en wakkerlê*.

⁴⁾ Uitvoerig zijn al die mogelijkheden besproken door Overdiep, die trouwens het gehele onderwerp van deze en de vorige paragraaf in den brede behandeld heeft (*Stil. Gramm.* § 204—212, 213—218). Vergelijk ook de uitvoerige bladzijden 297—302 in de Nederlandse Spraakkunst van J. van Mierlo.

tijdelijk-opvolgend verband bedoeld. Indien dit aanleiding kan geven tot misverstand (b.v. Hij aanvaardde een tijdelijke betrekking *om later in vaste dienst over te gaan*), dan wordt dit, uit stilistisch oogpunt, terecht afgekeurd.

Doordat de infinitief weer vergezeld kan gaan door objecten of voorzetsel-bepalingen, kwam men er toe zulke uitgebreide verbindingen te beschouwen als „beknopte zinnen”,¹⁾ maar er is geen onderscheid van samenstelling tussen een zin als: „Hij ging uit om te vangen” en „Hij ging uit om met de hengel vis te vangen”.

Minder gewoon zijn andere praeposities, b.v. hij bedriegt ons door zo te handelen (= door zulk een handeling); hij maakt zich verdienstelijk *met* dat te doen (= met die daad).²⁾

Opmerking: Ook een gesubstantiveerde infinitief met *aan* kan met een werkwoord verbonden worden, b.v. *aan het huilen* gaan.

201 Het verbum verbonden met een adjektief.

In § 194 is reeds de verbinding besproken waarbij het adjektief een noodzakelijke aanvulling is, b.v. ziek zijn, dood gaan, groot worden, los raken. De verbinding wordt vaak reeds als één begrip gevoeld (*dood gaan* = sterven). Daarnaast staan de volgende mogelijkheden.

a) De aanvulling is niet noodzakelijk: *arm sterven, moe neerzinken, gezond leven*.

b) Het adjektief behoort niet alleen bij de infinitief, maar heeft ook betrekking op een reflexief pronomen als objekt: *zich ziek maken, zich moe wandelen, zich dood werken*.

c) Het adjektief staat in duidelijke betrekking tot het begrip van het werkwoord en zou dus ook adverbium genoemd kunnen worden, b.v. *rustig slapen*. De persoon is rustig, maar ook het slapen is rustig. Nu er in het hedendaagse Nederlands geen vormverschil meer is tussen adjektief en adverbium (het spelingsverschil tussen *linksch* en *links* is vervallen!) is er geen aanleiding om een scherpe scheiding te maken. Men zou in dit geval desnoods van adverbiale adjektieven kunnen spreken. N. van Wijk ging verder, door ook *ziek* in „Hij is ziek” wegens de onverbuigbaarheid, adverbium te noemen.

d) Het adjektief is praedikatief-attriboot: een slaaf *vrij* verklaren, een kleed *geel* verven, koffie *warm* maken. Het laatste voorbeeld (= *verwarmen*) vormt weer de overgang naar echte samenstellingen als: *liefhebben*.

¹⁾ Zie de behandeling in § 231.

²⁾ Het Zuid-Nederlands (Brabants) kent een andere woordorde in een zin als: door het Duitse probleem *helpen op te lossen* = Noord-Nederlands: *te helpen oplossen*.

e) Het adjektief wordt verbonden met een voorzetsel: „hij geldt voor rijk”, of met het bindwoord *als*: „hij stond *als* versuft”.

202 Het verbum verbonden met een participium praesentis.

In hedendaags Nederlands komt dit nog voor bij „lege” werkwoorden: zij is *lijdende*, *beterende*; hij is nog *doende* (= bezig); wat is er *gaande*? De betekenis is duratief. In het Middelnederlands was deze verbinding veel gewoner: levende zijn, begerende zijn; hi wart jaghende, enz. In de zestiende eeuw is het een bekende en geliefde omschrijving in rederijkerstaal.

203 Het verbum verbonden met een participium praeteriti.

De gesneuvelden liggen *begraven*; het artikel raakt *uitverkocht*, de jongen kwam *aangelopen*. Reeds in het Mnl.: „Men brochte den sieke *gedraghen*” (Stoett § 263).

204 Het verbum verbonden met een adverbium.

a. Het adverbium kan de handeling of de werking op allerlei wijzen nader bepalen, b.v. de plaats of richting: *hier* blijven, *rechts* afslaan; de tijd: *nu* heengaan, *laat* opstaan; de wijze: *hard* werken, zo handelen; de graad: *zeer* meevallen, *tamelijk* opschieten, enz.

b. Verba met voornaamwoordelijke bijwoorden (b.v. zich *hierover* schamen, zich *ergens mee* bezighouden) zijn te vergelijken met verbinding door voorzetselbepalingen. Oudtijds kwam in die functie ook de genitief van het pronomen voor, b.v. bij Vondel: zich *des* schamen, en nog bij Staring: zich *des* kreunen.

c. Het adverbium dient als vulling van een „leeg” werkwoord, en vervult dan dezelfde rol als het boven besproken adjektief (§ 201), ¹⁾ b.v. De kachel is *uit*; de deur is *toe*; het boek is *uit*; hij is helemaal *op*; hij heeft niets *aan*; de zaak staat *anders*.

Opmerking: Soms is dat adverbium, in versteende vorm, ontstaan uit een oude absolute genitief, b.v. *langzamerhand* vorderen. *gewapenderhand* optreden, *barrevoets* lopen (§ 242).

205 Onscheidbare verbinding van een verbum met een op zich zelf zinloze voornaamwoordelijk-adverbiale groep, of met het als schijnbare bepaling.

B.v. *er van door gaan*, *er van langs krijgen*, *iemand er tussen nemen*. Zulke verbindingen kunnen ontstaan zijn naar analogie

¹⁾ Dat blijkt ten overvloede uit de tot verbogen adjektieven geworden adverbia: de nabije zon enz. (§ 25).

van andere, waarbij het voornaamwoordelijk bijwoord nog zin kan hebben, b.v. *er op los gaan*, nl. op de tegenstander, de vijand.

Verbindingen met *het* zijn o.a. *het koud hebben*, *het te kwaad hebben*, *het goed maken*, *het ver brengen*. Bij *het er op toe leggen*, *het verstandig aanleggen* kan men nog aan een objekt denken.

206 Het verbum verbonden met een adverbiale bepaling in zinsvorm.

Van dit verschijnsel, eigen aan lossere stijl, bevat de volgende zin (uit Daisne: *Trap van steen en wolken*) een voorbeeld: „De lente, dat ontastbaar kleine tijdje dat *men-weet-nooit-goed-wanneer* eindigt.” Gewoon is: „Ik wou dat je *ik-weet-niet-waar* zat”.

IV. DE ANDERE GROEPEN.

207 Het zelfstandig pronomen als kern van een groep.

Dit hoofdstuk had ook als onderdeel van de substantief-groep behandeld kunnen worden, maar door allerlei verschillen geven wij de voorkeur aan een afzonderlijke bespreking.

10. *Verbinding van het zelfstandig pronomen met lidwoord.*

Bij het demonstratief komt deze verbinding begrijpelijkerwijze niet veel voor. *Degene* is tot samenstelling geworden (§ 91). *De(n) deze* en *de(n) dië* zijn in het beschaafde gebruik niet doorgedrongen (§ 39).

Gewoon is het lidwoord bij zelfstandige possessieven: *het mijne*, *de mijnen*, *het uwe*, enz. Het onbepaalde voornaamwoord wordt wel begeleid door het onbepaalde lidwoord: *een ieder*, *een iegelijk*, *een belangrijk iets*. In het laatste geval met tussenvoeging van een adjektief.

20. *Verbinding van twee pronomina.*

a. *geen een* (overgaande tot samenstelling: *elkeen*, *iedereen*), *zij allen*.

b. door verbinding met voorzetsel: *elk van ons*, (ons huis en) *dat van hem*.

30. *Verbinding van pronomina en adverbium.*

a. met achtergeplaatst adverbium: *jij daar*, *die daar links*.

b. met voorgeplaatst adverbium: *niet ik*, *zelfs hij*, *ook jij*, *zo iets*, *nogal wat*, *tamelijk wat*, samengesmolten in: *vrijwat*.

c. met voorzetsel: (Het feest van vandaag en) *dat van gisteren*.

40. *Nauwe verbinding met partikels of andere woorden, die de betekenis veralgemenen*¹⁾, b.v.

¹⁾ Vgl. § 91.

wat ook, wie ook. Vgl. in het Mnl. in omgekeerde orde: *ooc wat naast wat so* ¹⁾, *gelijk wat, onverschillig wie, om 't even wie.*

5°. *Verbinding met een substantief als appositie:*

b.v. *ik ongelukkige, wij Nederlanders.*

6°. *Verbinding met een telwoord:*

b.v. *zij vieren of: met hun vieren, met z'n vieren.*

Na de M.E. is buiten gebruik geraakt de verbinding: *si twee of si some* = sommigen van hen.

7°. *Verbinding van het onbepaalde pronomen met een geflekt adjektief of pronomen:*

iets anders, niets goeds, wat aardigs, iets heel moois, sommigen uwer. ²⁾

In het Middelnederlands was zeer gewoon de verbinding van *wat* met de genitief pluralis of singularis van een substantief: *wat felre manne, wat saken, wat talen, in wat lande, in wat manieren.* Langzamerhand werd *wat* adjektivisch opgevat, zodat syntaktische verschuiving plaats had, maar nog lang sloot zich stereotiep, ook bij mannelijke en onzijdige woorden, een adjektief op *-er* aan. Bij Vondel b.v. zowel *wat booser plaghen, wat duller razernij* als analogisch: *wat grooter Vorst, wat strengher lot.* ³⁾ Nog bij Staring vindt men het bekende voorbeeld: *wat raarder kuur.*

Evenzo werd *niet* = niets met een genitief verbonden, zowel van het substantief: *niet venijns*, als van het pronomen: *des niet*, ⁴⁾ *dier niet.* Doordat nu het onbepaalde pronomen *niet* samenviel met het bijwoord *niet* ontstonden eigenaardige constructies, waar de oude genitief de rol vervulde van subjekt of objekt. Twijfelachtig is nog: „*Des en mach niet gescien*”, of „*Si en wildens niet doen*”, maar stellig: „*Daer si Pieters niet en horden*”. ⁵⁾

Opmerking: Een andere verschuiving had plaats, toen men in *wat nieuws, wat moois, wat lekkers* het laatste woord als substantief ging opvatten ⁶⁾. Zo komt reeds in 't Mnl. *goets* voor, b.v. *enen goets doen, enen goets onnen* = genegen zijn (Stoett § 166 Opm. II). Vgl. ook: veel *praats* hebben, en zie § 208 sub 12.

In poëzie (o.a. in de *Gids*-tijd) worden *wat* en de afhankelijke genitief ook wel gescheiden, b.v. „*Wat uw verbeelding bekoorlijks kan malen*” (Heye).

8°. Het vragende voornaamwoord kan door verbinding met (*dan*) ook onbepaald worden: *wie (dan) ook.*

¹⁾ Stoett § 87.

²⁾ Vgl. in het Mnl. weer in omgekeerde volgorde: *haer som; evenzo des niet en dier iet* (Stoett § 154).

³⁾ Van Helten *Vgr.* II § 261.

⁴⁾ Stoett § 161.

⁵⁾ Uit *niet (d)es* ontstond *dan niets*; vgl. § 43.

⁶⁾ Vgl. Gerlach Royen: *Buigingsverschijnselen* II, 28 vlg.

Opmerking: Ook het betrekkelijke voornaamwoord kan algemeen gemaakt worden: *wie weet welke*, „*God-weet-welke* onrust”.

208 Groepvorming bij de telwoorden.

1. *Koppeling van getallen.* Boven twintig worden de namen gevormd door de eenheden voorop te plaatsen en met *en* aan de tientallen te verbinden (§ 46).

2. Verbinding van twee gelijke getallen met een voorzetsel: *één voor één, twee aan twee, twee bij twee.*

3. Verbinding met een lidwoord of voorafgaand aanwijzend vnv.: *de vijf, deze twee* of een volgende bepaling met een voorzetsel: *twee van die boeken, een uit de hoop.* Een genitief (*twee dier boeken*) is nauwelijks meer in levend gebruik.

4. Verbinding onder invloed van het schriftbeeld, vooral door de aanduiding in cijfers, een verschijnsel dat dus met de spellinguitspraak verwant is, b.v. in titels en opschriften: *Willem drie* (Willem III)¹⁾, *Hoofdstuk zes* (Hoofdstuk VI), jaartallen: *acht-tien acht en veertig* (1848), prijzen: dat kost *één twintig* (f 1.20), spoorrijden: de trein *vertrekt drie uur zes* (3.06), in de wiskunde *drie komma zes* (3,6).

5. Verbindingen waarbij in tijdsaanduiding het woord uur als overbodig achterwege blijft; dus te vergelijken met het bovenstaande *één* (gulden) *twintig* (cent). Hoe laat is het? Bij *ene(n)*, kwart *voor vier*, na *zesse(n)*, voor *zeven*, enz.

6. Bepalingen voor of na het telwoord geplaatst, om benaderde getallen aan te geven: *ongeveer, bijna, zowat, ruim* twintig; *om en bij* de twintig, een *goeie* twintig, *plus-minus* twintig (opnieuw onder invloed van het schrift: ± 20), *een dag of wat, een dag of acht, een stuk of twintig* (te verklaren uit oorspronkelijk: één stuk of twee > één stuk of meer?); er waren *een* twintig toehoorders, (nog) *geen* twintig, (*iets*) *minder dan* twintig. Vergelijk ook: een uur *twee drie*.

7. Bij ranggetallen wordt het begrip „deel” niet uitgedrukt: twee *derden*. Evenmin het begrip „stuk” als men zegt: Het glas valt in *tweeën*. Al is dat oorspronkelijk geen meervoudsvorm, maar alleen verklaarbaar uit de oude eenlettergrepige datief *tween* (§ 46), toch zal het voor het tegenwoordige taalgevoel licht identiek zijn met twee stukken. Vgl. ook: Je raadt het in geen *tienen* (nl. keren).

8. Eigenaardig, en alleen door analogie verklaarbaar, is de verbinding: wij zijn *met z'n achten*.²⁾ Uitgangspunt moet geweest zijn uitdrukkingen als: wij waren met ons (n.l. meegerekend) acht.

¹⁾ Vgl. K. Kooiman: *N. Tg.* XLII, 209.

²⁾ Uitvoerig besproken, met opgave van vroegere literatuur, door Van Haeringen: *N. Tg.* XLII, 256.

zij waren met hun (n.l. meegeteld) acht. Daarbij valt in *ons* en *hun* het persoonlijke en het bezittelijke voornaamwoord samen. Wordt het ten onrechte als bezittelijk gevoeld, dan kan door analogie *z'n* optreden, terwijl dan als volgende stap ook de eerste persoon analogisch de plaats inneemt van de derde.

9. Het Middelnederlands kende nog verbindingen van voornaamwoord en telwoord, die na de M.E. in onbruik geraakt zijn, n.l. *wi viere*, *si hondert* = wij met ons vieren, zij met hun honderd, of eenvoudig = honderd andere (Stoett § 100), *si some* = sommige van hen, en daarnaast, met absolute konstruktie: *hem derde* = terwijl hij de derde was (Stoett § 102). Opmerkelijk is in de Statenbijbel de eenmaal voorkomende verbinding *sijn achtsten* (Heinsius § 237). In de hedendaagse verbindingen *wij tweeën*, *jullie drieën*, *ons drieën* ziet Den Hertog (blz. 124) „telwoorden in meervoudsvorm”. Inderdaad zal het voorafgaande meervoudige woord analogisch ingewerkt hebben, al is meervoudsvorming bij een meervoudig begrip als zulk een telwoord aangeeft, eigenlijk ongerijmd. Misschien is te denken aan invloed van de oude datievorm (§ 46). Dan zouden uitdrukkingen als *met ons tweeën*, *onder u drieën* (met voorzetsels) voorafgegaan zijn.

10. Het onbepaalde telwoord *allen* kan verbonden worden met het persoonlijk vnv.: *wij*, *jullie*, *zij allen*. Evenzo het bepaalde telwoord *beiden*: *wij*, *jullie*, *zij beiden*.

11. Als *ieder* verbonden wordt met *een*, voelt men *iedereen* als samenstelling (vgl. *elkeen*), maar *een ieder*, *een iegelijk* is nog een groep, die uitgebreid kan worden tot: *elk-en-een-ieder*, *elk-en-een-iegelijk*. In het Mnl. vindt men ook de verbinding *die menige* = menigeen en *die some* = sommigen.

12. De zelfstandige onbepaalde telwoorden *wat*, *veel*, *weinig*, *luttel*, *genoeg* werden oudtijds verbonden met de partitieve genitief van de stof- of massa-naam. Resten daarvan zijn: *wat* moois, *veel* goeds, *weinig* zaaks, *luttel* tijds, *praats* *genoeg*, e.d., maar daarbij heeft de in § 207 besproken syntaktische verschuiving plaats waardoor *wat*, *veel* enz. adnominaal worden.

Elk, *ieder* worden nu vaak verbonden met een partitieve bepaling in genitiefvorm of ingeleid door *van*: *elk van de* (der) aanwezigen.

13. Voor de combinatie van een vooropgeplaatst bepaald aantal met *eerste* zijn afwisselend in gebruik: „de *eerste drie* dagen” en „de *drie eerste* dagen”. Tegen de laatste verbinding heeft men wel, op grond van de grammair raisonnée, bezwaren geopperd, omdat er maar één eerste dag is! Maar dan zou ook b.v. „de laatste dagen van de vakantie” af te keuren zijn. Voor een duidelijke groepering in drieën kan men het substantief *drietal* gebruiken.

14. Onbepaalde betekenis krijgen de verbindingen: *de een of ander, de eerste de beste*.

209 Groepvorming bij het adverbium.

10. *Koppeling van twee adverbia door een bindwoord (en, of, noch)*.

Talrijk zijn de voorbeelden: *hier en daar, hier of daar, hier noch daar, niet hier, maar daar, op en neer, heen en weer, her- en derwaarts, wijd en zijd, toen en nu, nu en dan, nu of nooit, voor en na, wel of niet, al dan niet, zus of zo, kort en goed, van heinde en ver*. Soms herhalend-versterkend: *door en door; nooit ofte nimmer*; vergroeid in *opentop* (< op ende op), *uitentuit* (< Mnl. *ute ende ute* 'ten einde toe, volledig').

Opmerking: Te vergelijken is het correlatief gebruik van adverbia of adverbiale uitdrukkingen als: *enerzijds — anderzijds, nu eens — dan weer, jaar in — jaar uit*.

20. *Verbinding van twee adverbia*:

daarheen, hierlangs, onderlangs, (n)ergens heen, dicht bij. In de meeste gevallen worden ze als eenheid beschouwd en dus aaneen geschreven.

30. *Verbinding van praepositie en adverbium*:

langs hier, van daar (uitgebreid tot: *hier-, daar van daan*), *van waar, tot nu, tot dan* (uitgebreid tot: *tot nu toe, tot dan toe*), *van voren af aan, van toen af, van dan af* (Zuidnederlands).

Opmerking: *vandaan* (nog versterkt tot *daar van daan*) kon eerst ontstaan toen *daan* (Mnl. *danen*) niet meer gevoeld werd als: *vandaar*, waardoor kontaminatie mogelijk werd (vgl. *hier heen*).

40. *Versterking door een adverbium van graad*:

Het versterkende adverbium gaat voorop: *zeer goed, heel zeker, zo ver*; in het Mnl. was ook achterplaatsing mogelijk: *harde sere, genoeg sere, vele utermate*.

50. *Verbinding van een adverbium met een vooropgeplaatst substantief*:

B.v. *het huis langs, de berg op, de rivier over, de dood nabij, het gevaar te boven; trap-op, rtap-af; dag in-dag uit*. Tot samenstelling geworden in *bergopwaarts*.

In het hedendaagse Nederlands vertoont het substantief geen vormverandering; oudtijds stond het in de datief, b.v. Mnl. *den berghe bi, ere valdore bi*; soms in de genitief: (hi was) *stervens naer*.¹⁾

60. Verscheidene van de in § 186 genoemde adjektieven kunnen ook adverbiaal met een substantief verbonden worden:

¹⁾ Stoett § 130.

hij deed het een jaar lang; ze sprongen huizen hoog; hij woont een uur ver. Vgl. ook: een jaar terug.

Hiervóór is besproken dat deze bijwoorden door omzetting in voorzetsels overgingen. Nu nog staat naast elkaar: *de kamer in* (richting aangevend) en *in de kamer* (plaats bepalend).

Ook vóór- en achterplaatsing is mogelijk: *voor het huis langs, om de stad heen, naar Utrecht toe, van Pasen af, van het middelpunt uit*, waaruit weer door contractie dubbele adverbia of prae-positiones kunnen ontstaan: *voorlangs, omheen, vanaf, vanuit, buitenom* e.d. Reeds in het Mnl. vindt men de verbindingen: *van ane sine side, van in, van over, van up*, enz.

⁷⁰. *Verbinding van een adverbium met een verduidelijkende voorzetsel-bepaling:*

daar bij jou, hier in de stad, ver van huis, toen in oktober, nu in de lente, destijds in de Middeleeuwen, zo op slinkse manier. Zulk een bepaling kan zich ontplooiën tot een zin, b.v. in plaats van: *hier in je geboortestad: hier waar je geboren bent.*

210 Groepvorming bij het voorzetsel.

Koppeling. Twee voorzetsels kunnen door *en* gekoppeld, dienst doen bij hetzelfde substantief: *in en om de stad, tijdens en tengevolge van* de bezetting. De verbinding *om en bij* wordt pleonastisch gebruikt voor het begrip ongeveer. Om een dubbelzinnig gebruik van *tot* in gevallen als: „tot 15 Mei” te vermijden, kwam de verbinding *tot-en-met* (d.i. met inbegrip van . . .) tot stand.

Wanneer een voorzetselbepaling door een ander voorzetsel ingeleid wordt, b.v. *in de stad* door *tot*, dan kan daaruit geleidelijk een verbinding van de beide voorzetsels ontstaan om plaats of beweging nauwkeuriger aan te geven: *tot in de stad, van onder de puinhopen, tot over de gracht, van uit de vesting*. Dat men dit laatste, volgens sommigen, af zou moeten keuren, omdat *van* hier „overtollig” is, is ontaalkundig. Het taalgebruik is niet afkerig van zulke versterking (vgl. *tot Pasen toe*). Evenmin kan men bezwaar maken tegen het gebruikelijke *vanaf*. Oorspronkelijker is: *van gisteren af* (met een volgend bijwoord *af*) dan *vanaf gisteren*, maar *van . . . af* werd als een afstands-compositum opgevat, en smolt dus licht samen tot een nieuw voorzetsel, gelijk indertijd *tot* (uit *tote*), *van* (uit *af-an*) samengegroeide voorzetsels waren.¹⁾ In het Mnl. zijn zulke dubbele voorzetsels talrijk: *van ane, van ute, van in, van over, van op, van voor* (vgl. *thent* naast *thent aen, - in, - op, - tot*.²⁾

¹⁾ Vgl. § 94.

²⁾ Stoett § 128.

Het voorzetsel *te*, eerst plaatsaanduidend, dan ook doelaan-duidend, werd een „leeg” woordje, toen het afkomstig uit het oude gerundium, allengs zijn betekenis verloor. Gaat er dan een voorzetsel vooraf, dan ontstaan verbindingen als *na te*, *voor (al-vorens) te*, *door te*, *om te*, *zonder te*, waarbij de praepositie geen betekenisverandering ondergaat.

Een grote uitbreiding kreeg het aantal voorzetsels, of liever voorzetsel-uitdrukkingen, door de verbinding van een voorzetsel-bepaling met *van*, als: *naar aanleiding van*, *ter zake van*, enz. (§ 94); een enkele maal ook met een ander voorzetsel: *met het oog op*.

Er bestaan ook verbindingen, door Gerlach Royen „voorzetsel-achtig” genoemd, ¹⁾ nl. voorzetsel en substantief met ingesloten genitief: *om des geloofs wille*, *van vaders zijde*. In het Mnl. zijn *om—wille*, *van—wegen*, *van—side*, *van—halven*, *in—gewise* gebruikelijk. Daaruit ontstonden later samenstellingen als: *deswe-gen*, *om onzentwille*, *allenthalven*.

211 Groepvorming bij het voegwoord.

De verwantschap met de voorzetsels blijkt daaruit, dat als parallel met de bovengenoemde verbinding van voorzetselbepalingen + *van* voegwoordelijke verbinding + dat voorkomt: *in weerwil dat*, *naar mate (dat)*, *naar gelang (dat)*, waarbij *dat* soms achterwege blijft.

Vergelijk verbindingen met *als*: *voorzover als*, *inzover als* waar het eerste deel echter, blijkens het aaneenschrijven, reeds als samenstelling gevoeld wordt, evengoed als bij *zoals*.

Als afstands-compositum voelt men reeds het toegevende *of . . al*, *of . . ook*, dat op één lijn staat met het oudere *of . . schoon*, (*al . . schoon*), waaruit het tegenwoordige *ofschoon* ontstond. Tot de voegwoordgroepen behoren ook de correlatieve *en . . en*, *noch . . noch*, *hetzij . . of*, *zowel . . als*, en het in het Mnl. gebruikelijke *beide . . ende*, dat Huygens nog kent (b.v. *Zeestraet*, vs. 58: „Waer mé 't bey, wel gesint te maken is en besigh”), en dat (misschien onder Engelse invloed?) ook in de negentiende eeuw nog voorkomt.

212 Groepvorming bij interjekties.

Hoewel wij de interjekties niet onder de woordsoorten gerang-schikt hebben, geven wij als aanhangsel een overzicht van de verbinding met verschillende woorden. Bij de behandeling in

¹⁾ Uitvoerig besproken in *Buigingsverschijnselen* II, 221 vlg. Vgl. ook hiervóór § 129.

§ 15—17 werd al gewezen op de veelvuldige koppelingen en verdubbelingen. Dat vloeit voort uit de aard van deze onbeheerste uitingen: een kreet, een gil kan overgaan in gejammer; een blijde uitroep in gejuich. *Weel* wordt verbonden met *o*, en uitgebreid tot *owi owach* (Mnl.), *och, zo, wel foei* worden licht verdubbeld of met andere interjekties gekoppeld (*och kom, enz.*). Als Vondel in een hekeldicht zijn vijand hoont, herhaalt hij: *o jemy, o jemy!* en Multatuli laat in Woutertje Pieterse een ongelukkige jammeren met *ochotochotochot!*

Er zijn nog verschillende andere verbindingen mogelijk, waardoor de uitroep min of meer het karakter van een zin begint te krijgen:

10. met een persoonsnaam: de uitroep wordt dan tegelijk een aanroepen, een waarschuwing (Hé, jongen!), een beroep op hulp (Ach, Jan...), een oproep („Wapene Martijn”, bij Maerlant) of iets dergelijks. Daarbij blijkt duidelijk de verwantschap van de interjektie met de vokatief;
20. met aanroeping van zich zelf, als zelfbeklag:
 - a) ach, ik ongelukkige! In versmolten vorm: *acharme* en verborgen in *helaas*;
 - b) in objekt-vorm: *wee mij! foei mij!* (Van Alphen);
 - c) oudtijds ook in de genitief: *wee mijns* of *mijner, wee onzer*. De beide gevallen b) en c) treft men nog bij Vondel aan. Van Helten (*Vgr.* II, 129) acht het laatste geval „zonderling”, en denkt aan een „malle verwarring” met de genitivus causae. Bij Loosjes komt nog voor: *foei mijner* (WNT i.v.);
30. met aanwijzing van een tweede persoon: bij schertsende bedreiging: *o jij deugniet!* naast *o jou deugniet!*¹⁾ Vgl. in het Brabants-Limburgs: *o doe se stommerik* (Pauwels *Hand. Top. Dial.* XIV, 55). Ook in de Noordbrabantse Kempen zeer gewoon.
40. met een substantief: *wee je gebeente? Foei u listicheyt* (Bredero). Nu zonder vormonderscheiding, maar vroeger wel als datief gevoeld (Vgl. in het Duits: *Wehe dem Lande*, waarnaast vroeger ook met een genitief: *ach mines libes*; Paul D. Gr. § 246);
50. met een bepaling van oorzaak, ingeleid door een praepositie: in het Mnl. b.v. *wapene over* (Stoett § 177; vgl. Duits „O über die Toren) dat wij nog terugvinden bij Jan Luyken: „Ach! over die groote onwijsheyt der werelt”.

Huygens gebruikt: *foei van*, dat in de negentiende eeuw nog door Potgieter nagevolgd wordt: „foei van de onmenschelijk-

¹⁾ Vergelijk het artikel van J. H. Kern in het *Ts.* XLVI.

heid". Het WNT acht dit „waarschijnlijk een navolging van het Franse *fi de*."

Ten slotte nog een opmerking over de betrekking tussen de interjektie en de begeleidende zin. Dat de benaming „tussenwerpsel" zonderling is, omdat deze uiting niet altijd „tussen" zinsdelen ingeworpen wordt, maar juist meestal aan een zin voorafgaat, is bij de vroegere bespreking en de daar gegeven voorbeelden reeds gebleken. H. Wunderlich heeft nadrukkelijk gewezen op de eigenaardige rol van de interjektie als opening van het gesprek. ¹⁾ Bij levendige aandoening uit zich eerst de stemming, het gevoel in een uitroep, soms in ongearticuleerde klanken; krijgt men dan de volle beheersing over zijn stem, dan volgt in zinsvorm een opheldering ter motivering van de aandoening.

W. de Vries ²⁾ ziet terecht reeds in een bovengenoemde verbinding als *O die stumper!* een ontlading van het gevoel, gevolgd door een specificatie, waarbij dus weer het intellekt achter het gevoel aankomt. Als parallel bij de vroeger gegeven voorbeelden noemen wij nog gevallen als: *Au* (reactie op pijn), wat een pijn! *Brr* (met rilling), wat heb ik het koud! (verklaring). — *Hé* (uiting van verwondering), ben je nog thuis? (oorzaak van die verwondering). — *Nou, toe nou* (ongeduld), ben je nog niet klaar! — *Nee maar* (verontwaardiging), dat is niet langer te verdragen! — *Ach* (klacht, met zelfverwijt), nu heb ik mijn boek vergeten! — *Hè* (bevredigd verlangen), dat heeft gesmaakt!

Maar ook het omgekeerde is mogelijk, wanneer „het hart in woorden uitgestort is, en zich daarna door kreten en zuchten ontlast", gelijk Amaat Joos in zijn voordracht over *Het Gevoel in de Spraakkunst* opmerkt en met aardige voorbeelden o.a. uit Vondel, toegelicht heeft. ³⁾

Dat inderdaad ook inlassing, met onderbreking van de zin, voorkomt, en zelfs kan leiden tot oplossing in het zinsverband, zonder omringende pauzen, is ook hiervóór reeds aangetoond, maar dan is ook de interjektie van aard veranderd en tot regelmatige bepaling geworden.

Voor de klanknabootsende interjekties geldt hetzelfde. Wanneer Mikro b.v. van een Afrikaner zegt dat „sy velskoene *ploef-plaf* raas met elke tree", dan is de interjektie in het zinsverband opgelost en tot bepaling geworden. In zo'n geval spreekt Havers van „malende Interjektionen". ⁴⁾

¹⁾ In *Unsere Umgangssprache* en later in de *Deutsche Satzbau* (1924) 3de ed. Wunderlich-Reis, blz. 13 vlg.) Kap. II: *Die Eröffnungsformen des Gespräches*, blz. 23—63 vlg.). Vgl. verder *Overdiep Stil. Gr.* § 325—327 en *Zeventiende-eeuwsche Syntaxis* III § 249—254.

²⁾ *Typen der mededeling*, t.a.p. blz. 80—83, waar veel belangrijks over dergelijke verbindingen te vinden is, met juiste opmerking en interpretatie.

³⁾ t.a.p., blz. 287—293.

⁴⁾ *Handbuch der Syntax*, blz. 152.

213 Definitie van de zin.

Terwijl de woordgroep nog beruiste op een ontledende abstraktie brengt de beschouwing van de zin ons in de volle taalwerkelijkheid, waarbij tempo, ritme, intonatie minstens even belangrijk zijn als woordverbinding en woordorde. Omtrent de bepaling van de zin heerst bij taalpsychologen en grammatici allesbehalve eenstemmigheid. Meestal stelt men als eis voor een normale zin, dat er twee bestanddelen zijn, maar de definities van H. Paul en W. Wundt staan weer tegenover elkaar. De eerste luidt: „Der Satz ist der sprachliche Ausdruck, das Symbol dafür dass sich die Verbindung mehrerer Vorstellungen oder Vorstellungsgruppen in der Seele des Sprechenden vollzogen hat, und das Mittel dazu, die nämliche Verbindung der nämlichen Vorstellungen in der Seele des Hörenden zu erzeugen”. Bij Wundt: „der sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamtvorstellung”. Deze tegenstelling wordt echter verzacht door de opmerking van Delbrück¹⁾, dat meestal bij de spreker het geheel, bij de hoorder de te verbinden delen eerst aanwezig zullen zijn. In zijn heldere uiteenzetting definieert hij de zin ruimer als „Aeuszerung, die dem Sprechenden und Hörenden als ein zusammenhängendes und abgeschlossenes Ganzes erscheint”. Door deze definitie voorkomt men allerlei inkonsekventies en moeilijkheden waartoe die van Paul en Wundt aanleiding geven.²⁾ De zin wordt dan enerzijds begrensd door loutere gevoelsuiting (*interjektie*); anderzijds door het woord als „herausgeschnittenes Stück der menschlichen Rede”. In hoofdzaak sluit zich ten onzent Van Wijk daarbij aan, als hij voor het onderwijs aldus definieert: „de zin is een groep van bij-elkaar-behorende woorden (soms één), waardoor men uit wat men denkt of voelt, en die in die betekenis begrijpelijk is”.³⁾ De vraag of „een paard” als een woord of als een zin beschouwd moet worden, is dus zonder het verband niet op te lossen: beide is mogelijk.

¹⁾ *Grundlage der neuhochdeutschen Satzlehre*, blz. 9 vlg. Dezelfde opmerking maakte ook Paul (*Prinz.*⁴⁾, in zijn bestrijding van Wundt's zinsdefinitie.

²⁾ Paul is inkonsekvent, als hij b.v. „Kom!” — „Brand!” — „Au!” zinnen noemt, omdat daarbij een tweede voorstelling „vorausgesetzt” is. „Brand!” is gewoonlijk een angstkreet of een alarmkreet (met allerlei intonatie!), waarbij van „verbinding van voorstellingen” geen sprake is. Wundt noemt b.v. ja en neen „Satzaequivalent”. Sütterlin (§ 278), die zich in hoofdzaak bij Wundt aansluit, onderscheidt *Aeuszerung*, *Satz*, *Satzstück* en *Satzverretung*, maar spreekt later van „einteiliger” en „zweiteiliger Satz”.

De mogelijkheid bestaat ook dat subjeet en praedikaat in één woord uitgedrukt worden, b.v. in het Latijnse *canto*, *cantas*, *cantat*, waar de persoonsuitgang een subjeet-element bevat. Dat zijn even goed zinnen als *het regent*, waar ondanks de uiterlijke schijn, geen twee voorstellingen verbonden worden, en dus een subjeet ontbreekt.

³⁾ *De Nederlandsche Taal*.

Tegenover deze bepaling staat enerzijds de te enge begrenzing bij Den Hertog, die voor een „regelmatige zin” een persoonsvorm van het werkwoord eist, en alle gevoelsuiting buitensluit: „Een zin is een persoonsvorm van een werkwoord, al of niet vergezeld van andere woorden, waardoor eene mededeeling, eene vraag of een gebod wordt uitgedrukt”.¹⁾

Anderzijds achten wij de definitie van Overdiep veel te ruim, als hij, op grond van de ritmische structuur vaststelt: „Een zin-naar-den-vorm is een door pauzen omgeven *klankgeheel*, zoals we het in de geschreven taal op grond der interpunctie, in de gesproken op grond van de intonatie kunnen onderscheiden”.²⁾

Schijnbaar ruimer dan de definities van Den Hertog en van Overdiep was de bepaling bij Terwey: „Door een zin of volzin verstaat men een woord of eene reeks van woorden, waardoor eene gedachte wordt uitgedrukt”, waarbij als voorbeelden o.a. gegeven worden: Luister! — Een mooi paar! — Rechts houden! — Versche haring! Maar in § 2 volgt onmiddellijk: „Eene gedachte ontstaat door de verbinding van *ten minste twee voorstellingen*”, zodat in elke zin twee bestanddelen verwacht worden: onderwerp en gezegde. Ook hier is dus een menging van oude en nieuwe opvatting, waardoor de „elliptische zin” als abnormaal tegenover de „gewone zinsvorm” gesteld wordt (§ 31).

Uitgaande van de door Van Wijk voorgestelde bepaling kunnen we dus een onderscheid maken tussen *eenledige zinnen* — een woord of woordgroep, die door het verband van de omstandigheden of het verband met andere zinnen zinswaarde krijgt — en *tweeledige zinnen*, waarin een subjekt-sfeer en een sfeer van het praedikaat aan te wijzen zijn.

214 Eenledige zinnen.

Grensgevallen: De uitroep en de aanroep.

Bij de bespreking van de interjektie in het vorige hoofdstuk is gebleken dat we in veel gevallen bij zulke loutere gevoelsuiting

¹⁾ *Ned. Spr.* I § 1. Een ander tekort is, dat Den Hertog nog uitgaat van de geschreven taal en de intonatie als bijkomstig beschouwt. Bij „de deuren sluiten”, zegt hij, moet de stembuiging „de bedoeling aanvullen”. Inkonsekvent is hij, wanneer hij het woord „zin” behoudt, als hij spreekt van „volledige of onvolkomen *zinnen*”. Dat de „volkomen” zin de „onvolledige” in duidelijkheid zou overtreffen, is terecht door Van Ginneken in zijn artikel over *Ellipsomanie* (*N. Tg.* IV) bestreden.

²⁾ *Stil. Gr.* § 284. Bij interpunctie moet men dan niet denken aan de traditionele redekundige interpunctie, die met de intonatie géen rekening houdt. Weliswaar onderscheidt Overdiep ook een „zin-naar-den-inhoud”, maar hij blijft in § 331 vlg. „afgescheiden zinnen” noemen, wat geen andere grammaticus als zinnen zou beschouwen, o.a. bijstellingen en aan het *zinseinde* toegevoegde bepalingen.

eigenlijk nog niet van een woord, en dus nog minder van een zin kunnen spreken. Ter sprake kwam ook reeds dat de interjektie bij levendige gemoedsbeweging vaak het gesprek opent (vgl. § 212)

Vergelijkbaar is een andere inleiding van het gesprek, met primitieve demonstratieve woordjes, door een pauze gescheiden van de volgende zin, als: *daar* (men denke aan *da* met aanwijzend gebaar in kindertaal, als een soort interjektie!), *zo, dus*, b.v. *Daar*, neem het dan maar! *Zo (ziezo)*, nu heb je genoeg! *Dus*, je bent vast besloten? Vgl. *Jij daar*, kom eens voor den dag!

Ook andere woordjes kunnen bij een uitroep een dergelijke functie hebben, b.v. „*Nou!* dat is een verrassing!” Of gevolgd door een vraag: „*Wat!* wou jij het beter weten?” Soms met twee woorden: „*Wat drommel!* nu ben ik het kwijt”. — „*Goed zo!* je zult het gauw leren”.

De interjektie kan — gelijk reeds opgemerkt is — ook groepvormend optreden, b.v. wee mij! Dan kan men aarzelen of niet de grens die de interjektie scheidt van de zin, eigenlijk overschreden is, want zulk een gevoelsuiting verschilt niet veel van andere uitroepende zinnen. Deze bestaan uit één woord (*Brand!*) of meestal uit een woordgroep met een substantief als kern: *Wat* een buitenkans! *Mooi* weertje vandaag! *Die* lelijke aap! In veel gevallen kan men twifelen of de eenledigheid niet schijnbaar is. Dan heeft zinsverkorting plaats, met begrijpelijke verzwijging ten gevolge van de gespreksituatie (*Wel zeker!* — *Ongetwijfeld!* — *Zeer juist opgemerkt!* — *Mooi zo!* — *En of!*)¹⁾ of ten gevolge van conventie, bij een afscheid, een begroeting, een wens: (Ik wens je) *Goede reis!*, *het beste*, *al wat wenselijk is*, *veel sukses!* Of nog korter: (goede) *Morgen!* Ook het woordje *te* in *Wel te rusten!* wijst op een oorspronkelijke verkorting. Vergelijk verder nog: (Je hoeft me) *Niet te danken!* — (Daar is) *Geen denken aan!* enz. Soms versmelten ze tot interjektie, b.v. *Vaarwel* (vgl. *Bonjour, Adieu* > *adie!*)

Gelijk Wunderlich opmerkt²⁾ kan de uitroepende zin, die als de oorspronkelijkste zinsoort te beschouwen is, gemakkelijk in een mededelende zin overgaan: de grens is niet altijd te trekken en de intonatie is beslissend. *Het regent* kan een mededeling zijn, maar even goed een uitroep, gelijkstaande met: *Wat een regen!* Een levendige uitspraak kan een uitroep worden.

De *aanroep* (vokatief) vertoont ook verwantschap met de interjektie en met de uitroep. De bedoeling kan zijn, zich tot iemand te richten om de aandacht te trekken. De enkele naam

1) In de beide laatste voorbeelden lette men op de intonatie. Daardoor kan men de uitroep wel in oorsprong, maar eigenlijk niet in werkelijkheid verkort noemen.

2) Wunderlich-Reis, a.w. blz. 27.

of het pronomen kan dan voldoende zijn, b.v. Jan! Hé, jij daar! of aan het begin van een voordracht: Dames en Heren! Geachte toehoorders! Maar evenals de interjektie kan de vokatief dienst doen als inleiding tot een verklarende zin: „Jan, kom eens hier”. Dan staat deze vokatief eigenlijk buiten het zinsverband. Toch kan die vokatief weer zinswaarde krijgen, wanneer door allerlei intonatie de stemming van de spreker tegenover de aangeroepene tot uiting komt, vaak versterkt en beïnvloed door een voorafgaande interjektie: waarschuwend (*Jan, pas op!*), ongeduldig (*Toe Jan, laat dat!*), medelijdend (*Och Jan, hoe treurig!*), verontwaardigd (*Foei Jan, hoe kan je dat doen!*). Ook zonder volgende zin is de intonatie, soms in verband met de betekenis van het substantief en het bijgevoegde adjektief voldoende om de stemming van de spreker te verduidelijken, b.v. *Stommert! Lieve! Jij (of jou) rakker! Arme jongen! Beste vriend! Lieve meid!* Of in de eerste persoon, met zelfverwijf: *Ik ongelukkige!*

Minder nadrukkelijk is gewoonlijk de aanroep die op een bevel of uitroep volgt, b.v. *Pas op, Jan!* In litteraire taal geldt de aanroep niet alleen personen, maar ook zaken, b.v. *Klinkt helder op, gebeeldhouwde sonnetten* (J. Perk). — *Vaarwel mijn wandelstaf! En, gordel, wees ontbonden!* (G. Gosszert). ¹⁾

215 Zinsaequivalenten: ja en nee(n).

Een afzonderlijke bespreking verdienen de woorden *ja* en *nee(n)*, die nòch tot de bovengenoemde grensgevallen behoren, nòch als zinnen te beschouwen zijn. Wundt koos daarvoor de benaming zinsaequivalent. Ze zijn eigenlijk slechts een betuiging van instemming (gehoorgeving) of afwijzing (weigering) van de zijde van de toegesprokene op datgene wat tot hem gezegd of van hem gevraagd wordt; een soort uiting met dezelfde betekenis als een gebaar (hoofdknik of schudden van het hoofd). Op een vraag: „Vind je dat goed?” of „Ga je mee?” kan dus geantwoord worden met *ja* of *nee(n)*.

Merkwaardig is echter dat *ja* met allerlei intonatie en in verbinding met interjekties en adverbia weer het karakter van een interjektie kan krijgen en als inleiding tot een gesprek kan dienen,

¹⁾ Deze voorbeelden zijn ontleend aan Overdiep (*Stil. Gr.* § 319), die aan deze vokatieven een uitvoerige bespreking wijdt met veel voorbeelden en interessante opmerkingen over de intonatie. Ook de wisselende plaats van de vokatief is daar beschreven (§ 319—323). Zeer belangrijk is ook zijn beschrijving van de betekenis en het gebruik van de vokatief in de zeventiende-eeuwse taal (*Zeventiende-eeuwse Syntaxis* III, Hoofdstuk II (§ 255—278) op grond van een zeer rijk geschakeerd materiaal. Ons bestek laat niet toe, daarop in te gaan; wij volstaan dus met een verwijzing naar deze breed opgezette syntaxis.

gevolgd door een ophelderende zin: *Ja*, wat zal ik je daarvan zeggen? — *Ja* (met gerekte klinker, aarzelend), daar moet ik nog eens over denken! — *Och ja?* je moet maar denken . . . — *Jamaar*, dat gaat zó niet — *Welja*, wat verbeeldt hij zich! Ironisch: En *jawel*, geen mens had er zin in! Met verdubbeling: *Ja ja*, zo was 't! Ook *nee(n)* wordt geschakeerd in *Och nee!* *Nee hoor!* *Welneen*, telkens met andere intonatie.¹⁾ Een aarzelend gesproken „*ja . . . neen*” kan twijfel uitdrukken, een herhaling van *ja* en *neen* versterking, evenals de verbinding *ja zeker*, *ja waarachtig*, *wel ja*, in de 17de eeuw: *neen geensins*, *neen sekerlick*, *neen gewis*, *neen bylo*, of: *maer neen* = *wel nee*.²⁾ In het oudere Nederlands werden *ja* en *neen* ook gevolgd door een pronomen (*ja-*, *neen ick*, *ja se*, *ja 't*), door Overdiep beschouwd als een „tweeledige, bovendien samengetrokken zinsvorm”³⁾, maar door de toenmalige gebruikers wel als eenledig gevoeld. Voor nog andere betekenissen, o.a. het climax aanduidende *ja* (= *ja zelfs*), voor het in het zinsverband ingelaste *ja* = *immers* („Dat spreekt toch *ja* van zelf”, vooral in het Gronings) verwijzen we naar het uitvoerige artikel in het WNT (VII, 6—17) met tal van bewijspplaatsen uit het hedendaags gebruik en uit vorige eeuwen.

Wanneer in plaats van *ja* een bijwoord als antwoord gekozen wordt, o.a. *Zeker!* *Stellig!* *Ongetwijfeld!* *Inderdaad!* dan behoeft aan het zinskarakter niet getwijfeld te worden; dan hebben we veeleer te denken aan wat we later als schijnbare eenledigheid zullen bespreken.

216 Imperatieve zinnen.

Dat de imperatief-vorm van het verbum, alleen of met begeleidende woorden, als een volledige zin te beschouwen is, ook al ontbreekt een subjekt, wordt door geen grammaticus betwijfeld. Als regel gaat de imperatief in de zin voorop. Wanneer een inleidende interjektie of vokatief vooropgaat, is die gewoonlijk door een korte pauze afgescheiden. Het loutere gebod of verbod, dat kort en krachtig klinkt, bestaat uit de enkele imperatief: *Kom mee!* *Ga weg!* *Laat los!*⁴⁾ Maar, gelijk reeds in § 66 opgemerkt is, de imperatief is vaak een aansporing, een aanmoediging, een vriendelijk verzoek, een wens, een verwensing. Dan worden allerlei schakeringen aangebracht door toegevoegde, meestal modale bijwoorden: *Kom eens even hier!* *Doe dat maar!* *Ga nu maar naar huis.* *Geef mij dat asjeblijft eens aan, enz.*

¹⁾ Overdiep: *Stil. Gr.* § 326.

²⁾ Overdiep: *Zeventiende-eeuwsche syntaxis* § 246—248.

³⁾ t.a.p. § 247, 4.

⁴⁾ Overdiep zegt ten onrechte dat dit „zelden voorkomt” (§ 292).

Als hulpwerkwoord met adhortatieve betekenis komt *laten* voor. (vgl. § 64). Duratieve betekenis krijgt de imperatief door middel van *blijven, staan, zitten* (*Blijf* niet zo zeuren, *Sta* of *zit* niet te liegen); bescheidenheid of beleefdheid komt uit in de omschrijving met *willen*: „Wil mij dat nog melden”, met dezelfde betekenis als: *Wees zo goed* . . . ¹⁾

Deze imperatieven kunnen verzwakken tot inleidende formules, soms vrij zinloos, om de aandacht te trekken (*Wacht*, ik zal u helpen! — *Kom*, wees maar gerust! *Kijk*, dat valt mee! — *Zeg*, weet je dat al?) en naderen dan tot interjektivaties (*Kom, kom!* Zo erg is het niet), die ook als stopwoordjes aan het einde van de zin kunnen komen (Leg het even neer, *zeg*. — Ik zal je de weg wel wijzen, *hoor!*)

Behalve de stamvorm van het werkwoord, al of niet met *t*, kan gelijk reeds in § 66 opgemerkt is, ook de infinitief en het verleden deelwoord als imperatief optreden (*Doorlopen! Rechts houden! Niet zo pruttelen! Niet doen!* — *Opgelet! Ingerukt*).

Ook tot interjektivaties versteende woorden hebben imperatieve kracht: *Vort! toe! ho, mars!* en in oudere taal de uit imperatieven ontstane interjektivaties *hou* (= sta stil), *houseck* (= zeg ik), *kedaer* (< kijk daar).

Begrijpelijk is dat bij de stemming van de spreker die zulke imperatieve zinnen gebruikt, de neiging bestaat om kort te zijn, alle woorden achterwege te laten, die in het verband van de omstandigheden vanzelfsprekend zijn, zodat zelfs het werkwoord kan ontbreken b.v. *Handen thuis! Niet zo haastig! Geen uitvluchten! D'r uit!* ²⁾

Opmerking I: Een omschrijving met *laten*, naar de vorm een imperatief, naar de betekenis mededeling van een onverwachte gebeurtenis, vindt men in een zin als: „Ik meende dat hij vertrokken was, en laat hij daar vanochtend voor me staan!” Deze konstruktie, in hedendaagse omgangstaal niet ongevoelen, is in meer vormelijke en geschreven taal nog niet doorgedrongen. ³⁾

Opmerking II: Imperatieve zinnen, waarbij de imperatief gevolgd wordt door een pronomen: *Kom jij eens hier! Gaat u zitten!* worden feitelijk tweeledig. Verdenius (*In de Nederlandse Taaltuin* ³, blz. 74) noemt dit verschijnsel „secundaire congruentie”.

Opmerking III: Een zonderlinge, schijnbare tweeledigheid vertoont het familiere „Maf ze” = slaap wel!

¹⁾ Zie Overdiep, t.a.p. § 292 in zijn uitvoerig hoofdstuk over *De imperatieve zin* (§ 290—294), aan te vullen met § 330. Vergelijk ook het hoofdstuk over *Imperatieve zinnen* in zijn *Zeventiende-eeuwsche Syntaxis II*, § 171—187.

²⁾ Overdiep, a.w. § 330.

³⁾ Zie F. C. Driessen: *Imperativus voor praeteritum* (*N. Tg.* XXVI, 125), die een parallel trekt met het Russisch.

217 Schijnbaar eenledige zinnen.

Niet alleen bij imperatieve zinnen blijven alle overbodige woorden achterwege. Ook in de levende taal van het gesprek hoort men, gelijk reeds in § 214 met voorbeelden aangetoond is, voortdurend zinnen die de *grammaire raisonnée* als „onvolledig”, als „elliptisch” beschouwde. Als antwoord op een vraag is vaak één woord voldoende, omdat de aanvulling opgesloten ligt in de woorden die de vrager gebruikt had, b.v. *Wanneer kom je?* — „Morgen”; *Wie heeft het gedaan?* — „Ik”; *Hoe heet die jongen?* — „Jan”; *Wat ga je doen?* — „Werken”.¹⁾ Overdiep²⁾ wijst op die „korte taalvorm” in sportverslagen, voortkomend uit een streven „naar snel en duidelijk overzicht” („Pang, een hoge uittrap”. — „Hup, de bal met een vaartje vooruit”), in de „headline” van krantenberichten („Onderhandelingen aanstaande” — „Naar het einde der staking”), volgens Huizinga een symptoom van de ver-amerikaansing van ons leven. In deze gevallen komt het psychisch aanwezige praedikaat niet in taalvorm voor de dag. Omgekeerd kan ook het subjeet dat men in de vorm van een pronomen zou verwachten, als het psychisch zwakker bestanddeel verbleken en verdwijnen, waar het zonder schade gemist kan worden. In oudere talen kan, gelijk reeds opgemerkt werd, subjeet en praedikaat in één woord zitten. In het Latijnse vocat is de *t* het subjeets-element. Paul zegt daarom dat de persoonsvorm „Satznatur” heeft. Bij bijzondere nadruk werd later een pronomen voorgevoegd; dat werd normaal ook zonder die nadruk. Toch behoeft men bij zinstypen, zonder pronomen als subjeet, zoals het Middel-nederlands die nog kent, niet te denken aan een overblijfsel uit overoude tijd, maar veeleer aan later werkende factoren. Neiging tot kernachtige zeggingsmerken we op in spreekwoordelijke uitdrukkingen als Mnl. „Meest grabt meest heeft”³⁾ te vergelijken met het Zuidnederlandse „Langst eet langst leeft”, of met het Groningse „Zat op peerd en zocht er om”.⁴⁾

Als een ander geval noemt Stoett § 5 e het ontbreken van *ic* bij verba als *segghen*, *tellen*, vooral in aangehechte zinnen met *ende* (ende segghe u . . ende telle u). Hier kan meegewerkt hebben dat de uitgang *-e* nog als kenmerk van de eerste persoon van kracht

¹⁾ Een verwant verschijnsel zien we in levendige verhaaltrant („Wij er op uit” — „Zij aanstonds in de weer”), waar het werkwoord uit het verband voldoende blijkt.

²⁾ *Stil. Gramm.* § 32.

³⁾ Stoett *Mnl. Synt.* § 5 d.

⁴⁾ Zie W. de Vries (*Typen der Mededeling* § 28), die opmerkt dat in zulke gevallen het subjeet een algemeen karakter heeft (men, iemand, wie). Vgl. ook dergelijke korte taalvorm in spreekwoordelijke uitdrukkingen als: *Zo gewonnen zo geronnen.* — Hoe ouder hoe gekker, waar telkens een ander bestanddeel van de „normale” zin achterwege blijft.

blijft. In het Duits heeft zich dit verschijnsel in vaste formules lang gehandhaafd (sage, schreibe, geschweige). Het is niet onwaarschijnlijk dat het nog gebruikelijke *zegge, transportere* in handelstaal uit Duitse koopmansstijl overgenomen is. Ook in briefstijl is *Verblijve, verzoeke* nog bekend. In de brieven van Hooft vindt men evenzo: „Ondertusschen *gebiede* mij . . .”, *blijve*, enz. Bij Vondel komt nog een enkele maal *ghezwijghe* voor.¹⁾

In oudere taal, bij volksaardige schrijvers als Gerrit de Veer en Bontekoe is het een gewoon verschijnsel; b.v. „Den 19. wasset stil weer en haalden twee sleden hout”. — „Meende daarmede mijn einde te hebben”. Ook in zeventiende en achttiende-eeuwse brieven is dit verschijnsel waar te nemen. Bij W. Sewel, die in zijn *Korte Wegwijzer* modellen van brieven in het Nederlands en in het Engels geeft, leest men o.a.: t'zederd bevinde my zonder UE. aangename brieven”. — „Mijn zevenjarige dienst voleindigh hebbende, ben nu beginnende . . .”. In beide gevallen staat er in de Engelse tekst: *I*. In de achttiende eeuw komt het nog voor o.a. in het reisverhaal van Krinke Kesmes. Nu blijft het meestal beperkt tot de omgangstaal.²⁾

Ook nu nog is het een bekend verschijnsel dat „een der psychisch aanwezige leden” grammatisch niet is uitgedrukt. Algemeen gebruikelijk is, als verstarde formule „Dank u”.³⁾ Op de vraag: „Heb je de boodschap gedaan?” kan men als antwoord horen: „Ben er juist geweest”. In sommige gevallen, nl. voor een werkwoord met *k* kan men denken aan versmelting van het proclitische 'k: „Kom er juist vandaan”. — „Kan er niets aan doen”. In litteraire stijl — tenzij bij weergave van een gesprek — wordt deze weglating niet geduld, in tegenstelling met het Duits, ook bij klassieke auteurs, b.v. bij Goethe.⁴⁾

Ook het voornaamwoord van de tweede persoon kon in het Mnl. achterwege blijven, evenals in het tegenwoordige Duits („Bist ja grosz geworden”. — „Hast recht”) b.v. „Waer om verheffes di teghen mi?” „Waer om versmades mi”. Van Helten heeft dezelfde opvatting als Paul⁵⁾ en verklaart *verheffes* uit *verheffestu* (*stu > ste > st > s*). W. de Vries⁶⁾ wijst op het Groningse „slepst ja!”, en acht het mogelijk dat het subjekts-element *st* en de umlaut zo kenmerkend zijn voor de tweede persoon, dat de toevoeging van *doe* onnodig geacht wordt.

1) Van Helten *Vgr.* § 201.

2) Als weergave van omgangstaal b.v. in *De Hartog's Hollands Glorie* (blz. 107): Nellie zegt: „zal het nooit meer doen, stuurman”.

3) Vgl. in het Engels „Don't know”, in het Duits „Empfehle mich”.

4) Paul (*Deutsche Gramm.* § 19) citeert: „Wollte, Gott hätte mich zum Gärtner gemacht” en de monoloog van Faust: „Habe nun ach, Philosophie . . .” In de krachttaal van de Sturm-und-Drang was het zelfs in de mode.

5) Van Helten in *Ts.* X, 205, Paul *Deutsche Gramm.* III § 20

6) *Typen der Modedeling.*

Het voornaamwoord van de derde persoon wijst terug op iets bekends of iets dat reeds genoemd is. Het kan dus alleen achterwege blijven, als door het zinsverband of de situatie de hoorder niet in het onzekere verkeert. Op dit punt ging men vroeger, ook bij het schrijven, verder dan nu. Dat blijkt uit de voorbeelden die Stoett ¹⁾ uit het Mnl. verzamelde. Het subjekt kan reeds opgesloten liggen in een casus obliquus van de vorige zin: „Dit was Reinaerde ombequame ende verbalch hem”. Uit twee voorafgaande woorden (substantief en pronomen) is een meervoudig subjekt te halen: „Waleweine leide hi voren doe, tote ter uterster porte toe quamen”. Of aan een voorafgaand possessief is het subjekt te ontfenen, b.v. „Doe liepen die tranen over siin lier, ende began wenen”. Al deze gevallen kan men nog in de zeventiende eeuw aantreffen, vooral weer in volkstaal, b.v. „Wij proefden het water en was dadelijk versch” (Bontekoe). „Ende aten van het vleys, ende smaecte als conijnen doen” (G. de Veer). Maar ook bij Vondel: „En d'ander . . . grijpt synen naesten Macker En zinken beydegaer”. ²⁾

218 Schijnbaar tweeledige zinnen: impersonalia.

Schijnbare tweeledigheid treft men aan in onpersoonlijke zinnen als *het regent*, waar *het* een schijn-subjekt is: van een verbinding van twee voorstellingen is hier immers geen sprake. Alleen het gebeuren wordt meegedeeld, zonder aanduiding van een subjekt. ³⁾ Aardig is de verwijzing van Van Ginneken (*Roman van een Kleuter*, blz. 36) naar de taal van het jonge kind, dat nog geen vaste, scherp omlinjende denkbeelden heeft en dus geen blijvende dingnamen kent, maar alleen voorbijgaande feit-namen, woorden met een verbaal karakter, woorden met de functie van een zin. — „Stoel” wordt gevoeld als: daar *stoelt 't*, daar is gestoel.

In dit licht gezien, is het volgende gedicht van G. Gezelle merkwaardig:

't Zit ijs in den wind
't Zit sneeuw in de lucht,
't is stormen dat 't doet
en vlagen

¹⁾ *Mnl. Synt.* § 218—220. De aangehaalde voorbeelden zijn daar onvolgende geschift. Scherper onderscheidt Paul (*Deutsche Gramm.* § 15).

²⁾ Vgl. Van Helten *Vgr.* § 252.

³⁾ Zeer uitvoerig is *Der Ursprung des Scheinsubjekts es* in het Germaans en het Romaans, besproken door K. Brugman (1917), later ook door Beck: *Die Impersonalien* (1922). Vgl. ook Paul *Deutsche Gramm.* III § 22, Wilmanns: *Deutsche Gramm.* III ², 463, Wackernagel I, 113 vlg. en Sütterlin § 310. Voor het Nederlands: W. de Vries: *Typen der Mededeling* § 32—35 en *Usurpaties* in *Ts.* XXIX. Vgl. ook Ph. J. Simons over *Graduering*: *N. Tg.* XIV.

Toch spreeuwt *het* en vinkt
het luide. overal
 de merelaan lacht
 en tatelt;
het muscht en *het* meest
het koekoekt in 't hout
het zwaluwt en 't zwiert
 en 't swateit.

Als ouder voorbeeld citeert het WNT (VI, 684) uit Cremer: 't Kust weer en 't klawettert da'j lachen mot'; terwijl zonder bewijsplaatsen opgemerkt wordt dat „enkele schrijvers” *Het roept, het zucht* bezigen voor: er wordt geroepen, men hoort zuchten. Gewoon is dat stellig niet, tenminste niet zo gebruikelijk als het Duitse *es klopft* = er wordt geklopt.¹⁾ Wel is bekend: *het daghet* in den Oosten; *het wintert* (Tollens), 't *Avondt*, 't *Morgent* (P. Paaltjes); *het* wil nog niet zomeren. Dat het woordje *het* soms een onmisbare aanvulling van het werkwoord wordt, blijkt uit zinnen als: „Ik zie *het* regenen”, „Laat *het* maar regenen”, waarin Den Hertog (I § 12) *het* ten onrechte een „loos” voorwerp noemt. Evenmin is dat het geval, wanneer in zulke zinnen *het* verzwaard wordt tot *dat*: „Kijk *dat* eens regenen!” „Houdt *dat* nu nooit op met sneeuwen!”²⁾

Omtrent de oorsprong van zulke onpersoonlijke zinnen bestaat een omvangrijke, reeds aangehaalde litteratuur. In sommige gevallen kan oorspronkelijk achter *het* nog een vage voorstelling schuilen, b.v. *het* tocht hier, waarbij men aan een raam, een deur kan denken, waardoor de tocht veroorzaakt wordt. Vergelijk: „het rookt hier” met: „de kachel rookt”. Bij „es brennt gut” kan men een blik slaan op het vuur. Vaag van betekenis is ook *het* in: „Het sloeg vier uur”. — „Dat is 't 'm”. — „Daar zit 't 'm juist”.³⁾

Anderzijds kan het „syntaktische” *het*, het zogenaamde voorlopige onderwerp, op het ontstaan en de verbreiding van het onpersoonlijke *het* van invloed geweest zijn. Reeds in het Mnl. is dat zeer gewoon, b.v. „Hets geboren een prophete”. — „Het worden vechtende die Samaritane”.⁴⁾ Maar reeds zuiver onpersoonlijk komt daar voor: „*het* is gecloppet”. Nog in de 16de en

¹⁾ Bij deze passieve konstruktie kan er ook vervangen worden door *hier*, *daar* of een bijw. bepaling: „Aan boord wordt niet gevochten” (Overdiep *Stil. Gr.* § 223, vgl. § 280).

²⁾ Brugmann, t.a.p. meent dat men „es regnet” en „das regnet heute in einem!” uiteen moet houden, omdat in het laatste voorbeeld „wirkliche Deixis” plaats zou hebben. Overtuigend is zijn betoog m.i. niet. Vergelijk daarmee de opmerkingen van Ph. J. Simons.

³⁾ Overdiep *Stil. Gramm.* § 222.

⁴⁾ Stoett *Mnl. Synt.* § 38. Hij wil daarvan, als onpersoonlijk, scheiden: „*het* hevet mi vreemt, wonder”, maar ziet voorbij dat daarop gewoonlijk een onderwerpszin met *dat* zal volgen (§ 39).

17de eeuw, bij Anna Bijns en Marnix zijn voorbeelden van het syntaktische *het* te vinden, in het WNT (i.v. *het*) aangehaald. Eveneens bij Hooft („Het sweeft een frissche dauw”), Vondel („Het viel een dikke sneeuw”), Huygens en in de volkstaal („Het sneed ien mes”, in een klucht van Bormeester). Bij *Bilderdijk* leest men o.a. „’t Huppelt blijdschap in mijn harte”.¹⁾

Het is onzeker of deze konstruktie in Noord-Nederland ooit even gebruikelijk geweest is als in het Zuiden, waar die nog voortleeft („het was een man die” . . . ; „het staan veel bomen” e.d.). Het zelden voorkomende *Het geeft* (b.v. Van Zeggelen: „het gaf een levendig rumoer”) zal wel een germanisme zijn.²⁾

Een nieuwe konstruktie is daarvoor in de plaats gekomen, met het oorspronkelijk plaatsbepalende *er* (*d’r* uit *daar*), dat verbleekt is tot louter vormwoord, zowel onpersoonlijk schijnbaar passief (*er wordt geklopt, er wordt gedanst*) als met een syntaktisch vooropgeplaatst *er* (*d’r*), b.v. in het begin van een verhaal: „Er was eens een koning”. Men spreekt dan wel van een repletief *er*.³⁾

In oudere taal kwam nog een andere onpersoonlijke zin voor, namelijk de derde persoon van het werkwoord, vergezeld van de vooropstaande objektvorm van het persoonlijk voornaamwoord: *mi lanct, mi gruwet, mine roec, mi dromet, mi gedinct, mi ontfermt, mi walgt*⁴⁾; in de 17de eeuw bij Hooft en Vondel: *mij schrickt, mij jammert, mij gedenct, mij gruwelt, mij is vergeten*⁵⁾, bij Bredero: *mij ijvert, mij lust na . . . , mij werdt bang, mijn was wee te moe, mij wallicht, mij grouwelt*⁶⁾ en nog, archaïstisch bij Staring: „U hongert naar geen weeldrig land” (*Aan mijne Dennen*, 3de str.) en bij Potgieter: „Hoe *hem* schrikte”. Later wordt de toevoeging van *het* gewoner: „Het is mij bang te moede,” terwijl *het* een subjektzin aankondigt in: Het behaagt, lust, smart, heugt mij. Bovendien worden de werkwoorden *verlangen, gruwen, lusten, hongeren, dorsten* later persoonlijk gebruikt. Reeds in de Statenbijbel leest men: „zij die hongeren en dorsten . . . ”⁷⁾

1) Zie A. Bogaers: *Woordenboek op Bilderdijk*, blz. 133.

2) Als zodanig beschouwd door het WNT (IV, 1934) = es giebt, behalve in de uitdrukking *het geeft pas*. Maar onafhankelijk van het Duits is het vergelijkbare: „Wat zal het een drukte geven”, of in de *Camera Obscura*: „het zal daar een algemeen gegrijn gegeven hebben” (WNT VI, 686).

3) Aldus Bech die een afzonderlijke studie aan Ned. *er* wijdde in: *Travaux du Cercle linguist. de Copenhague VIII* (1952) 1 vlg.

4) Stoett *Mnl. Synt.* § 5 e; vgl. § 242 c.

5) Van Helten *Vgr.* § 167—168.

6) Van der Veen § 221.

7) Vgl. het M. Engelse *him dreams a strange dream* met *he dreams a strange dream*.

Een andere eigenaardige ontwikkeling van de onpersoonlijke konstruktie treft men aan in de verbinding van een infinitief met *het is*, reeds in oude spreekwoorden als: „'t Is quaad vossen met vossen vangen” (bij Spieghele) of: „'t Is goed bree riemen snijden uyt anders leer”, met de betekenis: Men kan gemakkelijk riemen snijden. Ook nu nog zegt men: „'t Is hier gezellig zitten”. — „'t Is hier in de zaal gemakkelijk spreken”. Daarnaast is weer ontstaan: „'t Zit hier gezellig”. — „'t Spreekt hier gemakkelijk”. — „'t Maait hier zwaar”. — 't Danst hier aangenaam”.¹⁾ Dit verschijnsel is ouder dan men gewoonlijk meent. Reeds in de achttiende eeuw schrijven Wolff en Deken: „Het vrijdt wel eens zoo mooi in 't groen”. En elders: „'t Slaapt zoet”, of bij Bilderdijk: „'t Waakt verschrikkelijk op”.

Dergelijke onpersoonlijke zinnen kunnen op tweeërlei wijze aangevuld worden. Ten eerste door een voorzetsel-bepaling: het wemelde *van* muggen; het regent *met* dikke druppels; het mankeert hem *aan* geld; het ontbreekt hem *aan* moed. Bogaers haalt uit Bilderdijk's taal²⁾ daarvan verscheiden voorbeelden aan: „het davert *van* feestgetier, 't Zweeft *van* geesten, Het gloeide *van* woede, 't Hobbelde *met* bocht bij bocht”.

Ten tweede door toevoeging van een enkel substantief, dat meestal het resultaat van het gebeuren aangeeft: het regende grote druppels; het woei een felle storm. Of bij overdracht: het hagelt kogels, het regent gelukwensen. Bij Potgieter: het veld, waar 't kogels sist en 't bommen fluit.³⁾ Dit is geen jong verschijnsel, want Stoett⁴⁾ tekende reeds voorbeelden op uit het Mnl: „Daartoe hagelet nochtan rechte keselen”. — „Het reinde vleesch, asscen” enz.

De vraag of dit substantief volgens logische ontleding een nominatief of accusatief zou zijn, heeft voor het Nederlands, waar vormonderscheiding ontbreekt, geen zin. Evenals in het Duits⁵⁾, kan in onze taal naast de onpersoonlijke konstruktie een nieuw soort van tweeledige zinnen ontstaan, waarin de toegevoegde bepaling of het toegevoegde substantief tot subjekt wordt. Dat zich daarbij weer verschillende gevallen voordoen, blijkt uit de volgende voorbeelden: De wolk regent. — Dichte vlokken sneeuwden neer (vgl. figuurlijk: De boom sneeuwt bloesems). — De lawine (het kanon) dondert. (Vgl. bijbels: Als de God der

¹⁾ Zie W. de Vries t.a.p. in *Tijdsch.* XXIX, blz. 123, die denkt aan kontaminatie van: „Men zit hier gezellig” en „'t Is hier gezellig zitten”. Vgl. WNT VI, 685. Ook in het Duits is deze konstruktie bekend: „Es tanzt sich hier gut”. Paul (*Deutsche Gramm.* § 25) citeert: „Wie es sich in Holland träumt und wie es sich aufwacht”.

²⁾ a.w. blz. 133.

³⁾ WNT VI, 684.

⁴⁾ *Mnl. Synt.* § 196.

⁵⁾ Zie Paul *Deutsche Gramm.* III § 31 over „De wolk regent” en vgl. § 29: „de markt wemelt” = het volk op de markt.

ere dondert, en het klassieke: Zeus regent). — Figuurlijk weer: Het zwaard (zijn oog) bliksemt. — Verwijten (scheldwoorden) hagelden op hem neer. Een ander geval is weer: „Ik waai met mijn zakdoek”, waar niet de zakdoek, maar de wuivende (wind veroorzakende) persoon tot subjezt wordt.

Reeds werd er op gewezen dat sedert de M. E. een aantal vroeger onpersoonlijke werkwoorden als *dromen*, *gedenken*, *gruwen*, *walgen*, *ontfermen*, persoonlijk geworden zijn, met een persoon als subjezt. Daarbij is het niet altijd gemakkelijk dit te onderscheiden van schijnbaar onpersoonlijke werkwoorden, waar wel *het* vooraf gaat, maar een subjezt volgt, b.v. *mij lust*, *mij deert*, *mij is vergeten*, *mij heugt*. Immers, bij verscheiden van deze werkwoorden stond in oudere periode een substantief in de genitief, b.v. *Mij deert des mans* (Hooft); *Hem deert des jongelings* (Vondel); *Mij verdriet dier maeltijden* (Vondel).¹⁾ In het hedendaagse Nederlands kent men in het Noorden nog: „mij lust dat niet” naast het jongere, nu algemene: „ik lust dat niet”.²⁾ Voorzover in het Zuiden „Ik geluk” gebruikt mocht worden in plaats van: „Mij gelukt dat”, zal hier invloed van het Franse réussir gewerkt hebben.

Eigenaardig, en waarschijnlijk vrij jong, is het verschijnsel dat naast de hiervoor genoemde onpersoonlijke konstruktie als „'t Zit makkelijk in die stoel”, „'t Naait licht met dat goed” een persoonlijke konstruktie ontstaat, waarinstoel en goed tot subjezt worden: „Die stoel zit makkelijk”. — „Dat goed naait licht”. Evenzo: „Die schoenen lopen zwaar”.³⁾

Een eigenaardig gebruik van zinnen met *het* dient om allerlei zinsdelen op de voorgrond te brengen, terwijl de overige zinsdelen in bijvoeglijke of andere zinsvorm toegevoegd worden, b.v.: Het was de voorzitter die daarop wees. — Het was om die reden dat ik je spreken wou. — Het zijn de slechtste vruchten niet waaraan de wespen knagen. — Het is sterk, zoveel uitvluchten als hij altijd weet.⁴⁾

1) Zie van Helten *Vgr.* § 167 en *WNT VIII*, 3346. In het oudere Duits regeerden ook *vergeten* en *jammern* een genitief.

2) Dezelfde ontwikkeling vertoont het Engels: naast het oudere „*him like oysters*” het jongere „*he likes oysters*”.

3) Daarop heeft W. de Vries in de bovengenoemde studie de aandacht gevestigd.

4) Invloed van Franse zinnen met *c'est...que* kan deze zinsvorm bevorderd hebben. Een ander geval, waarbij de zin met *het* gevolgd wordt door een verduidelijking van *het*, zal in § 222 besproken worden. Weer een ander geval (*het* = *er*) is hiervóór in deze paragraaf vermeld.

De enkelvoudige zin.

Subjekt en praedikaat. 1) In de tweeledige zin zijn dus twee bestanddelen te onderscheiden. Minimaal bestaat zulk een zin uit twee woorden (b.v. Jan vertrekt), maar ook de ingewikkeldste zin is te verdelen in tweeën: een subjektsfeer met een nominale kern. en een sfeer van het praedikaat, meestal met een persoonsvorm van het werkwoord als kern, al of niet omgeven door objekten of bepalingen. Is het werkwoord een zogenaamd koppelwerkwoord, dan is ook in het praedikaat de groep van het substantief, eventueel zelfs adjektief of bijwoord het hoofdbestanddeel, zodat de persoonsvorm van het werkwoord achterwege kan blijven, b.v. Vrijheid blijheid. — Die man een bedrieger? — Alles goed. — Iedereen tevreden? — Wie daar? In een opschrift: Ingang links. Het subjekt is het blijvende, de „zelfstandigheid”; vandaar dat het in de regel een substantief is, of een ander zelfstandig woord, noemend of aanduidend (infinitief, adjektief, pronomen, telwoord). Het praedikaat drukt uit: een eigenschap, beweging, verandering. In de zin is het het nieuwe, en dus gewoonlijk sterker geaccentueerde bestanddeel.

In een oudere periode waren subjekt en praedikaat gekenmerkt door een vaste vorm: het eerste door de nominatief, het tweede door de persoonsvorm van het werkwoord. Bij een latere syntaktische ontwikkeling met vaste woordorde bleven die vormen ten dele bestaan, „als erstarrte Massen weiter geschleppt” — gelijk Sütterlin zegt — maar anderdeels verdwenen ze door de deflexie. In het Nederlands handhaafde zich de aparte vorm van de nominatief alleen bij sommige persoonlijke voornaamwoorden. De persoonsvormen van het werkwoord vertoonden meer levenskracht en doen nuttige dienst o.a. door hun kongruentie met het subjekt. Wanneer men niet uitgaat van een grammatische ontleding van de zin, die dus oorspronkelijk op de grammatische vormen berust, dan komt men bij de definitie van het onderwerp in allerlei moeilijkheden. Terwey spreekt b.v. van „de zelfstandigheid waarover men denkt”. 2) Maar dan zou b.v. *Die brief* onderwerp zijn in de beide zinnen: „Die brief moet straks weggebracht worden” en „Die brief moet je straks wegbrengen”. Grammatici die in moderne geest uitgaan van wat er in de spreker omgaat bij de vorming van een zin, hebben dus de neiging om zich van de oude grammatische opvatting los te maken, en liever te onder-

1) Vergelijk Jespersen: *Philosophy of Grammar*, blz. 145 vlg. en vooral de heldere uiteenzetting van A. H. Gardener: *The theory of Speech and Language*, blz. 255 vlg. met veel goed gekozen voorbeelden.

2) *Ned. Spr.* § 1.

scheiden een psychologisch onderwerp en een psychologisch praedikaat. Von der Gabelentz beschouwde als psychologisch onderwerp „die zuerst auftretende Vorstellungsmasse”. Paul, en later Sütterlin, volgden op dat spoor. Het psychologisch praedikaat is dan „das wichtigste, dessen Mitteilung der Endzweck des Satzes ist, auf welches daher der stärkste Ton fällt”. 1) Sütterlin gaat zo ver, dat hij drieërlei subjekt onderscheidt: grammatisch, psychologisch en logisch. 2) Een taalpsycholoog als Wundt stelt voor, de verwarrende overdracht van termen uit de logika van Aristoteles als „sub-ject” „onder-werp” 3) liever te vermijden en zuiver-psychologisch te spreken van „dominerende Vorstellung”. Ten onzent trachtte Van Ginneken verheldering te verkrijgen door de termen: aanvangsnotitie en eindnotitie, door de vergelijking met een voetstuk en een daarop geplaatst beeld, een aanloop en een sprong. 4)

220 Kongruentie tussen subjekt en praedikaat.

Oudtijds had dus het subjekt, in zijn casus, een praedikaats-element, het praedikaat, in zijn persoonsuitgang, een subjekts-element. Dat verband is door deflexie voor een groot deel verdwenen, maar er bestaat nog steeds een zekere kongruentie.

Regel is de kongruentie in *getal*. Daarop bestaan slechts enkele begrijpelijke uitzonderingen.

10. Bij kollektieven hangt het er van af of de voorstelling van de eenheid of de veelheid overweegt. Vergelijk b.v. „Een troep soldaten marcheerde langs de weg”, met „Een troep kinderen speelden op het schoolplein”. Datzelfde geldt voor woorden als: *een massa, een hoop, een boel, een menigte* e.d. 5) Men hoort even goed: „Een paar schoenen *stond* voor de deur”, als: „*stonden* voor de deur”, maar *een paar* = een klein aantal heeft weer een meervoud: „een paar *zijn* er nog over. Het Middelnederlands ging daarbij verder. Men vindt daar ook een meervoudige werk-

1) Dan zou dus in de zin: „Die brief (niet dat boek) moet weggebracht worden”, *die brief* het psychologisch praedikaat zijn. Paul geeft als voorbeeld: *Kárl fährt morgen nach Berlin*, waarin vier woorden, naar mate men er het hoofdaccent op legt, beurtelings psychologisch praedikaat kunnen zijn. Inkonsekvent spreekt hij dan in § 199 bij nadrukkelijke vooropstelling van een psychologisch subjekt.

2) In de zin „Gebaut wurde die Brücke von Caesar” noemt hij *Gebaut* psychologisch subjekt, die *Brücke* grammatisch, en *Caesar* logisch subjekt.

3) In het Grieks: to hypokeimenon = het te gronde liggende.

4) Zie *De Kataloog van een Taalmuseum* in *N. Tg.* V.

5) Zie Gerlach Royen in *Bijgedachten en botsingen in taal*. Vgl. W. de Vries: *N. Tg.* XVIII, 132 vlg. en Gerlach Royen: *N. Tg.* XXXII, 355. Ook andere talen kennen dit verschijnsel; in het Latijn b.v. bij een volksaardig auteur als Plautus: „*faciunt pars hominum*” (Wackernagel *Vorlesungen* I, 103 vlg.). In het Duits b.v. „eine Menge Lerchen kamen”. Vgl. ook de konstruktie bij Eng. *people*.

woordsvorm bij woorden als *volc, geslachte, here, geselschap* e.d., b.v. „Dijn geslachte *sullen* sijn coninge van Israël”. Dergelijke voorbeelden zijn ook talrijk in de volkseigen taal van de 17de eeuw, bij Bredero, en in reisbeschrijvingen. ¹⁾

Een meervoudige persoonsvorm volgt in het Mnl. ook vaak bij *men, elc, selc, menich, somich een* e.d., b.v. *Selc* die draghen grau ende bont. Dat men bi dien Gode scouwen mogen. ²⁾ Dat werkt in later tijd nog door bij Vondel, Bredero, Huygens en schrijvers van eenvoudige volkstaal ³⁾, b.v. „Men sien” (Vondel): „men beslaen geen loopende paarden” (Bredero); „die m'eertijds handel- den” (Huygens: *Zeestraet*, vs. 613). Vooral bij Gerrit de Veer vindt men tairijke voorbeelden van *men* met een meervoudige werkwoordsvorm. Eigenaardig is de neiging om wanneer twee werkwoorden staan bij een woord als *volc* of bij *elc*, het eerste in het enkelvoud te zetten — vooral wanneer het aan het subjekt voorafgaat — het tweede daarentegen in het meervoud, b.v. Mnl. „*elc* ging ende sliepen”; in de 17de eeuw: „Ons volck was soo even te landt gekomen, en waren besich met haer vaten te vullen”, of bij Vondel: „Zoo komter weer een jonger, en zullen hun zelven voen”.

²⁰⁾ Omgekeerd kan bij een onderwerp ondanks de meervoudige vorm of een telwoord een enkelvoudige werkwoordsvorm staan, als het begrip van eenheid overheerst. Dat is b.v. het geval te hoge prijs; er *ligt* vijf cent op tafel; twee liter melk *kost*. Als bij woorden die een prijs, een maat aangeven: drie stuiver is een eenheid wordt ook *giften* opgevat in de zin: „Dese giften wort onder de gemeynte ghedestribueert” (De Marees).

Ook woordverbindingen door *en* kunnen als eenheid opgevat, en dus door enkelvoudige werkwoordvorm gevolgd worden, b.v. „Oud en jong verheugt zich” (met de bijgedachte: iedereen). „Doch zon en bloem en vogel gruwet er van” (Perk). Hiermee staan niet op één lijn die gevallen, waarbij het enkelvoudig praedikaat, meestal vooropgaand zich aansluit bij het eerste van de door *en* verbonden onderwerpen, b.v. „Dus sciet Saul ende Samuel”, en in de zeventiende-eeuwse kluchtentaal: „En onder- tusschen denk ik en mijns gelijk . . .”; „Heeft 'et de kock en sen Wijf niet wel eseyt?”

Bij *zowel . . . als* vindt men soms de „grammatisch korrekte” singularis, maar vaker de aan het taalgevoel beantwoordende pluralis. Feitelijk zijn immers twee subjecten gecoördineerd. Men

¹⁾ Zie Stoett *Mnl. Synt.* § 205 en Van der Veen § 25. Niet alle daar gegeven voorbeelden zijn bewijskrachtig, want een werkwoordvorm op *-en* bij zwakke werkwoorden kan ook enkelvoud zijn (Franck § 125 en 129) b.v. bij Stoett: „Al tfolc loofden den coninc Saul”.

²⁾ Stoett *Mnl. Synt.* § 206.

³⁾ Van Helten *Vgr.* § 254, Van der Veen § 25.

zegt b.v. „Zowel de jeugd als de ouderdom *was* vertegenwoordigd”, maar ook: „zowel de muur als het dak *waren* ingestort”.

Bij een dubbel onderwerp, door of (òf . . òf) verbonden, zou men een enkelvoud verwachten, maar in de omgangstaal en de oudere volkstaal treft men meermalen een meervoud aan, b.v. „dat ick of men Meester je niet meer krijghen”. — „Daer hier den brassaert of den vraet 't eel vernuft in wijn verspillen” (Bredero's *Angeniet*).

Het werkwoord *zijn* richt zich niet naar het enkelvoudig onderwerp, indien er een duidelijk meervoudig praedikaatsnomen volgt, tenminste als het onderwerp *het*, *dit* of *dat* een enigszins vage betekenis heeft als voorlopige aanduiding: *Dat zijn* mijn boeken. In het Mnl.: *Het waren* heidine. — *Dit zijn* Seneca leren. Maar ook als het onderwerp een substantief is: „Die vierde plaghe *waren* vlieghen”.¹⁾

Kongruentie in de persoonsvorm van het werkwoord met het onderwerp bestaat met slechts één uitzondering: het werkwoord kan zich richten naar een persoonlijk voornaamwoord in het praedikaat: „*Dat ben* ik”. In het Mnl. staat daarnaast „*Dats ic*”.

Bij twee onderwerpen van verschillende persoon richt het werkwoord zich naar een in de gedachte aanwezig samenvattend pronomen, dus : jij en ik *zijn* (jij en ik = *wij*). Vgl. Mnl. „*Ic ende dijn sone bliven verdreven*”, vgl. „*Ic ende ghi, wi syn die den anderen minnen mogen*”.²⁾ Bij verbinding van de tweede en derde persoon overheerst de tweede: in het Mnl.: „*Du ende dine kinder salt doot sijn*”. In het moderne Nederlands komt dat minder duidelijk uit: „*Jij en je broer (samenvattend: jullie) zijn* tegelijk vertrokken”. Bij „*gij en uw broer*” zou *zijt* passen. Kongruentie in geslacht ontbreekt wanneer het subjeet een onzijdig persoonlijk of aanwijzend voornaamwoord is (*het*, *dat*, *dit*). Dit richt zich niet naar het geslacht van de persoon, in het praedikaats-nomen genoemd: „*Dat* (het) is mijn vriend”; „*Dat* (dit) is mijn vrouw”³⁾; evenmin bij zaaknamen met een *de*-genus: *Dit* is uw tuin (Vgl. ook het niet kongrueren van het getal: *dat zijn* uw boeken). Reeds in het Mnl.: „*dits mijn vrient*”.

221 De vorm van de enkelvoudige zin.

Naar de stemming van de spreker kunnen we vierderlei zinnen onderscheiden; mededelende, vragende, uitroepende⁴⁾ en aan-

¹⁾ Stoett *Mnl. Synt.* § 204. Wilmanns beschouwt in dit geval *boeken* als subjeet.

²⁾ Stoett *Mnl. Synt.* § 204 Opm. III.

³⁾ Vgl. dezelfde functie van *dat* in de konstruktie: „*Die paus dat was een wijs man*” (§ 222).

⁴⁾ Deze soort wordt in verscheiden spraakkunsten, o.a. bij Den Hertog, niet onderscheiden. Ook Overdiep (*Stil. Gr.*) maakt er geen afzonderlijke rubriek van, maar onderscheidt daarentegen als vierde soort de „wensende zinnen”.

sporende (imperatieven, geschakeerd van verzoek en wens tot bevel). De beide eerste zijn gewoonlijk tweeledig, al is het mogelijk dat door aanvulling van het verband of de situatie een van beide leden achterwege blijft. De uitroepende zin is bij heftige gemoedsbeweging vaak eenledig, maar kan in kalmer stemming uitgroeien tot een tweeledige zin, b.v. „Wat een heerlijk feest!” kan aangevuld worden met . . . „was dat” of: „hebben we gehad”. De imperatieve zin is van nature eenledig en is dus vroeger (§ 216) reeds besproken.

Als we spreken van de *vorm* van een zin, dan is niet alleen te denken aan de woordorde, maar niet minder aan de ritmische en melodische vorm, die ten onrechte vroeger in de grammatika vrijwel verwaarloosd werd, omdat men van de geschreven taal uitging. ¹⁾ In de moderne syntaxis, o.a. door Overdiep en Van Es wordt aan al deze verschillende factoren terecht de volle aandacht geschonken; bij Paardekooper die de intonatie onbruikbaar acht voor de zinstypologie, valt de nadruk op de woordorde en de plaatsvastheid van de woorden.

Woordorde. Het is een bekend feit dat de woordorde niet in alle talen dezelfde is, b.v. het Nederlands van het Frans aanmerkelijk verschilt, en dat in dezelfde taalgroep in de loop der eeuwen ingrijpende verandering mogelijk is. In het Romaans ziet men de ontwikkeling van groter vrijheid, in het Latijn, tot de strengere gebondenheid b.v. van het Frans. Willekeur heerst nergens: de taal is geen legkaart van woorden. De opeenvolging wordt in hoofdzaak beheerst door de volgende factoren: Wat zich in de geest van de spreker als het belangrijkste naar voren dringt, wordt voorop geplaatst. Wundt noemt dat het „Prinzip der Voranstellung betonter Begriffe”. Als tegenwerkende kracht treedt dan op: de „Stabilisierung der Wortstellungen” door de traditie. Van jongs af hoort men zinnen met bepaalde woordorde; men volgt die zo lang na, totdat ze zekere vastheid krijgen. Als derde faktor kunnen ritmische wetten van invloed zijn bij de rangschikking. Ook is de zinsbouw afwisselend — gelijk Van den Berg aangewezen heeft ²⁾ — naarmate de mededeling neutraal of expressief is. Hij gaat daarbij de bouw na van zinnen met veel bepalingen, als: „De kinderen gaan morgen bij goed weer op de fiets naar Scheveningen”, en „Vader is gisteren ondanks de regen op de fiets naar Amsterdam gegaan”.

De eerste wet is het duidelijkst aan te tonen in talen met zogenaamde „vrije woordorde”, d.w.z. dat de psychische motieven

¹⁾ Blümel (blz. 214) zegt: „Das Vorurteil dasz diese Seite der Sprache keine Bedeutung habe, musz bekämpft werden”. En Kalepky (*Neuaufbau der Grammatik*, blz. 4): „Eine Sprachdarstellung ohne Vollberücksichtigung all dieser Faktoren ist keine Wissenschaft”.

²⁾ B. van den Berg: *De zinsbouw in het Nederlands* (N. Tg. XLII, 120 vlg. en 205 vlg.).

vrij spel hebben. Daarvan geeft Wundt een aardig voorbeeld in het Latijnse zinnetje: *Romulus condidit Romam* d.i. een antwoord op de vraag: Wie was Romulus? „Romulus was de stichter van Rome”. Bij de schikking *Condidit Romam Romulus* denkt men aan de vraag: Wat gebeurde er toen? Antwoord: De stichting van Rome door Romulus. Zegt men *Romam condidit Romulus*, dan kan dat een antwoord zijn op de vraag: Wat werd er gesticht? Rome werd gesticht door Romulus. Door omwisseling van de twee laatste woorden zijn nog weer drie variaties mogelijk, telkens met enige wijziging van de voorstelling.

Onjuist is de mening dat de vaste woordorde een „ersatz” zou zijn voor het verdwijnen van de vormverschillen door deflexie. Ook Wundt bestrijdt de opvatting dat de vaste orde uit „bedachtzame Ueberlegung” voort zou komen, en gevolgd zou zijn op een tijd van verwarring. Veeleer is het omgekeerde het geval: door het ontstaan van de vaste woordorde verloren de flexievormen hun functie, waardoor de verdwijning bevorderd werd. Intussen zijn er ook primitieve talen met een vaste woordorde, zodat de mogelijkheid van een kringloop niet uitgesloten is.

Dat ook binnen de vaste orde de eerste, psychologische wet werkzaam kan blijven, zal blijken als de ritmische structuur van de zin ter sprake komt. Maar ook de woordorde op zich zelf kan voor de betekenis van belang zijn. In de zin: „Ik zal | morgen | aan je broer | de brief | meegeven” kan men de drie middelste stukken van plaats doen verwisselen, terwijl bovendien de zin met elk van deze drie delen kan beginnen waardoor telkens meer aandacht op het vooropgeplaatste gevestigd wordt. ¹⁾

Doordat in de bovengenoemde zin tussen *zal* en *meegeven* een grote, soms storende afstand bestaat — Van Haeringen ²⁾ noemde dat een „tangconstructie” — ontstaat als reactie de neiging om de persoonsvorm te herhalen, b.v. „Ik sprak vanmorgen om tien uur sprak ik je vriend.” Zulke herhalingskonstrukties, die W. de Vries uit dooreenlopen van tweeërlei zinsbouw wil verklaren ³⁾, hoort men vaak, al worden ze in verzorgd mondeling en vooral schriftelijk taalgebruik vermeden.

Voor het „instuderen” van vaste „*Satzschemata*” of „*Satztypen*” kunnen we verwijzen naar de heldere uiteenzetting van Delbrück. ⁴⁾ Hij toont aan hoe het kind zich *zinnen* als eenheden eigen maakt en zelf naar dat model andere vormt. Eveneens wijst hij er op, dat het houden van een geïmproviseerde

¹⁾ Vergelijk de voorbeelden bij B. van den Berg t.a.p.

²⁾ „*Tangconstructies*” en reacties daarop in *Neerlandica*, blz. 260 vlg. Vgl. ook zijn *Nederlands tussen Duits en Engels* blz. 66 vlg.

³⁾ W. de Vries: *Dysmelie*.

⁴⁾ *Grundlagen*, blz. 11—14. Als definitie van een *Satzschema* geeft hij op blz. 12: „Eine in der Seele vorhandene, aus Vorstellungspunkten und Pausen bestehende rhythmisch-melodische Reihe”.

redevoering, waarbij de volgende zinnen reeds onderbewust aanwezig zijn, alleen mogelijk is door het bestaan van vaste zin-schema's. Voor de ervaren spreker zijn enkele woorden voldoende om, krachtens gewoonte, naar innerlijk schema, de zin zijn loop in vaste banen te doen volgen.

Op de invloed van ritmische wetten wijst o.a. Blümel, met verdere verwijzing naar de *Rhythmisch-melodische Studien* van E. Sievers. Een algemene neiging is, het ritmisch-lichtere te doen voorafgaan. In het Frans bestaat b.v. de regel, dat het objekt volgt op het werkwoord, dus: „Il regardait l'étranger". Maar het lichtere persoonlijke voornaamwoord gaat weer vooraf: „Il me regardait" (vgl. *Je le vois; J'en doute; J'y suis*). In het Nederlands geeft het ritme soms de beslissing of men het participium al of niet zal doen voorafgaan door de persoonsvorm. Vergelijk b.v.: „ . . . wát hij gezégd heeft" met „ . . . wát hij mij gisteren héeft gezégd" (vgl. § 235).

Opmerking: Bij de woordorde in de mededelende zin zijn ook lokale verschillen op te merken. Waar de Hollander zegt: „ik heb het niet kunnen doen", verkiest de Groninger en de Fries een andere volgorde: „ik heb het niet doen kunnen", of b.v. „k Zag hem tegen het hek leunen staan"¹⁾.

222 De mededelende zin: de woordorde.

Het eenvoudigste type van de mededelende zin is een vooropgeplaatst subjekt met persoonsvorm van het werkwoord of persoonsvorm + infinitief: *Ik kom. Ik zal komen* (SVf-SVfV)²⁾, in de omgangstaal niet zeldzaam.³⁾ Dit kan aangevuld worden door toevoeging of invoeging van voorwerpen of bepalingen: „De bakker bakt *brood*" (S Vf A); „Ik zal *morgen bij je* komen" (S Vf A V) of met twee infinitieven: „Ik heb *het hem horen zeggen*" (S Vf A V V). Dit noemt Overdiep de „gesloten zinsvorm", in tegenstelling met de „open zinsvorm", waarbij een deel van de bepalingen aan het slot van de zin, dus nog achter de infinitief of het deelwoord volgen: „Ik kon niet op je naam komen *daarstraks*" (S Vf A V A). In de omgangstaal komt dit veel voor: het is veelal een aanvulling, een verbetering

¹⁾ Zie Overdiep *Stil. Gr.* blz. 489.

²⁾ Voor de formules gebruiken wij de door Overdiep aangenomen tekens: S = subjekt, Vf = verbum finitum, V = verbum (infinitief of deelwoord). A = andere zinsdelen (voorwerpen, bepalingen, modale bijwoorden enz.).

³⁾ Als Overdiep (*Stil. Gr.* § 297—298) zegt dat ze „zelden" voorkomen, dan heeft dat betrekking op het door hem geëxcerpeerde schriftelijke materiaal.

van wat bij haastig spreken niet tijdig in de gedachte kwam. ¹⁾ Bij zulk een „open zinsvorm” „rijgt de spreker zijn gedachten, stukje voor stukje, aaneen”. ²⁾

Men schat dat in de moderne talen de meerderheid van de mededelende zinnen met het subjekt beginnen. Blümel noemt voor het Duits 65 %, voor het Engels 75 % en voor het Frans 85 %. ³⁾ Overdiep komt voor de „gewone omgangstaal” tot een schatting van ruim $\frac{2}{3}$; ⁴⁾ dat zou dus ongeveer gelijk staan met Blümel's opgave voor het Duits. Daarbij dient men echter rekening te houden met het feit dat bij „vertellingen” het normale zinstype talrijker zal zijn dan in omgangstaal.

Wanneer andere bestanddelen vooropgaan — Overdiep noemt A dan de „aanloop” — dan heeft inverse plaats, d.w.z. onderwerp en verbum finitum wisselen van plaats: „Morgen kom ik”; „Morgen zal ik komen”; „Morgen zal ik in elk geval komen” (A Vf S; A Vf S V; A Vf S A V) en met open zinsvorm: „Morgen zal ik stellig komen in elk geval” (A Vf S A V A). Zelfs de infinitief (V) kan met nadruk voorop komen: „Wegblijven durft hij niet”; „Regenen zal het morgen niet” (V Vf S A).

Terwijl gewoonlijk het Vf de tweede plaats blijft innemen, kan in emotionele (volks)taal, mogelijk door onderdrukking van een weinig beklemtoond element (*toen, daar* e.d.), het Vf aan het begin komen te staan: „Zeit-ie tegen me . . .”; „Heb je gelijk aan”; „Komt me daar die kwajongen . . .” ⁵⁾

Van andere aard is de vooropplaatsing van het Vf onder invloed van de Latijnse kanselarijstijl, b.v. „Compareerden voor mij, notaris X, . . .”, en in zakenstijl: „Blijft te verrekenen het volgende bedrag”.

Overdiep merkt nog op dat in de omgangstaal in de meeste gevallen — hij schat 80 van de 100 — de „aanloop” bestaat uit slechts een éénlettergrepig woord (het hervattende *dat, die, de*

¹⁾ Gelijk Wunderlich (*Unsere Umgangssprache*) terecht opmerkt. Daarvan dient men te onderscheiden de nadrukkelijke toevoeging, die Overdiep als een „afscheiding” beschouwt, en waarbij het voorlopig aangeduide onderwerp, na een kleine pauze, verduidelijkt wordt: „Het is treurig, zo'n onverwacht sterfgeval”, want daarbij komt het eigenlijke onderwerp verklarend achteraan. Zie ook aan 't slot van deze paragraaf.

²⁾ Overdiep: *Stil. Gr.* § 298.

³⁾ Zulke schattingen zijn niet overtuigend, zolang niet medegedeeld wordt op grond van welk materiaal en volgens welke methode die cijfers verkregen zijn. Bij Blümel (a.w. blz. 207—208) ontbreekt elke verantwoording.

⁴⁾ Zie *Stil. Gr.* § 299.

⁵⁾ Zie daarvoor ook Van Haeringen, *Rationalisering en efficiency in taal* (N. Tg. IL, 17 vlg.). Sütterlin onderstelt dat in zinnen als „Kam ein Vöglein geflogen”, een oudere woordschikking voortbestaat. Dat dit ook het geval is in gebruikelijke Engelse en Amerikaanse zinnen als: „Said the reporter . . .” lijkt mij onwaarschijnlijk.

bijwoorden *dan, toen, nu, daar*, „die eveneens meestal terugwijzen op den inhoud van een voorafgaanden zin”.¹⁾

In letterkundige taal treft men een rijkere verscheidenheid van zinsvormen aan, met „vrijheden binnen de grenzen der regelmatige woordschikking”, met „zware aanloop”, door vooropplaatsing van voorwerpen en bepalingen, door zinsonderbreking, maar soms ook door opzettelijke afwijking van wat in de algemene taal gangbaar is, b.v. het ontbreken van inversie na een vooropgeplaatst voorwerp: „Want hoog in de handen den hamer hij heft”²⁾, of met een spannende „retarding” van het onderwerp, door tussen Vf en S een objekt in te voegen en dus het subjekt beter te doen uitkomen: „Hoe dikwijls zong *zijn zomerlied* De wind door vloed van koorn” (Boutens).

Een eigenaardigheid van de omgangstaal, die bij meer verzorgd taalgebruik zelden voorkomt, is dat een vooropgeplaatst onderwerp gevolgd wordt door een aanwijzend pronomen: „Mijn oudste broer *die* is in de Oost”, „Die vriend van je *dat* is een interessante man”, of een vooropgeplaatste bepaling door het aanwijzende *daar*: „In de Betuwe *daar* wordt veel fruit geteeld”. Het Mnl. kende een dergelijke konstruktie met *hi*: „Ferguut *hi* groete sere die ioncfrouwe”, naast: „Ferguut die quam daer sciere”.³⁾ Vergelijk ook de vraag: „Te Cardoel waert, waer varic daer best?” (*Ferguut*, vs. 533), te vergelijken met het hedendaagse: „Naar het station, hoe moet ik dan lopen?”

Van Ginneken acht deze verbinding zowel psychologisch als genetisch-historisch ouder dan de schrijftaal-konstruktie: de primitievere konstruktie veronderstelt „minder verstandelijke kracht van synthese”, „de aanknoping is zichtbaarder”.⁴⁾ Overdiep rangschikt dit verschijnsel onder de *Prolepsis*, d.w.z. het naar voren schuiven van een deel van de zin⁵⁾, maar aannemelijker is de voorstelling van W. de Vries⁶⁾, die er geen overblijfsel van een primitieve zinsbouw in ziet, maar uitgaat van een aanvankelijke tweehed: een voorstellingsbenoeming gevolgd door een zin. Het vooropgaande woord staat dus eerst *buiten* het zinsverband, en is daarvan door een korte pauze gescheiden.

1) *Stil. Gr.* § 299.

2) Zie Overdiep *Stil. Gr.* § 305 vlg. met veel voorbeelden, zowel uit het proza van de Tachtigers, als uit poëzie, waar het verschijnsel uiteraard in allerlei tijdperken voorkomt.

3) Stoett *Mnl. Synt.* § 45. Zelfs *hi die . . . , si die . . . , dese die . . .* komen voor.

4) Zie *De Kataloog van een Taalmuseum* in *N. Tg.* V, 282. Hij vergelijkt een Latijnse zin als: „Et exierunt Farisaei”, die hij gelijk stelt met „En de Farizaeërs *die* gingen uit”. M.i. staat die konstruktie meer op één lijn met ons: „En ze gingen uit, de Farizaeërs”, met dezelfde plaats van het eigenlijke onderwerp.

5) *Stil. Gr.* § 401.

6) *Dysmelie* blz. 31 vlg. Vgl. zijn artikel: *Opmerkingen over ontleding*, in *N. Tg.* XVI, blz. 19 vlg., waarin hij Van Ginneken bestrijdt.

Door het verdwijnen van de scheidingsnaad ontstaat dan een nieuwe stereotiep geworden zinskonstruktie. 1) Hij wijst terecht op de invloed van antwoordzinnen met een herhaling van de vraag, b.v. „Wat doet Dirk?” waarop de toegesprokene: „Dirk? Die leest”. Daar ziet men nu nog het ontstaan van het zinnetje: „Dirk die leest”. In een zin als: „Die arme mensen die zag ik daar” is dus „die arme mensen” in oorsprong geen vooropgeplaatst voorwerp, al wordt het nu zo gevoeld, doordat er geen pauze volgt, en *die* minder nadruk krijgt. Dat blijkt ook uit het Duits, waar dit vooropgeplaatste woord in zo'n geval een nominatief-vorm behoudt, b.v. in het door Paul 2) aangehaalde voorbeeld: „*Ein* Eichkranz, ewig jung belaubt, *den* setzt die Nachwelt ihm aufs Haupt”.

In oude geschreven teksten kan men (tenzij bij nauwkeurige fonetische interpunctie) zelden nagaan of het voorafgaande nog door een korte pauze afgescheiden wordt. In een zin als: „U oem die clusenare was, hi hevet gedaen so goede carine” acht ik dat vrij zeker. Waarschijnlijk ook in „Jeremias, hem ne wilde niemen doot slaen”. Maar in het reeds aangehaalde „Ferguut hi groete seere . . .” kan de scheidingslijn al verdwenen zijn.

Bij zinnen met een nominaal praedikaat wordt het vooropgestelde subjekt herhalend aangeduid door een pronomen *dat*, onverschillig of het praedikaat een mannelijk, vrouwelijk, meervoudig substantief of een adjektief is, 3) b.v. bij Ruusbroec: „Die 't ghetughe dragen *dat* sijn die inghele ende die conscientie des menschen. Ende die adversarijs *dats* die viant van der hellen; ende die rechtere *dat* is Christus”. Of: „Rebecca *dat* was haer name”. 4) En in hedendaags Nederlands: „Die man *dat* is mijn vriend”. „Een schurk *dat* is hij”. „Ziek *dat* ben ik in lang niet geweest”. Ook hier kan het vooropgaande al of niet door een korte pauze afgescheiden zijn, en *dat* meer of minder geaccentueerd.

Een soortgelijk verschijnsel in het Mnl. — in het hedendaagse Nederlands niet meer bekend 5) — is de invoeging van *so* na een nadrukkelijk vooropgesteld zinsdeel. 6) Stoett spreekt van een schijnbaar pleonastisch gebruik, dienende om het voorafgaande beter te doen uitkomen, maar geeft geen verklaring van de

1) t.a.p. blz. 78.

2) *Prinz.* § 199.

3) Vgl. § 220 slot.

4) Stoett *Mnl. Synt.* § 45 en de daar aangehaalde litteratuur.

5) Een versteend overblijfsel is de verbinding *hierzo, daarzo*: „*Hierzo* heb ik het gelegd”.

6) Stoett *Mnl. Synt.* § 325; W. de Vries: *Dysmelie*, blz. 46.

oorsprong. Verdam¹⁾ gaat evenals Paul²⁾ uit van gevallen waarin so nog duidelijk, met enige nadruk, bijwoordelijke bepaling in de zin is, terugslaande op de vooropgeplaatste bepaling, b.v. „In deser manieren so quam hi”. Als de zinseenheid ontstaan is, volgt dan b.v. „Broot so at hi”.³⁾

Eerst langzaam heeft de nieuwe konstruktie met *die* en *dat*, onder invloed van de renaissance-stijl, voor de strengere zinsbouw zonder de „overbodige” toevoeging, plaats moeten maken. Bij Hooft en Vondel zijn er nog voorbeelden van te vinden, vooral in de oudere periode⁴⁾ o.a. „De Velsler heer, die gaet besluiten” (Hooft); „De doot die spaert noch soete jeughdt, noch . . .”; „Het vee dat zal hier blijven” (Vondel). Dat zulke zinnen in de zeventiende-eeuwse kluchten en in volkstaal van populaire schrijvers zeer talrijk zijn, is begrijpelijk. In familiere omgangstaal leven ze nog steeds voort, al worden ze in verzorgde schriftelijke en mondelinge uiting vermeden. In lossere stijl duiken ze weer op, b.v. bij De Genestet (*Sint-Nikolaasavond*): „Die brief, die was zijn post wel waardig”.

Algemeen in familiere omgangstaal is de vooropplaatsing van een infinitief of substantief: „zwemmen, daar had hij geen zin in”; „tennissen, daarvoor was het te warm”, „dat mes daar kan je niet mee snijden”; ook met praepositie: „Aen het trouwen, daer is te veel aen vast” (17e eeuw). Daaruit kan zich weer een nieuwe konstruktie, zonder naad en met weglating van *daar* ontwikkelen: „zwemmen had hij geen zin in”, „dat mes kan je niet mee snijden”, „die melk is een smaakje aan”, en reeds in de 17de eeuw: „'t dienen heb je geen zin in” (Moerkerken blz. 578).⁵⁾ In het voorafgaande is dus gebleken dat een oorspronkelijk buiten de zin staande, voorafgaande voorstellingsbenoeming met de zin tot een nieuwe konstruktie kan samensmelten. Dat zal niet licht geschieden, wanneer na een in de zin staande aanduiding van het subjekt, een verduidelijkende benoeming achteraan toegevoegd wordt, b.v. *Het* is een echt kunstwerk, *dat drama*. In 't begin van deze paragraaf is dat geval reeds besproken en opgemerkt dat Wunderlich daarin terecht een expositie, een soort korrektie van de spreker ziet. In kultuurtaal ontwikkelt zich de neiging om die expositie te doen voorafgaan, maar als stilistisch middel is de

¹⁾ *Mnl. Wdb.* VII, 1441.

²⁾ *Mhd. Gramm.* § 327, die als uitgangspunt een zin neemt als: „âne mâzen schoene, sô was ir edel lip”, waarnaar later: „ein marschalch sô was ich genannt”.

³⁾ Daarnaast staat dan in 't Mnl. met *dat*: „Grote miracle *dat* hi dede”. wellicht uit: „dat dede hi”, gekontamineerd met: „wast dat hi dede”.

⁴⁾ Van Helten *Vgr.* § 207. Zie ook WNT III, 2514.

⁵⁾ Deze in de laatste jaren druk besproken konstruktie, die reeds sedert ± 1500 voorkomt, maar waartegen niet ten onrechte de schoolse grammatika zich verzet, is het laatst behandeld door Hoekema *Dr. Bl.* 7, 111 vlg. (met nauwkeurige vermelding van de literatuur).

nadrukkelijke toevoeging onvergankelijk, gelijk Wunderlich met een voorbeeld, aan Goethe ontleend, aantoont.

223 De mededelende zin: de ritmische en melodische vorm.

Van groot belang voor de betekenis van de zin is het zinsritme. Door sterker accent wordt op bepaalde delen bijzondere aandacht gevestigd. In § 221 wezen wij er op, dat in het zinnetje: „Ik zal | morgen | aan je broer | de brief | meegeven” door verandering van de woordorde, de betekenis gewijzigd kan worden. Maar datzelfde is nog effectiever te bereiken door de woordorde te handhaven en beurtelings de woorden *morgen*, *broer* en *brief* het hoofdaccent te geven.

Door ritmische eisen kan de wordschikking van de hoofdzin zich regelen naar een voorafgaande bijzin, in spreekwoorden of spreuken als: „Die dan leeft, die dan zorgt”. — „Wie goed doet, goed ontmoet”, of oude rechtsregels als: „Die eerst komt, die eerst maalt”. — „Die 't water deert, die 't water keert”.

Wat de intonatie betreft valt in de mededelende zin niet veel bijzonders op te merken. Het tempo is meestal rustig. Doordat het gevoel zelden invloed heeft, zal er niet veel verheffing van toon zijn, al is rekening te houden met het temperament van de spreker en de omstandigheden van het gesprek. Het slot van de zin eindigt normaal in de grondtoon, wat bij de interpunctie aangegeven wordt door een punt, of eventueel door een puntkomma.

224 De vragende zin: algemene opmerkingen.

Er zijn tweeërlei vraagzinnen te onderscheiden: leemtevragen en twijfelvragen. Beide kunnen het karakter krijgen van een retorische vraag. De eerste worden ingeleid door een vraagwoord (*wie*, *wat*, *waar*, *wanneer*, *hoe* enz.). De spreker beschikt over een zekere kennis, maar er is ook een leemte. Hij verzoekt nu de toegesprokene, die leemte aan te vullen. De vraag luidt b.v. „Wie heeft de drukkunst uitgevonden?” Dat die kunst uitgevonden is, weet hij, maar door wie ook weer? Dat vraagt hij dus. ¹⁾

Wie vraagt naar personen. Het kan met een voorzetsel verbonden worden (*van*, *aan*, *voor*, *met wie*). *Wat* vraagt naar zaken, naar werkingen, hoedanigheden of toestanden: *Wat* doe je liefst? *Wat* scheelt er aan? *Wat* wil je worden? In plaats van de voorzetselbepaling komen dan vragende voornaamwoordelijke bijwoorden: *waarom*, *waarvan*, *waarmee*, *waartoe*, *waarvandaan*.

¹⁾ Zie het artikel *De vraagzin* door Jac. van Alphen, die ook de term „leemtevragen” voorstelde (*N. Tg.* VIII, 88—95).

waarheen; met uitzondering van *waarom* worden deze voornaamwoordelijke bijwoorden in de gesproken taal, tenzij ze alleen staan vaak gescheiden: „Waar doe je dat mee?” „Waar kom je vandaan?” „Waar dient dat toe?” Het bijvoegelijke vraagwoord *welke* kan voorafgegaan worden door een voorzetsel: „Met welke trein ga je?” Soms ook komt een voorzetsel voor een bijwoord: „Voor hoe lang blijf je daar?”

Bij de tweede soort vragen verkeert de spreker in twijfel en „verzoekt de toegesprokene die twijfel op te heffen”, b.v. „Vind je dat boek mooi?” De spreker twijfelt of de ander het boek al of niet mooi vindt, en wil tot zekerheid komen. Het antwoord kan een kort „ja” of „nee” zijn. Dit voorbeeld is de meest direkte vraag, met de tweede persoon als onderwerp. Is de derde persoon onderwerp, dan geldt het een verzoek om inlichting: „Komt je broer ook?” Bij de eerste persoon kan het een verzoek zijn („Krijg ik ook thee?”) of een aanbod („Zal ik dat voor je doen?”). De verleden tijdsvorm heeft vaak modale betekenis, die door modale bijwoorden versterkt wordt („Wou je zo graag eens proeven?” „Zou je mij soms kunnen zeggen . . .”) ¹⁾

Soms worden in het gesprek bij het antwoord de woorden van de vrager met omgekeerde woordorde herhaald: „Waar hij woont? Wèl, in Amsterdam”. ²⁾

De retorische vraag is eigenlijk geen vraag, want de spreker verwacht geen antwoord. Immers dit ligt in de vraag opgesloten. Hij wil de hoorder in spanning brengen en speculeert op de prikkelende werking van de vraag, die meer effect heeft dan de overeenkomstige bevestigende uitspraak of uiting, b.v. „Zou dat niet heerlijk zijn?” Het woordje *niet* kan dan door het contrast versterkend werken: „Zitten we hier niet gezellig?” Omgekeerd wordt om een sterke ontkenning te suggereren een positieve vraag gesteld: „Mag ik zo iets ongestraft laten?” ³⁾

225 De vragende zin: de woordorde.

In de eerste soort vraagzinnen kan *wie* of *wat* subjezt zijn: de

¹⁾ Vergelijk § 65 en zie Overdiep, t.a.p. § 286, waar ook de aardige opmerking gemaakt wordt, dat bij verzwakking van de vragende toon en zwak accent *zie-je*, *begrijp-je*, *versta-je* eigenlijk geen vragende zinnnetjes meer zijn, maar „formules”, vaak stopwoorden, die op interjekties beginnen te gelijken.

²⁾ Overdiep (t.a.p. § 289) beschouwt dit ten onrechte als „weglating” van een inleidende hoofdzin (Wou je weten . . .?). Dit komt dus overeen met wat W. de Vries opmerkte omtrent het ontstaan van de konstruktie: Dirk die leest (§ 222).

³⁾ Vgl. Overdiep, t.a.p. § 288, die nog wijst op de „beantwoorde retorische vraag” in het geschreven betoog, en terecht opmerkt dat in het litteraire proza van onze tijd de retorische vraag in onbruik geraakt is, in tegenstelling met de stijl van de romantiek (o.a. bij Potgieter), toen de schrijver in voortdurend kontakt bleef met de lezer.

woordorde is dan dezelfde als in de mededelende zin. Is het vraagwoord objekt of bepaling (A), dan heeft inversie plaats en wordt de vorm dus A Vf S (A). Bij de tweede soort vraagzinnen gaat in de regel de persoonsvorm voorop: Kom je morgen? (Vf S A), maar ook de woordorde van de mededelende zin is mogelijk, als door de vragende toon en de situatie de bedoeling duidelijk blijkt: „Je komt toch?” „Hij gaat immers mee?”¹⁾

Een eigenaardige hybridische vorm van vraagzinnen, in de omgangstaal gewoon, maar in geschreven taal zeldzaam, bestaat uit de aanhef van een bevestigende zin, die plotseling afgebroken wordt door een vraagwoord, omdat men van de hoorder een aanvulling verwacht, b.v. „Wij staan aan het begin waarvan?” (Jan Romein).

De ritmische en melodische vorm. Dat evenals bij de mededelende zin de accentuatie van beslissende betekenis is, behoeft nauwelijks opnieuw betoogd te worden. Een aardig voorbeeld, ontleend aan J. van Lennep's *Vermakelijke Spraakkunst*, geeft J. H. van den Bosch in zijn leerzame „Accent oefeningen”.²⁾ Dezelfde woordenreeks vertegenwoordigt door verschillend accent vijf verschillende zinnen: „Ben je een liefhebber van snoek met pieterselie-saus?” — wil zoveel zeggen als: „Is het heus waar, dat je er op gesteld bent?” — „Ben je een *liefhebber* van snoek met pieterselie-saus?” is gelijk in betekenis met: „Kun je er nog al wat aan doen, als je zo'n schotel voor je hebt staan?” — „Ben je een liefhebber van *snoek* met pieterselie-saus?” is gelijk in betekenis met: „Eet je liever snoek of andere vis met pieterselie-saus?” — „Ben je een liefhebber van snoek met *pieterselie-saus*?” onderstelt de andere vraag: „Of had je er (b.v.) liever eiersaus bij gehad?” — „Ben *jij* een liefhebber van snoek met pieterselie-saus?” zegt zoveel als: „Hoe kan zulk een lekkerbek als waar ik u voor ken, smaak vinden in zulk een alledaagse kost?”

226 De vragende zin: de melodische vorm.

Van dit onderwerp heeft Jac. v. Alphen studie gemaakt, door allerlei vraagzinnen benaderend met muzieknoden te illustreren.³⁾ De stijgende toon van het slot geldt als vast kenmerk,

¹⁾ Overdiep (t.a.p. § 285) meent dat „in een zin met de volgorde S Vf de vragende toon moeilijk tot uiting te brengen is”, en dat daarom in de omgangstaal als „staartje” hē toegevoegd wordt: Jij heet Padde, hē? Anders zou „de zin meer als een uitroep klinken”. M.i. gaat dit niet geheel op, al werken ook in de bovengenoemde voorbeelden de woordjes *toch* en *immers* met de vraagtoon samen.

²⁾ *Lees- en Taalboek* door J. H. van den Bosch en J. L. C. A. Meijer I, blz. 1.

³⁾ In *N. Tg.* VIII. Vergelijk over dit onderwerp Jespersen's *Lehrbuch der Phonetik*², blz. 232 vlg.

maar de gewoonte om dat aan te geven door achter elke vraag in het schrift een vraagteken te plaatsen, is misleidend. Er blijken tal van vragen te zijn met andere intonatie, vaak met dalende toon eindigend. De vraagtoon met stemstijging op het laatste woord is wisselend met de stemming: sterk bij „blijde verwondering of tere belangstelling”; minder sterk „bij nederig verzoek, verachtelijk toesnauwen of ontmoediging”. De gelijk gebleven toon is niet zeldzaam, o.a. als de twijfel een zwevend gehouden toon veroorzaakt. Voor de dalende toon onderscheidt Van Alphen zes gevallen, o.a. wanneer de vraag van te voren aangekondigd is: „De vraag is hier: Wie zal zich daarvoor spannen?” Deze vraagzin is niet meer tot een bepaalde persoon gericht, en verliest dus het vraag-karakter. Streng ondervragend wordt de vraag feitelijk tot een bevel: „Wie heeft dat gedaan?” of docerend ondervragend: „Wat is de hoofdstad van Griekenland?” Hier is van een „leemte” geen sprake: het vraagteken is in zulke zinnen eigenlijk misplaatst. Duidelijke daling vertoont de alternatieve vraag: Heb ik jou daar gezien of je broer? Ook van vraagzinnen bij lusteloze, onverschillige, wrevelige stemming geeft Van Alphen aardige voorbeelden, maar daarbij zijn er ook die m.i. tot de uitroepende zinnen gerekend kunnen worden, waarbij geen antwoord verwacht wordt, en waarachter Van Alphen dan ook liever een uitroepeteken dan een vraagteken plaatst.¹⁾

Ook bij retorische vragen hoort men naast zinnen met toonrijzing andere met dalend accent: verontwaardigd protesterend („Waarom zou dat niet kunnen?”) of aansporend en vermanend („Waarom doe je dat nu toch?” „Waarom help je mij niet even?”). Ook hier voelt men overgang naar de uitroep of het bevel, met de daarbij passende intonatie.

Stutterheim²⁾ heeft de aandacht gevestigd op persevererende intonaties, waarbij de vraagtoon blijft in de op de vraag volgende hoofdzin; b.v. „Hoe is 't Keesje? Gaan de zaken niet goed?” riep ik hem toe. — „En is uw jassie goed genoeg geborsteld?” vroeg hij verder (Cam. Obsc.). In het Frans zet men dan soms ook een vraagteken; b.v. „Cris-tu que ce soit vraiment si grave?” ne put-elle s'empêcher de demander à son beau-frère?³⁾

227 De uitroepende zin: de woordorde.

De uitroepende zin vertoont verwantschap met de interjektie, die dan ook vaak als inleiding dient: O, wat ben ik geschrokken!

¹⁾ Zie de voorbeelden *N. Tg.* VIII, blz. 92 onder No. 4 en 5.

²⁾ *N. Tg.* XLVI, 129 vlg.

³⁾ Al te radikaal dunkt ons de opvatting van P. C. Paardekooper (blz. 155 vlg.): „Er bestaat geen vragende intonatie de traditionele mening is onhoudbaar gebleken”.

Hè, dat smaakt heerlijk! Ach, hoe treurig is dat! De interjektie komt spontaan, vaak zonder dat men aan een hoorder denkt; de volgende zin is weliswaar eveneens uiting van gevoel en stemming, maar in woorden, dus verklarend, als verantwoording van de spreker tegenover zich zelf en zijn toehoorders. In veel gevallen zal dat gebeuren in zo kort mogelijke vorm, dus als eenledige zin: O, wat een schrik! Hè, lekker! Ach, een treurig geval! Maar de mededeling kan ook in rustiger toon tot een tweeledige zin aanleiding geven. Lang zal zo'n zin uiteraard niet licht worden.

Als inleidend woord treedt vaak het vragende *hoe* of *wat* op; de gehele zin krijgt dan een vragende vorm. Vandaar dat ook Overdiep ¹⁾ ze rangschikt onder de vragende zinnen, al zet hij er een uitroepteken achter: „Wat heb ik je gezegd!” — „Wat zanik je toch altijd!” waarbij hij de juiste opmerking maakt dat *wat* „bij volkomen verlies van de vragende betekenis in een bijwoord verandert”, en dat *hoe* in dichtelijke stijl als inleiding van de retorische uitroep dient: „Hoe rust het hangend loof der luisterende boomen” (Poot). — „Hoe smelt het bruine licht in 't lichte bruin” (Perk).

Ook de met een werkwoord ingeleide vraagzin-naar-de-vorm kan blijkens de intonatie een uitroepende zin zijn, b.v. „Heeft ie daar zóveel mee verdiend!” — „Zo, moest jij dat nou weer vertellen!” Daarbij uit zich ergernis of ontstemming. ²⁾

Uitroepende zinnen kunnen ook het karakter krijgen van een wens. „Was ik maar niet zo ongelukkig!” — „Mocht die ramp nog af te wenden zijn!” Naar de vorm zijn ze dan vaak elliptisch, b.v. „Als ik eens rijk was!” — „O, rijk te zijn!” waarbij gedacht wordt: wat zou dat heerlijk zijn! Tot die soort behoren ook wenszinnen met een veralgemenend relatief *die*, waarop Verdenius de aandacht gevestigd heeft ³⁾, b.v. „Die dat eens mocht beleven!” Dit zinstype is al aan te wijzen in de late M. E. en in de zeventiende eeuw, b.v. bij Vondel: „Och die eens weten moght hoe 't met uw' vader waer”.

Opmerking: Herhaaldelijk treft men bij uitroepende zinnen een onlogische ontkenning aan, te vergelijken met de ontkenning bij de retorische vraag (vgl. § 224), b.v. „Hoe hard was het leven voor hem niet geweest!” „Wat heb ik al niet beleefd!” Daarbij is analogie aan het werk geweest met vraagzinnen als: „Was het leven voor hem niet hard geweest?” „Heb ik niet veel beleefd?”

¹⁾ *Stil. Gr.* § 287; vlg. echter blz. 211, noot, waar hij spreekt van „uitroepende zinnen”. Zie voor de verbinding van het uitroepende *wat* met een § 42.

²⁾ Van Alphen, t.a.p. blz. 92.

³⁾ *N. Tg.* XXXIV, 357 vlg.

Uitroepende zinnetjes kunnen ook, het zinsverband onderbrekend, ingelast worden, b.v. „Hij heeft — verbeeld je (stel je voor!) — mij dat durven verwijten”. „De ongelukkige is — God zij dank! — juist bijtijds gered”. Als men daarvoor in het eerste geval in de plaats zet: notabene!, in het tweede geval Goddank! of Godlof! dan blijkt duidelijk dat zulke zinnetjes verwant zijn met de zogenaamde interjekties, en daarin kunnen overgaan.¹⁾

In omgangstaal bestaat nog een eigenaardig type van uitroepende zinnen, waarop Kruisinga²⁾ de aandacht gevestigd heeft. Het woord waar het op aan komt (substantief of adjektief) gaat voorop, zonder pauze gevolgd door een zinnetje met *dat*, dat dus de vorm van een bijzin heeft, b.v. *Een plezier dat we gehad hebben!* = *Wat hebben we een plezier gehad!* — *Lastig dat hij is!* = *Wat is hij lastig!*

Een ander type zijn uitroepende zinnen zonder *wat*, maar meestal met een „ethische datief” van het persoonlijk vnv. van de eerste persoon: „Waren me dat gelukkige dagen! Was me dat een plezierige tijd!” (Stijn Streuvels).

Ten slotte een type beginnend met een geaccentueerd *of*, b.v.: *Of hij plezier had!* = *Wat had hij een plezier!* In verkorte vorm, na een vraag: „Heeft hij plezier gehad?” — „En *of!*”

Begint een uitroepende zin met een vraagwoord, dan kan de inversie achterwege blijven. Naast: *Hoe juichen we allen!* komt voor: *Hoe we allen juichen!*

Verkortend is waarschijnlijk een zin als (Nu) „Moet u eens horen!”

228 De uitroepende zin: de ritmische en melodische vorm.

Deze levert evenveel verscheidenheid op als bij de vraagzin. Door het emotionele karakter van deze zinsoort zal de accentuatie over het algemeen krachtig zijn en de intonatie veel groter intervallen vertonen dan bij de mededelende zin. Het uitroepeteken is weer een zeer gebrekkig hulpmiddel om bij het lezen de juiste intonatie te treffen. Om dat te bereiken moet de lezer zich geheel inleven in de situatie waar deze zin ontstond en de stemming van degene die de zin in werkelijkheid of in de verbeelding van de auteur gesproken heeft.

229 Nevenschikking van zinnen.

Elke reeks van zinnen waarin geregeld verhaald of beschreven wordt, staat natuurlijk in onderling verband. Dat verband behoeft

¹⁾ Vgl. Overdiep's *Zeventiende-eeuwsche Syntaxis* § 214: *Parenthetische uitroepende of vragende bijzinnen*.

²⁾ *Het Nederlands van nu*, blz. 101.

niet opzettelijk door woorden aangegeven te worden: het kan voldoende uit de inhoud van de zinnen blijken, b.v.: „De troepen trokken de stad binnen. Ze vonden de huizen verlaten. De deuren werden opengebroken. De plundering begon. Overal sloegen de vlammen uit.”

Met opzettelijk uitgedrukt verband luidt dit b.v. De troepen trokken de stad binnen. *Daar* vonden ze de huizen verlaten. *Toen* werden *dus* de deuren opengebroken. *Vervolgens* begon de plundering. *Ten gevolge daarvan* sloegen *weldra* overal de vlammen uit.¹⁾

Bij zulk een „zinsverbinding door woorden in de zin”²⁾ kunnen allerlei woorden dienst doen: terugwijzende voornaamwoorden (aanwijzend, persoonlijk of bezittelijk), vooruitwijzende pronomen, bijwoorden (vooruitwijzend, b.v. *zo*, of terugwijzend, b.v. *dan*, *toen*, *hier*, *daar*, versterkend, tegenstellend, b.v. *echter*, *evenwel*, toegevend b.v. *toch* enz.). Ook de comparatief van het bijwoord kan zinsverbindende functie hebben, b.v. „Je wilt mij morgen bezoeken? Kom *liever* overmorgen.”³⁾

Een groot aantal woorden met rijke verscheidenheid van betekenis kunnen dus daarbij dienst doen. Soms wordt de verhouding wederzijds aangegeven: door vooruitwijzing en terugwijzing, b.v. „Hij is *wel nog* jong. *Toch* (*Echter*) deed hij al veel ervaring op.”⁴⁾ — „De bui is *nauwelijks* over. *Daar* komt *al weer* een nieuwe op.” Het verband-aangevende woord in de tweede zin behoeft niet voorop te gaan. Het bovengenoemde zinnetje kan ook luiden: „Hij deed *echter* (*evenwel*) veel ervaring op.” Daaruit blijkt dat de vroegere benaming „voegwoordelijke bijwoorden” minder juist is. Overdiep koos daarvoor de betere term: zinsverbindende bijwoorden. Vooropgeplaatst kunnen ze nog het karakter krijgen van een voegwoord, maar in het midden zijn ze eenvoudig bepalend-verband-aangevend. Immers, bij een voegwoord denken we aan samengestelde zinnen, en in de boven aangehaalde voorbeelden kan toch eigenlijk nog niet van „samenstelling” gesproken worden. Trapsgewijze kan — gelijk zal blijken — tussen die zinnen een nauwer verband ontstaan, zodat het vooropgeplaatste woord van de tweede zin als schakel dient en de beide zinnen als een geheel worden gevoeld. Van groot belang is het dan, te letten op de intonatie. Hoort men stemdaling en een duidelijke

1) De naïeve vertellers en kinderen hebben behoefte, om de draad van hun verhaal goed vast te houden, ook de van-zelf sprekende opeenvolging van de gebeurtenissen onophoudelijk aan te geven door: „En toen... en toen... en toen”.

2) Zie daarover, met tal van voorbeelden, Overdiep: *Stil. Gr.* § 343-358.

3) Overdiep, t.a.p. § 356.

4) Soms door een pauze gescheiden, met andere woordorde: *Echter*, hij deed al veel ervaring op.

pauze, dan kan men nog niet van samenstelling spreken. De daarbij aansluitende interpunctie is in dat geval een punt, gevolgd door een hoofdletter, maar bij de interpunctie — vooral volgens schoolse regels, maar ook door schrijvers-willekeur — heerst een verscheidenheid, die misleidend kan werken. Menigmaal begint een nieuwe zin met *En, Ook, Maar*, terwijl men dan aarzelt om daarvoor een punt te plaatsen. Anderen verbinden korte zinnen met dalende stembuiging, liefst door een punt-komma, niet door een hoofdletter gevolgd, of plaatsen er zelfs een komma, die toch gewoonlijk op stemstijging duidt, b.v. bij Arthur van Schendel: „De winter duurde lang in sneeuw en hagelslag, de grijze luchten, de zwarte wolken schenen eindeloos, de velden bleven kaal”, waar men door de intonatie duidelijk drie losse zinnen onderscheidt.

230 Van nevenschikking tot samenstelling.

Het nauwere verband van opeenvolgende zinnen, dat tot samenstelling kan leiden, komt op verschillende wijzen tot stand:

1°. Door verkorting van de pauze, b.v. Kom hier; dan zal ik je helpen. Blijft de toon dalend, wat door de punt-komma aangeduid wordt, dan is de eerste zin nog duidelijk imperatief. Bij stemstijging (met komma: Kom hier, dan zal ik je helpen) nadert hij tot een voorwaardelijke bijzin.

2°. Door gewijzigde intonatie: de toon is niet langer dalend, maar zwevend of zelfs stijgend, in het schrift aangeduid door punt-komma, dubbele punt of komma, b.v. Hij zong een lied; zij begeleidde hem. — Het is al Mei; toch blijft het nog maar koud. — Zijn voordracht was eentonig; hij had een spraakgebrek bovendien. Den Hertog (II, blz. 10), geeft een aardige illustratie door drie gevallen met verschillende intonatie te vergelijken: De moeder slooft, de vader drinkt, de kinderen zijn echte deugnieten” (terecht door komma's gescheiden). — De méisjes passen heel goed op; de jóngens zijn echte deugnieten (zwevende of dalende toon). — Aan de opvoeding zijner kinderen schijnt hij weinig te doen; de jongens zijn echte deugnieten (zwevende toon; hier zou ook een dubbele punt te pas komen).

3°. Door de parallelle bouw en korresponderende inleidende woorden, b.v. *deze . . . die, hier . . . daar, deels . . . deels, enerzijds . . . anderzijds, nu eens . . . dan weer*. Vgl. Mnl. *alse nu . . . alse nu* of *alse dan*.¹⁾

Bovendien door toevoeging van vooruitwijzende of terugwijzende woorden in een van beide of in beide zinnen, ten dele

1) Stoett *Synt.* § 289.

dus de zogenaamde „voegwoordelijke bijwoorden”, waarvan hier-voor sprake was. Den Hertog (II § 9—23) neemt aan dat dan het verband al zodanig is, dat van één samengestelde zin gesproken kan worden, en behandelt dus al die gevallen in het hoofdstuk over de samengestelde zin, tegelijk met de gevallen waarin het verband gelegd wordt door echte voegwoorden. Hij maakt dan een splitsing in drieën, met onderverdeling: *Aaneenschakelend verband* (gewoon, versterkend, rangschikkend, verdelend), *tegenstellend* (zuiver, vervangend, beperkend, scheidend) en *oorzake-lijk* (oorzaak, reden of grond in de nazin; gevolg, besluit of gevolgtrekking in de nazin) en somt daarbij de gebruikelijke „verbindingsmiddelen” op.

40. Door zinsamentrekking: een gemeenschappelijk deel wordt maar éénmaal genoemd, als gevolg van taalspaarzaamheid¹⁾, b.v. „Hij gaf haar, (en) zij hem de schuld — Mijn broer zal voor het rijtuig, (en) mijn zuster voor de proviand zorgen.” De grens tussen een zin met veelvoudig onderwerp of veelvoudig gezegde en samengetrokken zinnen is niet gemakkelijk te trekken. De zin „De vreemdeling kwam en begroette de familie” kan twee werkwoorden als gezegde hebben, maar bij verlenging: „kwam binnen, en maakte zich bekend” denkt men eer aan zinsamen-trekking.

Bij lange zinnen kan door samentrekking onduidelijkheid ont-staan, b.v. „Hij wees tot tweemaal toe het aanbod van de hand, professor te worden aan de Academie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam, en éénmaal te Antwerpen.”

Het samengetrokken deel behoeft niet dezelfde persoonsvorm te hebben: „Mijn vader gaat uit; ik ook”. Des te minder is er bezwaar als er geen vormverschil bij de verschillende personen is: „U moet mij helpen of ik u.” Minder gewoon is de samen-trekking bij verschil in getal: „De stoelen zijn geverfd, de tafel niet.” Storend is de samentrekking, wanneer een substantief in de ene zin objekt, in de andere zin subjekt is, al komt dit behalve in slordige stijl,²⁾ soms ook in poëzie wel voor, b.v. bij Potgieter: „O Zoon van het Oost! die de zengende stralen || Gebiedt, en wij zien en ons schroeit de woestijn” (Aan I. da Costa). Dat geldt ook soms voor rechtstreeks en zijdelings objekt, b.v. bij Bilderdijk: „Maar ken Hollands taal vol-komen || *Kneed, maar doe haar nooit geweld*”. Maar daarnaast haalt Den Hertog een zin van Beets aan, die niemand aan-stoot zal geven: „*Haar* zult gij nooit, niet een enkel woord

¹⁾ Uitvoerig behandeld door Den Hertog II § 24—30 en door Overdiep: *Stilist. Gr.* § 365—366.

²⁾ Een oud voorbeeld uit de *Grafelijkheidsrekeningen* (II, 118): „om enen wael te maken ... die Gheret bewilen hadde doen maken ende ymmer weder waelde”.

meer toespreken, zelfs niet groeten" (*Camera Obscura*). Strengere regels zijn dus niet te stellen.

Een beletsel voor samentrekking is het, als het in aanmerking komende woord in de twee zinnen een verschillende betekenis heeft, of in een van beide deel van een samenstelling is, of een vaste combinatie met een begeleidend objekt. Komisch klinkt dus: „Hier zet men koffie en over”, dat uit onbeholpenheid kan voortkomen. Den Hertog citeert, als opzettelijk grappig bedoeld, bij A. Pierson: „De dominé nam zijn steek en afscheid van de gasten”, of: „Wat gaat het ons aan dat een zekere Bilderdijk in Den Haag opgang en schulden maakte?” In de gedrongen stijl van Hooft's *Historiën* komt het verschijnsel ook voor, maar dan met de bedoeling om zich zo kort mogelijk uit te drukken, b.v. „De Hopman, die goedt Spaansch sprak, vatte zijn meening, en den ring aan”. Soms krijgt men de indruk dat het bij deze auteur een vernuftspel is, als hij b.v. schrijft: „hoewel 'er aan de zijde der Zeeuwen, een ongeluk toe; zeeker Rotmeester 't vuur, in 't uitdeelen van 't kruut, quaalyk gaade; de brandt daar in en een deel volx doodt *sloegh*”.¹⁾

Wanneer het gemeenschappelijke deel een vooropgaande bepaling is, en dus in de beide zinnen inversie veroorzaakt wordt, dan kan dit in de tweede zin bevreemden, doordat een ingevoegde zin de afstand te zeer vergroot, of doordat de „aanloop” te zwak is (b.v. het woordje *dan*).²⁾ Door analogie kunnen dan gevallen van „foutieve inversie” ontstaan. Overdiep citeert b.v. deze zin: „Zoo werd de afzet steeds moeilijker en *werden de kosten* voor den afvoer op deze wijze steeds hooger”, waar zoo hervat wordt door *op deze wijze*. Juist bij de verbinding met *en* komt dat herhaaldelijk voor.³⁾ Onberispelijk is een zin als: „Gisteren was het weer gunstig en hebben we een tocht gemaakt.” Maar daarnaast ontstonden zinnen zonder gemeenschappelijke vooropgaande bepaling, waar eenvoudig na *en* inversie volgt. Ze komen reeds voor in het Mnl.⁴⁾ in het proza van Hooft: „Des morghens lagh het lijk op de plaats voor 't stadthuis . . . en werd' het aldaar tot oover den middagh ten toone gelaaten”, maar even goed een soortgelijk geval in volkseigen proza, b.v. „Onse verkeerde voorspoet viel dan nu t'eenemael averechts uyt, en was goede raed duur” (Schouten). In het Duits is deze inversie al van ouds gebruikelijk, en op grond van het gebruik acht Paul die zelfs

¹⁾ Zie Overdiep: *Stil. Gr.* § 368: „overspannen samentrekking”, waar ook uit latere schrijvers voorbeelden gegeven worden.

²⁾ Zie Overdiep: *Stil. Gr.* § 316.

³⁾ Deze onjuiste analogie, door Charivarius bespot als de stijl van „Tante Betje”, wordt door Overdiep (t.a.p. § 316 slot) terloops gesignaleerd. Een verklaring gaf M. J. Premsla (*N. Tg.* XII, 130); een grondige bespreking A. C. Bouman (*N. Tg.* XVI, 65 vlg.).

⁴⁾ Zie voorbeelden bij Stoett *Synt.* § 331.

gerechtvaardigd, al keurt hij het overmatig gebruik in koopmansstijl af. Ook hier te lande is de konstruktie vooral in handelsstijl doorgedrongen, maar men behoeft niet alleen aan Duitse invloed te denken, als men daarnaast let op het voorkomen in damesbrieven („Tante Betje”). Het blijft een eigenaardigheid van geschreven taal, waarvan m.i. de voornaamste oorzaak is, „het verzwegen blijven van inversie-opeisende bijwoorden” 1), b.v. „Mijn dochter is gelukkig herstellende en kunnen wij Maandag op reis gaan”, waar de schrijfster denkt aan *en dus (daarom)*. Dezelfde oorzaak kan in een handelsbrief de traditie versterken. Dat het in de gesproken taal door zou dringen, is onwaarschijnlijk. 2)

50. Een nauwer verband ontstaat ook, doordat de ene zin te midden van de andere ingelast wordt. De toon is dan gewoonlijk lager; het tempo sneller, het dynamisch accent zwakker. In het schrift plaatst men de tussenzin tussen haakjes of tussen liggende strepen. In het familiare spreken of vertellen is het een gewoon verschijnsel. De spreker onderbreekt de gang van zijn betoog of zijn verhaal en richt zich rechtstreeks tot zijn hoorders „om hen of aanvullend te onderrichten of zichzelf een pauze van overgang of nadenken te gunnen”. Die onderbreking kan een ontboezeming zijn, een „spanning-wekkende, schilderende” bedoeling hebben of in een volle zin een nadere verklaring geven. 3) In Middel-eeuwse stijl, die nog dicht bij het spontane spreken staat, komt zulk een onderbreking herhaaldelijk voor. Paul noemt het kenmerkend voor de stijl van het volksepos; voor het Middelnederlands geeft Stoett een reeks van voorbeelden 4), wisselend tussen een zekere omslachtigheid bij onbeholpen vertellers, en het kunstige „ter zijde” van de echt-levendige verhaaltrant, als die van de *Reinaert*-dichter. Als deze b.v. vertelt hoe Reinaert Bruun verlost door voorspiegeling van honing, dan zegt hij met een knipoogje tot de hoorder: „des hi cume ontbiten sal!” Ook nu nog kan men dagelijks onderbrekingen horen als: „Hij zal zo iets — daar kan je van verzekerd zijn! — nooit weer ondernemen.” Het is niet onverschillig waar men afbreekt 5), want willekeur heerst daarbij niet. Storend is b.v. bij Couperus de onderbreking tussen adjektief en substantief in deze zin: „daar achter een gor-

1) Den Hertog II § 10, die van „een leelijk misbruik” spreekt. Dat betoogt vooral Premisela in het bovengenoemde artikel. Vgl. verder nog W. de Vries, *Dysmelie*, blz. 170.

2) Vgl. voor de inversie na *en* ook Behaghel's *Deutsche Syntax*, IV, blz. 30 vlg.

3) Zie bij Overdiep (*Stil. Gr.*) de §§ 359—361 over *Parenthesis*, en vergelijk Paul *D. Gr.* IV § 385 en Sütterlin § 411 en 417.

4) *Mnl. Synt.* § 356.

5) Helm, die in het *Festschrift für Behaghel* (blz. 124 vlg.) de aard en de talrijkheid van parenthese in de oudere Duitse taal onderzocht, betoogt „dass die Parenthese nicht lediglich die Pause aufsucht, sondern selbst neue Pausen hervorruft”.

dijn van wind-bewogen — het stormt en het is fris! — bamboes". Proleptisch is de ingevoegde zin: „In een — hoe kan het anders? — geestdriftige brochure" (J. Romein).

Kleine ingevoegde zinnestelsels als „dunkt me" („mij dunkt") kunnen hun zelfstandigheid verliezen en overgaan tot modale bepalingen bij de hoofdzin. Andere kunnen samensmelten tot interjektie of adverbium b.v. *goddank* (Vgl. Mijn moeder is — God zij dank! — van haar kwaal genezen)¹⁾, *weliswaar* (Vgl. bij Cats: „De wonde was, 't is waer, wel cleynder, maer veel sorgelijcker"), *misschien* (Mnl. mach-schien = het kan gebeuren. Vgl. In dat geval heeft de schrijver — 't is mogelijk — geen ongelijk).

60. Dat de twee zinnen voor de spreker tot een geheel gaan worden komt het duidelijkst uit door een tussengevoegd woordje (voegwoord), dat als hoofdfunctie heeft, een schakel te zijn tussen de beide zinnen; vandaar dat het een zwak accent heeft en van geen van beide zinnen deel uitmaakt, al behoort het ritmisch tot de tweede. Bij loutere aaneenschakeling gebruikt men *en*,²⁾ en ontkenkend *noch*; bij tegenstellend verband: *maar*, *doch*, *of*³⁾; bij causaal verband: *want* (Mnl. ook *bedi*). In plaats van: „Ik kon niet uit: het regende te hard!" met zwevende toon na *uit*, waardoor al te kennen gegeven wordt dat de zin eigenlijk niet eindigt, kan men verduidelijkend *want* invoegen: „Ik kon niet uit, want het regende te hard!"⁴⁾

Opmerking. Er zijn ook gevallen dat een bijzin-naar-de-vorm eigenlijk niet ondergeschikt is, maar naar zijn betekenis gelijk staat met een nevenschikte zin, b.v. „Hij sprak nog enkele woorden; waarop hij vertrok = en daarop vertrok hij", en het § 40 besproken *wat* = en dat, in een zin als: 't Is mooi weer; wat ons voor de reis goed gelegen komt. Men lette hier op de dalende toon en de vrij lange pauze, die beter door een punt-komma dan door een komma aangegeven kan worden.

231 De infinitief met bepalingen als schijnbare ondergeschikte zin, de zogenaamde „beknopte bijzin".

De infinitief kan als zinsdeel allerlei functies vervullen: „Studeren is hem verboden". — „Ik heb beloofd te komen". — „Hij is gewoon te zwemmen". — „De kans om te slagen". Wanneer nu deze infinitief vergezeld wordt door bepalingen of ob-

1) Vgl. Mnl. *Godweet* e.d.

2) De verbonden zinnen kunnen wel in tegenstellend of oorzakelijk verband staan, maar dit verband wordt niet door *en* uitgedrukt.

3) Naast dit nevenschikkend *of* (hgd. *oder*) bestaat een onderschikkend *of* (hgd. *ob*), dat in § 245 ter sprake komt.

4) Paul (*D. Gr.* IV § 383) merkt op, dat het *gevolg* hier vooropgaat: een bewijs van de nauwere samenhang. Aardig is ook zijn opmerking dat *want* etymologisch gelijk is aan *waarom?* en dus ontstaan uit een vragend tussenzinnestelsel, evenals het Franse *car* uit *quare*.

jekten, dan beschouwt men die soms ten onrechte, als een „beknopte bijzin”, b.v. „'s Avonds lang te studeren is hem verboden”. — „Ik heb beloofd morgen te komen”. — „Hij is gewoon dagelijks te zwemmen”. — „De kans om promotie te maken”. Den Hertog (II § 37) geeft toe dat dit „eigenlijk nog geen zinnen zijn”, maar zinnen-in-knop, die tot bijzinnen met voegwoorden „ontwikkeld” kunnen worden. Met evenveel reden zou men kunnen zeggen, dat zulk een bijzin met voegwoord kan „ineenschrompelen” tot een infinitief met bepalingen. De beide uitdrukkingsvormen staan eenvoudig naast elkaar. Den Hertog gaat dan na welke diensten die „beknopte zinnen” naast de hoofdzin kunnen bewijzen: als bijvoegelijke bijzin: „de overtuiging goed gehandeld te hebben”, — „een som te betalen in maandelijke termijnen” (§ 67); met een voorzetsel ingeleid, causaal: „door zich zo dwaas aan te stellen” (§ 81); temporaal: „na zijn plicht gedaan te hebben”; finaal: „om u een dienst te bewijzen” (§ 85); conditioneel: „met hem aan zijn lot over te laten”, „om de waarheid te zeggen” (§ 90), als bijzin van omstandigheid: „zonder mij te waarschuwen” (§ 103). Terecht heeft Overdiep zulke verbindingen niet langer beschouwd als onderdelen van een samengestelde zin, maar alle mogelijkheden van verbindingen bij de infinitief in één hoofdstuk uitvoerig en grondig behandeld.¹⁾ Dat zich hieruit de „accusativus cum infinitivo kan ontwikkelen, zal verderop besproken worden (§ 243).

232 Onderschikking: hoofdzin en bijzin.

Wanneer datgene wat een spreker tot uiting wil brengen te ingewikkeld is voor een eenvoudig opgebouwde zin, dan kan een zinsdeel uitgroeien tot een „bijzin”, die aan een „hoofdzin” ondergeschikt is. In de omgangstaal wordt meestal de voorkeur gegeven aan nevenschikking, maar ook in de eenvoudigste kindertaal komt onderschikking voor, b.v. „Ik weet niet waar vader is”. — „Kom op, als je durft!”

Onderschikking heeft het voordeel, dat men nauwkeuriger de onderlinge verhouding in de gedachtenschikking kan weergeven. Een tijdlang had men dan ook de neiging een taal hoger te waarden, naarmate de periodenvorming ingewikkelder was. Latijn en Duits stelde men boven Frans en Engels. Daartegen waarschuwde echter reeds Wundt (*Die Sprache*³ II, 309): „dass diese Stufen (parataxis | hypotaxis) keineswegs etwa Wertgrade bedeuten, nach denen die syntaktische Vollkommenheit einer Sprache schlechthin bemessen werden könnte”. Opvallend is het ook, dat de neiging om de geschreven taal dichter bij de ge-

¹⁾ *Stil. Gramm.* § 195—219.

sproken te doen aansluiten, in het Engels¹⁾ zowel als in het Nederlands de parataxis veld doet winnen. Dat daarbij echter de aard van het proza een grote rol speelt, spreekt vanzelf: wetenschappelijk proza neigt eerder tot veel onderschikking dan b.v. de taal van een roman.

Een afdoende definitie van hoofdzin en bijzin, die op alle gevallen toepasselijk zou blijken, is niet te geven.²⁾ De gangbare bepaling: „een hoofdzin is een zin, die op zich zelf eene mededeeling, vraag of gebod uitdrukt”; een bijzin is „een zinsdeel van een andere zin”³⁾ is onbevredigend. Aannemelijker is de definitie, door Tinbergen voorgesteld: Een bijzin is een zinsdeel dat een eigen onderwerp en gezegde heeft.⁴⁾ Van Haeringen is geneigd de term „bijzin” geheel te verwerpen en liever te spreken van „zinslid”, zich aansluitend bij een „zinskern”. Tegen het behoud van de term „bijzin” bestaat m.i. geen overwegend bezwaar, mits men inziet dat een „bijzin” niet *naast* een hoofdzin staat, maar er een bestanddeel van is. In de samengestelde zin „Wie waagt wint” is „wie waagt” wel een zinsdeel, maar „wint” is op zichzelf geen zin. In een zin als „Ik zal komen, als het goed weer is” bevat de hoofdzin wel een mededeling-opzich-zelf, maar met een geheel andere betekenis als in de verbinding met de voorwaardelijke bijzin.

Ook allerlei afzonderlijke kenmerken voor de hoofdzin en de bijzin falen. De hoofdzin bevat lang niet altijd de belangrijkste mededeling. Zozeer kan het belang van de „bijzin” overwegen, dat de gehele „hoofdzin” achterwege blijft, b.v. „Als het weer nu maar goed blijft!” „Dat hij ook zo dom kon zijn!” „Had maar toegetast!” „Wie er maar lust in heeft!” „Of hij het verdiende?” Vergelijk reeds in het Mnl.: „Acharme dattic ie was geboren!” — „Ocht Antkerst nu es gheboren?”⁵⁾

Maar ook als de formele hoofdzin er bij staat, kan de hoofdgedachte in de bijzin uitgedrukt worden, b.v. „Mij dunkt dat hij gelijk heeft” (= Hij heeft, dunkt mij, gelijk). „Nauwelijks zag hij mij, of hij kwam op mij af.” — „Ik lag in diepe slaap, toen ik plotseling geruis hoorde.”

1) Zie voor het Engels de jongste onderzoekingen van A. Ryssell: *Parataxis and Hypotaxis as a criterion of syntax and style* (Lund 1952).

2) Wie zich van de verschillende opvattingen op de hoogte wil stellen, kan een overzicht vinden bij W. Brandenstein: *Kritische Musterung der neueren Theorien des Nebensatzes* (*Indogerm. Forsch.* 1926, blz. 117) met uitvoerige literatuuropgaven.

3) Den Hertog II § 2.

4) Dit is in overeenstemming met Gardiner (*Speech and Language*, blz. 262), die tegenover Jespersen betoogt: „that in one and the same sentence subordinate subjects and predicates can coexist with a main subject and predicate”.

5) Zie Stoett *Mnl. Synt.* § 32 en vgl. Paul D. Gr. IV § 501—505 en Erik Wellander: *Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen* II, 180 vlg. over *Elliptische Periodentypen*.

De kenmerken, voor de bijzin aangegeven, zijn in veel gevallen ook niet toepasselijk. Dat de bijzin door een voegwoord ingeleid wordt, geldt niet voor alle soorten. Er zijn bijzinnen zónder, evengoed als hoofdzinnen mét voegwoord. Evenmin is de vorm beslissend. In de bijzin komt weliswaar meestal het verbum finitum aan het einde, maar er zijn tal van zinnen waarbij dat niet het geval is, o.a. bij de direkte rede. Ook de stijgende toon bij een voorafgaande bijzin is soms op te merken bij voorafgaande hoofdzinnen: „Ik ga mee, als ik tijd heb” naast „Als ik tijd heb, ga ik mee”.

Dat er geen scherpe grenslijn te trekken is tussen hoofdzin en bijzin is begrijpelijk. Evenals geleidelijk tussen opeenvolgende zinnen een verband kan ontstaan, waardoor loutere nevenschikking tot samenstelling nadert, kan ook uit een nevenschikkend zinsverband trapsgewijze onderschikking ontstaan. Dit zal nader ontwikkeld worden in § 236.

233 Indeling van de bijzinnen naar de funktie.

Uitvoerig heeft Van Es ¹⁾ beschreven, hoeveel mogelijkheden hier zijn en hoe intonatie, voegwoord, adverbia, tijdsvorm van het werkwoord, de plaats van de bijzin (vooraan of achter de hoofdzin) een veelheid van samenwerkende uitdrukkingvormen voor één funktiekategorie kunnen uitmaken; men is daardoor in staat, fijne schakeringen te onderscheiden; b.v. „alstie nou (maar) kwam! — dan konden we opschieten”. „alstie nou maar kwam, (dan) konden we opschieten”. „komt hij straks, dan kunnen we opschieten”. En hij konstateert: „De hoeveelheid en de aard der uitgedrukte functies zijn karakteristiek voor de psychologische gesteldheid van een volk, voor zijn culturele ontwikkeling en de gecompliceerdheid van zijn beschaving” (*Ts.* LXVIII, 253).

Indeling van de bijzinnen is mogelijk naar verschillende beginselen. Men kan uitgaan van de funktie in het zinsgeheel.

- I. Als uitgebreide vorm van een zinsdeel hebben ze de funktie:
 - 1°. van het subjekt b.v. *Wie waagt wint* (vgl. Een waaghals wint). *Wie zich het eerst aanmeldt*, wordt aangenomen (= de eerst-komende);
 - 2°. van het praedikaat, d.w.z. van het nominale gedeelte, b.v. Hij is niet *die hij voorgeeft te zijn*, of met een onderwerpszin: Wat hij bereikt heeft | is | *wat hij altijd nastreefde*; ²⁾
 - 3°. van een objekt (direkt of indirekt) of van een andere noodzakelijke aanvulling van het praedikaat, b.v. Ik weet *wat ik*

¹⁾ *Ts.* LXVIII; LXX—LXXIV.

²⁾ Het voorbeeld dat Sütterlin geeft van een niet-nominale praedikaatszin: „Hij daarop: je liegt!” is m.i. niet overtuigend. Daarbij is toch een verbaal bestanddeel in de voorstelling van de spreker aanwezig.

wil. — *Wie ijverig werkt* valt de tijd niet te lang. — *Waar nu ons huis staat*, stond vroeger een schuur;

40. van een niet-noodzakelijke aanvulling van het praedikaat, b.v. Hij hield, *terwijl hij sprak* (= onder het spreken), het oog op mij gericht. — Jij moet het doen, *omdat je ouders het willen* (= volgens de wil van je ouders). Het verband is in dit geval betrekkelijk los.

II. Bijzinnen kunnen ook de uitgebreide vorm van een bepaling in een zinsdeel zijn

10. als bepaling van een substantief of ander zelfstandig woord b.v. De man *die ik daar aansprak*, is mijn buurman. — Dappere kerel *als hij is* — De tijd *toen hij bij mij was*. — De wens *dat hij spoedig mocht terugkeren*. Soms ook verbonden door een voorzetsel: Een verfrissing | voor | *als je 't warm krijgt*.

De attriboot-zinnen kunnen een noodzakelijke aanvulling zijn, b.v. „Ik ontmoette de man die ik gisteren naar de weg vroeg”, of ook in lossere verband staan, b.v. „Ik ontmoette een man, die ik naar de weg vroeg” (met een pauze na *man!*) Let ook op de afwezigheid van de komma in het eerste geval, in verband met het andere ritme.

20. Noodzakelijk is de aanvullende zin bij het „bepaling-aankondigende” „degene (hij) *die dat doet . . .*” „dezelfde kwestie die ik bedoel”. Het onverbrekkelijk bijeenhoren blijkt ook uit de afwezigheid van pauze (in het schrift van een komma). Datzelfde geldt voor beperkende bepalingen bij onbepaalde voornaamwoorden: „Ieder die dat zegt, is een leugenaar”. „Niemand die er bij geweest is, zal dat bewerken.” „Iets dat zo vaak gezegd is, behoeft niet herhaald te worden.” Ook hier ontbreekt de pauze. De attriboot-zin kan ook bij de gehele zin horen: „Hij overwon zijn tegenstander, *wat ongetwijfeld een hele praestatie was*”;
30. als bepaling bij een adjektief, b.v. Hij is groter *dan ik dacht*. Hij heeft een, *voorzover ik er over oordelen kan*, uitstekend karakter. — Zulke toestanden *als daar heersen*, zijn onbeschrijfelijk. — Deze, *als ik mij niet vergis*, Deense geleerde. — Deze, *sedert hij z'n been gebroken heeft*, kreupele grijsaard;
40. als aanvulling van een partikel; b.v. Hij handelde anders *als ik gedacht had*. — Hij werkt zo hard *als hij kan*. — Ik ben te bang *dat hij zich vergissen zal*.

Het verband tussen bijzin en hoofdzin wordt meermalen versterkt doordat in de hoofdzin een woordje geplaatst wordt (pronomen of adverbium), dat de bijzin aankondigt of er op terugslaat; Paardekoopster (blz. 148) spreekt hier van verwijswaarden; b.v. Ik weet *het* al, dat je komt. — Hoe de machine in

elkaar zit, *dat* is mij onbekend. ¹⁾ Als je komt, *dan* gaan we uit. — Waar nu ons huis staat, *daar* stond vroeger een schuur. — Daarom weigert hij, *omdat* hij geen kans ziet. Hoewel dit voorkomt, zo zal het toch zeldzaam blijven. In het bijzonder wordt die functie vervuld door de correlativa: *wie* — *die* (*wie* waagt *die* wint), *waar* — *daar*, *hoe* — *deste* enz. Dit verschijnsel is te vergelijken met de in § 222 besproken wederopneming van een vooropgezette bepaling door *dan*, *daar*, het Mnl. so enz. in de enkelvoudige zin.

Zoals er mededelende, uitroepende en vragende zinnen te onderscheiden zijn, kunnen ook bijzinnen in deze groepen gerangschikt worden:

10. *mededeling*, b.v. Hij vertelde *dat hij ons wou opzoeken*. Dit type komt het meest voor;
20. *uitroep*, b.v. Ik moet er voortdurend aan denken *hoe vreselijk die oorlog toch was!*
30. *vraag, verzoek, wens, bevel*, b.v. Ik vroeg hem *of hij kwam*. Ik wil weten *wie je bent*. — Ik gebood hem *dat hij kwam*.

Hiertoe behoren dus in hoofdzaak de afhankelijke vraagzinnen. Soms wordt de afhankelijkheid alleen door de toon uitgedrukt, b.v. Hij vroeg: *Waar ga je heen?* maar het typische voegwoord voor de indirecte vraag is *of* (zie § 245).

Indien het inleidend woord *hoe* is, eventueel in de omgangstaal uitgebreid tot *hoe of*, *hoe dat*, dan kunnen die zinnen op één lijn komen te staan met *dat*-zinnen, b.v. in het Mnl.: „Hi telde hoe si moesten derven van haren lene, van harre erven” ²⁾, en in hedendaagse taal: „Hij hoorde aan hoe zij de meid een coupé lieten bestellen” (Couperus). ³⁾

Een derde mogelijkheid is bij de indeling te letten op de logische verhouding van hoofdzin en bijzin. Gebruikelijk is, alleen de bijwoordelijke bijzinnen te onderscheiden als bepalingen van plaats, tijd, oorzaak enz., maar dit is onvoldoende, want ook de boven aangegeven indeling naar de wijze van afhankelijkheid wordt er door gekruist. Een bijvoegelijke bijzin kan eenvoudig een bijkomstige omstandigheid aangeven, maar ook een reden, (b.v. De jongens *die ondeugend geweest zijn*, worden gestraft), een voorwaarde (b.v. Een jongen *die dat zou willen doen*, zou gestraft worden). Het laatste is in het bijzonder het geval bij een in de imperatief opgesloten antecedent, b.v. Kom op, die 't hart heeft! Help een handje, die kan! ⁴⁾ Verder ook met toege-

¹⁾ Vgl. Mnl.: dat ik leve *dat* is mi leet (Stoett *Mnl. Synt.* § 318). In het Duits is dat verschijnsel al zeer oud (Paul *D. Gr.* IV § 439).

²⁾ Stoett *Mnl. Synt.* § 318 Opm. 1.

³⁾ Vgl. *WNT* VI, 782 vlg.

⁴⁾ Zie voor de derde persoon in deze zinnen W. de Vries: *Dysmelie*, blz. 122 vlg.

vend karakter (b.v. „Kinderen, die er eigenlijk nog te jong voor waren, gingen mee naar de bioscoop”); en in het Mnl., consecutief na een hoofdzin met so „Ghi en waert ooc niet so coene, no negheen uwer baroene, diet mi op dorste staden”¹⁾, en nog bij Vondel: „Wat mensch leeft zoo volmaect, die zich niet eens vergist”.²⁾

234 Indeling van de bijzinnen naar de betekenis.

Voor het volgende hebben wij dankbaar gebruik gemaakt van de belangrijke artikelen van Van Es, die reeds in § 233 zijn genoemd; ook verschillende voorbeelden (vooral Mnl.) zijn aan hem ontleend.

Naar de betekenis kan men de bijzinnen in een groot aantal, niet scherp gescheiden groepen verdelen; wij noemen de volgende:

1. *T e m p o r e l e* zinnen. Zoals reeds in § 61 is uiteengezet, is er vaak geen scherpe grens te trekken tussen tempus en aspekt; vandaar dat de term „temporele zinnen” niet geheel juist is; nauwkeuriger spreekt dan ook Van Es van temporeel-aspektisch. Voor de aanduiding van de gelijktijdigheid is de gangbare verbinding het voegwoord *terwijl* („Hij hield, *terwijl* hij sprak, het oog op mij gericht”), dat nog nauwelijks Mnl. is; het is oorspronkelijk de combinatie van *te* met *wile*, Mnl. *te(r) wijle(n)* (meermalen verbonden met *dat* en *als*); zie verder voor *terwijl* sub 9. Andere Mnl. verbindingen van voorzetsels met pronomen in dezelfde functie zijn: *binnen dien dat*, *binnen dat*, *binnen der wile dat*, waarnaast *die wile (dat)*, thans *dewijl*, dat echter na de Middeleeuwen van temporeel tot causaal voegwoord (zie sub 5) is geworden.

Naast *terwijl* is *toen* het meest gebruikelijk, inaar alleen bij een werkwoord in praeteritale vorm („*Toen* hij kwam, ging ik uit”). Het is door verscherping in de aanhef en verzwaring aan het eind ontstaan uit Mnl. *doe*³⁾, dat, in oorsprong een casusvorm van het demonstratief pronomen, tot demonstratief adverbium en dan tot voegwoord werd. Een tijdlang hadden ook *als*, *daar*, *zodat* temporele functie; zij worden verderop besproken, evenals *wanneer*⁴⁾. Van de vele Mnl. adverbiale bepalingen, verbonden met een *dat*- of *als*-zin (*teerst dat*, *mettien dat*; *also saen als*, *also schiere als*, *so haest als*) leven nog voort met *dat* en, vooral in de gestileerde taal, *zodra* (Mnl. *also drade*, dat nog weinig gebruikelijk is); jonger (eerst sedert de 19de eeuw overgeleverd) is: zo

1) Stoett *Mnl. Synt.* § 63; vgl. de daar opgesomde literatuur.

2) Van Helten *Vgr.* § 228.

3) Schönfeld § 41 Opm. 2; § 98. Zie voor *doe* ook onder 8.

4) *als*: zie onder 3 en 8; *daar*: zie onder 5 en 9, alsmede onder 2; *zodat*: zie onder 6; *wanneer*: zie onder 3.

gaww (als). Zie voor de verbinding van een praepositie met het voegwoord *dat* in *voordat, nadat* § 244.

2. Lokale zinnen, beginnend met een adverbium van plaats, al dan niet na een antecedent; b.v. „*Waar* nu ons huis staat, stond vroeger een schuur. — De plaats *waar* hij woont, is mij bekend”. Plaatsbepalende zinnen met *waar* kunnen ook onderwerps- en voorwerpszinnen zijn: „*Waar* hij woont, is mij onbekend. — Ik weet niet *waar* hij woont”. Dit *waar* (oorspronkelijk een vragend bijwoord) kan samensmelten met een voorzetsel (*vanwaar, totwaar*) of zich verbinden met een ander bijwoord: *waarheen* (vgl. het oudere *werwaarts*). Maar het kan ook conditionele betekenis krijgen („*Waar* twee kijven, hebben gewoonlijk beiden schuld”) of een omstandigheid aangeven („*Waar* hij zo zijn best deed, wilde ik ook niet stilzitten”).

In het Mnl. is *waer* nog zeldzaam, b.v. „Onder die eycke *waer* her Walewein lach ende reste”; normaal was toen het oorspronkelijk demonstratief adverbium *daar* in deze functie; b.v. Mnl. „Doe ginc Theophilus *daer* die iode woonde”, en nog komt het voor in de omgangstaal. Dat was ook het geval na een voorzetsel; b.v. Mnl. „Mine wet gheet *van daer* die sonne opstaet *tote daer* soe neder gaet”. Zie verder voor *daar* onder 5, en hier-vóór onder 1.

3. Conditionele zinnen. De naam is niet geheel juist; immers het begrip loopt van onderstelling (b.v. *indien* . . .) tot voorwaarde (b.v. *mits* . . .); de voorwaardelijke functie is, naar Van Es opmerkt, een verbiezondering van de hypothetische verbinding. Zeer verbreid en van oude oorsprong is de door zijn beknoptheid zo praktische konstruktie zonder voegwoord, waarbij het verbum finitum vooropstaat („*Komt hij*, dan is hij welkom”). Dit soort zinnen gaat terug op vraag of wens of aansporing (§ 236). Daarentegen sterft de verbinding met het hypothetische of ¹⁾ na de Middeleeuwen langzamerhand uit.

Jonger, maar reeds Mnl., zijn de oorspronkelijk demonstratieve voegwoordelijke verbindingen, waarvan de oudste, het overwegend conditionele *opdat* later voor deze functie verloren ging ²⁾. Daarentegen heeft *indien* (vgl. Hgd. *indem*; Mnl. meestal *indien dat*) — oorspronkelijk *in* + datief pron. demonstr. — zijn gebruiksfeer, vooral na de Middeleeuwen, uitgebreid. Pas laat-middeleeuws is het hypothetisch gebruik van de oorspronkelijke voegwoorden van tijd *als* en *wanneer*; *als* heeft van alle conjuncties de meeste verbreiding gevonden. Zo bleek uit een telling, door Van Es bij Potgieter ondernomen, dat in „’t Is maar een pennelikker” van de 147 in aanmerking komende zinnen 102 met

¹⁾ Zie § 245.

²⁾ Zie voor *opdat* onder 7.

als gekonstrueerd waren. 1) *Wanneer* is ontstaan uit *wan* + 't adverbium *eer* (reeds os. *hwan êr*); *wan* (vgl. Hgd. *wann*, Eng. *when*) komt nog in 't Mnl. als temporeel en als hypothetisch voegwoord voor, vooral in 't O.Mnl.; vgl. *wan* tijt is op te staen, en moet men niet droven; item is overdragen *wan* eenen persoon ene provande wort gegeven . . . , de sal dair . . .". Oorspronkelijk zal *wanneer*, wegens de betekenis van *eer*, de verleden-tijd-functie geaccentueerd hebben, maar het wordt reeds in 't Mnl. ook voor de toekomst gebruikt; b.v. *Woneir* ons . . . vurs. termijne alle volkoomlic betailt sijn, dair myt sal Anders dan *als* heeft *wanneer* beide functies, de temporele en de hypothetische, tot op de dag van heden bewaard.

Zo, oorspronkelijk een demonstratief adverbium ('op zodanige wijze') is als voegwoord waarschijnlijk in de 16de eeuw in ambtelijke taal opgekomen en het heeft zich in het betoog gehandhaafd. Beperkt van gebruik zijn ook *tenzij*, dat eigenlijk een versteend zinnetje is (*tenzij dat*), en het uitsluitend conditionele *mits* (Mnl. *mits dat*, samenstelling met het voorzetsel *middes* 'door middel van, wegens'). 2)

4. **Concessieve zinnen.** De concessieve functie varieert in tegenstellend verband van onderstelling tot toegeving; nauw verwant dus met de onder 3 besproken zinnen, zijn de concessieve verbindingen voor een groot deel dus verbiezonderingen van conditionele verbindingen. Het meest gebruikelijk en tevens het oudst is het type, door *al* ingeleid, met de woordorde van de hoofdzin; b.v. „*Al komt hij ook, toch kan je gerust blijven*”; in *al komt hij ook* ligt oorspronkelijk een onderstelling ten grondslag. 3) Gewoonlijk neemt men aan, dat het adverbium *al* hier uit de bijzin naar voren is geschoven: „*Deed hij al zijn best, het baatte hem niet*” zou geworden zijn tot: „*Al deed hij zijn best, . . .*”; vgl. reeds Mnl. „*Al was hi hier te voren fel, hi en es nu niet*”. Anders Van Es, die aannemelijk maakt, dat *al* van stonde aan als verzwarend bijwoord voorop toegevoegd werd aan de hypothetische zin; vgl. de beide gevallen met en zonder *al* naast elkaar in Mnl. „*Waric yewer in een plein / sprac die rudder Walewein / Al waren si hondert om mi ghestaen / Ende si mi alle wilden slaen / Ic sette mi jeghen hem te were*” (Wal.). Ook in de 17de eeuw is de *al*-zin zeer gewoon, al treedt als nieuwe konkurrent op de *of*-zin; uit een verzwaring van *of* met het adverbium *schoon* ontwikkelt zich dan een nieuw voegwoord

1) Zie verder voor *als* onder 1 en 8.

2) Zie voor *al* onder 4.

3) Vgl. voor het hypothetisch gebruik van *al* in 't mnl.: „*Wat wonder eest al suchtic sere?*” En zo nog in de volkstaal van Groningen (WNT II 88)

ofschoon.¹⁾ Het is daarbij opvallend, dat de hypothetische functie van *of* in *ofschoon* verloren is gegaan; de *ofschoon*-zin, die beperkt is tot hogere stijl, heeft alleen op feiten betrekking. Andere toegevoegde adverbia zijn *al*, *ook* (zie hierboven) en *wel*. Uit samenvoeging van het oorspronkelijk vragende bijwoord *hoe* en het zoëven genoemde *wel* ontstond in de latere Middeleeuwen een nieuw voegwoord *hoewel*. Dit komt in betekenis overeen met *ofschoon*, in zoverre dat het ook alleen op feiten betrekking heeft, maar het heeft een ruimere gebruiksfeer, vooral in verhalende en betogende taal.

5. Causale zinnen, meestal beginnend met *omdat*, *daar*. *Omdat* (Mnl. *ommedat*) is oorspronkelijk een van die talrijke praepositionele verbindingen met *dat*, welke in § 244 worden besproken; wegens de betekenis van *om* dient het allereerst als causaal voegw. ord., en het is algemeen in gebruik; b.v. „Je moet het doen, *omdat* je ouders het willen”. Wij zagen reeds boven²⁾, dat *daar* al vroeg een relatieve, zinverbindende functie kreeg. Uit de lokale betrekking tussen hoofd- en bijzin kon zich gemakkelijk een temporele verhouding ontwikkelen; b.v. Mnl. „dat hi sinen here doodde / *daer* hi in sijn bedde lach”; het *WNT* kent voorbeelden ervan tot in de 19de eeuw. Maar allengs kreeg *daar* in onze taal die causale functie, welke, in 't Mnl. nog zeldzaam, nu normaal is. Het onderscheidt zich dan van *omdat* door meerdere statigheid. In hogere stijl vindt men *dewijl* (ook *wijl* alleen), dat reeds hiervóór³⁾ genoemd werd. Een absolute konstruktie, bestaande uit een participium *aangezien*, gevolgd door *dat*, gaf aanleiding tot het ontstaan van *aangezien* als causaal voegwoord. Zie overigens voor betekenis- en stijlverschil van deze en andere causale voegwoorden (b.v. *doordat*) *WNT* X, 185 vlg.

6. Consecutieve zinnen, meest beginnend met *dat*, *zodat*; b.v. „Hij werkt zo hard, *dat* hij er slecht uitziet. — Hij werkt hard, *zodat* hij er slecht uitziet.” Zo is oorspronkelijk een demonstratief adverbium van loedanigheid of graad bij het verbum finitum in de hoofdzin, sluit dan allengs onmiddellijk aan bij de *dat*-zin en vloeit dan met *dat* samen tot één consecutief voegwoord *zodat*: „Het regende zó, dat de weg onbegaanbaar werd” ging over in: „Het regende, *zodat* de weg onbegaanbaar werd”. In 't Mnl. ligt de betekenis van *zodat* nog minder vast; men kan het ook gebruiken voor totdat, terwijl, toen.

7. Finale zinnen, meest beginnend met *dat*, of in deftiger, enigszins verouderd gebruik *opdat*; b.v. „Hij werkt hard, *dat* hij vanavond vroeg klaar komt. — De draak bewaakte de schat.

¹⁾ Zie voor de *al*- en *of*-zinnen verder § 245; voor *ofschoon* § 211. Vgl. met *of-schoon* hgd. *ob-gleich*.

²⁾ Zie no. 2 (lokale zinnen).

³⁾ Zie no. 1 (temporele zinnen).

opdat niemand die zou roven. In oorsprong is *opdat* een praepositiebepaling met demonstratieve betekenis; in 't Mnl. is het het algemeen gebruikelijke voegwoord voor conditionele verbindingen (zie onder 3).

8. *Vergelijkende* zinnen, ingeleid met (*zo*)*als*, *alsof*, *hoe* . . . (*deste*) enz.; ook met *gelijk*. *Als* is een verkorte vorm van *alse*, *also*, dus een met *al* (= geheel) verzwaarde vorm van het demonstratieve adverbium *so*. Het is begrijpelijk, dat dit vergelijkende of gelijkstellende functie kreeg; b.v. Mnl. „*alse* ongelijk ware si van live jegen hem . . . *als* jegen ons een crekel es". Uit gelijkstelling ontwikkelde zich gelijktijdigheid; b.v. Mnl. „*Alsi* dus saten, ten beghinne / soude spreken die keiserinne". Het is dan konkurrent van *doe* ¹⁾, maar kon, anders dan *doe*, behalve met een praeteritum ook met een praesens verbonden worden. Op den duur legde het het af tegen *doe*, maar daarmee ging gepaard, dat *als*, dat in 't Mnl. nog slechts zelden hypothetisch voegwoord is, zich in laatstgenoemde functie vastzette. ²⁾ Voor *of* en de verbinding van *als* met *of* zie men § 245.

9. *Tegenstellende* zinnen. Doordat het begrip van gelijktijdigheid dicht bij dat van tegenstelling ligt, wordt het temporeel voegwoord *terwijl* (onder no. 1 besproken) hiervoor ook gebruikt; b.v. „Hij is gelukkig, *terwijl* zijn broer ongelukkig is." In ouder Nederlands werd met dezelfde betekenis *daar* ³⁾ gebruikt, dat immers ook een temporele verhouding kon aangeven; b.v. in een zeventiende-eeuws blijspel: „Dewijl zijn genade hem inbeelt dat hij een schaarslijper is, daar hij nu al zes Jaar onze Graaf is geweest." ⁴⁾ In het Mnl. komt ook *ende* zo voor, met de woordorde van de bijzin: „Waer omme zal mi Bessus slaen, ende ic den Grieken ben ontgaan". ⁵⁾ Ook op *maer* volgt vaak, als herinnering aan de oorsprong uit *ne ware*, een afhankelijke zin met *dat*, b.v. bij Maerlant: Nemaer dattem een sijn vriend verriet (*Mnl. Wdb.* IV, 998).

Ten slotte is ook mogelijk een indeling van de bijzinnen naar de vorm, die de genoemde groeperingen weer doorkruist.

In de eerste plaats kan de logisch-afhankelijke bijzin de vorm van de hoofdzin behouden door de oratio directa, b.v. de objektszin: Hij riep: ik kom dadelijk! — Hij vroeg: is dat waar? Of als subjekt: „Wat is er gebeurd? klonk van alle kanten", als appositie: Hij stelde de vraag: wat moet er nu gedaan worden?

Zinnen die door de woordorde (achteraanplaatsing van het verbum finitum) als bijzinnen gekenmerkt zijn, kunnen in drie

¹⁾ Zie onder 1 (temporele zinnen).

²⁾ Zie onder 3 (conditionele zinnen).

³⁾ Waarover sub 1 en 5.

⁴⁾ Van Moerkerken *Ned. Kluchtsp.* blz. 351.

⁵⁾ Stoett *Synt.* § 294.

groepen verdeeld worden: 1°. *afhankelijke vragen*, ingeleid door een vraagwoord of door het voegwoord *of* (§ 233; 245); 2°. *relatieve zinnen*, ingeleid door een betrekkelijk voornaamwoord of een voornaamwoordelijk bijwoord (§ 240); 3°. *zinnen door een conjunctie met de hoofdzin verbonden*: deze zijn meest hierboven besproken; echter krijgt de „voegwoordenmaker” *dat* nog een afzonderlijke behandeling in § 244.

Een verkorte vorm kan de bijzin krijgen door parallelle bouw met de hoofdzin, b.v. Eind goed, al goed. — Zo gewonnen, zo geronnen. — Hoe ouder, hoe gekker.

Syntaktisch naar de vorm niet als bijzin gekenmerkt, is de later te behandelen absolute konstruktie.

235 De vorm van de afhankelijke zin.

De afhankelijke zin kan dezelfde woordorde hebben als de hoofdzin. Dat is het geval b.v. in een voorwerpszin bij *zeggen*, als de eigen woorden aangehaald worden: „Hij zei: ik zal morgen bij je komen”.¹⁾ Ook bij indirekte weergave kan die woordorde bewaard blijven: „Hij zei, hij zou morgen bij mij komen”. Maar gewoner is dan: „Hij zei dat hij morgen bij mij komen zou” (of . . . „zou komen”). Het werkwoord wordt dan van het subjezt gescheiden en komt achter in de zin. Door die achteraanplaatsing wordt de bijzin gekenmerkt. Toch kan de bijzin nog verlengd worden door toevoeging van bepalingen. In het bovengenoemde voorbeeld kunnen bepalingen als: „met zijn broer”, „voor een bespreking”, „om mij af te halen” evengoed middenin als aan het slot komen te staan. Het laatste zal b.v. het geval zijn, als door te vele of te lange bepalingen de afstand tussen subjezt en verbum wat te lang zou worden, of, in omgangstaal, als de spreker eerst later de toevoeging bedenkt. Dan zal die licht door een korte pauze voorafgegaan worden.

Er bestaan dus twee mogelijkheden, als het verbum finitum in de afhankelijke zin verbonden wordt met een infinitief: dan kan n.l. het eerste aan het einde staan òf aan de infinitief voorafgaan. Datzelfde geldt voor de verbinding met een verleden deelwoord; b.v. Dat is iets wat niet *gezegd wordt* : *wordt gezegd*. Een uitvoerig onderzoek naar de frequentie van beide konstrukties en eventuele verschillen is voor het gehele Nederlandse taalgebied ingesteld door A. (Goedseels-) Pauwels, nadat reeds eerder B. v. d. Berg een studie hierover had geschreven.²⁾ Men kan

¹⁾ Wordt *Hij zei* gevolgd door een reeks van aangehaalde zinnen, dan komen deze zo los te staan, dat men niet meer van één zinsgeheel kan spreken.

²⁾ B. van den Berg. *T.e.T.* I (1949), 155; A. Pauwels, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin* (2 dln. I. Tekst; II. Kaarten) (1953).

hieruit konkluderen, dat in het overgrote deel van ons taalgebied het verbum finitum meestal vóór de infinitief, maar na het verleden deelwoord staat. Echter in Friesland, Groningen, Drente en het grootste deel van Noord-Holland komt het verbum finitum zowel na verl. deelw. als na infinitief aan het eind te staan. Verder oefenen ritmische factoren invloed ¹⁾; het is b.v. niet onverschillig, of de infinitief één- of tweesyllabig is (*komen zou* × *zou komen*; *doen zal* × *zal doen*). Bij aanhalingen uit letterkundige taal dient men op deze factor extra te letten: er zijn auteurs, vooral dichters, die hun taal hóren, en dus voor ritme gevoelig zijn of ook opzettelijk om artistieke redenen van de volgorde, in omgangstaal, gebruikelijk, afwijken.

Onopgelost blijft voorlopig de vraag of daarin verandering merkbaar geweest is in de loop van de tijd. Daarvoor zou een onderzoek van het Middelnederlandse gebruik, van de renaissance-taal en volkstaal in de zestiende- en zeventiende-eeuwse taal noodzakelijk zijn. Voor het Duits is dat geschied in de zeer uitvoerige, statistische studie van E. Hammarström: *Zur Stellung des Verbums in der deutschen Sprache* (1923). Hij gaat de woordorde na in oorkonden en in zestiende-eeuwse volksboeken, waarbij ook gelet wordt op mogelijke invloed van Latijnse voorbeelden.

Ten slotte kan nog opgemerkt worden, dat bij scheidbare werkwoorden aan het slot van de bijzin een ongescheiden vorm staat; naast „hij komt morgen terug”: „als hij morgen terugkomt.”

Ene verschil in woordorde doet zich ook voor tussen Noord- en Zuidnederlands taalgebruik, nl. bij het gesplitste voornaamwoordelijk bijwoord: een zin als „waar wij voor moeten oppassen” is in het Zuiden: „waar wij moeten voor oppassen”.

Ook overigens is bij de afhankelijke zin ritme en intonatie een belangrijke factor, gelijk in Overdiep's *Stilistische Grammatica* met enkele voorbeelden (*Bijlage X* en *XI*) aangetoond is. Tussen een beperkende en een uitbreidende relatieve zin bestaat niet alleen verschil door een pauze vóór de beperkende bepaling, maar ook een duidelijk onderscheiden intonatie, door Overdiep t.a.p. § 380 schematisch aangegeven.

236 Ontstaan van onderschikking uit nevenschikking en de middelen ter aanduiding.

Trapsgewijze overgang van nevenschikking tot onderschikking is een begrijpelijk verschijnsel: tussen beide is immers slechts een gradueel verschil. Elke nevenschikking onderstelt een verband, d.w.z. een zekere wederzijdse afhankelijkheid. Overweegt de afhankelijkheid aan de ene kant, dan heeft men feitelijk onder-

¹⁾ Vgl. § 221.

schikking. Vergelijkt men b.v. de zinnen: „Ik ga niet uit, want het regent” met „Ik ga niet uit, omdat het regent”, dan vormt de tweede meer een eenheid dan de eerste: de pauze na *uit* kan zelfs vervallen. Men had reeds dadelijk de gedachte om de motivering toe te voegen, terwijl in het eerste geval eerst achterna het plan tot motivering opkomt. Dan heeft men in de ware zin van het woord coördinatie. ¹⁾ Dit oorspronkelijke verschil wordt niet altijd gehandhaafd. Vooral in langere zinnen met ingewikkelder motivering kan *omdat* zijn oude functie verliezen en in die van *want* overgaan, terwijl omgekeerd *want* in oudere taal een onderschikkend voegwoord kan worden ²⁾, en in het Mnl. *bedi* zowel de functie van *want* als die van *omdat* heeft.

Hoe conditionele en concessieve bijzinnen kunnen ontstaan uit nevengeschikte zinnen, waarvan de eerste een vraag bevat of van imperatieve aard is, kan blijken uit de volgende voorbeelden. „Heb je lust? Kom dan vanavond bij mij”. Wanneer de spreker daartussen een kortere pauze maakt en met vermindering van de vraagtoon de stem na *lust* minder doet stijgen, ontstaat de samengestelde zin: „Heb je lust, kom dan vanavond bij mij”. In de 16de en 17de eeuw bleef men vaak het vraagteken gebruiken, al is klaarblijkelijk een samengestelde zin bedoeld; b.v. in Spieghel's *Hertspieghel* en bij Huygens, b.v. „En geeft het goed wat winst? Wij hebbe God te dancke” (*Hofwijck*, vs. 2225). Ook vindt men in zo'n geval wel het uitroepteken, b.v. „Studeert hij naarstig! dan versta ik het me niet”. Toegevend wordt een voorafgaande vraagzin, b.v. „Doet hij ook zijn best, het geeft hem niet veel”.

Evenzo gaat het met voorafgaande imperatieve zinnen: „Doe je best! Dan zal je slagen” wordt weer met verkorting van de pauze en een stijging van de stem, in het schrift door een komma aangegeven: „Doe je best, dan zal je slagen”. Een tussenvorm waarbij het verband tussen de hoofdzinnen reeds gelegd wordt door *en*, en waar men de afhankelijkheid van de vooropgaande zin reeds begint te gevoelen, is b.v.: „Zeg mij met wie je omgaat, en ik zal je zeggen wie je bent”. — „Wees maar brutaal, en je zult slagen”.

Toegevende betekenis krijgt de voorzin, b.v. „Schel maar toe, wij doen toch niet open”. Soms met verduidelijkende ingevoegde woordjes: „Doe de mensen (maar) goed, ondank is (toch) 's werelds loon”. Van twee nevengeschikte, door *of* verbonden zinnen kan de eerste in betekenis ondergeschikt worden

¹⁾ Vergelijk voor dit psychologisch verschil tussen een onderschikkende en nevenschikkende conjunctie Van Ginneken's *Grondbeginselen der psychologische Taalwetenschap* § 692.

²⁾ Stoett *Synt.* § 312. Voorbeelden uit de 17de eeuw o.a. bij G. de Veer: de schuiten werder gerepareerd „wantse seer gekrenckt ende gerabraeckt waren”.

aan de tweede en dan met een voorwaardelijke bijzin gelijk staan, b.v. „Ik moet me al erg vergissen, of hij woont elders (= als ik mij niet erg vergis, dan woont hij elders). De oorzaak zal wel zijn dat hier een schakel in de gedachtengang uitgevallen is: of, als ik mij niet vergis . . . Die verklaring vindt een bevestiging doordat we in de zin „Ga niet verder, of je krijgt een ongeluk”, ook vaak horen: „of *anders* krijg je een ongeluk”, waarin *anders* gelijk staat met: als je verder gaat.

Een bekende konstruktie in het Middelnederlands is de bijzin met *ne* na een ontkennende hoofdzin, b.v. „Ens gene doget sine comt van minnen”, d.i. die niet uit liefde voortkomt. Dit is de voorloper van onze bijzin met *of*: „of ze komt voort uit liefde”. De tussenvorm, die reeds in het Mnl. voorkomt, had: *of en*, b.v. „Nyemant en es hier of hij en weet wel”.¹⁾ Het eind van de ontwikkelingsgang is, dat uitsluitend zinnen verbonden met *of* zich handhaven: „Er is geen mens *of* hij moet sterven — Niemand is zo wijs *of* hij kan nog iets leren. — Het duurde niet lang *of* het begon te regenen”. Ook hier blijkt uit de woordorde dat de als afhankelijk gevoelde zin oorspronkelijk een hoofdzin geweest is.

Een soortgelijk geval is de afhankelijke zin in de vorm van een ontkennende hoofdzin, na een zin met *so*: „Hi was so blide, hine wiste wat doen van vroude” = dat hij niet wist . . .²⁾

Wanneer een zin in de direkte rede tot objekt of subjekt van een andere zin wordt, dus — gelijk reeds opgemerkt werd — logisch afhankelijk is, maar door syntaktische vorm en intonatie nog als zelfstandig gevoeld, dan kan weer op verschillende wijze de toenemende afhankelijkheid tot uitdrukking komen:

10. door verkorting of verdwijning van de pauze en stemdaling, b.v. „Kom hier, zeg ik”. — „Wat doe je daar, vroeg ik”. „Ik zeg je, dat doe je nooit weer”. — „Ik smeeke je, laat mij met rust”. — „Ik hoop, je zult je best doen”. „Je vraagt je af, hoe is zo iets mogelijk”. Evenzo als subjekt: „Het beste is je laat hem aan zijn lot over”. Vgl. Mnl. „Hets beter du becopes hier dan ginder int helsche vier”. In het schrift verschijnt dan een komma in plaats van uitroepeteken, vraagteken en aanhalingstekens. Als de logisch-afhankelijke voorwerpszin vooropgaat, is die voor het taalgevoel nog onafhankelijk, en ontstaat de neiging om in de volgende „hoofdzin” een terugwijzend *dat* of *zo* te plaatsen, b.v. „Hij is schatrijk, (dat) is mij verteld”. — „Doe uw plicht, (zo) luidde het bevel”. — „Laat mij met rust, (dat) bid ik je”;

¹⁾ Zie Stoett Synt. § 223 vlg. en vergelijk het uitstekend gedocumenteerde artikel van Terwey in *Taal en Letteren* II, 76 vlg. Hoofd achtte „t Leed niet lang aen oft zy quaemen” beter dan „oft zy en quaemen”, maar in de *Baeto* (vs. 484) schreef hij nog: „Geen maxel of 't en gaet hunn' heerlijkheid te nae”.

²⁾ Stoett Synt. § 301 II.

- 2⁰. door persoonsverschuiving: „Hij beweert, *hij* zal die zaak wel in orde brengen” (indirekte rede). Vgl. Mnl. „Doe wisten si wel, si waren bedrogen”; 1)
- 3⁰. door aanpassing van de tijdvorm: „Hij blufte, hij *kon* alles beter”. Ook de persoonsvorm wordt dan weer aangepast aan die van de hoofdzin;
- 4⁰. in een oudere taalperiode, evenals nu nog in het Duits, door de conjunctief, b.v. in het Mnl. „Hi riep hi storve liever vele”. — „Hi brake die viere, seiden die dwasen”. Nu nog met een modaal hulpwerkwoord: „Hij riep, hij zou liever sterven”. 2)

Naast de zinstypen, onder 2⁰, 3⁰ en 4⁰ genoemd, komt al vroeg de typisch-afhankelijke bijzin te staan, die ingeleid wordt door het voegwoord *dat*, en waarbij het werkwoord naar achteren verschoven wordt. Dan werd niet meer gevoeld dat ook aan dit soort zinnen een oorspronkelijke nevenschikking ten grondslag gelegen heeft. Het voegwoord *dat* is namelijk ontstaan uit het aanwijzend voornaamwoord 3), een bestanddeel van de eerste zin. Voor de oorsprong van een zin als: „Hij hoort dat de vogel zingt”, moet men dus aannemen: „Hij hoort *dàt*: de vogel zingt”. Door het vervallen van de pauze kon een syntaktische verschuiving plaats vinden. Aardig komt dat nog uit in de volgende passage van de *Reinaert* „Brune . . . sekerde Reinaerde dat Wildine honichs maken sat, Hi wilde wesen overal, Gestade vrient ende goet geselle”. De verdere belangrijke functies van *dat* zullen later ter sprake komen (§ 244).

Op een dergelijke wijze als de *dat*-zin, heeft zich ook de relatieve zin, ingeleid door *die*, uit nevenschikking ontwikkeld: het relatief is in oorsprong een terugwijzend demonstratief pronomen. Primitief is waarschijnlijk een zinnetje waarbij het subjeet niet tot uitdrukking kwam, en dat volgde (b.v. Si quamen tere stat, hiet Babilone) òf ingelast werd (b.v. „Enen ridder — was doot — vonden si”), òf inversie kreeg (b.v. „Si voeren in een borch, bi Kardole steet”). Een nauwere verbinding wordt gelegd door de verbinding met *ende*: „ene stat ende hiet Babilone”, maar dit blijft nevenschikking, ook wanneer een aanwijzend *die* ingevoegd wordt: „ende die heet Babilon”. Eerst wanneer de woordorde van de bijzin tot stand komt (die Babilon heet), is de syntaktische uitdrukking van de afhankelijkheid tot stand gekomen. De toevoeging van een demonstratief *die* is te vergelijken met de terugwijzing door een persoonlijk voornaamwoord. Stoett meent ten

1) Stoett *Synt.* § 301 I.

2) Stoett *Synt.* § 305. Vgl. Paul *Prinz.* § 100 en *D. Gr.* IV § 393 vlg.

3) Zie A. C. Bouman's proefschrift *Bijdrage tot de syntaxis der dat-zinnen* en Paul *D. Gr.* IV, § 348 vlg. De Duitse onderscheiding van *dasz* en *das* is dus maar spellingverschil, niet berustend op verschillende oorsprong.

onrechte dat dit tot het „latere” Mnl. behoort, als hij uit de Walewein aanhaalt: „Het (swaert) hevet een coninc hi es rike”, want Van Helten kent al voorbeelden uit het Oud-Germaans. ¹⁾)

Deze verklaring van het ontstaan van de relatieve zin ²⁾) wordt betwijfeld door Paul ³⁾), die liever uit wil gaan van de bekende apokoinou-konstruktie, waarbij het voorafgaande substantief een gemeenschappelijk bestanddeel is van de beide zinnen. Dan zou b.v. in de bovengenoemde zin: „Si voeren in een borch bi Kardole steet” het substantief *borch* ook subjezt zijn bij *steet*. De voor ons onoplosbare vraag blijft dan: vloeiden de zinnen van ouds zonder pauze in elkaar over? Intussen is het niet nodig, een beslissende keuze te doen: de beide verklaringen kunnen elkaar aanvullen.

Opmerking. Opmerkelijk is, dat een oorspronkelijk toegevoegde vraagzin zozeer zich kan oplossen in de hoofdzin, dat daaruit een bijwoordelijke of een bijvoeglijke bepaling ontstaat, b.v. „Dat zijn heren van wie-weet-welk bestuur”; vgl. verder § 206. Het omgekeerde geschiedt als de oorspronkelijke hoofdzin het zinskarakter verliest en gevoeld wordt als modale bepaling bij de vroeger afhankelijke zin, die dan zelfstandig wordt. „Wie weet, komt ie vanavond”, wat gelijk staat met „Misschien, dat hij vanavond komt”. ⁴⁾) Duidelijker verkorte hoofdzin heeft men in „Mogelijk dat het gebeurt”. Dit herinnert aan een nu verouderde konstruktie, waarbij *misschien* gevolgd werd door een afhankelijke vraag: *misschien* wie, wanneer, waarin synoniem met *mogelick* wat, *misselijck* wie, waar ⁵⁾) en *hachelijck* wie, bij Jan Luyken „Hachelijck wie van haer allen u de bloem haarer jeugd op-offert”.

237 De plaats van de bijzin.

In het algemeen gesproken kunnen bijzinnen als „psychologisch praedikaat” op de hoofdzin volgen, als „psychologisch subjezt” er aan voorafgaan of, ten derde, in de hoofdzin ingeschoven worden, b.v.

„Ik heb hem duidelijk gezegd *wat ik bedoelde*”.

„*Wat ik bedoelde* heb ik hem duidelijk gezegd”.

„Ik heb hem, *wat ik bedoelde*, duidelijk gezegd”.

In het laatste geval is ook een verkorte vorm mogelijk: Er zal, zo *nodig*, (*waar nodig*), hulp verleend worden (§ 238).

Indien de hoofdzin volgt, komt het werkwoord voorop, een begrijpelijke inversie, omdat de bijzin gelijk staat met een voorop-

¹⁾) Stoett *Synt.* § 67 Opm., Van Helten *Vgr.* § 227, blz. 90.

²⁾) Zie o.a. Franck's *Mnl. Gramm.* § 222 en Wunderlich-Reis, die ook deze „Ersparung” van het subjezt een kenmerk noemt van onontwikkelde stijl.

³⁾) Prinz, § 140—141, uitgewerkt in *D. Gr.* IV § 406.

⁴⁾) Overdiep § 385, 7° herinnert aan de oorsprong van het bijwoord *misschien* uit *mach sciën* = het kan gebeuren, en vergelijkt een *dat*-zin bij een ander bijwoord: „Niet, dat het er veel toe doet”.

⁵⁾) Zie voorbeelden in *T.s.* XLV, 295—296.

gaande bepaling, nl. „Mijn bedoeling heb ik hem duidelijk gezegd”.

Alleen zal men de inlassing vermijden, als het slot van de hoofdzin te kort zou worden, dus b.v. niet licht: „De vogel vloog, toen de jager schoot, op”. Wel: „De vogel vloog, toen de jager schoot, plotseling omhoog”. Bovendien zal men duidelijkheids- halve de ingelaste zin niet onmiddellijk laten volgen op het vooropgeplaatste subjekt, want dan komt het werkwoord in de hoofdzin te ver naar achteren, vooral als de tussenzin vrij lang is. Dus b.v. liever niet: „Een gevoel van onrust, als ik aan de toekomst denk, maakt zich van mij meester”, maar de tussenzin òf na, „maakt zich” òf aan het slot.¹⁾

Wanneer de bijzin om psychologische redenen zich naar voren dringt, dan zal neiging ontstaan om het voorlopig aangeduide subjekt in syntaktisch verband te plaatsen door een terugwijzend pronomen, b.v. in de omgangstaal: „De dokter, toen hij mij zag, kwam-*ie* op mij af”. Of in literaire stijl: „Wie voorschriften geeft, hoe men stoffe maken moet, ach! waarom schept *hij* zelf niet?” (J. Geel).

Dat een conditionele bijzin, in de vorm van een vraagzin voorop gaat (b.v. Regent het, dan blijf ik thuis) volgt uit het ontstaan van deze konstruktie hiervóór besproken. Dat een gevolgaanduidende zin, ingeleid door *zodat*, op de hoofdzin volgt, is begrijpelijk. Bij concessieve bijzinnen (b.v. Ik ga uit, al regent het) is zowel achter- als voorplaatsing mogelijk. De bijvoegelijke bijzin zal in de regel zich aansluiten bij het substantief waar hij bij behoort, b.v. „De bomen die daar staan, worden in de herfst gekapt”. — „De vrees dat er oorlog zou komen, was algemeen”. Maar ook: „De vrees was algemeen, dat er oorlog zou komen”, wellicht onder invloed van de parallelle zin: „Er werd algemeen gevreesd . . .” Hoe langer de bijzin echter is, des te meer wordt het gewenst dat deze aan het eind komt te staan, b.v. „De vrees was algemeen dat er weldra een vreselijke oorlog over geheel Europa zou losbarsten”.²⁾

In het Middelnederlands heerste nog grotere vrijheid. Relatieve zinnen kwamen soms, als een aanvankelijk vergeten toelichting, achteraan. Een aardig bewijs daarvoor levert deze passage uit de *Gloriant*: „Ghi moet haestelijc gaen | Toten hertoghe van Bruyswijc | Ende es ghelegghen in kerstenrijc | Ende

¹⁾ Paul (*D. Gr.* IV § 492) wijst deze konstruktie in het Duits ook bij klassieke auteurs als Goethe aan, b.v. „Philine, als sie merkte . . .”. Daarbij is waarschijnlijk ook aan invloed van Franse stijl te denken. Belangrijk is het hoofdstuk over *Satzstellung* bij Wunderlich-Reis: *Der deutsche Satzbau* (I, blz. 134 vlg.), die statistisch aantoonst dat in het oudste Duits de achteraanplaatsing van de bijzin regel was, en hoe dat geleidelijk verandert.

²⁾ Zie voor het verschil van intonatie: Overdiep, *Stil. Gr.* § 380, blz. 578.

es gheheten Gloriant". Ook vooropplaatsing was niet ongewoon: „Die also langhe hadde ghesneeft, dese tale dochte haer wesen wonder".¹⁾ Daarmee staat niet op één lijn een aanhaling in dezelfde paragraaf: „Die daer die boodscap brachte, dinghel die van Gode quam, sprac ten coninc", want hier wordt een reeds aangeduid subjekt herhaald.²⁾ Minder gewoon is de plaatsing tussen adjektief en substantief: „Die scoenste, die in de werelt ware, vrouwe, die wildsoe hem vrien"³⁾.

238 Zinsverkorting.

Bijzinnen, ingeleid door *zo* kunnen ook in verkorte vorm voorkomen, *zo mogelijk, zo nodig, zo niet*, b.v. „Er zal, *zo nodig*, hulp verleend worden" (ook wel *waar nodig*). — „Argumenten die tot overweging, *zo niet* tot inkeer stemmen". Door het vervallen van de ritmische scheiding kunnen zulke verkorte zinnen het karakter van een bijwoordelijke bepaling krijgen. Dan ontstaat de neiging om *zoniet* aan elkaar te schrijven.

Een soortgelijke verkorting van de bijzin wordt ook bereikt door *zo* te verbinden met het zinsaequivalent *ja* of *neen*. De zin kan dan nog iets ingewikkelder worden: „De vraag of, en *zo ja* in hoeverre dit juist is". — „De twijfel of, en *zo ja* welke maatregelen noodzakelijk zijn", d.i. „en indien deze vraag bevestigend beantwoord wordt" . . . — „en indien deze twijfel niet gerechtvaardigd is . . ."

Opmerking. Vergelijk het tot verbindingswoord geworden *zoniet* in § 184.

239 Zinsvermenging.

Een opmerkelijk verschijnsel is de *zinsvermenging*⁴⁾ ontstaan doordat een zinsdeel van de volgende bijzin vooropgeschoven wordt naar de hoofdzin, omdat het zich in de voorstelling naar voren dringt.

Zeer gewoon is dat in vraagzinnen, waar de vooropstelling van het vraagwoord, krachtens zijn aard, begrijpelijk en gewent is, b.v. „Wie denk je dat de voorzitter is?" „In welk boek zegt hij dat we dat vinden kunnen?" — „Waar wil hij dat we heen zullen gaan?"

Verder ook aanwijzende woorden: „Daarop meende hij dat hij vertrouwen kon" (vgl. . . . te kunnen vertrouwen). „Daarin meen ik dat hij gelijk heeft".

Een soortgelijk geval is het naar voren schuiven van een relatief pronomen (eventueel voornaamwoordelijk bijwoord), dat logisch

¹⁾ Stoett *Synt.* § 351.

²⁾ Vgl. een voorbeeld bij Paul (*D. Gr.* IV, § 491): „Die ich rief, die Geister, werd ich nun nicht los".

³⁾ Stoett *Synt.* § 352.

⁴⁾ Paul bedacht daarvoor, in zijn *Mhd. Gr.* de term *Satzverschlingung*, in plaats van de gangbare benaming *prolepsis*.

in het verband van een volgende *dat*-zin thuis behoort, b.v. „De jongen, *die* ik hoor dat hier geweest is, was niet door mij gestuurd”. — „Een voorstel, *waaraan* ik niet twijfelde dat gij uw goedkeuring zoudt hechten”. Deze constructie, ook in andere moderne talen bekend, wordt door Den Hertog ¹⁾ beschouwd als ontstaan uit de Latijnse *accusativus cum infinitivo*. In verband daarmee gaat hij beredeneren of het relatief als accusatief dan wel als nominatief te beschouwen is, wat voor de schrijfwijze volgens hem de doorslag zou moeten geven. Het zelfstandig ontstaan van deze zinsvermenging lijkt mij veel waarschijnlijker, omdat dit juist in de omgangstaal zo veel voorkomt. Trouwens, reeds in de Middeleeuwse taal zijn er talrijke voorbeelden aan te wijzen, zowel in het Oud-Frans als in het Middelnederlands ²⁾ in tweeërlei typen: 1°. „In die kerke die men noch seghet *die* in siere eeren si”, in overeenstemming met het Frans; 2°. „Jacob, die men seghet *dat* nu in Galissiën leghet”. Evenzo bij *daer*: „Tyren, daer men af las, *daer* menech mensche bleef verloren” naast „In die stede, daer hi vernam *dat* onse Heere te hemele clam”. Toch is uitheemse invloed op de verbreiding van deze konstruktie niet te miskennen. Op grond van het Latijn in de bijbeltaal vindt men b.v. in het Leven van Jesus, met een accusatief: „De vader *dien* ghi segt dat uw God es”, daarnaast echter ook in de Walewein: „Dese duvel *dien* ghi waent dat jou sone si.” ³⁾ Vandaar in Nederlandse bijbels een aarzeling tussen *die*, in aansluiting bij de volkstaal, en *dien*, aansluitend ook bij het nieuw-testamentische Grieks, b.v. „u sone *die* ghy segt dat u God is”, maar in andere teksten: *dien* ghi segget uwen God te wesen” (In de Vulgaat: *quem vos dicitis quia Deus vester est*) en in de Statenbijbel: „*welken* ghy segt dat uwe Godt is”. ⁴⁾

Op het ontstaan van deze konstruktie in de volkstaal kan ook een ander soort prolepsis van invloed geweest zijn, waarbij in de volgende *dat*-zin op het voorafgaande deel door een pronomen teruggewezen wordt, b.v. „Desen Tyberius horic liën dat *hi* tien tiden ontboot”. ⁵⁾ Vergelijk in hedendaagse taal: „Die man, ik dacht dat *die* al lang in Amsterdam was” met een vooropgeplaatst, los woord, dat oorspronkelijk vragend (Die man?) geweest kan zijn, als reflex in het gesprek op een voorafgaande vraag. Daarnaast wordt dan mogelijk: „Die man dacht ik dat al lang in Amsterdam was”. Verwant daarmee zijn andere gevallen in de volkstaal als „Napoleon, toen *die* regeerde, toen was er

1) II § 68c Opmerking.

2) Zie Stoett *Synt.* § 65—66 en § 72—73.

3) Stoett *Synt.* § 73.

4) Zie Van Helten *Vgr.* § 219.

5) Stoett *Synt.* § 358, waar echter ongelijksoortige plaatsen in één paragraaf samengevat zijn. Later zou men de voorkeur geven aan de meer overdachte konstruktie: Van Tiberius hoor ik vertellen dat hij...

altijd oorlog", of: „Zijn vrouw, als *die* het hoorde, die zou blij wezen!"¹⁾ Nadrukkelijke vooropplaatsing geschiedt ook, wanneer men het laat volgen door *ziedaar*, waarbij aan invloed van het Franse *voilà* te denken is: „Afgunst en haat, *ziedaar* (= dat zijn) de oorzaken van zijn zonderling gedrag".

Een eigenaardig geval van prolepsis komt voor, waarbij de ontkenning die logisch in de bijzin behoort, naar voren dringt in de hoofdzin. Bijna niemand zal aanstoot nemen aan een zin als: „Ik hoop (verwacht) *niet* dat het plan zal mislukken". Daarbij zal wel van invloed zijn, dat *niet* wel op zijn plaats staat in soortgelijke zinnen: „Ik geloof (denk, onderstel) *niet* dat het plan zal mislukken".

240 De relatieve bijzin.

Over de functie, het ontstaan en de plaats van de relatieve bijzin is in de vorige paragrafen reeds gesproken.²⁾ Hier volgen, ter aanvulling nog enige bijzonderheden, vooral uit oudere taalperioden.

Het zinstype „*Die waagt* (die) *wint*", „*Die het weet* moet het maar zeggen", is al oud. Daarin is *die* later deels verdrongen door *wie*, terwijl het zich in de volkstaal handhaafde. Eigenlijk is *die* niet meer zuiver relatief, omdat er voor ons gevoel een antecedent in opgesloten ligt. Minder juist zegt Stoett dat „het antecedent niet uitgedrukt is".³⁾ Beter omschrijft Den Hertog dit zinstype als „de aanwijzing van een persoon of zaak, beginnende met een betrekkelijk voornaamwoord".⁴⁾ Het staat dan ook vaak gelijk met een substantief. Als Cats zegt: „*Die verkoopt* en hoeft maer één oogh, *die koopt* hoefter hondert" dan kan men dat gelijk stellen met: de verkoper en de koper. J. Perk heeft bij voorkeur zulke omschrijvingen, o.a. wat daalt = de pegel; wat rijst = de kegel; van wat komt = van de toekomst; voor waar nooit zielen leefden = voor het dodenrijk, enz. Deze zinnetje kunnen ook door een voorzetsel aan de hoofdzin verbonden worden, b.v. „Erger u niet aan *wie* u tegenspreken" = aan uw tegensprekers; na wat is meegedeeld = na de mededeling, enz. Reeds in het Mnl.: „een deel van dat ic daer verstont", waarnaast: „een deel des ic daer verstont". Daarin zal *des* gevoeld zijn als bepaling bij *deel*, zodat Stoett in dit geval niet juist formuleert, als hij zegt dat „het relatief den casus van

1) Het Mnl. dat zich dichter bij de volkstaal aansloot, levert tal van voorbeelden van dergelijke prolepsis. Zie Stoett *Synt.* § 358 en 359.

2) Zie voor een bijvoegelijk *welke* ter inleiding van bijvoegelijke zinnen § 40.

3) *Synt.* § 60.

4) *Ned. Spr.* II, blz. 46: type c.

het antecedent overneemt".¹⁾ Wel is dat het geval in een volgende aanhaling: „ic vergete al *des* leyts, *des* ic ye gheleet". En dat dit geen uitzondering geweest is, blijkt uit de omzetting: „*Dies* ic hebbe, sal ic u geven".

Zulke bijzinnen kunnen ook objekt zijn: „ik zoek die ik nergens vind"; in oudere taal ook indirekt objekt: „Wijn es goet dranc diene kint" (= voor de kenner) of bij Cats: „Siet hier een oude spreuk: *Dien* lieft is niet te swaer" (= voor de minnaar). De schrijver meent korrek te zijn door *die* in de Datief-vorm te schrijven!²⁾

De relatieve bijzinnen kunnen verdeeld worden in zinnen die ter beperking dienen, die niet door een pauze van de hoofdzin gescheiden zijn³⁾, en andere die ter uitbreiding dienen. Daaronder zijn er die tevens een causale of een concessieve bijfunctie hebben, b.v. „De vergadering, die in Amsterdam gehouden werd, kon ik *dus* niet bijwonen" of „Deze onderwijzer, die eindeloos geduld had, kon *toch* van die jongen niet veel terecht brengen". Vooral door *dus* in de eerste zin en *toch* in de tweede, worden de bijzinnen causaal of concessief.

In het Mnl. kon nog op twee andere wijzen een relatieve bijzin causale kracht krijgen, nl. door het persoonlijk voornaamwoord na *die* te herhalen, b.v. Si voeren een deel beswaert, *die si* duchten te comen spade (= omdat ze vreesden te laat te komen⁴⁾ en door de zin in te leiden met *alse*, b.v. „Sech mi, *alse diet* gerne hoert" = als iemand die het graag hoort = omdat ik het graag zou willen weten.⁵⁾

Conditionele betekenis kan de relatieve bijzin krijgen die oorspronkelijk als indirekt objekt fungeerde: „Hets menich goet clerck, *diet besochte*, (voor iemand die het naging = indien men het naging), die tenen meester niet en dochte".⁶⁾

Ten slotte volgen nog enkele bijzonderheden, die aan het ouder Nederlands eigen waren. In het Mnl. werd het relatieve *die* vaak versterkt met *dat*; b.v.: „Hij slacht der bye, die *dat* honich uuttrectet uut den bloemen". — „Die bisschop die *dat* een deel van Mechelen toebehoorde".⁷⁾ Dit is te vergelijken met het latere *wie dat*, b.v. bij Vondel: „Bootscapt Pharao wie

1) *Synt.* § 61.

2) Aarzeling wat de casus betreft, komt reeds in het Mhd. voor. Paul (*D. Gr.* IV § 406) haalt aan: „*dasz* ich singe von dër ich immer dienen soll".

3) De komma, die volgens schoolse regel nog vaak aan de bijzin voorafgaat, is dus in dat geval misplaatst. Noch het Frans noch het Engels kennen die redekunstige interpunctie.

4) Zie Stoett *Synt.* § 64, waar niet alle aanhalingen m.i. bewijskracht hebben, en *Mnl. Wdb.* II, 150.

5) Stoett *Synt.* § 64 Opm.

6) Stoett *Synt.* § 62.

7) Stoett *Synt.* § 53.

dat u is verschenen" ¹⁾ en nu nog in familiaar Nederlands: „Ik weet niet met wie dat hij omgaat, van wie dat ik het gehoord heb”.

Invoeging van een persoonlijk voornaamwoord na het relatief komt in het oudere Nederlands, evenals in het Duits ²⁾, herhaaldelijk voor. Reeds in het *Leven van Jesus*: „Vader die *du* mi hefs ghegheven”, maar nog bij Vondel: „Vader die *ghij* de baren temt” en in de Statenbijbel: „Ons, die *wij* den last gedragen hebben”. ³⁾

Wanneer een relatieve zin als antecedent het persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon heeft, dan regelt zich de werkwoordvorm naar dat antecedent: „*Ik* die dat *doe*”, maar wanneer dit voornaamwoord in de casus obliquus staat, is ook de derde persoon mogelijk: „Voor *mij* die daar woon(t), is dat zo erg niet”. ⁴⁾ Voor de tweede persoon is dat meestal niet na te gaan, omdat de persoonsvormen van de tweede en derde persoon veelal gelijk zijn: *Jij* (*u*, *gij*) die dat *doet*. Bestaat er wel vormverschil, dan geldt de bovengenoemde regel: „*Jij* die daaraan gewoon *bent*” — Voor jou, die daaraan gewoon *is* (*bent*).

Alleen in Duits gekleurde teksten komen relatieve zinnen voor, ingeleid door *so*, b.v. „Dat hoorde die rike *so* ontreet” ⁵⁾. Zeldzaam is ook een relatieve-zin met *als*: „gecleet van enen roden bliaude *als* hem wel sat”. ⁶⁾ Onafhankelijk daarvan treft men bij Vondel *als* aan met relatieve kracht, waar de relatieve zin causale betekenis kan krijgen: „stoutaert *als* ghy zijt”, „minnaers *als* wij zijn”, „zinnelooze *als* ik ben” ⁷⁾. In hedendaagse taal komt naast het meer gebruikelijke relatieve *die* („domoor die ik ben”) ook nog het oude *als* voor: „Sufferds *als* we waren, werden we bedrogen”. Een andere mogelijkheid in uitroepende zinnen is het gebruik van *dat* = „Stommerd dat ik ben”; in het Zeeuws: „*koeie* dak bin!” (= domme koe dat ik ben).

In ouder Nederlands kon een relatief *dat* terugslaan op een antecedent van een ander genus en numerus, b.v. „met scepen *dat* men hiet gebecte scepe”, „mijn moeder *dat* een edele Jofvrouw was”; bij Coornhert: „een jonckman *dat* heur neve was” en bij Vondel: „een out man *dat* Laius was”. Stoett ⁸⁾ geeft daarvan

1) *Vgr.* § 218.

2) Volgens *Paul D. Gr.* IV § 409, ontstaan uit een oudere konstruktie met inleiding door het persoonlijke voornaamwoord: „Maria du da bist” werd: „die du”. Daarnaast omstreeks 1500 ook: „Ich der ich...”.

3) Vgl. Van Helten *Vgr.* § 220 en Stoett *Synt.* § 64.

4) W. de Vries: *Dysmetie*, blz. 121 vlg. Vgl. bij *Paul D. Gr.* IV § 409: „du, der mein Inneres kennt”.

5) Stoett *Synt.* § 51 vgl. *Paul D. Gr.* IV § 435.

6) *Flor. ende Blanchefloer* vs. 2870. Niet opgemerkt in Stoett's *Synt.*

7) Zie Van Helten *Vgr.* § 228.

8) *Synt.* § 55.

geen verklaring, maar Van Helten ¹⁾ merkt terecht op, dat dit eenvoudig een navolging is van een demonstratief *dat*, achter het subjezt geplaatst, en dus een omzetting van een zinstype als „die man dat is een bedrieger” tot een relatieve zin: „die man dat een bedrieger is”. ²⁾ Dezelfde verklaring vindt men bij Verdenius in zijn artikel *Relatieve zinnen met een onveranderlijk relatief dat*. ³⁾

241 Relatieve participium-konstrukties.

Een participium, al of niet door aanvullingen omgeven, kan als bepaling aan het substantief voorafgaan, maar het kan ook een zekere zelfstandigheid verkrijgen door achterplaatsing en door afscheiding met een pauze, in het schrift met een komma aangegeven. Beide gevallen vindt men b.v. in de zin: „Het kasteel had *in lood gevatte ruiten, achter ijzeren tralies verborgen*”. In het laatste geval krijgt de participium-konstruktie enigszins het karakter van een bijzin. Den Hertog noemde dit „beknopte zinnen” ⁴⁾, omdat ze in een normale bijzin opgelost konden worden, en ook Wilmanns spreekt van een „satzartigtes Partizip”, terwijl Overdiep ⁵⁾ het woord „zin” vermijdt, en als benaming kiest: „afgescheiden participia met bijvoegelijke functie”.

De ontwikkeling van deze konstruktie in het Nederlands is uitvoerig nagegaan in het proefschrift van Joh. Heemstra. ⁶⁾ Invloed van het Latijn is onmiskenbaar, zowel in de taal van de oorkonden (b.v. „Van een zacke wullen, verkocht ende geweghen”) als in het stichtelijke proza, in navolging van kerkelijk Latijn, b.v. bij Ruusbroec („onse redeleke gevoelen, *inwert kerende te Gode*” en: „die columnen, *al gedeckt met selvere*”). Sterk vertegenwoordigd is deze konstruktie in de taal van humanisten als Coornhert, vaak samengesteld met *sijnde* en *wesende* b.v. „dingen *hem te voren verholen wesende*” — „de middelen *tot wellevē noodig zijnde*”. Hooft, naar korthed strevende, verwerpt de toevoeging *zijnde*, overal waar die gemist kan worden, en laat de konstruktie bij voorkeur aansluiten bij een relatief, b.v. „een soldaat, die, *ter scherpe vraaghe gevorderd* . . .

1) *Vgr.* § 217.

2) In een *Opmerking* onderscheidt Stoett daarvan terecht een zin als: „Hets u vrient, dat ghi hier siet”, maar hij drukt zich minder juist uit, als hij zegt dat het relativum betrekking heeft op het antecedent *het*. Veeleer is „dat ghi hier siet” een onderwerpszin, aangekondigd door het vooropgeplaatste *Het*.

3) *N. Tg.* XXXV.

Ned. Spr. II § 37.

5) *Stil. Gr.* § 184. Hij vergelijkt „De kosten aan dit stelsel verbonden” (met of zonder pauze) met „De aan dit stelsel verbonden kosten”, een wending waaraan in ambtelijke stijl de voorkeur gegeven wordt (§ 179).

6) *Ueber den Gebrauch der attributiven Partizipialkonstruktionen in der niederländischen und hochdeutschen Prosa* (1925).

's andrendaags gehangen werd'. De stijl van de gehele renaissance-periode wordt er door beheerst. Een plotselinge nieuwe verbreiding wordt veroorzaakt door navolging van de Franse stijl in de achttiende eeuw. Alleen bij auteurs als Van Effen en Wolff en Deken, die zich meer bij de volkstaal aansluiten, valt reactie op te merken. In de negentiende eeuw zijn de voorbeelden weer talrijk bij Van Lennep en Potgieter, schaars daarentegen bij Multatuli. Een nieuwe opleving vertoont zich in de moderne naturalistische stijl, opnieuw onder Franse invloed, vooral in beschrijvend en schilderend proza. Bij schrijvers als Aletrino en Ary Prins leidt, dat soms tot hinderlijke overlading, maar over het algemeen is het voor de letterkunde van deze tijd een karakteristieke aanwinst geweest. ¹⁾

Van Haeringen heeft er intussen terecht op gewezen dat dit participium ook „een element van levende en niet geleerd geïnfluenceerde taal vormt”. Een bewijs ziet hij o.a. in de vele gevallen waarin zo'n participium tot gewoon adjektief is geworden (*aanhoudend, afdoend* enz.). „Het participium praesentis, syntactisch als het is, kan de verbroekeling (door ingewikkelde zinsbouw) matigen door zo'n tussenzin, of een bijzin in het algemeen, uit te sparen”. Een zin als: „Hoewel we vaak struikelen, komen we toch verder” wordt heel wat gemakkelijker met een participium: „Al struikelend komen we verder”. ²⁾

Van geheel andere aard is in quasi-deftige volkstaal de contaminatie *als zijnde*, b.v. „Ik als politieagent zijnde . . .” „Alleen moet je er een beetje aan wennen als Hollander zijnde” (in zeemanstaal bij De Hartog: *Hollands Glorie*).

Overdiep heeft in zijn *Stilistische grammatica* (§ 337) er op gewezen dat het afgescheiden part. praes. actief is en een vrij sterke adverbiale betekenis gaat krijgen, in tegenstelling met het part. perf., dat vooral passief en overwegend attributief is. Het kan alleen staan, voorop of achterop („Toen ging hij van ons heen, *zingend*”. — „*Zwijgend*, uit haar humeur, trok ze hem aan”), maar ook zich uitbreiden tot een syntactische groep. „Syntactische lenigheid naar vorm en functie is in het bijzonder eigen aan de groep van het part. praes.” Dat had dezelfde schrijver te voren reeds aangetoond in een uitvoerige studie. ³⁾ In het proza van een vijftal moderne auteurs ging hij na welke plaats de groep van het participium praesentis in het zinsgeheel kon innemen: achteraan, vooraan of middenin, en waar het

¹⁾ Voor bewijspplaatsen verwijzen we naar het bovengenoemde prof-schrift van Heemstra.

²⁾ *Nieuwe synthese*, blz. 19—20.

³⁾ *Over het Nederlandsche Participium Praesentis* in *Ts.* XXXVI, blz. 198 vlg., vervolgd in *Ts.* XLIV.

participium ten opzichte van de bepalingen kon komen te staan. Negen mogelijkheden deden zich daarbij voor:

- I. A. De ruiter reed huiswaarts, *volgend* het spoor met aandacht.
- B. De ruiter reed huiswaarts, met aandacht het spoor *volgend*.
- C. De ruiter reed huiswaarts, het spoor *volgend* met aandacht.
- II. A. *Volgend* het spoor met aandacht, reed de ruiter huiswaarts.
- B. Met aandacht het spoor *volgend*, reed de ruiter huiswaarts.
- C. Het spoor *volgend* met aandacht, reed de ruiter huiswaarts.
- III. A. De ruiter, *volgend* het spoor met aandacht, reed huiswaarts.
- B. De ruiter, met aandacht het spoor *volgend*, reed huiswaarts.
- C. De ruiter, het spoor *volgend* met aandacht, reed huiswaarts.

Scherpzinnig wordt dan onderzocht, welke stilistische betekenis deze zinsbouw bij de verschillende auteurs heeft.

242 Absolute konstrukties.

Verwant met de participium-konstrukties zijn de zogenaamde „absolute” konstrukties, die „bij verzwakking van het gevoel voor logische zinsverbinding” geleidelijk uit de participium-konstrukties kunnen ontstaan, gelijk Overdiep¹⁾ met voorbeelden uit de taal van moderne Nederlandse auteurs helder aangetoond heeft. In oorsprong zijn ze al oud, voor het grootste deel berustend op vreemde voorbeelden en tot letterkundige taal beperkt. Het participium is geen noodzakelijk bestanddeel, maar met de participium-konstrukties hebben ze gemeen dat een verbum finitum ontbreekt. Vaste kenmerken zijn: 1°. dat ze bestaan uit twee leden, zich verhoudend als subjekt en praedikaat, maar zonder persoonsvorm van het werkwoord, 2°. dat de combinatie de rol vervult van adverbiale bepaling in de gehele zin, 3°. dat het subjekt niet hetzelfde is als dat van de hoofdzin. Op grond van het derde kenmerk staan ze dus enigszins „los” van de hoofdzin, maar op grond van het tweede kenmerk kan men bezwaar maken

1) *Ts.* XLIV, blz. 123 vlg.

tegen de benaming „absoluut”.¹⁾ Op grond van het eerste kenmerk is de konstruktie terecht te beschouwen als een (bij)zin, en niet als een bepalend zinsdeel.²⁾

In oudere taalperioden onderscheidden zich deze absolute konstrukties door de casus: het Grieks kende een genitivus absolutus, het Latijn een ablativus absolutus, het oud-Germaans een dativus absolutus. Delbrück onderstelde dat de oorsprong te zoeken is in een casus, die omstandigheden buiten de sfeer van het werkwoord uitdrukt, maar die dan een participium aantrok.³⁾ Of de oud-Germaanse dativus absolutus, in Wulfila's bijbelvertaling oorspronkelijk Germaans is, of een poging om de Griekse tekst na te bootsen, is twijfelachtig. Zeker is dat het oudste Nederlands een oorspronkelijke genitivus absolutus kende, die in het Middelnederlands in tal van uitdrukkingen bewaard is, soms nog bewust als absolute konstruktie, anderdeels in versteende vorm. Daarop heeft Verdam reeds in 1882 de aandacht gevestigd.⁴⁾ Hij onderscheidt drie groepen: met part. praes. (*hangens haers* = met hangende haren), met part. praet. (*belokenre dore, gewapens lijfs*) en met adj. (*baersbeens, gesonts lijfs*). In de vierde plaats wijst hij op een andere absolute konstruktie met de objektief van het pers. vnw. (*hem derden* = terwijl hij de derde was). Zulke verbindingen konden verstenen tot samenstellingen (*blootshoofds, goedsmoeds, oudergewoonte, langzamerhand, onverrichter zake* enz.) of aanleiding geven tot de vorming van voegwoorden (*aangezien*, in oudere taal, o.a. bij Coornhert, *gemerckt*), en voorzetsels (*gedurende, uitgezonderd* enz.), een onderwerp dat in het hoofdstuk over de woordvorming behandeld is. Reeds in de Middeleeuwen berustten de absolute konstrukties waarschijnlijk niet meer op een levend gebruik in de volkstaal. In de letterkunde, vooral in de ridderromans komen ze vrij veel voor, als navolging van de oud-Franse voorbeelden, „veelal in korte epische uitdrukkingen of in beschrijvingen van de gedaante of de kleeding”⁵⁾, b.v. „Scilt an hals ende helm gevest”, soms naast de genitivus: „Ghetrockens swerts ende spere gherecht”. Stoett noemt dat een „absolute

¹⁾ Gelijk Jespersen doet in zijn *Philosophy of language*. Hij wijst er op, hoe gewoon dit verschijnsel is in Romaanse talen (b.v. in het Frans: „Ces dispositions faites”. — „Dieu aidant”; in het Italiaans: „morto mio padre”).

²⁾ Zie het degelijke proefschrift van H. Annema: *Die sogenannten absoluten Partizipialkonstruktionen im neuhochdeutschen* (1924), die het gehele onderwerp uitvoerig behandelt en ook het Nederlands er in betreft.

³⁾ Ook zonder participium kent b.v. het Latijn: „Scipione auctore” = door toedoen van Scipio”, en de zin „Domo cremata hostes lapides dejecerunt” kan evengoed vertaald worden: „Uit het verbrande huis...” als: „Toen het huis verbrand was”.

⁴⁾ In een artikel *Absolute naamvallen in 't Mnl. en Ndl.* (*Ts.* II, 188). Daarop gaf Van Helten een aanvulling in hetzelfde tijdschrift (V, 218). Veel voorbeelden bij Stoett *Synt.* § 179.

⁵⁾ Stoett *Synt.* § 201.

accusatief", maar slechts in enkele van zijn aanhalingen komt een accusatief voor, b.v. „Desen tijt hangende", „Desen brief ghelesen". In de meeste gevallen valt geen casus op te merken.

Opnieuw werd de absolute konstruktie een bestanddeel van de Nederlandse letterkundige prozastijl in de renaissance, in het bijzonder in het proza van Hooft, de bewonderaar van Tacitus. Zowel in zijn *Tacitus*-vertaling als in de *Nederlandsche Historiën* wemelt het van absolute konstrukties, bedoeld om kernachtigheid van uitdrukking te bereiken, b.v. vooropgaande: „De windt daarop wakkerende, vernaamen dit etlijke vrijbuiters in 't Vlie", of volgende: „De Raadt van Staate had genoegzaam uit; ontbiedende de Hartogh enkele leden deszelven".¹⁾ Hooft geeft dus aan het subjekt in deze konstruktie de nominatief-vorm. Trouwens, reeds in een bijbelvertaling van 1533 kan men lezen: „Ende hi noch sprekende totten scaren, siet, soe stonden sijn moeder en sijn broeders buyten". Onder de redenerende grammatici van de achttiende eeuw heeft dat aanleiding gegeven tot polemiek. Tegenover L. ten Kate, die terecht de nominatief aanvaardde, hield Huydecoper vol dat het een ablatief behoorde te zijn, zodat hij geen bezwaar zou maken tegen een zin als „Mij pas geboren zijnde, storf-mijn Vader".²⁾ En nog in de negentiende eeuw beweert Den Hertog dat men behoort te schrijven: „Den rug gekromd . . .", omdat hij dit, naar Duits voorbeeld, tot een accusatief proclameert.³⁾

Het eigenlijke latinisme blijft in de zeventiende eeuw toch schaars: men vindt het in het litteraire proza bij auteurs die als renaissancisten met Hooft verwant zijn, of die hem navolgen, b.v. Van Heemskerck: „De twee herderinnen haer masker afdoende, so sagh Reynhert" . . .⁴⁾; niet bij Vondel, al gebruikt die overvloedig participium-konstruktie; zelden bij Cats⁵⁾. Daarnaast is het nog vrij gebruikelijk in ambtelijk proza, vooral bij een klassiek geschoold auteur als Jan de Witt, b.v. „om t'allen tyde, de noot vant landt zulx vereysshende, by ordre te moeten uitleveren . . ."⁶⁾, vooral ook met *sijnde* (b.v. des noot sijnde), dat in ambtelijke stijl nog voortbestaat; b.v. „Niets meer aan de orde zijnde, sloot de voorzitter de vergadering". „De deur ge-

¹⁾ Overdiep *Ts.* XLIV, blz. 155.

²⁾ Zie Annema, a.w. blz. 124.

³⁾ Den Hertog II § 103. Voor het Duits geldt dit slechts ten dele: naast een accusativus absolutus, b.v. „Louise kommt zurück, einen Mantel umgeworfen" vermeldt Paul (*D. Gr.* III § 216, Anm. 2): „Der Wurf geworfen, fliegt der Stein". Dat inderdaad, als jongere ontwikkeling in plaats van de casus obliquus een nominatief komt, heeft Jespersen aangewezen, o.a. in het Nieuw-Grieks, in het Italiaans („essendo *egli Cristiano*") en in het Engels: („For, he being dead").

⁴⁾ Overdiep: *Zeventiende-eeuwsche Synt.* III § 316.

⁵⁾ Ik tekende alleen aan: *desen (dien) onverlet* = niettegenstaande dit.

⁶⁾ Overdiep, t.a.p. § 317.

sloten zijnde, gelieve hiernaast aan te bellen". „De termijn verstreken zijnde . . ." enz. Of zonder *zijnde*: „Eens zijn studiën voltooid, verlaat hij Rome".

Opmerkelijk is, dat door onhandige navolging van dergelijke absolute konstruktie bij niet geschoolde auteurs als Bontekoe of Schouten een slordig participium-gebruik kan ontstaan, gelijk Overdiep met duidelijke voorbeelden geïllustreerd heeft. ¹⁾ Doordat hij in de voorafgaande zin al tweemaal *wij* genoemd heeft en dus het eerste lid van deze konstruktie uitvalt, kan hij vervolgen: „maer daer by *komende* wast een kleyn eylandtjen, en passeerden dat eylandtjen", of bij een hoofdzin met een niet-persoonlijk subjekt: „Daer verby seylende wast heel moy weer". Dergelijke, met ons taaleigen strijdige participium-konstrukties zijn ook in hedendaagse „schrijftaal"-stijl niet zeldzaam en terecht door taalzuiveraars aan de kaak gesteld, b.v. „door hem geïllustreerd, ben ik niet bang voor de reussite".

In de latere letterkunde worden de Latijn-achtige absolute konstrukties zeldzamer. Als voorbeeld kan nog de bekende plaats uit Staring's *Jaromir* genoemd worden: „De Wissel veertien daag Ontbrekend, was 't crediet verdwenen . . ." of een enkele plaats uit Potgieter's proza. ²⁾ Toch heeft het gebruik in ambtelijke taal duidelijke sporen nagelaten in verscheiden uitdrukkingen, die zozeer gangbaar zijn geworden, dat men ze moeilijk, met Den Hertog ³⁾ kan beschouwen als „in strijd met ons taaleigen", b.v. Eerlijk (ronduit) gezegd . . ., Openhartig gesproken . . ., Alles in aanmerking genomen . . ., Op de keper beschouwd, meen ik . . ., Strikt genomen . . . Gezien de situatie van de socialistische partijen . . . (vgl. de situatie in aanmerking genomen). Zulk „los" gebruik kan ook nu nog telkens door bijgedachte ontstaan, b.v. „Welbeschouwd is die zaak zo zeker niet", kan aanleiding geven tot „Welbeschouwd ben ik van die zaak niet zo zeker".

Gewoner klikt ons het type van de absolute konstruktie zonder participium, vooral in beschrijvingen; b.v. „geweer op schouder", „pijp in de mond" ⁴⁾, die voor ons gevoel vrijwel gelijk staan met een voorzetselbepaling (met een pijp in de mond) en mogelijk ook als afkorting daarvan opnieuw kunnen ontstaan. Doordat daarin een verbinding van subjekt en praedikaat niet of nauwelijks meer op te merken valt, verliezen ze eigenlijk het zinskarakter en naderen ze meer de gewone bepaling, al ontbreekt een verbindend woord.

¹⁾ t.a.p. § 312.

²⁾ Zie de aanhaling aan het slot van § 103 bij Den Hertog II.

³⁾ III § 81 Opm.

⁴⁾ Vgl. ook in het Engels: pipe in mouth.

Een eigenaardige konstruktie, die in het Nederlands een aanloop genomen kan hebben, maar zich vooral door navolging van het Latijn verbreid heeft, is de „*accusativus cum infinitivo*”. De infinitief met een objekt kan geleidelijk het karakter krijgen van een absolute konstruktie, zonder nog geheel „los” te zijn. In een zin als: „Ik hoor de vogel zingen” kan men zowel „de vogel” als het „zingen” voelen als objekt bij *Ik hoor*; tegelijk is „de vogel” psychologisch subjekt bij „zingen”. Ingewikkelder is de zin: „Ik hoor de jongen een deuntje fluiten”, want nu krijgt de infinitief een eigen objekt. De verbinding „de jongen een deuntje-fluiten” bevat dus alle bestanddelen van een normale zin, indien deze door syntaktische verschuiving los geraakt zou zijn van het verbum finitum, zodat men met een ander werkwoord b.v. had kunnen zeggen: „Het bleek, de jongen een deuntje gefloten te hebben”. Door een dergelijke syntaktische verschuiving is in het Latijn de „*accusativus cum infinitivo*” ontstaan. ¹⁾ In het oudste Nederlands heeft, voorzover wij kunnen nagaan, deze syntaktische verschuiving niet plaats gehad. Van Helten ²⁾ acht het wel mogelijk dat dit het geval geweest is, omdat de „*accusativus cum infinitivo*” inderdaad in oud-Germaanse teksten aangetroffen is, maar ook daar is navolging van Latijnse voorbeelden niet uitgesloten. Was deze konstruktie vanouds idiomatisch geweest, dan zouden daarvan in de latere volkstaal wel sporen achtergebleven zijn. ³⁾ In het hedendaagse Nederlands is een verbinding van een verbum finitum met accusatief en infinitief alleen mogelijk, wanneer de accusatief ook alléén van het verbum finitum kan afhangen en daarmee een eigen zin kan vormen, b.v. in het bovengenoemde voorbeeld: „Ik hoor de vogel”. Juist daaruit blijkt dat er nog geen syntaktische verschuiving is. „De verbinding is vooral gangbaar bij werkwoorden van gewaarwording, bij *doen* en *laten* en bij enkele andere in beperkter gebruik”, b.v. „Hij zag hem staan bij het venster”. — „Wij vonden hem in bed liggen”. ⁴⁾

¹⁾ Uitgaande van *audio eum venire* kon men, nadat *eum venire* een nauwere verbinding aangegaan had, ook zeggen: *volo eum venire* of met een passieve infinitief: *jussit portas aperiri*. Het eindpunt werd dan bereikt, als men kon zeggen: *Constat te profectum esse* (vgl. Jespersen's *Phil. of Gr.*). In het Engels is naast: *I ordered him to go* ook reeds mogelijk: *I wanted him to go* (vgl. E. Kruisinga: *Handbook* § 483 vlg.).

²⁾ Vgr. § 192.

³⁾ Van Helten t.a.p. (noot) beweert dat hij in Gelderland heeft „horen zeggen”: „Ik weet dat goed te zijn”. Of dat juist is? Hij wijst ook op: „Ik weet hem wonen”.

⁴⁾ Zie Overdiep: *Stil. Gr.* § 202 met veel voorbeelden. De verbindingen van een ww. met *doen* en *laten* hebben causatieve kracht, b.v.: „Ze liet het paard eten uit haar hand”, waar *liet eten* eigenlijk het praedikaat is.

Wanneer wij dus de gevallen van een acc. cum infinitivo nagaan, die Stoett¹⁾ uit Middelnederlandse teksten verzamelde, dan vinden we daaronder enkele die overeenkomen met de door Overdiep als idiomatisch genoemde: „Die coninghinne hevet vernomen haren here den coninc comen”. — „Nu hebben die Gallen vernomen Cesar inden lande comen”. Hier is de accusatief met de infinitief weliswaar verbonden, maar nog niet „absolutus”. Evenmin: „Ende si verboden vortmeer inden raet te comene kinder” al is de woordorde ongewoon. Maar in de meeste gevallen heeft ongetwijfeld een Latijns voorbeeld invloed gehad. Een zin als „Ic zie dat het si ons heren wille ons te blivene hier stille” kan niet anders dan als Latinisme beschouwd worden.

Onaannemelijk is de aarzelende gissing van Van Helten dat deze „oude woordvoeging” na een pauze van enige eeuwen weer bij Vondel te voorschijn kwam²⁾). Onafhankelijk van de Mnl. voorgangers ontstond de accusativus cum infinitivo in de renaissance-tijd bij verschillende schrijvers door bewondering voor kernachtige Latijnse stijl. Van Helten citeert b.v. zelf uit Coornhert: „Men kan immers niet gelooven al *gantsch Israel* zoo puyr ook *te zijn gheweest*”, en bij Roemer Visscher: „*dat seydt men Goedt schimmanschap te wesen*”. Voorbeelden uit de zeventiende-eeuwse taal, met uitvoerige bespreking, verzamelde Overdiep.³⁾

Het besef dat zulke konstrukties als oneigen, en in strijd met ons taalgevoel vermeden dienden te worden, nam in de loop der tijden toe. Ze werden niet meer gesteund door het Latijn-schrijven en spreken. In de taal van hedendaagse auteurs zal men ze niet meer aantreffen.

Opmerking. Een schijnbare „accusativus cum infinitivo” is de volgende uitroepende zin, waarvan de aanhef een tot een interjektie naderende imperatief is: „Kijk hem 's lachen!” Daarnaast hoort men, waarschijnlijk door kontaminatie („hoe hij lacht”): „Kijk hij 's lachen”.

244 Bijzinnen ingeleid door dat. 4)

Hiervóór (§ 236) is reeds uiteengezet, dat het voegwoord *dat* oorspronkelijk ontstaan is uit het aanwijzende voornaamwoord *dat*: door syntaktische verschuiving kwam het dus uit de eerste zin te staan aan het hoofd van de afhankelijk geworden tweede. Daaruit volgt dat het oudste gebruik te verwachten is bij de zin die als subjekt of objekt fungeert: „Duidelijk blijkt *dat het waar is*”; „Ik weet *dat het waar is*”. Ter versterking kan in de hoofdzin,

1) *Synt.* § 202.

2) t.a.p. blz. 54.

3) Zie § 346 De „accusativus cum infinitivo”, en vgl. § 347.

4) Zie A. C. Bouman, *Bijdrage tot de syntaxis der „dat”-zinnen in het Germaansch* (1918); Van Es *Ts.* LXVIII, 291 vlg.

die voorafgaat of volgt, een nadrukkelijk *dat* toegevoegd worden. „Dät weet ik, dat het waar is”; „Dat het waar is, dät weet ik”. Een volgende stap is, dat een *dat*-zin zich aansluit bij een genitief-objekt, b.v. Mnl. „Nu waenden die Hunen des, dat mense liden niet en mochte. — Hi gedachte des, dat . . .” en in latere tijd, bij een bepaling met een vaste praepositie, eventueel een voornaamwoordelijk bijwoord, waarvoor dit genitiefobjekt plaats gemaakt heeft: „hij dacht daaraan (eraan), dat . . .” Bij zulke werkwoorden kan de bijzin zich dan ook aansluiten zonder antecedent: „Ik herinner mij, beklaag mij, verwonder mij, dat . . .” Nog verder verwijderd de *dat*-zin zich van de oorsprong, wanneer die als bepaling dient bij een substantief: de mening dat . . ., de vrees dat . . ., naar analogie van: hij meende, hij vreesde dat . . .

Het voegwoord *dat* kon ook, met behoud van de onderschikende woordorde, oudtijds achterwege blijven, b.v. „Ic hope wi seghe sullen ontfaen.¹⁾ Evenzo in de zeventiende-eeuwse taal van de kluchten: „Ick wou je maer begon”. — „Ick wed icker haest vliegen sou”, en in de achttiende eeuw: „Ik denk, Kees Everards veel meer schuld heeft” (Willem Leevend). Bij Beets komt nog voor: „Maar ik geloof het helpen zou”. Engelse invloed, vooral in briefstijl is in de latere taal niet uitgesloten, maar ook de konstruktie met nevenschikende woordorde kan een overgangsvorm geweest zijn, al zijn daarbij niet alle gevallen mogelijk. Men gebruikt de parataxis niet, indien de negatieve betekenis van het werkwoord de realiteit van de bijzin verhindert; dus wèl: „Ik geloof, hij doet het wel”. Maar niet: „Ik geloof niet, hij doet het”.²⁾

Het kleurloze voegwoord *dat* past zich, naar de aardige karakteristiek van Van Es, als een kameleon aan allerlei syntaktische milieus aan. Zo kreeg in het Mnl. de *dat*-zin allerlei functies: temporeel (*dat* = terwijl, toen, sinds, totdat), finaal (= opdat), causaal (= omdat), hypothetisch (= indien), consecutief (= zodat), concessief (= ofschoon).

Daarnaast kent het Mnl. ook differentiatie, door afzonderlijke conjuncties met verschillende functie, en vooral later neemt de behoefte daaraan toe. Toch vindt men in de volkstaal van de zeventiende eeuw nog herhaaldelijk *dat* als inleiding van een voorwaardelijke zin, b.v. bij Bredero in de Klucht van de Koe: „hij is overdadich vet, ja dat ick 't niet wel en wist, ick seyde . . .³⁾ Ook in hedendaagse taal, bij bepalingen van gevolg of graad: „Het regent dat het giet”.⁴⁾ Overdiep merkt ook op, dat een *dat*-zin de aanleiding kan bevatten tot de voorafgaande

1) Stoett *Synt.* § 301 I.

2) Zie W. de Vries: *Dysmelie*, blz. 63.

3) Zie Van der Veen: *Taaleigen van Bredero*, § 207.

4) Overdiep: *Stil. Gr.* § 385.

vraag: „Wat heb je toch vandaag, dat je zo stil bent?” of dat de hoofdzin een nadere verklaring geeft van de inhoud van de zin met *dat*: „Het was dus uit vrées, dat ze zo zonderling te werk was gegaan”. Van een *dat*-zin met finale betekenis kent hij maar één voorbeeld uit dichtertaal: „Ik roep Uw schim op, dat zij mij omzewe” (Penning).¹⁾

Eigenaardig is ook de beperkende betekenis van *dat* (= voorzover) in zinnen als: „Hij is nog niet in de stad, dat ik weet”.

Van ouds wordt *dat* als verzwarend en zinsbindend element toegevoegd aan andere; b.v. Mnl. „*Hoe dat* si die tonghe vonden, Gode si cleene verdoven” (Wap. Rog.), waar *dat* is toegevoegd aan een concessief *hoe*. Gaarne verbindt het zich met praeposities, en het ontwikkelt dan een rijke verscheidenheid van conjuncties: *voordat*, *nadat*, *omdat*, *doordat*, *opdat* enz. Het ontstaan wordt duidelijk als we opmerken dat een *dat*-zin vaak een substantivisch karakter heeft. „Ik zal wachten tot | dat je komt” staat gelijk met „tot je komst”. „Hij doet het om | dat hij het voordelig vindt” = om zijn voordeel. Door syntaktische verschuiving kunnen dan *totdat*, *omdat* samensmelten tot nieuwe conjuncties.²⁾ Het is dus onnodig met Verdam e.a. aan te nemen dat een oorspronkelijk aanwijzend voornaamwoord als antecedent uitgevallen zou zijn, zodat de oudste vorm was omme dāt, dat . . . , vore dāt, dat Zulk een konstruktie is daarnaast, misschien gelijktijdig, ontstaan, blijkens de datief in: *dore dien dat*, *bi al dien dat*, *in dien dat*, waaruit door verdwijning van *dat* de conjunctie *indien* ontstaan is.³⁾

Bij verdere ontwikkeling merken we op, dat de praepositie alleen tot voegwoord kan worden, b.v. „tot je komt” = tot je komst; bij Huygens op dezelfde wijze reeds *na* = *nadat* („na het sijne Jeughd ontworsteld sal wesen”). Deze verkorting (*voor*, *eer*, *tot* enz.) is ouder dan men vaak meent. Reeds in het Mnl. leest men herhaaldelijk: „*Vore* si quamen te sinen vader”. — „*Eer* dese dach sal comen ten ende”. — „*Wi* sullen varen *tote* wise vinden” (Stoett § 323). Zelfs bij *om*, waar het nu niet meer voorkomt: „*Om* hi te campe niet mach comen” (Vgl. ook Mnl. *in* = *indien*). Ook hier zou de bovengenoemde spontane ontwikkeling even

¹⁾ *Stil. Gr.* § 176. Hier werkt ook de conjunctief mee, evenals in het Duits (Paul *D. Gr.* IV § 445).

²⁾ Dat ook andere bijzinnen aan de hoofdzin verbonden kunnen worden met een voorzetsel is te voren al aangewezen („Hier heb je een mantel voor | als het koud wordt”). Vgl. ook bij Overdiep § 391: „Hij kende Louise van toen hij nog student was” = van zijn studentetijd, en in het Engels: „he talked of how people had injured him” = of the injures. „At the idea of how sorry she would be.” Bouman (t.a.p. blz. 110) noemt ook een geval in hoofdzinvorm: „Ik bleef thuis om: ik was niet lekker”, dat mij uit eigen ervaring niet bekend is.

³⁾ Dat beide wijzen van ontstaan mogelijk zijn, bewijst het Duitse *auszer dasz*, *ehe dasz* bij praeposities die een datief regeren (Paul, *D. Gr.* IV § 448).

goed mogelijk zijn als verkorting door het verdwijnen van *dat*.

Een andere groep van voegwoorden ontstond door versmelting van *dat* met een bijwoord, dat aanvankelijk in de hoofdzin stond; vgl. *zo-dat* (§ 234) en b.v. vlaams *eens dat* = toen nu eenmaal, ook verkort tot *eens*, b.v. in de absolute konstruktie: „Maar eens de rondreis gedaan . . .”. Ook een bijwoordelijke bepaling kan zich bij *dat* aansluiten, b.v. *terwijl, dewijl* (§ 234); bij Hooft: *in voege (dat)*; in hedendaags Nederlands: *naar mate dat, in geval (voor 't geval) dat*.

Ten slotte kan de conjunctie *dat* fungeren als index van de afhankelijke zin. Als er een zin voorafgaat met een andere conjunctie, wordt dit voortgezet door *dat*, b.v. „want si vermoeyt waren ende datsi . . .” (= omdat). Het wordt in 't Mnl. toegevoegd aan allerlei pronomina en bijwoorden: *wie dat* (in 't Mnl. ook bij het relatief: *die dat*), *hoe dat, toen dat, nu dat, sedert dat* enz., die in oudere taal, gelijk uit de opsomming bij Bouman blijkt, veel talrijker waren dan nu, maar die ten dele in hedendaagse volkstaal voortleven.

245 Bijzinnen ingeleid door of. 1)

Het onderschikkende *of* — wèl te onderscheiden van het in § 230 besproken nevenschikkende *of* — is het voegwoord dat onzekerheid aanduidt. Parallel met de *dat-zinnen*, maar met andere betekenis, ²⁾ volgt de bijzin met *of* na een hoofdzin die onzekerheid, twijfel, verlangen, ontkenning uitdrukt: ik ben er niet zeker van of . . ., ik betwijfel of . . ., ik wilde graag weten of . . ., als ik maar wist of . . ., ik weet niet of . . . enz. Evenals bij de *dat-zinnen* zullen ze oorspronkelijk subjekt („'t Is onzeker of hij komt”) of objekt („Ik weet niet of hij komt”) ³⁾ geweest zijn en zich analogisch vermeerderd hebben: „Ze zijn het (er) niet (over) eens of . . .” of met vrije aanvoeging: „Hij keek naar boven of hij iemand zag”. Eindelijk ook als adjektivische bepaling bij een substantief: „de vraag, de twijfel of dat waar is”. Het is dus begrijpelijk, dat *of* het typische voegwoord voor de indirecte vraag is, waarbij men doelt op iets onbekends. ⁴⁾

In overeenstemming met dit karakter van *of* is het ook, dat in het Mnl. dit voegwoord algemeen gangbaar is bij onderstellend zinsverband; b.v. „Gheloves mi *of* ghi wilt”. In dit opzicht treedt het dus op als konkurrent van de zinnen zonder voegwoord met

¹⁾ Van Es *Ts.* LXVIII, 261 vlg.; LXXI, 19 vlg. Wij ontleen hieraan ook verschillende voorbeelden.

²⁾ Vergelijk: „Ik wist niet dat hij thuis was” met: „Ik wist niet of hij thuis was”. In het eerste geval drukt de bijzin zekerheid uit, in het tweede geval twijfel.

³⁾ Zie voor verbindingen als „ik weet niet *wie of* hij is” § 41.

⁴⁾ Zie § 233.

woordorde van de hoofdzin, terwijl het zelf pas in laat-Mnl. door de *als*-zin wordt bedreigd. In deze functie leefde de *of*-zin in de 17de eeuw voort, maar bijna uitsluitend, als het verbum finitum in de verleden tijd stond; b.v. „En *oft* ten naesten *quam* . . . wat souwmen seggen?” (Moortje). En Potgieter schrijft in Blaauw Bes nog: „Och! doe het”, zei ze, „ik ben hare moeder, *of* je 't niet wist”.

Zeldzaam is in 't Mnl. de hieruit voortgekomen concessieve functie van de *of*-zin; in de 17de eeuw vooral met praesensvorm van het verbum finitum; b.v. „En *of* hy schoon yet *bout*, de Heer zal 't weder breken”. In dit voorbeeld vindt men toevoeging van een verzwarend adverbium *schoon*, waaruit zich dan een nieuw voegwoord *ofschoon* ontwikkelt (§ 234). Aardig is de konkurentie van de *al*- en de *of*-zin te zien bij Bredero (Sp. Br.): „*Al* sietmen de luy, men kentse daerom niet”, maar ook: „Want *of* men *schoon* de lien . . . *al* siet, Men kan daerom haer hert noch qualiteyten niet”. Van Es, die op deze gevallen wijst, constateert dat Bredero (en niet hij alleen) een sterke voorkeur heeft voor de soepeler *al*-zin; tegenover 15 concessieve *of*-zinnen staan in eenzelfde stuk 50 *al*-zinnen. Daarna is de *of*-zin nog verder teruggedrongen, zodat in onze tegenwoordige taal alleen restgevallen over zijn; b.v. „*Of* ik al mijn best deed . . .”.

Voorts werd en wordt *of* gebruikt als vergelijkend voegwoord; b.v. Mnl. „Die mane sceen *oft* ware dach”; Ndl. „Hij deed, *of* hij me niet hoorde. — Het is *of* je mij voor de gek wilt houden”. Ook werd dit *of* verbonden met een voorafgaand *als* tot *alsof*; b.v. Doe *alsof* je thuis bent.

Eigenaardig is dat, in overeenstemming met *om-dat* ook *om-of* op weg geweest is om tot een nieuw voegwoord (= voor het geval dat) samen te smelten. Het *Mnl. Wdb.* geeft er verscheiden voorbeelden van, b.v. „om of die gequetste storve”, maar onderstelt ten onrechte een ellips.¹⁾ In de taal van Huygens is het nog bekend, b.v. „om of haer honger quam”, „om of de Bruigom quam”.²⁾ Later is de verbinding in onbruik geraakt.

246 Ingewikkelder zinsbouw; de periode.

Wanneer zich bij een hoofdzin meer bijzinnen aansluiten, dan kunnen die òf onderling nevenschikkend òf onderling onderschikkend verbonden zijn. In het laatste geval spreekt men van bijzinnen van de tweede, derde graad. De gewone omgangstaal

¹⁾ Deel V, 26. Verdam zegt daar „eigenlijk om gereed te zijn als”. Aan het slot wordt ook één plaats vermeld van *op of*, te vergelijken met *op als*, *op indien* (*Mnl. Wdb.* V, 1660).

²⁾ Zie Eymael: *Huygens-studiën*, blz. 87—88, die als Limburgse parallel aanhaalt: „veur es der honger kôam”.

en vooral de volkstaal houdt meer van losse verbindingen; de meer ingewikkelde bouw behoort krachtens zijn aard meer thuis in weloverwogen stijl en kunstige taalbouw. W. de Vries¹⁾ geeft als voorbeelden uit de omgangstaal: „Ik ken een vrouw, die valt flauw als ze bloed ziet”. — „Ze lieten ons een huis zien, hoe ze zo wat geks gebouwd hebben, is niet te beschrijven”. Een aardig voorbeeld bij Bontekoe: „Hendrik Rol, koopman was soo verd’, daer hij sat, daer sat hij”.²⁾

Twee nevenschikte bijzinnen worden gewoonlijk verbonden door *en*, terwijl het gelijke subjekt in de tweede zin niet herhaald behoeft te worden. In het Middelnederlands kon *ende* ook achterwege blijven, b.v. „Die maerc selvers was hem bleven, die hem geleent waren, die hi den armen gaf”. In deze zin merken we tevens op, dat *die* in de eerste zin subjekt, in de tweede objekt is. Terwijl in zo'n geval in hedendaagse taal herhaling noodzakelijk is, komt in 't Mnl. ook dan samentrekking voor, b.v. „Lieden die wilt sijn ende lettelt weten ende noit man te voren dwanc”.³⁾

Een bijzin van de tweede graad komt in de regel aan het einde, maar kan ook in de eerste bijzin ingeschoven worden, b.v. „Ik denk dat hij de waarheid sprak, toen hij mij dat vertelde”, maar ook: „Ik denk dat hij, toen hij mij dat vertelde, de waarheid sprak”, of proleptisch, al of niet met herhaling van *toen*: „Ik denk, toen hij mij dat vertelde, dat hij toen de waarheid sprak”. In oudere taal kon hij eveneens vaak aan de bijzin van de eerste graad voorafgaan, als de ritmische volgorde het won van de logische, maar op de duur zegevierde de laatste. Voorbeelden uit het Mnl. zijn: „Die wijf minnen die man also, alsemense bernet na dien zede, dat si int vier springen”. — „Seneca seit in siere schrifture, die hem bevelen der aventuren, dat si herde sere dwasen”.⁴⁾ Soms komt de bijzin geheel voorop: „Doe aldus sinte Brandaen weder sinen capelaen ghewan van der hellen, so mach ic hu voort tellen, dat hi voer langhe wile up die zee”.

Dezelfde schikking treft men nog herhaaldelijk aan in de zeventiende eeuw, b.v. „k Geloof, zo 't uit d'Aptek kwam, dat het je tegen zou staen”.⁵⁾

Indien twee nevenschikte bijzinnen door *ende* verbonden zijn, kan in de tweede *dat* de plaats innemen van de vooraf-

¹⁾ *Dysmelie*, blz. 140 vlg.

²⁾ In nieuwere geschriften zal men zulke reeksen van zinnen alleen aantreffen bij auteurs die volkstaal willen weergeven, b.v. De Hartog's *Hollands Glorie*. Vergelijk daartegenover b.v. *Wereldvrede* van Couperus, waar soms ingewikkelde zinnen van 14 regels voorkomen.

³⁾ Stoett *Synt.* § 69, 70, 71.

⁴⁾ Stoett *Synt.* § 354.

⁵⁾ Evenzo in het Duits. Vgl. Paul *D. Gr.* IV § 493 en Helm in *Festschrift für Behaghel*, bl. 116 vlg.

gaande, nauwkeuriger aanduidende conjunctie, b.v. „Gods wrake comt onversien, ja alsment minst moedt, ende *dat* ooc nieman soude gonnen dat sulke wrake soude comen”. En in de zeventiende eeuw: „Maar als ze zich volkomen meester zien, en *dat* de wederstand geen baat meer kan doen, beginnen ze gevangen te maken”. Ook nu komt die constructie nog voor: „Zolang als de scheepvaart gestremd blijft, en dat ze op 't land geen werk hebben . . .”¹⁾

Indien van twee conditionele bijzinnen de eerste de vorm heeft van een vraagzin, kan in de tweede een conjunctie achterwege blijven, b.v. in de Reinaert: „Ne comdi niet ten ghedinghe ende ic hu niet voer mi bringhe . . .”²⁾

Het is niet te verwonderen dat een weinig geoefend schrijver de draad kwijtraakt, als de zin te ingewikkeld wordt, en dat daardoor zogenaamde anakoluthen ontstaan, waarvan Stoett³⁾ verschillende voorbeelden uit het Middelnederlands kon geven. Ook nu zijn ze niet zeldzaam, als een improviserend spreker te lange zinnen gaat maken, maar in verzorgde geschreven taal worden ze vermeden.

De letterkundige taal heeft, vooral in bepaalde stijsoorten, een voorkeur voor kunstig-ingewikkelde zinsbouw, die vooral gekultiveerd werd door Latijnse voorbeelden. Men spreekt dan van een *periode*, die door H. Padberg⁴⁾ gedefinieerd wordt als „een volzin van zekere omvang, die door onderling welverbonden delen ritmisch rondloopt”. Wij komen hier op een grensgebied tussen grammatika en stijl leer, waar wij ons tot enkele opmerkingen zullen beperken. De betekenis van de periode is niet voornamelijk te zoeken in de weloverlegde verstandelijke samenhang van de delen, maar in de schoonheid van een evenredige structuur, van de ritmische bouw, van een parallelisme, gesteund door climax, door allitteratie, assonance, soms ook door rijm. Als periode geldt dan niet alleen één lange zin, maar ook een reeks van onafscheidelijk samenhangende hoofdzinnen, door bijzinnen omgeven.

Padberg noemt als karakteristiek voor de klassieke periode het evenwicht tussen „spanning” (protasis) en „vIERing” (apodosis), en wijst dan op het verschil tussen de Latijnse en de Nederlandse constructie. De eerste is meer logisch gebouwd: wat aan de hoofdhandeling voorafgaat, komt in de voorzin, dus „de causale, temporale, voorwaardelijke, toegevendende en vergelijkende zinnen, terwijl omgekeerd, volgens hetzelfde beginsel, finale,

¹⁾ Meer voorbeelden bij W. de Vries *Dysmelie*, blz. 155 vlg. Vgl. Stoett *Synt.* § 319 en Paul *D. Gr.* IV § 446.

²⁾ Stoett *Synt.* § 304 Opm. 2.

³⁾ *Synt.* § 357.

⁴⁾ *De mooie taal* (1924) blz. 66.

consecutieve en vragende zinnen op de hoofdzin volgen". 1) De Nederlandse auteur gaat meer psychologisch te werk.

Bij de ritmische structuur treft men vaak twee of drie paar zinsleden aan (de „driegolf“). Als voorbeeld geeft Padberg deze periode bij Van Deyssel: „Ik zocht al naar links en naar rechts om het te *grijpen* in de blikken van mijn moeder, om het te *voelen* uit den glimlach van een vrouw, om het te *hooren* in den naderenden stap van een vriend.

Maar toen ben ik gegaan in mij zelf en gebleven met mij zelf alleen en het is gedaald van de hooge hemelen in mij, *neer-dauwend* in glansgewaden van zoete verrukking, *aanwolkend* in zacht-groote droomen, en *zonnend* in heerlijke liefde.”

Van ritmisch belang is ook de slotkonstruktie van de periode (clausule), waaraan de Latijnse redenaars, vooral Cicero, bijzondere aandacht schonken. 2)

In de proza-stijl van onze Middelnederlandse schrijvers is de breed-gebouwde, harmonische periode zeldzaam, maar toch vindt men reeds bij Ruusbroec kunstig-samengestelde, ritmisch-wel-luidende zinnen, die onder invloed staan van het Latijn der kerkvaders, terwijl de rijmklanken, aan het slot van de perioden, met overdaad terugkeren bij zijn navolger Jan van Leeuwen.

Krachtig doet de Latijnse invloed zich eerst gelden in het Nederlandse proza van de Renaissance-tijd 3), toen men de perioden van Cicero leerde bewonderen en navolgen: „Coornhert's Cicero-vertalen kon niet anders zijn dan een kloekmoedig pogen, maar allerlei schrijvers hebben later de Ciceroniaanse periode nagevolgd.” Bij Vondel „onze machtigste zin-bouwer”, leidde dat tot een eigen, origineel Nederlandse prozakunst; Hooft inspireerde zich voor de stijl van zijn *Historiën* op Tacitus, als verwante geest, en trachtte zijn kernachtige trant op eigen wijze te volgen. „Rijkdom van gedachten wordt geuit in 't allerkleinst bestek, geen woord kan meer gemist. De breed-weidende kunstig geordende Klassieke volzin was hierbij onmogelijk geworden. Rijen van kortere zinsgehelen volgen elkander, met uitsluiting van de voegwoord-konstruktie, in nauwe samenhang op.” 4) De historiestijl van Hooft, gematigd toegepast, blijft lang nawerken:

1) Padberg, t.a.p. blz. 73.

2) Zie Padberg, blz. 76 en vergelijk de opmerkingen van Geel in zijn *Nieuwe karakterverdeling van den stijl*, waar hij als karakteristiek van de „goedhartige” stijl de trochaeus noemt (vooral als clausule), en van de knorrige stijl de anapaest. De proeven van perioden in verschillende stijl zijn daar geestig-parodiërend samengesteld.

3) Zie daarvoor de mooie uiteenzetting van J. H. van den Bosch in het *Letterkundig Leesboek I*.

4) Van den Bosch, t.a.p. Het door hem opgenomen begin van de *Ned. Hist.*: „Ik gaa een werk aan, dat opgeleit is van lotwissel en meenigerley geval”, een navolging van het begin van Tacitus' *Historiae*, is daarvan een typisch staaltje.

bij G. Brandt en nog bij Wagenaar vindt men er de sporen van.

Minder invloed had het „Euphuïsme”, o.a. door Heemskerk bewonderd en nagevolgd, bestaande „in 't kunstig konstrueren van symmetrische parallel lopende zinnen en zinsverbanden in gemakkelijke, aangename (maar eentonige) ritmen, met veel door allitteratie en woordspel versterkte tegenstelling”.¹⁾

In de achttiende eeuw wordt de nog steeds werkende invloed van de Latijnse stijl doorkruist door de invloed van het Franse proza, maar tegenover de rijke verscheidenheid van de zeventiende eeuw begint een zekere eenvormigheid te heersen. Ook in de eerste helft van de negentiende eeuw, onder de heerschappij van de „uiterlijke welsprekendheid”, behoudt de klassieke periode zijn gezag. Van der Palm houdt in zijn *Gedenkschrift* het voorbeeld van Sallustius voor ogen, en wordt door zijn tijdgenoten bewonderd om zijn „klassieke” welsprekendheid, zijn welgebouwde perioden.

Onder de volgende generatie legt Potgieter — buiten klassieke invloed — zich levenslang toe op kunstige zinsbouw: men herinnere zich slechts de bekende aanhef van het *Rijksmuseum*. Padberg toont in zijn studie vooral bewondering voor het redenaarstalent van Schaepman, en haalt telkens proeven aan van zijn kunstig samengestelde perioden. Uit latere tijd vestigt hij vooral de aandacht op het proza van L. van Deyssel.

Met de periode in de prozakunst is de strofe in de poëzie te vergelijken. „Nu eens is de strofe gelijk aan een enkelvoudige (één- of meerledige), dan aan een samengestelde periode; dan weer aan meerdere perioden samen in de eenheid der alinea”.²⁾

Een vaak ingewikkeld rijmschema, een veeleisende versbouw maakt het noodzakelijk dat de dichter zich ten opzichte van de in proza gangbare syntaxis vrijheden veroorlooft, waarvan er verscheidene reeds ter sprake gekomen zijn. Een overzicht van de rijke verscheidenheid waarin de strofe zich, ook in onze letterkunde, ontwikkeld heeft, zou in deze grammatika misplaatst zijn: dat behoort tot het terrein van de poëtiëk.³⁾

¹⁾ Vgl. Van den Bosch, t.a.p. over *De vernuftige stijl*.

²⁾ Padberg: *De mooie taal*, blz. 82 vlg.

³⁾ Zie o.a. Padberg, a.w. § 22—29, waar men onder de ouderen de namen van Hadewijch en Anna Bijns mist.

LIJST VAN MEERMALEN AANGEHAALDE GESCHRIFTEN EN AFKORTINGEN.

- O. Behaghel: Deutsche Syntax (4 dln) (1923—1932).
 W. Bilderdijk: Nederlandsche Spraakkunst (1826).
 R. Blümel: Einführung in die Syntax (1914).
 A. Bogaers: Woordenboek op de werken van W. Bilderdijk (1878).
 A. C. Bouman: Bijdrage tot de syntaxis der „dat“-zinnen in het Germaansch (1918).
 W. G. Brill: Nederlandsche Spraakleer⁴ (1871).
 P. J. Cosyn—Te Winkel: Nederlandsche Spraakkunst (1877).
 J. van Dam: Handbuch der deutschen Sprache (2 dln.).
 B. Delbrück: Grundlage der neuhochdeutschen Satzlehre (1920).
 B. Delbrück: Grundfragen der Sprachforschung (1901).
 J. Franck: Mittelniederländische Grammatik (1910).
 A. H. Gardiner: The theory of Speech and Language (1932).
 Jac. van Ginneken: De roman van een kleuter (1917).
 C. B. van Haeringen: Neerlandica, Verspreide Opstellen (1949).
 C. B. van Haeringen: Netherlandic Language Research (1954).
 C. B. van Haeringen: Nederlands tussen Duits en Engels (z. j.).
 B. van Halteren: Het pronomen in het Nederlandsch der 16de eeuw (1906).
 J. Heinsius: Klank- en buigingsleer der taal des Statenbijbels (1897).
 W. L. van Helten: Middelnederlandsche Spraakkunst (1887).
 W. L. van Helten: Vondel's Taal. Grammatica van het Nederlandsch der zeventiende eeuw (1883). Afkorting: Vgr.
 C. H. den Hertog: De Nederlandsche Taal. Practische Spraakkunst van het hedendaagsche Nederlandsch 2 dln. (1897).
 C. H. den Hertog: Nederlandsche Spraakkunst. Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)-onderwijzers. 1ste-3de stuk (onvoltooid) (1903).
 Christiaan van Heule: De Nederduytsche Spraec-konst (1633).
 J. M. Hoogvliet: Lingua (1903).
 O. Jespersen: The philosophy of grammar (1924).
 Th. Kalepky: Neuaufbau der Grammatik (1928).
 R. A. Kolléwijn: Opstellen over spelling en verbuiging (1916).
 I. B. Kolthoff: Het substantief in het Nederlandsch der 16de eeuw (1894).
 E. Kruisinga: Het Nederlands van nu (1938).
 J. H. van Lessen: Samengestelde naamwoorden in het Nederlandsch (1928).
 A. van Loey: Middelnederlandsche Spraakkunst (I² 1955; II 1949).
 A. E. Lubach: Over de verbuiging van het werkwoord in het Nederlandsch der 16de eeuw (1891).
 J. van Mierlo: Nederlandsche Spraakkunst (1945).
 Arnold Moonen: Nederduitsche Spraakkunst (1706).
 G. A. Nauta: Taalkundige Aanteekeningen op de werken van G. A. Bredero (1893).
 A. Noreen: Vårt Språk (1903—1923).
 G. S. Overdiep: Zeventiende-eeuwsche syntaxis (drie delen) (1931—1935).
 G. S. Overdiep: Stilistische Grammatica van het moderne Nederlandsch (1937). Tweede herziene druk door G. A. van Es.
 G. S. Overdiep en G. A. van Es: Beknopte Stilistische Grammatica van het Nederlands (1936).
 P. C. Paardekooper: Syntaxis Spraakkunst en Taalkunde (1955).
 H. Padberg: De mooie taal (1924).
 H. Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte (1909).
 H. Paul: Deutsche Grammatik (5 dln.) (1916—1920).

- Gerlach Royen: Buigingsverschijnselen, I—IV (1947—1954).
 Gerlach Royen: Pronominale problemen in het Nederlands (1935).
 Gerlach Royen: Ongaaf Nederlands (1941).
 M. Schönfeld: Historische grammatica van het Nederlands⁵ (1954).
 F. A. Stoett: Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis (1923).
 L. Sütterlin: Die deutsche Sprache der Gegenwart (1918).
 H. Sweet: New English Grammar (1900).
 J. G. Talen, R. A. Kollewijn en F. Buitenrust Hetteema: Nederlandse Taal.
 Proeve van een Nederlandse Spraakkunst (1908). Afkorting: Talen.
 T. Terwey: Nederlandsche Spraakkunst 12de druk (1900).
 D. C. Tinbergen: Nederlandsche Spraakkunst (1919).
 J. O. S. van der Veen: Het Taaleigen van Bredero (1905).
 J. Vendryes: Le Langage (1921).
 J. Verdam: Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal, herzien door F. A.
 Stoett (1923).
 W. de Vries: Dysmelie. Opmerkingen over syntaxis. (Verhandeling bij het
 programma van het Groningsche Gymnasium 1910—11).
 W. de Vries: De typen der mededeeling (Verhandeling bij het programma
 van het Groningsche Gymnasium 1914—1915).
 P. Weiland: Nederduitsche Spraakkunst (1805).
 N. van Wijk: De Nederlandsche Taal, 3e druk (1913).
 N. van Wijk: Phonologie (1939).
 W. Wilmanns: Deutsche Grammatik (4 dln.) (1906—1909).
 J. te Winkel: Geschiedenis der Nederlandsche Taal (1901).
 Woordenlijst van de Nederlandse Taal (1954).
 W. Wundt: Völkerpsychologie: Die Sprache (1903).
 H. Wunderlich: Unsere Umgangssprache (1894).
 H. Wunderlich und H. Reis: Der deutsche Satzbau (2 dln.) (1924—25).

Dr. Bl. = Driemaandelijkse Bladen.

NTg. = De Nieuwe Taalgids.

T.e.T. = Taal en Tongval.

Ts. = Tijdschrift voor Nederlandse 'Taal- en Letterkunde.

WNT. = Woordenboek der Nederlandsche Taal.

ZAAKREGISTER.

(De getallen hebben betrekking op de bladzijden).

- aanduidend: zie *voornaamw.*
aaneenschakelend zinsver-
band 175, 379, 382
aanloop 367, 380
aanroep: zie *vokatief.*
aanschouwelijk woord . . . 268
aanspreekvormen: zie *voor-
naamwoorden.*
aanwijzend: zie *voornaamw.*
ablautreeksen: zie *werkwoor-
den.*
absolute konstruktie: 173, 196,
199, 258, 260, 337, 341, 393,
407v.v.
absoluut: zie *bijvoegl. naam-
woorden.*
abstracta . . . 45, 51, 85, 214v.v.
nominale en verbale . . . 214
accent 22v., 29, 183v., 186,
193, 209, 229, 311v., 361,
373, 381v.
accentverschuiving (ver-
springing) . . . 61, 165, 235, 237
eenheidsaccent 23, 29, 177,
184, 186, 193, 311
nieuwheidsaccent . . . 23
accusativus cum infinitivo
331, 383, 401, 411v.v.
adhortatief: zie *werkwoorden.*
adjektief: zie *bijvoegl. naamw.*
adnominale woorden . . . 48
adverbiale adjektieven . . . 336
adverbium: zie *bijwoorden.*
afgescheiden participia: zie
participia.
afhankelijke vraagzin 156,
175, 387, 393, 415
afkappingsteken 36
afstandscomposita 172, 178,
196, 198, 344
aktionsart: zie *werkwoorden.*
al 390
al + infinitief 153
alfabet 30v.v.
algemeen beschaafd 6v.
alternerend ritme: zie *ritme.*
anaforsch 73
anakoluuth 418
aoristus 143, 148
apokoinou 398
apokope 64, 301
appositie 311v., 339
appositionele genitief . . . 315
appositionele samenstel-
ling: zie *samenstelling.*
archaisch 59, 123, 127, 131,
133, 151, 154
aspekt: zie *werkwoorden.*
assimilatie 116, 215
associatie (betekenisverande-
ring) 286, 301
attributief 61v., 165, 166
auslautpositie 216
bahuvrihi: zie *possessieve
samenst.*
bastaardvloeken 40
be-(praefix) 139, 172, 197,
240, 249v., 256, 260
begripsassociatie 206, 214, 301
beknopte bijzinnen 336, 382v., 405
bemiddelde betekenis . . . 262
bepalingaankondigend: zie
voornaamw.
beperking van betekenis . . . 284
betekenisontlening 269
bewegingsdiftong 26
bijstelling: zie *appositie.*
bijvoeglijke naamwoorden:
absoluut en relatief . . . 62, 69
afleiding 227
definitie en indeling . . . 60
flexie 62
groepvorming 323
samenstelling 189
stoffelijke 62, 66
trappen van vergelijking . . 66
bijwaarneming 289
bijwoorden:
afleiding 256
causale: zie *sub voce.*
definitie 168
flekkerende 324
kern van een groep 342
praepositionele: zie *sub
voce.*
primaire 168v.
samenstelling 195

- secundaire 169
 voegwoordelijke 169, 377
 voornaamwoordelijke 168,
 171, 195, 337v., 371v., 400
 zinsverbindende 377
 bijzinnen:
 afhankelijke vraag: zie *af-
 hankelijk*.
 beknopte: zie *sub voce*.
 causale: zie *sub voce*.
 concessieve: zie *sub voce*.
 conditionele 389, 395, 413
 (door) conjunctie met
 hoofdzin verbonden 393
 consecutieve 391, 413
 finale 391, 413
 lokale 389
 oratio directa en obliqua
 392, 396
 relatieve 393
 tegenstellende 392
 temporele 388, 413
 vergelijkende 392
 bindwoorden 12, 168, 173, 175

 c: zie ook onder *k*.
 causaal verband 330
 causaal zinsverband 175, 379, 382
 causale bijwoorden 169
 causale bijzinnen 391, 403,
 404, 413
 causale hulpwerkw.: zie
 hulpwerkwoorden.
 causale voegwoorden 175,
 288, 323, 391
 causatief 125, 158, 190, 246v.
 concessieve bijzinnen 390v.,
 395, 399, 403, 413, 416
 concessieve verbinding 323
 concreta 45
 conditionalis 150
 conjuncties: zie *voegwoorden*.
 conjunctivus modestiae 128
 consonanten: zie *mede-
 klinkers*.
 coöperativum 158
 coördinatie van twee adj. 323
 copula: zie *koppelwerkwoord*.

 d (ingevoegd) 204, 235
 dativitis 332
 deelwoorden: zie *participia*.
 deiktisch 73
 deklatering 300
 denominatieven 124, 244
 desideratieven 158
 deskriptieve grammatika 8
 deverbatieven 246
dezelve 86, 98v.
 diachronische beschouwing .10v.
 dialektstudie 3
 dierentaal 1
 differentiëring 47, 56, 122,
 124, 239, 300
 diminutiva: zie *verklein-
 woorden*.
 direkt objekt: zie *voorwerp*.
 direkte rede: zie *bijzinnen*.
 doen 114v., 246
 doubletten 301
 dualis 76
 duratief 139v., 145, 148,
 165, 245, 335, 337, 352

 eenheidsaccent: zie *accent*.
 effectief 137
 elativus 67v.
 ellips 111, 276v., 282v.,
 348, 353, 375
 emfase 135, 299
 enclisis 25, 75v.v., 82v.v.,
 87v., 132v.
 epitheton ornans 60, 96
 er (quantitatief) 88
 (repletief) 357
 (als innovatie) 168
 ethische datief 376
 etymologie 267
 eufemisme 40, 202, 296
 euphuïsme 420
 expositie 370

 factitieven 245
 foneem 15, 25v.v., 31v.
 fonetiek (experimentele) 15
 fonetische transcriptie 31
 fonologie 15, 25v.v.
 frequentatief 129, 247v.v., 272

 gallicismen 269
 ge-(praefix) 139v., 143, 146,
 166, 222, 239v., 250v., 256
 gebarentaal 1
 gebeurwoord 114
 gedekte klinkers: zie *klinkers*.
 gemeenschichtig: zie *zelfst. nw*.
 geminatie 247v.
 genitivus causae 345
 genitivus partitivus: zie *par-
 titieve genitief*.
 genus:
 genus en sekse 46

tweërlei	48v., 82v.	inklinatie	98
van 't werkw.	158	instrumentalis	64, 103, 198
wisseling	49v.	intensief	137, 247
gerundium: zie <i>werkwoorden</i> .		intensitief	239
gesloten zinsvorm	366	interjekties 37v.v., 189, 249,	
gesplitste konstruktie 99, 314,		271, 300, 324, 372, 374v.,	
334, 370		382, 412	
gevoelswaarde	265, 294, 306	groepvorming	344, 349
glijdif tong	26	imperatieve	40
		secundaire	39
„haar“-cultuur	93	intermitterende tijd	145
halfbakken samenkoppeling	192	internationale woorden	278
herhalingskonstruktie	365	interpunctie: zie <i>leestekens</i> .	
<i>het</i> : zie <i>syntaktisch het</i> .		intonatie 22v.v., 29, 35,	
homoniemen	49, 52, 124	347v.v., 371, 374v.,	
homorgane nasaal	28	376v.v., 394, 396, 399	
hoofdletters	36	intransitief 140v.v., 160v.,	
hulpwerkwoorden	139v.v.	166v., 246, 249, 252, 283,	
causale	114	301, 329	
lijdende vorm	114	inversie 131, 151, 157, 367	
modale	114, 148v., 155, 301	373, 380v., 397, 398	
tijd	114	ironie	297
hybridisch 213v., 219v.v.,		irrealis	141, 150, 152v., 160
224v., 242, 245, 373		isoglossen	4v.
hyperbool	298	isolering:	
hyperkorrekt 71, 117, 123,		van betekenis	178, 184, 193
131v., 171, 201, 258		syntaktische	180
		van vorm 52, 65, 122, 126, 129	
idiotica	3	iteratief 129, 137, 139, 247v.	
imperatief: zie <i>werkwoorden</i> .			
imperatieve samenstellingen:		<i>k</i> : zie ook onder <i>c</i> .	
zie <i>samenstellingen</i> .		karakter	137
imperfektief	139, 159, 166	klankexpressie	42, 246
impersonalia	141, 355	klankfrequentie	25, 28v.
inchoatief 137v.v., 147, 245,		klankharmonie	266v.
251v., 335		klanknabootsing 42, 188,	
incorporatie	42, 194	248v., 267, 270, 346	
indirekt gebruik van adj. en		klanksymboliek 43, 189, 267, 270	
part.	61, 165, 167	klankwisselend	195
indirekt objekt: zie <i>voorwerp</i> .		klemtoon: zie <i>accent</i> .	
indirekte rede: zie <i>bijzinnen</i> .		klinkers:	
indirekte vraag: zie <i>afhanke-</i>		gedekte	21
<i>lijke vraagzin</i> .		indeling	20
individuele betekenis	307	systeem	26
infinitief	149v., 161	vorming	19
na <i>om (te)</i> 163v., 320,		vrije	21
327, 335v., 382v.		kollektieven 45v., 51, 85, 197,	
na <i>te</i> 147, 161v.v., 320,		214, 216v.	
327, 335v., 382v.		kongruentie 129, 158, 170,	
reeks van verbonden infi-		352, 360, 361v.v.	
nities	335	kongruerende imperatieven	134
ingekorte samenstelling: zie		„ voegwoorden	
<i>samenstelling</i> .		173, 175v.	
ingelaste bijzin	398v.	kontaktcomposita	178
ingressief	138	kontaminatie 69, 76, 141,	
ingwaeoons	5	342, 370, 406, 412	

kontrasterend	96	objekt: zie <i>voorwerp</i> .	
kontrastwerking	297	okkasioneel	161
koppeltaken	36	om (<i>te</i>) + infinitief: zie	
koppelwerkwoord 114, 141,		<i>infinitief</i> .	
300, 328v. , 360		omschreven conjunctief	157
kopulatieve samenstelling:		omschreven naamvallen 174, 316	
zie <i>samenstelling</i> .		onbemiddelde betekenis	262
krachttermen	40, 298	onbepaalde wijs: zie <i>infinitief</i> .	
kultuurhistorische doku-		onderbreking	381v.
menten	282	onderschikking 175, 382v.v. ,	
		394v.v. , 412v., 416v.v.	
<i>laten</i>	246, 411	onderwerp	360v.
<i>laten</i> + infinitief	151, 352	voorlopig ond.	356, 407
leeg voorzetsel	344	zie ook <i>psychologisch sub-</i>	
lege w.w.	328v., 334v.v.	<i>jekt</i> .	
leestekens	35v.	onlogische ontkenning	375
letterwoorden	282	onomatopee: zie <i>klanknaboot-</i>	
lexicologische betekenis	262	<i>sing</i> .	
		onscheidbare samenstellingen	
medeklinkers:		29, 166, 193	
overzicht	19	onpersoonlijke zinnen	355v.v.
systeem	25	oorzakelijk voorwerp: zie	
vorming	17	<i>voorwerp</i> .	
mediale betekenis	90, 166	oorzakelijk zinsverband: zie	
melioratief	226	<i>causaal</i> .	
metafoor 278v.v. , 285,		open zinsvorm	366
292v.v. , 316		ornatieven	245, 251
metathesis	211, 213	overgangsklank	53, 131, 201
metonymie	286	overspannen constructie	323
modale bepaling	382, 398		
modale betekenis	147, 196	palatalisatie	200
modale bijwoorden 130,		parenthese	381
149v.v. , 170, 300, 351,		pars pro toto	273
372, 382		participia 115v., 164v.v. , 189v.	
modale hulpw.w.: zie <i>hulp-</i>		afgescheiden part.	405v.
<i>werkwoorden</i> .		part. praeverbalia	239v.
modaliteit 148v., 152v., 157v.,		partikel	168
170, 175		partitieve genitief 109, 315,	
modus	148	321, 331, 341	
motie	210	passieve constructie	333v.
mutatief	140, 142	pejoratief 213, 220v.v., 238,	
		251, 295	
<i>n</i> (onorganisch)	131	perfectief 139v. , 146, 159,	
nevenschikking 175, 376v.v. ,		166, 249	
413, 416v.v.		perfectiva simplicia	166
nomen	44	perifrastisch	139
nomen actionis	185v., 215	periode	383, 416
nomen adjectivum	60	persevererende intonatie	374
nomen agentis	204	personificatie	48, 279
nomen substantivum	44	<i>ph</i> : zie <i>f</i> .	
nominale abstracta: zie		plaatsvastheid	364
<i>abstracta</i> .		pleonastisch	93, 154
nominale klassen	48	possessieve samenst.: zie	
normatieve methode	8	<i>samenstellingen</i> .	
numerus	50, 129	postpositie	174

praedikaat 61, 169v.v., 360v.v. , zie ook <i>psychologisch</i> <i>praedikaat</i> .	samenstelling 177
praedikatief attriboot 192, 330, 336	samenstellende afleiding 179, 194, 204
praefixen . . . 193, 222v.v. , 299	van samenstelling tot af- leiding 190, 208v., 226, 240
bij adjektieven 238	afstandscomposita: zie <i>sub voce</i> .
„ bijwoorden 256	appositionele 180
„ substantieven 222	bepalende . . . 180, 189, 191
„ voorzetsels 260	betekenis 182, 184v., 186, 189
bij werkwoorden 249	eigenlijke en oneigenlijke . 179
hybridisch 224, 242	imperatieve 187
in wording 226	ingekorte 178
ontkennende 238	kopulatieve 180, 189v., 195v.v., 230
pejoratieve 238	possessieve . . . 186, 228, 274
uit verbleekte subst. 242	tautologische 180
verouderde 223	verbale stam als eerste lid 185
versterkende 189v., 225, 240v.v. , 256	verholen 179
praegnant 283, 299	samentrekking van zinsdelen 379
praepositionele adverbia 186, 193	sandhi 31
praesens historicum 147v.	scheidbaar samengest. w.w. 29, 191, 193, 255, 394
praeteritum . . . 135v., 142v.v.	schijnsubjekt 355
verschil met perfectum . . . 142	schrijftaal 9, 55, 65, 137, 182, 303, 305
als plusquamperfectum . . . 143	„slang” 41, 221v., 226, 244, 266, 292, 294, 299
praeterito-praesentia: zie <i>werkwoorden</i> .	sociologische structuur 2, 263, 284, 304
privatieven 251	specialisering van betekenis 284
proclisis 25, 70v., 75, 309, 354	spelling:
prolepsis 400v.v., 417	grondbeginselen 30
zie ook <i>voorbarig</i> .	fonetische 30
pronomina: zie <i>voornaam-</i> <i>woorden</i> .	regelingen 32
psychologisch praedikaat en subjekt 361, 398	spellinguitspraak . . . 34, 207
r (dentaal en velaar) 18	spraak en taal 15v.
reciprocum 158	staande uitdrukking 269
reduplicerend 188, 190	stereotiep 63, 94, 187
reflexief: zie <i>werkwoorden</i> .	strukturele taalkunde 16
reïnterpretatie 47, 63	subjekt: zie <i>onderwerp</i> .
relatief: zie <i>bijv.nw.</i> en <i>voor-</i> <i>nw.</i> (<i>betr.</i>).	substraat 7, 39
relatieve partic.-konstruktie 405	suffixen:
resultatief 139	dubbele . . . 210, 212, 220, 236
retorische vraag . . . 371v., 374	hybridische 219, 245
ritme 22, 43, 347, 364v.v., 394v.	ontstaan 199
alternerend ritme 23	ontstaan uit adjektieven . 236
ritmische en melodische vorm v. d. zin 371	secundaire 204
ritmische structuur 23, 35, 348, 419	substitutie 236
„Rückbildung” 185, 187, 192v., 197, 202, 223, 230	vorming van bijv.nw. . . . 226
samenkoppeling 177	„ „ bijwoorden . 256
	„ „ voornaamw. 255
	„ „ werkwoorden 244
	„ „ zelfst. nw. . 199
	syllabe 22, 28

- synaesthesie: zie *bijwaarneming*.
 synchronische beschouwing . . . 10
 synkope . . . 116, 133, 212, 248
 synkretisme 97
 synoniemen 303
 syntaktische groep 177, 183, 191
 syntaktisch *het* 356
 syntaktische verschuiving
 339, 341, 397, 411v.v.
 synthese . . . 178, 182, 239, 406
- t* (ingevoegd) 235
 taal: zie *spraak*.
 taalatlas 3v.
 taaleenheid 6
 taalkringen 2, 304
 taalpsychologie 1
 taalspaarzaamheid 150,
 178, 282, 313, 331, 379
 tangkonstruktie 328, 365
 tautologie: zie *samenstelling*.
 te + infinitief: zie *infinitief*.
 tegenstellend zinsverband
 175, 379, 382
- telwoorden 108
 groepvorming 340
 herhalingsgetallen 112
 hoofdtelw. 108
 onbepaalde 112
 rangschikkende 111
 soortgetallen 112
 verdubbelgetallen 112
 vorming 196, 256
 toonhoogte 23
 totum pro parte 273
 transitief 140v.v., 159v.v.,
 166, 246, 249, 252, 283,
 301, 329v.v.
 tweeklanken 21
- uitroep 348v.
 uitroepend voornw.: zie
 voornaamw.
 uitspraakleer 8
 usueel 161, 265, 307v.
 uw (possess.) 35, 92
- verbindingswoorden: zie
 bindwoorden.
 verbum: zie *werkwoord*.
 verbale abstracta: zie
 abstracta.
 verbaal adjektief . . . 141, 164
 verdichting van betekenis
 282, 284
- verholen samenstelling: zie
 samenstelling.
 verklanking 44, 272v.
 verkleinwoorden 200
 verkortende koppeling . . 178, 186
 verruiming van betekenis . 280
 verscherping van consonant . 235
 versterkende ontkenning 372, 375
 vervangend voornaamw.: zie
 voornaamw.
 verwijswwoorden 386
 voegwoorden 175, 382, 388v.v.
 voegwoordelijke bijvoor-
 den: zie *bijwoorden*.
 voegwoordenmaker 393
 kongruerende: zie *sub voce*.
 groepvorming 344
 samenstelling 198
 vokalen: zie *klinkers*.
 vokatief 41, 345, 349v.
 vol 300
 volksetymologie 301
 voorbarige *s* en *n* 258, 332
 zie ook *prolepsis*.
 voornaamwoorden:
 voornaamwoordelijke bij-
 woorden: zie *bijwoorden*.
 aanspreekvormen 77
 aanwijzend en aanduidend
 73, 95
 afleiding 255
 als kern van een groep . . 338
 bepalingaankondigend
 87, 95, 98, 386
 betrekkelijk 99, 375
 bezittelijk 91
 functie van *hij, zij, het* . . 83
 onbepaald 104
 persoonlijk 74
 pro-nomen 44, 73
 samenstelling 194
 uitroepend 104
 vervangend 73, 95
 vragend 102
 wederkerig 89
 wederzijds 91
 voorwaardelijke wijs . . . 150v.v.
 voorwerp 357v.
 direkt 178, 191, 317,
 328v.v., 338, 403
 indirekt 317, 330, 332v.v., 403
 inwendig 330
 loos 356
 oorzakelijk 326, 334
 uitwendig 330
 voorzetsels:

voorzetselachtige verbin-		participia: zie <i>sub voce</i> .	
dingen	344	perfectum	142
afleiding	260	persoonsuitgangen . . .	130v.v.
definitie	172	pluralia tantum	129
dubbele	343	plusquamperfectum . . .	143
flekterende	173	praesens 145, 147; zie ook	
groepvorming	343	<i>praesens historicum</i> en	
samenstelling	197	hierboven <i>dramatisch</i>	
verbindend zelfst. naam-		<i>praesens</i> .	
woorden	315	praeterito-praesentia . . .	126
verbindend w.w. en znw. .	334	praeteritum: zie <i>sub voce</i> .	
vraagzin: zie <i>afhankelijk</i> .		reflexief 158v.,	167
vrije klinkers: zie <i>klinkers</i> .		samenstelling	190
vrouwelijke persoonsnamen .	209	scheidbaar samengesteld:	
		zie <i>sub voce</i> .	
wenszinnen	375	stamvast en stamverande-	
werkwoorden:		rend	115
ablautreeksen	120v.	sterk en zwak	115v.v.
adhortatief	151, 157, 352	tijd	144
afleiding	244	transitief: zie <i>sub voce</i> .	
„aktionsart” en aspekt . . .	137	<i>willen</i>	128
conjunctief 149, 152; zie		woord	11
ook <i>conjunctivus mo-</i>		woordarmoede	279
<i>destiae</i> en <i>omschreven</i>		woordindividuen	262
<i>conjunctief</i> .		woordeorde 364v.v.,	372,
defektief	128	385, 392	
definitie	113	woordsoorten (schema) .	12
dramatisch praesens	147	zelfstandige naamwoorden:	
duratief: zie <i>sub voce</i> .		abstracta: zie <i>sub voce</i> .	
futurum	145	afleiding	199
futurum exactum	146	buiging 58; zie ook <i>om-</i>	
genus: zie <i>sub voce</i> .		<i>schreven naamvallen</i> .	
gerundium	162	concreta: zie <i>sub voce</i> .	
„gramm. Wechsel”	125	definitie	44
hulpwerkw.: zie <i>sub voce</i> .		gemeenslachtig en zelf-	
imperatief 133, 157; zie ook		slachtig	50
<i>kongruerende imperat.</i>		genus en sekse: zie <i>sub voce</i> .	
imperfektief: zie <i>sub voce</i> .		indeling	45
impersonalia: zie <i>sub voce</i> .		kern van een groep	309
inchoatief: zie <i>sub voce</i> .		kollektief: zie <i>sub voce</i> .	
indicatief	150	meervoud	51
infinitief: zie <i>sub voce</i> .		samenkoppeling en samen-	
intransitief: zie <i>sub voce</i> .		stelling: zie <i>s.s.v.v.</i>	
irrealis: zie <i>sub voce</i> .		zinsaequivalenten	350
kategorieën	129	zinskern en zinlid	384
kern van een groep	328	zinsamentrekking: zie <i>samen-</i>	
koppelw.w.: zie <i>sub voce</i> .		<i>trekking</i> .	
modus: zie <i>sub voce</i> .		zinsverbindende bijwoorden:	
mutatief: zie <i>sub voce</i> .		zie <i>bijwoorden</i> .	
ongelijkvloeiend	119	zinsverkorting	349, 400
onscheidbaar samengesteld:		zinsvermenging	400
zie <i>sub voce</i> .		zinwoorden	187
optatief	150, 158		